॥ ॐ ॥

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा

वर्ष २ जुं   पुस्तक ६ ठुं.

સિપાહીઓના

બળવાનો ઇતિહાસ

(ભાગ ૧ લો)

અનુવાદક—

મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે

પ્રકાશક—લાભશંકર જીવરાજ જોશી

વ્યવસ્થાપક—"સ્વ૦ ત્ર્યંબકસ્મારક ગ્રંથમાળા"

ખાડીયા, દેશાઇની પોળ,—અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૦]   [ઇ. સ. ૧૯૨૩

છૂટક કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી ત્ર્યંબકસ્મ.રક ગ્રંથમાળાના બીજા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક 'સિપાહીઓનો બળવો' વાચકોને સમર્પિત થાય છે, અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે અમારા દરેક પુસ્તકનાં કરતાં આ પુસ્તક વિશેષ સુસત્કાર પામશે.

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ મૂળ બંગાળી ભાષાના 'સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ'ના પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે. આપણી ભાષામાં કુલ ત્રણ ભાગે બહાર પાડવામાં આવશે. તે ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકોને એક એક વર્ષે એક એક ભાગ અપાશે. તે બનતી મહેનતે અસલ રસ સાથે આપણી ભાષામાં ઉતારવા યત્ન કર્યો છે. મૂળ લેખક મહાશય રજનિકાન્ત બાબૂનો આ સ્થળે હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ગ્રંથમાળાના ત્રીજા વર્ષનું ૧ લું પુસ્તક 'રમાસુંદરી' નામે નવલકથા આપવામાં આવશે. તે બનતાં સૂધી સચિત્ર આપવા યત્ન કરીશું. ત્યાર બાદ બળવાનો ભા. ૨ જો અપાશે.

ત્રીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક માર્ચ—એપ્રિલમાં બહાર પડશે. ગ્રાહકોએ અમને ફેબ્રુઆરીની આખર સૂધીમાં લવાજમના રૂ. ૫-૪-૦ મનીઑર્ડરથી મોકલી આપવા તસ્દી લેવી. નહિ તો એપ્રિલ માસમાં વી. પી. કરવામાં આવશે તે સ્વીકારવા તસ્દી લેવી.

ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છનારે ૩૧મી જાન્યુઆરી સૂધીમાં પોષ્ટ કાર્ડથી ખબર આપવી.

ખાડિયા, દેશાઇની પોળ
માગશર વદિ ૩ને બુધવાર
અમદાવાદ.

વિનીત,
લાભશંકર જીવરાજ જોશી.

"સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા"

[વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૪-૦માં લગભગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦ પૃષ્ટનાં ત્રણ ચાર, ઉત્તમ ગ્લેજ કાગળ પર છાપેલાં સુંદર સોનેરી ચાર નામના પાકા પુઠાવાળાં પુસ્તકો મળે છે. જાનેવારીથી વર્ષ શરૂ થાય છે.]

તૈયાર છે. ૧૯૨૨ નાં પુસ્તકો

૧ **રાજા રામકૃષ્ણ** પૃ. ૪૦૦ રૂ. ૩-૪-૦

૨ **નવાબ સિરાજદૌલા** પૃ. ૫૦૯ છૂટક કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

હિન્દના હીરા દેશબંધુ, ગાંધીજી વિ. હીરાઓના જીવનચરિત્ર પૃ. ૨૪૦ કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

૧૯૨૩ નાં પુસ્તકો

૧ **વજીર નંદિની ગુલબેગમ** પૃ. ૪૦૦ કિંમત ૨-૮-૦.

૨. **મીર કાસિમ** બંગાળાના છેલ્લા નવાબનો કરૂણ ઇતિહાસ. પૃ. ૩૧૨. કિ. ૨-૦-૦

૩. **બળવાનો ઇતિહાસ** ૧૮૫૭ના બળવાનો રૂંવાડાં ઉભાં કરે તેવો ઇતિહાસ પૃ. ૬૨૪ કિં રૂ. ૪-૦-૦

ઉપલાં બંને વર્ષનાં પુસ્તકો તૈયાર છે. દરેક વર્ષનાં પુસ્તકોનો આખો સેટ ખરીદનારને ઘેર બેઠાં ૬-૪-૦માં મળી શકે છે. આ ... નામ નોંધાવનારને દરેક વર્ષના પુસ્તકો ને પ્રવેશફીનો રૂ. ૧ ... થી ભરવો પડશે. ૫-૪-૦માં મળી શકશે.

૧૯૨૪નાં પુસ્તકો છપાય છે.

૧. **રમાસુંદરી** એક રસિક સામાજિક નવલકથા

બાકીનાં પુસ્તકોની પસંદગી ચાલુ છે.

લખોઃ—**લાભશંકર જીવરાજ જોશી.**

પ્રસ્તાવના

હિંદના ઇતિહાસમાં ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક મહાન બનાવ ગણાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં એ વિષયપર સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાએલાં છે. પણ ગુજરાતી ભાષામાં એ વિષય પર હજુ એકપણ પુસ્તક લખાયું હોય એવું જણાતું નથી.

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાતા ઇતિહાસોમાં ૧૮૫૭ ના બળવા વિષે જે કંઇ લખ્યું છે તે શિક્ષકોના નજીવા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને લીધે પુરતા પ્રમાણમાં થઇ પડતું નથી. શિક્ષકોને માટે ગુજરાતી ભાષામાં એવું એક પણ પુસ્તક નથી કે તે પરથી તેઓ ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવી શકે.

૧૮૫૭ ની સાલ ધીમે ધીમે વિસ્મૃતિના સાગરમાં ડુબતી જાય છે. એ સાલમાં જીવતા માણસો આજે એક પછી એક અનંત નિદ્રામાં વિલીન થતા જાય છે. તે સમયની કહાણીઓ ધીમે ધીમે નાશ પામતી જાય છે. એ બધી વાતોનો સંગ્રહ કરી દેશને એ મહાન બનાવથી જાણીતો કરી શકાય એટલો હજુ સમય છે.

બળવાના ઇતિહાસનું પ્રસ્તુત પુસ્તક બંગાળાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર રજનિકાંત ગુપ્તના 'સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ' પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં તો કેવળ બળવાની પ્રારંભ દશાનું વર્ણન છે. બીજા ગ્રંથમાં બળવાની ગગનભેદી જ્વાળાના ભડકા વાંચકોને મુગ્ધ બનાવશે. આવા ત્રણ ભાગમાં આ પુસ્તક પૂરૂં કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

મને લાગે છે કે બળવા વિષેનાં મોટાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચનારને પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. કારણ કે અંગ્રેજી ગ્રંથકારોમાં પોતાનું નાનું દુઃખ મહાન કરી જોવાની અને પારકાનું મહાન દુઃખ નાનું કરી જોવાની વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ એ નીતિ ખુદ સરકાર તરફથી રાજનૈતિક ચાલાકી તરીકે વપરાતી હોવાથી એકંદર રીતે એ લોકોને હાથે લખેલા ઇતિહાસોમાં કાનપુરની ભયાનક ખૂનરેજીમાં અતિ ભયાનક વિવરણો સિવાય બીજું કંઇ જોવામાં આવતું નથી.

આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ પણ તૈયાર થઈ ગયો છે. ઇશ્વર કૃપા હશે તો આવતા વર્ષમાં તે વાચકોના કરકમળમાં વિરાજશે.

માગશર વદ પ્રતિપદા.
વિક્રમાર્ક સંવત
૧૯૮૦

મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે.

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો.

ખંડ ૨ જો.

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा.

वर्ष २ जुं पुस्तक ६ ठुं

સિપાહીઓના બંળવાંનો ઇતિહાસ

(ઇન્ધન)

સિપાહીઓનાં બળવાનો ઇતિહાસ

ભાગ ૧ લો

ઇન્ડિયન.

ખંડ ૧ લો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશઃ—ગ્રંથની ભૂમિકા—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અમલ—પહેલો શિખ વિગ્રહ—કાસૂરની સંધિ—રાજા લાલસિંહની પડતી—બાઇબલની સંધિ—પ્રતિનિધિશાસનપદ્ધતિ—મહારાણી ઝિન્દનની પસંદગી—મુલતાનની ગડબડ—બીજો શિખ વિગ્રહ—પંજાબ ખાલસા.

બંગાળામાં કંપની સરકાર પોતાનો અડ્ડો જમાવતી હતી, તે સમયે નવાબ સિરાજુદ્દૌલાએ કલકત્તા જીતી ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક નાની સરખી ઓરડીમાં પૂર્યા; બીજે દિવસે એ ઓરડીનું બારણું ઉઘાડતાં ૧૨૩ માણસો મરી ગએલાં જણાયાં. એ વાત અંગ્રેજ

નષ્ટ થઇ નહોતી. લૉર્ડ હાર્ડિંજે શિખ પ્રધાનોની સાથે સંધી કરી મહારાજા રણજીતસિંહનું રાજ્ય સ્વતંત્ર રાખ્યું. ૯ મી માર્ચને રોજ મિયાંમીરનાં વિશાળ મેદાનમાં એ સંધિની સરતો નક્કી કરવામાં આવી.[૧] સંધિના નિયમો મુજબ બ્રિટિશ સરકારે સતલજ અને બિઆસ નદીઓ વચ્ચે આવેલો જાળંધર દોઆબ કબજે કર્યો. જે ખાલસા સૈન્યે બ્રિટિશ સત્તા વિરુદ્ધ હથિયાર ઉચક્યાં હતાં, તેનાં

કાવતરાંખોર લાલસિંહ ફિરૂશહરની (ફિરોજ શહેર) લડાઇમાં નાઠો. બરાબર તેજ સમયે સરદાર તેજસિંહ ૨૫ હજારનું તાજું સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પણ તેણે થાકી ગએલાં અંગ્રેજ સૈન્ય પર હુમલો ન કર્યો. એ સિવાય સૈનિકોની આજીજી છતાં લાલસિંહે ફિરોજપુર પર ફરીથી હલ્લો ન કર્યો. સેનાપતિઓના આવા વિશ્વાસઘાતથી શિખો હાર્યા. 'કલકત્તા રિવ્યુ' નામનાં માસિકમાં કનિંગહામકૃત શિખોના ઇતિહાસની સમાલોચના કરતાં લેખકે કબુલ કર્યું છે કે લાલસિંહે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કપ્તાન લોરેન્સને સોબ્રાઓનનાં મેદાન પર પોતે કેવી રીતે સૈન્ય ગોઠવવાનો છે, તેની હકીકત લખી મોકલી હતી. Cunningham History of the Sikhs, P. *268–299*. Comp. Mac Gregar's History of the Sikhs, Vol, II. *p*. 80 81. Calcutta Review for June 1849, p. 549–550. Edwin Arnold's Dalhousie's Administration of British Iddia. I, p. 45.

૧. કાસુર નામનાં સ્થળે બંને પક્ષ એકત્ર થયા હોવાથી આ સંધિ "કાસુરની સંધી" ના નામે ઓળખાય છે. Arnold's Administration of Dalhousie Vol. I. p. 46.

હથિયાર ઉતારી લેવામાં આવ્યાં. પંજાબ સરકારનું સૈન્ય ૨૦ હજાર પાયદળ અને ૧૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારથી વધુ ન હોવું જોઇએ, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ સિવાય લૉર્ડ હાર્ડિંજે લડાઇનાં ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપીઆ લીધા.[૧] મહારાજ રણજીતસિંહના ખજાનામાં ૧૨ કરોડ રૂપીઆ હતા, પણ તેમનાં મૃત્યુ બાદ પ્રધાનોનાં અતિશય ખરચાળપણાને લીધે અત્યારે ફક્ત અર્ધો કરોડ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા. લૉર્ડ હાર્ડિંજે એ અર્ધો કરોડ રૂપીઆ લઇ બાકીના રૂપીઆ પેટે કાશ્મીરનું રાજ્ય લેવાનો ઠરાવ કર્યો. જંબુનો સુબો–રણજીતસિંહનું પ્રિયપાત્ર–રાજા ગુલાબસિંહ એ વખતે લાહોર દરબારનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે એક કરોડ રૂપીઆ આપી કાશ્મીરનો પ્રદેશ હાર્ડિંજ પાસેથી ખરીદી લીધો. આ પ્રમાણે મહારાજ રણજીતસિંહના વિશાળ રાજ્યની પડતીનાં પગરણ મંડાયાં.[૨]

આ સંધિ વખતે દિલીપસિંહ નાનો હતો, રાજ્ય ચલાવવા લાયક ઉમર થવાને હજુ કેટલાંક વર્ષની વાર હતી. આ સમયે પંજાબમાં એક બીજા રણજિતસિંહની જરૂર હતી. પરંતુ પંજાબમાં એવી મહાન વ્યક્તિ હજુ જન્મી નહોતી, દિલીપની મા ઝિન્દનના[૩] હાથમાં રાજ્યની લગામ હતી. હિંદમાં વીર સ્ત્રીઓનો તોટો નથી.

---

૧ Cunningham's History of the Sikh, Appendix XXXIV, P. 428–433

૨ Arnold's Administration of Dalhousie. I P. 47

૩. કેટલાંક પુસ્તકોમાં ચંદા તરીકે ઓળખાવેલ છે.

મહાભારતકાર વેદવ્યાસથી માંડીને 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ ટૉડ સુધીના બધા લેખકો ભારતની વીર સ્ત્રીઓનાં કીર્તન કરી ગયા છે. એ વીર સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક રાજ્ય ચલાવવામાં પણ પારંગત ગણાઈ ચુકી છે. રણજિતસિંહની રાણી ઝિન્દન પોતાની વીરતા અને રાજ્યકુશલતાને લીધે આખા પંજાબમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે.[૧] ઝિન્દન સ્ત્રી છતાં બહાદુર હતી, અંતઃપુરવાસિની છતાં રાજ્યકુશળ હતી. પરંતુ તેના પ્રધાન તરીકે રાજા ગુલાબસિંહની પછી એક એવો આળસુ અને અવિશ્વાસુ માણસ નીમાયો, કે જેથી ઝિન્દનની બધી કુશળતા વ્યર્થ ગઇ.

રાજા લાલસિંહમાં પ્રધાનપદું જાળવવા જેવો એક પણ ગુણ નહોતો. તે દરબારમાં તેમજ પ્રજામાં અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તે કોઈ અજાણ્યા વંશમાં જન્મ્યો હતો, છતાં નસીબનાં જોરથી પંજાબ જેવા સ્વરૂપ મુલકનો કર્તાહર્તા થઇ પડ્યો હતો. પરંતુ તેનામાં મનુષ્યોચિત ગુણોનો તદ્દન અભાવ હતો. તે રૂપાળો હતો, પણ આંતરિક ગુણોનો વિકાસ થએલો ન હોવાથી બધું રૂપ કેવળ દંભ ખાતર વપરાતું. તેનામાં સત્તા ચલાવવા જેટલી આવડત નહોતી. અંતઃપુરમાં તેની સત્તા પુષ્કળ ચાલતી, પણ અંતઃપુર બહાર તેની સત્તાનો ચમત્કાર જણાતો નહોતો. તેની રણનિપુણતા કેવળ પોતાના ખુશામતખોર હજુરિયાઓ સમક્ષ જાહેર થતી, રણક્ષેત્ર પર બહાદુર સૈનિકો સમક્ષ શાંત થઈ જતી. ટુંકામાં લાલસિંહ શિખ જાતિના કલંકરૂપ હતો. તેનાજ વિશ્વાસઘાતથી રણજિતનાં વિશાળ રાજ્યની

---

૧. Calcutta Review, 1869 No. 95 P. 39.

પડતીનો પ્રારંભ થયો હતો. તેનાજ સ્વદેશદ્રોહથી પ્રબળ પરાક્રમી ખાલસા સૈનિકો મુઠીભર અંગ્રેજ સૈનિકો સમક્ષ હાર્યા હતા. આવા બુદ્ધિહીન, અનુદાર અને બેવકૂફ માણસના હાથમાં પહેલા શિખ વિગ્રહ બાદ પંજાબનાં રાજ્યની લગામ સોંપવામાં આવી. પરંતુ પંજાબ આવા મૂર્ખની સત્તા તળે ઝાઝો વખત રહ્યું નહિ. સંધિની સરત મુજબ ગુલાબસિંહ કાશ્મીરનો કબજો લેવા ગયો, એ વખતે શેખ ઈમામુદ્દીન નામનો એક માણસ કાશ્મીરનો સુબો હતો. લાલસિંહે ઈમામુદ્દીન સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચ્યું. ગુલાબસિંહને કાશ્મીરમાં અટકાવવામાં આવ્યો. રેસિડેન્ટ હેન્રિ લૉરેન્સ કોઇ પણ કાર્ય અધુરૂં મૂકે તેવો નહોતો. તે ઈમામુદ્દીનની આનાકાની જોઇ દશ હજાર શિખ સૈનિકો અને કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો સાથે બરફના ઢગ ઓળંગતો ઓળંગતો કાશ્મીર જઇ પહોંચ્યો.[1] બળવાખોર ઈમામુદ્દીન અંગ્રેજ સેનાપતિની આ બહાદુરી જોઇ વશ થયો અને મુખ્ય અમાત્ય ગુલાબસિંહને અટકાવવા માટે તેને જે આજ્ઞાપત્રિકા મળી હતી તે તેણે હેન્રિ લૉરેન્સ સમક્ષ રજૂ કરી. હેન્રિ લૉરેન્સ આ પત્ર વાંચી લાલસિંહ પર બહુ ગુસ્સે થયો. તરતજ આ વિશ્વાસઘાતની તપાસ માટે યુરોપિઅન અમલદારોનું કમિશન નિમાયું.[2] કમિશનના

---

૧. Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II P. 73.

૨. માર્શમેન સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમાં (Abridgement of the History of India, P 454.) લખ્યું છે કે લાલ-સિંહનો ન્યાય ચુકવવા માટે અંગ્રેજ અને શિખ સરદારોમાંથી અમુક માણસોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ મેજર એડવર્ડ્ઝ..

નિર્ણય મુજબ લાલસિંહને પેન્સન લઈ આગ્રા જઈ રહેવું પડયું. લાલસિંહને ડિસેમ્બર માસમાં આગ્રા મોકલી દેવામાં આવ્યો. આ રીતે એક નાલાયક માણસ સાથેનો પંજાબનો સંબંધ તૂટયો.

રાજા લાલસિંહનું અધઃપતન થયા બાદ રાજ્યનાં રક્ષણ માટે ફરીથી 'સંધિ' કરવામાં આવી. બાઇરાબલ નામનાં સ્થળે આ કરાર થયા હોવાથી તેનું નામ બાઇરાબલના કરાર પડયું છે. કરારની શરત મુજબ લાહોરના દરબારમાંથી કેટલાક હોંશિયાર અમલદારોની એક સભા સ્થાપવી અને તેના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ રહે એવું ઠર્યું. દિલીપસિંહ ઉમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખ સુધી આ સભા દ્વારા રાજ્ય અમલ ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઇ.[1] આ પ્રમાણે મહારાજ દિલીપસિંહ

અને હર્મન મેરિબલ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે લાલસિંહનો ન્યાય ચુકવનાર સમિતિમાં કેવળ અંગ્રેજ અમલદારોજ હતા. નીચે લખેલા માણસો એ સમિતિના સભ્યો હતાઃ—

પ્રમુખઃ— એફ કેટિ. સભાસદઃ— લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ લૉરેન્સ, મેજર જનરલ સર જૉન લિટલર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ગોલ્ડીંગ.–Life of Sir Henry Lawrence. Vol. II P. 82. Comp. Edward's, A year on the Punjab Frontier. Vol. I. P. 10)

૧ Cunningham's History of the Sikhs Appen-[dix] XXVII, P. 337--442.

[L]ife of Sir Henry Lawrence Vol I. P. 90

લાયક ઉમરના થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકારનાં ઉપરીપણાં નીચે રાજ્ય ચલાવવાનું નક્કી થયું. મહારાજ રણજિતસિંહનાં બાહુબળથી જીતાએલાં વિશાળ રાજ્યનાં હિત માટે લૉર્ડ હાર્ડિંજે આ વ્યવસ્થા કરી. બાલ્યાવસ્થાથી યુદ્ધવ્યવસાયમાં મચી રહેલો છતાં, લડાઈને અંતે વિજયલક્ષ્મી રૂપે પંજાબનું વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યું હોવા છતાં હાર્ડિંજે તે ગ્રહણ ન કર્યું. ઉલટો તે રાજ્યને થાળે પાડવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો.[1] તે સમજી ગયો હતો કે એક દૃઢ મનની રાજ્યપટુ વ્યક્તિના હાથમાં પંજાબનો કારભાર સોંપવામાં નહિ આવે, તો ભવિષ્યમાં ભારે અડચણો નડશે, એ માટે તેણે મુખ્ય કારભારીને બદલે આવી જાતની વ્યવસ્થા કરી હતી. હવે પંજાબનો ધણી હેન્રિ લૉરેન્સ બન્યો. લૉર્ડ હાર્ડિંજે આ પસંદગી બરાબર કરી હતી. હેન્રિ લૉરેન્સમાં લડવૈયા જેવી બહાદુરી અને રાજ્યપ્રપંચી વીર જેવી દક્ષતા હતી. આ બંને ગુણોનો એકત્ર સમાવેશ બહુ થોડી વ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે. જો કે જે તેજસ્વિતાને લીધે નેપોલીયન બોનાપાર્ટથી જગત ધ્રુજતું હતું, તે તેજસ્વિતા, તે પ્રતિભા હેન્રિ લૉરેન્સમાં નહોતી; તોપણ સાધારણ માણસ કરતાં તેનામાં અસાધારણ ગુણો હતા. શત્રુઓ લડાઇનાં મેદાનપર તેની મૂર્તિ જોઇ ડરતા, તેજ રીતે તેની બાળક જેવી સરળ પ્રકૃતિ જોઇ તેને ચાહતા. આ રીતે હેન્રિ લૉરેન્સમાં વીરતા ને કોમળતા, પ્રેમ અને શૌર્યનું અલૌકિક મિશ્રણ થયેલું હોવાથી તે પંજાબનું શાસન ચલાવવા યોગ્ય હતો.

---

૧ A speech delivered at the farewell banquet to the Marquis of Tweedall, at Madras. Arnold's Administration of Dalhousie. Vol. I P. 78 note 2.

સુભાગ્યે આવી પ્રકૃતિના વીરપુરુષના હાથમાં પંજાબની શાસન સત્તા સોંપવામાં આવી. હેન્રિ લૉરેન્સ પોતાનો

ઇ. સં. ૧૮૪૭

આ અસાધારણ ભાર વહન કરવા તૈયાર થયો. તેનાં સમયમાં પંજાબ ફરીથી ઉન્નતિને માર્ગે જવાબદારી સમજી વળવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે સુખ અને શાન્તિમાં ઇ. સ. ૧૮.૭નો વસંતકાળ વીતી ગયો. જે ચંચળ સ્વભાવવાળાં ખાલસા સૈન્યે એક સમય ભયંકર રણસંગ્રામ માંડ્યો હતો, તે સૈન્ય અત્યારે સૌમ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી શાન્તિમય માર્ગે અગ્રેસર થતું હતું. રેસિડેન્ટે પોતાના વિવરણમાં જાહેર કર્યું હતું કે નિશસ્ત્ર ખાલસા સૈન્યનો ઘણોખરો ભાગ શાંતિપૂર્વક ખેતી કરવા લાગ્યો છે. જેઓ એક સમય બ્રિટિશ સરકારનું ભીતિસ્થાન હતું તેઓ અત્યારે ખેડુના જેવી સરળતા અને નિર્દોષપણાથી ઉત્તરોત્તર સૌમ્ય બનતા જાય છે. જો કે રેસિડેન્ટે આ મત જાહેર કર્યો હતો ખરો, તો પણ તે પંજાબની આવી શાન્ત સ્થિતિથી ઠગાયો નહોતો. તે ધીરે ધીરે પંજાબની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ધીમે ધીમે પંજાબમાં સર્વત્ર શાંતિ બિરાજવા લાગી.

મહારાણી ઝિન્દન દૃઢતા અને સાહસમાં વીરનારીઓમાં આગેવાન હતી. તેથી તે પોતાના રાજ્યપર પરજાતિનો અમલ શી રીતે સહન કરી શકે? ઝિન્દન સમજી શકી હતી કે બ્રિટિશસિંહ પોતાની શિકારી આંખો પંજાબનાં હરિયાળાં ખેતરો પર નાખી રહ્યો છે, થોડાંજ વર્ષોમાં પંજાબ તેનો કોળિયો બનશે. તેના સંદેહને દૃઢ કરનારાં કાર્યો તેની સમક્ષ દિનપ્રતિદિન બનતાં જતાં હતાં. બ્રિટિશ

સરકાર તેના પ્રિય પુત્રને પોતાના હાથનું રમકડું બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી. વિદેશીઓનું આવું સાહસ, આવી અનધિકાર પ્રિયતા એ વીરનારીનાં હૃદયને બાળવા લાગ્યાં. ઝિન્દનની ધીરજ ખૂટી; તે અંગ્રેજોને ભયંકર શત્રુ માનવા લાગી. કામિનીનું કોમળ હૃદય અપમાન વિષથી કાળું થઇ ગયું.

રેસિડેન્ટ આ વીરનારીની પાંખો કાપવા તૈયાર થયો. તેણે ઝિન્દનનું અભિમાન ઉતારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. જે આગ હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ હોય, તે આગ સાધારણ પ્રયત્નથી નજ બુઝાય; ઝિન્દનને સુખ દુઃખનાં સાથીથી જુદી પાડી, કોઇ એકાંત સ્થળે લઇ જઇ રાખવાનો રેસિડેન્ટે નિશ્ચય કર્યો. કેવળ સંદેહવશ થઇ ઝિન્દનને દેશપાર કરવામાં આવી. તેનો ભાઇ આ દેશપારનો હુકમ લઇ મહેલમાં આવી પહોંચ્યો. ઝિન્દને એ હુકમ માથે ચડાવ્યો. તેણે સાધારણ સ્ત્રીની માફક વિલાપ ન કર્યો, કોઇને શાપ ન આપ્યો, પણ વીર સ્ત્રીની માફક તેણે કેદખાનું સ્વીકારી લીધું. મુસલમાન રહેવાશીઓથી ભરપૂર શેરપુર નામનાં નિર્જન સ્થળે ઝિન્દનનો એકાન્તવાસ શરૂ થયો. ઝિન્દન રાજમહેલનું સુખ છોડી ૧૯ મી ઓગસ્ટને રોજ આ ગંદા સ્થાનમાં, ખાવા ધાતાં ઘરમાં કેદ થઇ.[૧] વિધાતાએ ઝિન્દનને સ્ત્રી બનાવી હતી, તેનાં શરીરને નારીસુલભ લાવણ્ય, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોનું રહેઠાણ બનાવ્યું હતું, છતાં તેનામાં પુરુષ જેવું સાહસ હતું.

---

૧ A General Proclamation of. H. B. Edwardes, Assistant to the Resident.–Life of Sir Henry Lawrence. Vol. II. P. 92.

સ્ત્રી છતાં તેણે આ બધું સહન કર્યું, વીર નારીને પેઠે હસતાં મોંએ વિપત્તિને વેઠી લીધી. વિદેશીઓની નજરે તેનું ચરિત્ર ગમે તેવું હલકું ગણાતું હો, વિદેશી ચિત્રકારોના હસ્તે તેનું ચારિત્રચિત્ર ગમે તેટલું કાળું ચિતરાતું હો, પણ આ સહનશીલતાએ તેને સ્ત્રીસમાજમાં ઉત્તમ પદે સ્થાપી છે, એમાં કશો શક નથી.

આ પ્રમાણે રાજસન્માનથી વિમુખ થઇ ઝિન્દન કારાગૃહવાસી થઇ. મહારાજ રણજિતસિંહની પ્રિયપત્નીની, મહારાજ દિલીપસિંહની માતાની આ શોચનીય કહાણી ઇતિહાસનાં પાનાં પર કાળા અક્ષરે લખાઇ. જેઓ હેન્રિ લૉરેન્સની સત્ય નિષ્ઠા પર આફ્રીન છે, તેઓને ઝિન્દનની કારાવાસ કહાણી નવાઇ પમાડે તેમાં કશો સંદેહ નથી. અંગ્રેજ ઐતિહાસિકોએ લખ્યું છે કે ઝિન્દને સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરૂં કર્યું હતું; રેસિડેન્ટને મારી નાખવાની યુક્તિમાં ભાગ લીધો હતો, માટે તેને આવી સજા કરવાની જરૂર પડી હતી.[૧] પરંતુ રાજા લાલસિંહને સજા કરતી વેળા જે કાર્યપદ્ધતિ પસંદ કરવામાં આવી હતી, તે કાર્યપદ્ધતિ આ વેળા પસંદ કરવામાં આવી ન હોતી. રેસિડેન્ટે કંઇપણ તોળ્યા સિવાય કેવળ સંદેહવશ થઈ ઝિન્દનને દેશપાર કરી હતી. આ સ્થળે કોઇપણ ન્યાયપ્રિય માણસ રેસિડેન્ટને ન્યાયી કહી શકે તેમ નથી. તપાસ કરતાં દોષ જણાય તો દંડ આપવો એ સુધરેલા સમાજની રીત છે. હેન્રિ લૉરેન્સ સુધરેલા દેશનો છતાં એ સુધરેલી ન્યાય પદ્ધતિ વીસરી ગયો હતો.

---

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 15 Comp. Life of Sir Henry Lawrence. Vol. II. P. 98–100

મ્હારાણી ઝિન્દનની સજાએ આખા પંજાબમાંના ખળભળાટને શાંત કરી દીધો હોય એવું તરતમાં તો જણાયું, શિયાળો શાંતિથી પસાર થયો. ઋતુપરિવર્ત્તનની સાથે પંજાબની શાસનસમિતિને અધ્યક્ષ પણ બદલાયો. ગરમ મુલકમાં લાંબો કાળ રહેઠાણ કર્યાથી હેન્રિ લૉરેન્સની તબિયત લથડી. તે તબિયત સુધારવા સીમલા ગયો. સ્થાન બદલો કર્યાથી તેની તબીયત થોડી ઘણી સુધરી ખરી, પરંતુ દાક્તરોએ તેને સ્વદેશ જવાની સલાહ આપેલી હોવાથી તે સ્વદેશ જવા તૈયાર થયો. એજ વખતે લૉર્ડ હાર્ડિંજ પણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપી સ્વદેશ ગયો. હેન્રિ લૉરેન્સે સર ફ્રેડરિક કેરી નામના એક સિવિલિયન અને હિંદી કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યના હાથમાં પંજાબનો અમલ સોંપી લૉર્ડ હાર્ડિંજ સાથે વિલાયત પ્રયાણ કર્યું. હવે હિંદના વિધાતા તરીકે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને પંજાબના વિધાતા તરીકે સર ફ્રેડરિક કેરિ નીમાયા.

અધ્યક્ષ બદલાવાથી પંજાબની શાન્તિમાં ખલેલ ન થઇ. નૂતન વર્ષ પોતાની પ્રસન્ન પ્રકૃતિ દર્શાવતું હાજર થયું. એ વખતે થોડે દૂર એકાએક તણખો ઝર્યો અને ભયંકર આગ સળગી ઉઠી.

મહારાજ રણજીતસિંહે મુલતાન જીત્યું ત્યારથી આજ સુધી ત્યાંનો વહીવટ લાહોરના દરબારના તાબામાં રહી એક દિવાન ચલાવતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં મુલતાનનો સુબો સાવણમલ્લ એક શત્રુને હાથે માર્યો ગયો. તેનો પુત્ર મૂલરાજ પિતાનાં મરણ પછી મુલતાનનો દિવાન થયો. લાહોર દરબારે મૂલરાજના ખજાનામાં પુષ્કળ પૈસા છે એમ ધારી તેની પાસેથી દિવાનીપદમાં નજરાણાં

તરીકે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા. જૉન લૉરેન્સ (પાછળથી લૉર્ડ લૉરેન્સ)ના મતે મુજબ પંડિત જલાપ્રસાદ અને તે વખતનો મંત્રી રાજા હીરાસિંહ જીવતો હોત, તો એ રૂપીઆ યોગ્ય સમયે મળી જાત; પરંતુ તેમનાં મરણથી લાહોર દરબાર બેબાકળો બની ગયો, તેથી ઠરાવ મુજબ કાર્ય થઇ શક્યું નહિ.[૧]

મિયાંમીરની સંધિ થયા બાદ શિખ રાજ્ય થાળે પડ્યું, એટલે રાજા લાલસિંહે મુલરાજ પાસેથી લેણા પૈસા તથા ખંડણી વસૂલ કરવા મૂલતાન પર લશ્કર મોકલ્યું. ઝંગ નામનાં સ્થળે મૂળરાજે એ લશ્કરને હરાવ્યું.[૨] એ દરમિયાન લાહોરના રેસિડેન્ટે મધ્યસ્થ

---

૧ Blue Book, 1847--49, P. 88 Edwardes, A year on the Punjab Forntier. Vol. II, P. 38.

કેટલાંક પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે લાહોર દરબારે મૂળરાજ પાસે નજરાણા તરીકે એક કરોડ રૂપીઆ માગ્યા. પછી એ આંકડો ૧૮ લાખનો થયો. પરંતુ પહેલા શિખ વિગ્રહની ગરબડમાં એ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા નહિ. Arnold, Dalhousie's Administration of British India Vol. I P. 64. Camp. Kaye, Sepoy war, Vol. 1 P. 18

૨ સર જૉન કે કૃત સિપાઇઓના બળવાના ઇતિહાસમાં આ બનાવ જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે. તેણે લખ્યું છે કે મુળરાજની વિરુદ્ધ લશ્કર મોકલતાં તે ભારે ભય પામ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ના શિઆળામાં લાહોર આવી લાહોર દરબારની માગણી પૂરી કરવાનું તેણે વચન આપ્યું. Kaye, Sepoy War, Vol. 1 P. 18--19

થઈ એ કજિયો શાન્ત પાડ્યો. રેસિડેન્ટની મધ્યસ્થતાથી સંધિ થઇ કે મૂળરાજે ઝંગ વિભાગનો દાવો મૂકી દેવો, નજરાણું અને લેણા પૈસા બદલ ૨૦ લાખ રૂપીયા લાહોર દરબારને આપવા. તે સિવાય વધારેલી ખંડણી નિયમિત સમયે આપ્યે જવી. મૂળરાજે તે સમયે એ ઠરાવ વિરુદ્ધ કશું ન કહ્યું, ઉલટો તેણે રેસિડેન્ટનો ઉપકાર માન્યો.[૧]

આ બનાવ બન્યા બાદ એક વર્ષ સુધી મૂળરાજ શાંતિ જાળવી રહ્યો. તેની શાંતિ જોઇ બધાને જણાયું કે લાહોર અને મૂલતાનનો કજિઓ કાયમને માટે શાંત પડ્યો છે. એ કજિઓ હવે કદી સળગી ઉઠવાનો નથી. પરંતુ મૂળરાજ જે સંતોષ દર્શાવતો હતો તે સ્થાયી રહ્યો નહિ. થોડા સમયમાં તેને એ સંધિની સરતો અકારી જણાવા લાગી, તે એટલે સુધી કે તેણે બધી જંજાળમાંથી મુક્ત થઇ મુલતાનની સુબાગીરી છોડી દેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

નવેમ્બર માસમાં મૂળરાજે સાંભળ્યું કે રેસિડેન્ટ હેન્રિ લૉરેન્સ પંજાબ છોડી સ્વદેશ જવાનો છે. મૂળરાજ એ સમાચાર સાંભળી પોતાની ઇચ્છા જણાવવા માટે લાહોર આવ્યો. પરંતુ યોગ્ય સમયે હાજર ન થઇ શકવાથી હેન્રિ લૉરેન્સને મળી શક્યો નહિ. મૂળરાજે કામ ચલાઉ રેસિડેન્ટ જૉન લૉરેન્સને મળી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. જૉન લૉરેન્સે તરતને માટે એ ઇચ્છા ત્યાગવાનું સમજાવ્યું. મૂળરાજ પાછો ગયો પણ થોડા રોજમાં વળી લાહોર આવી. જૉન

---

૧ Grounds of the court's Judgement in convicting Dewan Moolraj of murder.–Edwardes. Punjab Frontier Vol. II P. 39--40

લૉરેન્સને મળી રાજીનામું રજુ કર્યું. રાજીનામું આપવાનાં બે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલું તો એ કે નવી સંધિ મુજબ મહેસૂલ બાબતનો નવો બંદોબસ્ત રાજ્યની ઉપજને બહુ ધોકો પહોંચાડે છે, અને બીજું એ કે લાહોર દરબારમાં અપીલ કરવાનો હક હોવાથી પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવામાં અડચણ પડે છે.[૧] આ રીતે મૂળરાજે અકળાઈ લાહોર દરબારપર રીતસર રાજીનામું મોકલી આપ્યું. લાહોર દરબારે મુળરાજનું રાજીનામું સ્વીકાર્યું અને સરદારખાંસિંહ નામના એક માણસની તેની જગાએ નીમણુંક કરી. સરદારખાંસિંહ મુલતાન જવા તૈયાર થયો. સરદારખાંસિંહને મૂલતાનનો કબજો લેવામાં મદદગાર થાય એવા હેતુથી બેન્સ એગ્ન્યૂ નામના સિવિલિયનને અને મુંબાઈનાં સૈનિકદળના લેફ્ટેનેન્ટ એન્ડર્સનને પાંચસો સૈનિકો સાથે મુલતાન મોકલવામાં આવ્યા.

સરદારખાંસિંહ એ સૈનિકો સાથે મૂલતાન આવી પહોંચ્યો. મૂળરાજે કશો વિરોધ ન દાખવ્યો. તે આદરમાનપૂર્વક સરદારખાંસિંહ અને સૈનિકોને કિલ્લામાં લાવ્યો. તેણે નવા દિવાનના હાથમાં કિલ્લો સોંપી દીધો. ત્યારબાદ સરદારખાં અને તેના સાથીઓ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત એકાએક બ્રિટિશ અમલદારો પર હલ્લો થયો. તેઓ સખત જખમી થયા. મૂળરાજે આ બાબતનો કશો બંદોબસ્ત કર્યા વિના પોતાના મહેલ તરફ ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. સરદારખાંએ ઘવાએલા અંગ્રેજ અમલદારોને યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડયા.

---

૧ Evidence of John Lawrence on Moolraj's trial—Edwardes, Punjab Frontier Vol. II 42--44.

બીજે દિવસે બધા મૂલતાનીઓ જાહેર રીતે લડવા તૈયાર થયા. રાત શરુ થતાંજ મુલતાનીઓએ ઘવાએલા અંગ્રેજ અમલદારોનાં મકાન ઘેર્યાં. નિરાશ્રત, નિરાધાર અમલદારો ઘવાયા. છતાં શૂરા વીરની માફક જીવન બચાવવા તૈયાર થયા. પરંતુ હલ્લો કરનારાઓ સંખ્યામાં વિપુલ હોવાથી તેઓનું કશું ન ચાલ્યું. એગ્ન્યૂ અને એન્ડર્સનના ઘવાએલા શરીરપર ઘા પડવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં બન્ને જણા મરણ શરણ થયા.

આ બનાવ બન્યા બાદ મૂળરાજે બીક છોડી દીધી. વીરત્વ અને રણોન્માદથી તે અધીરો બની ગયો. તેણે સૈનિકોને ગોઠવ્યા, બહાદુર અંગ્રેજ સૈનિકો સામે ટક્કર ઝીલવાની આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં નૃત્ય કરવા લાગી. વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેને સાહસિક, રણદક્ષ અને યત્નશીલ બનાવ્યો. તેણે પોતાની જિંદગી અદૃષ્ટને અધીન કરી રણમાં ઝુકાવ્યું.

આ પ્રમાણે મૂલતાનમાં લડાઈ જામી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બીજો શિખવિગ્રહ શરુ થયો. આ યુદ્ધ બાદ પંજાબમાંથી. પંજાબકેસરી રણજિતસિંહના પુત્રનું આધિપત્ય સદાને માટે કેવી રીતે લોપાયું તે વાત હવે અમે જણાવીએ છીએ.

બ્રિટિશસિંહ ધીમે ધીમે પંજાબ પર પોતાનો અધિકાર જમાવવા તૈયાર થયો. સપ્તસિંધુના પાણીથી ધોવાતાં રાજ્ય પર તેની ભોગલાલસામય નજર દૃઢ બનવા લાગી. જે જે બહાદુર માણસો અદ્યાપિ પર્યંત શિખ સમાજનું ગૌરવ જાળવતા હતા, તેઓને ધીમે ધીમે દુર ખસેડવામાં આવ્યા. સ્ત્રીઓ પણ આ કઠોર દંડથી ન છૂટી, રેસિડેન્ટ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ

જોયા સિવાય પોતાનો કઠોર દંડ ફેરવવા લાગ્યો. મહારાણી ઝિન્દન સાહસિકતાની મૂર્તિ હોવાથી સૌ પહેલાં રેસિડેન્ટની કક્ષા નજરે પડી ચૂકી હતી. અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ કંઇ પણ ન કરી શકે એવા ઇરાદાથી તેને મુસલમાન વસ્તીવાળાં શેખપુરમાં કેદ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ઝિન્દનનાં આવાં શોચનીય પરિણામથી પંજાબ થરથર્યું નહિ, બ્રિટિશ સત્તાથી બીધું નહિ. અગ્નિ ધુંધવાવા લાગ્યો હતો, મુલતાનના દંગાએ એ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો. ઝિન્દન વળી રેસિડેન્ટ આગળ અપરાધિની બની.

મુલતાનીઓના બળવાના સમાચાર જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં લાહોર પહોંચ્યા. તે પહેલાં મે માસમાં મહારાણી ઝિન્દન પર કારસ્થાન રચવાનો આરોપ મુકાયો હતો. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ જણાવ્યું છે કે મુલતાનની ગરબડ પહેલાં લાહોર દરબારમાં અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એક કાવતરું રચાયું હતું. મહારાણીના કેટલાક પ્રિયપાત્ર એ કાવતરામાં ભળ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારના તાબાના સિપાહીઓને બેવફા બનાવવા એ કાવતરાનો ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ એ કાવતરૂં લાંબો વખત ગુપ્ત રહ્યું નહિ. ૭ મી ટુકડીના કેટલાક સિપાહીઓએ આ વિષે પોતાના અમલદારોને ચેતવણી આપી. શિખ સેનાપતિઓમાંનો એક ખાનસિંહ, મહારાણી ઝિન્દનનો એક વિશ્વાસુ ગણાતો માણસ ગંગારામ તથા બે બીજા માંસસો કાવતરાના આગેવાન સાબીત થયા. તરત જ પેલા બે આગેવાનોને તો ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા. રેસિડેન્ટનું વજ્ર કેવળ કાવતરાખોરના આગેવાનો પરજ ન પડ્યું, પણ આ તરકટમાં ભળેલી બીજી વ્યક્તિ-

ઓને પણ જન્મદેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી[૧]. આ પ્રમાણે મુખ્ય અને ગૌણ અપરાધીઓને સજા કર્યા બાદ રેસિડેન્ટે મહારાણી ઝિન્દન પર નજર ફેરવી. તેણે જોઇ લીધું કે જ્યાં સુધી આ વીર-નારી લાહોરની નજીકમાં હશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારને જંપવા નહિ દે. તે માટે તેને પંજાબની બહાર હાંકી કાઢવાની પેરવી કરવામાં આવી. બહાનું તૈયાર હતું. શેખપુરનું નિર્જન બંદીખાનું ઝિન્દનના સ્પર્શથી સજીવ બની ઉઠયું હતું, પણ રેસિડેન્ટના પ્રબળ પ્રતાપે પંજાબ રણજીતસિંહની પ્રિયપત્નીને પોતાના હૃદયમાંથી દૂર કરવા તૈયાર થયું. બાલક દિલીપસિંહ રેસિડેન્ટના હાથનું રમકડું હતો. તેથી સર ફ્રેડરિક ક્રુરિને સગવડ મળી. તરતજ ઝિન્દનના દેશનિકાલના હુકમ પર દિલીપસિંહનાં નામવાળી સીલ શોભવા લાગી, દરબારના કેટલાક અમલદારોએ બે બ્રિટિશ સૈનિકો સાથે એ હુકમ શેખપુર ઝિન્દનને પહોંચાડયો[૨]. મહારાણી ઝિન્દને પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રની સહી સાથેનો હુકમ માથે ચડાવ્યો. તે નસીબ આધીન થઇ હંમેશને માટે પંજાબ છોડવા તૈયાર થઇ. મહારાજ રણજીતસિંહે જે દરબારમાં ઝિન્દનનું ગૌરવ વધાર્યું હતું, જે લાહોરની અમાત્ય સમિતિ એક વખત તેના પ્રબલ પ્રતાપથી ધ્રુજતી હતી, તે દરબાર, તે લાહોર છોડી શેખપુર જતાં ઝિન્દને જે ધૈર્ય બતાવ્યું હતું, તેવુંજ ધૈર્ય તેણે પંજાબ છોડતાં બતાવ્યું. મહારાણી ઝિન્દને ધૈર્ય રાખી પોતાની

---

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 29–30 Comp. Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. 1 P. 85--86

૨ Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 30

ફેરવાયલી દશાના સાક્ષીભૂત શેખપુરના મકાનની વિદાય લીધી. જે પંજાબે તેને હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે છાતીપર ધારણ કરી હતી, તે પંજાબથી એ અત્યારે વિમુખ થઇ. ઝિન્દન દુઃખસંગિની સહચરીઓ સાથે કાયમ્ને માટે શેખપુર છોડી ગઈ. તેને પ્રથમ ફિરોજપુરમાં અને પછી બનારસમાં લઇ જવામાં આવી. મહારાણી ઝિન્દન હિંદુઓના પવિત્રક્ષેત્રમાં રહી મેજર જ્યોર્જ મેકગ્રેગર નામના એક બ્રિટિશ સૈનિકના રક્ષણ તળે દિવસો ગુજારવા લાગી !

આ પ્રમાણે રણજિતસિંહની પટરાણી દેશનિકાલ થઇ. પંજાબ શાંત જલધિની માફક ધૈર્યથી પોતાની આધિષ્ઠાત્રી દેવીનું દુઃખ જોઇ રહ્યો. આંસુનું એક બિંદુ પણ તેની આંખમાંથી ટપક્યું નહિ. પંજાબમાં બંડબખેડા ન થયા, પંજાબ યોગારૂઢ યોગી પુરુષની માફક સ્થિર બની જડતાથી ઢંકાઇ રહ્યો હતો. પરંતુ એ જડતા ખરી જડતાનું સ્વરૂપ નહોતું. તોફાન પહેલાંની શાંતિ સાથે પંજાબની એ શાન્તિનો મુકાબલો કરી શકાય. દિલીપસિંહ સુખમય બાલ્યાવસ્થાના તરંગપર હિંચોળા ખાતો હતો, જનનીનું આ દુઃખ તેનાં હૃદયને દોલાયમાન કરવાને અશક્ત હતું. સંસારથી અજાણ્યો બાળક રેસિડેન્ટના કહેવાથી જરા પણ દીલગીર થયા વિના પોતાની માને અતળ સાગરને તળીએ જતી જોઇ રહ્યો. મહારાણી ઝિન્દન પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીની અતુલ સંપત્તિ—પ્રાણાધિક પુત્રનો સ્વર્ગીય સહવાસ તજી કેદી બની. સહૃદય અને સૂક્ષ્મદર્શી વ્યક્તિ આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ કે બ્રિટિશ ટાપુમાં પણ હિંદના ચાણક્ય અથવા ઇટાલિના મેકિયાવેલિના શિષ્યો છે ખરા! બ્રિટિશ સરકારના કોઇ કોઇ અમલદારો પણ કૂટ રાજનીતિની ઝાંખી

કરાવી ગયા છે ખરા! સહૃદય પુરુષો એમનાં સાહસ આગળ માથું નમાવશે, સભ્યતા અને ઉદારતાને અભિનંદશે, પણ આ કૂટ રાજનીતિ આગળ કદી પણ માથું નીચું કરશે નહિ. એ નીતિ નિષ્કામપણું બતાવતા છતાં પારકાનું હરી લેવામાં મશગૂલ છે, અનાસક્ત ભાવે વપરાતી છતાં ભોગલાલસાથી ભરપૂર છે, અને ન્યાયને અનુસરતી જણાતા છતાં બીજાનું અનિષ્ટ કરવામાં તત્પર રહે છે. ભવિષ્યના મહાપુરુષો આ નીતિખોર માણસોને કદી પણ ક્ષમા આપી શકશે નહિ. પંજાબ પણ આ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની લાંબો કાળ જડ બની રહ્યું નહિ. તેના હૃદયમાં જે આગ ધુંધવાતી હતી તે થોડા રોજમાં પ્રચંડ હુતાશન રૂપે પ્રગટી નીકળી. ગુરુ ગોવિંદસિંહે પંજાબની નસેનસમાં જે તેજ રેડયું હતું, તેની અલૌકિક શક્તિથી થોડાજ સમયમાં જડ પંજાબ ચેતનરૂપ બની ગયું. ઝિન્દનને દેશનિકાલ કર્યાબાદ થોડાજ રોજમાં પંજાબ અપૂર્વ મંત્રશક્તિનાં બળવડે, અપૂર્વ રાષ્ટ્રીય અભિમાનનાં બળવડે, ફરીથી એ કૂટ રાજનીતિ વિરુદ્ધ દાવાનળ સળગાવી રહ્યું.

જ્યારે બેન્સ એગ્નૂ અને એન્ડર્સન મુલતાનમાં ભયંકર અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે લેફ્ટેનેન્ટ એડવર્ડસ્ નામનો એક સૈનિક અમલદાર બન્નૂનો બંદોબસ્ત કરતો હતો. બેન્સ એગ્નૂએ મુલતાનના કિલ્લામાં ઘવાયા પછી તરત એક ઝડપી ચાલના ઘોડેસ્વારને એડવર્ડસ અને સેનાપતિ કોર્ટલેન્ટના નામનો એક પત્ર આપી બન્નૂ તરફ મોકલ્યો. એ પત્રપર જનરલ કોર્ટલેન્ટના નામનું સરનામું કર્યું હતું. ૨૧ મી એપ્રિલે સાંજને વખતે એડવર્ડસ્ ડેરાગ્રાઝિખાનમાં પોતાના તંબુમાં બેઠો બેઠો ચોરીના મુકદ્દમા સાંભળતો હતો, એ સમયે પેલા ઘોડેસ્વારે આવી કોર્ટલેન્ટનાં સરનામાનો પત્ર

તેના હાથમાં અર્પ્યો. એડવર્ડસે પત્ર જરૂરી હોવાથી ફોડ્યો અને વાંચ્યો. નીચે એગ્ન્યૂની સહી હતી.[1] મુલતાનમાં પોતાના જાતભાઈઓની દુર્દશાનો વિચાર આવતાં એડવર્ડસ અધીરો થઈ ગયો. જેમ બને તેમ જલ્દી મુલતાન પહોંચી, કેવી રીતે પોતાના જાતભાઈઓને શત્રુના હાથમાંથી બચાવવા એજ તેનું લક્ષ્ય બન્યું. તે જે કાર્ય માટે બન્નૂ આવ્યો હતો, તે કાર્ય બાજુએ રહ્યું. એડવર્ડસે તરતજ રેસિડેન્ટ પર પત્ર લખી થોડું સૈન્ય તથા તોપો લઈ, સિંધુ નદી ઉતરી મુલતાન પાસેનું લિયા નગર તાબે કર્યું. આ મુસાફરીની શરુઆતમાં એડવર્ડસે એગ્ન્યૂ પર એક પત્ર લખ્યો હતો. પરંતુ એ પત્ર મળે તે પહેલાં એગ્ન્યૂ અને એન્ડર્સનના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હતા. એડવર્ડસને આ સમાચાર લિયા નગરમાં મળ્યા. તે જેઓને બચાવવા આટલી બધી ઉતાવળ કરી મુલતાનની લગોલગ આવી પહોંચ્યો હતો, તેમના મરણસમાચાર સાંભળી તેનો પિત્તો ઉકળ્યો. તે વેર વાળવા ખાતર, મૂલરાજનો નાશ કરવા ખાતર આતુર બની રહ્યો. મુલતાન જીતી મૂળરાજનો નાશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. મુલતાનની દક્ષિણે ૫૦ માઈલ દૂર ભાવલપુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. ત્યાંના નવાબને અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા હતી. એડવર્ડસે બ્રિટિશ સરકારના નામથી તેની પાસે મદદ માગી. નવાબે ઘણી ખુશીથી પોતાનું સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમાં મોકલી આપ્યું. એ સિવાય જનરલ કોર્ટલેન્ડ અને લેફ્ટેનેન્ટ લેકનું સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમાં આવી પહોંચ્યું હતું. લાહોરથી રાજા શેરસિંહની સરદારી નીચે એક શિખસૈન્ય મુલતાનપર મોકલવામાં આવ્યું, આ રીતે

---

૧ Edwardes's Punjab Frontier. Vol. II P. 75--76

ચો તરફથી એડવર્ડસને મદદ મળી. એડવર્ડ્સ એ બધાં સૈન્ય સાથે મુલતાન જીતવા તૈયાર થયો. એ દરમિઆન સર ફ્રેડરીક કેરિએ અંગ્રેજ સૈનિકોની એક ટુકડી મૂલતાનપર મોકલવા માટે ૨૭ મી એપ્રિલે વડા સેનાપતિ લૉર્ડ ગૉફને પત્ર લખ્યો. લૉર્ડ ગૉફ આ વખતે સીમલાની શીતળ હવાનો સ્વાદ ચાખી રહ્યો હતો. તેણે આ સમય લડાઇ માટે અનુકૂળ ન હોવાથી સૈન્ય મોકલવાનું મૂલતવી રાખવાનો હુકમ કર્યો. ગવર્નર જનરલે પણ આ વાતનું અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ વડા અધિકારીઓનો આ વિચાર રેસિડેન્ટને ન ગમ્યો. ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ સાથે રેસિડેન્ટને આ પ્રમાણે મતભેદ પડવાથી હુર્બર્ટ એડવર્ડસ પણ ગુસ્સે થયો. મે અને જૂન માસ જેમ તેમ કરીને કાઢયા બાદ જુલાઇ માસની શરુઆતમાં મૂલતાનના કિલ્લાની દૃઢતા અને મૂળરાજનું બળ વધતું જોઇ એડવર્ડસે રેસિડેન્ટની જાહેર રીતે મદદ માગી. સર ફ્રેડરિક કેરિએ વળી આ વાત વડા સેનાપતિને જાહેર કરી. આ વખતે પણ લૉર્ડ ગૉફે પ્રથમનો વિચાર ન ફેરવ્યો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને સર જૉન લિટલર નામના સેનાપતિએ પણ એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ આ વખતે સર ફ્રેડરિ કેરિ ઉતાવળો બન્યો હતો. વડી સરકારના ત્રણ ઉપરિ અધિકારીઓના અભિપ્રાયોએ તેના નિશ્ચયને ન ડગાવ્યો. તેણે ૧૦ મી જુલાઇએ સદુસેનના રણક્ષેત્રપર એડવર્ડસને વિજય પામતો જોઇ પોતાની જવાબદારીથી શેમ્પસન વ્હીસ નામના એક સેનાપતિને બ્રિટિશ સૈન્ય અને તોપો સાથે મૂલતર્ફ જવાનો હુકમ આપ્યો. બ્રિટિશ સૈન્ય મૂલતાનનો ધ્વંશ કરવા તૈયાર થયું.

મૂલતાનની લડાઇ શરુ કરવા માટે જવાબદાર કોણ હતું? કોને માટે મૂલતાનમાં લોહી રેડાયું? યુદ્ધના કેરથી જ્ઞાનશૂન્ય થઇ હંમેશને માટે મૂળરાજને જન્મભૂમિ તજાવનાર કોણ હતું? અમે ઇતિહાસનું માન જાળવી એ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપીશું. મૂલતાનની ગરબડ વિષે લક્ષપૂર્વક ચર્ચા કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળરાજ પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાની પદવીને લાયક ધીરજ ધારી રહ્યો હતો. તેણે ધૈર્ય પૂર્વક લાહોર દરબારને પોતાની અવસ્થા જણાવી હતી, રેસિડેન્ટની મુલાકાત કરી હતી અને છેવટે પોતાનું રાજીનામું મંજૂર કરાવી નવા દિવાનને મૂલતાનનો અધિકાર સોંપ્યો હતો. આવી ધીરજ કદી પણ વિશ્વાસઘાતની જનની હોઇ શકે નહિ, આવી સરળતા કદી પણ મલિનતાનો ભાસ કરાવતી નથી. મૂળરાજે કિલ્લાની સાથે સરદાર ખાનસિંહને લડાયક સામગ્રી–બંદુક, તોપો વગેરે સોંપી દીધી હતી.[૧] જો મૂળરાજનો પ્રથમથીજ યુદ્ધ કરવાનો વિચાર હોત તો તે કદી લડાયક સામગ્રી પ્રતિપક્ષીના હાથમાં સોંપત નહિ. જે બે બ્રિટિશ અમલદારો કિલ્લામાં ઘવાયા તેઓ પ્રતિ મૂળરાજે સભ્યતા બતાવી હતી. બેન્સ એગ્નૂ પોતે જણાવી ગયો છે કે મૂળરાજનાં કાવતરાંથી અમે ઘવાયા નથી.[૨] મૂળરાજની સજ્જનતાની આવી

---

૧ Moostappa Khan's letter to Herbert Edwardes A year on the Punjab Frontier Vol. II. P.126.

૨. બેન્સ એગ્નૂએ ઘવાયા બાદ બન્નૂમાં જનરલ કોર્ટલેન્ટ અને હર્બર્ટ એડવર્ડસને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં આ વાક્ય હતું:–'મને નથી લાગતું કે મૂળરાજ આમાં છે.'–Herbert Edwardes–A year on the Punjab Fro. ntier Vol. II. P. 78.

સાબીતિઓ છતાં કેવળ સર ફ્રેડરિક કેરિના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે મૂલતાનની લડાઇ સળગી ઉઠી હતી. સર ફ્રેડરિકે મૂળરાજની બધી સંપત્ત જપ્ત કરી તેની પાસે દશ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો હતો. મૂળરાજે જવાબ આપ્યો કે "હું મારા પિતાના સમયના કાગળપત્રો શી રીતે રજૂ કરી શકું? તે કાગળો તો સડી ગયા છે, અગર ગૂમ થયા છે." એ વચનો પૂરાં કર્યાં બાદ મૂળરાજનું હૃદય નિરાશાના ઘોર અંધકારથી છવાઇ ગયું, તેની નાડીઓમાં લોહીની ગતિ ધીમી પડી ગઇ, રેસિડેન્ટને પોતાની પડતીનો અધિનાયક જાણી તેણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે "હું આપને શરણે છું.[૧] મૂળરાજનાં આ વચનો પરથી કોણ કહે કે તે કાવતરાખોર હતો? તેને બળવાખોર કહી કોણ પવિત્ર ઇતિહાસના નામપર કલંક ચઢાવવા તૈયાર છે? પરંતુ નવાઇની વાત એ છે કે નમ્રતા બતાવ્યા છતાં ફ્રેડરિક કેરિનું પત્થર જેવું હૃદય ન પીગળ્યું. તેણે મૂળરાજની વિનંતિપર લક્ષ ન આપ્યું. બેન્સ એગ્નૂ અને એન્ડર્સન મૂલતાનીઓના બળવાને લીધે માર્યા ગયા. બેન્સ એગ્નૂએ મૂવા પહેલાં આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છતાં સર ફ્રેડરિક કેરીએ બધો દોષ નાખ્યો મૂળરાજપર. તેણે મૂળરાજનો નાશ કરવા લાહોરથી અંગ્રેજી સૈન્યની એક ટુકડી મોકલી. વડા સેનાપતિ અને ગવર્નર જનરલની મના છતાં તે પોતાના નિશ્ચયથી ન ડગ્યો. સર ફ્રેડરિક કેરિ કોણ? એક દિવાની ખાતાનો અલમદાર માત્ર! ઑનરેબલ લોર્ડ ગૉફ કોણ? હિંદમાંના વિશાળ સૈન્યનો વડો સેનાધિપતિ.[૨] એક લડાઇથી બિન

---

૧ Torrens Empire in Asia P. 538 Comp Arnolds Delhousie's Administration. Vol. 1. P. 65-66

૨ Sir Charles James Napier–Defects in the Indian Government, P. 222.

અનુભવી દિવાની ખાતાના અમલદારે પોતાના અનુભવી અધિનાયકના વચનને ઠેલી મૂળરાજને યુદ્ધ કરવા નોતર્યો!

અંગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે મૂલતાનપર ચઢ્યું, ત્યારે મૂળરાજ તેની સામે લડવા તૈયાર થયો, તેમાં મૂળરાજને દોષી ઠરાવાય તેમ નથી. રેસિડેન્ટ જ્યારે બધા દોષનો ટોપલો તેનાપર ઢોળી પાડવા માગતો હોય, તો પછી પોતાનો બચાવ કરવો એ ખરા વીરનું લક્ષણ છે. મૂળરાજ સાથે લડાઈ થયા પહેલાં લાહોરનું વાતાવરણ કુટ રાજનીતિમય બની ગયુ હતું, એ રાજનીતિમાં બીજા શિખવિગ્રહનાં કારણો છુપાઇ રહ્યાં હતાં. વાસ્તવિક રીતે બીજા શિખ વિગ્રહનાં કારણો દર્શાવતાં આ ત્રણ કારણોને મુખ્ય માની શકાય:—પંજાબમાંથી મહારાણી ઝિન્દનનો દેશનિકાલ; મહારાજ દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામાં રેસિડેન્ટની આનાકાની, અને સરદાર છત્રસિંહ સાથે કેપ્ટન એબટ અને રેસિડેન્ટની ગેરવર્તણુંક. [૧]

મહારાણી ઝિન્દનને પંજાબમાંથી દેશનિકાલ કરી કેવી રીતે બનારસ મોકલી તે વાત અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ. ખાલસા સૈન્ય તેને માતાની પેઠે ચાહતું. તેની આવી દુર્દશા જોઇ લશ્કર બહુ ઉશ્કેરાયું હતું. એટલુંજ નહિ પણ પંજાબના બધા રહેવાશીઓ મહારાણીને દેશનિકાલ કરી સરકારે પોતાનું અપમાન કર્યુ છે.[૨] એમ

---

૧ Major Evans Bell, Retrospects and prospects of Indin Policy, P. 102 Comp.–Torrens–Empire in Asia. Chap. XXIV

૨ Arnold, Dalhousie's Administration, Vol. I. 115

માનતા હતા. શિખ સેનાપતિ શેરસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલથી એટલો બધો દીલગીર થયો હતો, કે તેણે ચોકખે ચોકખું જણાવી દીધું હતું કે "ફિરંગીઓએ કેવા જુલમથી, વિશ્વાસઘાતથી અને કપટથી પરલોકવાસી મહારાજ રણજીતસિંહની વિધવા પટરાણીને દેશનિકાલ કર્યા છે, અને આ રાજ્યના લોકોને અકળાવ્યા છે તે બધા સારી રીતે સમજી ચૂક્યા છે. આખા પંજાબમાં, કે સમસ્ત શિખપ્રજામાં, ટુંકામાં સમસ્ત પૃથ્વીમાં આ વાત જાહેર થઇ ગઇ છે કે તેઓએ પંજાબીઓની માતાતુલ્ય મહારાણીને કેદ કરી, હિંદુસ્તાનમાં દેશનિકાલ કરી સંધિ તોડી છે. તેઓના જુલમથી શિખો એટલા તો પિડાય છે કે અમારો ધર્મ નષ્ટ થાય છે, અને અમારૂં રાજ્ય પહેલાં કરતાં દિનપ્રતિદિન ગૌરવ શૂન્ય થતું જાય છે."[૧]

કાબુલના અમીર દોસ્ત મહમ્મદે પણ મહારાણી ઝિન્દન તરફ અંગ્રેજોએ ચલાવેલી વર્તણુકને શિખોના અસંતોષનું મુખ્ય કારણ માન્યું છે. તેણે કેપ્ટન એબટને લખેલા પત્રમાં ચોકખું જણાવ્યું હતું કે "મહારાજ દિલીપસિંહની માતા ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરવાથી શિખજાતિ દિનપ્રતિદિન ઉશ્કેરાતી જાય છે." એટલુંજ નહિ પણ સર ફ્રેડરિક કેરિ જાતે ઇ. સ. ૧૮૪૮ની ૨૫મી મે ને રોજ ગવર્નર જનરલને લખી જણાવે છે કેઃ—"સેનાપતિ શેરસિંહની છાવણીમાંથી સમાચાર આવ્યા છે કે મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલની વાત સાંભળી ખાલસા સૈન્ય અતિશય ઉશ્કેરાઇ ગયું છે. તેઓ કહે છે, કે

---

૧ Torrens' Empire in Asia, P. 340--341 Comp. Retrospects and prospects &. C. P. 108 Punjab papers. 1849, P. 362.

"ઝિન્દન ખાલસા સૈનિકોની માતા હતાં, તેઓને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં છે અને મહારાજ દિલીપસિંહ અંગ્રેજોના હાથનું રમકડું છે તો પછી અમે કદી મૂળરાજની વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશું નહિ"[1] આ ગુસ્સાનું કારણ શું? કોના દોષથી આખું પંજાબ ખળભળી ઉઠ્યું? અમને લાગે છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિ આ બધાનું મૂળ છે. સર ફ્રેડરિક કેરિએ પ્રતિનિધિ સભાની સંપૂર્ણ વિરુદ્ધતા છતાં કેવળ ગવર્નર જનરલની લેખિત મંજૂરી મેળવી મહારાણી ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરી હતી.[2] જેણે હંમેશાં બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખી હતી, જેણે હંમેશાં બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ સજ્જનતા દર્શાવી હતી તે પ્રિયમિત્ર રણજિતસિંહની વિધવાને તેના પ્રિયપુત્રથી જુદી પાડી ગવર્નર જનરલે એક અપરિચિત, અજાણ્યાં સ્થાનમાં દેશનિકાલ કરી! મિત્રતાનું કેવું શોચનીય પરિણામ![3]

કે વગેરે ઈતિહાસલેખકો મહારાણી ઝિન્દન પર બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચવાનો આરોપ મૂકે છે.[4] સર ફ્રેડરિક કેરિ પણ આવો આરોપ મૂકે છે.[5] પરંતુ ટોરેન્સ વગેરે નિષ્પક્ષપાતી

---

૧ Punjab papers, 1879 Comp. Retrospects and Prospects &c. P. 108

૨ Retrospects and Prospects of Indian Policy, P. 103.

૩ Retrospects and prospects &c. P. 106.

૪ History of the Sepoy War. Vol. I P. 30

૫ Retrospects and Prospects &c. P. 104 Comp. Punjab Papers. 1849. P. 168.

લેખકો કહે છે કે જ્યારે રેસિડેન્ટના હુકમથી મહારાણીના કાગળપત્ર અને બીજી વસ્તુઓની શોધખોળ થઇ ત્યારે કાવતરા દર્શક અગર બીજી જાતનાં કોઇપણ ખરાબ અભિપ્રાય સૂચક વસ્તુ મળી આવી નહિ.[૧] આ બાબતમાં ફ્રેડરિક કેરિ પોતે કહે છે કે "જો કે ઝિન્દનના કાવતરા સબંધની કોઇ પણ સાબીતિ મળે તેમ નથી, તોપણ પરિસ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે બ્રિટિશ સરકારનું માન અને મર્યાદા ટકાવી રાખવા ખાતર એ બાબતમાં આપણને સંદેહ રાખવાનો અવકાશ નથી."[૨] આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિએ મહારાણી ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરી મહારાજ દિલીપસિંહને હાથમાં રાખી પંજાબનો કારભાર ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગર્વનર જનરલે ઝિન્દનને દેશનિકાલ કર્યા બાદ તેનું વર્ષાસન પણ ઘટાડ્યું હતું. બાઇરાબલની સંધિ મુજબ મહારાણી ઝિન્દનને ૧૫૦૦૦૦ રૂ. નું વર્ષાસન આપવાનું નક્કી થયું હતું. શેખપુરમાં કેદ કરતી વેળા એ આંકડો ૪૮૦૦૦ નો કર્યો હતો, અને બનારસ દેશનિકાલ કર્યા બાદ કલમના એકજ લીટાથી એ આંકડો ઘટી ૧૨૦૦૦ નો થઇ ગયો હતો. એ સિવાય દેશનિકાલની સજા મળી હોવાથી રેસિડેન્ટે ઝિન્દનના બધા દાગીના પણ જપ્ત કર્યા હતા.[૩] આ પ્રમાણે રાજમાતા

૧ Empire in Asia, P. 343 Comp. Retrospects and Prospects. &c. P. 107–108 Punjab papers P. 253--260

૨ Empire in Asia, P. 342.

૩ Empire in Asia, P. 4·3 Comp. Retrospects and Prospects &c. PP. 106–107. Punjab Papers, 1849, PP. 179, 577, 263, 575.

તરફ અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવવામાં આવી. બીજા શિખ વિગ્રહનું મુખ્ય કારણ આ બનાવ હતો. રણજિતના રાજ્યના બધા અમલદારો મહારાણીની દેશનિકાલથી પોતાનું અપમાન થયું સમજવા લાગ્યા. બધા આ બનાવને દિલીપસિંહ અને પંજાબનાં શિખરાજ્યની પડતીનું પૂર્વ લક્ષણ ગણવા લાગ્યા.[૧] રણજિતસિંહ જીવતાં બ્રિટિશ સરકાર તેના તરફ મિત્રતા દર્શાવ્યા કરતી હતી. અત્યારે રણજિત વિના તેની પત્ની દેશનિકાલ થઇ. આજે રણજિતની પટરાણી બ્રિટિશ સરકારની કેદી હતી, આજે રણજિતનો પુત્ર બ્રિટિશ સરકારના હાથનું રમકડું હતો!

શિખયુદ્ધનું બીજું કારણ દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની આનાકાનીનું હતું. સરદાર છત્રસિંહ હાજરાનો શાસનકર્તા હતો. વય અને ગુણોમાં ચઢીઆતો હોવાથી શિખસમાજમાં તે આગેવાન ગણાતો હતો. તેનો પુત્ર શિખસેનાપતિ શેરસિંહ પણ ઉદાર અને બહાદુર લડવૈયો હતો. મહારાજ દિલીપ-સિંહની સાથે સરદાર છત્રસિંહની દીકરી એટલે શેરસિંહની બ્હેનનો વિવાહ થવાનો હતો. વિવાહ કરનારે વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવા માટે લાહોર દરબારમાં રેસિડેન્ટ આગળ રીતસર અરજ ગુજારી. સેનાપતિ શેરસિંહને મેજર એડવર્ડસની મદદમાં મુલતાન મોકલવામાં આવ્યો હતો. પોતાની બ્હેનના વિવાહ બાબત તેને એડ્વર્ડસ્ સાથે ઘણી વાતચીત થઇ. એડ્વર્ડસ જેવો લડવૈયો હતો, તેવોજ રાજ-નીતિજ્ઞ હતો. તેણે ૨૮ મી જુલાઇએ એ વિષય સંબંધમાં ઉપલી અરજનું સમર્થન કરી એ બાબતમાં સરદાર શેરસિંહનો અભિપ્રાય

---

[૧] "Retrospects &c. P. 109

રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યો.[૧] પત્રમાં લખ્યું હતું કે "હાલમાં લોકોમાં એવો વિચાર ફેલાયો છે કે બ્રિટિશ સરકાર હાલની સ્થિતિનો લાભ લઈ પંજાબ ખાલસા કરશે. આવા સમયમાં જો મહારાજાને પરણાવવામાં આવે તો બ્રિટિશ સરકાર સંધિની શરતો પાળવા માગે છે એવો વિશ્વાસ પ્રજામાં ફેલાય ખરો! એવાં પગલાંથી લોકોનાં હૃદય નક્કી શાંત થશે."[૨] સર ફ્રેડરિક કેરિને આ પત્ર મળતાં તેણે મૌખિક શિષ્ટાચારમાં મણા રાખી નહિ. તેણે વચન આપ્યું કે દરબારના સભ્યો સાથે આ બાબતમાં હું મસલત ચલાવીશ. તેણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે બ્રિટિશ સરકાર મહારાજા દિલીપસિંહ તથા તેમનાં શ્વશુરપક્ષનું સુખ વધારવા તત્પર છે.[૩] પરંતુ તે મેકિયાવેલિનો શિષ્ય હતો. તેણે કૂટ રાજનીતિની ઢબથી આગળ લખતાં જણાવ્યું કે "દિલીપસિંહનો વિવાહ કરવાની મંજૂરી આપતાં પંજાબની ચાલુ અને ભવિષ્યની રાજનીતિનાં વચનો પળાશે, એમ મને જણાતું નથી. કન્યાપક્ષ અને દરબારપક્ષની સગવડ મુજબ ગમે તે સમયે મહારાજાનો વિવાહ થાય એમાં મને કંઇ આપત્તિ નથી."[૪] જેઓ સરળ

---

૧ Retrospects and Prospects, &c. P. 110 Comp. Empire in Asia P. 343.

૨ Retrospects and Prospects, &c. P. 111 Comp. Punjab papers 1849. P. P. 270, 271 Empire in Asia, P.343-344

૩ Ibid P. III. Comp. Empire in Asia, P. 344

૪ Ibid P. III--112 Comp. Punjab papers, 1849, P.P. 272-273, and Empire in Asia, P. 334

પ્રકૃતિના છે, તેઓ રેસિડેન્ટનાં આ લખાણથી અને તેની સરલતાથી બહુ સુખી થશે. પરંતુ જેઓ દુર્બોધ્ય રાજનીતિનું રહસ્ય જાણવાને સમર્થ છે, તેઓ સમજી શકશે કે રેસિડેન્ટ પ્રસ્તુત વિવાહની મંજુરી આપી શેરસિંહની સાથે દિલીપસિંહને ગાઢ સમાગમમાં લાવવા માગતો નહોતો; દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવાને માટે લાહોર દરબાર હજુ સુધી નિશ્ચય કરી શક્યો નહોતો. આ પરથી જણાતું હતું કે શિખોના હાથમાંથી પંજાબ જવાની તૈયારી થઇ રહી હતી. આજે જે રણજિતનું રાજ્ય ગણાતું હતું, તે કાલે બ્રિટિશ રાજ્યના લાલ રંગથી રંગાઇ બ્રિટિશ આચાર વિચારનું રમણસ્થાન બનવાનું હતું.

રેસિડેન્ટનો આ જવાબ મુલતાન પહોંચ્યો. હર્બર્ટ એડવર્ડસે આ વિગત શેરસિંહને જણાવી. શેરસિંહે હાજરામાં પોતાના પિતાને એ વિગત લખી જણાવી. સરદાર છત્રસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો, તેવામાં પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન-પ્રસંગમાં રેસિડેન્ટની આ ડખલથી તેનો ગુસ્સો સોગણો વધી ગયો. તે સમજી ગયો કે રેસિડેન્ટ છૂપી રીતે જે તૈયારી કરી રહ્યો છે, તેથી જેમ બને તેમ જલદી પંજાબ કંપનીનો મુલક થઈ જશે. પ્રહાર પર પ્રહાર પડવાથી સ્વદેશવત્સલ વૃદ્ધ શિખ સરદારનું હૃદય વલોવાઇ ગયું. તે આ વિપત્તિમાંથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિને બચાવવા તૈયાર થયો. તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાંસુધી ગુરુ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પવિત્ર થયેલા લોહીનું બિંદુ પણ મારા શરીરમાં વહેતું હશે, ત્યાંસુધી હું પંજાબની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરીશ. આવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યા છતાં તે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડી ઉભો થયો નહિ. તે સંધિની

શરતો બરાબર પાળતો હતો. પરંતુ એ પ્રયાસ લાંબોકાળ ચાલ્યો નહિં. છત્રસિંહે અતિશય અપમાન ખમ્યું અને એ અપમાનને લીધેજ બીજો શિખવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. એ અપમાન એજ બીજા શિખવિગ્રહનું ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ હતું.

અમે પ્રથમ જણાવ્યું છે કે સરદાર છત્રસિંહ હાજરાનો સુબો હતો. કેપ્ટન ઍબટ નામનો એક રેસિડેન્ટનો મદદનીશ ત્યાં તેના સલાહકાર તરીકે રહેતો. કૅપ્ટન એબટ વહેમી અને આળસુ હતો. અનુચિત અદેખાઇ તેના હૃદયને એવી તો વીંટી વળી હતી, કે એકાદ વર્ષ પહેલાં દિવાન જવાલાસિંહ નામના એક પ્રતિષ્ઠિત શિખ તરફ તેણે કેવળ સંદેહવશ થઈ બહુ ગેરવર્ત્તણુક ચલાવી હતી. તે વખતના રેસિડેન્ટ સર હેન્રિ લોરેન્સ તેના એ કાર્યથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો. હેન્રિ લૅારેન્સે એ બાબતમાં ગવર્નર જનરલને લખ્યું હતું કે " કૅપ્ટન એબટ એક ઉત્તમ અમલદાર છે; પરંતુ તે દરેક બાબતને ઉલટી રીતે જુએ છે. મને લાગે છે કે તેણે સમજ્યા વિના દિવાન જવાલાસિંહના તરફ ગેરવર્ત્તણુક ચલાવી છે." તેણે દિવાન જવાલાસિહના સંબંધમાં લખ્યું હતું કે " હું કેવળ એનેજ ભલા માણસ તરીકે જાણું છું. એ કેળવણી, અનુભવ અને સમયાનુકૂળ વર્ત્તન માટે ખરેખર માન આપવા લાયક વ્યક્તિ છે.[૧] ત્યારબાદ સર ફ્રેડરિક કેરીના સમયમાં એક ઝન્દાસિંહ નામનો શિખ સરદાર ઍબટ સાહેબની અકૃપાનું પાત્ર બન્યો. સર ફ્રેડરિક કેરીએ એ માટે કેપ્ટન સાહેબને સારી પેઠે

---

૧ Retrospects and Prospects of Indian Policy, P. 113. Punjab apers, 1849, P. 30. Comp: Empire in Asia, P. 344.

ધમકાવ્યા. તેણે ઍબટને લખી જણાવ્યું કે "તમારો શક તદ્દન ખોટો છે. જે સરદાર પ્રતિ તમે સંદેહ રાખો છો, તે એકચિત્ત, સાવચેતીપૂર્વક મારો હુકમ પાલન કરતો આવ્યો છે."[1] આવો વહેમી અને દ્વેષી માણસ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનો મદદનીશ હતો. આવા અધીરા પુરુષના હાથમાં ભારે જવાબદારીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું.

નીતિશાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે સ્વભાવ બધા ગુણોને ઢાંકી દે છે. કેપ્ટન એબટ એ વચનનાં ઉદાહરણ રૂપ હતો. સર હેન્રિ લૉરેન્સ અને સર ફ્રેડરિક કેરિના ઠપકાથી પણ એબટનો સ્વભાવ ન સુધર્યો. મુલતાનના બળવા પછી કેપ્ટન એબટનાં વહેમી અંતઃકરણમાં નવો વહેમ ઉત્પન્ન થયો. તેના મનમાં એ વાતની શ્રદ્ધા પેસી ગઇ કે સરદાર છત્રસિંહ મૂળરાજ સાથે મળી સમસ્ત પંજાબમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાની પેરવી કરી રહ્યા છે. આ વિચાર ધીમે ધીમે એવો ગંભીર બનતો ગયો, કે એબટ સાહેબ છત્રસિંહને કાવતરાખોર અને વિશ્વાસઘાતી માનવા લાગ્યો અને પોતાનું રહેઠાણ છત્રસિંહનાં રહેઠાણથી ૩૫ માઇલ દૂર લઇ ગયો. છત્રસિંહ સાથેનો સંબંધ તેણે ખુલ્લી રીતે તોડ્યો.[2]

સરદાર છત્રસિંહ ભલો આદમી હતો. સર જૉન લૉરેન્સે

---

૧ Retrospects &. P. 144. Empire in Asia P. 345. Punjab, Papers. 1849 P. 328

૨ Retrospects and prospects, P. 113- Empire in Asia, P. 344–345, Punjab paper's 1849, P. 279. 2 5.

(પછીથી લૉર્ડ લૉરેન્સ) એક વખતે કહ્યું હતું કે "છત્રસિંહ તદ્દન નિર્દોષ સ્વભાવનો અને જૂના જમાનાનો માણસ છે."[1] પરંતુ કૅપ્ટન એબટ જેના તરફ વહેમ લાવતો તેની વર્તણુક સંબંધી હજારો સારા અભિપ્રાયોને ઉવેખતો. આથી છત્રસિંહ તરફનો એબટનો દ્વેષ ધીમે ધીમે વધતો ગયો. સર જૉન લૉરેન્સ વગેરેના સારા અભિપ્રાયોથી એ દ્વેષ ઓછો થયો નહિ.

સૈન્યની એક ટુકડી મુલતાન જવા માટે તૈયાર થઈ. છત્રસિંહનાં રહેઠાણ પાસે આવેલાં પખ્ખિ નામનાં સ્થળે રહેતી હતી. ઑગસ્ટ માસનાં પહેલા અઠવાડીઆમાં કૅપ્ટન એબટે અચાનક શાસન કર્તાથી છુપી રીતે હાજરાના હથિયાર બંધ મુસલમાન ખેડુતોને એકત્ર કરી, ઉશ્કેરી, એ ટુકડીને અટકાવી. ૬ઠી ઑગસ્ટે એ બળવાખોર મુસલમાન સૈન્યે છત્રસિંહનું રહેઠાણ હરિપુર ઘેર્યું.[2] છત્રસિંહના તાબામાં કૅપ્ટન કૅનોરા નામનો એક અમેરિકન હાજરાનો સેનાપતિ હતો. છત્રસિંહે બળવાખોરોને દબાવવા તેને હુકમ કર્યો. કૅનોરાએ કહ્યું કે કૅપ્ટન એબટની રજા વગર હું તેઓની વિરુદ્ધ હથિઆર ઉપાડીશ નહિં. બીજી વાર હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "કૅપ્ટન એબટ જાણતા નથી કે તોપો બળવાખોરોના હાથમાં જતાં કેવો અનર્થ થશે." આ રીતે સેનાપતિએ બીજી વખત શાસન કર્તાનો હુકમ ન માન્યો. છેવટે શિખ સૈન્યની એ પાયદળ ટુકડીઓ છત્રસિં-

---

૧ Retrospects and prospects, P. 114, Comp. Empire in Asia. 345. Punjab Papers P. 334.

૨ Retrospects &c. 115, 116. Comp. Empire in Asia, P. 345.

હનો હુકમ બજાવવા માટે મોકલવામાં આવી. કૅનારાએ પોતાની તોપો તૈયાર કરી હવાલદારોને ગોળા છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ હવાલદારોએ હુકમ ન માન્યો. કૅનોરાએ તેમાંના એકને પોતાની તરવારથી કાપી નાખ્યો. અને પોતે તોપ સળગાવી; સુભાગ્યે તોપનો ગોળો ધારેલે સ્થળે ન પડયો. કૅનોરાએ ફરીથી એ શિખ સૈનિકો તરફ પિસ્તોલ ફોડી. એ દરમિઆન સૈનિકોએ ગોળી વડે કૅનોરાને મારી નાખ્યો[1]. તટસ્થ વિચાર કરનાર કૅનોરાને થયેલી સજા વ્યાજબી લેખશે. પરંતુ કેપ્ટન એબટે આ હત્યાને પેશોરાસિંહના ખૂનની માફક છૂપાં ખૂન તરીકે જાહેર કરી[2], અને છત્રસિંહને ખૂની ઠરાવી તેના પર બધા દોષનો

---

૧ Retrospects &c. P. 116. Comp. Empire in Asia, 346, Punjab papers, 1849. PP. 280; 301, 303.

૨ Ibid, P. 116, Punjab papers, P. 302. રણજિતસિંહના વારસ તરીકે જે જે વ્યક્તિઓએ રાજગાદીનો દાવો કર્યો હતો, તેઓમાંનો પેશોરાસિંહ એક હતો. તેણે અને તેના ભાઇ કાશ્મીરસિંહે પોતાના હક માટે શિયાળકોટમાં લાહોર દરબાર વિ-રુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. ૧૮૪૫ ના માર્ચમાં પેશોરાસિંહે ફરી હથિયાર પકડયાં. નસીબના ઘણા પલટા બાદ જુલાઇ માસના છેવટના ભા-ગમાં તેણે સિંધુ નદીપર આવેલા અટકના કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. પરંતુ ત્યાર બાદ એક માસે છત્રસિંહના હાથ નીચેનાં લશ્કરે એને ઘેર્યો. લાહોર દરબારના તે વખતના વજીર મહારાણી ઝિન્દનના ભાઇ જહોરસિંહની આજ્ઞાથી તેને કારાગારમાં મારી નાખવામાં આવ્યો. એ કાર્ય માટે સૈનિકોએ ઉશ્કેરાઇ જઇ જહોરસિંહને ગોળીએ માર્યો. આ પરથી જણાય છે કે આ ખૂન માટે સરદાર છત્રસિંહ જવાબદાર

ટોપલો ચડાવી રેસિડેન્ટને પત્ર લખ્યો. સર ફ્રેડરિક કેરિએ આ બાબતમાં પૂરેપૂરા સમાચાર મેળવી ધીરજ અને ગંભીરતાથી કૅપ્ટન એબટની ફરિયાદ ગેરવ્યાજબી ઠરાવી. તેણે એબટને ચોકખે ચોકખું જણાવી દીધું, કે "પ્રસ્તુત બાબતમાં આપે જે મત બાંધ્યો છે, તે મત સાથે હું મળતો થઇ શકતો નથી. સરદાર છત્રસિંહ હાજરાનો સુબો છે. બધાં ફોજદારી કાર્ય કરવાનો તેમને અધિકાર છે. શિખ સૈનિકોના બધા અમલદારો તેનો હુકમ માનવાને બંધાયલા છે. આપ કૅનોરાના ખૂનને પેશોરાસિંહનાં ખૂન સાથે શી રીતે સરખાવો છો તે હું સમજી શકતો નથી."[૧] હાજરામાં આ ગડબડ મચી રહી હતી, તે મૂલતાનમાં શેરસિંહે જાણ્યું. પોતાના પિતા તરફ કૅપ્ટન એબટનું વર્ત્તન જોઇ, શેરસિંહ બહુ ગુસ્સે થયો. મેજર એડવર્ડએ કહ્યું છે કે "શેરસિંહે પોતાના પિતાનો પત્ર બતાવી આ સંબંધમાં ધીરજથી ઘણી વાતચીત કરી અને આ બાબતમાં છત્રસિંહનો ન્યાય ચુકવવાની મારી પાસે માગણી કરી."[૨] રેસિડેન્ટની શરુઆતની વર્ત્તણુક જોતાં જણાતું હતું કે તે આ બાબતમાં નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી છત્રસિંહને નિર્દોષ ઠરાવશે. છત્રસિંહે પોતાના બચાવ માટે બળવા-

---

નહોતો.–Lionel James Trotter's History of the British Empire in India. Vol. I. P. 42–43. Comp. Retrospects and prospects &c. P. 116, note.

૧ Retrospects and prospects &c, P. 117. Punjab papers 1849, P. 313.

૨ Ibid, P. 123–124 Punjab Papers, 1849, P. 294. Empire in Asia P. 347.

બોરોને દબાવવા સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તેથી ન્યાય તેના પક્ષમાં હતો. પણ એ બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. રેસિડેન્ટે છત્રસિંહને નિર્દોષ ન ઠરાવ્યો. રેસિડેન્ટે એ સંબંધમાં કંઈ ફેંસલો ન આપ્યો. તેના હુકમથી કેપ્ટન નિકલ્સન આ બાબતની તપાસ કરવા લાગ્યો. તેણે કેપ્ટન એબટના પક્ષનું સમર્થન કરી રેસિડેન્ટને લખ્યું, કે "સરદાર છત્રસિંહની વર્ત્તણુક અતિશય શકમંદ છે. મને લાગે છે કે તેને પદવી પરથી બરતરફ કરી તેની જાગીર જપ્ત કરવી એજ આ ગુન્હાને યોગ્ય સજા છે. મને લાગે છે કે આપ પણ આ બાબતમાં એકમત થશો.[1]

રેસિડેન્ટે વગર વિચાર્યે આ કઠોર ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. ૨૩મી ઓગસ્ટે તેણે કૅપ્ટન નિકલ્સનને પત્ર લખ્યો, તે મુજબ છત્રસિંહને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. તેની જાગીર જપ્ત કરવામાં આવી.[2]

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ સરદાર છત્રસિંહ બ્રિટિશ રાજનીતિનાં કુટિલ કૌશલમાં ફસાઈ બરતરફ થયો–લૂંટાયો. જે દિવસ રેસિડેન્ટે કૅપ્ટન નિકલ્સનના વિચારને અનુમોદન આપ્યું તેજ દિવસે તેણે મેજર એડવર્ડસને લખ્યું હતું, કે "સરદાર છત્રસિંહે જે કાર્ય કર્યું છે તે કેવળ કૅપ્ટન ઍબટ તરફના અવિશ્વાસ અને ભયને લીધે કરવામાં આવ્યું છે. એ સિવાય એ કાર્યનું બીજું કંઈ કારણ નથી. લેફ્ટેનેન્ટ નિકલ્સન અને મેજર લૉરેન્સ આ બાબતમાં મારી સાથે

---

૧ Retrospects and prospects &c. P. 126 Comp. Punjab papers, 1849. P. 295.

૨ Retrospects and prospects &c. P. 126, Comp. Punjab Papers. 1849, P. 297.

મળતા થયા છે,"[1] તેણે મુખ્ય સેનાધિપતિને પણ લખ્યું હતું, કે "લેફ્ટેનન્ટ નિકલ્સન કૅનોરાના મરણને ખૂનની પંક્તિમાં મૂકે છે. તેના મત મુજબ છત્રસિંહ ખુનીઓનો સરદાર છે. આ પરથી મને લાગે છે કે તે કૅનોરાના મરણનું વૃત્તાંત બરાબર જાણતા નથી.[2]" એ સિવાય જે દિવસે રેસિડેન્ટે છત્રસિંહની સજા અમલમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી તેને બીજે દિવસે એટલે ૨૪ મી ઓગસ્ટને રોજ કેપ્ટન એબટનાં અનુમોદન છતાં કૅનોરાનાં મરણને છૂપાં ખૂન તરીકે લેખવાની ના પાડી હતી.[3] આ રીતે રેસિડેન્ટ એક તરફથી છત્રસિંહને નિર્દોષ ગણવા લાગ્યો. અને બીજી તરફથી નિકલ્સનના ઠરાવને કબુલ કરી છત્રસિંહનું સર્વસ્વ લૂટી લેવા તૈયાર થયો.

૪ થી સપ્ટેમ્બરે રેસિડેન્ટે આ બાબતમાં વડી સરકારને પત્ર લખ્યો કે "મેં છત્રસિંહને ફાંસીની સજાથી મુક્ત કરવાનું અને તેનો કારભાર બરાબર તપાસવાનું વચન આપ્યું હતું.[4] જેને નિર્દોષ ગણી વડા સેનાપતિને પત્ર લખાય છે, તેજ છત્રસિંહ પાછો ફાંસીની સજાને લાયક કયાંથી થયો – જેથી રેસિડેન્ટને એ સજામાંથી બચાવવાનું વચન આપવું પડયું ? વળી જેને આવી ભયંકર સજા કરવામાં આવે છે તેના તરફ માનની નજર રાખી તેના કારભારની તપાસ કરવાનું પણ કયાંથી હોય! વધુ શું કહેવું, છત્રસિંહને એટલું પણ ન કહેવા-

---

૧ Ibid P. 126 Punjab Papers P. 297

૨ Ibid P. 129. I bid, P. 289.

૩ Ibid, P. 126 I bid P. 319

૪ Retrospects and prospects &c. 127, Punjab Paper 1849, 327

માં આવ્યું કે તમારા ગુન્હાની માફી માગશો તો તમને આ સજા-માંથી મુક્ત કરવામાં આવશે.[૧] આ બનાવમાં સર ફ્રેડરીક કેરીનાં દરેક વચનો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ જાય છે.

છત્રસિંહે રેસિડેન્ટને અપીલ કરી છતાં ન્યાય ન મળ્યો, ત્યારે તે અંગ્રેજોને તિરસ્કારવા લાગ્યો. મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલથી અને દિલીપસિંહનાં લગ્ન કરવામાં સરકાર અડચણ નાખતી હોવાથી તે પ્રથમથી જ અંગ્રેજો તરફ ગુસ્સે તો હતો જ. એવામાં પોતાના પર અન્યાય ગુજરતો જોઇ તેનો ક્રોધ ભભુકી ઉઠ્યો. તે સમજી ગયો હતો કે પંજાબ અંગ્રેજોના હાથમાં જવાનું છે. અમારો ધર્મ, અમારૂં માન હંમેશને માટે નષ્ટ થવાનું છે. છત્રસિંહથી આ બધું ન વેઠાયું. તેણે ગુરુ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પવિત્ર થએલું લોહી કલંકિત ન કરતાં ધર્મ તથા જન્મભૂમિને ખાતર ઝુકાવ્યું.

૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિંહને પિતા તરફથી સંદેશો મળ્યો. આ સોચનીય સમાચારથી તે અધીરો થઇ ગયો. તે હવે અંગ્રેજોને મિત્ર તરીકે જોઈ શક્યો નહિ. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે તેણે લાહોરમાંના પોતાના ભાઇપર લખ્યું કે " મેં ધર્મ અને આબરૂનાં રક્ષણ માટે બ્રિટિશ સૈન્યથી છૂટાં થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે."[૨] વીરના આ પ્રતિજ્ઞા ન તૂટી. ૭ મી સપ્ટેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે મૂલતાનના કિલ્લાપર

---

૧ Ibid P. 127.

૨ શેરસિંહે ૧૨મી કે ૧૩મીએ આવો સંકલ્પ કર્યો—Edwards, A year on the Punjab Frontier, Vol. II. P. 606. Empire in Asia, P. 347-348.

હુમલો કર્યો. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિંહ પોતાનાં સૈન્ય સાથે મૂળરાજને જઇ મળ્યો.

શેરસિંહ પ્રથમથી જ બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખતો આવ્યો હતો. મેજર એડવર્ડસે પોતે સ્વીકાર્યું છે કે "ઓગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિંહ નિમકહલાલ રહ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાનાં માણસોને વફાદાર રાખવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી."[1] શેરસિંહની નિમકહલાલી માટે આથી વધુ સાબીતિ શી હોય ! આવો બહાદુર નર સર ફ્રેડરિક કેરિ અને કૅપ્ટન એબટનાં કાર્યથી સરકાર વિરુદ્ધ પડ્યો. એવો કોણ હોય કે જે પોતાના જન્મદાતાનું અપમાન મૂંગે મ્હોંયે સહન કરે? એવો કોણ બહાદુર વીર હોય કે જે માનમરતબો તજી બીજાનાં તળિઆં ચાટે ?

શેરસિંહ બ્રિટિશ લશ્કરથી છૂટો પડશે એ વાત મૂળરાજે સ્વપ્નમાં પણ ધારી નહોતી. આવી અણધારી બિના બનેલી જોઇ મૂળરાજ શેરસિંહ તરફ પૂરો વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહિ; સંદેહવશ થઇ તેણે શેરસિંહના સૈનિકોને કિલ્લાની દિવાલ પર ગોઠવી પોતાના સૈનિકો અંદરના ભાગમાં ખેંચી લીધા. આ રીતે શેરસિંહના સિપાઇઓને શત્રુ સન્મુખ એકલે હાથે ઝૂઝવું પડ્યું.[2] આથી થોડા રોજમાં શેરસિંહ કંટાળી મૂલતાન છોડી પોતાના પિતા પાસે

---

૧ Empire in Asia, P. 347. Comp, A year on the Punjab Frontier Vol. II P. 588–589.

૨ A year on the Punjab Frontier Vol. II P. 621.

ચાલ્યો ગયો. આ તરફ ડિસેમ્બર માસમાં મુંબઇથી મદદનીશ લશ્કર આવી પહોંચતાં ૨૬ મી ડિસેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે ફરીથી નગર પર હુમલો કર્યો. ૧૮૪૯ ની ૨ જી જાનેવારીએ બ્રિટિશ લશ્કરની તોપોથી નગર પાયમાલ થઇ ગયું. મૂળરાજે કિલ્લામાં આશ્રય લઇ વીરતાથી આત્મરક્ષણ કર્યું. પરંતુ છેવટે સૈનિકોની અવ્યવસ્થાને લીધે તે હાર્યો. તે ૨૨ મી જાનેવારીને રોજ વિજેતાને શરણ થયો.

આ પ્રમાણે મૂલતાન પડ્યું, મૂળરાજ હાર્યો અને દેશનિકાલ થયો. પરંતુ છત્રસિંહ અને શેરસિંહના હૃદયમાં જે અગ્નિ ધક્ધકતો હતો તે સહેજમાં હોલાય તેવું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ મૂલતાન પડયા પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે રામનગરનું યુદ્ધ થયું તેમાં બ્રિટિશ સૈન્ય લગભગ હાર્યું. તેને ઘણી નુકસાની વેઠવી પડી. શેરસિંહ ૬૦ તોપો અને ૩૦ હજાર સૈનિકોનો સરદાર બની બેઠો હતો. એ બધું લશ્કર ચિલિયનવાલા આગળ છાવણી નાંખી પડ્યું હતું.

મૂલતાનમાં બનેલા બનાવના સમાચાર ઇંગ્લાંડ પહોંચ્યા, એટલે સર હેન્રિ લૉરેન્સ ફરીથી હિંદમાં આવ્યો, અને ૧૦ મી જાનેવારીને રોજ લોર્ડ ગૉફની છાવણીમાં હાજર થયો. પરંતુ તે વખતે સર ફ્રેડરિક કેરિની મુદ્દત પૂરી થઇ ન હોવાથી હેન્રિ લૉરેન્સને વડા સેનાપતિના અવૈતનિક એ-ડિ-કાં તરીકે કામ કરવું પડયું. બ્રિટિશ લશ્કર ૧૩ મી જાનેવારીએ ચિલિયનવાલા જઇ પહોંચ્યું. શિખ સેનાપતિ શેરસિંહે ચતુરાઇથી લશ્કર ગોઠવ્યું હતું. સામા

પક્ષનું સૈન્ય આવી પહોંચતાંજ આ લશ્કરે અતિશય બહાદુરીથી તેનાપર હલ્લો કર્યો. બંને લશ્કર વચ્ચે ભયંકર લડાઇ મચી. સેનાપતિ કેમ્પબેલ (લોર્ડ ક્લાઇવ) અને સેનાપતિ પેનિક્વિકે એ પાયદળ ટુકડીઓની સરદારી લીધી હતી. શેરસિંહનાં લશ્કરની બહાદુરીથી એ બંને ટુકડીઓ હારી અને નાશ પામી. વડા સેનાપતિ લોર્ડ ગોફે ઘોડેસ્વારોની બે ટુકડી આગળના ભાગમાં ગોઠવી હતી. એ ટુકડીઓના ઘોડેસ્વારો પણ થોડા શિખ ઘોડેસ્વારોનાં પ્રબળ પરાક્રમથી આમતેમ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. વિજયલક્ષ્મીએ શેરસિંહના ગળામાં વિજયમાળા પહેરાવી. બ્રિટિશ વાવટો શત્રુના હાથમાં આવ્યો. બ્રિટિશ તોપો શત્રુના હાથમાં આવી. બ્રિટિશ ઘોડેસ્વારો નાસી ગયા હતા અને બ્રિટિશ પાયદળ સૈન્ય નાશ પામ્યું હતું. સેનાપતિ શેરસિંહે વિજયના આનંદમાં તોપોના અવાજ કરી ચારે દિશા ગજાવી મૂકી[1]

આ પ્રમાણે ચિલિયનવાલાની લડાઇ પૂરી થઇ. જેઓએ

---

૧. અંગ્રેજ લેખકમાંના કેટલાક કહે છે કે ચિલિયનવાલાનાં રણક્ષેત્રપર શિખસૈન્ય તદ્દન હાર્યું હતું–Lieutenant George Sir George Lawrence's Forty-three Years in India, P. 263. અંગ્રેજ સેનાપતિ લોર્ડ ગોફ આ લડાઈમાં પોતાને વિજયી તરીકે જાહેર કરી ગયો છે–F. M. Ludlow's British India, its Races and its Histoay Vol. II P. 164 પરંતુ એ વાત ખરી નથી. ખરી રીતે આ લડાઇમાં શેરસિંહ જ જીત્યો હતો. Marshman's History of India, P. 463. Comp, Kay's Sepoy war. Vol. I P. 42.

વોટર્લુના રણક્ષેત્રપર અગ્નિસાથે રમત કરી અલૌકિક રણવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું પાણી ઉતાર્યું હતું, તેઓએ ચિલિયનવાલાનાં રણક્ષેત્રપર શિખોની બહાદુરી આગળ માથું નમાવ્યું. હિંદ દેશ આવા અલૌકીક વીરત્વને માટે હંમેશાં પ્રસિદ્ધ છે. જો કોઇ રણભૂમિથી છવાઈ રહેલ ગ્રીસની સાથે હિંદની તુલના કરવા માગે, જો કોઇ વીરોના સમાજનાં શિરોભૂષણરુપ ગ્રીક સેનાપતિઓનું વિવરણ વાંચી હિંદ તરફ નજર કરે, તો અમે તેને જરાપણ સંકોચ રાખ્યા વગર કહેશું કે હલદિઘાટ હિંદનું થર્મોપિલી છે, અને ચિલિયનવાલા એ હિંદનું મેરેથોન છે. મેવાડનો પ્રતાપસિંહ હિંદનો લિઓનીડાસ છે અને શેરસિંહ હિંદનો મિલ્ટાઇડીસ છે. ઇતિહાસમાં મેરેથોન અને થર્મોપિલીની કિમ્મત નાનીસુની નથી. દુનિયાનાં તીર્થક્ષેત્રોમાં એની ગણના થાય છે. એ રણક્ષેત્રોના વીર સરદારોની ચોતરફ વંદના થાય છે. આપણે પણ ચિલિયનવાલાને વીસમી સદીનું પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્ર માનવું જોઇએ. કવિની કલ્પનામાં, ઐતિહાકોનાં નિષ્પક્ષપાત વર્ણનોમાં ચિલિયનવાલા અને શેરસિંહ હંમેશને માટે અમર થઇ જવાના છે.[1]

૧. આ છેલ્લું યુદ્ધ ઇતિહાસમાં બીજા શિખ વિગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે. પરંતુ લાહોર દરબારે આ લડાઇઓમાં ભાગ લીધો નહોતો. પહેલો શિખ વિગ્રહ જેમ લાહોર દરબાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે થયો હતો, તે રીતે બીજો વિગ્રહ એ બે પક્ષ વચ્ચે થયો નથી. લાહોર દરબારનું ઘણું ખરૂં સૈન્ય આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતું. સ્વદેશવત્સલ સરદાર શેરસિંહે જુદાં જુદાં કારણોથી આ લડાઇ ઉભી કરી હતી. માટે આ વિગ્રહને બીજા શિખ વિગ્રહનું નામ આપવું એ બરાબર નથી.

પરંતુ સૌભાગ્યલક્ષ્મી કંઈ હંમેશાં એક જણના પક્ષમા રહેતી નથી. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એ જગતનો નિયમ છે. શેરસિંહે ચિલિયંનવાલામાં જે વિજય મેળવ્યો, તે વિજય પર ગુજરાતની લડાઇથી પાણી ફરી વળ્યું. તે ચિલિયનવાલાથી ગુજરાત જઇ પોતાના પિતાને મળ્યો. આ તરફ સેનીપતિ હુઘ્સ મૂલતાનથી આવી ગૉફના સૈનિકોને મળ્યો. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ ગુજરાતમાં ફરી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઇ જામી. આ વખતે લૉર્ડ ગૉફને વિજય મળ્યો. છત્રસિંહ અને શેરસિંહ વધારે ન લડતાં ૧૪ મી માર્ચને રોજ વશ થયા. ૩૫ સરદાર અને ૧૫૦૦ સૈનિકોએ હથિયારો વિજેતાને સોંપી દીધાં.

શિખ સરદારો હાર્યા છતાં તેઓ નિર્માલ્ય બની ગયા નહોતા. બ્રિટિશ સેનાપતિ સર વૉલ્ટા ગિલ્બર્ટની જમણી બાજુએ આવી હથિયાર ઉતારતાં ઉતારતાં શિખગુરુએ ગંભીર અવાજે કહ્યું કે "અંગ્રેજોના જૂલમથી ઉશ્કેરાઈ અમે લડાઇમાં ઉતર્યા હતા. અમે સ્વદેશને માટે યથાશક્તિ લડાઇ કરી છે. અત્યારે અમે મુશ્કેલીમાં આવી પડયા છીએ. અમારા સૈનિકો પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્રપર વીરશય્યાપર સૂતા છે, અમારી તોપો, અમારાં શસ્ત્રો અમારા હાથમાંથી ગયાં છે. અમે નાના પ્રકારની અગવડોથી શરણ થઇએ છીએ. અમે જે કંઇ કર્યું તેથી અમે રજ પણ દીલગીર નથી. અમે આજે જે કર્યું છે, તે અમારામાં શક્તિ હશે તો કાલે પણ કરશું." આ પ્રમાણે હિંમતપૂર્વક બોલી શિખ સરદારોએ એક પછી એક હથિયારો ઉતારી આપ્યાં, હથિયારોનો જમીનપર ઢગલો કર્યાબાદ બધાએ ગંભીર સ્વરે, અશ્રુપૂર્ણ નયને કહ્યું, "આજથી મહારાજ રણજિત સિંહનું ખરેખરૂં મરણ

થયું." પરંતુ આવા બહાદુર, સ્વદેશપ્રેમી શિખોને લાયક માન નજ મળ્યું. જે શિખો ગુજરાતનાં રણક્ષેત્રપર ઘવાયા હતા, તેઓ પર જરાપણ દયા બતાવવામાં ન આવી. ઓગણીસમી સદીના સુધારાના પ્રબળ પ્રવાહસહ વીરત્વનું સન્માન કરવાનો ગુણ હંમેશને માટે ગુમ થઇ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે શિખો સાથેનું છેલ્લું યુદ્ધ પૂરૂં થયું. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાનું સર્વગ્રાસક મુખ હવે પહોળું કર્યું. ઈલિયટ સાહેબ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ લાહોર દરબારમાં આવ્યા. સર ફ્રેડરિક કેરિની મુદ્દત પૂરી થતાં સર હેન્રિ લૉરેન્સ ફરીથી રેસિડેન્ટ બન્યો. ઈલિયટ અને સર હેન્રિ લોરેન્સે ૨૮ મી માર્ચને રોજ મહારાજ દિલીપસિંહને પંજાબનું રાજ્ય કંપનીને સોંપી દેવાની સલાહ આપી. ત્યારબાદ ૨૯ મી માર્ચે છેલ્લો દરબાર ભરાયો. દિલીપસિંહ આ વખતે છેલ્લી વાર પિતાના સિંહાસનપર બેઠો. થોડે દૂર બ્રિટિશ યોદ્ધાઓ હારબંધ ઉભા હતા. તેઓના શરીરપર તેજી હથિયારો ચમકતાં હતાં. દિવાન દીનનાથે આ જૂલમ નિવારવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો. સંધિના નિયમો બતાવી શિખ રાજ્ય બચાવવા ઘણી વકીલાત કરી. પરંતુ પરિણામ કંઇ ન આવ્યું. ડેલ્હાઉઝીનું જાહેરનામું વંચાયા બાદ દરબાર બરખાસ્ત થયો. રણજિતના કિલ્લાપર બ્રિટિશ વાવટો ફડવા લાગ્યો. કિલ્લાપરથી તોપોના અવાજ થયા. મહરાજ રણજિતસિંહનું વાક્ય ખરૂં પડ્યું. પંજાબ હિંદના નકશામાં લાલરંગથી રંગાયું.[૧]

૩૦ મી માર્ચે ડેલ્હાઉઝીનું આ જાહેરનામું ફિરોજપુરથી હિંદના

૧. Empire in Asia, P. 351.

બધા બ્રિટિશ મુલકમાં જાહેર થયું. બ્રિટિશ સરકારે પંજાબખાલસા કર્યાનાં જાહેરનામામાં મહારાજ દ્વિલીપસિંહ અને તેના પુરિવાર માટે વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ, અને ૫ લાખથી વધારે નહિ એટલા રૂપીઆ આપવાનું સ્વીકાર્યું. જે જગપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર અંગાધિપ્રતિ કરણના કબજામાં હતો, તે અનેક સ્થળે ફર્યા બાદ મહારાજ રણજિતસિંહના કબજામાં આવ્યો હતો. રણજિતસિંહ તે હીરો હંમેશાં હાથમાં પહેરી રાખતો. ડેલ્હાઉઝીએ તે હીરો 'પાંચ જૂતા'ની કીમ્મતે તેના પુત્ર દ્વિલીપસિંહ પાસેથી પડાવી લીધો.[1]

૧. કોહિનૂર ઇતિહાસ અદ્ભુત છે. લોકવાયકા એવી છે કે એ હીરો ગોવલકોંડાની ખાણમાંથી કરણ રાજાના અધિકારમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તે ઉજ્જૈયનીના રાજાના કબજામાં આવ્યો. ચૌદમી સદીમાં અલ્લાઉદ્દીને માળવા જીત્યું ત્યારે તે તેના કબજામાં આવ્યો. પઠાણ રાજ્યનો ધ્વંસ થયા બાદ તે મોગલોના કબજામાં આવ્યો. મહમ્મદશાહના વખતમાં નાદિરશાહ તે હીરો ઇરાન લઇ ગયો. નાદિરનાં ખૂન થયા બાદ અહમ્મદશાહ અબદલી એ હીરો કાબૂલ લાવ્યો. અહમ્મદશાહનાં મરણ બાદ તે હીરો તેના વારસ શાહ શૂજાના હાથમાં આવ્યો. મહારાજ રણજિત સિંહે શાહ શૂજા પાસેથી એ હીરો છીનવી લીધો. અત્યારે તે પંચમજ્યોર્જના મુગટમાં વિરાજે છે. કહેવાય છે કે એક વખત બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ રણજિતસિંહને એ હીરાની કિમ્મત પૂછી. રણજિતે હસતાં હસતાં કહ્યું કે "ઇસકો કિંમત પાંચ જૂતી" અર્થાત્ બધાએ એ હીરો તેના ખરા વારસો પાસેથી બળવડે છીનવી લીધેલો છે. Encyclopoedia Britannica (Eighth Edition) Vol. VIII. P. 4–5

કે સાહેબે સિપાહીઓના બળવાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે, કે "લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ મહારાજ દિલીપસિંહને ભવિષ્યની ચિંતામાંથી મુકત કરી પ્રેન્શન બાંધી આપ્યું એ તેને માટે બહુ સારૂં થયું!" સહૃદય વ્યક્તિ કે સાહેબનાં આ વચનોનો અર્થ સમજી શકે તેમ છે.

સમયનો કેવો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે! અદૃષ્ટનું દારૂણ ચક્ર કેવું ફર્યા કરે છે! જે પંચનદ પ્રદેશ ઋષિઓના વેદધ્વનિથી ગુંજારવ કરી રહ્યો હતો, જે પંચનદ પ્રદેશ મહારાજ રણજિતસિંહનાં યુદ્ધ-કૌશલથી એકછત્ર સમ્રાટ્‌ના કબજામાં આવ્યો હતો, તે પંચનદ પ્રદેશ અત્યારે બ્રિટાનિઆના હસ્તમાં આવ્યો, આજે તે પ્રદેશ બ્રિટિશ ઇંડીઆમાં ભેળાઈ ગયો. પંજાબમાં સર્વત્ર નવીન સૃષ્ટિ, નવીન રાજા અને નવીન શક્તિનો સંચાર થવા લાગ્યો.

જો ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશું તો જણાશે કે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ સંધિના નિયમો તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું. આવી રીતે પવિત્ર કોલકરારોનો ભંગ કરવો એ કદી પણ માફ ન થઇ શકે એવી ભૂલ છે. શેરસિંહે અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યાં, તે કેવળ પોતાના પિતાના અપમાન માટેજ. લાહોર દરબારના ઉશ્કેરવાથી તેણે વિગ્રહ માંડયો નહોતો. ડયુક ઓવ્ આર્ગાઇલ જેવો માનનીય પુરુષ પણ સ્વીકારે છે, કે "ખાલસા સૈન્યેજ વિગ્રહ ઉભો કર્યો હતો, લાહોર દરબારની આ બાબતમાં દરમિયાનગીરી નહોતી.[૧]" પ્રતિનિધિસભામાં જે આઠ સભ્યો હતા, તેઓમાંના ૭ જણ તો બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા જાળવતા આવ્યા હતા. બાકીના બે જણામાંથી

૧. Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 47. ૨ India under Dalhousie and Canning P. 55.

એક જણ પેર શક આવ્યો હતો. ફક્ત શેરસિંહેજ ખુલ્લી રીતે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યાં હતાં[૧]. તે પણ પોતાના પિતાના ભયંકર અપમાન માટે જ. પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ ઑગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિંહ વફાદાર હતો, એવી ખાત્રી મેજર એડવર્ડ્સ પોતે આપે છે. તેણે રેસિડેન્ટ પર જે જે પત્રો લખ્યા છે, તેમાં શેરસિંહનાં ઘણા વખાણો કર્યા છે[૨]. જ્યારે શિખોમાંના કોઇએ મૂલતાન જઈ પોતાના સ્વધર્મીઓ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનું ન સ્વીકાર્યું ત્યારે કેવળ શેરસિંહેજ સ્વધર્મીઓનો ગુસ્સો વહોરી લઇ અંગ્રેજોને મદદ આપી, જ્યારે મૂલરાજનું સૈન્ય બ્રિટિશ સૈન્ય પર તૂટી પડ્યું, ત્યારે શેરસિંહે તેને હરાવી પાછું હાંકી કાઢ્યું, જ્યારે મૂલતાનીઓએ બ્રિટિશ સેનાનાયકોને આગળ વધતા અટકાવ્યા, ત્યારે શેરસિંહે તેઓને હઠાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો[૩]. આવો વફાદાર સરદાર છેવટે પિતાના અપમાનથી જર્જરિત થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લડ્યો. વધું શું કહીએ, લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પ્રતિનિધિસભાના છ વફાદાર પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હતું કે "જો તમે બ્રિટિશ સરકાર સાથે એક મત નહિ થાઓ, જો દિલીપસિંહને પદભ્રષ્ટ કરવાના અને પંજાબ બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાનાં કરારનામા પર સહી નહિ કરો તો તમારી બધી સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવશે." આ

---

૧ Retropects &c. P. I59

૨ Edwardes, Punjab Frontier. Vol. II. P. 588–589.

૩ Ibid PP. 564–589.

પ્રમાણે બળપૂર્વક તેઓને કરારનામા પર સહી કરાવવામાં આવી[૧]. એક રીતે જોતાં રેસિડેન્ટ લાહોર દરબારનો અધ્યક્ષ હતો. દિલીપસિંહ સગીર ઉમરનો હતો. બ્રિટિશ સરકાર તેની રક્ષક હતી. મહારાણી ઝિન્દન કૌશામાં કેદ હતી. માટે દરબારની બધી બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર કર્તાહર્તા હતી. તો પછી કયા વાંકથી દિલીપસિંહ પદભ્રષ્ટ થયો? કયા વાંકથી તેના રાજ્ય પર બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યો? જ્યારે જગતજયી સિકંદરે પંજાબમાં આવી પૌરવને હરાવ્યો હતો, ત્યારે તેનાં પ્રબળ પરાક્રમથી ખુશ થઇ શું કર્યું હતું? તેણે પૌરવને પોતાનો મિત્ર માન્યો, રાજ્ય પાછું આપ્યું અને પોતે ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ઓગણીસમા સદીના સુધરેલા દેશના લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબના એક નિર્દોષ સ્વભાવના બાળકને પદભ્રષ્ટ કરી ચાલીપણાની પરાકાષ્ટા બતાવી છે. સમયનું કેવું પરિવર્તન! જ્ઞાન અને ધર્મની કેવી વિચિત્ર દુર્નીતિ!!

પંજાબમાં લડાઇ જાગી તે વખતે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ બરાકપુરમાં ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું કે "હું શાન્તિ ચાહું છું, હું શાન્તિ માટે તલસું છું. પણ હિંદમાંના અમારા શત્રુઓ જો લડાઇ માગતા હોય તો તેઓને તે મળશે, તેઓને તેની ભયંકર સજા ભોગવવી પડશે." [૨]

---

૧ Retrospects and Prospects &c, P. 154-155

૨. Speech at the Barrackpore Ball, October 5, 1848· vide Arnold's Dalhousies Administration Vol. I. P. 96.

પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં લૉર્ડ
એક ઐતિહાસિકની ઉક્તિ બહુ ભયંક
તેણે એક સ્થળે ભરડી માર્યું છે, કે "
પોતાને બધી બાજુએથી સંકટમાં ફસાવ્યો
તેઓએ બધું ગુમાવ્યું છે. બ્રિટિશ સરકાર બહુ
આવતી હતી, પણ તેઓએ વિશ્વાસઘાત અને
ધીરજ અને સહનશીલતાનું વિલક્ષણ વેર લીધું છે.
હાસકારની લેખણમાંથી એક સ્થળે નીચેનું વાક્ય ઝર્યું છે. "પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે એક સાહસી જાતિનું આવું યુદ્ધ ખરેખર માનવજાતિમાં એક પ્રસિદ્ધ દૃશ્ય ગણાવું જોઇએ. એ યુદ્ધના સરદારો વાસ્તવિક રીતે અનુકંપા અને સન્માનના અધિકારી છે. પરંતુ એ સરદારોએ આપણને દગો દીધો હતો. આપણો વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો. જૂઠાણું અને છળકપટ દ્વારા તેઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા ગુમાવી હતી.[2]"

આ ઇતિહાસ કેવળ સ્વજાતિનું ગૌરવ જાળવવા ખાતર આવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો ઉચ્ચારે છે. યુદ્ધમાં કારણો તપાસતાં સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે, રેસિડેન્ટ અને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની અવ્યવસ્થાને લીધે જ આ લડાઇ ઉત્પન્ન થઇ હતી ડેલ્હાઉઝીની સરકારે મહારાણી ઝિન્દને દેશપાર કરી, વૃદ્ધ શિખસરદાર છત્રસિંહને બેઆબરૂ કર્યો અને પરાક્રમી શેરસિંના હૃદયમાં આગ સળગાવી. આવી અવ્યવસ્થિત રાજનૈતિક ચતુરાઇથી લડાઇ જાગે, તેમાં શિખો શા

૧ Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 46.
૨ Kaye,s Sepoy War, Vol. 1. P. 58.

પ્રમાણે બળપૂર્વક હણાવા જોઇએ ? અપક્ષપાતપણે વિચાર કરનાર જરૂર એક શીખ જશે કે શીખોએ પોતાની આબરૂ જાળવવા માટેજ લડાઇ જગાવી હતી. રેસિડેન્ટની લડાઇ મચાવવાની લાલસાએ તેઓને ઉશ્કેર્યા અને ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિએ તેઓને લોહીની નીકો વહેવડાવવાની ફરજ પાડી. ડેલ્હાઉઝીએ બ્યુરાકપુરમાં શાન્તિની આશા દર્શાવતાં જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં કશો સાર જણાતો નથી. તેણે એક તરફથી પંજાબમાં રાજનૈતિક ચક્ર ફેરવ્યું હતું, અને બીજી તરફથી ' શાન્તિ શાન્તિ ' બોલી લોકોનાં હૃદય આકર્ષવાની બાજી રચી હતી. શિખો લડાયક અને સ્વતંત્રતા પિપાસુ જાતિ તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ડેલ્હાઉઝીએ આવી શૂરવીર જાતિનું અપમાન કરી શાન્તિની આશા રાખી હતી અને એ જવાંમર્દોના સમાજને તરછોડી પરમ સહન–શીલતા અને ધીરજની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી.

સરદાર શેરસિંહ પ્રથમથીજ વફાદાર હતો, પણ છેવટે રેસિડેન્ટે તેના વૃદ્ધ પિતાનું ભયંકરમાં ભયંકર રીતે અપમાન કર્યું તે તેનાથી સહન ન થયું. અપમાનિત અને પદભ્રષ્ટ વીરપુરુષ હથિયાર ઉચકે તો તે ઇતિહાસમાં કદી ધિક્કારવા યોગ્ય ન ગણાય. શેરસિંહના પિતાનું અપમાન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો તે કદી અંગ્રેજો પ્રતિ હાથ ઉગામત નહિ; તેની વેરવૃત્તિ જાગૃત થાત નહિ. તે અપમાન પામી અપમાન કરનાર સામો ઉઠયો હતો; તે કોઇપણ કાવતરામાં ભળ્યો નહોતો. તેણે વિશ્વાસઘાત કે જૂઠાણાનો આશ્રય લીધો ન હતો. તેણે વીર ધર્મ મુજબ સમરક્ષેત્રની દીક્ષા લીધી હતી, અને સામરિક કુશળતા બતાવી છેવટે પણ વીર ધર્મનું પાલન કર્યું હતું. સ્વદેશની સ્વાધીનતા માટે આ વીરની આવી કાર્યકુશળતા વંદનીય છે. કોઈ નિંદાખોર માણસ આવા વીર પર છોને ગમે તેટલાં આળ ચઢાવે,

કોઇ અનુદાર અને અદૂરદર્શી માણસ તેને ભલે ને, જૂઠો અને વિશ્વાસઘાતી માને. પરંતુ સર જૉન કેના જેવા ઉદાર માણસની લેખિનીમાંથી આવાં અનુદાર વચનો નીકળે એ અનુચિત છે. અમે દિલગીરી સાથે કહીએ છીએ કે કે સાહેબનાં આવાં વચનોથી ઇતિહાસનું માન નષ્ટ થયું છે, તેની પવિત્ર કલમ પક્ષપાતના દોષથી કલુષિત થઇ છે."

પરંતુ કેની માફક બધા શિખ સરદારોને ધિક્કારતા નથી, ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિને વખાણી પોતાની જાત જણાવતા નથી. મેજર ઈવાન્સ બેલે લખ્યું છે કે "લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કહ્યું હતું કે 'અમે અમારા સગીર રાજાનું રાજ્ય જીત્યું છે'' પરંતુ આ કંઇ જીત ન કહેવાય. આતો ભયંકરમાં ભયંકર વિશ્વાસઘાત કહેવાય. દિવાની અને ફોજદારી કાર્યો આપણા હાથમાં હોવાથી આપણું માન પંજાબમાં દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. બધા કિલ્લાઓ આપણા હાથમાં હતા, બળવાખોરોને શાંત પાડયા હતા આપણે દિલીપસિંહના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હતી; સંધિના નિયમો તોડી પંજાબના અધીશ્વર બનવાની ઇચ્છાથી એ કાર્ય ઉપાડી લીધું નહોતું. પૌર્વાત્ય લોકોના વિચાર મુજબ જે અસંખ્ય રાજાઓને પોતાની સત્તા તળે લાવે તે ચક્રવર્તી કહેવાય. ડેલ્હાઉઝી સરલ હૃદયે હિંદના રાજાઓને અનાયાસે પોતાના તાબામાં લાવી શકત, પણ તેણે એમ ન કરતાં સંધિની શરતો તોડી, ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું, ઉત્તર હિંદમાં સુધારા કરવાનો યોગ્ય અવસર ગુમાવ્યો અને અન્યાયથી હિંદસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ ભયંકર કરી મૂક્યું. ભવિષ્યની પ્રજા અમારાં આ વચનોને અનુમોદન આપશે.[1]"

---

૧ Retrospects and prospects, &c. P. 178–179.

ટોરેન્સે કહ્યું છે; કે " દિલીપસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી 'પંજાબ' ખાલસા કરવું એ અવશ્ય ન્યાયી કૃત્ય નથી. દિલીપસિંહ બાળક હતો, માટે તે સાંક્ષાત્ રીતે રાજનીતિની કોઈ પણ બાબતમાં જવાબદાર નથી. રાજપ્રતિનિધિસભાના પ્રમુખ તરીકે રેસિડેન્ટ હતો. રાજધાનીમાં કંઈ પણ પ્રકારની ગરબડ મચી નહોતી, સાધારણ પ્રજા પણ બળવામાં ભળી નહોતી, રાણી હજાર માઇલ દૂર કાશીમાં બેઠી હતી. ગોપાલસિંહ મિત્રતા બતાવતો હતો, કેવળ મુલતાને બંડ ઉઠાવ્યું હતું. છેવટે તે પણ જીતાયું અને નિષ્ઠુર બળવાખોરોને સજા કરવામાં આવી. જો લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી ફક્ત ખાલસા સૈનિકોની સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી હોત, તો બધી નુકસાની વળી રહેત અને ન્યાયીપણું દર્શાવવાની તક મળત. આમ ન કર્યું તેથી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસ જરૂર કહેશે કે પંજાબની જીત એ કેવળ લૂટફાટ જ હતી. "[૧]

લુડલોએ લખ્યું છે કે " દિલીપસિંહ બાળક હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં તે ઉમરમાં આવવાનો હતો. આપણે જાહેર રીતે તેનાં રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી હતી. જ્યારે આપણે તેનાં રાજ્યમાં દાખલ થયા, ત્યારે (ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૧૮ મી) જાહેર કર્યું હતું કે જેઓએ શાસનસમિતિ વિરુદ્ધ હથિયારો સજ્યાં છે, તેઓને સજા કરવા ખાતર અમારે અહીં આવવું પડ્યું છે. એ વચન આપણે છ માસમાં દિલીપસિંહનું રાજ્ય ભરખી જઇ પાળ્યું! ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના માર્ચની ૨૮ મીએ પંજાબની સ્વતંત્રતા નષ્ટ

૧ Empire in Asia. P. 352–353.

થઇ, આપણા રક્ષણ નીચેનો બાળક આપણો નોકર થયો, રાજ્યની બધી મિલ્કત કંપનીના તાબામાં આવી, અને પ્રખ્યાત કોહીનૂર મહારાણીના રત્નભંડારમાં પહોંચ્યો. ટુંકામાં આપણે આપણાં રક્ષણ નીચેના બાળકને બધી રીતે લૂંટી રક્ષણનું કાર્ય બરાબર બજાવ્યું.

× × × દિલીપસિંહનાં રક્ષણની જવાબદારી લીધાં બાદ તેની પ્રજાના અપરાધની સજા તેને કરવી એ અતિશય અન્યાયી કાર્ય છે. આપણે બળવાખોર પ્રજાને કાબૂમાં રાખી રક્ષકનું કાર્ય બજાવ્યું છે, પણ તે ખાતર દિલીપસિંહને સંપત્તિચ્યુત કરવો એ યોગ્ય નથી. એ બાબતમાં આપણને કશો અધિકાર નથી. કોઇ વિધવાના કેટલાક નોકરોએ બળવો ઉઠાવી પોલિસપર હુમલો કર્યો, પોલિસે તેઓને હરાવી એ વિધવાના રક્ષણની જવાબદારી માથે લીધી; બંને પક્ષ વચ્ચે વળી દંગો થયો, આ વખતે પણ પોલિસ જીતી. આ પ્રસંગ બન્યા બાદ પોલિસનો ઉપરી આવી વિધવાને કહેવા લાગ્યો 'આપનું ઘર સંપત્તિ વગેરે બધું પોલિસના તાબામાં જશે. તમને ફક્ત વાર્ષિક અમુક રકમ મળશે. તે સિવાય તમારી પાસે જે મૂલ્યવાન હીરાનો હાર છે તે પોલિસ કમિશનરને આપવો પડશે.' આ ઘટના અત્યારે જે દિલીપસિંહ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારી ઇંગ્લાંડની અભિજાત શ્રેણીમાં દાખલ થયો છે, તેની નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થામાં આપણે તેની સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું છે, તે સાથે બરાબર મલતી આવતી નથી?

બીજાનું રાજ્ય ભરખી જતી વખતે બ્રિટિશ ન્યાય સંબંધમાં આપણા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આવાં વિચારો હતા અને એ વિચારોને અનુમોદન આપવામાં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતી હતી.[1] "

---

[1] F. M. Ludlow, British India, its' Races and its History, Vol. II., P. 166—167.

પંજાબ તાબે થયું. મહારાજે દ્દિલીપસિંહને પંજાબ બહાર ફતેહગઢમાં રાખવામાં આવ્યા. તેની જે કંઈ સંપત્તિ હતી તે બધી સરકારે લઇ લીધી[1]. દ્દિલીપસિંહ અને તેનાં કુટુંબને વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછું નહિ ને ૫ લાખથી વધુ નહિ એટલા રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પરંતુ રાજભ્રષ્ટ થયા બાદ તેને વાર્ષિક ૧ લાખ ૨૦ હજાર રૂપીઆ મળ્યા હતા. સાત વર્ષ બાદ એ રકમ વધારી ૧॥ લાખની કરવામાં આવી હતી! ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી દિલીપસિંહને વાર્ષિક ૨॥ લાખ રૂપીઆ આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.[2] જુદાં જુદાં બહાનાં દર્શાવી એ રકમમાંથી દરવરસે ૭૦ હજા-

---

૧ દિલીપસિંહે પોતે કહ્યું છે કે મારી અંગત સંપત્તિમાંથી વર્ષે અઢી લાખ રૂપીઆની આવક થતી. મીઠાની ખાણમાંથી વરસે લગભગ ૪૦ લાખ રૂપીઆ મળતા. એ સિવાય શાલ, દાગીના વગેરે દ્રવ્ય પુષ્કળ હતું. અંગ્રેજ સરકાર એ સંપત્તિના રક્ષક હતા. તો પણ સરકારે એ બધું વેચી નાખ્યું. બળવા વખતે દ્દિલીપસિંહના ફતેહગઢમાં આવેલા મકાનમાં લગભગ અઢી લાખ રૂપીઆ જેટલું નુકશાન થયું. સરકાર તે માટે ૩૦ હજાર રૂપીઆ આપવા તૈયાર થઇ. પણ દ્દિલીપસિંહે એ પૈસા ન લીધા.

૧. આ અઢી લાખ સિવાય દ્દિલીપસિંહનાં કુટુંબીજનો માટે સરકારે દર વર્ષ ૧૮૦૦૦૦ રૂપીઆ આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. પણ એ કુટુંબીજનોમાંનાં કેટલાંક મરણપામવાથી સરકારે દર વર્ષ ૪૦ થી ૫૦ હજારની રકમ આપી હતી. બાકીના રૂપીઆ દ્દિલીપસિંહના હાથમાં ન આવતાં સરકારના ખજાનામાં ગયા હતા.

રથી વધું રૂપીઆ કપાતા હતા. એટલે છેવટે પંજાબકેસરીના પુત્રને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વાર્ષિક ૧ લાખ ૮૦ હજારથી પણ ઓછા રૂપીઆ મળતા હતા.

રાજભ્રષ્ટ થતી વેળા દિલીપસિંહની ઉમર અગિયાર વર્ષની હતી. તે એ વખતે સર જૉન લોગિન નામના એક અંગ્રેજના હાથ નીચે કેળવણી લેતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ મા ફતેહગઢના એક પાદરીએ તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી. ત્યારબાદ એક વરસે પંજાબકેસરીનો ખ્રિસ્તી પુત્ર ઇંગ્લાંડ ગયો.[1] છેવટે પરિસમાં તે

---

૧. ઇંગ્લાંડમાં કાયમનો નિવાસ કરવો, એવો દિલીપસિંહનો ઇરાદો નહોતો. બ્રિટિશ સરકારની ભોળવણીથી તેને એવી રીતે વસવાની જરૂર પડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના બળવા વખતે સરકારે તેને સ્વદેશમાં આવવા દીધો નહોતો. ઇંગ્લાંડમાં ઘણો વખત વીતાડવાથી દિલીપસિંહને સ્વદેશ આવવાનું બહુ મન થયું હતું. તેણે એ સમયે વિલાયતથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિ પંજાબના રહેવાશીઓને ઉદ્દેશી નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો.

"પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ! હિંદમાં કાયમ વસવાટ કરવાની મને બહુ ઇચ્છા ન હતી. પરંતુ સદ્‌ગુરુ બધાનો વિધાતા છે. તે મારા કરતાં શક્તિમાન છે. હું તેનો ભૂલો પડેલો જીવ છું. મારી ઇચ્છા નથી છતાં હું તેની ઇચ્છાથી ઇંગ્લાંડ તજી હિંદમાં આવી સામાન્ય સ્થિતિમાં વસીશ. હું સદ્‌ગુરુની ઇચ્છા આગળ માથું નમાવું છું; જે સારૂં છે તે થશે જ!

"ખાલસાગણ! હું આપણા પૂર્વજોનો ધર્મ તજી ખ્રિસ્તી

મરણ પામ્યો. પ્રસિદ્ધ કોહીનૂર અત્યારે મહારાજા પંચમ જ્યોર્જના મુગટમાં વિરાજે છે. અને મહારાણી ઝિન્દન! જેને માટે પ્રભુભક્ત ખાલસા સૈનિકો લડાઇમાં ઉતર્યા હતા તેની શી દશા થઇ? પોતાની સ્થિતિ પર થએલાં ઉપરાઉપરિ પરિવર્ત્તનો, વૃદ્ધાવસ્થા, એકના એક દીકરાનું પરધર્મમાં વટલી વિદેશ જવું, એ બધાં વાવાઝોડાંને સહી એ

થયો છું, તે ખાતર મને માફી આપશો. હું જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાયો ત્યારે મારી ઉમર બહુ નાની હતી.

"હું મુંબઇ આવી શિખધર્મ ગ્રહણ કરીશ. × × × બાબા નાનકના અનુશાસન મુજબ ચાલીશ અને ગુરુ ગોવિંદનો હુકમ માથે ચડાવીશ.

"મારી ખાસ ઇચ્છા છતાં હું પંજાબમાં આવી આપ સર્વને મળી શકીશ નહિ, એ માટે આપને આ પત્ર લખવાની મને જરૂર પડે છે.

"હિંદસામ્રાજ્યની અધીશ્વરી પ્રતિ મારી જે પ્રગાઢ ભક્તિ છે, તેનું યોગ્ય ઇનામ મળ્યું છે. સદ્‌ગુરુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.

વાહ ગુરુજીકી ફતે,

પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ,

હું આપનાં લોહી અને માંસથી ઘડાએલો.

દિલીપસિંહ

દિલીપસિંહ હિંદ આવતો હતો, પરંતુ આ પત્ર જાહેર થયા બાદ સરકારે નાનાપ્રકારના શક લાવી તેને એડન આગળ અટકાવ્યો. પંજાબકેસરીના પુત્રે શિખધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ સરકારના હુકમથી તેને વળી વિલાયત જઇ રહેવું પડયું હતું.

પુત્રવત્સલ બાઇ પુત્ર પાસે જઇ પહોંચી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં સમુદ્ર-વેષ્ટિત, અપરિચિત, અજ્ઞાત અને નિર્જન સ્થાનમાં પ્રાણાધિક પુત્રની બાજુએ મહારાજ રણજિતસિંહની આ રાજ્યભ્રષ્ટ પટરાણીનો જીવનસ્રોત અનંત કાળ સાગરમાં મળી ગયો.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ સંધિ તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું. છતાં તેણે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં ઢીલ કરી નહોતી. જે જાહેરનામા દ્વારા પંજાબને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી નાખવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું તે જાહેરનામું ગવર્નર જનરલની ઑફિસમાં લાંબો સમય પડી રહ્યું નહોતું. જ્યારે લૉર્ડ ગૉફ ખાલસા સૈન્યને હરાવવાની પેરવી કરી રહ્યો હતો, તે વખતે ગવર્નર જનરલ પંજાબને ખાલસા કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી ઇલિયટ સાહેબ સાથે તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે વિચાર ચલાવતો હતો. ગુજરાતની લડાઇ બાદ પંજાબની બધી વ્યવસ્થા સરકારના હાથમાં આવી. અમલદારો તૈયાર હતા, વ્યવસ્થાના નિયમો તૈયાર હતા, અમલદારોએ પોતપોતાનો ચાર્જ તપાસી લીધો. સરસુબા તરીકે પણ એવો અમલદાર પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો કે તેના તરફ બધાને શ્રદ્ધા હતી, વિશ્વાસ હતો. તે કામ કેમ કરવું તે બરાબર જાણતો હતો.

સરકારને જે રાજ્ય મળ્યું હતું તેનો વિસ્તાર ૫૦ હજાર ચોરસ માઇલનો હતો, વસ્તી ચાળીસ લાખની હતી. રહેવાશીઓમાંના ઘણા ખરા હિંદુ, શિખ અને મુસલમાનો હતા. શિખો ગુરુ નાનકના સાધના-બળથી અને ગુરુ ગોવિંદના મહામંત્રથી જાગૃત થઇ પંજાબના ધણી થઇ પડયા હતા. એ શિખોને બ્રિટિશોએ હરાવ્યા. શિખો કંઇ પંજાબના જૂના માલિક નહોતા. મુસલમાનોએ પંજાબનાં ઘણાં ખરાં

નગરો સમૃદ્ધ બનાવ્યાં હતાં. પંજાબનાં ઘણાં ખરાં ગામો 'મહમદ પયગંબરના આવિર્ભાવ પહેલાં સ્થપાયાં હતાં, મુસલમાનોએ એ ગામોને સુશોભિત કર્યાં હતાં. મુસલમાન શહેનશાહો દિલ્હીની માફક લાહોરમાં પૂર્ણ વખતોવખત રહેતા હતા. એ પહેલાં પંજાબનો કેટલોક ભાગ ગ્રીક અને બાક્ટ્રીયન રાજાઓના કબજામાં હતો. બૌદ્ધ યુગમાં એ રાજાઓએ પોત પોતાનો પ્રતાપ પંજાબપર વિસ્તાર્યો હતો. પંજાબના લોકો જેમ જુદા જુદા ધર્મમાં વહેંચાઇ ગયા હતા, તેમ પંજાબનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ નાના પ્રકારનું હતું. કોઇ સ્થળે સુંદર ફળદ્રુપ જમીન આંખો ઠારતી હતી, તો કોઇ સ્થળે આગના ભડકા ઉડાડતી રેતાળ જમીન માણસોની ચામડી બાળી નાખતી હતી. કોઇ સ્થળે જંગલી પ્રાણીઓથી ભરપૂર વન માલમ પડતાં હતાં, તો કોઇ સ્થળે હિમાલયનાં ઉન્નત શિખરો પંજાબની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. આ મનોહર ભૂમિમાં પંચનદ કલકલ નિનાદે વહી જતી હતી. આવો મહાન દેશ બ્રિટિશ પતાકાથી શોભવા લાગ્યો અને તેની સુંદર ભૂમિએ સર્વથી વધારે કાર્યકુશળ બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પંજાબના કારભાર માટે નવી પદ્ધતિ મુજબ નવી સમિતિ ગોઠવવામાં આવી હતી. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી લશ્કરી ખાતાનો વિરોધી નહોતો. તે અનુભવી પુરુષોનો સદા સત્કાર કરતો, તેને વસુલાતખાતાપર અને લશ્કરી ખાતાપર સરખો વિશ્વાસ હતો. તે એ સમજતો હતો કે એ બંને પક્ષ યોગ્ય સહકાર વડે એક સંપ થઇ કોઇપણ દેશનો કારભાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચલાવી શકે છે. માટે ડેલ્હાઉઝીએ એ બંને પક્ષમાંથી યોગ્ય માણસો પસંદ કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું.

બંને પક્ષનાં કાર્યસ્થળ નક્કી થયાં. બંને પક્ષના અનુભવી લોકોને યોગ્ય સ્થળે નીમવામાં આવ્યા. એ બધાઉપર એક શાસનસમિતિ નીમવામાં આવી; તીક્ષ્ણબુદ્ધિ વાળો હેન્રિ લૉરેન્સ એ સમિતિનો નાયક બન્યો.

સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા સૂક્ષ્મદર્શી માણસોને પંજાબમાં સર્વત્ર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. હેન્રિ લૉરેન્સ પોતે ભારે વ્યવહાર-કુશળ હતો, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો. કોઇપણ માણસ તેના કરતાં વધારે લાયક નહોતો; શિખો જેવી લડાયક જાતિને વશકરવાને અધિક શક્તિમાનનહોતો.

હેન્રિ લૉરેન્સનો ભાઇ જૉન લૉરેન્સ શાસન સમિતિનો બીજો સભાસદ હતો. જૉન લૉરેન્સ કંપનીનો સિવિલ અમલદાર હતો. તે બહુ અનુભવી હતો. જો કે તે વિલિયમ પિટ, જૉન બ્રાઇટ અથવા પ્રિન્સ બિસ્માર્ક જેવો અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નહોતો. છતાં તે હોશિયાર અમલદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો; તેણે પોતાની નોકરીની શરુઆતમાંજ વાયવ્ય પ્રાંતોના મહેસુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં હોશિયારી બતાવી હતી. ત્યારબાદ તે દિલ્હીનો મેજિસ્ટ્રેટ થયો, ત્યાં તેણે એવું સરસ કામ કર્યું કે પહેલા શિખ વિગ્રહનું ખર્ચ પેટે મળેલા જલંધર દોઆબના શાસનકર્તા તરીકે લૉર્ડ હાર્ડિંજે તેની નિમણુક કરી ત્યાર બાદ હેન્રિ લૉરેન્સ ઇંગ્લાંડ ગયો એટલે જૉન લાહોર જઇ રેસિડેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હતો. જો કે બંને ભાઇઓના સ્વભાવમાં બહુ ફેર હતો છતાં બંને દૃઢ, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને શાંત હતા. બંનેએ કુશળતા દર્શાવી ઇતિહાસમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

લાહોરની શાસનસમિતિનો ત્રીજો સભાસદ ચાર્લ્સ ગ્રેન્વિલ મેન્સેલ હતો. એ પણ સવિલ અમલદાર હતો. મહેસુલી કામમા તે નિષ્ણાત ગણાતો હતો. ટુંકામાં પંજાબની શાસનસમિતિમાં એવા યોગ્ય નરો નીમાયા હતા કે એ બાબતમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી.

આ શાસનસમિતિના સભાસદો એકંદર કારભાર માટે પરસ્પર જવાબદાર છતાં દરેક માણસને જુદા જુદા વિષયની જવાબદારી સોંપી દેવામાં આવી હતી. હેન્રિ લૉરેન્સે સરદારો સાથે સંધિ કર-

નગરો સમૃદ્ધ બનાવ્યાં હતાં. પંજાબનાં ઘણાં ખરાં ગામો 'મહમદ પયગંબરના આવિર્ભાવ' પહેલાં સ્થપાયાં હતાં, મુસલમાનોએ એ ગામોને સુશોભિત કર્યાં હતાં. મુસલમાન શહેનશાહો દિલ્હીની માફક લાહોરમાં પૂર્ણ વખતોવખત રહેતા હતા. એ પહેલાં પંજાબનો કેટલોક ભાગ ગ્રીક અને બાકટ્રીયન રાજાઓના કબજામાં હતો. બૌદ્ધ યુગમાં એ રાજાઓએ પોત પોતાનો પ્રતાપ પંજાબપર વિસ્તાર્યો હતો. પંજાબના લોકો જેમ જુદા જુદા ધર્મમાં વહેંચાઇ ગયા હતા, તેમ પંજાબનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ નાના પ્રકારનું હતું. કોઇ સ્થળે સુંદર ફળદ્રુપ જમીન આંખો ઠારતી હતી, તો કોઇ સ્થળે આગના ભડકા ઉડાડતી રેતાળ જમીન માણસોની ચામડી બાળી નાખતી હતી. કોઇ સ્થળે જંગલી પ્રાણીઓથી ભરપૂર વન માલમ પડતાં હતાં, તો કોઇ સ્થળે હિમાલયનાં ઉન્નત શિખરો પંજાબની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. આ મનોહર ભૂમિમાં પંચનદ કલકલ નિનાદે વહી જતી હતી. આવો મહાન દેશ બ્રિટિશ પતાકાથી શોભવા લાગ્યો અને તેની સુંદર ભૂમિએ સર્વથી વધારે કાર્યકુશળ બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પંજાબના કારભાર માટે નવી પદ્ધતિ મુજબ નવી સમિતિ ગોઠવવામાં આવી હતી. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી લશ્કરી ખાતાનો વિરોધી નહોતો. તે અનુભવી પુરુષોનો સદા સત્કાર કરતો, તેને વસુલાતખાતાપર અને લશ્કરી ખાતાપર સરખો વિશ્વાસ હતો. તે એ સમજતો હતો કે એ બંને પક્ષ યોગ્ય સહકાર વડે એક સંપ થઇ કોઇપણ દેશનો કારભાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચલાવી શકે છે. માટે ડેલ્હાઉઝીએ એ બંને પક્ષમાંથી યોગ્ય માણસો પસંદ કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું.

બંને પક્ષનાં કાર્યસ્થળ નક્કી થયાં. બંને પક્ષના અનુભવી લોકોને યોગ્ય સ્થળે નીમવામાં આવ્યા. એ બધાઉપર એક શાસનસમિતિ નીમવામાં આવી; તીક્ષ્ણબુદ્ધિ વાળો હેન્રિ લૉરેન્સ એ સમિતિનો નાયક બન્યો.

સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા સૂક્ષ્મદર્શી માણસોને પંજાબમાં સર્વત્ર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. હેન્રિ લૉરેન્સ પોતે ભારે વ્યવહાર-કુશળ હતો, કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ હતો. કોઇપણ માણસ તેના કરતાં વધારે લાયક નહોતો; શિખો જેવી લડાયક જાતિને વશકરવાને અધિક શક્તિમાનનહોતો.

હેન્રિ લૉરેન્સનો ભાઇ જૉન લૉરેન્સ શાસન સમિતિનો બીજો સભાસદ હતો. જૉન લૉરેન્સ કંપનીનો સિવિલ અમલદાર હતો. તે બહુ અનુભવી હતો. જો કે તે વિલિયમ પિટ, જોન બ્રાઇટ અથવા પ્રિન્સ બિસ્માર્ક જેવો અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નહોતો, છતાં તે હોશિયાર અમલદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો; તેણે પોતાની નોકરીની શરુઆતમાંજ વાયવ્ય પ્રાંતોના મહેસુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં હોશિયારી બતાવી હતી. ત્યારબાદ તે દિલ્હીનો મેજિસ્ટ્રેટ થયો, ત્યાં તેણે એવું સરસ કામ કર્યું કે પહેલા શિખ વિગ્રહપ્રી ખર્ચ પેટે મળેલા જલંધર દોઆબના શાસનકર્ત્તા તરીકે લૉર્ડ હાર્ડિંજે તેની નિમણુક કરી ત્યાર બાદ હેન્રિ લૉરેન્સ ઇંગ્લાંડ ગયો એટલે જૉન લાહોર જઇ રેસિડેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હતો. જો કે બંને ભાઇઓના સ્વભાવમાં બહુ ફેર હતો છતાં બંને દૃઢ, કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ અને શાંત હતા. બંનેએ કુશળતા દર્શાવી ઇતિહાસમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

લાહોરની શાસનસમિતિનો ત્રીજો સભાસદ ચાર્લ્સ ગ્રેન્વિલ મેન્સેલ હતો. એ પણ સવિલ અમલદાર હતો. મહેસુલી કામમા તે નિષ્ણાત ગણાતો હતો. ટુંકામાં પંજાબની શાસનસમિતિમાં એવા યોગ્ય નરો નીમાયા હતા કે એ બાબતમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી.

આ શાસનસમિતિના સભાસદો એકંદર કારભાર માટે પરસ્પર જવાબદાર છતાં દરેક માણસને જુદા જુદા વિષયની જવાબદારી સોંપી દેવામાં આવી હતી. હેન્રિ લૉરેન્સે સરદારો સાથે સંધિ કર-

વાનું, પંજાબની સૈનિક ટુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું અને બાળક મહારાજાની કેળવણીનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. જૉન લૅારેન્સના ભાગમાં દિવાની અને મહેસુલ ખાતાનું કામ આવ્યું હતું અને મેન્સેલ ન્યાયખાતાંનો ઉપરી થયો હતો. પંજાબને સાત ભાગમાં વ્હેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો. દરેક વિભાગમાં એકેક કમિશનર અને તેના મદદગાર તરીકે ડેપ્યુટિ કમિશનર નીમવામાં આવ્યો હતો.

જે જે અમલદારો પંજાબમાં નીમાયા હતા, તેઓમાંના ઘણા ખરા એક સમયે હિંદના ઉંચામાં ઉંચા દરજ્જે ચઢયા હતા. ડેલ્હાઉઝી પંજાબની વ્યવસ્થામાં ઘણો રસ લેતો હોવાથી ઘણા લાયક અમલદારો રાજીખુશીથી પંજાબમાં કામ કરવા આવ્યા હતા. જુવાનીની દૃઢતા અને મહેનત તથા પ્રૌઢત્વનું દૂરદર્શીપણું અને ઠરેલપણું આ દરેક અમલદારોમાં જણાતું હતું. રૉબર્ટ મોન્ટગોમરી, ફ્રેડરિક મેકસન, જ્યોર્જ મેકગ્રેગર, રિચર્ડ ટેમ્પલ, એડવર્ડ, થોર્નટન, નિચલ્સ ચેમ્બર્લેન, જ્યોર્જ બાર્નેસ વગેરે રાજપુરૂષો પ્રથમ પંજાબમાં કાર્યકુશળતા બતાવ્યા પછીજ આગળ વધ્યા હતા. બાંધકામખાતાનો રૉબર્ટ નેપિયર હતો. લડાયક અને વૈજ્ઞાનિક ગુણો એ રૉબર્ટ નેપિયરને પૃથ્વીમાંના સર્વોત્તમ ઇજનેરમાંનો એક બનાવ્યો હતો. નેપિયરના આ ગુણોનો વિકાસ પંજાબમાં થયો. આવા સુયોગ્ય અમલદારો ધીરે ધીરે પંજાબને વશ કરવા લાગ્યા. લૉરેન્સ ભાઈઓના મંત્રની દીક્ષા લઇ સૈનિક વિભાગના દરેક અમલદારો એકાગ્રતાપૂર્વક કર્ત્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા; કોઇ પણ જાતની હરિફાઇ અગર અદેખાઇએ તેઓનાં હૃદયને ડોળી નાખ્યું નહિ, કોઇપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થાએ તેઓનાં કર્તવ્યપથ પર અડચણો નાખી નહિ. તેઓ નિશંકચિત્તે પંજાબની જીતાયલી પ્રજામાં વસી પોતાના તંબુઓ ચારે બાજુએથી ઉઘાડા રાખતા.[૧] અને જરા પણ ડર રાખ્યા વગર લડાયક શિખો સાથે વાતચીત કરી પોતાની સજ્જનતા અને સરલતા બતાવી આપતા. આ રીતે ધીમે ધીમે પંજાબના શિખો એ સજ્જનોના પૂરેપૂરા વિશ્વાસમાં આવ્યા. પંજાબ પૂરેપૂરૂં જીતાયું તે આ અમલદારો વડે.

રણજીતસિંહના રાજ્યમાં બ્રિટિશ સત્તાનાં મૂળ ઊંડા ઉતરવા લાગ્યાં. શિખો ધીરે ધીરે બ્રિટિશ વાવટા નીચે એકત્ર થવા લાગ્યા. જે પરાક્રમી શિખોનાં પરાક્રમથી એક વખત બ્રિટિશ સરકારને હેરાન થવું પડ્યું હતું, તેજ શિખો હવે શાંતિથી બ્રિટિશ સત્તા સ્વીકારવા લાગ્યા. તેઓનાં હથિયારો બ્રિટિશોના હાથમાં આવ્યાં. તેઓની તોપો, બંદુકો, સંગીનો અને તરવારો બ્રિટિશોનાં હથિયારો તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યાં. યુદ્ધકુશળ ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ પતાકા નીચે સજ્જ થઈ બ્રિટિશ સૈનિક ટુકડીઓને પરિપુષ્ટ કરવા લાગ્યા. પંજાબ નવી સત્તાને ધીમે ધીમે વશ થઇ ગયું.

પંજાબ આ રીતે વશ થયું ખરૂં પણ એક પક્ષને આથી બહુ નુકશાન થયું.[1] પ્રાચીન શિખ સરદારો કે જેઓ એક સમય ધન, માન અને ગૌરવમાં સર્વોત્તમ ગણાતા હતા, તેઓનો વર્ગ ધીમે

---

૧. પંજાબની વ્યવસ્થાના જાહેરનામા પરથી આ બાબત સાબીત થાય છે. એમાં જણાવ્યું હતું કે "અમુક વર્ગનું અનિષ્ટ કર્યા સિવાય કોઇપણ ભારે ફેરફાર થઇ શક્તો નથી. જ્યારે કોઇ રાજ્યની પડતી થાય, ત્યારે તે રાજ્યનો અભિજાત સંપ્રદાય પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં નુકશાન વેઠે છે. જે સંપ્રદાય એક સમય રાજનૈતિક ઉન્નતિની આશાથી અજર ધર્મની એકાગ્રતાથી ઉન્નત થયો હોય, તે તે સંપ્રદાયના સાધારણ લોક અને સાધારણ સમાજની સાથે ભેટતાં અવશ્ય બબડે અને તેઓના પરાક્રમી વિજેતાની વિરુદ્ધ થોડાઘણા પ્રમાણમાં શત્રુતા દર્શાવે છે. એ સંભવિત છે કે બ્રિટિશ અમલ નીચે પંજાબના લોકોની અવસ્થા ધીમે ધીમે ઉન્નત થશે." Kaye Sepoy War, Vol. 58 note.

ધીમે નાખુશ થવા લાગ્યો. એ વર્ગ વિચાર કરતો હતો કે, "ગવર્નર જનરલે પોતે લડાઇનાં કારણો ઉભાં કર્યાં હતાં અને છેવટે સંધિ તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું. અમે ધીરજથી સંધિની શરતો પાળતા હતા, તો પણ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબમાંથી રણજિતના વંશજનું રાજ્ય નષ્ટ કર્યું. અમે મિત્રભાવે બ્રિટિશ સરકારને આલિંગન કર્યું હતું, પણ તેના બદલામાં અમને આવું વિષમય ફળ મળ્યું." આ ક્ષોભથી તેઓ બહુ રિબાતા હતા. હેન્રિ લૉરેન્સે એ સરદારોને સંતોષવા પ્રયત્ન કર્યો, તે તેઓની પદવીને લાયક માન આપવા લાગ્યો, સમાજમાં તેઓનું માન કાયમ રહે તેવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો. છેવટે સરદારોએ હેન્રિ લૉરેન્સના આ વિનય આગળ પોતાનું માથું ઝુકાવ્યું. તેઓએ હૃદયના થડકા શાંત કરી અગર છુપાવી વિજેતા સાથે મિત્રતા બાંધી.

પરંતુ પંજાબની આ શાસનસમિતિ લાંબો કાળ છવી નહિ. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઇ. સ. ૧૮૫૩માં એ સમિતિ તોડી નાખી. પંજાબના કારભારમાં ઘણાનો હાથ ન રાખતાં એકજ હાથે રાખવો એવી તેની ઇચ્છા હતી. માટે તેણે સમિતિ તોડી પાડવાનો ઠરાવ કર્યો. જ્યારે આ અભિપ્રાય જાહેરમાં આવ્યો ત્યારે પંજાબમાં ઘેર ઘેર એજ ચર્ચા થઇ રહી હતી, કે ગવર્નર જનરલ બે લૉરેન્સમાંના કોના હાથમાં આ સત્તા સોંપશે ? બંને ભાઇઓએ પંજાબમાં સારૂં કાર્ય કર્યું હતું, બંને ભાઇઓ લોકપ્રિય હતા. બધાને હેન્રિ અને જૉન તરફ દૃઢ વિશ્વાસ હતો. નસીબદેવી કોનાપર પ્રસન્ન થાય છે, તે જાણવા માટે બધાં તત્પર થઇ રહ્યાં હતાં. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી યોગ્ય અધિકારીને નીમતાં ડોળાડોળ કરતો નહિ. તેણે જૉન લૉરેન્સને પંજાબના

અધિપતિ તરીકે નીમ્યો. આથી જનસમાજ શાંત થયો, કારણ કે તે તો બંને ભાઇઓમાંથી એકને પોતાના અધિપતિ તરીકે જોવાને ખુશ હતો. પરંતુ હેન્રિ લૉરેન્સને પંજાબમાંથી જવું ગમતું નહોતું. જેણે પંજાબમાં ઘણો કાળ ગાળ્યો હતો, તેથી તે બહુ દિલગીર થયો. જૉન લૉરેન્સે પણ મોટાભાઇને ખુશ કરવા ખાતર આ કાર્ય છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો: પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ જૉનનાં કાર્યને વખાણ્યું હોવાથી તેને પંજાબના કમિશનર તરીકે કાયમ રહેવું પડ્યું અને હેન્રિ લૉરેન્સને રજપુતાના રેસિડેન્ટનો ઓદ્ધો સંભાળી લેવો પડ્યો[1].

હેન્રિ લોરેન્સે ગવર્નર જનરલના ચુકાદા આગળ માથું નમાવ્યું, પણ તે તેની સાથે એકમત થઇ શક્યો નહિ. લાહોરની શાસનસમિતિના ધ્વંસથી તે બહુ દિલગીર થયો. એક જણના હાથમાં નવા જીતાયલા પ્રદેશનો ભાર સોંપવો એ હેન્રિ લોરેન્સને ગમતું નહોતું; ગવર્નર જનરલને પોતાના મત વિરુદ્ધ કાર્ય કરતો જોઇ તેને બહુ લાગી આવ્યું. હેન્રિ લોરેન્સ સમજી ગયો કે મારી રાજનીતિ અકાળે વિકસી છે. એ ડેલ્હાઉઝીના અમલ દરમિઆન પૂર્ણ વિકાસ

---

૧. હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટની જગા એ સમયે ખાલી પડી હતી. એ જગો પર સર ચાર્લ્સ મેટકાફ વગેરે મહાન નરો વિરાજી ગયા હતા. કે સાહેબ અનુમાન કરે છે કે હેન્રિ લૉરેન્સે એ જગો પોતાના ભાઇ માટે અગર પોતાને માટે રાખવાનો ડેલ્હાઉઝીએ આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ સેનાપતિ લો ને નિઝામના રેસિડેન્ટ તરીકે નીમ્યો અને હેન્રિ લૉરેન્સને રજપુતાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે નીમ્યો. Kaye's Sepoy War, Vol. I. 60 note.

પામશે નહિ. માટે તે મુંગોમુંગો નિસાસા નાખતો પોતાના નવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તરફ ચાલ્યો, અને ત્યાં જઇ પોતાની હોશિયારી બતાવવા લાગ્યો.

આ તરફ જૉન લોરેન્સ શાસનસમિતિના સભ્ય તરીકે જે કુશળતા બતાવતો હતો તેના કરતાં અધિક કુશળતાથી પંજાબનો વહીવટ ચલાવવા લાગ્યો. પંજાબના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેનું નામ ગાજવા લાગ્યું. તે અસાધારણ કર્ત્તવ્ય બજાવવા લાગ્યો. સારૂં હો કે માઠું પણ દરેક કાર્યમાં તે અસાધારણ શક્તિ વાપરી પૂરૂં કર્યેજ છૂટકો કરતો. જૉન લોરેન્સ ડેલ્હાઉઝીના મતનો હતો, માટે ડેલ્હાઉઝીને ગમતાં કાર્ય કરવાની હોશિયારી તેનામાં બહુ હતી. તેણે પંજાબમાં કયે વખતે કેવી રીતે કયાં કયાં કાર્ય કર્યા છે, તેના તાબાના અમલદારો કઇ રીતે, કેવી રીતે વર્ત્યા છે, એ અત્યારે ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય થઇ પડેલ છે. કોઈ પણ રીતે તેની સાધના, કર્તવ્યનિષ્ટા ડગતી નહોતી. કર્ત્તવ્યસંપાદન એ તેનો મૂળ મંત્ર હતો. તે જેવી ભક્તિ સાથે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતો, તેવીજ નિષ્ટા સાથે માલીકનું કાર્ય બજાવતો. તાબાનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા જાળવવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં અને ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમમાં તે અદ્વિતીય હતો. પંજાબના કોઇ પણ અમલદારે જૉન લોરેન્સની પેઠે એકાગ્રતા, દ્રઢતા અને કાર્યકુશળતા બતાવી નથી અને ત્યાંનો કોઇ પણ અમલદાર જૉન લોરેન્સની માફક ઇતિહાસમાં અમર થઇ ગયો નથી.

અધ્યાય બીજો.

· વિષય નિર્દેશઃ—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)-બ્રહ્મદેશની લડાઈ-પેગુ જીત્યું-બિનવારસી રાજ્ય ખાલસા કરવાનો કાયદો-સતારા-ઝાંસી-નાગપુર-ફિરોલી-હૈદરાબાદનો નિઝામ-કર્ણાટકનો નવાબ-તાંજોર સંબળપુર-પેશ્વા-ધોન્ડુપંત નાનાસાહેબ.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમાં આવ્યા બાદ લડાઈના પ્રસાદ તરીકે બે મુખ્ય રાજ્યો બ્રિટાનિઆના કબજા તળે લાવી મૂક્યાં. પહેલું સિંધુ નદીથી રસાળ બનેલું પંજાબ અને બીજું ઈરાવતી નદીથી રેલાતું બ્રહ્મદેશ. એ બીજા પ્રદેશ સાથે ચાલુ ઇતિહાસને બહુ સંબંધ નથી માટે એ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક લખવાની જરૂર નથી. બ્રહ્મદેશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને અગવડ પડતી અને તેને લીધે એક વહાણના કપ્તાનનું અપમાન થતાં બ્રિટિશ સરકારનાં કેટલાંક લડાયક વહાણો ઈરાવતી નદીમાં આવી પહોંચ્યાં[૧]. લડાઇ કરવાની અતિશય ઇચ્છા હોવાથી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઇ સળગી. બરમા લોકોનાં લોહીની નીકોથી આ સમરાગ્નિ શાંત પડ્યો અને પેગુ પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભળ્યો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના ડીસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે જાહેરનામું બહાર પાડી. બ્રહ્મદેશને ખંડિત કર્યો[૨]. પંજાબ અને પેગુ બંને પ્રદેશો ગવર્નર જનરલની લડાયક

---

૧ Rulers of India Dalhousie . P. 43-111.

૨ Empire in Asia, P. 957.

વૃત્તિનું ફળ હતું, અન્યાયનો પ્રસાદ હતો. ડેલ્હાઉઝીએ જેમ એક તરફથી બળ પૂર્વક બીજાનાં રાજ્યો કંપનિના તાબામાં આણ્યાં હતાં, તેમ બીજી તરફથી એવી રાજનીતિ શરુ કરી કે મિત્ર રાજ્યોના પ્રદેશો પણ ધીમે ધીમે વિના યુદ્ધે અંગ્રેજી વાવટા નીચે આવવા લાગ્યા. દિલગીરીની વાત છે કે આ પદ્ધતિનો કેટલાક વિદ્વાનોએ બચાવ કર્યો છે. આવું કાર્ય ન્યાયપુરઃસર ગણી તેઓએ સત્યનું અપમાન કર્યું છે. [૧]

—The Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, Sir Charles Juckson, A Vindicaiton of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration.

હવે રણક્ષેત્રની વાત પડતી મૂકી ડેલ્હાઉઝીની કૂટ રાજનીતિ અવલોકીએ. ડેલ્હાઉઝી એ નીતિને અનુસરી બિનવારસી રાજ્યોને ઉપરાઉપર ખાલસા કરવા મંડ્યો હતો.

પુત્ર હિંદુઓને માટે અનંત પ્રીતિનું પાત્ર મનાય છે. આ સંસારમાં જન્મી પુત્ર પિતામાતાને અનેક મદદ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પરંલોકમાં પણ 'પૂ' નામનાં નરકમાંથી તારે છે. હિંદુઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક ગ્રહણ કરી એ પારલૌકિક પીડામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે લીધેલો દત્તક પુત્ર પિતાની બધી મિલ્કતનો વારસ ગણાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના પ્રસાદથી

---

૧ ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેક્સન વગેરેએ આ નીતિને દોષ વગરની ગણી છે.

આ સંબંધમાં એક અપૂર્વ નિયમ રચાયો અને તે નિયમે બધાને અકળાવી મૂક્યાં. "જે રાજ્યો ચક્રવર્તીસત્તાનાં આશ્રિત હોય તે રાજ્યોના રાજાઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક–પુત્ર ગ્રહણ કરે અને તે દત્તક પુત્ર ચક્રવર્તી સત્તાએ મંજૂર કર્યો ન હોય, તો એ રાજાઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તીના તાબામાં જશે. પરંતુ વ્યક્તિગત સંપત્તિ આ નિયમમાં આવી શકશે નહિ. ચક્રવર્તી સત્તા સંમત હો કે ન હો છતાં એ સંપત્તિપર દત્તકનો અધિકાર રદ ગણવામાં આવશે નહિ."[1] હિંદની આ ચક્રવર્તી સત્તા તે બ્રિટિશ સરકાર, આશ્રિત રાજ્યો તે સતારા, ઝાંસી વગેરે. આ આશ્રિત રાજ્યોના રાજાઓએ જે દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા તેને બ્રિટિશ સરકારનું અનુમોદન ન મળ્યું હોવાથી, તેઓનાં રાજ્ય કંપનિના કબજામાં ગયાં. આ કાયદો હિંદી રાજાઓનો ધૂમકેતુ હતો. બધા એ કાયદાથી ડરતા હતા, બધા વંશ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રિવાજના વિનાશથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા. બંગાળા અને મુંબાઇ ઇલાકાના કેટલાક સિવિલ અમલદારોનાં ફળદ્રુપ ભેજાંમાંથી, સૂક્ષ્મ વિચારથી, આ ભયંકર કાયદો નીકળ્યો હતો, અને એ કાયદાએ પ્રથમ સતારાનાં રાજ્યપર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો.[2]

સતારા સંહ્યાદ્રિના મહાબળેશ્વર શિખરની છાયામાં વસ્યું છે.

---

૧ A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration P. 5–6 Comp. Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 70–71.

૨ Retrospects and Prospects &c. P. 180.

ઇ. સ. ૧૮૪૮

કૃષ્ણા નદીનું સ્વચ્છ જળ તેના પ્રદેશ પર ફરી વળે છે. થોડે દૂર ભીમા ને નીરા નદીનાં રમ્ય પાણી આ પ્રદેશને અલૌકિક શોભાનું સ્થાન બનાવે છે. સતારા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપુર છે, ઇતિહાસનું પ્રિય નિકેતન છે. જે વીરના પ્રતાપથી એક સમયે મરાઠા જાતિ જાગ્રત થઇ ઉઠી હતી, જે વીરનો પ્રચંડ પ્રતાપ હિમાલયથી કુમારિકા ભૂશિર સુધી ફેલાયો હતો, એ વીરનું પ્રિયસ્થાન આ સતારા હતું. જે સમયે તિમિરનાં ઘોર આવરણો આર્યજાતિને ઢાંકી રહ્યાં હતાં, તે વખતે શિવાજીના વિજયવિનાદથી સતારા ચમકી રહ્યું હતું. જ્યારે હિંદમાં બ્રિટિશસત્તા ચક્રવર્તીનું પદ લઇ બેઠી હતી તે વેળા સતારાની ગાદી પર પ્રતાપસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. પ્રતાપસિંહ શિવાજીનો વંશજ હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં તેની ખ્યાતિ બહુ હતી. સરકારે ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં સતારાના રાજા સાથે સંધિ કરી.[૧] સતારાનો રાજા સંધિ થયા બાદ બ્રિટિશો તરફ મિત્રતા રાખી રહ્યો હતો. પરંતુ સંધિ થયાં બાદ ૨૦ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૩૯માં) પ્રતાપસિંહ પર એવો આરોપ આવ્યો કે તેણે ગોવાની પોર્ટુગીઝ સરકાર સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર સામે કાવતરૂં રચ્યું હતું. પ્રતાપસિંહે આ આરોપનું મિથ્યાપણું સાબીત કરવા યોગ્ય પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સરકારે તે તરફ લક્ષ ન આપ્યું. કામ ચલાવ્યા સિવાય, ફક્ત સંદેહપર આધાર રાખી પ્રતાપસિંહને સતારાથી થોડે દૂર આવેલી એક ઢોર બાંધવાની જગાએ કેદ કરવામાં આવ્યો; ત્યાંથી તેને કાશી લઇ જવામાં આવ્યો. તેની

---

૧. Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. II. P. 3.

સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી.[૧] પ્રતાપસિંહનો ભાઇ આપાસાહેબ પેશ્વા બાજીરાવના હાથમાં બંદીવાન હતા. બ્રિટિશ સરકારે તેને છૂટો કરી સતારાની ગાદીપર બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. મરણ પહેલાં તેણે શાસ્ત્રાનુસાર દત્તક લીધો હતો.[૨] આ તરફ રાજ્યચ્યુત પ્રતાપસિંહે પણ શાસ્ત્રાનુસાર એક દત્તક લીધો હતો.[૩] પરંતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ બંને દત્તકોને નામંજૂર ઠરાવ્યા. તેણે કહ્યું કે સતારાના રાજાએ જે દત્તક લીધો હતો તેને અમારી મંજૂરી મળી નથી. માટે કાયદાની રીતે એ દત્તક સતારાની ગાદીનો વારસ થઇ શકે નહિ. ચક્રવર્તી સત્તાના અનુમોદન વિના દત્તકગ્રહણનું કાર્ય સાબીત ઠરતું નથી. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ યુક્તિ દર્શાવી. ઈ. સ. ૧૮૪૯ ની એક યાદીમાં દર્શાવ્યું કે " સતારાનો રાજા બિનવારસ ગુજરી જતાં એ પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો છે.[૪]"

ઈ. સ. ૧૮૪૯

વિલાયતની કૉર્ટ ઓવ ડિરેક્ટર સભાએ ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના જાનેવારી માસની ૧ લી તારીખે ડેલ્હાઉઝીના મતનું સમર્થન કર્યું. તેને પણ ડેલ્હાઉઝીનો મત ખરો લાગ્યો. આથી ડેલ્હાઉઝીએ લખેલી

---

૧ Dalhousies Administration. Vol. II. P. 111–112.

૨ Empire in India. P. 162.

૩ Dalhousie's Administration Vol. II. P. 113

૪ Kaye's Sepoy War Vol. I. P. 71.

સતારાની લલાટલિપિ કોર્ટઓવ્ ડિરેક્ટરની કલમના લીટાથી ઉલટાઇ ન જતાં અમર થઇ.[૧]

આ પ્રમાણે ભીમા અને નીરાની સુંદર ભૂમિ બ્રિટિશ હિંદમાં ભળી ગઇ. જે સતારાએ શિવાજીના સમયમાં અતુલ સાહસ દર્શાવ્યું હતું, તે સાહસ અનંત કાળસમુદ્રમાં વિલીન થઇ ગયું. વિદેશીઓ મહારાજા શિવાજીના રાજ્યના માલીક થયા.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે યુક્તિ વાપરી સતારા ખાલસા કર્યું, તે યુક્તિ કોઇપણ રીતે વાજબી ઠરી શકે એમ નથી. ઇ. સ. ૧૮૧૯માં જે સંધિ થઇ તેમાં બ્રિટિશ સરકારે સતારાનું રાજ્ય હંમેશને માટે પ્રતાપસિંહના વંશમાં રાખવાનું વચન આપ્યું હતું.[૨] પરંતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ વચન તોડ્યું. જો કે પ્રતાપસિંહ પદભ્રષ્ટ હોવાથી તેનો દત્તક ગેરવાજબી ઠરાવી શકાય, પરંતુ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવું બહાનું ચાલી શકે તેમ નહોતું. આપાસાહેબે તો સતારાની ગાદીપર રહી દત્તક લીધો હતો, તો પછી તેણે લીધેલો દત્તક શી રીતે તરછોડી શકાય? લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ બ્રિટિશ રાજ્ય વધારવા ખાતર સતારા ખાલસા કર્યું હતું. વારસ ન હોવાથી ખાલસા કરવાનું તો એક બહાનું જ હતું.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વખાણનારાઓએ આ બાબતમાં તેનો

---

૧ Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. I. P. 75.

૨. Empire in India, P. 171. Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 72.

ખોટો બચાવ કર્યો છે. ડ્યુક ઑવ્ આર્ગાઇલના મત મુજબ કોર્ટ ઑવ્ ડિરેક્ટરની સભાના બધા સભ્યો ડેલ્હાઉઝીના મતના હતા[1]. પરંતુ સૂક્ષ્મદર્શી મેજર ઈવાન્સ બેલે સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે ડિરેક્ટરોમાંના અનેક એ મત વિરુદ્ધ હતા. ટુકર શેફર્ડ, મેલવિલ, ઑલિફન્ટ, કોલફિલ્ડ ઈત્યાદિ એ મતની વિરુદ્ધ હતા.[2] આર્ગાઇલે બીજે સ્થળે લખ્યું છે કે બિનવારસી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિ કંઇ ડેલ્હાઉઝીના વખતમાંજ પ્રચલિત થઇ નથી. અગાઉના જમાનામાં પણ અધિકાર વિનાનાં નાનાં રાજ્યોની એવી જ અવસ્થા થતી.[3] ડેલ્હાઉઝીનો મિત્ર સર ચાર્લ્સ જેક્સન પણ એમજ કહે છે. તેણે ચોકખું લખ્યું છે કે હિંદી રાજાઓ બિનવારસ ગુજરી જાય તો તેમનાં રાજ્ય ખાલસા કરવાનો નિયમ કંઇ ડેલ્હાઉઝીએ જ સર જેલો નથી. એ નિયમ પ્રથમથીજ ચાલ્યો આવતો હતો. ડેલ્હાઉઝીએ તો એ નિયમનું પાલન કર્યું છે.[4] પરંતુ ઈવાન્સ બેલે એ મતની અસત્યતા ઉઘાડી પાડી છે. તેણે લખ્યું છે કે " ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં સતારા ખાલસા કરતી વેળા એ કાયદાનો પ્રથમ અમલ થયો હતો.[5]

---

૧ Duke of Argyle, India under Dalhousie and Canning. P. 27.

૨ Empire in India P. 163. Comp. Rebellion in India P. 67.

૩ India under Dalhousie and Canning. P. 28

૪ A Vindication of Dalhousie's Indian Administration, PP. 9. 16

૫ Retrospects and prospects &c. P. 9 Comp. Empire in India, PP. 165–172

તેણે ઉદાહરણ તરીકે જણાવ્યું છે કે મહારાજ સિંધિઆ અને કાશ્મીર તથા રેવાના રાજાઓએ જે દત્તક લીધા તે લૉર્ડ કેનિંગે સ્વીકાર્યા હતા. પ્રખ્યાત ટાઇમ્સ પત્રે પણ લૉર્ડ કેનિંગનાં કાર્યને વખાણ્યું હતું.[1] "લૉર્ડ કેનિંગે ઇ. સ. ૧૮૬૦ના એપ્રિલની ૨૬ મી એ તથા મેની ૧૦ મીએ જે ખરીતો મોકલ્યો અને તેનો સર ચાર્લ્સ વુડે (લૉર્ડ હાલિફાક્સે) ૧૬ મી જુલાઇએ જવાબ આપ્યો તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે 'ચક્રવર્તી સત્તા જાગીરદાર કરતાં ઉચ્ચ શ્રેણીના દરેક રાજાઓનું રાજ્ય સ્થાયી જોવા ઇચ્છે છે. જો તેઓમાંના કોઇને ઔરસ પુત્ર ન હોય અને તેઓ હિંદુ કાયદા (જો તે હિંદુ હોય તો) અને રૂઢી મુજબ બીજો વારસ પસંદ કરે તો તે મંજૂર કરવામાં આવશે.[2]' "

મેજર ઇવાન્સ્ બેલ સિવાય બીજા અંગ્રેજોએ પણ આ બાબતમાં ડેલ્હાઉસીને વખાણ્યો નથી. લુડલો વગેરે વિદ્વાન લેખકોએ કબુલ કર્યું છે કે જે કાયદા મુજબ સતારા ખાલસા કરવામાં આવ્યું, તેવી જાતનો કોઇપણ નિયમ આ પહેલાં હિંદમાં પ્રચલિત નહોતો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના સમયમાં એ કાયદો નવો સરજાયો.[3] વધારે શું કહીએ, તે વખતનો મુંબાઇનો ગવર્નર સર જયોર્જ ક્લાર્ક પણ

૧ Empire in India P. 133.

૨ Ibid P. 131

૩ J B. Norton, Rebellion in India. How to prevent another P.P. 66, 67, 72. Comp. Ludlow, British India its Races and its History. Vol. II. P. 258 259.

આ કાર્ય વિરુદ્ધ પડયો હતો. સર જ્યોર્જ ક્લાર્કે ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવ્યું હતું કે "કોઇ વ્યક્તિ અને તેના પુત્ર અથવા ઉત્તરાધિકારી સાથે સંધિ મુજબની હંમેશની મિત્રતા વિષે વિચાર કરતાં એ પ્રતીત થશે, કે જેઓની સાથે સંધિ થઈ છે, તેમનો રિવાજ મુજબ જ્યાં સુધી ઉત્તરાધિકારીનો અભાવ ન જણાય ત્યાં સુધી તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કરવું એ ગેરવાજબી છે. સતારાના રાજાએ અત્યારે જે બાળકને દત્તક પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તે બાળક ઉપલા નિયમ મુજબ તેનાં રાજ્યનો ખરો વારસ છે."[1] એડવિન આર્નોલ્ડ આ બાબતમાં લખે છે કે "નીરા અને ભીમા નદીનો રમણીય પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભળી ગયો. પ્રતાપસિંહે પોતાના વર્તનથી ગાદી ગુમાવી હતી, પણ આપાસાહેબ આપણો વિશ્વાસુ મિત્ર હતો. તે લોકપ્રિય રાજા તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો. જનસાધારણનાં હિતનાં કાર્યો કરવામાં તે ઉત્સાહભેર રસ લેતો. વ્યક્તિગત વિષય દૂર રાખી કેવળ કાયદાના અધિકારની જ ચર્ચા કરીએ, તોપણ સતારા ખાલસા કરવાનો આપણને શો અધિકાર હતો? સતારામાં કોઇપણ જાતનો જુલમ કે અશાન્તિ નહોતાં. આ સ્થળે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેના વાણિયા માલિકો એ હેતુવાદ દર્શાવે છે કે "સતારા એક તાબાનું રાજ્ય હતું અને કલકત્તા તેનું ચક્રવર્તી હતું. જો આ પ્રમાણે ચક્રવર્તી સત્તાએ પ્રચાર કરેલો કાયદો સતારાને હજમ કરી જાય, જો સતારા, સિંધિયા અને હોલકરનાં રાજ્ય કરતાં ઉતરતી પંક્તિનું હોય, તો બ્રિટિશ કંપનિએ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બહાર પાડેલાં જાહેરનામાનો અર્થ શું?"

---

૧ Annexation of Sattara, 1849, P. 62. Vide Empire in India P. 164.

કંપનિએ ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં જે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તેમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું હતું કે, " સતારાનો રાજા બાજીરાવના તાબામાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરશે. જાહેનામાના આ શબ્દનો અર્થ શું ? પ્રતાપસિંહને પદભ્રષ્ટ કર્યા બાદ આપાસાહેબને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે માન આપવાનો શો અર્થ હોઇ શકે? પરંતુ આપાસાહેબના મરણ બાદ આપણે એ અર્થની અવગણના કરી. પ્રતાપસિંહ રાજા ન હોવાથી આપણે તેના દત્તક પુત્રને સ્વીકારવા તત્પર ન થઇએ, પણ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવી કંઇ અડચણ નથી. જો વેપારી કંપનિનું અધિકારપત્ર (Charter) રજૂ કરવામાં આવે, તો આપણી એ દત્તક પુત્રને કાયદેસર રાજા તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ હતી, જો કાયદા મુજબ ચાલીએ તો પણ આપણી એજ ફરજ હતી, નીતિ પૂર્વક વર્તન ચલાવીએ તો પણ એ દત્તકપુત્રને સ્વીકારવાની આપણી ફરજ હતી; જે ભૂલ કદી સુધરવાની નથી તે ખાતર અતિશય શરમિંદા થઈ બોલવું પડે છે, કે સત્યવાદી અને સજ્જન મનુષ્ય મારી માફક જરૂર આવો સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરશે."[1]

નિષ્પક્ષપાત ટીકાકારના ગ્રંથોમાં આવાં વચનો નોંધાઇ રહ્યાં છે. પણ નવાઇની વાત એ છે કે આવો ન્યાયી વિચાર કોર્ટ ઓવ્ ડિરેક્ટરને ન જ સુઝયો. તે તો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની મોરલીપર નાચી રહી હતી. હવે યોગમગ્ન ભારતીય આર્યોનાં ગંભીર જ્ઞાનનાં ચિહ્ન સ્વરુપ મનાતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિના હૃદયપર કુહાડાના ઘા પડવા લાગ્યા, અને ઇંગ્લાંડના રાજપુરુષોએ પ્રચારિત કરેલા દત્તકગ્રહણ-

---

૧ Arnold, Dalhousie's Administration of British India, Vol. II. PP. 121, 122, 123, 124, 125.

અસિદ્ધતા સમર્થક કાયદાને જોરે, મિત્રરાજ્યો એક પછી એક હિં-દના નકશામાં લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યાં.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિને લીધે સતારા ખાલસા થયું. હવે આવ્યો ઝાંસીનો વારો.

હિંદના નકશામાં બરાબર મધ્ય ભાગે આવેલ બુંદેલખંડમાંનાં નાનાં રાજ્યોમાં ઝાંસીનું રાજ્ય પ્રખ્યાત હતું. એ રાજ્ય પેશ્વાના આશ્રિત રાજાઓના અધિકાર તળે હતું. બુંદેલખંડમાંનાં રાજ્યો બ્રિટિશ સિંહના કબજામાં આવ્યાં, એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં તે વખતના ઝાંસીના રાજા રામચંદ્રરાવ સાથે સંધિ થઈ. સંધિના નિ-યમ મુજબ રામચંદ્ર અને તેના વંશજો વંશપરંપરા ઝાંસીના અધિકારી ઠર્યા.[૧] એ સંધિ બાદ રામચંદ્ર જીવ્યો ત્યાં સુધી મિત્રતા દર્શાવતો આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં જ્યારે લૉર્ડ કૉમ્બરમીયર ભરતપુરનો અજીતગઢ જીતવા તૈયાર થયો હતો, ત્યારે નાનાપંડિત નામનો મધ્ય હિંદનો એક સરદાર પુષ્કળ સૈન્ય એકઠું કરી, કા-લ્પીને ઘેરો ઘાલવા તૈયાર થયો. આવી વિષમ સ્થિતિમાં ઝાંસીના રાજાએ પોતાની પરમમિત્ર બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવા માટે જેમ બને તેમ જલદી ૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય અને બે તોપો મોકલી કાલ્પીનું રક્ષણ કર્યું હતું.[૨]

આવી વફાદારી બદલ બ્રિટિશ સરકારે રામચંદ્રરાવનાં ભારો-

---

૧ Empire in India P. 203. Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I. P. 89.

૨ Empire in India, P. 217.

ભાર વખાણ કર્યાં હતાં. એ વખાણ કંઇ મોઢાનાં વખાણ નહોતાં. હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ વિલિયમ બૅન્ટિંકે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ના ડિસેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે ઝાંસીના વિશાળ રાજમહેલમાં સભા ભરી રામચંદ્રરાવને 'મહારાજ' ની પદવી અને છત્ર ચામર વગેરે રાજ-લક્ષણ બતાવનારી વસ્તુઓ ભેટ કરી એ વફાદારીનો યોગ્ય બદલો આપ્યો હતો.[૧] આ દરબાર બાદ ત્રણ વર્ષે રામચંદ્ર ગુજરી ગયા.

રામચંદ્ર રાવને પુત્ર ન હોતો. તેમના કુટુંબીઓમાંથી ચાર જણાએ ઝાંસીની ગાદી માટે દાવો કર્યો. ગવર્નર જનરલના એજન્ટે રામચંદ્ર રાવના કાકા રઘુનાથરાવને યોગ્ય અધિકારી માની ગાદીએ બેસાડયા. જો કે રઘુનાથ કોઢથી પીડાતા હતા, રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક હતા, છતાં લોકોએ તેને આદરમાનપૂર્વક રાજા માન્યા. તેમના નામથી કારભાર ચાલવા લાગ્યો. ત્રણ વર્ષમાં એ પણ અપુત્ર ગુજરી ગયા.

રઘુનાથરાવનાં મરણ બાદ ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં પાછો વારસનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ ઑકલાંડે તે માટે એક સમિતિ નીમી. સમિતિના સભાસદોએ રઘુનાથના ભાઇ ગંગા-ધરરાવને ખરા વારસ ઠરાવ્યા, માટે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતાપથી ઝાંસીની રાજલક્ષ્મી ગંગાધરરાવના તાબામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૮૫૩

પરંતુ આથી ઝાંસીના રાજનાં નસીબે જોર ન કર્યું. ગંગાધર રાવને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નહિ. અગાઉના રાજાઓની પેઠે એ પણ નિઃસંતાન રહ્યો. તેવામાં તેને ભયંકર વ્યાધિ લાગુ પડયો.

૧ Ibid, P. 217.

ગંગાધરરાવે મરણ પાસે આવેલું જાણી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મેજર એલિસ અને મેજર માર્ટિન નામના એક સેનાધ્યક્ષ સમક્ષ રીતસર દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યો[1]. આ દત્તક પુત્રના સંબંધમાં તેણે રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યું કે "હું અતિશય માંદો પડ્યો છું. એક પ્રબળ સરકારનો મારાપર અનુગ્રહ છતાં મારા પૂર્વજોનું નામ ડુબવા બેઠું છે, એ જોઇને મને બહુ ચિંતા થાય છે. તે માટે બ્રિટિશ સરકાર સાથે અમે જે સંધિ કરી છે તેની બીજી કલમ મુજબ આનંદરાવ (દત્તક લેતી વેળા એ બાળકનું મૂળ નામ દામોદર ફેરવી આનંદરાવ રાખવામાં આવ્યું હતું) નામના મારા કુટુંબના એક પાંચ વર્ષના છોકરાને મેં દત્તક લીધો છે. જો ઇશ્વરની અનુકંપાથી અને આપની સરકારની કૃપાથી હું રોગ મુક્ત થાઉં, અને હજુ હું વૃદ્ધ થયો ન હોવાથી મારે પુત્ર થાય, તો હું આ બાબતમાં યોગ્ય કરીશ. અને જો હું ન જીવું તો મારા વિશ્વાસુપણા તરફ નજર કરી, સરકાર આ દત્તક લીધેલા બાળક પર દયાદૃષ્ટિ રાખે એમ હું ઇચ્છું છું. વળી મારી પત્ની–આ બાળકની માતા જીવે ત્યાં સુધી મારી બધી સંપત્તિની માલીક બને એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું સરકારને સૂચવું છું. તેના તરફ કદી પણ ગેરવર્તણુંક ન ચલવવામાં આવે એવી મારી ખાસ પ્રાર્થના છે.[2]"

મરણપથારી પર પડેલા ગંગાધરરાવનાં આ લખાણમાં જે વિનય ટપકી રહ્યો છે, એવો વિનય તેના છેવટના પત્ર સુધી ટકી

---

૧ Empire in India. P. 202

૨ Arnold, Dalhousie' s Administration. Vol. II. P. 148–149.

રહ્યો હતો. પરંતુ એ મુમૂર્ષુની આ છેલ્લી માગણી ન સ્વીકારાઈ. એ સમયે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી સરકારનો મુખી હતો. જેણે સંધિ તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું, જેની કુટિલ નીતિમાં સતારાનું રાજ્ય સપડાયું હતું, તેના હાથમાં અત્યારે ઝાંશીનું ભાગ્ય લટકતું હતું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ તક જોઇ ઝાંસીને પણ ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો: હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. ઝાંશી હંમેશને માટે મરાઠાઓના કબજામાંથી ગયું.

ગંગાધરરાવનાં પત્ની લક્ષ્મીબાઇ પુરુષના જેવી સાહસિક અને બહાદુર હતી. તેનું હૃદય જેમ કામિનીજનસુલભ માધુર્યથી ઝરતું હતું, તેમ દૃઢતાથી સખ્ત પણ બનેલું હતું. કોમળ સૌંદર્ય સાથે ભયંકર કઠોરતાનું અલૌકિક મિશ્રણ લક્ષ્મીબાઇમાં થયું હતું. જો કોઇને કોમળ વીણાના ધ્વનિ સાથે જંગલના પર્વતોને ફાડી નાખનારો વિનોદ સાંભળવો હોય, તો તેણે લક્ષ્મીબાઇનું અલૌકિક જીવન જાણવું જોઇએ. લક્ષ્મીબાઇનું હૃદય ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં બ્રિટિશ એજન્ટ મેજર માલ્કમે સ્પષ્ટાક્ષરે લખ્યું છે, કે "લક્ષ્મીબાઇ અતિશય માનને લાયક છે, તેમ રાજ્ય પ્રતિનિધિપણું ચલાવવાને પૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, તેનો સ્વભાવ અતિ ઉચ્ચ ભાવના બતાવી આપે છે. ઝાંશીના બધા લોકો તેના તરફ પૂર્ણ ભક્તિ દર્શાવે છે."[૧] આ રીતે લક્ષ્મીબાઈ ઉચ્ચ ભાવનામય હતાં તે સાથે ઓગણીસમી સદીનાં અદ્વિતીય વીરાંગના હતાં.

---

૧ Jhansi Blue Book, PP. 7, 28. Comp. Empire in India. P. 219.

લક્ષ્મીબાઈએ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાંથી પોતાના પતિનું રાજ્ય છોડાવવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યાં. સંધિના નિયમો બતાવી, મિત્રતાનાં દૃષ્ટાંતો આપી અને દત્તક લેવાની રીત સિદ્ધ કરી બતાવી, ઝાંશી પોતાને પાછું સોંપવાની પ્રાર્થના કરી. પરંતુ કંઈ ન વળ્યું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે વજ્ર ઉગામ્યું હતું તે ઝાંશીપર પડ્યું. આ અન્યાયથી લક્ષ્મીબાઈ બહુ દિલગીર થયાં. તેની દિલગીરી કેવળ આંખવાટે પાણી બની નીકળી ન જતાં ભવિષ્યમાં પ્રબળ દાવાગ્નિના રૂપમાં પ્રગટ થઈ. દૃઢતાએ તેની પ્રકૃતિ ઉન્નત બનાવી હતી, સાહસે તેનાં હૃદયને દૃઢ બનાવ્યું હતું, અને અનુભવે તેની વૃત્તિઓને દુઃખ ખમવાની ટેવ પાડી હતી, તેથી તેમણે આ બધું સહન કર્યું. તે ભવિષ્યથી ડરી કિંકર્તવ્ય મૂઢ થઈ કર્તવ્ય વિમુખ થયાં નહિ. બ્રિટિશ એજન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વેળા તેમણે પડદા પાછળથી ગંભીર સ્વરે કહ્યું, "મેરી ઝાંસી દેઉંગી નાહિ." લક્ષ્મીબાઈના આ અવાજથી રાજપ્રતિનિધિ સ્તંભિત બની ગયો. ઝાંશી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કર્યું ખરૂં, પણ આ અપમાને લક્ષ્મીબાઈના હૃદયમાં કારી ઘા કર્યો.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ સતારાની માફક ઝાંશીને પણ બિનવારસી રાજ્ય ગણી ખાલસા કર્યું હતું. લૉર્ડ મેટકાફે બુંદેલખંડનાં નાનાં રાજ્યોના સંબંધમાં જે મત આપ્યો હતો, તેમાંનાં એક વાક્યપરથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ઝાંશી ખાલસા કરવાનો આધાર લીધો હતો. મેટકાફે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના રૂપમાં પ્રગટ કર્યો હતોઃ—

"હિંદુ રાજાઓના સંબંધમાં હું એ અભિપ્રાય જાહેર કરૂં છું કે જો તેઓને ઔરસ પુત્ર ન હોય તો રિવાજ મુજબ દત્તક લેવાનો તેઓને અધિકાર છે. બ્રિટિશ સરકારે આ પ્રમાણે રિવાજ મુજબ અને હિંદુ કાયદા મુજબ લીધેલા દત્તક સ્વીકારવા જોઈએ.

પરંતુ જેઓને રાજાઓ પાસેથી કેવળ જમીનદારીજ મળી હોય, અથવા જેઓ રાજ તરફથી અપાયલા હકો જ ભોગવતા હોય, તેઓને એ નિયમ લાગુ પડશે નહિ. તેઓ એ શરતે એ બધી જમીનદારી અગર હકો ભોગવી શકશે કે તેઓના ઔરસ પુત્રો એ બધી સંપત્તિના અધિકારી હોઇ શકે પણ ઔરસ પુત્ર ન હોય ત્યારે એ બધું સરકાર ખાલસા કરી શકે."[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ મેટકાફનાં છેલ્લાં વાકયોને આધારે ઝાંસી ખાલસા કર્યું હતું.[2] પરંતુ એ વાકયોમાંથી ડેલ્હાઉઝીને વાસ્તવિક રીતે કંઇ પણ ટેકો મળે તેમ નથી. લૉર્ડ મેટકાફે તો કેવળ જાગીરદારોના સંબંધમાંજ ઉપલાં વાકયો ઉચ્ચાર્યાં છે. જે રાજાઓ વંશપરંપરા રાજ્ય ભોગવતા હોય તેઓને માટે એ નિયમ નથી. માટે જે નિયમ જાગીરદાર માટે હતો, તે નિયમ ઝાંસીના રાજા પર વપરાયો એ કાયદાનો ઉલટો અર્થ કરવા જેવું થયું હતું, એમાં કશો શક નથી.

ઝાંસી જાગીરદારના વર્ગમાં નહોતું. બ્રિટિશ સરકારે પણ સંધિ કરતી વખતે ઔરસ પુત્રનો નિયમ દર્શાવ્યો નહોતો. ઝાંસીના રાજાઓ વંશપરંપરાથી રાજ્ય ભોગવતા આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં જ્યારે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકે ઝાંસીમાં દરબાર ભરી રામચંદ્રરાવને મહારાજની પદ્વી અને છત્ર ચામરાદિ રાજાઓને લાયક વસ્તુઓ

---

૧ Empire in India, P. 204–205

૨ Empire in India. P. 205. કે સાહેબના ઇતિહાસમાં પણ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. Kaye's Sepoy War. Vol. I P. 91. note.

ભેટ આપી, ત્યારે ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર તરીકે સ્વીકારાયો નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ની સંધિમાં પણ ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર અથવા બ્રિટિશ સરકારે આપેલી જમીનનો ભોગવટો કરનાર ગણાયો નથી. રામચંદ્રરાવને કંઇપણ દાન કરવામાં આવ્યું નહોતું, તે તો પોતાના વડવાઓની સંપત્તિ ભોગવતો આવ્યો હતો. અંગ્રેજ સરકાર અને તેની વચ્ચે રાજાપ્રજા જેવો સંબંધ નહોતો, તેથી બંને પક્ષ મિત્રભાવે રહેવાને બંધાયા હતા. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઇપણ બાબત નવી સોંપાઇ નહોતી, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઇપણ સનદ આપવામાં આવી નહોતી. ઝાંસીનો અધિપતિ જાગીરદાર નહોતો પણ વંશપરંપરાથી હિંદુ રાજા તરીકે ગણાતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ની સંધિમાં પણ તેને વંશપરંપરા રાજ્યાધિકાર ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.[૧]

ડેલ્હાઉઝી એક સ્થળે ભારે ભ્રમમાં પડ્યો છે. તેણે લખ્યું છે કે " ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં રામચંદ્રરાવનું મરણ થયું. જો કે તેણે મરણ પહેલાં એકાદ દિવસ દરમિઆન એક દત્તકપુત્ર લીધો હતો, પણ તે પુત્રને બ્રિટિશ સરકારે દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો નહોતો. એ માટે રામચંદ્રરાવનાં મરણ બાદ તેમના કાકાને ઝાંસીની ગાદી મળી હતી."[૨] ડ્યુક ઓફ્ આર્ગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેકસન પણ ડેલ્હાઉઝીનાં આ વચનો પર આધાર રાખી ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં લીધેલા દત્તકને

૧ Empire in India, PP. 209–210.

૨ Jhansi Blue Book, PP. 21,–22, Comp. Empire in India, P. 211

અસિદ્ધ ગણે છે[૧] પરંતુ ઇવાન્સ બેલે આ બધી વાતોના બરાબર રદીઆ આપ્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં ઝાંસીના વારસા માટે ઘણી ખટપટ થઇ હતી. તે વખતે ચાર જણાએ વારસ તરીકે દાવો કર્યો. રામચંદ્રરાવે લીધેલા દત્તક સંબંધમાં બહુ શક હોવાથી એ વખતે આનંદરાવને ગાદી મળી હતી. હિંદી સરકારના સેક્રેટરીએ આ બાબતમાં લખ્યું હતું કે "જો એ દત્તક લેવાની પદ્ધતિ બરાબર હોત તો જરૂર એ બાળક રામચંદ્રરાવ પછી ગાદી વારસ થાત અને તેમના કાકાને બદલે તેના પિતાની બધી સંપત્તિનો માલીક બનત. પરંતુ એ દત્તકની (એ દત્તક યોગ્ય પદ્ધતિ મુજબ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ તે વિષય શકપડતો હોવાથી) બાબતમાં તપાસ ન કરતાં સરકારે રામચંદ્રરાવના કાકા આનંદરાવને ગાદીપતિ ઠરાવ્યા છે."[૨] આ પરથી સાબીત થાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં જે દત્તક ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હતો તે દત્તક બાબત શક ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં જે દત્તક લેવામાં આવ્યો, તેમાં કંઇ સંદેહ રાખવો પડે તેમ નહોતું. ગંગાધરરાવે વિધિ મુજબ દત્તક ગ્રહણ કરી એ બાબત બ્રિટિશ સરકારને જણાવી હતી. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૩૫ અને ઈ. સ. ૧૮૫૩ માંના દત્તક લેવાની ક્રિયા એક સરખી નથી.[૩] તો પછી ક્યાં કારણોથી છેલ્લો દત્તક ઝાંસીની ગાદીપર ન

---

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning P. 31-32. Sir Charles Jackson, A Vindication, P. 11

૨ Jhansi Blue book P, 18. Comp. Empire in India. P- 212

૩ Empire in India. P 212.

આવી શક્યો ? કયા કાયદાને રૂએ બ્રિટિશ સરકારે ઝાંસી ખાલસા કર્યું.? કયા અપરાધને લીધે ગંગાધરરાવની વિધવા પત્નીની માગણીઓ તરછોડવામાં આવી ? પવિત્ર મિત્રતાનું આવું ફળ? પવિત્ર સાધનું આવું પરિણામ ?

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, "ઝાંસી બ્રિટિશ મુલકના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. માટે એ આપણા તાબામાં આવવાથી સમગ્ર બુંદેલખંડની ઉન્નતિ થશે. વળી બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવવાથી ઝાંસીની પ્રજાપર પણ બહુ ઉપકાર થશે."[૧] લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનાં આ વાક્યો ખરી ઉદારતાની હદ ઓળંગી જાય છે. ઝાંશીના રાજાઓના વખતમાં પ્રજાપર કંઇ જુલમ થયો નહોતો, અવ્યવસ્થા મચી નહોતી, તેમ તે સિવાય બીજી કોઇ જાતની ગરબડ થઇ નહોતી. ઉલટું ઝાંસીના રાજાઓ રાજ્ય ચલાવવામાં હોશિયાર નીવડ્યા હતા.[૨] રાજાઓની આટલી બધી હોશિયારી છતાં ડેલ્હાઉઝી પ્રજાપર ઉપકાર થવાને બહાને ઝાંસી ખાલસા કરવા જાય એ નવાઇ જેવું છે. જેઓ હંમેશાં સરકાર સાથે મિત્રતાના પાશમાં બંધાયલા હતા, દુઃખને વખતે સરકારને માથું આપવા તત્પર રહેતા, તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં સરકારે પાછું વાળી ન જોયું. બ્રિટિશ સરકારે એક અસહાય વિધવાને કેદ કરી[૩] એક કોમળ બાળકને હાંકી કાઢી,

---

૧ Kaye's Sepoy War Vol. P. 92.

૨ Arnold, Dalhousies Administratiou., Vol. II. P. 147.

૩ Ibid, P. 151.

અનાયાસે, બીનધડકે,' તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સંસ્કૃતિનો કેવો ઉત્કર્ષ! ઉદારતાનું કેવું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત!!

બ્રિટિશસિંહ ઝાંસી ખાલસા કર્યા બાદ રાણી લક્ષ્મીબાઇનાં હૃદયને શાંત કરી શક્યો નહિ. જે ક્ષોભથી, જે રોષથી, જે અપમાનથી એ જર્જરિત થઇ રહી હતી, તે રોષ, ક્ષોભ, અને અપમાન ભવિષ્યમાં ઉદ્દીપ્ત થઇ વેરની વૃત્તિ શાંત પાડવા તત્પર થયાં. અમે એ બાબત યોગ્ય સ્થળે દર્શાવશું.

ઈ. સ. ૧૮૫૩

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની કુટિલ નીતિએ જેવી રીતે સતારા અને ઝાંસીને ઝડપી લીધાં, તેજ રીતે નાગપુર પણ તેના પંજામાં સપડાયું. સતારા અને ઝાંસીની માફક એ રાજ્ય પણ મરાઠા વંશના રાજાનાં પ્રબળ પરાક્રમથી રક્ષિત હતું. ત્યાંનો રાજા ઝાંસી અને સતારાના રાજાની માફક અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેણે મૃત્યુ અગાઉ દત્તક લીધો હતો. પણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિએ એ બધું રદ કરી નાગપુરનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ખાલસા કરી નાંખ્યો.

નાગપુરનો રાજા સુપ્રસિદ્ધ ભોંસલા વંશનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં મહારાજ આપાસાહેબને તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પદભ્રષ્ટ કર્યો. ગાદી ખાલી પડી. રાજવંશીઓ અને રાજ્યના મુખ્ય માણસોએ એકત્ર થઇ આ બાબતમાં મસલત કરી. એ મસલતને પરિણામે ભોંસલા વંશના નજીકના કુટુંબી એક બાળકને નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં એ બાળક ઉમરમાં આવ્યો એટલે બ્રિટિશ સરકારે તેની સાથે સંધિ

કરી. એ સંધિ મુજબ એ રાજાના વંશમાં નાગપુરનું રાજ્ય સદાને માટે રાખવાનું વચન આપવામાં આવ્યું.[૧]

એ રાજાનું નામ ત્રીજો રાઘોજી ભોંસલે હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના ડિસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે તે મરણ પામ્યો. મરણ વખતે તેની ઉમર ફક્ત ૪૭ વર્ષની હતી. રાજા નાનો હતો તે વખતે બીજા રાઘોજીની પત્ની બંકબાઇ રાજ ચલાવતી હતી. બંકબાઇ સદ્ગુણી અને રાજ્ય ચલાવવાની કળાથી જાણીતી હતી. પચાસ વર્ષ સુધી તેણે ભોંસલે કુળમાં સત્તા ભોગવી હતી, ત્રીજો રાઘોજી અપુત્ર મરણ પામતાં બંકબાઇએ યશવંત અહરરાવ (સાધારણ રીતે એ આપા સાહેબના નામથી જાણીતો હતો) નામના ત્રીજા રાઘોજીના નજીકના સંબંધી બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો.[૨] રાણીએ એ ઠરાવ રેસિડેન્ટ મેનસેલ સાહેબને જણાવ્યો. મેનસેલ સાહેબે એ બાબતમાં કંઇ ઉત્સાહ ન બતાવ્યો.[૩] તેણે આ સંબંધમાં ફક્ત આટલું જ જણાવ્યું કે " વડી સરકારની મંજુરી સિવાય હું કોઇપણ પ્રકારના દત્તકને કાયદેસર માની શકું નહિ.[૪] દત્તક તો લેવાયો. વિધિપૂર્વક આપાસાહેબે ત્રીજા રાઘોજીની મરણ ક્રિયા કરી. ત્યારબાદ તેનું નામ જનોજી ભોંસલે પાડવામાં આવ્યું.[૫]

---

૧ Arnold Dalhousie's Administration, Vol. II P. 156.

૨ Empire in India, P. 174.

૩ First Nagpore Blue book. 1854, P. 56.

૪ Empire in India, P. 175.

૫ Empire in India, P. 175.

મેનસેલ સાહેબે વડી સરકાર સમક્ષ નાગપુરની સ્થિતિનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી પેગુ પ્રાંતમાં મુસાફરી કરવા ગયો હતો, એટલે આનો નિર્ણય થતાં વિલંબ થયો. રાજધાનીમાં આવ્યા બાદ નાગપુરનો પ્રશ્ન ઉપાડવામાં આવ્યો. કારોબારી સમિતિમાં ચર્ચા ચાલી. સમિતિના સભાસદોમાંનો એક સેનાપતિ લો, સરજૉન માલ્કમના વિચારનો હતો. તેણે હિંદમાં ઘણાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં. ઘણા દેશી રાજાઓના સમાગમમાં આવ્યો હોવાથી તેણે નાગપુરની સ્વતંત્રતા જાળવવા કમર કસી. પરંતુ તેની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ઉંડું કર્તવ્ય જ્ઞાન, સતારા અને ઝાંસી ખાલસા કરનારને કામ ન આવ્યું. ત્રીજા રાઘોજીના મરણ બાદ દોઢેક માસ પછી ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના જાન્યુ-આરીની ૨૮ મી તારીખે ફરી પેલું સંહારક જાહેરનામું નીકળ્યું. ડેલ્હાઉઝીએ સતારા ને ઝાંસીની પેઠે ઔરસ પુત્રને અભાવે નાગપુરનું રાજ્ય 'ખાલસા કર્યું.[૧]

યશવંત અહરરાવ ત્રીજા રાઘોજીનો અતિ નિકટનો સગો હતો. તેની મા મેનાબાઇ નાગપુરના રાજમહેલમાં રહેતી હતી. તેને ઇ. સ. ૧૮૩૪ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે એક પુત્ર જન્મ્યો. પુત્રજન્મના આનંદમાં રાજમહેલમાંથી તોપોના બાર કરવામાં આવ્યા હતા.[૨] એજ માસની ૨૫ મી તારીખે રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારો મિઠાઇ વહેંચવાને બહાને રેસિડેન્ટને મળ્યા હતા. નાગપુરમાં આવો ઉત્સવ કોઇપણ માણસના જન્મ વખતે

---

૧ Empire in India P. 125. Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I. 77–83,

૨ Empire in India. P. 176.

થયો નહોતો. મેનાબાઇનો પુત્ર રાજમહેલમાં રાજપુત્રની માફક ઉછરવા લાગ્યો. તેની સેવામાં અનેક નોકર ચાકર હાજર રાખવામાં આવ્યા, તે જ્યાં જાય ત્યાં તેની માથે દશબાર માસ્કુરી (એક જાતના અમલદારો,) ભાલાવાળા સિપાઇઓ, હાથી અને ઘોડેસ્વારો રહેતા. મહારાજ પોતે તેની કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કરતા. યશવંત અહરરાવ ઉમર લાયક થયો એટલે દરબાર વખતે અગર રેસિડેન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વખતે મહારાજ સાથે એકજ સિંહાસનપર બેસતો. મરાઠાઓમાં છોકરાને નાનપણમાં પરણાવવાનો ચાલ છે, છતાં નાગપુરના રાજાએ એ નિયમ તોડી અહરરાવને પરણાવ્યો નહોતો. ટુંકામાં ત્રીજા રાઘોજીને જેમજેમ સંતાન થવાની આશા ઘટતી ગઇ તેમ તેમ અહરરાવ પરનો પ્રેમ વધતો ગયો. સાધારણ પ્રજા તો મેનાબાઇના પુત્રને જ યુવરાજ ધારતી હતી. બધાંને ખાત્રી હતી કે રાઘોજી મેનાબાઇના પુત્રને દત્તક લેશે. અહરરાવના વિવાહમાં રાઘોજીનો અમત જોઇ એ વાત દરેકના મનમાં વધારે ને વધારે ઠસતી ગઇ. આ રીતે અહરરાવ નાગપુરના રાજા સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો હતો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ૧૮૫૪ માં નાગપુર ખાલસા કરવાની યાદીમાં આ ગાઢ સંબંધવાળા બાળકને " એક સાધારણ મરાઠો " કહ્યો હતો. એક સ્થળે 'વિદેશી' તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.[૧]

દત્તક બાબત અહરરાવની મા મેનાબાઇ સાથે બંકબાઇ અથવા ત્રીજા રાઘોજીની પટરાણી અન્નપૂર્ણા બાઇને કશો વિરોધ થયો નહોતો. અનુમતિ મળતાં જ બંધુજનો સમક્ષ નાના અહરરાવ (આપા સાહેબના પિતા) અને મેનાબાઇએ પોતાનો પુત્ર હાજર કર્યો હતો.

---

૧ Empire in India P. 177.

રાણી અને તેના મંત્રીઓએ ધીરજથી આ વાત રેસિડેન્ટને જણાવી હતી. તેઓએ ધૈર્ય રાખી આ બાબતમાં ગવર્નર જનરલની મંજૂરીની રાહ જોઇ હતી. જ્યારે **નાગપુર** ખાલસા કરવાનો હુકમ રાણીઓને જણાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેઓએ એ અન્યાય વિરુદ્ધ ગહુ બડબડાટ કર્યો. દત્તક રિવાજ મુજબ લીધેલો હોવાના પુરાવા આપ્યા, પણ કંઇ ન વળ્યું. વધારે શું કહેવું, આ રીતે રિવાજ મુજબ વિધિપુરઃસર લીધેલો દત્તક જીવતો છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિલાયત જતી વેળા ઇ. સ, ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી તારીખે લખેલી ખાસ નોંધમાં લખ્યું હતું, કે "**નાગપુર**ના રાજાને પુત્ર નહોતો, રાજાની વિધવા પત્નીઓએ પણ કબુલ કર્યું હતું કે રાજાના મરણ પછી કોઇપણ બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો નહોતો."[૨]

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં **નાગપુર** સંબંધમાં જે નીતિ અખત્યાર કરી હતી, તે સંબંધમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ લખ્યું છે કે "**આપાસાહેબે** પોતાના દોષવડે રાજ્ય ગુમાવ્યું છે, અને મિત્રતાની શરતો તોડી છે, એ વાત ગવર્નર જનરલના મનમાં દૃઢ થઇ હતી. માટે તેણે પોતાને મનગમતા બાળકને રાજા તરીકે ઠરાવ્યો અને તેના રક્ષક તરીકે એક પ્રતિનિધિ નીમ્યો. તે વખતે દત્તક ગ્રહણની ક્રિયા કરવામાં આવી નહોતી. તેથી એ બાળક દત્તક તરીકે **નાગપુર**નો રાજા થયો હતો, એવું કંઇ સાબીત થતું નથી. કારણ કે રાજા ઠરાવ્યા બાદ કેટલીક મુદતે તેને દત્તક તરીકે સ્વીકારવામાં

૨ Papers, Minute by the Marquis Dalhousie dated, February 28th. 1856. No. 245 of 1856. Comp. Retrospects and prospects &c. P. 29.

આવ્યો હતો. રાજ્ય અને રાજવંશમાં આ બાળકને અનુકૂળ રહે એવો જથ્થો હોવાથી રાજનીતિ ખાતર લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એ કાર્ય કર્યું હતું. ટુંકામાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે "બ્રિટિશ સરકારે તે સમયે નાગપુરને પોતાના તાબાનું રાજ્ય ગણ્યું હતું. તે વખતે સરકાર જેને યોગ્ય ધારત તેને ગાદી આપત એવાં દાનકાર્યમાં કોઇપણ પ્રકારનો નિયમ જળવાતો નથી. એ બાબત ફકત સરકારની ઇચ્છા અને રુચિપર આધાર રાખત."[૧]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આ ખાસ નોંધ સરળ ને ટુંકી ભાષામાં લખીએ તો એમ લખી શકાય કે નાગપુરનું રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારે તાબે કર્યું હતું, એ વાત શક વગરની છે. કોઇપણ રાજ્ય જીત્યા બાદ તે રાજ્યપર જે જે હક પ્રાપ્ત થાય, તે બધા હકો આપાસાહેબના વિશ્વાસઘાત પછી બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા હતા, તોપણ સરકારે સુજનતા અને ઉદાર રાજનીતિ દર્શાવવા ખાતર પહેલાંના રાજાના એક પાસેના સગાને ગાદીપર બેસવાની રજા આપી હતી.[૨]

પરંતુ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વચનો સાથે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનાં વચનો સરખાવતાં બંને વચનો વચ્ચે સંપૂર્ણ જુદાપણું જણાઇ આવે છે. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ઇ. સ. ૧૮૨૩ ના મેની ૬ ઠ્ઠી તારીખે જીબ્રાલ્ટરથી પોતાના પત્ર સાથે ઇંગ્લાંડમાં કોર્ટ ઑફ ડિરેક્ટર પર પોતાના રાજ્ય અમલનું જે વિવરણ લખી મોકલ્યું હતું, તેમાં નાગપુરના રાજ્ય સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—" નાગપુરના એક

---

૧ First Nagpore Blue book, P. 27. Comp., Empire in India. P. 185-187

૨ Empire in India. P- 186.

રાજ્યલોભી માણસે આપાસાહેબને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢી નાગપુર કબજે કર્યું. આપાસાહેબ આ રીતે રાજ્યભ્રષ્ટ થઇ બુરી દશામાં આવી પડયો, એટલે અમે તેને આશ્રય આપી બચાવ્યો. ત્યાર બાદ એ રાજગાદી બથાવી પડનાર માણસ ગાંડો બની જવાથી બ્રિટિશ સરકારે આપાસાહેબને રાજપ્રતિનિધિ બનાવી તેના હાથમાં રાજ્યની કુલ સત્તા સોંપી. ગાંડો રાજા દત્તક લઇ બેસે એવી શકાથી રાજ-પ્રતિનિધિએ તેને ઝેર આપી મારી નાખ્યો. આ બાબતમાં ભારે શક ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ એ બાબત કંઇ સાબીતિ મળી ન હોવાથી તથા રાજાનાં મરણ બાદ આપાસાહેબ ગાદીએ બેસે તેમાં કંઇ અડચણ થાય તેવું ન હોવાથી નાગપુરના કાયદેસર રાજા તરીકે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો તે વખતે રાજ્યની સ્થિતિ વગેરે બાબતનું ટુંકાણમાં વર્ણન કર્યા બાદ લખ્યું છે કે, "નાગપુરમાં અવ્યવસ્થા મચેલી હોવાથી અમે તેનો બંદોબસ્ત કરવા તૈયાર થયા. રાજવંશ અને રાજ્યના મુખ્ય માણસોએ એ બાબતમાં મસલત કરી એકમતે ભોંસલા વંશના એક નજીકના સગાને નાગપુરની ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તે મુજબ એબાળકને આપાસાહેબને બદલે નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો[1]" નાગપુર સંબંધમાં આવું લખાણ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સનાં વિવરણમાં મૌજુદ છે. છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી કહે છે કે લૉર્ડ હેસ્ટિં-ગ્સની પસંદગી મુજબ એક બાળક નાગપુરની ગાદીપર બેઠો,[2] રાજ-નીતિની કેવી વિચિત્ર લીલા! રાજનૈતિક વાકયોમાં કેવું અપૂર્વ સાદશ્ય!

---

૧ Report of Select Commettee of the House of Commons on the Est India Company. 1833. Appendix. pp. 103, 104.

૨ Empire in India, P. 188.

નાગપુર ભોંસલે કુળના હાથમાંથી ક્યારનું ચાલ્યું ગયું હતું. બ્રિટીશ સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી વ્યવસ્થા જાળવવા ખાતર માજી રાજાને ગાદી આપી હતી; એ રાજા ભોંસલે કુળનો ગાઢ સંબંધી હતો કે નહિ એ બાબતમાં સરકારે કંઇ તપાસ કરી નહોતી, એ બધું સાબીત કરવા માટે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાની યાદીમાં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે. બહુ યુક્તિ વાપરી છે, પરંતુ ખેદ એટલોજ કે એ મહેનત, એ યુક્તિ અફળ ગઇ છે. તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યું છે કે " આપાસાહેબની શત્રુતા અને વિશ્વાસઘાત પછી નાગપુરનુ રાજ્ય આપણી સત્તા તળે આવ્યું હતું. તેજ વર્ષમાં બ્રિટિશ સરકારે એ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માજી રાજાના હાથમાં સોંપ્યો હતો. અને ઇ. સ. ૧૮૨૬ ની સંધિ મુજબ એ ભાગપર તેની સત્તા વંશપરંપરા સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું હતું.[૧] " મેજર ઇવાન્સ બેલ આ વાક્યોમાં બે મોટી ભૂલો બતાવે છે. એક એ કે નાગપુરનું રાજ્ય કદીપણ જીતેલાં રાજ્ય તરીકે ગણાયું નથી. જો તેમ હોત તો લશ્કરી કાયદા મુજબ એ રાજ્ય પોતાને હસ્તક છે એવું જાહેર કરી શકાત; પરંતુ એવું કદીપણ જાહેર કરવામાં આવ્યું નહોતું. બીજું એ કે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં નાગપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માજી રાજાને આપવામાં આવ્યો નહોતો. ત્રીજો રાઘોજી ભોંસલે સરકારની કૃપાથી સમગ્ર નાગપુર રાજ્યનો અધિપતિ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૬ ની સંધિની પાંચમી કલમમાં જણાવ્યું છે તેમ આપાસાહેબે શત્રુતા કર્યાં પહેલાં નાગપુરમાં જે બ્રિટિશ સૈન્ય રહેતું હતું, તેનાં ખર્ચ

૧ First Nagpore Blue-book p. 23. Comp. Empire in India. p. 192.

પેટે સાગર અને નર્મદા નદીનો પ્રદેશ તથા બીજો કેટલોક મુલક અંગ્રેજ સરકારને આપ્યો હતો. ત્રીજા રાઘોજીએ ઉમરમાં આવ્યા બાદ એ શરત સ્વીકારી હતી. વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ સરકારે નાગપુર કબજે કર્યાં બાદ માજી રાજાને એ બધું દાનમાં આપ્યું નહોતું. ઉલટું બ્રિટિશ અમલદારો રાજાની સગીર અવસ્થામાં તેના નામથી રાજ્ય ચલાવતા હતા. પછી ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં રાજા ઉમરમાં આવ્યો એટલે સંધિના-નિયમ મુજબ તેને નાગપુરનો માલેક જાહેર કરવામાં આવ્યો. એ સમયે આપાસાહેબે બ્રિટિશ સૈન્યનાં ખરચ પેટે જે પ્રદેશો આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે પ્રદેશો ત્રીજા રાઘોજીએ બ્રિટિશ સરકારને સોંપ્યા. જો નાગપુરનું રાજ્ય તેને દાન તરીકે આપવામાં આવ્યું હોત તો તે કદીપણ સાગર અને નર્મદાનો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને દાનમાં આપત નહિ.[1]

જે બે ઇતિહાસકારોએ ડેલ્હાઉઝીને વખાણવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, તેઓ નાગપુરના સંબંધમાં પણ સતારા ને ઝાંસીની માફક ડેલ્હાઉઝીને સાચો ઠરાવે છે. ડયુક ઓવ આર્ગાઇલ અને સર ચાર્લ્સ જેકસન બંને નાગપુરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું તે કાર્યને કાયદેસર મનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ માર્કિવસ ઓવ્ હેસ્ટિંગ્સનાં નાગપુર સંબંધીનાં વિવરણ બાબત જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તેવોજ અભિપ્રાય ડયુક ઓવ્ આર્ગાઇલે પણ આપ્યો છે.[2] લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે નાગપુરનાં પ્રકરણમાં કેવો ભાગ લીધો હતો, અને લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એના અભિપ્રાયને કેવી રીતે ઉલટો સમજાવ્યો હતો તે અગાઉ બરાબર બતાવવામાં આવ્યું છે. એ પરથી જણાશે

૧. Empire in India. P. 192–193.

૨ India under Dalhousie and Canning P. 34.

કે ડેલ્હાઉઝી અને આર્ગાઇલ-બંનેએ હેસ્ટિંગ્સનાં કથનને બિલકુલ ઉથલાવી નાંખ્યું હતું. બંનેએ અર્થનો અનર્થ કરી નાગપુર ખાલસા કર્યું એ વાત ન્યાયપુરઃસર ગણાવી છે.

સર ચાર્લ્સ જેકસન પોતાનાં પુસ્તકમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનાં વચનોનો પડઘો પાડવામાં પાછો હઠ્યો નથી. તેણે કંઇ સંકોચ રાખ્યા વિના ડેલ્હાઉઝીનું આ વાક્ય ટાંક્યું છે કે "ઇ. સ ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરનું રાજ્ય મરહુમ રાજાને દાનરૂપે સોંપ્યું."[૧] પણ એ વાત ખરી નથી, એ અગાઉ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

હિંદ છોડતી વેળા લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાની યાદીમાં નાગપુર વિષે લખ્યું છે કે, "નાગપુરનાં રાજ્યનો કોઇપણ કાયદેસર વારસ ન હોવાથી એ રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં મૂકવામાં આવ્યું. આપાસાહેબના વિશ્વાસઘાતથી નાગપુરનું રાજ્ય સરકારના કબજામાં આવ્યું. સરકારે એ વખતે એ રાજ્ય ભોંસલાવંશના એક બાળકને દાનમાં આપ્યું. એ રાજાના મરણ પછી નાગપુર રાજ્યનો કોઇપણ વારસ નહોતો, મરહુમ રાજાને સંતાન નહોતું, તેમ તેણે કોઇપણ બાળકને દત્તક રૂપે સ્વીકાર્યો ન હોતો. રાજાની વિધવા રાણીઓએ કબૂલ કર્યું છે કે 'અમે રાજાનાં મરણ બાદ કોઇને દત્તકપુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો નથી.'"[૨]

---

૧ Vindication P. 17.

૨ Paper's, Minute by the Marquis of Dalhousie, dated February 24th, 1856, No. 243 of 1856. Comp. Retrospects and Prospects &c. P., 29

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ જ્યારે બિનશકે આ બધું લખ્યું છે, તો પછી તેને આગળ પાછળનો બધો વિચાર કરવાની જરૂર હતી. તે જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરત તો જણાત કે રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ડિસેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે ત્રીજા રાઘોજી-નાં મરણબાદ ત્રણ દિવસ પછી નાગપુરમાં બનેલા બનાવોનો જે રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેમાં ખુલ્લા શબ્દોમાં નાગપુરની ગાદીના વારસની હકીકત લખવામાં આવી છે.[૧] મેન્સેલ સાહેબ બે જણને રાજાના નજીકના સગા ગણે છે. તેમાંના પહેલાને રાજગાદી સોંપવાનો ઠરાવ થયો હતો. એ પહેલો વારસ તે નાના અહરરાવનો પુત્ર યશવંત હતો. મેન્સેલ સાહેબના મત મુજબ આ યશવંત અહરરાવને રાજ્યના મુખ્ય અમલદારોએ ચુંટી કાઢ્યો હતો.[૨] દત્તક તરીકે સ્વીકારાયા પછી તેનું નામ જાનોજી ભોંસલે પડ્યું હતું. અમે જે વિષયપર પુસ્તક લખવા બેઠા છીએ, એ મહાન બળવા સમયે નાગપુરના રાજવંશીઓએ સરકારને ઘણી મદદ કરી તેથી ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં લૉર્ડ કેનિંગે આ જાનોજી ભોંસલેને તેના પિતાની સંપત્તિ પાછી સોંપી ' રાજા બહાદુર ' નો ખિતાબ આપ્યો હતો[૩] આ બનાવ પહેલાં સાત વર્ષ અગાઉ એજ બાળકને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નાગ-પુરની ગાદીનો લેભાગુ વારસ ગણી તરછોડયો હતો.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ દત્તક લેવામાં જે વાંધો કાઢ્યો છે, એ પણ

---

૧ Papers, Rejah of Berar, 1864, P. 20

૨ Ibid. 1454, p. 20. Comp. Retrospects and Prospects &. c. p. 31.

૩ Calcutta-gazette. April 14, 1860.

બરાબર નથી. ત્રીજા રાધોજીનાં મરણબાદ તેની મોટી રાણીએ શાસ્ત્રાનુસાર દત્તકપુત્ર લીધો હતો. માનનીયા રાણી અંકબાઇએ આ બાબત વડી સરકારને જણાવી મંજૂરી મેળવવાની કોશિશ કરવામાં ગાફલાઇ કરી નહોતી.[1] રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે પણ, ઇ. સ. ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે એ ઇચ્છા વડી સરકારને જણાવી હતી.[2] વળી જો નાગપુરના રાજાની વિધવા રાણીઓએ વિધિપૂર્વક દત્તક ગ્રહણ કર્યો ન હોત તો તેઓ કદીપણ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી કલકત્તા છોડે ત્યાંસુધી દત્તકના હકોનું રક્ષણ કરવા માટે કાલાવાલા ન કરત[3] આવી જબરી સાબીતિઓ છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી દત્તક ગ્રહણનો ઇનકાર કરે છે એ કયાં પ્રમાણને લીધે ? કયા કાયદાને અનુસરી, કઇ નીતિને અનુસરી, કયા ન્યાયને અનુસરી તેણે જાનોજી ભોંસલાને પદચ્યુત કર્યો ? તત્વદર્શી ઇતિહાસકારો જરૂર આવો પ્રશ્ન પૂછયા સિવાય નહિ રહે, અને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં બ્રિટિશ સત્તાના યથેચ્છાચારનો અખંડનીય પ્રતાપ જોઇ લજ્જાથી, ક્રોધથી, વિષાદથી માથું નીચું કર્યાં સિવાય નહિ રહે.

ત્રીજા રાધોજીએ પોતે દત્તક લીધો નહોતો. તેની વિધવા પત્નીઓએ શાસ્ત્રાનુસારે દત્તક ગ્રહણ કર્યો હતો. સ્વામી દત્તક ન ગ્રહણ કરે, એટલે કંઇ પત્નીને દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી એવું સાબિત થઇ શકતું નથી. હિંદુઓના રિવાજ મુજબ પતિનાં મરણ બાદ તેની મોટી પત્ની શાસ્ત્રાનુસારે દત્તક લઇ શકે છે. બ્રિટિશ

---

૧ Empire in India P. 174—175.

૨ Papers, Rajah of Berar, 1854, P. 56.

૩ Retrospects and Prospects & c. P. 31.

સરકારે પણ અનેક સ્થળે એવા દત્તકને કાયદેસર માન્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં જ્યારે દ્વિમ્બલરાવ સિંધિઆની રાણીએ, પતિનાં મરણ બાદ દત્તક લીધો, ત્યારે સરકારે એ વિરુદ્ધ કંઇ કર્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં જ્યારે જંકોજી સિંધિયાની વિધવાએ એજ શિરસ્તા મુજબ દત્તક લીધો, ત્યારે પણ સરકાર વિરુદ્ધ પડી નહોતી. ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં ધારના રાજાના અને ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં કૃષ્ણગઢના રાજાના મરણ બાદ તેઓની વિધવા રાણીઓએ શિરસ્તા મુજબ વર્ત્તન કર્યું હતું.[૧] આવા દાખલા અને સાબીતિઓ છતાં ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં **નાગપુર**નો દત્તક શા માટે ગેરકાયદેસર ગણાયો ? શામાટે એ દત્તક અને તેને સ્વીકારનાર બંનેની મિલ્કતો જપ્ત કરવામાં આવી ? એથી શું નીતિનું અપમાન થયું નથી. ?

નાગપુર સંબંધમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એક સ્થળે લખ્યું છે કે, " **નાગપુર** બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભળી જતાં એક અનુકંપા વગરનાં, જુદા સ્વાર્થવાળાં રાજ્યનો લોપ થશે, અને જે સૈનિક બળ આપણી મહેનત અને દુઃખનું કારણ થઈ પડે તેમ છે, તે પણ આપણા તાબામાં આવશે. એ સિવાય આપણને ૮૦૦૦૦ ચોરસ માઇલનો અને ૪૦ લાખની વાર્ષિક પેદાશનો પ્રદેશ મળશે; **નાગપુર** રાજ્યની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે. એ લોકો ઘણો વખત થયાં આપણા તાબામાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે. **નાગપુર** બ્રિટિશ રાજ્યના તાબામાં આવતાં આપણું તૂટક રાજ્ય નિઝામના રાજ્યની આજુબાજુ ફરી વળી અંદરના અમલમાં અનેક અનુકૂળતા ઉભી કરશે. અત્યારે જે બ્રિટિશ મુલક જુદાં જુદાં રાજ્યોથી છૂટો પડી ગયો છે, તે

૧ Dalhousie's Administration. Vol. II. P. 175.

નાગપુર ખાલસા થતાં સંકળાઈ જશે. ઓરિસ્સાની પૂર્વ બાજુ, ખાનદેશની પશ્ચિમ બાજુ સાથે જોડાઇ જશે, દક્ષિણમાં આવેલું વરાડ, સાગર ને નર્મદાપ્રદેશની સાથે જોડાઈ, કલકત્તાને મુંબઈ આવજા કરવાનો લગભગ બધો રસ્તો આપણા મુલકમાં થઇ જશે. ટુંકામાં કહીએ તો નાગપુર તાબામાં આવતાં સૈનિક સત્તા એકત્ર થશે, વેપારનું ક્ષેત્ર વધશે અને આપણી સત્તા વધારે મજબૂત બનશે."[1]

ડેલ્હાઉઝીએ બીજે સ્થળે લખ્યું છે કે, " નાગપુરવાસીઓ પર ઉપકાર કરવો એજ મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા ખાતર મારે એ રાજ્ય ખાલસા કરવું પડ્યું છે. કારણ કે મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે કાયમને માટે બ્રિટિશ સત્તા તળે રહેવાથી નાગપુરવાસીઓ સુખી થશે. નાગપુરવાસીઓનાં ભલાં સિવાય બીજા કોઇ કારણ સબબ મેં નાગપુર ખાલસા કરવાનો ઠરાવ કર્યો નથી.[2]

35071

બીજે એક સ્થળે લખ્યું છે કે " આપણે એક જણને નાગપુરનો રાજા બનાવ્યો, તેની સગવડ માટે જે જરૂરનું હોય તે બધું આપણે તેને આપ્યું. તે નાનપણમાં આપણી કૃપાથી કેળવાયો. એક કુશળ સ્ત્રીએ તેના વાલી તરીકે પ્રતિનિધિપણું ભોગવ્યું. તેની ઉમર થાય ત્યાંસુધી અર્થાત્ લગભગ દશ વર્ષસુધી આપણે તેનું રાજ્ય ચલાવ્યું, પછી ઉત્તમપદ્ધતિ મુજબ કેળવાયલું, ઉત્તમ શાસન પ્રણાલીથી વ્યવસ્થિત સૈન્ય, પરિપૂર્ણ રાજકોષ અને સંતોષી પ્રજા તેના હાથમાં સોંપી. આટલી બધી સગવડ કરી આપ્યા છતાં એ રાજા મરણ પછી

૧ A Vindication P. 36–37.

૨ Ibid P. 21.

મનુષ્ય અને રાજા તરીકેનાં નિંદનીય ચરિત્ર સિવાય બીજી કોઇપણ જાતની કીર્તિ પૃથ્વીપર રાખી ગયો નહિ. આટલી બધી જહેમત ઉઠાવ્યા છતાં એ ન્યાય વેચનારો, મદ્યપી અને ઇંદ્રિયપરાયણ નીવડી મરણ પામ્યો.

"એ રાજાનો વારસ પણ એ પ્રમાણે નહિ વરતે એ બાબતનું વચન બ્રિટિશ સરકાર **નાગપુર**ની પ્રજાને શી રીતે આપી શકે ? અને કદાચ **નાગપુર**નો ભવિષ્યનો રાજા સારો નીવડે તો પણ શક્તિ છતાં બ્રિટિશ સરકારે **નાગપુર**ની પ્રજાનું હિત ઇચ્છવામાં ઉદાસીનતા દર્શાવી, એવું કલંક ભવિષ્યની પ્રજા સમક્ષ સરકાર શી રીતે ધોશે[1] ?"

જે ત્રણ ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના અભિપ્રાયની જુદાઇ ખુલ્લે ખુલ્લી જણાઇ આવશે. ડેલ્હાઉઝીએ એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે સર્વ પ્રકારે બ્રિટિશ સત્તાની ઉન્નતિ એજ **નાગપુર** ખાલસા કરવાનો ઉદ્દેશ છે. બીજે સ્થળે લખ્યું છે કે, **નાગપુર**ના રહેવાસીઓનું ભલું કરવું એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ બધા ઉતારાઓમાં તેનાં વચનોની સમાનતા જળવાઇ રહેતી નથી. **નાગપુર** **ભોંસલા** વંશના તાબામાં રહ્યું હોત, તો ત્યાંની વસ્તીની ઉન્નતિ ન થઇ હોત એ વાત સહૃદય માણસો સ્વીકારતાં નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારો એ બાબતમાં ડેલ્હાઉઝીની વિરુદ્ધ પડયા છે. **સર જૉન લૉ**એ ચોકખું જણાવ્યું છે કે—"હિંદની પ્રજા જાણે છે કે **નાગ**પુરનાં રાજ્યમાં કોઇપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઇ નથી."[2] જે

---

૧ India under Dalhousie and Canning. P. 37-38.

૨ Empire in India, P. 31.

રાજ્ય વ્યવસ્થિતરૂપે ચાલતું હોય, તે રાજ્યની પ્રજા ઉન્નત સ્થિતિએ ન પહોંચે, એ વાત કોઇ સ્વીકારી શકે નહિ. અમને લાગે છે કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કેવળ બ્રિટિશ રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા ખાતર નાગપુર ખાલસા કર્યું છે.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નાગપુર ખાલસા કરી કેવળ ન્યાયદેવીના માથાપર લાત મારી નથી, પણ તે સાથે દયા, દાક્ષિણ્ય અને નીતિનો પણ ઉચ્છેદ કર્યો છે. નાગપુરની હતભાગ્ય રાણીઓએ પોતાના રાજ્યના રક્ષણ માટે જે જે ઉપાયો લીધા હતા, તે બધાને જાહેર રીતે અટકાવવામાં આવ્યા. વૃદ્ધા મહારાણી બંકબાઇએ જૂલમ વિરુદ્ધ બડબડાટ કરવા લાગી; સંધિના નિયમો, મિત્રતાનાં દૃષ્ટાંતો આપી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવા લાગી; ન્યાયદેવી પર શ્રદ્ધા રાખી, કાલાવાલા કરી ન્યાય આપવાની નિષ્ફળ માગણીઓ કરવા લાગી; બ્રિટિશ સિંહ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી ન્યાય માગવાની નિષ્ફળ ચેષ્ટા કરવા લાગી. તેની બધી ચેષ્ટા, બધી આશા નિષ્ફળ ગઇ. બંકબાઇ વગેરેને નજર કેદ કરવામાં આવ્યાં. કોઇપણ માણસ અમુક માસ સુધી તેમની પાસે જઇ શકતું નહિ. મેજર આઉસ્લે નાગપુરની ગાદીના બચાવ માટે તેઓના પક્ષમાં ઉભો રહ્યો, તેથી તેને પણ પકડવામાં આવ્યો; કેટલાક વેપારીઓએ જરૂરનો ખર્ચ ચલાવવા ખાતર તેઓને પૈસા આપ્યા તેથી તેઓ પણ કેદ ભોગવવા લાગ્યા.[૧]

બંકબાઇ એંશી વર્ષની હતી; વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેનું શરીર નબળું પડી ગયું હતું, મન નિસ્તેજ થઇ ગયું હતું. વિલાયતમાં અપીલ કરવી એજ હવે છેવટની આશા હતી. ક્ષોભથી, રોષથી અને

૧ Torrens, Empire in Asia. P. 371.

અપમાનથી જર્જરિત થઇ તેણે ઇંગ્લાંડ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો. પરંતુ તેના હૃદયમાં જે આગ સળગી હતી, તે લાંબો વખત એકજ અવસ્થામાં ન રહી. વૃદ્ધાવસ્થાની જડતાના દોષથી એ ગતિ તરત મંદ પડી ગઇ.[1] આ તરફ રાઘોજીની વિધવા પત્નીની અવસ્થા બહુ બૂરી થઇ પડી; જે એક સમય બધાની રાણી હતી, નાગપુરના રહેવાસીઓ એક સમય જેના તરફ શ્રદ્ધા અને સ્નેહ બતાવતા હતા, તેને અત્યારે નાગપુર પરથી દાવો ઉઠાવી લેવાના પત્રપર સહી કરાવવા બળપૂર્વક પકડી લાવવામાં આવી. આ છેવટની ઘડીએ પણ યશવંતરાવ વિષે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવામાં ન આવ્યો. રાઘોજીની પત્નીએ રડતાં રડતાં સહી કરી, તરતજ નાગપુરનાં લશ્કરનાં હથિઆરો ઉતારી લેવામાં આવ્યાં, વિશ્વાસુ બ્રિટિશ લશ્કર રાજ્યમાં યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યું, વિશ્વાસુ બ્રિટિશ અમલદારો શકદાર સરદારો પર નજર રાખવા લાગ્યા. કલકત્તાથી લખાયેલા હુકમે વંશપરંપરાથી ભોગવટો ભોગવતા વંશને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. ભોંસલાએ સ્થાપેલા રાજ્યનું છેલ્લું ચિહ્ન નાબૂદ થઇ ગયું[1]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકાર કેવળ નાગપુર કબજે કરી બેસી રહી નહિ; રાજ્યની સાથે રાજાની મિલ્કત પણ જપ્ત કરવામાં આવી. નાગપુરના હાથી, ઘોડા વગેરે પશુ, મણિમુક્તા વગેરે મૂલ્યવાન જવાહીર બ્રિટિશ કંપનીએ જપ્તીમાં લઇ બજારમાં વેચવા કાઢ્યાં. હાથી ઘોડા વગેરે સીતાબલ્દીમાં જાહેર હરરાજી કરી વેચી નાખવામાં આવ્યા.[2] મણિમુક્તા વગેરે કલકત્તાની હેમિલ્ટન કંપનીની દુકાનમાં

---

૧. Empire in Asia, P. 371–372.

૨. Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. II. P. 167.

શોભવા લાગ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૫૫ના અકટોબરની ૧૨ મી તારીખનાં મોર્નિંગ ક્રોનિકલ નામનાં વર્ત્તમાન પત્રમાં એ જવાહીર વેચવાની જાહેર ખબર આપવામાં આવી.[૧] એ સિવાય નાગપુરના મહેલની જડતી લેવામાં આવી. એક રાણીના પલંગ નીચે સોના અને રૂપાનાં સિક્કાના રૂપમાં ૪ લાખ રૂપીઆ દાટયા હતા. કંપનીના નોકરોએ એ બધું બહાર કાઢ્યું.[૨] રાણીએ છેવટે એ પૈસા પોતાના નામે કોઇપણ સત્કાર્યમાં વાપરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. કુમાયુન નદીપર એ પૈસા વડે એક પૂલ બાંધવાનું કહ્યું. પરંતુ તેઓની એ છેલ્લી ઇચ્છા, છેવટની માગણી પણ પૂર્ણ કરવામાં ન આવી[૩] રાઘોજીની વિધવા રાણીઓએ સાધારણનાં હિત માટે જે પૈસા આપ્યા હતા તે બ્રિટિશ કંપનીના હાથમાં આવ્યા. જગત વિસ્મય પામી આ શોચનીય અભિનય જોવા લાગ્યું. નીતિ યથેચ્છાચારના પ્રભાવથી મ્લાન થઇ લજાવા લાગી. ધર્મ પાપનો ફેલાવો જોઇ દૂર નાઠો. સરકારે આ રીતે મિત્રરાજ્યનો દાવો હમેશને માટે ડુબાડી સંસ્કૃતિનો ખરાબ વ્યવહાર કરી બતાવ્યો. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીનાં કાર્યનો કેવો અપૂર્વ મહિમા ! જ્યારે ઇંગ્લાંડની મહારાણી પશ્ચિમના મિત્ર રાજ્યના રક્ષણ માટે લડાઇ ચલાવતી હતી, ત્યારે હિંદનો ગવર્નર જનરલ પૂર્વનાં મિત્રરાજ્યનું ભક્ષણ કરવા તત્પર થઇ રહ્યો હતો. જ્યારે ઇંગ્લાંડનો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન પોલાંડના કેટલાક આબરૂદાર માણસોની મિલ્કત જપ્ત કરવાના સં-

૧ Empire in Asia, P. 372–373.

૨ Arnold's Dalhousies Administration Vol. II. 168.

૩ Ibid P. 169.

દેહથી રૂશિયાનો તિરસ્કાર કરતો હતો, ત્યારે હિંદની બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની મિલ્કત હજમ કરવા તૈયાર થઇ હતી.

ભોંસલા વંશના લોકોના નિર્વાહ માટે યોગ્ય રકમ પેદા કરવા ખાતર નાગપુરનાં રાજ્યની મિલ્કત વેચવી પડી હતી એવો બચાવ કરી કેટલાક ઇતિહાસકર્ત્તાઓ લૅાર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિનું સમર્થન કરે છે[૧] આ બચાવ તદ્દન ખોટો છે, એ બાબતમાં મતભેદ નથી. લૅાર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારે જ્યારે નાગપુર કબજે કર્યું ત્યારે તેણે પોતાને પૈસે નાગપુરના રાજવંશીઓનું ભરણપોષણ કરવું જોઇએ. એક વિશાળ રાજ્ય ખાલસા કરી તેની ખાનગી મિલ્કત જમે કરી, તેમાથી એ રાજ્યના પરિવારનાં ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરવી, એ કાંઇ ઉદારતાનું લક્ષણ નથી. રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે નાગપુરના રાજાની મિલ્કત તેના કુટુંબ પાસે રાખવા દેવાની પરવાનગી માગી હતી. તેણે આ સંબંધમાં સરકારને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે "લગભગ ૨૦ લાખ નાગપુરી રૂપીઆની મિલ્કત, ૫૦ થી ૭૫ લાખ નાગપુરી રૂપીઆનું ઝવેરાત વગેરે રાજકુટુંબ પાસે રાખવું જોઇએ. તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એ મિલ્કત અને જવાહીર વેચી શકશે. મારા અભિપ્રાય મુજબ રાજ સિંહાસન સિવાય બીજી બધી મિલ્કત પર નાગપુરના રાજવંશી સ્ત્રી પુરુષોનો સમાન અધિકાર છે.[૨]" પરંતુ

---

૧ Sir Charles Jackson, a Vindication, P. 74–81.

૨ Letter from G. G. Mansel Esqr. to Secretary of Government. dated 29th. April 1854 (Parly Papers Annexation of Berar 1859 P. 9) Comp. Empire in India, P. 229.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ રેસિડેન્ટની આ માગણી પર ધ્યાન આપ્યું નાહ. તેણે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે પોતાનો દરજ્જો જળવાય તેટલી સંપત્તિ નાગપુરની રાણીઓ રાખી શકશે. બાકીની બધી વેચી તેમાંથી તેમનાં ભરણપોષણ માટેની રકમ ઉભી કરવામાં આવશે. કમિશનરે એ રકમનો જે હિસાબ આપ્યો છે, તે રકમ જો ઓછી પડશે તો સરકાર ખોટ પૂરી કરી આપશે.[૧]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ યુક્તિ લડાવી નાગપુરના રાજ્યની ખાનગી મિલ્કત વેચી નાખી. સરકારે એક વિશાળ રાજ્ય કબજે કર્યું, છતાં તેને નાગપુરના રાજવંશીઓનાં ભરણપોષણ માટે તેમની ખાનગી મિલ્કત પર હાથ નાખવો પડ્યો. રાણી બંકાબાઈના મોં આગળ એ બધી સંપત્તિ બહાર કાઢવામાં આવી. તેણે વારંવાર મના કરી, છતાં કોઈએ માન્યુ નહિ. તેણે ગુસ્સે થઇ મહેલમાં આગ લગાડી બધી મિલ્કત ભસ્મ કરી દેવાની ધમકી આપી, પણ તેથી કામ તો ન જ અટક્યું. ઇતિહાસકારો શું આ કાર્ય ગેરવાજબી નહિ ગણે? તેઓ શું આવી રીતે ખાનગી મિલ્કત તાબે કરવાની ક્રિયાને લૂટફાટ સાથે નાહ સરખાવે?

દરેક ન્યાયપરાયણ માણસે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનાં આ અયોગ્ય કામ પર ટિકા કર્યા કરી છે. કે, ટોરેન્સ વગેરેએ આ દૂષિત રાજનીતિને તિરસ્કારી છે. કે સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે "મેં ઘણા લોકને બોલતાં સાંભળ્યા છે કે આવી નજરકેદથી, આવાં વેચાણથી કેવળ વરાડમાંજ નહિ પણ આજુબાજુના મુલકમાં પણ

૧ Parlimentary Papers, Annexation of Berar, 1859 P. 10.

બ્રિટિશ સરકારની આબરૂ હલકી પડી હતી. તે એટલે સુધી કે નાગપુર કબજે કર્યાથી આટલો બધો વિરાગ લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થયો ન હોતો.

આ વેચાણથી જેમ ભોંસલે કુળના લોકોનાં મન વ્યથા પામ્યાં હતાં, તેમ આખા હિંદનાં માણસો પણ બ્રિટિશ સરકાર તરફ ગુસ્સે થયાં હતાં. સત્ય રીતે હો કે અસત્ય રીતે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે એથી આપણી આબરૂ હલકી પડી હતી. પૈસાને માટે આવી રીતે આબરૂ હલકી પાડવી એ બરાબર નથી.[૧]"

હેમિલ્ટન કંપનીએ નાગપુરના રાજાની સંપત્તિ હરરાજ કરવાની જે જાહેર ખબર આપી હતી, તે બાબતમાં ટોરેન્સે લખ્યું છે કે, "જે માણસે રાજા તરીકે પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી આપણી સાથે મિત્રતા રાખી હતી, તેની ખાનગી મિલ્કત કલકત્તામાં જાહેર હરરાજીથી વેચાય એ જોઇ હિંદના રાજાઓના મનમાં કેવા સંસ્કાર પડ્યા હશે તે શું કોઇ સમજી શકયું નહિ હોય? દરેક બજારમાં, દરેક અંતઃપુરમાં આ જાહેર ખબર ગુસ્સા પૂર્વક વંચાઇ હતી, તે બાબતમાં કોઇને શંકા હોઇ શકે ખરી? બધાએ મનમાં ધાર્યું હતું કે હવે જૂલમથી દેશ પાયમાલ થશે, હવે ગમે ત્યારે કોઇનાં રાજ્ય અને ખજાના લૂટાશે. નેપોલિયને જે હુકમદ્વારા ફ્રાન્સના બુર્બોન વંશની સત્તા લુપ્ત થવાના સમાચાર જગતને જણાવ્યા હતા, અને જે કઠોરતાવડે એક નાજુક પ્રકૃતિના રાજાને રાજ્ય છોડવાની ફરજ પાડી હતી, એ હુકમ અને એ કઠોરતાની નિંદા કરવામાં આપણા ઇતિહાસકારો પાછળ પડ્યા નથી. નેપોલિયને બુર્બોન વંશની છબીઓ

૧ Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 84, and note.

અને ધાતુનો બનાવેલો ઘોડો ખસેડવાથી તેના તરફ ઘણા ઇતિહાસકારોએ કઠોર વાક્યો વાપર્યા છે. પરંતુ નેપોલિયન કોઈના અલંકાર વગેરે જપ્ત કરવાના અગર વેચવાના દોષથી દોષિત ઠર્યો નથી. ફ્રેડરિકની તરવાર ખુંચવી લીધાથી તે ગુનેહગાર બન્યો હતો એ ખરી વાત, પરંતુ નેપોલિયન પ્રૂશિયાની રાણીની વીંટી તથા હાર ખુંચવી, લઇ પોતાની રાજધાનીમાં સાધારણ પ્રજા સમક્ષ વેચતાં તો અવશ્ય લજવાત. જૂલમ સાથે લોભ મળે તો તે તિરસ્કારવા યોગ્ય થઈ પડે છે. જે વખતે બ્રિટિશ મહારાણીનો પ્રતિનિધિ એશિયામાં આ રીતે લૂંટફાટ અને હરનાજીના કામમાં ગુંથાયો હતો, તે વખતે રૂશિયાએ બળવો ઉઠાવવાના સંદેહપર કેટલાક પોલાંડવાસી આબરૂદાર માણસોની સંપત્તિ જપ્ત કરી હતી, તેથી આપણા પરદેશ ખાતાના પ્રધાને સેન્ટપિટર્સબર્ગના અમલદારોને કઠોરતા પૂર્વક તિરસ્કાર્યા હતા. ઝારનો પ્રધાન આ સ્થળે તેટલાજ તિરસ્કારથી જવાબ આપી શકત કે "વૈદરાજ! પહેલાં આપ તો નિરોગી થાઓ"[૧]

કે, અને ટોરેન્સની માફક આર્નોલ્ડ, બેલ વગેરેએ પણ લાર્ડ ડેલ્હાઉઝીને આ કામ માટે નિંદેલ છે.[૨] વાસ્તવિક રીતે નાગપુરનાં રાજ્યની ખાનગી મિલ્કતપર હાથ ચલાવવાનું કલંક ડેલ્હાઉઝી પરથી કદી ખસે તેમ નથી. જ્યાં સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસો લખાશે, જ્યાં સુધી ધર્મનું ગૌરવ કાયમ રહેશે, જ્યાં સુધી નીતિ, સદાચાર

---

૧ Torrens, Empire in Asia, P. 373–374.

૨ Arnold's Administration of Lord Dalhousie Vol. II. P. 166–169. Bell–Empire in India, P. 229–230.

અને ઉદારતા લોકસમાજમાં આદરમાન મેળવશે, ત્યાં સુધી આ કલંક વિલુપ્ત થવાનું નથી.[1]

આ પ્રમાણે થોડાં વર્ષોમાં ત્રણ મોટાં મરાઠા રાજ્યોનું નિકંદન વળ્યું. ત્રણે મરાઠા રાજ્યો લાલ રંગથી રંગાયાં. બ્રિટિશ કંપનીનું રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું, અને હિંદનો ઇતિહાસ વિચિત્ર ઘટનાઓથી પુષ્ટ થઇ જનસમાજ સમક્ષ ખુલ્લો થવા લાગ્યો. જો ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરીએ તો જણાશે કે સતારા અને **નાગપુર** એક સમય જીતેલી મિલ્કતમાં ગણાયાં હતાં, બ્રિટિશ સરકારની મરજી હોત તો તે વખતે એ બંને રાજ્યો જરૂર ખાલસા કરી શકત. પરંતુ તે વખતે વિજયલક્ષ્મીની ન નિવારી શકાય તેવી ભોગલાલસા પૂર્ણ કરવામાં આવી નહોતી. બ્રિટિશ સરકારે કોઇ પણ કાયદો ઘડી ભવિષ્યમાં એ રાજ્યો પોતાના તાબામાં લઇ શકાય એવો ઉપાય કરી રાખ્યો નહોતો. પરંતુ ઉલટું તે વખતે તો ઉદાર રાજનીતિ વાપરી સતારા અને **નાગપુરને** મિત્રભાવે સ્વીકારવાનું કર્યું. બંનેની સાથે સંધિ કરવામાં આવી અને વંશ પરંપરા રાજ્ય ભોગવવાની સત્તા આપવામાં આવી. પરંતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમાં આવી તર્કમાં ન આવી શકે એવાં કારણનાં બળે, અપૂર્વ કૌશલ સાથે, એ ઉદાર રાજનીતિને મૂળમાંથી કાપી નાખી. ડેલ્હાઉઝીએ સંધિ તોડી, મિત્રતા તોડી, અને રાજનીતિનું

---

૧. કે ના ઇતિહાસમાં **સતારા** પછી **નાગપુરની** હકીકત આપવામાં આવી છે. અને **નાગપુર** પછી **ઝાંસી** વિષે લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વખતના ક્રમ સુજબ પહેલું **ઝાંસીને** પછી **નાગપુરનું** વર્ણન કરવું યોગ્ય લાગવાથી આ પુસ્તકમાં **ઝાંસીની** પછી **નાગપુર** વિષે લખવામાં આવ્યું છે.

ગૌરવ ઘટાડ્યું. સતારા ખાલસા કરતી વેળા જેવી સ્વાર્થપરાયણતા બતાવવામાં આવી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે. ઝાંસીના સંબંધમાં કેવી ભૂલ થઇ હતી, તે પણ જણાવ્યું છે. નાગપુર ખાલસા કરતી વેળા એ સ્વાર્થપરાયણતાએ પોતાનું પોત પુરેપુરૂં પ્રકાશ્યું. અમે એ વાત ડેલ્હાઉઝીના વચનો ઉતારી સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આ સ્થળે પણ તેનાં કેટલાંક વચનો ઉતારી લઇ એ બાબતનું વધારે સમર્થન કરશું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી નાગપુર ખાલસા કરવાનાં કારણો બતાવતાં લખે છે કે "નાગપુરનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તો ઇંગ્લાંડની એક ખોટ પુરી પડે. એ ખોટ પૂરી પડવા ઉપર ઇંગ્લાંડના વેપારની ઉન્નતિનો આધાર છે. આ ઉન્નતિ અનેક પ્રકારની વેપારી ચીજો વડે થઇ શકે છે, ઇંગ્લાંડમાં નિયમિત રીતે કપાસની આમદાની થતી હોય તો ઇંગ્લાંડનો વેપાર બહુજ ખિલી શકે. કપાસ સિવાય બીજી કોઇપણ વસ્તુ ઇંગ્લાંડના વેપારને આટલી બધી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડી શકે તેમ નથી. જેઓ ઇંગ્લાંડ અથવા હિંદમાં રાજકાર્યમાં રોકાએલા છે, તેઓ સમક્ષ આ વિષય ભારેમાં ભારે ગણાય છે. દશ વરસ રાજકાર્યમાં ગાળ્યાં હોવાથી હું એ બાબતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યો છું. ઇંગ્લાંડ છોડતી વેળા માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓએ આ બાબતમાં મને અરજ કરી હતી. ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને પણ હિંદમાંના મારા અમલ દરમિઆન મને ઘણી વખત લખ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડમાં બધા આ બાબતનો આગ્રહ બનાવે છે. ઇંગ્લાંડમાં એ ચીજ (કપાસ) નિયમિત રૂપે જાય, તે બાબતમાં મારૂં ખાસ ધ્યાન ખેંચાયલું છે, એ કહેવું અનાવશ્યક છે. આવી રીતે નિયમિત આવક થવાથી ઇંગ્લાંડને કેદી

અને ઉદારતા લોકસમાજમાં આદરમાન મેળવશે, ત્યાં સુધી આ કલંક વિલુપ્ત થવાનું નથી.[1]

આ પ્રમાણે થોડાં વર્ષોમાં ત્રણ મોટાં મરાઠા રાજ્યોનું નિકંદન વળ્યું. ત્રણે મરાઠા રાજ્યો લાલ રંગથી રંગાયાં. બ્રિટિશ કંપનીનું રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું, અને હિંદનો ઇતિહાસ વિચિત્ર ઘટનાઓથી પુષ્ટ થઇ જનસમાજ સમક્ષ ખુલ્લો થવા લાગ્યો. જો ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરીએ તો જણાશે કે **સતારા** અને **નાગપુર** એક સમય જીતેલી મિલ્કતમાં ગણાયાં હતાં, બ્રિટિશ સરકારની મરજી હોત તો તે વખતે એ બંને રાજ્યો જરૂર ખાલસા કરી શકત. પરંતુ તે વખતે વિજયલક્ષ્મીની ન નિવારી શકાય તેવી ભોગલાલસા પૂર્ણ કરવામાં આવી નહોતી. બ્રિટિશ સરકારે કોઇ પણ કાયદો ઘડી ભવિષ્યમાં એ રાજ્યો પોતાના તાબામાં લઇ શકાય એવો ઉપાય કરી રાખ્યો નહોતો. પરંતુ ઉલટું તે વખતે તો ઉદાર રાજનીતિ વાપરી **સતારા** અને **નાગપુરને** મિત્રભાવે સ્વીકારવાનું કર્યું. બંનેની સાથે સંધિ કરવામાં આવી અને વંશ પરંપરા રાજ્ય ભોગવવાની સત્તા આપવામાં આવી. પરંતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમાં આવી તર્કમાં ન આવી શકે એવાં કારણનાં બળે, અપૂર્વ કૌશલ સાથે, એ ઉદાર રાજનીતિને મૂળમાંથી કાપી નાખી. ડેલ્હાઉઝીએ સંધિ તોડી, મિત્રતા તોડી, અને રાજનીતિનું

---

૧. કે ના ઇતિહાસમાં **સતારા** પછી **નાગપુરની** હકીકત આપવામાં આવી છે. અને **નાગપુર** પછી **ઝાંસી** વિષે લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વખતના ક્રમ મુજબ પહેલું **ઝાંસીને** પછી **નાગપુરનું** વર્ણન કરવું યોગ્ય લાગવાથી આ પુસ્તકમાં **ઝાંસીની** પછી **નાગપુર** વિષે લખવામાં આવ્યું છે.

ગૌરવ ઘટાડ્યું. સતારા ખાલસા કરતી વેળા જેવી સ્વાર્થપરાયણતા બતાવવામાં આવી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે. ઝાંસીના સંબંધમાં કેવી ભૂલ થઇ હતી, તે પણ જણાવ્યું છે. **નાગપુર** ખાલસા કરતી વેળા એ સ્વાર્થપરાયણતાએ પોતાનું પોત પુરેપુરૂં પ્રકાશ્યું. અમે એ વાત ડેલ્હાઉઝીના વચનો ઉતારી સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આ સ્થળે પણ તેનાં કેટલાંક વચનો ઉતારી લઇ એ બાબતનું વધારે સમર્થન કરશું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી **નાગપુર** ખાલસા કરવાનાં કારણો બતાવતાં લખે છે કે "**નાગપુર**નું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તો ઇંગ્લાંડની એક ખોટ પુરી પડે. એ ખોટ પૂરી પડવા ઉપર ઇંગ્લાંડના વેપારની ઉન્નતિનો આધાર છે. આ ઉન્નતિ અનેક પ્રકારની વેપારી ચીજો વડે થઇ શકે છે, ઇંગ્લાંડમાં નિયમિત રીતે કપાસની આમદાની થતી હોય તો ઇંગ્લાંડનો વેપાર બહુજ ખિલી શકે. કપાસ સિવાય બીજી કોઇપણ વસ્તુ ઇંગ્લાંડના વેપારને આટલી બધી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડી શકે તેમ નથી. જેઓ ઇંગ્લાંડ અથવા હિંદમાં રાજકાર્યમાં રોકાએલા છે, તેઓ સમક્ષ આ વિષય ભારેમાં ભારે ગણાય છે. દશ વરસ રાજકાર્યમાં ગાળ્યાં હોવાથી હું એ બાબતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યો છું. ઇંગ્લાંડ છોડતી વેળા **માન્ચેસ્ટર**ના વેપારીઓએ આ બાબતમાં મને અરજ કરી હતી. ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને પણ હિંદમાંના મારા અમલ દરમિઆન મને ઘણી વખત લખ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડમાં બધા આ બાબતનો આગ્રહ બતાવે છે. ઇંગ્લાંડમાં એ ચીજ (કપાસ) નિયમિત રૂપે જાય, તે બાબતમાં મારૂં ખાસ ધ્યાન ખેંચાયલું છે, એ કહેવું અનાવશ્યક છે. આવી રીતે નિયમિત આવક થવાથી ઇંગ્લાંડને કેદી

પણ એ જરૂરી ચીજ માટે કોઈ વિદેશી રાજ્યપર આધાર રાખવો પડશે નહિ."[1]

સ્વાર્થ પરાયણતાની કેવી મોહિની શક્તિ! નાગપુર કપાસને માટે પ્રખ્યાત છે, ઇંગ્લાંડમાં એ કપાસ જાય તો માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓને પુષ્કળ લાભ થાય, અને તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને પણ લાભ થાય. પરંતુ નાગપુર કબજે ન હોય તો કપાસનો ઇજારો રાખી શકાય નહિ. માટે કપાસનો વેપાર એક હથ્થુ કરવા ખાતર, પોતાના લાભ ખાતર, નાગપુર ખાલસા કરવું એ વાજબી છે. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ કેવી અપૂર્વ યુક્તિ તથા કારણ બતાવી નાગપુર કબજે કર્યું છે? ડયુક ઓવ આર્ગાઇલ જેવા રાજનીતિજ્ઞ પણ આવી અલૌકિક યુક્તિનું સમર્થન કરી સુધરેલી દુનિયામાં વિશાળ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે.[2] સરકારે નાગપુરના રાજાના વંશમાં વંશપરંપરા રાજ્ય રહેવા દેવાની જ સંધિ કરી હતી તે કેવલ લોભની મોહિનીમાં ફસાઇ તોડી, અને કાયમી મિત્રતા, સંધિ વગેરે બધું ભૂલી દેવાયું. કાલે જેઓ રાજ સન્માનથી ભૂષિત હતાં તે આજે સાધારણ પ્રજાની માફક ગુલામ બન્યાં. અદૃશ્ય ચક્રનું કેવું શોચનીય પરિવર્ત્તન! ન્યાયનું કેવું ફારસ! એક નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજ લેખકે આ સ્થળે સાચું કહ્યું છે કે "કપાસે બ્રિટિશ ન્યાયપરાયણતાના

---

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P. 38.

૨ India under Dalhousie and Canning. P. 38 39.

કાન રૂંધી તેને બધિર બનાવી મુકી હતી, અને આંખો પર પાટા બાંધી આંધળી બનાવી મૂકી હતી."[1]

સતારા કબજે કર્યા બાદ એક બીજાં બિનવારસી રાજ્યપર લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર પડી. સતારા કબજે કર્યાબાદ અને ઝાંસી તથા નાગપુર કબજે કર્યા પહેલાં સરકાર એ બાબતમાં વિચાર ચલાવવા લાગી.[2] એ બાબત કંઇ નાનીસૂની નહોતી. એ બાબતે હિંદ અને ઇંગ્લાંડ બંનેનું ધ્યાન ખેંચ્યું,—બંને સ્થળના રાજનૈતિક સમાજમાં એ બાબતે અતિશય વાદવિવાદ ફેલાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૫૨

ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના ઉનાળામાં રજપુતાનામાં આવેલી કિરૌલીનો રાજા મરણ પામ્યો. મરણ પહેલાં તેણે ભરતપાલ નામના એક બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. એ સમયે સેનાપતિ લો રજપુતાનામાં બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતો હતો. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે "જેમ બને તેમ જલદી આ દત્તકને સ્વીકારવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે હિતકર છે."

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનું ચિત્ત ચકડોળે ચઢ્યું. તેને લાગ્યું કે વારસનો અભાવ દર્શાવી આ રાજ્ય પણ ખાલસા કરવું જોઇએ. ડેલ્હાઉઝી આ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય ખોળવા લાગ્યા. જે રાજનીતિએ સતારાને ખાલસા બનાવ્યું હતું, એ રાજનીતિ કિરૌલી ગ્રસવા તૈયાર

---

૧ J. B. Nortor, The Rebellion in India. How to prvent another P. 98.

૨ Bell, retrospects and prospects &c. P.

હતો, અને મરહુમ રાજાનો આત નજીકનો સગો થતો હતો. જે વખતે કલકત્તા અને લંડનના અમલદારોમાં કિરોલી સંબંધમાં ચળવળ ચાલતી હતી, ત્યારે મદનપાલ પોતાનો હક સાચવવા તૈયાર થયો. કિરોલીના રાજકુટુંબે તથા સરદારો અને પ્રજાએ તેનો પક્ષ કર્યો. રજપુતાનાના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે પણ તેની તરફેણમાં મત આપ્યો. હેન્રિ લૉરેન્સ જેવો એક રાજનીતિજ્ઞ વિચક્ષણ પુરુષ મદનપાલને યોગ્ય વારસ ઠરાવવા લાગ્યો, એટલે ભરતપાલની આશા સદાને માટે ગઇ. પરંતુ દત્તકગ્રહણ ક્રિયા હિન્દુઓને માટે પુત્રત્વ બંધનનું અમોઘ સાધન છે. એ ક્રિયા યથાવિધિ થઇ હોય તો કોઇપણ અડચણ એ પુત્રત્વ-સંબંધને તોડી શકે નહિ. માટે ભરતપાલને દત્તક લેવાની ક્રિયા યથાવિધિ થઈ છે કે નહિ, તે બાબતની તપાસ હેન્રિ લૉરેન્સે શરૂ કરી. તપાસમાં સાબિત થયું કે હિંદુ રિવાજ મુજબ દત્તક લેતી વેળા જે જે ક્રિયા જરૂરની છે, તેમાંની ઘણીખરી ક્રિયા ભરતપાલને દત્તક લેતી વેળા કરવામાં આવી નહોતી. એટલુંજ નહિ પરંતુ કિરોલીના રહેવાશીઓ પણ એ દત્તકને ખરો દત્તક માનતા નહોતા. આથી હેન્રિ લૉરેન્સને પોતાની મરજી મુજબ કામ કરવામાં અડચણ ન નડી. વળી ડિરેકટરોએ પણ ભરતપાલને જ ગાદી આપવી એવી ઇચ્છા દર્શાવી ન હોતી, એટલે અત્યાર સુધીમાં આ બાબતમાં કંઇ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું ન હોતું. આ રીતે કંઇ પણ નિશ્ચય થયો ન હોવાથી હેન્રિ લૉરેન્સે વડી સરકારને મદનપાલની તરફેણમાં ચુકાદો આપવાની પ્રાર્થના કરી, ડેલ્હાઉઝીની સરકારે વધારે વિરુદ્ધતા ન બતાવતાં હેન્રિ લૉરેન્સની માગણી કબૂલ કરી. આમ કિરોલીની ગાદીપર ભરતપાલને બદલે મદનપાલ બેઠો.

આ પ્રમાણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો સર્વ સંહારક હુકમ આ સ્થળે પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય કાર્યકારણ પરંપરાથી રજપુતોના જુનાં રાજ્યો ડેલ્હાઉઝીના પંજામાં સપડાતાં બચ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના જુલાઇ માસમાં કિરોલી બાબત ચર્ચા ઉત્પન્ન થઇ અને ઇ. સ. ૧૮૫૫ના જુલાઇની ૫ મી તારીખે વિલાયતના ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમાં છેવટનો ફેંસલો આપ્યો,[૧] આ લાંબા કાળ દરમિઆને બધા ઉત્સુકતા સાથે બ્રિટિશ સરકાર તરફ જોઇ રહ્યા હતા; બધા કિરોલીના સંબંધમાં શો હુકમ થાય છે તે જાણવા માટે પૂછપરછ કરતા હતા. હિંદનાં નગરે નગર, ગામોગામ, ઘેરે ઘેર આ બાબતની ચર્ચા ચાલતી હતી. મરાઠા રાજ્યો તરફ જે વર્ત્તણુક ચલાવી હતી તે કોઇ ભૂલી ગયું નહોતું. પરંતુ મરાઠાઓનાં રાજ્ય કરતાં રજપુતોનાં રાજ્ય બહુ જૂનાં હતાં. મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના વખતમાં મરાઠા રાજ્યો પુષ્ટ થયાં હતાં. જે સમયે અંગ્રેજો વેપારી વેશે હિંદમાં દાખલ થતા હતા, તે જ સમયે મરાઠા રાજ્યો પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યાં જતાં હતાં. રજપુતોનાં રાજ્ય આવી રીતે નવાં નહોતાં. જ્યારે મરાઠાઓનો વંશ ભવિષ્યના ગર્ભમાં વિલીન થતો હતો; તે વખતે રજપુત રાજ્યો ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોએ હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો, જ્યારે તિરૌરીનાં રણક્ષેત્રપર હિંદની કીર્તિ વિલુપ્ત થઇ નહોતી, ત્યારે પણ રજપુતોનાં રાજ્યોના પ્રકાશથી હિંદ ઉજ્જ્વળ બની રહ્યું હતું. જ્યારે અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉત્તમાશા ભૂશિરનું નામ પણ જાણતા નહોતા, ત્યારે પણ રજપુતોનાં રાજ્યો પૂર્ણ રૂપમાં પ્રકાશતાં હતાં; વાસ્તવિક રીતે જોતાં રજપુત રાજ્યોરૂ

૧ Kerowlee Papers. 1855, P. 5 Comp. Retrospects and Prospects &c. P. 195.

અને રજપુતવંશ હિંદનું અદ્વિતીય ગૌરવ છે. આવાં જૂનાં ને ગૌરવશાળી રાજ્યોનું ઉચ્છેદન હિંદમાં આવેલી નવતર અંગ્રેજ કંપની અનાયાસે કરશે એ વિચાર જ લોકોને ભડકાવનારો હતો. હેન્રિ લૉરેન્સ તરફ બધાને શ્રદ્ધા હતી, તો પણ સતારાનું પરિણામ જોઇ સર્વે કિરોલી માટે આશા મૂકી બેઠા હતા. કિરોલી આ ભયંકર હલ્લામાંથી કેવી રીતે બચશે, તે કોઇથી સમજાતું નહોતું. કિરોલીની ગાદીપર રજપુત વંશ બિનઅડચણે કાયમ રહેશે, એ વાત કોઇના માનવામાં આવતી નહોતી; બહુ ચર્ચાબાદ બધા મૂગા બેઠા હતા. શું કરવું તેની સમજ ન પડતાં એક બીજાના મ્હોંસામું જોઇ રહ્યા હતા. જ્યારે હેન્રિ લૉરેન્સ કિરોલીના પક્ષમાં ઉભો રહ્યો, ત્યારે પણ લોકો આ પ્રયત્ન કેવી રીતે સફળ થશે એ વાત સમજી શક્યા નહિ. કિરોલીની ગાદી રજપૂતોના હાથમાં રહેશે એ વાતપર કોઇને વિશ્વાસ નહોતો; આખરે છેવટનો ફેંસલો થયો; મદનપાલ કિરોલીની ગાદીપર બેઠો; લોકોનો સંદેહ ગયો; બધા નીચું માથું કરી ગંભીરપણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારની રાજનૈતિક ચતુરાઇની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૫૩

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નજર તરતજ એક બીજા રાજ્યપર પડી. હિંદના નકશાપર નજર કરતાં દક્ષિણ હિંદના મધ્ય ભાગમાં વરાડ, પાઇગ ઘાટ, તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ વગેરે કેટલાંક સ્થાનો નજરે પડે છે. ફળદ્રુપતામાં એ સ્થાનો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ સ્થળોમાં ઉંચામાં ઉંચું અફિણ અને કપાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્કૃષ્ટતામાં એ બંને ચીજો દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાતી આવી છે. એ પ્રદેશ નિઝામના કબજામાં હતો. જે નવાબના પ્રસા-

દથી કેટલાક સાધારણ સ્થિતિના અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું, અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારી હતી તે નવાબ એક વખતે આ હૈદરાબાદના નિઝામનો આશ્રિત હતો.

જીવજંતુના વર્ગમાં એક એવી જાતનો કીડો થાય છે કે જે પોતાને જન્મ આપનારાના શરીરનું રુધિર માંસાદિ ખાઈ પુષ્ટ થાય છે, અને એ રીતે પોતાને જન્મ આપનારનું શરીર શોષી લઈ તેને મરણ શરણ કરે છે. ડેલ્હાઉઝીની સરકારે મિત્રરાજ્યોના દરબારમાં જે સહાયક સૈન્ય રાખ્યું હતું, એ સૈન્યનો સ્વભાવ પણ પેલા કીડા જેવો હતો. એ કીડાની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને રાખનારના શત્રુની ગરજ સારતું, પેલા કીડાની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાનું પોષનાર મિત્રરાજ્યોનો સારભાગ ગ્રહણ કરી તેમને હાડપિંજર કરી મૂકતું અને છેવટે પોતાના પોષકનું ભક્ષણ કરી એ કીડાના સ્વભાવનું બરોબર પાલન કરતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ના અકટોબરની ૧૨મી તારીખે લૉર્ડ વેલસ્લીએ નિઝામ સાથે જે સંધિ કરી હતી, તેની બારમી કલમમાંથી આ અનિષ્ટનું મંડાણ થયું હતું. એ કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાનું કેટલુંક લશ્કર નિઝામનાં લશ્કર સાથે જોડી દીધું. લડાઈના સમયમાં નિઝામે એ સૈન્યનો બધો ખર્ચ ઉપાડવાનું કબુલ કર્યું હતું.[૧] જ્યારે દક્ષિણમાંથી ટિપુ સુલતાનની સત્તા કાયમને માટે ગુમ થઈ, ત્યારે હૈદરાબાદના તે વખતના રેસિડેન્ટ હેન્રિ રસલે આજુબાજુના રાજા-

---

૧. Aitchison, A collection of Treaties, Vol. V. PP. 8, 73.

ઓનું લશ્કરી બળ જોઇ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાન ચંદુલાલને કહ્યું કે, મરાઠાઓનું બળ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે, હોલકર અને સિંધિયા પાસે મોટું લશ્કર તૈયાર છે, એ સૈન્ય વળી હરકોઇ વખતે લડાઇ કરવાને તત્પર હોય એમ જણાય છે.[૧] નિઝામના મુખ્ય પ્રધાને રેસિડેન્ટની સલાહ પરથી બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની મદદથી પોતાનાં સૈન્યને વ્યવસ્થિત કીધું. આથી બ્રિટિશ કંપનીનું સૈન્ય નિઝામના રાજ્યમાં કાયમનો અખાડો જમાવી પડ્યું.

પરંતુ આથી કંઇ નિઝામે એ લશ્કરનું ખર્ચ આપવાનું કાયમને માટે સ્વીકાર્યું હોય, એવું સિદ્ધ થતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ બધું લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં હંમેશને માટે રાખવું જોઇએ એવું પણ એ પરથી સાબિત થતું નથી[૨]. નિઝામે મિત્રતા નિભાવવા ખાતર આ રીતે ચાળીસ વર્ષ સુધી એ લશ્કરનું બધું ખર્ચ ઉપાડ્યું, પણ પછી તેને એ ખાતર દેવું કરવું પડ્યું. દર વરસે દેવાની રકમ વધતી ગઈ. છેવટે એ રકમ વધીને ૭૪ લાખની થઇ. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ડેલ્હાઉઝીની સરકારે એ દેવા માટે તાકીદ કરી સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, “ નિઝામે જેમ બને તેમ જલદી દેવું ભરી આપવું જોઇએ, તેમ ન બને તો ઓછામાં ઓછી વાર્ષિક ૬૫ લાખની ઉપજ આવે તેટલો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને સોંપવો જોઇએ. સરકાર ત્રણ વર્ષમાં એ આવકમાંથી લેણું વાળી લેશે.”[૩] આ પરથી નિઝામ પોતાનું

૧. Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. II P. P. 132.

૨. Arnold's Dalhousie's Administration. Vol. II. P. 133.

૩. Ibid. P. 139.

દેવું વાળવા તૈયાર થયો. ૪૦ લાખ રૂપીઆ તરતજ ભરી આપવામાં આવ્યા, બાકીના પૈસા જેમ બને તેમ જલદી ભરી આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું[૧]. પરંતુ બધું દેવું પત્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં એ દેવું વધી ૪૫ લાખનું થયું. ડેલ્હાઉઝીએ હવે વધુ રાહ ન જોતાં, લેણું વસુલ કરવા ખાતર નિઝામની જમીનપર તરાપ મારવાની તૈયારી કરી.[૨]

નિઝામે મુલક આપી દેવું વાળવાની નામરજી બતાવી, પરંતુ ડેલ્હાઉઝી છોડે તેવો નહોતો. તે બળપૂર્વક નિઝામ પાસેથી અમુક પ્રદેશ લેવા તૈયાર થયો. નિઝામનો વિશ્વાસુ મંત્રી સુરાજુલ મુલ્ક આ જુલમ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, મિત્રતાનો દાવો રજૂ કરી રાજ્ય અખંડ રાખવાની વિનંતિ કરી. પરંતુ કોઇએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સંધિને બહાને મુલક કબજે કરવાના નિયમો લખાવા લાગ્યા. રેસિડેન્ટ કર્નલ લૉ સાહેબે નિઝામને કહ્યું, 'કલકત્તાથી સંધિપત્ર તૈયાર થઇ આવવાનું છે. તે પર આપને જેમ બને તેમ સહી કરવી પડશે.' રેસિડેન્ટનાં આ વચનો નિઝામથી સહન ન થયાં. તે ક્ષોભ, રોષ અને અપમાનથી અધીરો થઇ રેસિડેન્ટને કહેવા લાગ્યો કે, " તમારા જેવા માણસો—જેઓ એક વખતે

---

૧. Aitchison, A collection of treaties. Vol. V. P. 9. આર્નોલ્ડે આપેલી સંખ્યા સાથે આ આંકડા જુદા પડે છે. આર્નોલ્ડ કહે છે કે બધું મળીને ૭૪ લાખનું દેવું થયું હતું, એમાંથી ૩૪ લાખ રૂપીઆ નિઝામે ભર્યા હતા,—Arnold's Administration. Vol. II. P. 38. 39.

૨. Aitchison's Treaties &c. Vol. V P. 9.

યુરોપમાં રહે, બીજે વખતે હિંદમાં આવી બેસે, એક વખતે સરકારની ચાકરી ગ્રહણ કરે, બીજે વખતે સૈનિકના કાર્યમાં જોડાય, એક સમયે નાવિક શ્રેણીમાં દાખલ થાય, બીજે વખતે વેપારમાં જોડાય (મેં સાંભળ્યું છે કે આપની જાતિના ઘણા મોટા મોટા માણસો વેપારમાં જોડાયલા છે);—કદી પણ આ બાબતમાં મારા મનની સ્થિતિ સમજી શકશે નહિ. હું એક સ્વતંત્ર રાજા છું; સાત પેઢીથી આ રાજ્ય મારા વડવાઓ ભોગવતા આવ્યા છે. હું આ રાજ્યમાં જન્મ્યો છું, આ રાજ્યમાં ઉછર્યો છું અને ભવિષ્યમાં આ રાજ્યમાંજ મરવાનો છું. આપ એમ માનતા હશો કે હું મારા રાજ્યનો અમુક પ્રદેશ કંપનીને આપી મનમાં ખુશી થઇશ; પણ એ અસંભવિત છે; એથી કદી પણ સુખી થવાનો નથી. રાજ્યનો અમુક ભાગ તમને આપવાથી હું મારી જાતને ભારે અપમાનિત ગણીશ. મેં સાંભળ્યું છે કે તમારી જાતિના એક માણસે ધાર્યું છે કે જો મારી દશા મહમ્મદ અાલિખાંના (અર્કાટના નવાબ) જેવી થાય, તો પણ મારે સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ. તેમ થતાં મારે કંઈ કામ કરવાનું નહિ રહે; સરકારના જુના નોકરની માફક પેન્શન લઇ ફક્ત ખાવું, પીવું, ઉંઘવું અને નમાઝ પઢવામાં વખત ગાળવો, એટલુંજ કામ રહેશે." આટલું કહી, સહન ન થઇ શકે એવી પીડા વેઠતાં નિઝામે અરબી ભાષામાં એક શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. એ શબ્દમાં તેનો ઉંડો ગુસ્સો અને વિસ્મય પ્રકટ થતો જણાયો; તે જરા ધીમો પડી ફરીથી બોલવા લાગ્યો, "તમે લોકો પોતાની સ્થિતિ તરફ જોઇ મારે વિષે આ અભિપ્રાય દર્શાવો તો હું તમને અવિચારી નહિ લેખું. પરંતુ એથી એક સ્વતંત્ર રાજાના મનની સ્થિતિ કેવી થશે,

તે કહી પણ તમે લોકો સમજવાના નથી. કારણ કે તમે કહોછો કે આ સંધિથી મને દર વરસે ૮ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે; એ લાભ તરફ જોઇ મારે સંતોષ પકડવો. પરંતુ હું તમને કહુંછું કે જો એવી રીતે એથી ચોગણા પૈસા મળે, તો પણ હું સંતોષ પકડીશ નહિ. મારા રાજ્યનો ટુકડો પણ બીજાના હાથમાં જશે તો હું મારૂં પારાવાર અપમાન થયું સમજીશ."[1]

નિઝામ નસિરુદ્દૌલા આટલું બોલી નિસ્તબ્ધ બની બેઠો, પરંતુ તેના આ ગુસ્સા ભર્યા શબ્દો, દુઃખ પ્રકાશક વાક્યો નિષ્ફળ ગયાં. જ્યાં સુધી દેવું ન પતે, ત્યાં સુધી વરાડનો મુલક બ્રિટિશ સરકારને સોંપવાનું તેને મને કે કમને સ્વીકારવું પડ્યું.

સંધિપત્ર રજૂ થયું. નિઝામે બહુ અનિચ્છા દેખાડી, ઇ. સ. ૧૮૫૩ ના મેની અગિઆરમી તારીખે તે પર સહી કરી. ૧૮ મી જૂને એ સંધિપત્ર કલકત્તાથી કાયદેસર કરારનામા તરીકે જાહેર થયું. ઉદ્ધત શાઇલોકે અનાયાસે ગરીબ એન્ટોનિઓના દેહમાંથી માંસ કાપી લીધું; એક પોર્શિઆ એ સમયે હાજર થઇ સત્યની આબરૂ સાચવવા તૈયાર ન થઇ!

આ પ્રમાણે ૪૫ લાખ રૂપીઆમાં અજન્ટાથી ઊર્ણ સુધી ફેલાયલી પર્વતમાળાની ઉત્તરે આવેલો વરાડ પ્રાંત; અહમ્મદનગર અને સોલાપુરની સરહદ પર આવેલાં ૭૬ ગામ; પાઇમઘાટ અને કૃષ્ણા

---

૧ Blue-book, The Nizam, 1855, P. 130. Comp. Empire in India. P. 123 Dalhousie's Administration, Vol. II. P. P. 142-143.

તથા તુંગભદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યો. ક્રૂર શાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે ક્રૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ સ્થળે ડેલ્હાઉઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે. પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર દોઆબ ફળદ્રુપ ગણાય છે. ફળદ્રુપતા જોતાં એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતાં ઉતરતો નથી. ડેલ્હાઉઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ફળદ્રુપ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુંચવી લીધો અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદ્રોહનો આબાદ નમુનો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો.[1]

---

૧. આર્નોલ્ડ કૃત ડેલ્હાઉઝીના અમલ સંબંધીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol. II. 141–143.) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરતાં એવું જણાવ્યું હતું કે વરાડ પ્રાંત બ્રિટિશ સરકાર હંમેશને માટે રાખી શકશે [illegible] ૪ની સંધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે. તો પણ મારે સંતુષ્ટ રહેવું [illegible] સ્પષ્ટ લખેલું છે કે જ્યાં સુધી નિઝામનું

વરાડ પછી એક બીજા મુસલમાની રાજ્ય તરફ ડેલ્હાઉઝીનું લક્ષ ખેંચાયું. ચાલુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંબંધ ન હોવાથી અમે ટુંકાણમાં એ વાત પતાવીએ છીએ.

દખ્ખણમાં કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું. મોગલાઇ જમાનામાં એ નિઝામનાં રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું. એની રાજધાનીનું શહેર અર્કાટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને ગાઢ સંબંધ છે. એ સ્થાનમાં બ્રિટિશ કંપનીનું જૂનું આશ્રય સ્થળ સેન્ટ ડેવડનો કિલ્લો બંધાયો હતો. આ સ્થાનમાં બ્રિટિશ લડાયક શક્તિએ ડુપ્લિની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમાં રોબર્ટ કલાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેરવૃત્તિ પરિતૃપ્ત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કંપનિની મદદથી આ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

ઇ. સ. ૧૮૫૫

---

low, British India, its Races and its History. Vol. II. P. 189.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ લૉર્ડ કેનિંગે અફ્જુલ–ઉદ્દૌલા નિઝામુલ્મુલ્ક અસફખાં બહાદુર સાથે જે સંધિ કરી, તેની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાંના લશ્કર બદલ વરાડપ્રાંત જામીન તરીકે પોતાના હાથમાં રાખ્યો.–Aitchson A Collection of Treaties &c. Vol. V. P. 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાંથી નક્કી કરેલાં લેણા કરતાં વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

તથા તુંગભદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યો. ક્રૂર શાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે ક્રૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ સ્થળે ડેલ્હાઉઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે. પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર દોઆબ ફળદ્રુપ ગણાય છે. ફળદ્રુપતા જોતાં એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતાં ઉતરતો નથી. ડેલ્હાઉઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ફળદ્રુપ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુંચવી લીધો અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદ્રોહનો આબાદ નમુનો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો.[1]

---

૧. આર્નોલ્ડ કૃત ડેલ્હાઉઝીના અમલ સંબંધીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol. II. 141–143.) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરતાં એવું જણાવ્યું હતું કે વરાડ પ્રાંત બ્રિટિશ સરકાર હંમેશને માટે રાખી શકશે ... ૪ની સંધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે. તો પણ મારે સંતુષ્ટ રહેવું ... સ્પષ્ટ લખેલું છે કે જ્યાં સુધી નિઝામનું ચાલતું નહિ રહે: સરકારના ... ખાવું પીવું, ઉંઘવું અને ન... વરાડ બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં રહેશે.

વરાડ પછી એક બીજા મુસલમાની રાજ્ય તરફ ડેલ્હાઉઝીનું લક્ષ ખેંચાયું. ચાલુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંબંધ ન હોવાથી અમે ટુંકાણમાં એ વાત પતાવીએ છીએ.

દક્ષ્ખણમાં કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું. મોગલાઇ જમાનામાં એ નિઝામનાં રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૫

એની રાજધાનીનું શહેર અર્કાટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને ગાઢ સંબંધ છે. એ સ્થાનમાં બ્રિટિશ કંપનીનું જૂનું આશ્રય-સ્થળ સેન્ટ ડેવડનો કિલ્લો બંધાયો હતો. આ સ્થાનમાં બ્રિટિશ લશ્કરી શક્તિએ ડુપ્લિની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમાં રોબર્ટ ક્લાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેરવૃત્તિ પરિતૃપ્ત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કંપનિની મદદથી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

---

low, British India, its Races and its History. Vol. II. P. 189.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ લૉર્ડ કેનિંગે અફજુલ-ઉદ્દૌલા નિઝામુલ્મુલ્ક અસફખાં બહાદુર સાથે જે સંધિ કરી, તેની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાંના લશ્કર બદલ વરાડપ્રાંત જામીન તરીકે પોતાના હાથમાં રાખ્યો.–Aitchson A Collection of Treaties &c. Vol. V. P. 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાંથી નક્કી કરેલાં લેણા કરતાં વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

તથા તુંગભદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર દોઆબ કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યો. ક્રૂર શાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે ક્રૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ સ્થળે ડેલ્હાઉઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે. પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર દોઆબ ફળદ્રુપ ગણાય છે. ફળદ્રુપતા જોતાં એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતાં ઉતરતો નથી. ડેલ્હાઉઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ફળદ્રુપ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુંચવી લીધો અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદ્રોહનો આબાદ નમુનો જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો.[1]

---

[1]. આર્નોલ્ડ કૃત ડેલ્હાઉઝીના અમલ સંબંધીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol. II. 141–143.) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરતાં એવું જણાવ્યું હતું કે વરાડ પ્રાંત બ્રિટિશ સરકાર હંમેશને માટે રાખી શકશે ... તો પણ સારું સંતુષ્ટ રહેવું ...ની સંધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે. ...વાનું નહિ રહે; સરકારના ... સ્પષ્ટ લખેલું છે કે જ્યાં સુધી નિઝામનું ખાતું ... વરાડ બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં રહેશે.

વરાડ પછી એક બીજા મુસલમાની રાજ્ય તરફ ડેલ્હાઉઝીનું લક્ષ ખેંચાયું. ચાલુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંબંધ ન હોવાથી અમે ટુંકાણમાં એ વાત પતાવીએ છીએ.

દક્ષિણમાં કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું. મોગલાઇ જમાનામાં એ નિઝામનાં રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું. એની રાજધાનીનું શહેર અર્કાટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને ગાઢ સંબંધ છે. એ સ્થાનમાં બ્રિટિશ કંપનીનું જૂનું આશ્રય-સ્થળ સેન્ટ ડેવીડનો કિલ્લો બંધાયો હતો. આ સ્થાનમાં બ્રિટિશ લડાયક શક્તિએ ડુપ્લેની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમાં રોબર્ટ કલાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેરવૃત્તિ પરિતૃપ્ત કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કંપનિની મદદથી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

ઇ. સ. ૧૮૫૫

---

low, British India, its Races and its History. Vol. II. P. 189.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મીએ લૉર્ડ કેનિંગે અફ્જુલ-ઉદ્દૌલા નિઝામુલ્મુલ્ક અસફખાં બહાદુર સાથે જે સંધિ કરી, તેની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાંના લશ્કર બદલ વરાડપ્રાંત જામીન તરીકે પોતાના હાથમાં રાખ્યો.–Aitchson A Collection of Treaties &c. Vol. V. P. 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાંથી નક્કી કરેલાં લેણા કરતાં વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

બેઠા. તેને ગાદીપર બેસાડ્યા બાદ કંપનિએ તેનું રક્ષણ કરવા માટે ઠરાવ્યું કે લશ્કર કર્ણાટકમાં રાખ્યું. નવાબે એ સૈન્યનું ખર્ચ આપવું કબુલ્યું. ધીમે ધીમે ઉડાઉપણાથી તેમ વ્યવસ્થાના અભાવે મહમદઅલી દેવામાં ડુબતો ગયો. એ માટે ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં કંપનીએ મહમદઅલી સાથે સંધિ કરી એ દેવું વસુલ કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મ્હૈસૂરનો વિગ્રહ બન્યો. નવાબના અમલદારો એ સમયે દેવાના હપ્તા આપવા અસમર્થ નીવડ્યા, તેથી કંપનીએ લડાઈ દરમીઆન કર્ણાટકનો કારભાર પોતાના હાથમાં લેવાનું ઠરાવ્યું કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં લૉર્ડ કૉર્નવાલિસે નવાબ સાથે સંધિ કરી. તેથી આ નિશ્ચય મુજબ વર્તવાનો માર્ગ સરલ થયો, સંધિના નિયમ મુજબ નવાબે કર્ણાટકની ઉપજનો [illegible] લાખ [illegible] કારભાર કંપનીને સોંપી દેવાનું વચન આપ્યું.[૧]

મહમદઅલી પછી ઇ. સ. ૧૭૯૫ના ઑક્ટોબરની ૧૬ મી તારીખે ઉમદતુલ ઉમરા આર્કટની ગાદી પર બેઠો. એ નવાબે ટિપુ સુલતાન સાથે કાવતરું કર્યું છે એવો શક લૉર્ડ વેલેસ્લિને ગયો. પરંતુ મૃત્યુએ (ઈ. સ. ૧૮૦૧ ના જુલાઈની ૧૫ મી) નવાબને વેલેસ્લિના કઠોર હસ્તમાંથી છોડાવ્યો. પરંતુ વેલેસ્લિનો શક કંઈ મરહુમ નવાબ સાથે ગયો નહિ. તેણે અદ્‌ભુત કારણ રજુ કરી અપૂર્વ [illegible] બળને લીધે મરહુમ નવાબના પુત્ર અલી હુસેનને પિતાના હકનો ઉત્તરાધિકારી ગણ્યો ! મરહુમ નવાબે પોતાની હયાતીમાં સરકારે કર્ણાટકનો કારભાર પોતાના હાથમાં લે એ મતલબનું સંધિપત્ર તૈયાર કર્યું હતું, ને કરારનામું અલી હુસેન આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૧૯ના ઓગસ્ટની ૩જી તારીખે આ આઝમુદૌલા મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર આઝિમજા નવાબ થયો. ઈ. સ. ૧૮૨૫ ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે તે મહમ્મદ ઘાઉસખાન નામના એક નાના પુત્રને મૂકી મરણ પામ્યો. મહમ્મદ ઘાઉસખાન ઉમરમાં આવ્યો, ત્યાં સુધી તેના કાકાએ તેની સંભાળ રાખી. ઈ. સ. ૧૮૫૫ ના ઓક્ટોબરની ૭ મી તારીખે મહમ્મદ ઘાઉસ ખાં મરણ પામ્યો. આઝિમજાએ બ્રિટિશ સરકાર પાસે ગાદીની માગણી કરી. એ સમયે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી ગવર્નર જનરલ હતો. બીજાનાં રાજ્યો ખુંચવી લેવાં એ તેની વહાલામાં વહાલી નીતિ હતી. આઝિમજાએ તેની પાસે આર્કોટની ગાદી માગી.

૧ A Colllection of Treaties Vol. V. P. 250

૨ Empire in India, P. 50–51.

સંભાએ રેસિડેન્ટની માગણી નામંજુર કરી. ડેલ્હાઉઝી કલકત્તા આવ્યો એટલે આ બાબત વડી સરકારની કારોબારી કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ થઇ. ગવર્નર જનરલે મદ્રાસની કાઉન્સિલના ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું, એથી આર્કોટની માફક તાંજોરની ગાદી અને રાજકીય સત્તા શિવાજી સાથે અંતર્હિત થયાં.

એક બીજા બિનવારસી નાનાં રાજ્યની હકીકત અમે જણાવીએ છીએ. એ રાજ્ય સાથે ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનો ગાઢ સંબંધ નથી, તેથી અમે અતિ સંક્ષેપમાં એ વિગત લખી આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરશું.

બંગાળાની પશ્ચિમે આવેલાં સંબલપુરમાં ત્યાંના દેશી રાજા રાજ્ય કરતા હતા. પહેલાં એ રાજ્ય ભોંસલે સરકારના તાબામાં હતું, પણ વખત જતાં ભોંસલેના વંશજોએ તેના પરથી દાવો ઉઠાવી લીધો, એટલે બ્રિટિશ સરકારે તે રાજ્ય જૂના રાજાના વંશધરોમાંના એકને આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં એ વંશનો રાજા નારાયણસિંહ મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર નહોતો, આથી સંબલપુરની ગાદી વારસ વગરની થઈ પડી. હિંદ અને વિલાયતના મુખ્ય અમલદારોએ જરા પણ શંકા લાવ્યા વિના સંબલપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ કર્યો. આ રીતે અનાયાસે સંબલપુર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૪૯.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી કેવળ બીજાનાં રાજ્યો લેવામાં જ સંતોષ માનતો નહિ. તેણે ફક્ત બિનવારસી રાજ્યો ખાલસા કરી, રાજાઓનાં માન ઉતારી પોતાની કઠોર રાજનીતિ સિદ્ધ કરી આપી નથી.

રાજ્યો ખાલસા કરવાં અને રાજાઓનાં માન ઉતારવાં એ બે કાર્ય સિવાય એક બીજા કાર્યથી પણ તેની કઠોરતા જણાઈ આવે છે, લડાઇની જીત તરીકે જેઓનાં રાજ્ય લઇ લેવામાં આવ્યાં હતાં, જેઓ રાજભ્રષ્ટ, શ્રીભ્રષ્ટ થઇ, બ્રિટિશ સિંહના આશરા તળે, રહેઠાણ કરી રહ્યા હતા, તેઓ પર પણ ડેલ્હાઉઝીનો લોખંડી પંજો પડ્યો હતો. બળવાના ઇતિહાસની કાર્યકારણપરંપરા બતાવવા જતાં અમારે એ જાતનાં એક કાર્યનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કરવું પડશે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮.

હિંદના ઇતિહાસમાં સતારા, નાગપુર અને પુના, એ ત્રણ મરાઠા રાજ્યો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પ્રતાપથી પહેલાં બે રાજ્યો કેવી રીતે નષ્ટ થયાં, એ વિગત અમે જણાવી ગયા છીએ. ત્રીજું રાજ્ય ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો તે પહેલા કંપનીના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના જૂનની ૩ જી તારીખે બીજા મરાઠા વિગ્રહને અંતે પુનાનો છેલ્લો પેશ્વા બાજીરાવ બીજો બ્રિટિશ સેનાપતિ સર જૉન માલ્કમને શરણે આવ્યો[1] બાજીરાવે ક્ષત્રીયના ધર્મને વશ થઇ લડાઇ જાહેર કરી હતી, લડાઇમાં જીત મેળવવાની આશાથી હથિયાર પકડ્યાં હતાં, અને છેવટે હારી જવાથી બાયલાની માફક નાસી ન જતાં ખરા વીરની માફક, લડાઇના નિયમ મુજબ, વિજેતા સમક્ષ હથિયાર તજી આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું. વિજેતાએ પણ લડાઇના પવિત્ર નિયમોનું પૂરેપૂરૂં પાલન કર્યું હતું, લડવૈયાના પવિત્ર ધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. તેણે શત્રુના

---

૧ The Life and Correspondence of Major-General Sir John Malcolm. Vol. II., P. 253.

માલીકની પેઠે નિર્દોષપણે દિવસો ગુજારતા હતા. બાજીરાવ બ્રિટિશ સરકારપર એટલો તો સ્નેહ રાખતો હતો કે સરકારની મુશ્કેલી ભરી હાલતમાં તે પોતાથી બને તેટલી મદદ કરવામાં ચૂકતો નહિ. જ્યારે અફગાનિસ્તાનની લડાઇમાં બ્રિટિશ સરકારનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો, જ્યારે એ સંકટભરી સ્થિતિમાં કંપનીએ નાણાં માટે ચારે બાજુ નજર ફેંકી, ત્યારે બાજીરાવે ૫ લાખ રૂપીઆ દેવાં તરીકે સરકારના હાથમાં મૂક્યા હતા. જ્યારે ખાલસા લશ્કરે કંપની સરકાર સામે બાથ ભીડી, જ્યારે બ્રિટિશ કંપની વિરુદ્ધ લડવાને ખાતર મદમસ્ત ખાલસા સૈન્યે સતલજ નદી ઓળંગી ત્યારે બાજીરાવે કંપનિને પોતાને ખરચે એક હજાર ઘોડેસ્વાર અને એક હજાર પાયદળ આપી પોતાની ઉદારતા અને વિશ્વાસુપણું બતાવી આપ્યું હતું.

આ પ્રમાણે ઉદારતા બતાવ્યાથી બાજીરાવ બ્રિટિશ સરકારનું પ્રિયપાત્ર થઇ પડયો. તે એક સમયે પૂનાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હતો, એક સમયે તેના પ્રચંડ પ્રતાપથી મહારાષ્ટ્ર કંપતું, તે વાત તે ભૂલી જ ગયો. જે કંપનિ એક સમયે તેના ભયથી શંકાશીલ રહેતી, અત્યારે તેજ બ્રિટિશ કંપનિના આશરા તળે રહી સારા કે માઠા અવસરમાં તેનું મન પ્રસન્ન રાખવા માટે બાજીરાવ તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, વારંવાર મદદ કરી મિત્રતાનાં દૃષ્ટાંત આપવા લાગ્યો. તેનું સાહસ, બહાદુરી, રણોન્માદ ભૂતકાળમાં વિલીન થઇ ગયાં. બાજીરાવ પવિત્ર ગંગાના તટપર પવિત્ર સ્વભાવવાળા, સંયમી તપસ્વીની માફક સમય વીતાડવા લાગ્યો !

બાજીરાવ પાસે પૈસો બહુ હતો. બિઠુરની જાગીર અને આઠ લાખનું સાલિયાણું મળવાથી તેની પાસે ઘણું દ્રવ્ય જમા થયું હતું. પરંતુ એ દ્રવ્યનો વારસ ન જન્મ્યો. બધાને વિચાર થયો હતો કે

બાજીરાવ અપુત્ર મરણ પામશે તો આ બધી દોલત કોણ ભોગવશે? આ બધી દોલત કોને સોંપવામાં આવશે? બાજીરાવને પણ આવોજ વિચાર થયો. તેથી તેણે તરતજ દત્તક લઇ[1] પોતાના વંશ અને દોલતના રક્ષણનો ઉપાય કર્યો. મરણ પહેલાં બાજીરાવે, પોતાના દત્તક પુત્રને પેશ્વાની પદવી અને વાર્ષિક પેન્શનના કાયદેસર વારસ ગણવાની બ્રિટિશ સરકારને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના નામંજૂર થઇ; છતાં એથી બાજીરાવની આશા છૂટી નહિ. કંપનિએ ટુંકામાં એ જવાબ આપ્યો કે "અમે વિચાર કરી પેશ્વાનાં મરણ બાદ તેના કુટુંબના નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરશું." માટે એ બાબતમાં બધો નિશ્ચય ભવિષ્યપર લટકી રહ્યો; બાજીરાવ પણ ભવિષ્યપર આધાર રાખી સંતુષ્ટ થયો. ધીમેધીમે તેનું શરીર લથડયું, પક્ષાઘાત લાગુ પડયો, આંખો દૃષ્ટિ શકિતહીન થવા લાગી, બાજીરાવ કાળને વશ થઇ ઐહિક જીવનની સીમાપર આવી પહોંચ્યો.

---

૧. સર ચાર્લ્સ જેકસનના મત મુજબ બાજીરાવે બે જણને દત્તક લીધા હતા—A Vindication. પરંતુ બાજીરાવનાં વસીયતનામા સાથે એ મતનું ઐક્ય જળવાતું નથી. વસીયતનામા મુજબ બાજીરાવને દત્તકપુત્ર ત્રણ અને દત્તક પૌત્ર એક હતો. બાજીરાવે પોતાના વસીઅતનામામાં લખ્યું છે કે, "ધોન્ડુપંત નાના મારો પહેલો પુત્ર છે, ગંગાધરરાવ મારો સૌથી નાનો અને ત્રીજો પુત્ર તથા સદાશિવ પંત દાદા મારો બીજો પુત્ર છે પાંડુરંગરાવના પુત્ર સાથે મારે ત્રણ પુત્ર અને એક પૌત્ર છે. મારાં મરણ પછી મારો સર્વથી મોટો પુત્ર ધોન્ડુપંત નાના મુખ્ય પદવી મેળવી મારી પેશ્વાની ગાદીનો અદ્વિતીય અધિપતિ થશે." ઇત્યાદિ—Ms. Records Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I. P. 901, note.

ઈ. સ. ૧૮૫૧

૭૭ વર્ષ સુધી શરીરનો ભાર વેઠયા પછી બાજીરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે મરણ પામ્યો. તેણે ઇ. સ, ૧૮૩૯ માં જે વસીઅતનામું કર્યું હતું તે મુજબ તેનો મોટો દત્તક્પુત્ર પેશ્વાની ગાદી અને બધી સ્થાવર જંગમ મિલ્કતનો ધણી થયો. એ મોટો દત્તક પુત્ર ધોન્ડુપંત **નાના**સાહેબના નામથી પ્રખ્યાત છે. જ્યારે બાજીરાવ મરણ પામ્યો, ત્યારે **નાના** સાહેબની ઉમર ૨૭ વર્ષની હતી. તે શાન્ત સ્વભાવનો, મધુર વચની, કરકસરીઓ અને બ્રિટિશ કમિશનરની સલાહ મુજબ ચાલનારો હતો. બ્રિટિશ ઇતિહાસકારોની કાતિલ કલમ પણ તેનાં ગુણગાન ગાતાં અચકાતી નથી.[1] પિતાનાં મરણપછી **નાના**સાહેબ લગભગ ૩૦ લાખ રૂપીઆનો માલીક બન્યો. તે રૂપીઆનો અરધ કરતાં વધુ ભાગ તેણે કંપનીની લોન લેવામાં રોકયો.[2] બાજીરાવનું કુટુંબ અને દાસદાસીઓના નિર્વાહનો ભાર નાના સાહેબપર પડયો. **નાના** સાહેબે એ માટે બાજીરાવને મળતું સાલિયાણું મેળવવા બ્રિટિશ સરકારપર આધાર રાખ્યો. એ વખતે સુબેદાર રામચંદ્ર પંત નામના બાજીરાવના એક વિશ્વાસુ

---

૧. Kaye's Sepoy War. Vol. I. P. 101. Comp. British India, its Racs and its History Vol. II. P. 220.

૨. કમિશનરના રિપોર્ટ મુજબ **નાના**સાહેબ ૧૬ લાખ રૂપીઆના સરકારી કાગળો, ૧૦ લાખ રૂપિઆનું ઝવેરાત, ૮ લાખ રૂપીઆના સોનાના સિક્કા, ૮૦ હજારના દાગીના અને ૨૦ હજાર રૂપીઆના રૂપાનાં વાસણોનો અધિકારી થયો હતો.

મિત્રના હાથમાં તેના કુટુંબનાં બધાં કાર્યની લગામ હતી. **રામચંદ્ર પંત** બાજીરાવનો સાચો સલાહકાર અને તેના નોકર ચાકરોને સારો રસ્તો સૂઝાડનારો હતો તે **રામચંદ્ર પંત** અત્યારે પોતાના મિત્રના પુત્રના હક સાચવવા તત્પર થયો. તેણે બહુજ વિવેક પુરઃસર, સરકાર તરફ **નાના** સાહેબના અચળ વિશ્વાસનું સૂચન કરી જણાવ્યું, કે, "માનનીય કંપનિ જે પ્રમાણે બાજી મહારાજનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતી તે તરફ લક્ષ રાખી, **નાના**સાહેબ એ બાબતમાં સંપૂર્ણ આશા રાખી સર્વ પ્રકારની ચિંતા છોડી બેઠા છે. બ્રિટિશ સરકારની દયા અને ઉદારતા એજ તેઓનું એક માત્ર અવલંબન રહ્યું છે. તેઓ સરકારની સત્તા અને ચઢતી જોવાની સર્વદા ઇચ્છા રાખે છે; ભવિષ્યમાં પણ તેઓની એવી ઇચ્છામાં અણુમાત્ર ફેરફાર થશે નહિ."

બિથુરના બ્રિટિશ કમિશનરે[1] પેશ્વાના કુટુંબના દાવાનું સમર્થન કર્યું; પરંતુ એ સમર્થન ઉપરી અમલદારોને ન રુચ્યું. ટોમ્સન સાહેબ એ વખતે **વાયવ્ય** પ્રાંતોનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હતો. શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે, સજ્જન મનુષ્ય તરીકે તેની ખ્યાતિ બહુ ફેલાઈ હતી. પરંતુ તે નવી રાજનીતિનો પક્ષપાતી હોવાથી હિંદના રાજા અને કુલીન માણસો તરફ તેને બહુ લાગણી નહોતી.

---

૧. સૂક્ષ્મરૂપમાં કહીએ તો 'બે બ્રિટિશ કમિશ્નરો' એ પ્રમાણે લખવું જોઇએ. જ્યારે પેશ્વાનું મરણ થયું, ત્યારે કર્નલ મેન્સન બિથુરનો કમિશનર હતો. પરંતુ થોડા રોજ પછી તેની બદલી થઇ. એટલે કાનપુરના તે વખતના મેજિસ્ટ્રેટ મિ. મોરલેન્ડ સાહેબે કર્નલ મેન્સનનો ઓદ્ધો લીધો. ખાસ કરીને મોરલેન્ડ સાહેબપર જ આ બાબતની તપાસની જવાબદારી સોંપાઇ હતી. Kaye's sepoy War Vol. I., P. 102, note 2.

તેણે કમિશનરને બિથુરના અરજદારોના હૃદયમાં આશા પ્રદીપ્ત કરવાની મના કરી. ડેલ્હાઉઝી તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો; એટલે ટોમ્સન સાહેબનો હુકમ કોઇપણ સ્થળેથી પાછો ફરતો નહિ. તરતજ સરકારી હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ડેલ્હાઉઝીએ આ હુકમમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું હતું કે, "પેશ્વાએ ૪૩ વર્ષ સુધી ૮ લાખનું સાલિયાણું ભોગવ્યું છે. તે સિવાય તેમને જાગીર પણ મળી હતી. તેમણે એ સમય દરમિઆન અઠીકરોડથી પણ વધુ રૂપીઆ મેળવ્યા છે. તેમને કંઇ ખર્ચ નિભાવવું પડ્યું નથી. તેમને ઔરસ પુત્ર પણ નથી. તેઓ મરણ વખતે પોતાનાં કુટુંબને માટે ૨૮ લાખની મુડી મૂકી ગયા છે. અત્યારે પેશ્વાનાં જે કોઇ સ્વજન છે, તેઓને સરકારના અભિપ્રાય મુજબ કંઈ પણ માગવાનો અધિકાર નથી. તેઓ આ વખતે સરકારની દયા પર કોઇપણ જાતનો દાવો કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે પેશ્વા જે દોલત મૂકી ગયા છે, તે તેઓને માટે પુરતી છે. અત્યારે જે રકમ બતાવવામાં આવી છે, તે કરતાં વધારે મિલ્કત મૂકી પેશ્વા મરણ પામ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે."[૧]

આ પ્રમાણે **નાના** સાહેબની અરજ નિષ્ફળ ગઈ, **નાના** સાહેબને પિતાનું સાલિયાણું ન મળ્યું. **બાજીરાવ** પેશ્વા જે આશા

---

૧. Letter of Sir Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N. W. P., dated 24th September. 1851. ખરી રીતે કહીએ તો આ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નોંધ છે. તે વખતના રિવાજ મુજબ એ નોંધ પત્રની માફક વાયવ્ય પ્રાંતના લેફટેનન્ટ ગવર્નરને મોકલવામાં આવી હતી. A Vindication. P. 59. note.

પર આધાર રાખી બેઠો હતો, ભવિષ્ય તરફ જોઇ જે આશાથી સંતુષ્ટ થતો હતો, મિત્રપર વિશ્વાસ રાખી દત્તક પુત્રો ગ્રહણ કર્યા હતા, તે બધું ડેલ્હાઉઝીનાં લખાણથી નષ્ટ થયું. જેણે કાબૂલ ને પંજાબની લડાઇઓમાં પૈસા ને માણસોની મદદ કરી મિત્રતા સાચવી હતી, બ્રિટિશ કંપનીએ તેના પુત્રને સાલિયાણું આપવું બંધ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ તોડયું. સરકારે પેશ્વાના મરણ પછી તેના સાલિયાણાનો વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું હતું; આ વખતે ઉપર ઉપરથી તપાસ કરી ન્યાયનું ફારસ ભજવ્યું. મિત્રનો પુત્ર સાલિયાણા માટે અયોગ્ય ઠર્યો. ડેલ્હાઉઝીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરકારે આ જાહેરનામું બિથુરમાં જાહેર કર્યું, ડેલ્હાઉઝીએ ટોમ્સન સાહેબના મત સાથે મળતા થઇ નાના સાહેબને દોકડો પણ આપવાની ના પાડી; ટોમ્સન સાહેબે બિથુરના જાગીરપર હાથ નાખ્યો નહોતો, માટે એ જાગીર નાનાસાહેબના હાથમાં રહી. ડેલ્હાઉઝીએ પણ એમાં કંઈ હરકત કરી નહિ. પરંતુ પેશ્વાના સમયમાં એ જાગીરના લોકો જે નિયમથી બંધાયલા હતા, તે નિયમ રદ કર્યા. સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની સંધિ રદ કરી, બિથુરની જાગીરના રહેવાશીઓપર દિવાની અને ફોજદારી સત્તા બેસાડી.[૧]

ઇ. સ. ૧૮૫૨ — જ્યારે ધોન્ડુપંતની બધી આશા નિષ્ફળ થઇ, જ્યારે હિંદી સરકારે ધોન્ડુપંતની અરજ નામંજૂર કરી, ત્યારે તેણે ડેલ્હાઉઝીની સરકાર પર આધાર ન રાખતાં કોર્ટઓવ ડિરેક્ટરની સભામાં

૧ A Collection of Treaties Vol, III., P. 10.

પડેલા મોગલ શહેનશાહના વંશજો કરતાં શી રીતે ઉતરતા ગણાયા ?" ત્યાર બાદ નાના સાહેબે પોતાને વિધિપૂર્વક લીધેલા દત્તક તરીકે પૂરવાર કરેલ છે. એવી રીતે દત્તક લીધેલો પુત્ર, ઔરસ પુત્રની માફક પિતાની બધી મિલ્કતનો અધિકારી થઇ શકે છે, કંપનિ પણ એ દત્તકના પુત્રાધિકાર કાયદેસર રીતે સ્વીકારવાને બાધ્ય છે, એ બાબતનું સમર્થન કર્યું છે.

ત્યાર બાદ નાના સાહેબ એક બીજી બાબતપર ઉતરી પડેલ છે. બાજીરાવે પોતાના પેન્શનમાંથી બચાવી ઘણું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું છે, માટે તેમના વંશજને કંઇ પણ પેન્શન આપવું એ નકામું છે; એ વચનો પર ટીકા કરતાં નાના સાહેબે લખ્યું છે કે, "મરહુમ પેશ્વા પોતાનાં પેન્શનમાંથી કુટુંબમાં ભરણપોષણ જોગ રૂપીઆ રાખી ગએલ છે, એમ ધારવું એ ચાલુ બાબત સાથે બિલકુલ સંબંધ રાખતું નથી, અને બ્રિટિશ સરકારના તાબાના હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાવલીમાંથી પણ એવું બીજું ઉદાહરણ મળી શકતું નથી. બ્રિટિશ સરકાર સંધિ મુજબ મરહુમ પેશ્વા અને તેના કુટુંબનાં ગુજરાન માટે ૮ લાખ રૂપીઆનું સાલિઆણું આપવા બંધાએલી હતી. પેશ્વાએ એ સાલિયાણામાંથી કેટલું ખરચ્યું તેની તપાસ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને કંઇ પ્રયોજન નથી. પેશ્વા પણ એ સાલિયાણાંના કોઈ પણ ભાગ કેવી રીતે ખરચવો એ બાબતમાં બંધાયલા ન હોતા. અરજદાર ભાર મૂકીને પૂછે છે કે બ્રિટિશ સરકારના જે જે પગારદાર નોકરો છે, તેને તમે કેટલા રૂપીઆ બચાવો છો અને કેટલા ખર્ચો છો તેવો સવાલ સરકાર પૂછી શકે છે? સંધિથી બંધાયલા માણુસનાં પેન્શનમાંથી વધારે પ્રમાણમાં રૂપીઆ બચ્યા હોય,

તેથી શું તેનાં સંતાનોનું પેન્શન બંધ કરવું યોગ્ય છે? એક હિંદી રાજા-એક જૂના રાજનો વંશધર સરકારની દયા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે, તેને શું સરકારી નોકર કરતાં પણ હલકો ગણવો એ ઉચિત છે? જો આ બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારને કંઇ શક હોય તો તે શક છેદી નાખવાને માટે અરજદાર માનપૂર્વક જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૮૧૮ ની સંધિ મુજબ કેવળ પેશ્વા અને તેનાં કુટુંબીઓના ભરણપોષણ માટે જ વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ નક્કી કરવામાં આવ્યા નહોતા, પણ જે બધા વિશ્વાસુ અનુચરો નિર્જન પ્રવાસી પેશ્વાની સાથે આવ્યા હતા, તેઓનાં ભરણપોષણનો પણ એ રૂપીઆમાં જ સમાવેશ થતો હતો. સરકારને પૂરેપૂરી ખબર છે કે પેશ્વાની નાનીશી આવકમાં આ અસંખ્ય કુટુંબોનું ગુજરાન ચાલતું નહિં. વળી હિંદી રાજાઓ સત્તાહીન થાય છતાં તેમને પોતાની પદ્વી જાળવી રાખવી પડે છે; જો એ બાબતનો બરાબર વિચાર કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે પેશ્વાએ વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનો પ્રદેશ આપી, વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા હતા. તેમાંથી જે બચ્ચું હશે તે વધારે નહિ હોય. પેશ્વાએ અતિ સાવચેતીથી પોતાની સંપત્તિ બચાવી કંપનિના કાગળો ખરીદ્યા હતા, તે કાગળોનાં વ્યાજ પેટે તેમનાં મૃત્યુ વખતે વાર્ષિક ૮૦ હજારની આવક થતી. આવી પરિણામ દૃષ્ટિ, અને કરકસર શું તેમણે કરેલું મહાપાપ ગણાય છે? એ પાપથી શું તેમના કુટુંબીઓ સંધિમાં જણાવવામાં આવેલી રકમથી વંચિત રહેશે?"[1]

---

૧. Ms. Records. Comp. Kaye's Sepoy War Vol. I., P. 104-108.

પરંતુ આવી યુક્તિપુરઃસર લખાયલી અરજી ઇંગ્લાંડમાં સારૂં પરિણામ નીપજાવી શકી નહિ. ડિરેક્ટરની

ઇ. સ. ૧૮૫૩

બૉર્ડ કઠણ પર્વતની પેઠે અચળ રહી; ધોન્ડુપંતની અરજીએ તેનાપર કશી અસર ન કરી. તેઓએ ડેલ્હાઉઝીના મતને ટેકો આપ્યો હતો; આ વખતે પણ તેઓએ તેમજ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના મેની ૧૯ મી તારીખે આ બાબતનો તેઓએ જવાબ વાળ્યો. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે, " અમે સંપૂર્ણ રીતે ગવર્નર જનરલના મતને મળતા થઇ ફરમાવીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર બાજીરાવના દત્તકપુત્ર અથવા પોષ્યવર્ગનો કંઇ પણ દાવો નથી; મરહૂમ પેશ્વા ૩૩ વર્ષ સુધી પેન્શન ભોગવી જે મૂકી ગયા છે, તેમાંથી તેમના પરિવારનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલે તેમ છે."[૨] જેઓએ આ રીતે નિર્દય થઇ ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનું અનુમોદન કર્યું તેઓની સમક્ષ ફરીથી નાનાસાહેબની અરજી આવી પહોચી. ડિરેક્ટરોએ અરજી વાંચી હિંદી સરકારને લખી મોકલ્યું કે, " અરજદારને જણાવવું કે, તેમના પિતાને મળતું સાલિયાણું વંશપરંપરાનું નહોતું, માટે તેપર તમારો દાવો પહોંચતો નથી. તેમની અરજી નામંજૂર થઇ છે." આ કઠોર જવાબ બિઠુર પહોંચે તે પહેલાં નાનાસાહેબે પોતાનો હક સાબીત કરવા માટે વિલાયતમાં એક વકીલ મોકલ્યો હતો. એ વકીલ તે મરાઠા સુબેદાર રામચંદ્રપંતનો પુત્ર નહોતો—એક સુંદર, કદાવર, બાંધાનો, અંગ્રેજી ભણેલો મુસલમાન યુવક હતો. એનું નામ આજિમુલ્લાખાં હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ ની ગ્રીષ્મ

---

૨. The Court of Directors to the Government of India, Ms.

ઋતુમાં **આજિમુલ્લાખાં** ઇંગ્લાંડ આવી પહોંચ્યો. અને લિદન નામના એક અંગ્રેજની મદદથી **નાનાસાહેબ**નો પક્ષ મજબૂત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેમાં તેને સફળતા ન મળી. ડિરેક્ટરોનો હુકમ આ અગાઉ બહાર પડી ચૂક્યો હતો. **આજીમુલ્લા**એ યથાશક્તિ મહેનત કરી, પણ એ હુકમમાં કંઈ સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.

આ પ્રમાણે **નાનાસાહેબ**ની બધી આશા ભાંગી પડી. **બાજીરાવ**નું કુટુંબ અંગ્રેજ કંપનિની દયાથી વંચિત થયું. **બાજીરાવે** જેનાપર આશા રાખી હતી, જેના હાથમાં પોતાની કિંમતી રિયાસત સોંપી હતી, જેનાપર આધાર રાખી એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તેઓ-એજ અત્યારે તેમના દત્તક પુત્રને દાદ ન આપી. એક જણ પાસેથી વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનું રાજ્ય લઈ તે નિમિત્ત વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ ખરચવા એ પણ કંપનીને મહા પાપ થતું લાગ્યું. **બ્રિટિશ** કંપની આ પાપની બીકથી ભડકી. **નાનાસાહેબ** કંપનીને એ પાપ કરાવવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને **વિલાયત**માં વકીલ મોકલી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું.

આ તરફ **આજિમુલ્લાખાં** **વિલાયત**માં નિષ્ફળ નિવડવાથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભોગવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો. તેનું શારીરિક સૌંદર્ય અને વરણાગીપણાએ એ સુખનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. **આજિમુલ્લા** સુધરેલા પોશાકમાં, સુધરેલી ફેશનથી ઇંગ્લાંડની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ સમિતિઓમાં આવજા કરવા લાગ્યો. તેનો હસતો ચહેરો અને શારીરિક સૌંદર્ય ઘણા લોકોને આકર્ષણ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્લાંડની સ્ત્રીઓ પણ એ આકર્ષણથી બચી શકી નહિ. તેઓની કૃપાથી **આજિમુલ્લા**ના શારીરિક સૌંદર્યની ખ્યાતિ અધિક પ્રમાણમાં

પરંતુ આવી યુક્તિપુરઃસર લખાયલી અરજી ઈંગ્લાંડમાં સારૂં પરિણામ નીપજાવી શકી નહિ. ડિરેક્ટરની

ઇ. સ. ૧૮૫૩

બૉર્ડ કઠણ પર્વતની પેઠે અચળ રહી; ધોન્ડુપંતની અરજીએ તેનાપર કશી અસર ન કરી. તેઓએ ડેલ્હાઉઝીના મતને ટેકો આપ્યો હતો; આ વખતે પણ તેઓએ તેમજ કર્યું. ઇ, સ. ૧૮૫૨ ના મેની ૧૯ મી તારીખે આ બાબતનો તેઓએ જવાબ વાળ્યો. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે," અમે સંપૂર્ણ રીતે ગવર્નર જનરલના મતને મળતા થઈ ફરમાવીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર બાજીરાવના દત્તકપુત્ર અથવા પોષ્યવર્ગનો કંઇ પણ દાવો નથી; મરહૂમ પેશ્વા ૩૩ વર્ષ સુધી પેન્શન ભોગવી જે મૂકી ગયા છે, તેમાંથી તેમના પરિવારનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલે તેમ છે."[૨] જેઓએ આ રીતે નિર્દય થઇ ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનું અનુમોદન કર્યું તેઓની સમક્ષ ફરીથી નાનાસાહેબની અરજી આવી પહોંચી. ડિરેક્ટરોએ અરજી વાંચી હિંદી સરકારને લખી મોકલ્યું કે, " અરજદારને જણાવવું કે, તેમના પિતાને મળતું સાલિયાણું વંશપરંપરાનું નહોતું, માટે તેપર તમારો દાવો પહોંચતો નથી. તેમની અરજી નામંજૂર થઇ છે." આ કઠોર જવાબ બિઘુર પહોંચે તે પહેલાં નાનાસાહેબે પોતાનો હક સાબીત કરવા માટે વિલાયતમાં એક વકીલ મોકલ્યો હતો. એ વકીલ તે મરાઠા સુબેદાર રામચંદ્રપંતનો પુત્ર નહોતો–એક સુંદર, કદાવર, બાંધાનો, અંગ્રેજી ભણેલો મુસલમાન યુવક હતો. એનું નામ આજિમુલ્લાખાં હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ ની ગ્રીષ્મ

---

૨. The Court of Directors to the Government of India, Ms.

ઋતુમાં આજિમુલ્લાખાં ઇંગ્લાંડ આવી પહોંચ્યો. અને લિંદન નામના એક અંગ્રેજની મદદથી નાનાસાહેબનો પક્ષ મજબૂત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેમાં તેને સફળતા ન મળી. ડિરેક્ટરોનો હુકમ આ અગાઉ બહાર પડી ચૂક્યો હતો. આજીમુલ્લાએ યથાશક્તિ મહેનત કરી. પણ એ હુકમમાં કંઈ સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.

આ પ્રમાણે નાનાસાહેબની બધી આશા ભાંગી પડી. બાજીરાવનું કુટુંબ અંગ્રેજ કંપનિની દયાથી વંચિત થયું. બાજીરાવે જેનાપર આશા રાખી હતી, જેના હાથમાં પોતાની કિંમતી રિયાસત સોંપી હતી, જેનાપર આધાર રાખી એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તેઓ-એજ અત્યારે તેમના દત્તક પુત્રને દાદ ન આપી. એક જણ પાસેથી વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનું રાજ્ય લઈ તે નિમિત્ત વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ ખરચવા એ પણ કંપનીને મહા પાપ થતું લાગ્યું. બ્રિટિશ કંપની આ પાપની બીકથી ભડકી. નાનાસાહેબ કંપનીને એ પાપ કરાવવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને વિલાયતમાં વકીલ મોકલી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડયું.

આ તરફ આજિમુલ્લાખાં વિલાયતમાં નિષ્ફળ નિવડવાથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભોગવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો. તેનું શારીરિક સૌંદર્ય અને વરણાગીપણાએ એ સુખનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. આજિમુલ્લા સુધરેલા પોશાકમાં, સુધરેલી ફેશનથી ઇંગ્લાંડની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ સમિતિઓમાં આવજા કરવા લાગ્યો. તેનો હસતો ચહેરો અને શારીરિક સૌંદર્ય ઘણા લોકોને આકર્ષણ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્લાંડની સ્ત્રીઓ પણ એ આકર્ષણથી બચી શકી નહિ. તેઓની કૃપાથી આજિમુલ્લાના શારીરિક સૌંદર્યની ખ્યાતિ અધિક પ્રમા

ફેલાવા લાગી. જ્યારે આ રીતે ઇંગ્લાંડમાં અંગ્રેજી સ્ત્રીસમાજના અનુગ્રહથી આજિમુલ્લા પૂજાતો હતો, ત્યારે એક બીજો માણસ પદભ્રષ્ટ સતારાના રાજાના વકીલ તરીકે લંડનમાં રહેતો હતો; એ એક મરાઠો હતો. તેનું નામ રંગ બાપાજી હતું. રંગ બાપાજી વકીલોમાં આદર્શ હતો; તેના જેવા કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ, સ્થિરબુદ્ધિ અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ વકીલ બહુજ થોડા હોય છે. એ મહા મુશ્કેલીએ સતારાના રાજાનો પક્ષ મજબૂત કરતો હતો; પરંતુ તેનો બધો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. રંગ બાપાજીનાં ગાઢ રાજનૈતિક જ્ઞાન અને કર્ત્તવ્યનિષ્ઠાએ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોનું ધ્યાન ન ખેંચ્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૩ ની શરદઋતુમાં રંગ બાપાજી અને આજિમુલ્લા–બંનેની હાર થઇ, બંને નિષ્ફળ નીવડી પરસ્પર એકતાસૂત્રથી જોડાયા. ધર્મ, જાતિ અને રહેણીકહેણીમાં જુદાઈ હોવા છતાં સમદુઃખી હોવાથી બંનેની મિત્રાચારીમાં વાંધો ન આવ્યો. એકજ સંકલ્પ અને એકજની નિષ્ફળતાથી બંને દૂર દેશમાં ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા. આ બંનેએ શું કહ્યું હતું, શું કર્યું હતું, તે બાબતમાં ઇતિહાસે કંઇ નોંધ રાખી નથી; અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો એ બાબતમાં મુંગા બની બેઠા છે. થોડા દિવસ પછી મરાઠો અને મુસલમાન–બંને જૂદે જૂદે માર્ગે દોડયા. પહેલા વકીલે પોતાની કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ બુદ્ધિને લીધે ઇંગ્લાંડના માણસોના મનમાં એવો અનુરાગ પ્રગટાવ્યો. કે તેણે મુકદ્દમો ચલાવી જેને ફિકર્યાં હતા, તેઓએજ તેનું બધું દેવું ચૂકવી આપ્યું. રંગ બાપાજી આ પ્રમાણે પોતાનાં બુદ્ધિબળથી ઇંગ્લાંડના લોકોનું હૃદય ખેંચી ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના ખર્ચે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો.[1] પરંતુ

---

૧. રંગ બાપાજી ઇ. સ. ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરમાં હિંદ આવ્યો. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિએ તેને રૂ. ૨૫૦૦૦૦ રોકડા આપી વગર ભાડે દેશમાં મોકલી દીધો હતો. Kaye's Sepoy War. Vol. I. P. 110 note.

બીજો વકીલ એ રસ્તે ન વળ્યો. ઇંગ્લાંડનાં બાહ્યસૌંદર્યે તેને ઇંગ્લાંડમાંજ બાંધી રાખ્યો. અજિમુલ્લા પ્રિયતમ જન્મભૂમિની માયા તજી આનંદપૂર્વક ઇંગ્લાંડના વિલાસી સમાજમાં ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. તે દેશમાં ન જ આવ્યો.

અધ્યાય ત્રીજો

વિષયનિર્દેશઃ—લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો રાજ્યઅમલ (ચાલુ)—અયોધ્યા, એનું પૂર્વ સૌભાગ્ય—મુસલમાનોનો અમલ—નવાબ સાથે બ્રિટિશ સરકારને સંધિ—નવાબ સુજાઉદ્દૌલા—આસફઉદ્દૌલા—મિર્જાઅલી—સાદતઅલી—ગાજિઉદ્દીન હૈદર—નાસિરૂદ્દીન હૈદર—મહમ્મદઅલી શાહ—૧૮૩૭ ની સંધિ—અમજુદ અલીશાહ—વાજિદ અલીશાહ—અયોધ્યામાં અંધાધુંધિનો આરોપ—કર્નલ સ્લિમેનનો રિપોર્ટ—આઉટ્રામ—અયોધ્યા ખાલસા.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ પંજાબ, નાગપુર, ઝાંસી વગેરે ખાલસા કર્યાં છતાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો લોભ શાંત થયો નહિ. અકસ્માત્ તેની નજર એક વિશાળ રાજ્યપર પડી. પંજાબની માફક રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી લૉર્ડ ડેલ્હઉઝીએ એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહિ. કારણ કે તેનો અધિપતિ ચિરકાળ બ્રિટિશ સરકારનો મિત્ર હતો, હંમેશાં પોતાનું ધનબળ અને જનબળ સરકાર બહાદુરના ઉપકાર માટે વાપરતો આવતો હતો. નાગપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યોની માફક વારસનો અભાવ બતાવી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું નહિ. કારણ કે તેનો વારસ મોજૂદ હતા. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની ઇચ્છા એજ આ રાજ્ય

ખાલસા કરવાનું કારણ હતું. કવિગુરુ વાલ્મીકિએ મધુર કવિતામાં જેનાં કિર્ત્તન કર્યાં છે, એવા રઘુકુળતિલક રામચંદ્રજીની વિલાસભૂમિ તરીકે જે હાલ્યારે પણ લોકોની જીભપર નૃત્ય કરી રહ્યું છે, લૉર્ડ મેકોલેનાં લખાણે જેને વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિમાં યુરોપમાંના પ્રસિદ્ધ દેશ ફ્રાંસ અને જર્મન સામ્રાજ્યની સાથે એકજ હારમાં મૂક્યું છે, તે રાજ્ય–અતિવિસ્તૃત, અતિ સમૃદ્ધ રાજ્ય–કેવળ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની ઇચ્છાથી કંપની સરકાર બહાદુરના હાથમાં આવ્યું.

એ ધનવાન રાજ્યનું નામ અયોધ્યા છે. એની ઉત્તર ને ઇશાન બાજુએ નેપાળ આવેલું છે. પૂર્વે બ્રિટિશ રાજ્યનો ગોરખપુર વિભાગ આવેલો છે, અગ્નિ ખુણામાં અલાહાબાદ, નૈઋર્ત્ય ખુણામાં દોઆબ પ્રાંત, બ્રિટિશ સરકારના તાબાનાં ફતેહપુર, કાનપુર ને ફેરૂક્કાબાદ અને વાયવ્ય સીમાપર શાહજહાંપુર આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૨૭ ચો. મા. છે, વસ્તી ૫૦ લાખ માણસની છે.[૧] બહુ જૂના વખતથી અયોધ્યા સુખ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ગણાતું આવ્યું છે. બહુ પ્રાચીનકાળથી અયોધ્યાનો વૈભવ ઇતિહાસમાં ગવાતો આવ્યો છે. હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતાં અયોધ્યાનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, દોલત વગેરેમાં કંઇ ફેરફાર થયો નથી. ટુંકામાં કહીએ તો અયોધ્યા હિંદનાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વાભાવિક દૃશ્યની વિકાસભૂમિ છે, સર્વ પ્રકારની દોલતનું વિકાસક્ષેત્ર છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે અયોધ્યાની આવી રૂપાળુપતાએજ તેનું સત્યાનાશ વાળ્યું. ડરાયસની દીકરી જો સુંદર ન હોત તો સિકંદરનો ધર્મ ઇતિહાસમાં પંકાત નહિ;

૧. M. M. Musseehooddeen.

અયોધ્યા જો ધનવાન, વ્યવસ્થિત અને સર્વ રીતે સુખી ન હોત તો લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નંજર તે તરફ પડત નહિ.

તિરૌરીનાં રણક્ષેત્રપર પૃથ્વીરાજની પડતી થઈ એટલે મહમ્મદ ઘોરીનો ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબક દિલ્હીની ગાદી ઇ. સ. ૧૮૬૪–૧૫૫૬ પર બેઠો. કુતુબુદ્દીને અયોધ્યા જીતી પોતાના-રાજ્યમાં ભેળવી દીધું. ત્યારથી અયોધ્યા દીલ્હીના રાજ્યમાં ગણાવા લાગ્યું. અકબરના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાનો સુબો પંદર સુબાઓમાંનો એક ગણાતો હતો. આ પ્રમાણે અયોધ્યા ઘણાં વર્ષો સુધી દિલ્હીના અર્ધચંદ્રાકૃતિથી શોભતા વાવટા નીચે રહી અણચિંતવ્યાં કારણે નવી આવેલી બ્રિટિશ કંપની સાથે રાજનૈતિક સંબંધથી જોડાયું. જ્યારે મીરકાસિમ અંગ્રેજોથી હારી અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાના આશરે આવી રહ્યો. ત્યારે બ્રિટિશ કંપની સાથે અયોધ્યાનો સંબંધ બંધાયો. સુજાઉદ્દૌલાએ મીરકાસીમ-ને આશરો આપી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ સૈન્ય ઉભું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૪ ના અકટોમ્બરની ૨૩ મી તારીખે બક્સરની લડાઇ થઇ. લડાઇમાં હારી સુજાઉદ્દૌલાએ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી. ઈ. સ. ૧૭૬૫ ના ઑકટોમ્બરની ૧૬ મી તારીખે એ સંધિ થઈ. સંધિના નિયમ મુજબ શત્રુના હલ્લામાંથી મિત્ર રાજ્યનો બચાવ કરવા કંપનિનું જે સૈન્ય અયોધ્યામાં રહે, તેનું બધું ખર્ચ નવાબે પોતાના ખજાનામાંથી આપવાનું વચન આપ્યું. એ સિવાય લડાઇનાં ખર્ચ બદલ કંપનિને ૫૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું સ્વીકાર્યું.[૧] ત્યારથી સુજાઉદ્દોલા અંગ્રેજો

---

૧ Aitchison, Treaties Vol. II. P. 76–79

તરફ બહુ મિત્રતા દર્શાવવા લાગ્યો. કદી પણ તેણે કંપની વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચી મિત્રતા કલંકિત કરી નહિ.[2] પરંતુ સંદેહ એ બ્રિટિશ

૨, અયોધ્યાનો નવાબ બ્રિટિશ સરકારનો કેવો મિત્ર અને હિતેચ્છુ હતો, તે બાબત દર્શાવવા ખાતર એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં હૈદરઅલીએ અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દૌલાપર એક પત્ર મોકલ્યો. પ્રત્રમાં લખ્યું હતું કે "આપ આટલાં બધાં લશ્કર અને આટલાં બધાં હથિયારોના અધિપતિ છતાં ખ્રિસ્તીઓની તાબેદારી ઉઠાવો છો, એથી મને બહુ નવાઇ લાગે છે. આ તરફ જેમ હું તેમને ફટકા લગાવું છું તેવી રીતે તે બાજુએ તમે પણ ફટકા લગાવો, એમ હું ઇચ્છું છું. એ રીતે એકી સાથે પ્રયત્ન કરી તેઓનો નાશ કરવો એજ યોગ્ય છે." એ પત્રના જવાબમાં નવાબે લખ્યું કે " જેઓએ સાંસારિક કાર્યમાં સર્વ પ્રકારનો સ્વાર્થ તજ્યો છે, તેને ધર્માંધતા છાજે. પરંતુ મારા જેવા કે જેના કિસ્મતમાં અસંખ્ય જુદા ધર્મના લોકો પર અમલ ચલાવવાનું સરજ્યું છે તેવાને માટે ધર્માંધતા એ મોટામાં મોટો દોષ છે. જે સૈન્ય અને હથિયારો મારા તાબામાં છે તે કેવળ ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના શત્રુઓ વિરુદ્ધ વપરાવાનાં છે. હું એ સિવાય જુદી રીતે એ બધાનો વ્યહવાર કરીશ એમ આપ કદી ન ધારતા." ઘટના યોગે એ બંન્ને પત્રો લખનોરનાજ રેસિડેન્ટના હાથમાં આવ્યા. રેસિડેન્ટે પત્રની મતલબ જાણ્યા બાદ એ પત્રો ગવર્નર જનરલ પાસે મોકલવાની નવાબ પાસે મંજૂરી માગી. ગવર્નર જનરલ પત્રની મતલબ જાણી નવાબની મિત્રતા વિષે સારા અભિપ્રાય બાંધે, એ માટે રેસિડેન્ટે આવી રજા માગી હતી. M. M.Mussehooddeen. Comp. Dacoitee in Excelsis. P. 12 નું note.

સત્તાનો મુખ્ય મંત્રી છે; સંદેહ એ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ જાતિનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું અદ્વિતીય સાધન છે. સંધિ થયા બાદ ત્રણ વર્ષ પછી વાત ઉડી કે સુજાઉદ્દૌલા કંપનિ વિરુદ્ધ કાવતરૂં રચે છે, સૈન્ય એકત્ર કરે છે. આ વાતે સરકારના મનમાં ઉંડો શક પેદા કર્યો. સંદેહવશ થઇ બ્રિટિશ સરકારે નવાબ પાસે ખુલાસો માગ્યો. નવાબે યોગ્ય કારણો દર્શાવી ખુલાસો આપ્યો. હિંદી મંત્રી-સભાના સભાસદોએ તપાસ કરી તો જણાયું કે એ વાત જૂઠી છે. તોપણ બ્રિટિશ કંપનીનું મન રાજી ન થયું. સંદેહની સલાહ આપ્યા મુજબ નવાબની સાથે વળી નવી સંધિ થઇ. એ સંધી મુજબ નવાબ ૩૫ હજારથી વધુ માણસોનું સૈન્ય ન રાખી શકે એવો બંદોબસ્ત થયો[૧] આ પ્રમાણે બ્રિટિશ કંપની સાથે મિત્રતા બાંધી નવાબનું અદ્રષ્ટ ચક્ર ફરવા લાગ્યું. કંપનિએ જોયું કે અયોધ્યા એક સમૃદ્ધ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, નવાબ પણ બધી રીતે સૌભાગ્ય લક્ષ્મીનો

૧, આ ૩૫ હજારનું લશ્કર નીચે લખેલા વર્ગોમાં વહેંચાયલું હતું:—

ઘોડેસ્વાર	૧૦,૦૦૦
પાયદળ	૧૦,૦૦૦
નજિબ	૫,૦૦૦
તોપચી	૫૦૦
અનિયમિત સૈન્ય	૯,૫૦૦

આ ૩૫ હજારનાં લસ્કરમાંનું કોઇ યુરોપિઅન લસ્કરના જેવું કેળવાયલું કે સજ્જ થયેલું ન હોવું જોઇએ.—Aitchison's Treaties, Vol. II. 64.

વહાલો પુત્ર છે. એના તાબામાં પુષ્કળ કિલ્લા છે, વસ્તી પાર વિનાની છે, તે ઉપરાંત દોલતનો તો ટોટોજ નથી. આ બધું કેમ સહન થાય? કંપનિના મુખ્ય અમલદારો રાજનીતિનાં અપૂર્વ કૌશલવડે, મિત્રતાનાં બંધનના અમોઘ સાધનરૂપ સંધિને બહાને એ બધું લઈ લેવા તૈયાર થયા.

વિલાયતમાં ડિરેક્ટરો ચુનારગઢ પોતાના તાબામાં લેવાની તક ન ગુમાવવા બાબત હિંદી સરકારને પત્ર લખી રહ્યા હતા.[૨] ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં થએલાં કરારનામાની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ કંપનિ નવાબ પાસે ૫૦ લાખ રૂપીઆ માગતી હતી, તે લેણાની જામીનગીરી પેટે એ કિલ્લો કંપનિના હાથમાં રહ્યો હતો; પરંતુ એ લેણું પત્યું એટલે કિલ્લો કંપનિના કબજામાંથી નવાબના કબજામાં ગયો. હવે કંપનિ ફરીથી એ કિલ્લો કબજે કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી. તેણે કિલ્લો કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે જોઇતી તક પણ અનાયાસે આવી મળી. એ વખતે મરાઠા ધાડપાડુઓના જુલમથી હિંદમાં કેર વર્ત્તી રહ્યો હતો. મરાઠા સૈન્ય રોહિલખંડમાંથી અયોધ્યામાં ઉતરી આવી ઉત્પાત મચાવવા લાગ્યું. રોહિલખંડ અયોધ્યાના વાયવ્ય ખુણામાં આવે છે. અયોધ્યાના અગ્નિ ખુણામાં નવાબના તાબાનાં અલાહાબાદ અને ચુનારગઢ હતાં. કંપનિ આ સમય સાધી પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા કૂટ રાજનીતિની જાળ બિછાવવા તૈયાર

---

૨ Return to House of Lords of Treaties and Engagements between East India Company and Native Powers in Asia &c. P. 55, Comp. Dacotiee n Excelsis, P. 14.

થઇ. ઈ. સ. ૧૭૬૫ ની સંધિ મુજબ નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને કોરા પ્રાંત દિલ્હીના પાદશાહને પાછા સોંપ્યા હતા. અત્યારે મરાઠાઓના ત્રાસથી પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને બચાવવા ખાતરૂ ઇ. સ. ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ મી તારીખે બે નવાં કરારનામાં થયાં. એ કરારનામા મુજબ કંપનિએ ચુનારગઢ પોતાના કબજામાં લીધો, અને અલાહાબાદ તરત માટે પોતાના કબજામાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો.[1] આ રીતે કંપનિ સાથે મિત્રતા જાળવવા જતાં સુજાઉદ્દૌલાને બે વખત પોતાની મિલ્કત ગુમાવવી પડી; પહેલી વાર પોતાનું સૈન્ય ઘટાડી ૩૫ હજારનું કરવું પડયું અને બીજી વાર અલાહાબાદ અને ચુનારગઢ કાયમને માટે ગુમાવવાં પડયાં.[2]

એ વખતે કંપનિની ઉપજ બહુ ડામાડોળ સ્થિતિમાં હતી, રૂપીઆને માટે વોરન હેસ્ટિંગ્સની સરકારને કેવું મુંઝાવું પડયું હતું, તે પ્રસંગનો આભાસ લોર્ડ મેકોલેનાં લખાણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવાયો છે, "શાંત રીતે રાજ્ય ચલાવો અને વધારે પૈસા મોકલો, આજુબાજુના રાજાઓ સાથે સુલેહશાંતિ જાળવો, શાંત વ્યવહાર બતાવો અને વધારે પૈસા મોકલો. હેસ્ટિંગ્સને વિલાયતના ડિરેક્ટરો તરફથી જે ઉપદેશ મળતો, તેનો વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો આ સાર હતો. જો આ ઉપદેશ સીધી રીતે આપવામાં આવે તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રજાના પાળક પિતા છતાં જૂલમગાર થાઓ, ન્યાયના મર્યાદાના રક્ષક છતાં અન્યાયના પોપક બનો અને

---

૧. Dacoitee in Excelsis, P. 16. Comp. A Collection of Treaties. Vol. II. PP. 65, 82-84.

૨. Ibid P. 15.

શાંત સ્વભાવવાળા છતાં હિંસામય બનો. જુના સમયના ખ્રિસ્તીએ વિધર્મી સાથે જેવો વ્યવહાર ચલાવતા, વિલાયતના ડિરેક્ટરો પણ હિંદ તરફ એવોજ વ્યવહાર ચલાવવાનું કહેતા હતા. જુના સમયના ખ્રીસ્તીઓ મારી નંખાવો હોય તેવા માણસને જલ્લાદના હાથમાં સોંપી એવું કહેતા કે તેના પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવજો, તેના તરફ સજ્જનતા દર્શાવજો. જે સ્થળે ડિરેક્ટરોનો હુકમ પાળવાનો હતો, તે સ્થળથી ડિરેક્ટરો પંદર હજાર માઈલ દૂર બેઠા હતા. એટલે તેઓ પોતાના હુકમમાં આવતો પરસ્પર વિરોધ ન જાણી શકે એ સંભવિત છે, પણ તેનો અમલ કરનાર કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ તો અવશ્ય એ વિરોધ સમજી શક્યો હતો. જ્યારે ખજાનો ખાલી હતો, સૈનિકોના પગાર ચડયા હતા, લશ્કર થોડું હતું. રાજ્યની પ્રજા દરરોજ ઓછી થતી જતી હતી, તે વખતે તેઓને બીજા દશ લાખ રૂપીઆ ઇંગ્લાંડ મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું. હેસ્ટિંગ્સે જોઇ લીધું કે પૈસા પ્રાપ્ત કરવા માટે ડિરેક્ટરોના હુકમમાંથી થોડો ભાગ છોડી દેવો જરૂરનો છે. કયો ભાગ છોડી દેવો ને કયો ભાગ કાયમ રાખવો, એનો વિચાર કરતાં તેને સૂઝ્યું કે ડિરેક્ટરોની સૂચનામાંનાં નીતિ વાક્યો છોડી પૈસા પેદા કરવાની તૈયારી કરવી એજ શ્રેયસ્કર છે.[૧] ''

નવાબ સુજાઉદ્દૌલા પાસે પુષ્કળ પૈસો હતો, તેથી હેસ્ટિંગ્સે તેના તરફ હાથ લંબાવતાં સંકોચ રાખ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૯ મી તારીખે કંપનિએ જે કોરા ને અલ્લાહાબાદ પ્રાંતો લીધા હતા, તે ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૭ મી તારીખનાં કરારનામા મુજબ ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઇ સુજાઉદ્દૌલાને આપી દીધા;

---

૧. Macaulay, Essay on Warren Hastings.

એટલું જ નહિ પણ જે બ્રિટિશ સૈન્ય નવાબની મદદમાં રહે, તેની પ્રત્યેક ટુકડી માટે નવાબે દર માસે ૨,૧૦,૯૦૦ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું.[૧] આ પ્રમાણે સરકારની મિત્રતાના પ્રસાદથી સુજાઉદ્દૌલા અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની દોલત નષ્ટ થવા લાગી. એક તરફથી તેના પૈસા કંપનિનો ખજાનો તર કરવામાં વપરાવા લાગ્યા, બીજી તરફથી તેના તાબાનાં સ્થાનપર બ્રિટિશ વાવટો શોભવા લાગ્યો. હિંદના નકશામાં નવાબના મુલકનો થોડો થોડો ભાગ લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં નવાબ સુજાઉદ્દૌલાનું મરણ થયું. તેનો પુત્ર અસફઉદ્દૌલા ગાદીનશીન થયો. બ્રિટિશ સૈન્યનાં ખર્ચ પેટે સુજાઉદ્દૌલાએ જે રકમ આપવી સ્વીકારી હતી, તે રકમ સાથે આ વખતે બીજા પચાસ હજાર મેળવી દેવામાં આવ્યા. તે સિવાય કંપનિ બહાદુરને નવા કરારની રૂએ વારાણસી, જોનપુર અને ગાઝીપુર મળ્યાં.[૨]

ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં નવાબ અસફઉદ્દૌલા મરણ પામ્યો. એટલે તેનો પુત્ર મીરજાઅલી[૩] વઝીર બન્યો. પરંતુ કંપનિ બહાદુરે જોયું કે મીરજા કરતાં અસફઉદ્દૌલાના ભાઇ સાદતઅલી પાસેથી પૈસા કઢા-

---

૧. Aitchsion, Treaties, Vol. II. PP. 65, 85–86

૨. Aitchison, Treaties, P. 65. Comp. Dacoitee in Excelsis, P. 21

૩. એ વઝીર અલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.—Dacoitee in Excelsis, P. 35.

વવામાં વધારે સરળતા થશે, એટલે મીરજાઅલીને બદલે સાદત-અલીનેજ ગાદીનશીન કરવાનો નિશ્ચય થયો. સર જોન શોર આ નિશ્ચય પાર પાડવા બનારસ આવ્યો અને અસફઉદૌલાના પુત્ર તરીકેનો મીરજાઅલીનો હક સંશય પડતો છે, એવું ઠરાવી તેને પદચ્યુત કરી સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે સાદતઅલી કંપનિ બહાદુરની કૃપાથી ઇ. સ. ૧૭૯૮ ના જાનેવારીની ૨૧ મી તારીખે લખનોરમાં ગાદીપર બેઠો.[૧] ગાદીપતિ થયા પછી એક માસ બાદ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સર જોન શોરે તેની સાથે સંધિ કરી, તેમાં નવાબે કંપનિને બ્રિટિશ સૈન્યનાં ખર્ચ બદલ દર વરસે ૭૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું. એ સૈન્યની સંખ્યા ૧૦ હજારની ઠરાવવામાં આવી.[૨]

આ પ્રમાણે કરારનામા પછી કરારનામાં ઘડાઇ અયોધ્યામાં રાજ્યનો એક એક ભાગ બ્રિટિશ કંપનિનાં રાજ્ય સાથે જોડાવા લાગ્યો. અગાઉ કહ્યું છે તેમ કંપની બહાદુરે ઇ. સ. ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ મીએ કરેલ કરારનામા મુજબ ચુનાર લીધું હતું. એ પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના મેની ૨૧ મીએ કરેલ સંધિ મુજબ વારાણસી, ગાજીપુર અને કાનપુર વિભાગ છે. ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં ફતેગઢનો કિલ્લો, અને ૧૭૯૮ માં અહાલાબાદ કબજે કર્યું; અયોધ્યાના રાજયમાં કંપનીનું જે લશ્કર રહેતું હતું, તેના નિર્વાહ બદલ ૫૫ લાખ રૂપીઆ આપવા ઠર્યા હતા, પણ સર જોન શોરના વખતમાં એક આંકડો વધી ૭૬ લાખનો થયો[૩]. આટલું છતાં કંપની બહાદુરની

૧. Ibid, P. 35.

૨ A Collection of Treaties. Vol. II. PP. 66.

૩. Dacoitee in Excelsis, PP. 39: 37

ઇચ્છા મુજબ મિત્રતા દઢ થઇ નહિ. નવાબને વધારે ગાઢ મિત્રતા બનાવવા માટે રંગભૂમિપર એક બીજા મહાપુરૂષનો આવિર્ભાવ થયો. **લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન (માર્ક્વિસ ઓવ વેલેસ્લી)** ઇ. સ. ૧૭૯૮ ના મે માસમાં કલકત્તા આવ્યો. અક્ટોબર માસમાં તેની નજર અયોધ્યામાં પર ખેંચાઇ. **અયોધ્યામાં** જે સૈન્ય હતું, તે સિવાય બીજી એ ટુકડીઓ રાખવાનો ઠરાવ કરી **વેલેસ્લીએ** લખી મોકલ્યું કે કાં તો નવાબ **સાદતઅલી** સાલિયાણું લઇ રાજ છોડે, અગર રાજ્યનો અર્ધો ભાગ એ સૈન્યનાં ખર્ચ પેટે સોંપી દે! **વેલેસ્લિ** કંઇ બોલી બેસી રહે તેવો ન હતો. તે તો પોતાના વિચારને અમલમાં મૂકવા માટે પ્રસિદ્ધ હતો. આથી તેનાં વચનો તરતજ સફળ થયાં. ઇ. સ. ૧૮૦૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એક બીજું કરારનામું થયું. એ કરારનામા મુજબ નવાબ **સાદતઅલીએ** વધારાનાં લશ્કરના ખર્ચ બદલ ૧,૩૫,૨૬,૪૭૮ રૂપીઆની આવકનો પ્રદેશ અર્થાત્ રાજ્યનો અરધ કરતાં વધારે પ્રદેશ પરમ પ્રિય મિત્રવર્ય કંપની બહાદુરને સોંપી દીધો.[૩] "કંપનિ બહાદુરના લોભથી નવાબ **સાદતઅલીનું** રાજ્ય નાનું થઇ ગયું, સત્તા ઓછી થઇ ગઈ. સૌભાગ્યની વાત એ કે તેને એ બાબત વધુ વખત પસ્તાવો કરવો ન પડ્યો ઇ. સ. ૧૮૧૪ ના જુલાઇની અગીઆરમી તારીખે નવાબ **સાદતઅલી** મરણ પામ્યો. આ રીતે મરણે તેને પ્રિયબંધુ કંપનિ બહાદુરનાં દઢાલીંગનમાંથી છોડાવ્યો. **સાદતઅલી** પછી તેનો મોટો છોકરો ગાઝીઉદ્દીન હૈદર

---

૩. Collection of Treaties, Vol: II. P.62. Comp. Calcutta Review No. VI. Vol. III. P. 379. Dacoitee in Excelsis; P. 48.

પણ વખતો વખત પૈસા સંબંધી મદદ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ સાચવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નેપાલ સાથે લડાઇ જાગી ત્યારે નવાબે કાનપુરમાં લૉર્ડ મોયરાની [લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ] સાથે મુલાકાત કરી એક કરોડ રૂપીઆ આપ્યા. પરંતુ ગવર્નર જનરલે એ રૂપીઆ દાન તરીકે ન લેતાં નવાબ પાસેથી દર વરસે ૫ ટકાના વ્યાજે ૧૦૮, ૫૦, ૦૦૦ રૂપીઆ લીધા.[૧] પાછળથી નેપાળની લડાઇમાં ખર્ચ વધારે થઇ પડયો, એટલે નવાબની પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપીઆ લેવામાં આવ્યા[૨]. ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં બ્રિટિશ સરકારે ગાજીઉદ્દીનને વંશપરંપરાનો રાજા(King) નો ખિતાબ આપ્યો.

ગાજીઉદ્દીન પછી નાસિરુદ્દીન હૈદરે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં તેનું મરણ થયું એટલે તેના કાકા મહમ્મદ અલી શાહ નવાબ થયા. લૉર્ડ ઑકલાંડે તેની સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે સંધિ કરી. એ સંધિની ૭ મી તથા ૮ મી કલમમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે નવાબના રાજ્યમાં જૂલમ વર્ત્તે અગર અવ્યવસ્થા મચે તો બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય અમલદાર દ્વારા તેનું નિવારણ કરી રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત કરે, અને પછી નવાબને સોંપે.[૩]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબ વગેરે પ્રદેશો કંપનિના રાજ્ય સાથે જોડી દઇ જ્યારે અયોધ્યા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે એ સંધિ પર

---

૧. A Collection of Treaties. Vol. II, P. 69.
૨. Ibid P. 69.
૩ Collection of Treaties, Vol. II. P. 176-177

તેણે બહુજ અશ્રદ્ધા બતાવી હતી. તેણે ચોકખે ચોકખુ જણાવી દીધું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિને વિલાયતમાંથી કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરની સભાએ અનુમોદન આપ્યું નથી, માટે એ સંધિ પસાર થયેલી ગણાય નહિ.[૧] જેઓ છળકપટમાં રમનાર છે, તેઓને બહાનાં ખોળતાં વાર લાગતી નથી; તેમ ડેલ્હાઉઝીને પણ જ્યારે અયોધ્યા પચાવી પાડવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ પસાર ન થયેલી ગણી થોડી મુદ્દતને માટે અયોધ્યાની સત્તા હાથમાં લેવાની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો. પરંતુ ન્યાય આગળ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. તેણે જે સંધિ પસાર થયેલી નથી એમ કહી જાળ બિછાવી હતી, તેજ સંધિ ૧૮ મી સપ્ટેંબરે વિધિ પુરસર મંજૂર થઇ, બીજા કરારનામાં સાથે બહાલ રહી હતી.[૨] વ્યવહાર શાસ્ત્ર વિશારદ ટ્રેવાહસ હ્યુઇસ પૈણ એ સંધિને પસાર થયેલી અને અવશ્ય પાળવી જોઇએ એવી સંધિના વર્ગમાં મૂકે છે. તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે "હું પુષ્કળ વિચાર કર્યા બાદ એ સિદ્ધાંતપર આવું છું કે હિંદી સરકાર એ ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ પસાર થયેલી નથી એમ ગણી કદી પણ તરછોડી શકે નહિ.[૩] લૉર્ડ હાર્ડિંજે ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં અયોધ્યાના નવાબને જે પત્ર લખ્યો તેમાં પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સંધિ મંજૂર થયેલી હોય એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.[૪] કર્નલ સ્લિમેને પણ ઇ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યું હતું

---

૧. Retrospects and prospects, &c. 54.

૨. Collection of Treaties, Vol. II. P. 173-177.

૩. Dacoitee in Excelsis, P. 192.

૪. Oude Papers, 1856, PP. 31-32. Comp. Ibid 1858, P. 62.

પણ વખતો વખત પૈસા સંબંધી મદદ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ સાચવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નેપાલ સાથે લડાઇ જાગી ત્યારે નવાબે કાનપુરમાં લૉર્ડ મોયરાની [લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ] સાથે મુલાકાત કરી એક કરોડ રૂપીઆ આપ્યા. પરંતુ ગવર્નર જનરલે એ રૂપીઆ દાન તરીકે ન લેતાં નવાબ પાસેથી દર વરસે ૫ ટકાના વ્યાજે ૧૦૮, ૫૦, ૦૦૦ રૂપીઆ લીધા.[૧] પાછળથી નેપાળની લડાઇમાં ખર્ચ વધારે થઇ પડયો, એટલે નવાબની પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપીઆ લેવામાં આવ્યા[૨]. ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં બ્રિટિશ સરકારે ગાજીઉદ્દીનને વંશપરંપરાનો રાજા(King) નો ખિતાબ આપ્યો.

ગાજીઉદ્દીન પછી નાસિરુદ્દીન હૈદરે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં તેનું મરણ થયું એટલે તેના કાકા મહમ્મદ અલી શાહ નવાબ થયા. લૉર્ડ ઑકલાંડે તેની સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે સંધિ કરી. એ સંધિની ૭ મી તથા ૮ મી કલમમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે નવાબના રાજ્યમાં જૂલમ વર્તે અગર અવ્યવસ્થા મચે તો બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય અમલદાર દ્વારા તેનું નિવારણ કરી રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત કરે, અને પછી નવાબને સોંપે.[૩]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબ વગેરે પ્રદેશો કંપનિના રાજ્ય સાથે જોડી દઇ જ્યારે અયોધ્યા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે એ સંધિ પર

---

૧. A Collection of Treaties. Vol. II, P. 69.
૨. Ibid P. 69.
૩ Collection of Treaties, Vol. II. P. 176-177

તેણે બહુજ અશ્રદ્ધા બતાવી હતી. તેણે ચોકખે ચોકખું જણાવી દીધું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિને વિલાયતમાંથી કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરની સભાએ અનુમોદન આપ્યું નથી, માટે એ સંધિ પસાર થયેલી ગણાય નહિ.[૧] જેઓ છળકપટમાં રમનાર છે, તેઓને બહાનાં ખોળતાં વાર લાગતી નથી; તેમ ડેલ્હાઉઝીને પણ જ્યારે અયોધ્યા પચાવી પાડવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ પસાર ન થયેલી ગણી થોડી મુદ્દતને માટે અયોધ્યાની સત્તા હાથમાં લેવાની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો. પરંતુ ન્યાય આગળ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. તેણે જે સંધિ પસાર થયેલી નથી એમ કહી જાળ બિછાવી હતી, તેજ સંધિ ૧૮ મી સપ્ટેંબરે વિધિ પુરસર મંજૂર થઇ, બીજાં કરારનામાં સાથે બહાલ રહી હતી.[૨] વ્યવહાર શાસ્ત્ર વિશારદ ટ્રેવાહસ હુઇસ પણ એ સંધિને પસાર થયેલી અને અવશ્ય પાળવી જોઇએ એવી સંધિના વર્ગમાં મૂકે છે. તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે " હું પુષ્કળ વિચાર કર્યા બાદ એ સિદ્ધાંતપર આવું છું કે હિંદી સરકાર એ ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ પસાર થયેલી નથી એમ ગણી કદી પણ તરછોડી શકે નહિ.[૩] લૉર્ડ હાર્ડિંજે ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં અયોધ્યાના નવાબને જે પત્ર લખ્યો તેમાં પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સંધિ મંજૂર થયેલી હોય એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.[૪] કર્નલ સ્લિમેને પણ ઇ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યું હતું

૧. Retrospects and prospects, &c. 54.

૨. Collection of Treaties, Vol. II. P. 173–177.

૩. Dacoitee in Excelsis, P. 192.

૪. Oude Papers, 1856, PP. 31–32. Comp. Ibid 1858, P. 62.

કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિએ અમને અમારા અમલદાર દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપી છે. મને લાગે છે કે અમારી સરકાર એ સત્તા વાપર્યા સિવાય રહેવાની નથી.[૧]" સર હેન્રિ લોરેન્સે લખ્યું છે કે "નવી સંધિ (૧૮૩૭) મુજબ આપણે અયોધ્યાની સત્તા આપણા હાથમાં લઇ શકીએ, તે વાત કોઇ નાકબૂલ કરી શકે તેમ નથી.[૨]" ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કાયદા પ્રમાણે મંજૂર થઈ ત્યારે લૉર્ડ બ્રૉટન બોર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેણે લખ્યું છે કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ સરકારે મંજૂર કરાવી હતી, એવી મારી દૃઢ ધારણા છે. એ સંધિનો એક અંશ માત્ર નામંજૂર થયો હતો, આખી સંધિ નામંજૂર થઇ નહોતી.[૩]" આ પ્રમાણે મોટા મોટા માણસોએ પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કાયદેસર મંજૂર થયેલી ગણી બીજી સંધિઓની માફક પાળવા યોગ્ય ગણી હતી. આ પરથી જણાશે કે જે સંધિ નિયમ પ્રમાણે મંજૂર થઇ; તેની એક કે બે કલમો સિવાય બીજી બધી કલમો ડિરેક્ટરોએ પસાર કરી. આઠ વર્ષ પછી તે હિંદી સરકારે જાહેરમાં મૂકી. જાહેરમાં મૂક્યા બાદ અગિયાર વર્ષે તે વળી ગવર્નર જનરલનાં વચનથી નામંજૂર થઇ![૪] સહૃદય મનુષ્યો કદી પણ આ વાતમાં વિશ્વાસ મૂકશે નહિ.

---

૧. Oude Blue book, P. 166, Comp. J, Malcolm Ludlow War in Oude, P. 29. note

૨. Sir Henry Lawrence's Essay's, P. 131. Comp. Calcutta Review no. VI. Vol. III. P. 424.

૩. Beveridge, History of India. Vol. III. P. 544.

૪. War in oude P. 29-30.

નવાબની વાત એ છે કે કોઇ કોઇ આ બાબતમાં પણ ડેલ્હાઉઝીના મતને સાચો ગણે છે. સર ચાર્લ્સ જેક્સનના મત મુજબ ડિરેક્ટરોએ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ નામંજૂર કરી હતી. ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલે લખ્યું છે કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ મંજૂર ન થવાથી આપણને ઘણા ફાયદા થયા છે, એ ખરૂં નથી. ઉલટું એ સંધિ મંજૂર થઇ હોત તો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી બહુજ ખુશ થાત; એ સંધિએ તેને ઘણી સત્તા આપેલી હોવાથી જરૂર પડતા તે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમાં લઇ શકત."[1] ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલની આ વાત ક્યા સુધી સત્ય છે તે કહી શકાતી નથી. ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કંઇ ડેલ્હાઉઝીને ઘણી સત્તા આપતી નથી ને તેથી પોતાની મરજી મુજબ રાજ્યની બચેલી રકમ વાપરી શકત નહિ, અયોધ્યાની પેદાશ કઇ પોતાની મરજી મુજબ વાપરી શકત નહિ. એ સંધિએ તો તેને કારભાર હાથમાં લેવાની સત્તા આપી છે, પણ તે હમેશને માટે નહિ. તેણે થોડા વખત પોતાના આચાર, વિચાર, અને કાયદા મુજબ અયોધ્યાનો કારભાર ચલાવી, રાજ્યમાં વ્યવસ્થા થયે આખો કારભાર પાછો નવાબને સોંપવાનો હતો.[2] જેક્સન વિગેરેએ આ બાબતમાં ડેલ્હાઉઝીનો પક્ષ કરી કંપનીના મહિમા નષ્ટ કર્યો છે. જેઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે એકમત જાણવા ઇચ્છે છે, તેઓની પાસેથી આ બાબતમાં ન્યાય મળવાની આશા નથી.

ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં મહમ્મદ અલી શાહનું મરણ

૧. India under Dalhousie and Canning, P. 110. note.

૨. Retrospects and prospects, &c. P. 54.

કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધએ અમને અમારા અમલદાર દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપી છે. મને લાગે છે કે અમારી સરકાર એ સત્તા વાપર્યા સિવાય રહેવાની નથી.[૧]" સર હેન્રિ લોરેન્સે લખ્યું છે કે "નવી સંધિ (૧૮૩૭) મુજબ આપણે અયોધ્યાની સત્તા આપણા હાથમાં લઇ શકીએ, તે વાત કોઇ નાકબૂલ કરી શકે તેમ નથી.[૨]" ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કાયદા પ્રમાણે મંજૂર થઇ ત્યારે લૉર્ડ બ્રૉટન બૉર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેણે લખ્યું છે કે "ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ સરકારે મંજૂર કરાવી હતી, એવી મારી દૃઢ ધારણા છે. એ સંધિનો એક અંશ માત્ર નામંજૂર થયો હતો, આખી સંધિ નામંજૂર થઇ નહોતી.[૩]" આ પ્રમાણે મોટા મોટા માણસોએ પણ ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કાયદેસર મંજૂર થયેલી ગણી બીજી સંધિઓની માફક પાળવા યોગ્ય ગણી હતી. આ પરથી જણાશે કે જે સંધિ નિયમ પ્રમાણે મંજૂર થઇ; તેની એક કે બે કલમો સિવાય બીજી બધી કલમો ડિરેક્ટરોએ પસાર કરી. આઠ વર્ષ પછી તે હિંદી સરકારે જાહેરમાં મૂકી. જાહેરમાં મૂકયા બાદ અગિયાર વર્ષે તે વળી ગવર્નર જનરલનાં વચનથી નામંજૂર થઇ![૪] સહૃદય મનુષ્યો કદી પણ આ વાતમાં વિશ્વાસ મૂકશે નહિ.

---

૧. Oude Blue book, P. 166, Comp. J, Malcolm Ludlow War in Oude, P. 29. note

૨. Sir Henry Lawrence's Essay's, P. 131. Comp. Calcutta Review no. VI. Vol. III. P. 424.

૩. Beveridge, History of India. Vol. III. P. 544.

૪. War in oude P. 29-30.

નવાબની વાત એ છે કે કોઇ કોઇ આ બાબતમાં પણ ડેલ્હાઉઝીના મતને સાચો ગણે છે. સર ચાર્લ્સ જેક્સનના મત મુજબ ડિરેક્ટરોએ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ નામંજૂર કરી હતી. ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલે લખ્યું છે કે "ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ મંજૂર ન થવાથી આપણને ઘણા ફાયદા થયા છે, એ ખરૂં નથી. ઉલટું એ સંધિ મંજૂર થઇ હોત તો લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી બહુજ ખુશ થાત; એ સંધિએ તેને ઘણી સત્તા આપેલી હોવાથી જરૂર પડતા તે અયોધ્યાનો કારભાર હાથમાં લઇ શકત."[1] ડ્યુક ઓવ આર્ગાઇલની આ વાત ક્યા સુધી સત્ય છે તે કહી શકાતી નથી ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સંધિ કંઇ ડેલ્હાઉઝીને ઘણી સત્તા આપતી નથી ને કંઇ પોતાની મરજી મુજબ રાજ્યની બચેલી રકમ વાપરી શકત નહિ, અયોધ્યાની પેદાશ કઇ પોતાની મરજી મુજબ વાપરી શકત નહિ. એ સંધિએ તો તેને કારભાર હાથમાં લેવાની સત્તા આપી છે, પણ તે હંમેશને માટે નહિ. તેણે થોડા વખત પોતાના આચાર, વિચાર, અને કાયદા મુજબ અયોધ્યાનો કારભાર ચલાવી, રાજ્યમાં વ્યવસ્થા થયે એવો કારભાર પાછો નવાબને સોંપવાનો હતો.[2] જેક્સન વિગેરેએ આ બાબતમાં ડેલ્હાઉઝીનો પક્ષ કરી પ્રતિપક્ષનો મહિમા નષ્ટ કર્યો છે. જેઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે એકમત જાળવવા ઇચ્છે છે, તેઓની પાસેથી આ બાબતમાં ન્યાય મળવાની આશા નથી.

ઈ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં મહમ્મદ અલીશાહનું મરણ

૧. India under Dalhousie and Canning, P. 110. note.

૨. Retrospects and prospects, &c. P. 54.

થયું. તેનો પુત્ર આમજદ અલીશાહ નવાબ થયો. આમજદ અલીશાહ પછી ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના ફેબ્રુઆરીના ૧૩ મી તારીખે વાજિદઅલી શાહ ગાદીનશીન થયો. અત્યાર સુધી કંપનિ અયોધ્યાના કારભારની જે ભયંકર લોભવૃત્તિ રાખી હતી તે વાજિદઅલી શાહના વખતમાં પૂર્ણ થઇ. કંપનિએ અયોધ્યાના કારભારમાં જે જુલમ અને અવ્યવસ્થાનો આરોપ મૂક્યો હતો તે આરોપે જ આ વખતે એ લાલસા પૂર્ણ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો. એક પછી એક નવાબો અયોધ્યાનાં તખ્તપર બેસવા લાગ્યા, એક પછી એક ગવર્નર જનરલ હિંદનો કારભાર હાથમાં લેવા લાગ્યા, છતાં એ આરોપ તો જેમનો તેમ કાયમ રહ્યો. બેન્ટિંકે એ અપવાદથી આંધળા બની નવાબને ઉપદેશ આપ્યો. ઓકલાંડે એ અપવાદથી અંધ બની ઇ. સ. ૧૭૩૭ માં સંધિ કરી. હાર્ડિંજે એ અપવાદથી અંધ બની નવાબને ધમકાવ્યો. આટલું બધું કર્યાં છતાં સરકાર સંતુષ્ટ થઇ નહિ. છેવટ એક સર્વભુક (બધું ભક્ષણ કરનાર) આવ્યો; તેણે બધા આરોપ સાથે અયોધ્યાના નવાબના રાજત્વનું છેલ્લું ચિહ્ન વિલુપ્ત કરી નાંખ્યું.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી ન્યાયના માથાપર પગ મૂકી, સંધિ તોડી અયોધ્યા હજમ કરવા તૈયાર થયો. કર્નલ સ્લિમેન નવાબના દરબારમાં રેસિડેન્ટનું કામ કરતો. તેણે જો કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા માટે ફરિયાદો કરી હતી, છતાં તે નવાબની ગાદી કાયમ રહે, અને રાજ્ય વ્યવસ્થિત થાય એવા પ્રયત્નો કરવામાં કચાશ રાખતો નહોતો. સ્લિમેને ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ડેલ્હાઉઝીને લખ્યું હતું કે "જો આપણે અયોધ્યા અગર તેનો કોઇ પણ ભાગ પડાવી લઇશું તો હિંદમાં આપણી બેઆબરૂ થશે. આબરૂ એ એક ડઝન અયોધ્યા

કરતાં પણ આપણે માટે વધુ કિંમતી છે."[૧] પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ એ લખાણ પર લક્ષ આપ્યું નહિ. સ્લિમેનની માગણી મુજબ અયોધ્યાને વ્યવસ્થિત કરવા તરફ મન ન લગાડ્યું. બ્રિટિશ હિંદમાં સર્વથી મોટા અમલદારની આવી ઉદાસીનતા જોઇ કર્નલ સ્લિમેન બહુ દીલગીર થયો. તેણે પોતાના એક મિત્રને બહુ દીલગીરી સાથે લખ્યું હતું કે "મને સદેહ પડે છે કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી મારી સાથે એકમત નથી. હું જેને ન્યાયી અને સન્માનયોગ્ય ન માનું, એવું કાર્ય જો તેઓ કરવા માગતા હશે, તો હું એ કાર્ય પાર પાડવાનું બીજાને માટે રાખી આ જગા છોડીશ રાજ્ય ખાલસા કરવાનો આપણને કશો અધિકાર નથી. ઇ. સ, ૧૮૩૭ ની સંધિ મુજબ આપણે કારભાર લઇ શકીએ, પણ રાજ્યની ઉપજ આપણે માટે રાખી શકીએ નહિ. આપણે કેવળ આપણી સરકારનું માન જાળવવા માટે અને પ્રજાપર ઉપકાર કરવા ખાતર જ એમ કરી શકીએ. ખાલસા કરવું એ તદ્દન અન્યાય અને બેઆબરૂ થવા જેવું કાર્ય છે.[૨]" આ પત્ર ઈ. સ. ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે લખવામાં આવ્યો છે. એ વડે એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૬ વરસ સુધી રેસિડેન્ટનું કામ કર્યાં છતાં કર્નલ સ્લિમેન લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય જાણી શક્યો નહોતો[૩] કેવળ કર્નલ સ્લિમેન જ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની વિરુદ્ધમાં હતો એટલુંજ નહિ, પણ સ્લિમેનની માફક સર હેન્રિ લોરેન્સે પણ આ બાબતમાં પોતાની ખુલ્લી વિરુદ્ધતા જાહેર

---

૧. Sleemao's Oude, Vol. II. P. 379.

૨. Sleeman's Oude, Vol. I. P. XXI XXII.

૧. Retrospects and prospects &c. P. 68.

કરી છે. હેન્રિ લોરેન્સે કલકત્તા રિવ્યુ નામના સામયિક પત્રમાં 'અયોધ્યા રાજ્ય' સંબંધી એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "અયોધ્યા બની શકે ત્યાં સુધી નવાબના તાબામાં રાખવું એજ યોગ્ય છે. એ રાજ્યનો એક રૂપીઓ પણ કંપનીના ખજાનામાં ખજાનામાં આણવો યોગ્ય નથી [૨] હેન્રિ લોરેન્સનો આ મત કદી ફર્યો નહોતો. પંજાબ ખાલસા કર્યા પછી ૫ વર્ષ બાદ ઈ. ૧૮૫૪ ના જૂન માસમાં તેણે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખક કે સાહેબને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં લખ્યું હતું કે " એક વ્યક્તિ પોતાના પૈસા અયોગ્ય રીતે વાપરતી હોય અગર પ્રજા પ્રતિ જુલમ કરતી હોય, તેથી કંઇ આપણે તેનાં રાજ્યના માલીક થઇ શકીએ નહિ. આપણે તેનાં રાજ્યની પેદાશ આપણા ખજાનામાં ન આણતાં તેની પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકીએ ખરા."[૩] કર્નલ સ્લિમેન અને સર હેન્રિ લોરેન્સની કલમમાંથી જે હિતકાર વાક્યો બહાર પડ્યાં છે, તેઓએ નિઃસ્વાર્થપણે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને જે સલાહ આપી છે તે ડેલ્હાઉઝીએ ધ્યાનમાં ન લીધી. ઉલટો તે જેમ બને તેમ જલદી જૂલમ, અવ્યવસ્થા વગેરે આરોપો મૂકી અયોધ્યા ખાલસા કરવા તૈયાર થયો.

ઈ. સ. ૧૮૫૪ના નવેમ્બરની ૨૮ મીએ આઉટ્રામ, કર્નલ સ્લિમેનને બદલે અયોધ્યાનો રેસિડેન્ટ થયો; માટે છેવટે તેના પર આ શોચનીય કાર્ય કરવાનો ભાર પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૬માં લૉર્ડ

૨. Sir Henry Lawrence's Essays, P. 132. Comp. Calcutta Review, no. VI. Vol. III. P. 424.

૩. Kay's. Lives of Indian Officers, Vol. II. P. 310.

ડેલ્હાઉઝી નીલગિરિનો શીતલ વાયુ સેવન કરતો કરતો અયોધ્યા સંબંધી વિચાર કરતો હતો. તેણે તેજ સ્થળે એક લાંબી ખાસ નોંધ તૈયાર કરી. ૧૮ મી જૂન પર તે પર પોતાની સહી કરી.[૧] ને પછીના વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં બધું રધાઇ ચૂક્યું. કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરની સભાએ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની મંજૂરી આપી હતી, બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલે અયોધ્યા કબજે કરવાની મંજૂરી આપી હતી, ઇંગ્લાંડના પ્રધાન મંડળે પણ અયોધ્યાનું ભક્ષણ કરવાની રજા આપી હતી. હવે ડેલ્હાઉઝી નિશ્ચેષ્ટ રહ્યો નહિ. તેણે ૩ જી જાન્યુઆરીને રોજ સવારમાં એક સભા બોલાવી; જરૂરી કાર્યનો ઘણો ખરો ભાગ અગાઉથી કરી નાખવામાં આવ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારનું જાહેરનામું અયોધ્યાના નવા કારભારનું વિવરણ વગેરે બધું લખાઇ પરદેશ ખાતાના પ્રધાનના દફતરમાં સચવાઇ રહ્યું હતું. હવે સભાને તેઃ ફક્ત તે મુજબ કાર્ય કરવાનો હુકમ કરવાનો હતો. સભાએ એ બધું મંજૂર કર્યું. તરતજ રેસિડેન્ટને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. આઉટ્રામને જાન્યુઆરી માસની આખરે આ સમાચાર મળ્યા. જાન્યુઆરીની છેલ્લી તારીખે તેણે નવાબ દરબારના મંત્રીને બ્રિટિશ સરકારનો છેવટનો હુકમ બતાવ્યો. મંત્રીએ વ્યવસ્થા સુધારવાનો સમય માગ્યો. નવાબની માતાએ પુત્રનો મુકદ્દમો ફરીથી તપાસી જવાની અરજ કરી, પરંતુ આઉટ્રામ એકનો બે ન થયો. તેણે બીજો કંઇ જવાબ ન આપ્યો. "વિચાર કરવાનો સમય વીતી ગયો છે, સહનશીલતાની હદ ઓળંગાઇ ગઇ છે, હવે કેવળ નવાબને બ્રિટિશ સરકારનો હુકમ જણાવવો એજ બાકી છે." રેસિડેન્ટના મુખમાંથી ફક્ત આટલો જ જવાબ નીકળ્યો.

---

૧ Kaye's Sepoy War, Vol. I, P. 123.

મંત્રીએ નસાબનાં ચક્રને બીજી રીતે ફેરવી શકાય તેમ ન હોવાથી એ હુકમ આગળ માથું ઝુકાવ્યું. નવાબની માતા પોતાના પ્રાણાધિક વાજિદઅલીનું પતન અવશ્યંભાવી માની છાની છાની રડવા લાગી.

૪ ફેબ્રુઆરીએ રેસિડેન્ટ નવાબ વાજિદઅલીને મળવા ગયો. નવાબના રાજમહેલના દરવાજા પરની તોપો ખસેડી લેવામાં આવી હતી. દરવાનોનાં હથિયારો છીનવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. જેઓ પહેલાં હથિયાર દ્વારા રેસિડેન્ટને સલામ કરતા તેઓએ અત્યારે રેસિડેન્ટને ખાલી હાથે સલામ ભરી. નવાબે પોતાના ભાઈ તથા કેટલાક વિશ્વાસુ મંત્રીઓ સાથે રેસિડેન્ટને આવકાર આપ્યો. શોચનીય વ્યાપારનો અભિનય શરૂ થયો. રેસિડેન્ટે ગવર્નર જનરલનો પત્ર અને ભારે દંડ બતાવનારો સંધિનો કાચો મુસદ્દો નવાબના હાથમાં આપી કહ્યું કે જે કંઇ ફરમાવવામાં આવ્યું છે તે બરાબર બજાવવાનું છે. નવાબે બહુજ દીલગીરી સાથે સંધિનો ખરડો હાથમાં લીધો, પોતાની પાઘડી રેસિડેન્ટને હવાલે કરી કહ્યું, "સંધિ હમેશાં બરોબરિઆ વચ્ચે થાય છે, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે મારૂં માન નષ્ટ કર્યું છે, રાજ્ય ઝુંટવી લીધું છે. મારી સાથે સંધિ કરવી એ હવે નકામું છે." આવા મર્મભેદી વચનોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. તેણે જેઓને બંધુ માની આલિંગન કર્યું હતું, મિત્રભાવે વિનયની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી, તેઓએ અત્યારે મિત્રતાને બદલે શત્રુતા સાધી. ક્ષોભથી રોષથી નવાબ વાજિદઅલી મૂંગો બની ગયો. શોચનીય અભિનયનો પડદો પડ્યો. તરતજ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે જાહેરનામું જાહેર કર્યું. પચાસ લાખ માણસો સાથે, ઉત્તરે નેપાળ, પૂર્વે ગોરખપુર, દક્ષિણે અલાહાબાદ અને પશ્ચિમે આઝિમગઢ જોધપુર, ફરૂક્કાબાદ અને શાહજહાનપુરની મધ્યમાં આવેલો લગભગ ૨૪ હજાર ચો. મા. નો વિશાળ પ્રદેશ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન સાથે ભળી

ગયો. અને એ વિશાળ રાજ્યનો એક અદ્વિતીય શાસનકર્તા અને પાલનકર્તા પગારદાર થઇ કેવળ હયાતીના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો!

આ પ્રમાણે મોટાં મોટાં રાજ્યો ખાલસા કરી લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ લોર્ડ કેનીંગના હાથમાં હિંદસામ્રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો. અયોધ્યા ખાલસા કર્યું એ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની છેલ્લી મહાન કીર્તિ હતી એક ઇતિહાસ લેખક ડેલ્હાઉઝીનાં આ કાર્યને રાજ્યાધિકારનું લૂટવું તરીકે ઓળખાવે છે. [1] જો અમારો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવે તો અમે જરા પણ અચકાયા સિવાય એ રાજ્યાધિકારને મહાપાપની છેલ્લી હદરૂપી સ્મિથફીલ્ડના અગ્નિના ભડકા સાથે સરખાવીએ. મોહાન્ધ[2] મેરીએ નિર્દોષ પ્રોટેસ્ટંટોને સળગતી આગમાં હોમી ધર્મને બદલે પાપના ઢગલા ઉપાર્જન કર્યાં હતા. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નિર્દોષ વાજિદઅલીના હૃદયમાં આગ પ્રગટાવી આબરૂને બદલે બેઆબરૂ મેળવી હતી. ડેલ્હાઉઝીની સરકાર કેવલ રાજ્ય લઇ અટકી નહોતી. બીજાં કાર્યોને લીધે પણ ત્રાસની હદ વળી હતી. નવાબે પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ દાખલ કરવા વિલાયત જવાની રજા માગી. રેસિડેન્ટે યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને એ કાર્ય કરતો અટકાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ જે જે દસ્તાવેજો પર તેને ફરી રાજ્ય મળી શકવાની આશા હતી, તે દસ્તાવેજો રેસિડેન્ટ

---

१. Sir John Kaye, History of the Sepoy War Vol. I P. 143.

૨ એ રાણી ઇતિહાસમાં ખુની મેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે. પોતે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયની હતી. તેણે લોકોને પ્રોટેસ્ટંટ સંપ્રદાયમાંથી રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયમાં લાવવાની બહુ પેરવી કરી હતી જે ન થાય તેને જીવતા બાળ્યા હતા.

અને તેના કાયદાગારોએ બળાપૂર્વક છીનવી લીધા. નવાબની દોલત સરસામાન વસ્ત્રો, ગાડીઘોડા, પુસ્તકાલયમાંનાં બે લાખ મૂલ્યવાન અને હસ્તલિખિત પુસ્તકો, હાથી વગેરે બધુ જાહેરમાં હરાજ થયું, અને તેમાંથી જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું તે માનનીય કંપનિ બહાદુરના ખજાનામાં ગયું.[2] આટલું કર્યાં છતાં ડેકાઇટીની વાસના તૃપ્ત ન થઇ. અમને લખતાં અતિશય શરમ આવે છે કે અમલદારોએ અંતઃપુરમાં પેસી નવાબની બેગમોને જોર જુલમથી બહાર કાઢી. તેની માલમીલકત બળાપૂર્વક રસ્તામાં ફેંકવામાં આવી અને તેઓનાં ખાનગી ખર્ચ માટે જે પૈસા એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા તે અટકાવવામાં આવ્યા. એક અપક્ષપાતી બ્રિટિશ લેખક આ બાબતમાં લખે છે કે "અંગ્રેજોએ અયોધ્યાના રાજ્યની બધી સંપત્તિ લૂંટી લીધી હતી અને નવાબનો પરિવાર-કે જે એકસો વર્ષથી વધુ મુદત થયાં અંગ્રેજોને શરણે આવ્યો હતો, તે અત્યારે ઈંગ્લાંડની આમપ્રજા સમક્ષ ન્યાયની ભિક્ષા માગવા તત્પર થયો હતો; તેને આવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો. અયોધ્યાના નવાબોને વંશપરંપરા અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા ટકાવી રાખવાની જરૂર પડી હતી. એ મિત્રતાનો બદલો આ મળ્યો. આ પ્રમાણે તેઓનું સર્વસ્વ હરણ સંપૂર્ણ થયું.[3]

અયોધ્યાની આવી શોચનીય દશા કયા અપરાધને લીધે થઈ? કયા અપરાધને લીધે નવાબ અને તેનું કુટુંબ ધન અને માન ગુમાવી ભિખારીની અવસ્થામાં આવી પડ્યું? એક વાર એ બાબતનો વિચાર

---

૧ Dacoitee in Excelsis P. 145

૨ Dacoitee in Excelsis P. 145–146

3 Dacoitee in Excelsis, P. 146.

કરીએ. બન્ને ઇતિહાસની દોલાબ્રુ આની ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નવાબ વાજિદઅલી ગાદીનશીન થયા બાદ અયોધ્યા તદ્દન અરાજક સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હતું. હંમેશાં ચોરી, ધાડ વગેરેથી લોકો ત્રાસ પામતા; અંગ્રેજ સરકારે અયોધ્યા ખાલસા કરી લોકોને એ ત્રાસમાંથી બચાવ્યા. અંગ્રેજો અયોધ્યાની જવાબદારી હાથમાં ન લેત, તો એ રાજ્યમાં કદી પણ આવી વ્યવસ્થા ન થાત. એ રાજ્યના લોકો કદી પણ આવી ઉન્નત સ્થિતિએ ન પહોંચત. નિશાળમાં ભણતા બાળકથી માંડીને એંશી વર્ષના ડોસા સુધીના દરેક માણસના મુખમાં આ શબ્દો રમી રહ્યા છે. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના કાંધીઆ પણ આવીજ વાત ફેલાવે છે. તેઓનાં પુસ્તકોમાં અયોધ્યાનું આવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, "અયોધ્યા વૃક્ષોથી ભરપૂર તથા વાંસ અને કાંટાવાળાં જંગલોથી ઢંકાયલું હતું. પહેલાં જ્યાં જંગલ નહોતું, ત્યાં તાલુકદારોએ અનાજનાં ખેતરોનો નાશ કરવાથી જંગલ છવાઇ રહ્યું હતું × × × અયોધ્યાના ઘણાખરા ભાગમાં સ્થિતિ આવી હતી. કોઇ પણ સ્થળે શાન્તિ નહોતી. ફળરૂપ પ્રદેશનો બધો ભાગ જંગલથી ઢંકાઇ ગયો હતો × જીવન અને સંપત્તિ હંમેશાં ભયમાં હોવાથી વેપાર નાશ પામ્યો હતો. નાના નાના કસ્બા નાનકડાં ગામ બની ગયા હતા. અયોધ્યાવાસીઓ બળવાખોર અને લૂટારાઓના હાથમાંથી કદી બચી જતા પણ નવાબના સૈન્યના હાથમાંથી તો કદી બચી શકતા નહિ.[૧]" પરંતુ અમે

૧. Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II. P. 289. માર્શમેન સાહેબે પણ પોતાના ઇતિહાસમાં (History of India, Vol. III. P. 421) અયોધ્યા સંબંધમાં આવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. વધારે શું કહેવું? ખુદ હેન્રિ લોરેન્સ

એ વાત ખરી કહી પવિત્ર ઇતિહાસને કલંકિત કરવા માગતા નથી. અવશ્ય બીજા રાજ્યોના માફક અયોધ્યામાં પણ જુલમ થતો. પરંતુ જે જુલમથી રાજ્ય અરાજક તરીકે સાબીત થાય, જે જુલમથી પ્રજાની મિલ્કત તથા જાન જોખમમાં આવી પડે, ટુંકામાં જે જુલમથી કંટાળી બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદભ્રષ્ટ કરે, એવો જુલમ અયોધ્યામાં થયો નથી. અમે અંગ્રેજ તાબાના મુલક સાથે સરખાવી એ વાત સાબીત કરી શકશું કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ થયો નથી કે જે બહાના તળે બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદભ્રષ્ટ કરી શકે. અમે સાબીત કરશું કે એવી કંઇ અરાજકતા મચી નહોતી કે જે નિમિત્તે અયોધ્યાની ઇતિહાસમાં નિંદા થઇ શકે.

પ્રથમ ધાડ ચોરી વગેરે જુલમ વિષે વિચાર કરીએ. કપ્તાન બેન્બેરિ વગેરે અમલદારોએ ખુલ્લા રીતે કહ્યું છે કે અયોધ્યામાં ધાડ-ચોરીના સંખ્યા અગાઉ કરતા ઘણી ઓછી થઇ ગઇ હતી. અયોધ્યામા ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૪ સુધીનાં ૬ વર્ષ દરમિયાન ૫૦ લાખની વસ્તીમાં નાના ગુનાઓની સંખ્યા ૨૬૦૦ થી થોડી અને ભારે ગુનાઓની સંખ્યા ૨૦૦ થી સહેજ થોડા હતી. બીજા પ્રદેશો સાથે તુલના કરતાં આ સંખ્યાઓ ઘણી નાની જણાશે. બ્રિટિશ સરકારના તાબાનો પ્રદેશ અલ્લાહાબાદ અયોધ્યાનો ૧/૫ મો ભાગ હતો, બનારસનો પ્રદેશ ૧/૬ હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની એકજ સાલમાં અલાહાબાદમાં ગુનાઓની સંખ્યા ૧૪૬૨ તથા બનારસમાં ૮૦૦ ની હતી. બનારસ પ્રદેશ અયોધ્યા કરતાં ૧/૬ મો ભાગ હતો છતાં

અયોધ્યાને અરાજક તરીકે જાહેર કરતા અચકાયો નથી Calcutta Review, No. N Vol III. 1845, P.421–423.

ગુનેહગારોની સંખ્યામાં અયોધ્યા કરતાં ૪ ગણી સંખ્યા બતાવતો હતો. હિંદમાં બંગાળા એ બ્રિટિશ કંપનિનો એક સુવ્યવસ્થિત પ્રદેશ ગણાતો હતો, તેમાં પણ ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં ૯૬૩૫૨ માણસો પર મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેમાના ૫૫૨૪૦ માણસને ગુનેગાર ઠરાવી સજા કરવામાં આવી હતી. એ સિવાય ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં એ પ્રદેશમાં અપરાધીની સંખ્યા ૯૮,૯૬૩, ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં ૯૨,૧૧૫ અને ૧૮૫૩ માં ૯૨૨૭૯ ની થઇ હતી; બંગાળાની વસ્તી અયોધ્યા કરતાં ૮ ગણી હતી, ગુનેહગારોની સંખ્યા અયોધ્યાના કરતાં ૩૭ ગણી હતી.[૧]

બ્રિટિશ તાબાના પ્રદેશની સીમાપર ગુનેહગાર નાનો વર્ગ તો વખત ધાડચોરી કરી ગુનાની સંખ્યા વધારતી હતી તેથી અયોધ્યા અરાજક હતું એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જનરલ આઉટ્રામે સીમાપર આવેલા બ્રિટિશ મેજિસ્ટ્રેટોને આ સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો

---

૧. Dacoitee in Excelsis, P. 142–143.

આ સ્થળે જુદીજ રીતે અયોધ્યા સાથે બંગાળાની તુલના કરવામાં આવે છે. ડેલ્હાઉઝીએ ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જાહેરનામા દ્વારા અયોધ્યાની અવ્યવસ્થા જાહેર કરી; તેજ સાલના સિપ્ટેમ્બર માસમાં બંગાળા સંબંધમાં મિશનરીઓની એક પત્રિકા બહાર પડી. તુલના માટે એક બાજુએ ડેલ્હાઉઝીનાં જાહેરનામામાં દર્શાવેલી અયોધ્યાની સ્થિતિ અને બીજી બાજુએ મિશનરીઓની પત્રિકામાં જણાવેલી બંગાળાની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે:—

ફરી લખ્યું છે કે " આ બધા અપરાધ કરનારાઓનો ઘણો ખરો ભાગ અયોધ્યામાં પકડાયો છે. અપરાધોની સંખ્યા વધી નથી તેમ કમી પણ થઇ નથી. એ એની એ રહી છે. ઇ. સ. ૧૮૫૪ ની સાલમાં જે જે ધાડો પડી છે, તેના સરદારો અયોધ્યાના વતની નથી. તેઓ ગ્વાલિઅર અને નૈઋત્ય તરફથી આવેલા હતા [૧]

જો એ મેજિસ્ટ્રેટોમાંના બધા એક મતે સ્વીકારત કે કેવળ અયોધ્યાના લોકોજ બ્રિટિશ સરહદપર ચોરી, લૂટફાટ વગેરે અપરાધો કરે છે, તોપણ કાંઇ નવાઇ પામત નહિ. કારણ કે બે વિભાગો પાસપાસે આવેલા હોય, તો એક વિભાગના લોકો બીજા વિભાગમાં ચોરી લૂટફાટ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે. પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પાસપાસ આવેલાં રાજ્યોમાં એવા બનાવો બનતા આવ્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર કે જેને પોતાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત છે એવું અભિમાન છે, તેના લોકો પણ અયોધ્યાના હદમાં જઇ લૂટફાટ કરતા. સુલતાનપુરના નાઝિમે જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ આગળ એવી અનેક ફરીયાદો કરેલી છે અયોધ્યાનો એક સેનાપતિ કપ્તાન બેન્બેરિ બ્રિટિશ તાબાના આઝિમગઢના અમલદારો વિરુદ્ધ એવી ફરિયાદ કરતા અચકાયો નથી. વળી જે પાંચ મેજિસ્ટ્રેટોએ જનરલ આઉટ્રામ ઉપર નિવેદનપત્ર પાઠવ્યાં હતાં, તેમાંના બે જણ અયોધ્યાની હદપર ગુના બને છે એમ કબુલ કરે છે; બે જણ અયોધ્યાના પોલીસની કર્ત્તવ્યપરાયણતાની પ્રશંસા કરે છે; અને એક જણ વાસ્તવિક રીતે કંઇ કહી શક્યો નથી. માટે આ નિવેદનપત્રો પર આધાર રાખી અયોધ્યાને અરાજક કહેવું એ ઉચિત નથી. અયોધ્યા જૂલમથી પીડાતું હતું, વ્યવસ્થા વિનાનું હતું, એવું કંઇ આ પત્રો પરથી સાબીત થતું નથી.

---

૧ War in Oude, P. 15–16.

અયોધ્યાના અમલદારો આળસુ નહોતા, હાથપગ જોડી બેસી રહ્યા નહોતા, એ બાબતની બીજી સાબીતિઓ આપી શકાય તેમ છે. જનરલ આઉટ્રામે ખાસ તપાસ કર્યાં બાદ કબૂલ કર્યું છે કે "અયોધ્યાના પાસે આવેલા બ્રિટિશ પ્રદેશ સરહદ પરના અયોધ્યાની પોલિસ તરફથી ખાસ ઉપકાર મેળવી ચૂક્યો છે, એમાં કશો શક નથી." લખનૌના અગાઉના રેસિડેન્ટ સેનાપતિ લો એ ઇ. સ. ૧૮૫૫ના ઓગસ્ટની ૧૫ મીએ ખાસ નોંધ કરી હતી કે, "આપણા તાબામાંથી જે અપરાધીઓ અયોધ્યાની હદમાં નાસી જાય છે, તેના પત્તો મેળવવા જ્યારે આપણા સૈનિકો અયોધ્યામાં જાય છે, ત્યારે તેઓના ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં અને આપણી ટપાલનું રક્ષણ કરવામાં અયોધ્યાની સરકાર અત્યાર સુધી ખાસ લક્ષ આપતી આવી છે. અયોધ્યાના નવાબો ઠગ અને ધાડપાડુઓનો નાશ કરવા ખાતર આપણી સાથે બહુજ લક્ષ પૂર્વક સહકાર કરતા આવ્યા છે * * * હું લખનૌમાં રેસિડેન્ટનું કામ કરતો હતો, ત્યારે (અને મારા મત મુજબ અત્યારે પણ) અયોધ્યાનો દરબાર સંતોષપૂર્વક આપણી ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરતો હતો. હિંદના કોઇપણ ભાગમાં કોઇપણ રાજ્યમાં આવી વફાદારી અત્યાર સુધીમાં મારી નજરે પડી નથી. [૧]"

લૉ વગેરે અમલદારોએ આ રીતે અયોધ્યાનાં વખાણ કર્યાં છે. આવી રીતે ન્યાયી વિચારો દર્શાવી તેઓએ આ નશ્વર જગતને વિષે અમર સત્યનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડેલ્હાઉસીની સરકાર આવા દૂરદર્શીઓના વાક્યોની ઉપેક્ષા કરી આવા અયોધ્યાને જૂલમ અને અન્યાયની ખાણ તરીકે ઓળખાવતા અચકાઇ નથી.

---

૧ Oude Blue-book, P. 226. Comp. War in book. P. 19.

ખરાબ ચરિત્રવાળાનો ઉપદ્રવ છોડી દઇ રાજાના જૂલમનો વિચાર કરતાં પણ કંઇ દોષ માલુમ પડશે નહિ. નવાબના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાના બધા લોકો પ્રફુલ્લ ચિત્તે સમય ગાળતા હતા. બધાં ખેતરો ધનધાન્યથી લચી રહ્યાં હતાં. પ્રખ્યાત ડોકટર હેબરે અયોધ્યામાં મુસાફરી કરતાં લખ્યું છે કે, " મેં અયોધ્યા વિષે જે કંઇ સાંભળ્યું હતું, તેમાનું કંઇ અહીં આવ્યા બાદ જોઇ શક્યો નથી, ઉલટું દેશનાં બધાં ખેતરો સંપૂર્ણ રીતે ખેડાયલાં છે, એ જોઇ મને જેટલું સુખ ઉત્પન્ન થયું છે, તેટલીજ નવાઇ ઉત્પન્ન થઇ છે. કારણ કે અયોધ્યા ઘોર અત્યાચારથી પીલાતું હોત તો હું કદી પણ આટલી બધી વસ્તી અને આટલા બધા વેપારનું ક્ષેત્ર જોઇ શકત નહિ.[૧] " અયોધ્યાની સુખશાન્તનો આથી વધુ બલવાન સાબીતિ બીજી કંઇ હોઇ શકે ? હેબર સાહેબે જ્યારે જાતે જોઇ અયોધ્યાની આવી સમૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે પછી અયોધ્યાને જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દર્શાવવું એ ઉચિત નથી. જૂલમથી પીડાતો દેશ કદી પણ આવી સમૃદ્ધિનું ક્ષેત્ર હોઇ શકે નહિ.

અયોધ્યામાં વ્યવસ્થા નહોત, જૂલમ વર્તાતો હોત, તો ત્યાંના રહેવાશીઓ બીજી હકુમતમાં રહેવા જાત. પરંતુ એવો બનાવ અયોધ્યામા કદી બન્યો નથી. વસ્તીના રહેઠાણના ફેરફાર સંબંધમાં જે જે વિવરણ મળી આવે છે તે બધા વડે અયોધ્યાની સરકારનો જુલમ સાબીત થતો નથી. જનરલ આઉટ્રામ આ બાબતમાં લખે છે કે અયોધ્યાના રહેવાશીઓ પર જો રાજાનો જુલમ થતો હોત તો તેઓ જરૂર પાસેના બ્રિટિશ પ્રદેશમાં સંસ્થાન સ્થાપત, એ સ્વભાવિક છે.

---

૧ Heber's Journal, Vol. II. P. 49.

પણ મેં મેજિસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મેળવી છે, તે પરથી એ સાબીત થતું નથી કે અયોધ્યાની પ્રજા બ્રિટિશ પ્રદેશમાં જઇ વસી હોય. ફતેહપુરના મેજિસ્ટ્રેટ આ બાબતમાં કંઇ કહી શકયા નથી. આજિમગઢ, શાહજહાનપુર અને અલાહાબાદના મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી એ સંબંધમાં કંઇ જવાબ મળ્યો નથી. અયોધ્યાવાસીઓનો થોડો કે ઘણો ભાગ બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યો હોય એવી વાત જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ જાણતા નથી. અયોધ્યાવાસીઓએ સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે કે નહિ, એ બાબતમાં ગોરખપુરના મેજીસ્ટ્રેટે પણ કંઇ કહ્યું નથી. ફરૂક્કાબાદના મેજીસ્ટ્રેટે જણાવ્યું છે કે દુર્ઘટનાના વખતમાં ઘણા લોકો અયોધ્યામાંથી આ વિભાગમાં આવી રહે છે, પણ તે થોડા વખત માટે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં કાયમી વસવાટ કરનારા લોકો બહુ થોડા છે. અયોધ્યામાંથી જે લોકો બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા છે, તેની એક સૂચી કાનપુરના મેજીસ્ટ્રેટે તૈયાર કરી છે. એ સૂચી પરથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લાં છ સાત વર્ષમાં કાયમી વસવાટ કરનારા લોકો ૨૨૩૩ થયા છે. તેમાંના ૧૩૫૪ ખેડુતો છે, બાકીના બીજો ધંધો કરનારા છે. આ બધા માણસો કુટુંબ સાથે આવી સ્થાયી રૂપે વસ્યા છે. જો કે ખેતીનો ધંધો ન કરનારા લોકો સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીની માફક હંમેશાં આમતેમ ફરતા ફરે છે, તોપણ તેઓ અયોધ્યામાં પાછા જવાનો ઇરાદો રાખતા નથી.[1]

હવે વિચારવાનું એ કે કોઇ પણ પ્રદેશની વસ્તી બીજા પ્રદેશમાં જઇ સંસ્થાન સ્થાપે તેથી એ પ્રદેશમાં જુલમ વર્તાતો જ હશે એવું કંઇ સાબીત થતું નથી. વસ્તીની અતિશય વૃદ્ધિ, હવાપાણીનો દોષ,

---

૧ Oude Blue book, 44.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઈ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ; એ બાબત વિચારીએ. આઉટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યા-માંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઈ નેપોલિયન અનાયાસે ઈંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[1]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. 29.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમાં જઇ વસે, અયોધ્યામાં એવો કંઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતાં સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હંમેશાં સંતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે; તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમાં જઈ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી.[૧] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં ભયંકર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં ખરી પડતી નથી; કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેનાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે. નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામાં બંધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આવી વસતાં અચકાયા નહોતા[૨]. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમાં હિંદીઓને એક સ્થાને બાંધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફરૂક્કાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, " મેં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીનાં કાર્ય માટે લાયક હતાં. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમાં રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમાં પાસેના ગામડાંઓમાં જતા આવતા, તેઓ

---

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I. P 217.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઈ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ; એ બાબત વિચારીએ. આઉટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યામાંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઇ નેપોલિયન અનાયાસે ઇંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[1]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. 29.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમાં જઇ વસે, અયોધ્યામાં એવો કંઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતાં સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હંમેશાં સંતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે; તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમાં જઈ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી.[1] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં ભયંકર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં ખરો પડતી નથી; કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલનાં સમયમાં હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેનાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે. નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામાં બંધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આવી વસતાં અચકાયા નહોતા[2]. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમાં હિંદીઓને એક સ્થાને બાંધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફેરૂકાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, " મેં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીનાં કાર્ય માટે લાયક હતાં. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમાં રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમાં પાસેના ગામડાંઓમાં જતા આવતા, તેઓ

---

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I. P 217.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઇ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ. આઉટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યામાંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઈ નેપોલિયન અનાયાસે ઇંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[૧]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. 29.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમાં જઇ વસે, અયોધ્યામાં એવો કંઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતાં સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હંમેશાં સંતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે; તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમાં જઇ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી.[૧] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં ભયંકર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં ખરી પડતી નથી; કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેનાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે. નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામાં બંધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આવી વસતાં અચકાયા નહોતા[૨]. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમાં હિંદીઓને એક સ્થાને બાંધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફરૂક્કાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, " મેં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીનાં કાર્ય માટે લાયક હતાં. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમાં રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમાં પાસેના ગામડાંઓમાં જતા આવતા, તેઓ

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I. P 217.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઈ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ. આઉટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યામાંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઈ નેપોલિયન અનાયાસે ઈંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[૧]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

૧ War in Oude, P. 29.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમાં જઇ વસે, અયોધ્યામાં એવો કંઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતાં સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હંમેશાં સંતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે; તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમાં જઈ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી.[૧] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં ભયંકર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં ખરી પડતી નથી; કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેનાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે. નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામાં બંધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આવી વસતાં અચકાયા નહોતા[૨]. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમાં હિંદીઓને એક સ્થાને બાંધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફરૂક્કાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, " મેં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીનાં કાર્ય માટે લાયક હતાં. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમાં રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમાં પાસેના ગામડાંઓમાં જતા આવતા, તેઓ

---

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I. P 217.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઇ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારના જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ. આફિટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીતિ નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યામાંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઈ નેપોલિયન અનાયાસે ઈંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[1]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. *29*.

કે જેથી વસ્તી પરમુલકમાં જઇ વસે, અયોધ્યામાં એવો કંઇ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઇ પડે. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીના હિંદ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતાં સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હંમેશાં સંતુષ્ટ અને લાગણી વગરના છે; તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર મુલકમાં જઈ વસવાની ઇચ્છા કરતા નથી.[૧] કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં ભયંકર જૂલમ અથવા આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં ખરી પડતી નથી; કારણકે આકસ્મિક ઉથલપાથલના સમયમાં હિંદીઓ ટોળાબંધ થઇ ઘરબાર છોડી નીકળે છે, તેનાં ઉદાહરણો મોજૂદ છે. નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામાં બંધાઇ બ્રિટિશ રાજ્યમાં આવી વસતાં અચકાયા નહોતા[૨]. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સંતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમાં હિંદીઓને એક સ્થાને બાંધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અગાઉ ફરૂક્કાબાદના જજ ફ્રેડરિક શોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, " મેં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે મુસાફરી કરી છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ સ્થાનો રહેવાશીઓની સંખ્યા મુજબ સંપૂર્ણ રીતે ખેતીનાં કાર્ય માટે લાયક હતાં. × × × જે જે અમલદારો સીતાપુરમાં રહેતા, અને મૃગયા વગેરે મજાકોના સમયમાં પાસેના ગામડાંઓમાં જતા આવતા, તેઓ

---

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54–55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I. P 217.

ભયંકર રોગો અથવા દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકું વતન છોડી સંસ્થાન સ્થાપે છે. તેજ રીતે રાજા દુરાચારી હોય કે જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં રહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં બાપીકું ઘરબાર તજી કોઈ બીનજોખમી સ્થળે જઇ વસે છે. ગયા સૈકામાં બ્રહ્મદેશની સરકારનાં જૂલમથી કંટાળી આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાનાં ઘરબાર તજી બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતાં સંકોચાયા નહોતા. અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ. આઉટ્રામને મેજીસ્ટ્રેટો પાસેથી જે હકીકત મળી હતી, તે હકીકત એ છેલ્લા પ્રકારના સંસ્થાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી. છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે જઈ વસે એ કંઇ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય. વળી એ લોકો જૂલમથી કંટાળી બ્રિટિશ મુલકમાં જઇ વસ્યા હતા, તેની કંઇ સાબીત નથી. ઉલટું અન્ય વિભાગના મેજીસ્ટ્રેટોએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે અયોધ્યામાંથી આવી કોઇએ બ્રિટિશ હદમાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી લોકો પરમુલકમાં જઇ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અગર જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ લુઈ નેપોલિયન અનાયાસે ઈંગ્લાંડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી શકે, અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઇ વસતા હોવાથી હિન્દ પણ જૂલમગારોનાં સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાહેર થાય.[૧]

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવો કંઇ જૂલમ થયો નહોતો

---

૧ War in Oude, P. 29.

હિંદના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વસ્તીની સંખ્યા ૧ કરોડ ૧૦ લાખની જણાય છે. અયોધ્યાની પડતીનાં જે કારણો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમાં સિપાહીઓના બળવાને પણ કારણ તરીકે વધારવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજી અમલને આપણે ગમે તેટલો જાદુગર ગણીએ તોપણ અયોધ્યા કબજે કર્યા બાદ આટલા થોડા સમયમાં આટલી બધી ઉન્નતિ કદી સંભવિત ન ગણાય.

ખરી રીતે કહીએ તો એ કબુલ કરવું પડશે કે જ્યારે આપણે અયોધ્યા ખાલસા કર્યું ત્યારે એ માણસોથી ભરપૂર અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળો હતો, વળી એ બાબતમાં અંગ્રેજ તાબાનાં બીજાં સ્થાનો સાથે તેની બેધડક સરખામણી કરી શકાય તેવું હતું. એ ખરૂં કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચલાવાયું નથી; પરંતુ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે એ રાજ્યમાં એટલો બધો જૂલમ પણ થયો નથી કે જેથી વસ્તી ઘટી જાય અને વેપાર તથા ખેતી બંધ પડી જાય.[૧]

અયોધ્યા દુરાત્માનું વાસસ્થાન નહોતું. નવાબ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને બધી રીતે સરકારની સલાહ પ્રમાણે ચાલનારો હતો. મસીઉદ્દીન નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે "નવાબ વાજિદઅલી શાહે પૂર્વની ભાષામાં ઉંચી કેળવણી મેળવી છે. પ્રાચીન અને આધુનિક ઇતિહાસ અને સાહિત્ય શાસ્ત્રના તે સારો જાણકાર ગણાય છે. તેણે ફારસી અને ઉર્દુ ભાષામાં કેટલાંક કાવ્યો, અને બીજા ગ્રંથો રચી પ્રગટ કર્યાં છે. એ ગ્રંથો યુરોપનાં સાધારણ પુસ્તકાલયોમાં આદર પૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે છે. મો. ગાર્સિન ડિ ટાસી નામના ફ્રાંસની વિદ્વત્ સમાજના એક સભ્ય અને હિંદુસ્તાની ભાષાના અધ્યાપકે

---

૧. Merival's Life of Henry Lawrence, Vol, II, P. 288.

બધા એકમતે એ બધાં ગામડાંને બગીચા તરીકે ઓળખાવતા. ગાયો વગેરે પશુ, ઘોડા, અનાજ, ઘરબાર અને પોશાક વગેરે જોતાં લોકો કોઇ પણ રીતે દુર્દશાપન્ન હોય એવું માનવામાં આવતું નહોતું; ઉલટી એ પ્રજા આપણી રૈયત કરતાં ઘણી બાબતોમાં સુખી હોય તેવું જણાતું હતું. લખનોરની સંપત્તિ જે કેવળ રાજાના જ તાબામાં નથી, પણ મોટા વેપારીઓ અને શરાફોના કબજામાં પણ છે. એ બ્રિટિશ તાબાનાં અનેક નગરોની (મને લાગે છે કે કલકત્તા સિવાય) સમૃદ્ધિ કરતાં વધી જાય એમ લાગે છે. જો સરકાર જૂલમી અને અન્યાયી હોય તો આ પ્રદેશમાં સાધારણ પ્રજાની સ્થિતિ કદી આવી ન હોઇ શકે? વાસ્તવિક વાત એ છે કે, લખનોરની સરકાર આપણી પોતાની સરકાર કરતાં ઘણે અંશે ક્ષમાશીળ છે. વંશપરંપરા ભોગવાતી જમીનનું વેચાણ અગર જપ્તિ આ પ્રદેશમાં જવલ્લેજ થાય છે."[1]

હરમન મેરિવલ નામનો એક વિદ્વાન અંગ્રેજ લેખક, સર હેન્રિ લૉરેન્સનાં જીવન વૃત્તાંતમાં અયોધ્યા સંબંધમાં લખે છે કે, "ઈ. સ. ૧૮૫૩ પહેલાં બીજાનાં રાજ્ય કબજે કરવાના મતનો કોઇ માણસ અયોધ્યાને કાંટા અને વાંસડાનાં વનથી ભરપૂર ગણી વર્ણન કરી ગયો છે. સરકારી અમલદારોએ અયોધ્યાની સ્થિતિનું કેવું વર્ણન કર્યું છે તે જોઇએ. અયોધ્યાનો વિસ્તાર લગભગ ૨૫૦૦૦ ચો. મા. છે. સર હેનિ લૉરેન્સે એ રાજ્યની વસ્તી ૩ લાખની ગણી હતી; પરંતુ તેમાં ભૂલ જણાય છે. ત્રણ ચાર વર્ષ ગયા બાદ અયોધ્યાની વસ્તી ૮ લાખની નક્કી થઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૯–૭૦માં પ્રગટ થયેલ

1. Notes on Indian Affairs; Vol. I. P. 152–154.

હિંદના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વસ્તીની સંખ્યા ૧ કરોડ ૧૦ લાખની જણાય છે. અયોધ્યાની પડતીનાં જે કારણો અગાઉ બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેમાં સિપાહીઓના બળવાને પણ કારણ તરીકે વધારવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજી અમલને આપણે ગમે તેટલો જાહેર ગણીએ તોપણ અયોધ્યા કબજે કર્યા બાદ આટલા થોડા સમયમાં આટલી બધી ઉન્નતિ કદી સંભવિત ન ગણાય.

ખરી રીતે કહીએ તો એ કબુલ કરવું પડશે કે જ્યારે આપણે અયોધ્યા ખાલસા કર્યું ત્યારે એ માણસોથી ભરપૂર અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળો હતો, વળી એ બાબતમાં અંગ્રેજ તાબાનાં બીજાં સ્થાનો સાથે તેની બેધડક સરખામણી કરી શકાય તેવું હતું. એ ખરૂં કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચલાવાયું નથી; પરંતુ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે એ રાજ્યમાં એટલો બધો જૂલમ પણ થયો નથી કે જેથી વસ્તી ઘટી જાય અને વેપાર તથા ખેતી બંધ પડી જાય.[૧]

અયોધ્યા દુરાત્માનું વાસસ્થાન નહોતું. નવાબ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને બધી રીતે સરકારની સલાહ પ્રમાણે ચાલનારો હતો. મસીહૂદ્દીન નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે "નવાબ વાજિદઅલી શાહે પૂર્વની ભાષામાં ઉંચી કેળવણી મેળવી છે. પ્રાચીન અને આધુનિક ઇતિહાસ અને સાહિત્ય શાસ્ત્રના તે સારો જાણકાર ગણાય છે. તેણે ફારસી અને ઉર્દુ ભાષામાં કેટલાંક કાવ્યો, અને બીજા ગ્રંથો રચી પ્રગટ કર્યા છે. એ ગ્રંથો યુરોપનાં સાધારણ પુસ્તકાલયોમાં આદર પૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે છે. મો. ગાર્સિન ડિ ટાસી નામના ફ્રાંસની વિદ્વત્ સમાજના એક સભ્ય અને હિંદુસ્તાની ભાષાના અધ્યાપકે

૧. Merival's Life of Henry Lawrence, Vol. II, P. 288.

પોતાના ભાષણની શરૂઆતમાં નવાબનાં લખેલાં પુસ્તકોનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે.[૧]"

જનરલ લૉએ લખ્યું છે કે, "અયોધ્યાના અગાઉના પાંચ-નવાબમાંનો દરેક બ્રિટિશ સરકારના પરમ મિત્ર હતા. બધા બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહ મુજબ વર્તતા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અતિશય પ્રશંસનીય હતી. અયોધ્યાના હાલના નવાબ અને તેના અમલદારો તરફથી આપણને ખુલ્લી રીતે ઘણી મદદ મળી છે.

આ નવાબો કેવળ મિત્ર તરીકે જ વર્તતા એટલું જ નહિ પણ તેઓ બીજાં મિત્રરાજ્યો સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તે પણ આપણા રેસિડેન્ટ મારફત. કોઈની સાથે લડાઈ જામતાં તેઓ આપણી સાથે ખરા મિત્ર તરીકે વર્તણૂક ચલાવતા. નેપાળ અને બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઇમાં આપણને પૈસાની બહુ જરૂર પડી હતી; તે વખતે અયોધ્યાના નવાબે આપણને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ વ્યાજે આપ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં લૉર્ડ એલેન્બરોની સરકાર જયારે અફગાનિસ્તાનના બનાવને લીધે બેબાકળી બની ગઇ હતી, ત્યારે હાલના નવાબના પિતામહે ૧૪ લાખ અને તેમના પિતાએ ૩૨ લાખ રૂપીઆની મદદ કરી હતી. નેપાળની લડાઈનાં નવાબે આપણને ૩૦૦ હાથી આપ્યા હતા. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તોપો અને તંબુ વગેરે લઈ જવામાં એ હાથીઓએ આપણને બહુ મદદ કરી હતી. હાથીની મદદ વગર આપણે કદી પણ લડાઇનો સામાન યોગ્ય સ્થળે લાવી શકત નહિ."[૨]

---

૧. Dacoitee in Excelsis, P. *156*.

૨. Oude Blue-book, P. *225*. Comp. Dacoitee in Excelses. P. *154*.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પારકાં રાજ્યો ખાઇ જવાની નીતિનો છેલ્લો કોળિઓ અયોધ્યા બન્યું. ડેલ્હાઉઝીની કૃપાથી પંજાબ, નાગપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યો સિવાય બીજાં ઘણાં રાજ્યોપુર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવા લાગ્યો. આ પુસ્તક સાથે એ બીજાં રાજ્યનો થોડો જ સંબંધ હોવાથી અમે એ વિગત જતી કરીએ છીએ. જે રાજ્યો સાથે સાક્ષાત્ અને પરંપરા સંબંધને લીધે સિપાહીઓના બળવાનાં કારણો સંકળાએલાં છે તેની વિગત આ ગ્રંથમાં ટુંકામાં લખી છે. આ પ્રમાણે આઠ વર્ષ સુધી હિંદસામ્રાજ્યના ઉપરી તરીકે રહી, ધીરે ધીરે એક પછી એક હિંદનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો ખાલસા કરી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિદાય સૂચક ખાસ નોંધ લખી ગયો. એ ખાસ નોંધમાં તેણે ઘણી બાબતો જણાવી છે. રાજ્ય વૃદ્ધિ અને ધનવૃદ્ધિનાં કારણો બતાવી ઘણો ગર્વ કર્યો છે. પરંતુ તેનો વાગાડંબર અને ગર્વ સૂક્ષ્મદર્શીઓને સારાં લાગ્યાં નથી. તે જે રાજ્ય ગ્રહણ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની બેઠો હતો, તે સર્વસંહારિણી નીતિએ અમૃતને બદલે ઝેર પ્રગટાવ્યું ડેલ્હાઉઝીએ શાન્તિ પૂર્વક એ નીતિને શાન્તિ ફેલાવનાર ગણાવી હતી, પરંતુ તેનો આ પ્રયાસ ભવિષ્યે નિષ્ફળ કર્યો. તેણે કેટલાંક સ્નિગ્ધ અને શીતળ વાક્યોના ઢગના ઢગ કરી પોતાની ખાસ નોંધ લંબાવી હતી. પણ એ સ્નિગ્ધતાથી, એ શીતળતાથી હિન્દના શરીરની જવાળા શમી નહોતી. બરફના કકડા એકઠા થયા હતા, દારુણ ગરમીથી એ પીગળી ગયા અને સમગ્ર હિન્દપર મહા પ્રલયનું એક ભયંકર મોજું ફરી વળ્યું.

પોતાના ભાષણની શરૂઆતમાં નવાબનાં લખેલાં પુસ્તકોનાં બહુ વખાણ કર્યા છે.[1]"

જનરલ લૉએ લખ્યું છે કે, "અયોધ્યાના અગાઉના પાંચ-નવાબમાંનો દરેક બ્રિટિશ સરકારના પરમ મિત્ર હતા. બધા બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહ મુજબ વર્ત્તતા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અતિશય પ્રશંસનીય હતી. અયોધ્યાના હાલના નવાબ અને તેના અમલદારો તરફથી આપણને ખુલ્લી રીતે ઘણી મદદ મળી છે.

આ નવાબો કેવળ મિત્ર તરીકેજ વર્ત્તતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ બીજાં મિત્રરાજ્યો સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તે પણ આપણા રેસિડેન્ટ મારફત. કોઈની સાથે લડાઈ જામતાં તેઓ આપણી સાથે ખરા મિત્ર તરીકે વર્તણુક ચલાવતા. નેપાળ અને બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઇમાં આપણને પૈસાની બહુ જરૂર પડી હતી; તે વખતે અયોધ્યાના નવાબે આપણને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ વ્યાજે આપ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં લૉર્ડ એલેન્બરોની સરકાર જ્યારે અફગાનિસ્તાનના બનાવને લીધે બેબાકળી બની ગઇ હતી, ત્યારે હાલના નવાબના પિતામહે ૧૪ લાખ અને તેમના પિતાએ ૩૨ લાખ રૂપીઆની મદદ કરી હતી. નેપાળની લડાઈનાં નવાબે આપણને ૩૦૦ હાથી આપ્યા હતા. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તોપો અને તંબુ વગેરે લઈ જવામાં એ હાથીઓએ આપણને બહુ મદદ કરી હતી. હાથીની મદદ વગર આપણે કદી પણ લડાઇનો સામાન યોગ્ય સ્થળે લાવી શકત નહિ."[2]

---

૧. Dacoitee in Excelsis, P. *156*.

૨. Oude Blue-book, P. *225*. Comp. Dacoitee in Excelsos. P. 154.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પારકાં રાજ્યો ખાઇ જવાની નીતિનો છેલ્લો કોળિઓ અયોધ્યા બન્યું. ડેલ્હાઉઝીની કૃપાથી પંજાબ, નાગપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યો સિવાય બીજાં ઘણાં રાજ્યોપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવા લાગ્યો. આ પુસ્તક સાથે એ બીજાં રાજ્યને થોડો જ સંબંધ હોવાથી અમે એ વિગત જતી કરીએ છીએ. જે રાજ્યો સાથે સાક્ષાત્ અને પરંપરા સંબંધને લીધે સિપાહીઓના બળવાનાં કારણો સંકળાએલાં છે તેની વિગત આ ગ્રંથમાં ટુંકામાં લખી છે. આ પ્રમાણે આઠ વર્ષ સુધી હિંદસામ્રાજ્યના ઉપરી તરીકે રહી, ધીરે ધીરે એક પછી એક હિંદનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો ખાલસા કરી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિદાય સૂચક ખાસ નોંધ લખી ગયો. એ ખાસ નોંધમાં તેણે ઘણી બાબતો જણાવી છે. રાજ્ય વૃદ્ધિ અને ધનવૃદ્ધિનાં કારણો બતાવી ઘણો ગર્વ કર્યો છે. પરંતુ તેનો વાગાડંબર અને ગર્વ સૂક્ષ્મદર્શીઓને સારાં લાગ્યાં નથી. તે જે રાજ્ય ગ્રહણ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની બેઠો હતો, તે સર્વસંહારિણી નીતિએ અમૃતને બદલે ઝેર પ્રગટાવ્યું ડેલ્હાઉઝીએ શાન્તિ પૂર્વક એ નીતિને શાન્તિ ફેલાવનાર ગણાવી હતી, પરંતુ તેનો આ પ્રયાસ ભવિષ્યે નિષ્ફળ કર્યો. તેણે કેટલાંક સ્નિગ્ધ અને શીતળ વાક્યોના ઢગના ઢગ કરી પોતાની ખાસ નોંધ લંબાવી હતી. પણ એ સ્નિગ્ધતાથી, એ શીતળતાથી હિન્દના શરીરની જ્વાળા શમી નહોતી. બરફના કકડા એકઠા થયા હતા, દારુણ ગરમીથી એ પીગળી ગયા અને સમગ્ર હિન્દપર મહા પ્રલયનું એક ભયંકર મોજું ફરી વળ્યું.

અધ્યાય ૪ થો.

વિષયનિર્દેશ—લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અમલ(ચાલુ)—જમીનદારોની પડતી મહેસૂલ સંબંધી સ્થિતિ—વાયવ્ય પ્રાંતની જમાબંધી—તાલુકદારી હક—બ્રુમ્ફિલ્ડ—મુંબાઇનું ઇનામ કમિશન—દિવાની કોર્ટનો ન્યાય—જયોતિઃપ્રસાદનો ન્યાય—સમાજની આંતરિક સ્થિતિ.

ઇ. સ. ૧૮૦૬થી ૧૮૫૬

જયારે જુનાં રાજ્યો કંપનિના તાબામાં આવતાં હતાં, જુના રાજવંશીઓ કંપનિનું સાલિયાણું ખાતા હતા, ત્યારે આપણા આબરૂદાર જમીનદારો વિરુદ્ધ એક બીજો મહાસંગ્રામ જામ્યો હતો. રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિની પેઠે આ સંગ્રામે પણ ભયંકર પરિણામો લાવી, બધાને એબાકળા બનાવી દીધા હતા. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતે આ સંગ્રામ જાહેર કર્યો નહોતો, એ લડાઈ તો અનેક રાજનીતિજ્ઞ બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહથી શરૂ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ સર જોન માલ્કમ આ લડાઇમાં ઉત્સાહ દાતા નહોતો, જયોર્જ કલાર્ક આ લડાઈમાં જોડાયો નહોતો, અને અને હેન્રિ લૉરેન્સ પણ આ પક્ષથી અળગો જ રહ્યો હતો. એ લડાઈ જૉન લૉરેન્સને મનગમતી હતી, અને જે ગુરુનાં ચરણમાં બેસી જૉન લૉરેન્સે રાજનીતિના મંત્રો ગ્રહણ કર્યા હતા, તે ગુરૂ (જેમ્સ ટોમ્સન) આ સંગ્રામનો સરજનહાર હતો. આ સંગ્રામ ધીરે ધીરે જામ્યો હતો, ધીમે ધીમે એની ગતિ વધતી જતી હતી, છેવટે તે પૂરા તેજથી પ્રકાશ્યો. અપાર

શક્તિ દર્શાવી સફળ થયો, સર્વતોમુખી પ્રભુતા ફેલાવી તેણે બધાંને ચમકાવી મૂકયાં.

પ્રજાને પોતાના સાક્ષાત્ સંબંધમાં લાવી રાજ્ય ચલાવવું, સર્વ પ્રકારના જૂલમ અને અન્યાયથી તેનું રક્ષણ કરવું, અને તેને ઉદાર, બ્રિટિશ અમલનું ફળ ભોગવવા દેવું એ અવશ્ય સુંદર અને મંગળકર વ્યવસ્થા ગણાવી જોઇએ. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર હિંદમાં આ વ્યવસ્થા કરવા જાય, પ્રજાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ બાંધવા જાય, તો એક સંપ્રદાય જડમૂળમાંથી ઉખડી જાય તેમ હતું. સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે કામ કરતા જમીનદારોના વર્ગનું ઉચ્છેદન ન કરવામાં આવે, તો આવો સંબંધ સ્થપાઇ શકે નહિ. માટે જેમ એક તરફથી હિંદમાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો નાશ થવા લાગ્યો, તેમ બીજી તરફથી અભિજાત સંપ્રદાયનું ઉચ્છેદન થવા લાગ્યું.

સરકારે જે કાર્ય પ્રણાલીનું અનુસરણ કર્યું હતું, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ બહુ સારો હતો. હિંદના એક વિશાળ સંપ્રદાયનું બધી રીતે ભલું કરવું એ અવશ્ય ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં, ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતાં મહાન કાર્ય હતું. પરંતુ એકની ઉન્નતિ કરવા જતાં બીજાને નુકશાન થાય. એક અંગ પુષ્ટ કરતાં બીજું અંગ દુર્બળ બની જાય એ ન્યાયી કાર્ય ન ગણાય. બધાને એક સરખી સપાટીપર લાવી મૂકી ભ્રાતૃભાવથી વર્ત્તવું એ ઉદારતાનું કાર્ય છે એ ખરીવાત; પણ સમાન સપાટીપર લાવવા માટે અમુક માણસોના ચિરકાલથી ભોગવતા હકને લુટી લેવા એ કંઇ ઉદાર રાજનીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં વાજબી ન ગણાય. સરકાર કોઇના હક ન ડુબાવતાં એવી ઉદારતા બતાવી શકત, પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ જાળવી હલકા વર્ગની ઉન્નતિનો માર્ગ વહેતો રાખી શકત.

પરંતુ હિંદી જમીનદારોના સંબંધમાં વાયવ્યપ્રાંતના બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોનો કંઇ ખાસ વિચાર બંધાયો નહોતો. તેઓનાં અંતઃકરણ વિશાળ હતાં, લાગણી ઉંડી હતી, છતાં તેઓએ હલકા વર્ગને ઉન્નત કરવા ખાતર કુલીન વર્ગને જડમૂળમાંથી કાપી નાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

આ ગંભીર કાર્ય બે રીતે પાર પડયું; એક તો જમાબંધી બાંધીને અને બીજું ભૂમિક્રોક (જમીનનો ભોગવટો અટકાવવો તે) કરીને. અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અને મરાઠા સાથેની છેલ્લી લડાઇમાં જે જે પ્રદેશ મળ્યો હતો, તે તે પ્રદેશમાં જમાબંધીવાનો ઠરાવ થયો. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકના વખતમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં આ જમાબંધીનું કાર્ય વિધિપૂર્વક ચાલુ થયું. સરકારે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ્ય લક્ષમાં રાખી, ભારે ડહાપણ વાપરી કર્યો હતો, તે બાબતમાં કશો શક નથી. ઠરાવનો મૂળ ઉદ્દેશ ઉદારતા બતાવનારો હતો. સરકારે જાહેર કર્યું હતું કે, "દરિદ્ર અને નિઃસહાય ખેડુતોના તથા ધનવાન જમીનદારોના ચાલુ હકો નક્કી કરવા અને એ હકોનું રક્ષણ કરવું એ સરકારનું કર્ત્તવ્ય છે."[૧] આ કર્તવ્ય કરતાં ઉદાર કર્ત્તવ્ય બીજું હોઇ શકે નહિ. પરંતુ આ કર્તવ્ય બજાવનારા અમલદારોએ અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટોનાં બીજ રોપ્યાં. તેઓએ ન્યાય આપતાં અન્યાય આપી દીધો. તેઓની નોંધ બુકના દરેક પાનામાં બે વિભાગ પાડવામાં આવતા. એક ભાગ પર 'ખેડુત' શબ્દ લખવામાં આવતો, અને બીજા ભાગપર 'માલીક' એવો શબ્દ લખવામાં આવતો. માલીકનો ભાગ ખાલી જ રહેતો.

---

૧. Letter of Mr. John Thornton, Secretary to Government, N. W. Provinces to Mr. H. M. Elliot Secretary to Board of Revenue, April 30. 1845.

અમલદારો ઉંડો વિચાર ન કરી જોતાં એક જણને તેમો વંશપરંપરાના ભોગવટાથી બાતલ કરતા અને પોતની મરજી મુજબ તેને ખેડુતના વર્ગમાં ભેળવી દેતા. આ એક મહાન સામ્યપ્રણાલી હતી; જમાબંધી બાંધવા આવનાર અમલદારો બીનસંકોચે બધાંને આ પ્રણાલીને અધીન કરવા તૈયાર થયા હતા. જ્યારે આદિપુરુષ આદમે જાતે હળ ખેડયું, જ્યારે આદિમાતા ઇવે જાતે રેંટીઓ કાંત્યો ત્યારે શું એ ગૃહસ્થ હતો? વળી જ્યારે ગામડાંનો સમાજ સ્થપાયો ત્યારે શું ધનવાનનો વર્ગ હતો! માટે સમાજમાંથી તાલુકદારનો વર્ગ લુપ્ત થવો જ જોઇએ. આવા વિચારથી તેઓ જમીનદારોનું નિકંદન કાઢવા તૈયાર થયા.

વાયવ્યપ્રાંતોમાં ઘણા તાલુકદારો પોતાની બાપીકી મિલ્કત ગુમાવી સાધારણ લોકોની અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા. અનેક તાલુકદારોની મિલ્કત કાયદાની રૂયે (Sale Law) જાહેરમાં હરરાજ થઇ ગઇ. જમાબંધીનાં કાર્યમાં જોડાયલા અમલદારોના ઇછાળેલા દંડે ધની અને નિર્ધન–બધાંને એક સપાટીપર લાવી મૂકયાં. આ રાજનીતિની શક્તિ અનુદાર ભાવથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, સંહારક મૂર્તિની માફક સર્વત્ર આવિર્ભૂત થઇ હતી, પ્રતિકૂળતા મળતાં પરિપુષ્ટ થઇ હતી, અને છેવટે તેણે પ્રબળ પરાક્રમથી બધાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. આ ભયાનક ચક્રમાંથી જો કોઇ બચી જતું તો ઇંદ્રજાળ સમાન લેખાતું. તાલુકદારોને હંમેશાં મૂર્ખ, સત્તાવગરના અને દુરાચારી અથવા એ ત્રણે ગુણોની સમાષ્ટિ રૂપ એક અદ્દભૂત જંતુ જેવા ગણવામાં આવતા. આ મૂર્ખપણું, અશક્તપણું દુરાચારપણું વગેરે તેઓની સંપત્તિ જપ્ત કરવાના કારણ તરીકે ગણાવવામાં આવતાં. આ બાબતમાં એક દૃષ્ટાંત

આપવામાં આવે છે કે, શૈન પુરીનો રાજા વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક આબરૂદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વંશ જૂનો તેમજ આબરૂદાર ગણાતો. રાજભક્તિ અને સત્કાર્યોને લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન જાળવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમાં લગભગ બસો નાનાં ગામડાં હતાં. એ સ્થાનનો જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર કાર્યનિપુણ અને શક્તિવાળો હતો. કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્યપ્રાંતોના ઉંચામાં ઉચા ઓદ્ધાએ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મગજમાં ઘુસી ગયા હતા. એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો ભણ્યો હતો. માટે મહેસુલી ખતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ શૈનપુરીના રાજાને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો. એડમન્સ્ટને શૈનપુરીના રાજાને અશક્ત તરીકે જાહેર કર્યો; રાજા હંમેશાં દુષ્ટ અમલદારોથી વિંટળાયલો રહે છે, મિલ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમાં મશગુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સજા તરીકે તેણે બધી જમીનદારીનો ચતુર્થાંશ રાજાને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કરવો એવું ઠરાવ્યું. તેણે રાજાને ૫૧ ગામ આપી, બીજાં ગામોની જમાબંધી બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. એ સાથે શૈનપુરીના રાજાને લઇ લીધેલાં ગામ પેટે થોડા ઘણા પૈસા આપવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાબંધી ખાતાના અમલદાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી. તેઓમાંના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. શેતરંજની જુદા જુદા રંગની સોગઠીઓની માફક તેઓ એકજ ક્ષેત્રને વિષે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યારે

એડમન્સ્ટનનો ઠરાવ કમિશનર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના ઠરાવ સામે વાંધો લીધો. રોબર્ટ હેમિલ્ટનની જબરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના ઠરાવના ફુરચે ફુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ "કોઇ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી બીજાના હાથમાં આપી શકાય નહિ; રાજા પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાનપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અશક્તિના સબબે તેના વારસને સંપત્તિથી વંચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કોઇ હિંદી રાજા કોઇની જમીન વેંચી નાખે અથવા કોઇની સંપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જૂલમી ગણે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરવી શોભતી નથી.[૧]" પરંતુ રોબર્ટ બોર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડનો પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ. એણે તો એડમન્સ્ટનના ઠરાવને બહાલ રાખ્યો. શેતરંજની એક સોગઠી હારી, તેની હરીફ સોગઠી બમણા જોરથી કામ કરવા લાગી.

પરંતુ આ રાજનૈતિક નાટકનો અહીં અંત આવ્યો નહિ. રેવન્યું બોર્ડ પર લેફટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી, તેની આગળ આ બાબત રજૂ થઇ. રૉબર્ટસન હિંદીઓનો ખરો મિત્ર હતો. તે આ દેશની ઉન્નતિ માટે સદા તત્પર રહેતો, તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાતપણે કામ કરતો. તેણે આ નવી દુષિત રાજનીતિનું સમર્થન ન કર્યું. તેણે તો કમિશનર રૉબર્ટ હેમિલ્ટનની દલીલો વાજબી માની. પરંતુ બોર્ડ વિરુદ્ધ હોવાથી આ સબંધમાં સરકારનો હુકમ પ્રગટ થતાં વાર લાગી.

---

૧. Despatch of Court of Directors, August 13, 1851.

આપવામાં આવે છે કે, શૈન પુરીનો રાજા વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક આબરૂદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વંશ જૂનો તેમજ આબરૂદાર ગણાતો. રાજભક્તિ અને સત્કાર્યોને લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન જાળવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમાં લગભગ બસો નાનાં ગામડાં હતાં. એ સ્થાનનો જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર કાર્યનિપુણ અને શક્તિવાળો હતો. કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્યપ્રાંતોના ઉંચામાં ઉંચા ઓદ્ધાએ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મગજમાં ઘુસી ગયા હતા. એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો ભણ્યો હતો. માટે મહેસુલી ખતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ શૈનપુરીના રાજાને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો. એડમન્સ્ટને શૈનપુરીના રાજાને અશક્ત તરીકે જાહેર કર્યો; રાજા હંમેશાં દુષ્ટ અમલદારોથી વિંટળાયલો રહે છે, મિલ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમાં મશગુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સજા તરીકે તેણે બધી જમીનદારીનો ચતુર્થાંશ રાજાને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કરવો એવું ઠરાવ્યું. તેણે રાજાને ૫૧ ગામ આપી, બીજાં ગામોની જમાબંધી બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. એ સાથે શૈનપુરીના રાજાને લઇ લીધેલાં ગામ પેટે થોડા ઘણા પૈસા આપવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાબંધી ખાતાના અમલદાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી. તેઓમાંના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. શેતરંજની જુદા જુદા રંગની સોગઠીઓની માફક તેઓ એકજ ક્ષેત્રને વિષે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યોજં

એડમન્સ્ટનનો ઠરાવ કમિશ્નર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના ઠરાવ સામે વાંધો લીધો. રોબર્ટ હેમિલ્ટનની જબરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના ઠરાવના ફુરચે ફુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ "કોઇ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી બીજાના હાથમાં આપી શકાય નહિ; રાજા પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાનપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અશક્તિના સબબે તેના વારસને સંપત્તિથી વંચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કોઇ હિંદી રાજા કોઇની જમીન વેચી નાખે અથવા કોઇની સંપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જૂલમી ગણે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરવી શોભતી નથી.[૧]" પરંતુ રોબર્ટ વોર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડનો પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને પોહન આપ્યું નહિ. એણે તો એડમન્સ્ટનના ઠરાવને બહાલ રાખ્યો.

સોગઠી હારી, તેની હરીફ સોગઠી બમણા જોરથી

આપવામાં આવે છે કે, શૈન પુરીનો રાજા વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક આબરૂદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વંશ જૂનો તેમજ આબરૂદાર ગણાતો. રાજભક્તિ અને સત્કાર્યોને લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન જાળવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમાં લગભગ બસો નાનાં ગામડાં હતાં. એ સ્થાનનો જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર કાર્યનિપુણ અને શક્તિવાળો હતો. કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્યપ્રાંતોના ઉંચામાં ઉંચા ઓદ્ધાએ પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મગજમાં ઘુસી ગયા હતા. એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો ભણ્યો હતો. માંટે મહેસુલી ખતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ શૈનપુરીના રાજાને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો. એડમન્સ્ટને શૈનપુરીના રાજાને અશક્ત તરીકે જાહેર કર્યો; રાજા હંમેશાં દુષ્ટ અમલદારોથી વિંટળાયલો રહે છે, મિલ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમાં મશગુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સજા તરીકે તેણે બધી જમીનદારીનો ચતુર્થાંશ રાજાને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કરવો એવું ઠરાવ્યું. તેણે રાજાને ૫૧ ગામ આપી, બીજાં ગામોની જમાબંધી બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. એ સાથે શૈનપુરીના રાજાને લઇ લીધેલાં ગામ પેટે થોડા ઘણા પૈસા આપવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાબંધી ખાતાના અમલદાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી. તેઓમાંના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. શેતરંજની જુદા જુદા રંગની સોગઠીઓની માફક તેઓ એકજ ક્ષેત્રને વિષે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યોજં

એડમન્સ્ટનનો ઠરાવ કમિશનર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના ઠરાવ સામે વાંધો લીધો. રોબર્ટ હેમિલ્ટનની જબરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના ઠરાવના ફુરચે ફુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ "કોઇ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી બીજાના હાથમાં આપી શકાય નહિ; રાજા પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાનપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અશક્તિના સબંબે તેના વારસને સંપત્તિથી વંચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કોઇ હિંદી રાજા કોઇની જમીન વેચી નાખે અથવા કોઇની સંપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જુલમી ગણે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરવી શોભતી નથી.[૧]" પરંતુ રોબર્ટ બેર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડનો પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ. એણે તો એડમન્સ્ટનના ઠરાવને બહાલ રાખ્યો. શેતરંજની એક સોગઠી હારી, તેની હરીફ સોગઠી બમણા જોરથી કામ કરવા લાગી.

પરંતુ આ રાજનૈતિક નાટકનો અહીં અંત આવ્યો નહિ. રેવન્યુ બોર્ડ પર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી, તેની આગળ આ બાબત રજૂ થઇ. રૉબર્ટસન હિંદીઓનો ખરો મિત્ર હતો. તે આ દેશની ઉન્નતિ માટે સદા તત્પર રહેતો, તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાતપણે કામ કરતો. તેણે આ નવી દુષિત રાજનીતિનું સમર્થન ન કર્યું. તેણે તો કમિશનર રૉબર્ટ હેમિલ્ટનની દલીલો વાજબી માની. પરંતુ બોર્ડ વિરુદ્ધ હોવાથી આ સબંધમાં સરકારનો હુકમ પ્રગટ થતાં વાર લાગી.

---

૧. Despatch of Court of Directors, August 13, 1851.

પોતાની સંપત્તિ હરરાજ થવાથી ઘણા તાલુકદારો દુર્દશામાં આવી પડતા. રૉબર્ટસને ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે લખ્યું છે કે, "મને શક છે કે તાલુકદારી બંદોબસ્ત, ભૂમિક્રોક અને ભૂમિવિક્રય સંબંધીના કાયદાથી હાલની ઉચ્ચ શ્રેણીનાં ચિન્હો લુપ્ત થઇ જશે. આ કાયદા પસાર કરી સરકારે દયા દર્શાવવાનો રસ્તો કંટકિત કરી મૂક્યો છે.[૧]" કેવળ રોબર્ટસને જ આ રીતે સરકારની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે એમ નથી; જે જે ઉદાર રાજનીતિવાળા અમલદારો થઇ ગયા છે. તે બધાએ આ નીતિ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો છે. માર્ટિન ગબિન્સ જમીનનાં વેચાણના કાયદા બાબત લખે છે કે, હિંદીઓ માટે આપણે મહેસુલના જે જે કાયદા કાડયા છે, તેમાં ઘણા દોષ છે. મહેસુલ ભરવાને અશક્ત હોય, એવા માણસો તરફ આપણે જે કઠોરતા દર્શાવી છે એ એ કાયદાઓનો મુખ્ય દોષ છે. એ નિયમ મુજબ અશક્ત લોકોની જમીન જાહેરમાં હરરાજ થાય છે. અને, તેનો વંશપરંપરાનો ભોગવટો બંધ પડે છે × × × ઉત્તર હિંદના જમીનદારો એ પદ્ધતિને બહુજ તિરસ્કાર કરે છે. × × × હું જ્યારે મહેસૂલી અમલદાર હતો, ત્યારે મેં કદી પણ એ કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો નથી હિંદી જમીનદારોની માફક મેં પણ એ કાયદા તરફ અણગમો બતાવ્યો હતો.[૨]" વિશાળ દિલના અમલદારોએ આવી કઠોર રીતે એ કાયદા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે.

૧. Return on the Revenue Survey, India, 1853. P. 125 Vide Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 236.

૨. Gubbins The Mutinies in Oude, P. 439.

આ સજાની કઠોરતાથી વાયવ્ય પ્રાંતના તાલુકદારો પાયમાલ થઈ ગયા, જૂના જમીનદારો લૂંટાઇ ગયા અને શરાફો દંગાખોરો આગળ નમી પડયા.[1]

દીર્ઘદષ્ટિવાળા માણસો એક વાકયે કબૂલ કરે છે કે ઉત્તર હિંદની આવી જમાબંધીને લીધે રાજનૈતિક વિષયમાં એક ભયંકર અનિષ્ઠની શરૂઆત થઈ હતી. ઉદાર રાજનીતિ જેને બ્રિટિશ રાજ્યના પરમમિત્ર બનાવી શકત તેમને સંકુચિત અને અયોગ્ય રાજનીતિએ પરમ શત્રુ બનાવ્યા. જૂના, ઉદાર રાજનૈતિક મતવાળાઓ આ અનુદાર નીતિનો વિષમય ફાળો સ્પષ્ટ જોઈ શકયા હતા. તેઓ જાણી ગયા હતા કે આ સંહારિણી પદ્ધતિ હિંદમાં ઉથલપાથલનાં બીજ વાવે છે. એ બીજમાંથી થોડાજ સમયમાં વૃક્ષ ઉત્પન્ન થવાનું છે. આ દાર્ઘદષ્ટિવાળાઓમાં ડિરેકટર સભાવાળા ફુકર સાહેબ આ પદ્ધતિનાં માઠાં ફળો સૌ પહેલાં સમજી ગયા હતા. તેણે જમાબંધીના સંબંધમાં લખ્યું છે કે, " ખેડુતો સાથે કુલીન વર્ગના તાલુકદારોનો સંબંધ તોડી નાખવો એ તેઓને ઉન્નત કરવાનો ખરો ઇલાજ નથી. આપણે એક વર્ગને તેની અગાઉની સ્થિતિએથી ઉતારી પાડયો છે પણ તે વર્ગની પૂર્વસ્મૃતિ અને ચાલુ અનુભવને નષ્ટ કરી શકયા નથી. તેઓ અને તેઓનાં સંતાનો અવશ્ય સમજી શકશે કે અમારૂં સૌભાગ્ય નષ્ટ થયું છે. તેઓ અત્યારે ચુપચુપ બેસી રહ્યા છે, કારણ કે રાજાની ઇચ્છાને વશ થવું એને હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ માને છે. પરંતુ જો પશ્ચિમ સરહદપર કોઈ શત્રુ આવી ચઢે, અથવા દુર્ભાગ્યે કોઈ ઉથલપાથલ જાગે તો આપણે નજરોનજર જોઇ શકશું કે તાલુકદારો આપણી વિરુદ્ધ ઉભા રહ્યા

1. Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 247.

છે, અને તેઓની પ્રજા તેઓના વાવટા તળે સજ્જ થઇ ઉભી છે. ૧"

ત્યાર બાદ પચીસ વર્ષે એક અમલદારે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રોબર્ટસનનાં ચરણમાં બેસી રાજનીતિના પાઠો શીખ્યા બાદ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું હતું, કે "(ઈ. સ. ૧૮૫૭ નો) બળવો થયો તે પહેલાં એક વર્ષ કરતાં વધારે મુદત અગાઉ મેં ખુલ્લી રીતે દિવાની અદાલતની સત્તાનો દુરુપયોગ, મિલકત વેચવાની કઠોર રીતિ અને તેને લીધે સમાજમાં થતું પરિવર્ત્તન વગેરે બાબત ઉપરી અમલદારોને જણાવી હતી. મેં એ પણ જણાવ્યું હતું કે જો કે આપણે જૂના વર્ગનો નાશ કર્યો છે, છતાં એ વર્ગના લોકોની પૂર્વસ્મૃતિ અથવા પ્રજા સાથેનો તેઓનો સંબંધ નષ્ટ કરી શક્યા નથી. હું ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે બળવા વખતે આ સમૃદ્ધ અને બળવાન સંપ્રદાય તથા તેઓના અનુચરો આપણા શત્રુના ટોળાંને પુષ્ટ કરી રહ્યા હતા. મારી આ સાવચેતી તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું; મને વહેમી માનવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ઉપરી અમલદારો મેં ફક્ત રાજનૈતિક વિભાગમાં જ કામ કરેલું હોવાથી જમાબંધીની બાબતમાં મને મત ઉચ્ચારવાને અધિકારી ગણતા નહોતા.

બદાઉનમાં હલકી જાતના બધા રહેવાશીઓ ટોળાંબંદ થયા હતા, અને આખા વિભાગમાં અરાજકતા અને બળવો ફેલાયો હતો. જૂના જમીનદારોએ એ સમયે હરહાજી કરનારને મારી નાંખી અગર હાંકી કાઢી પોતાની જમીનદારી કબજે કરી હતી. જે સરકાર એક સમય કઠોરતા બતાવતી હતી, જે સરકારની કાર્યપદ્ધતિએ એક સમયે બધાને મિલકતથી વિખુટા પાડ્યા હતા, તે સરકારની સત્તા ફરી

---

૧ Kaye Sepoy War. I. P. 160.

સ્થપાવા દેવા દેશનાં અસ્થિમજ્જા સ્વરુપ ગણાતા આ લોકો કદી પણ સંમત થવાના નથી. મને ખાત્રી છે કે જો જૂનાં અનિષ્ટનો પ્રતિકાર, કરવાનો કંઇ પણ ઉપાય નહિ લેવાય અને જો જૂના રાજવંશને સ્વપદે સ્થાપવામાં નહિ આવે, તો આઢળક સૈન્ય પણ આપણી સત્તા કાયમ રાખવાને શક્તિમાન થશે નહિ. મને બરાબર ખાત્રી છે કે જો અસંતોષનાં આ કારણો મોજૂદ નહોત તો જે ગામડિઆઓ સામાન્ય રીતે સિપાહીઓને ધિક્કારે છે, તે ગામડિઆઓ કદી પણ સિપાહીઓ સાથે આપણી વિરુદ્ધ લડવા બહાર પડત નહિ. ટોટાની સાથે તેઓને કંઇ સંબંધ નહોતો. મેંદાની સાથે માણસનાં હાડકાંનું ચૂર્ણ છે કે નહિ, તે બાબત સાથે પણ તેઓને કંઇ સંબંધ નહોતો; પોતાનો ધર્મ ડૂબવા બેઠો છે, એમ માની તેઓ વ્યાકૂળભાવે બરાડા પાડતા નહોતા. જે જમીનદારી તેઓને "જાનસે આજિજ"–પ્રાણથી પણ પ્યારી હતી તે જમીનદારી ગઇ, એ તેઓને બહુજ ખટકતું હતું, એ કારણથી તેઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા.[૧]"

કર્નલ સ્લિમેને જોન કેલ્વિનને એક સમયે લખ્યું હતું કે, "હિંદી તાલુકદારો તરફ સુજનતા બતાવવા જતાં રોબર્ટ માર્ટિન બર્ડને જ્યારે જ્યારે તક મળી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે તેઓનું સન્માન નાષ્ટ કર્યું છે. આ પ્રમાણે બીજા વિષયોમાં પણ ટોમ્સન તેનું અનુકરણ કરતાં અચકાયો નથી. તેને પગલે ચાલનાર ઘણા માણસો આ દૃષ્ટાંત મુજબ વર્ત્યા છે. હિંદના સમાજની વર્તમાન સ્થિતિમાં જમીન ઉપર જ ઉંચ ને મધ્યમ વર્ગનું સંગઠન થઇ શકે તેમ છે, ટોમ્સન

૧ William Edwards, Personal Adventures during the India Rebellion, PP, 12. 17.

સાહેબે પોતાની પદ્ધતિ મુજબ વર્તતા જતાં ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગની ઉન્નતિ અટકાવી છે. તેણે હિંદના બધા તાલુકદારોને ઉડાઉ અને હરકતકર્ત્તા માની હંમેશાં નિંદ્યા છે.[૧]"

હિંદના તાલુકદારો આ પ્રમાણે ઉડાઉ અને હરકતકર્ત્તા ગણાઈ તિરસ્કાર પામ્યા. દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોની કઠોર સમાલોચના પણ નકામી ગણી આઘી મૂકવામાં આવી. જ્યારે આ રીતે સામ્યપ્રણાલીનું કાર્ય હિંદમાં આગળ વધતું હતું, ત્યારે એક બીજા સંપ્રદાયનો હક લુટાવાની તૈયારી થઈ. રાજ્ય ખાલસા કરવાના બનાવની પેઠે સરકારનાં આ કાર્યે પણ અમુક વર્ગમાં ઊંડો અસંતોષ ફેલાવ્યો, જેઓએ સત્કાર્યોથી રાજ્યની ઉન્નતિ કરી હતી, અથવા કોઇ પણ ઉપાયે રાજાઓના કૃપાપાત્ર થયા હતા, તેઓને ઇનામ તરીકે અથવા નિષ્કર જમીન આપવામાં આવતી. આ રિવાજ હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં તેમજ તે પહેલાં પણ ચાલતો આવ્યો હતો. ઇનામી જમીનવાળા આ હક કાયમને માટે ભોગવતા હતા. ઇનામી જમીનનો ઇતિહાસ નાના પ્રકારના બનાવોથી પરિપૂર્ણ છે. તેનું બરાબર પદ્ધતિ મુજબ વર્ણન કરીએ તો એક મોટું પુસ્તક ભરાય. એ જમીનોમાંની કોઇ કોઇ અમુક નિયમોથી મુક્ત હતી, કોઇ કોઇ અધિકારી જીવે ત્યાં સુધીના ભોગવટાની હતી, કોઇ કોઇ વંશ-પરંપરાના ભોગવટામાં ગણાતી હતી. કોઇ જમીનની ઉત્પત્તિ જૂના સમયની તો કોઇની આધુનિક સમયની; કોઈ ન્યાય મુજબ અને કાયદેસર રીતે કબજામાં આવી હતી, તો કોઇ છેતરપિંડી અને ચતુરાઇનાં બળથી હસ્તગત થઇ હતી. એ બધી ઇનામી જમીનોના

૧ Sleeman's Oude Vol. II. P. 413–414.

ખરા હકદાર નકી કરી તેને નિયમમુજબ વર્ગવાર ગોઠવવાનું કામ અવશ્ય વાજબી ગણાવું જોઇએ. અંગ્રેજોએ જ્યારે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની સ્વીકારી, તે અગાઉ પૂર્વ બંગાળામાં એવી ઇનામી જમીનો લોકોના તાબામાં હતી. વાયવ્ય પ્રાંતમાં પણ એવી જમીનોનો તોટો નહોતો. ઇનામી જમીનવાળાઓ એ જમીનના હકો વંશપરંપરાથી ભોગવતા હતા. એ બધી જમીનોથી જમાબંધીનું કામ કાર્યકુશળ અમલદારોના હાથમાં આવ્યું. અમલદારોએ ઇનામી જમીનવાળાઓને પોતપોતાના દસ્તાવેજો લઇ હક સાબીત કરી જવાનું જણાવ્યું. પરંતુ ઇનામદારો ઘણો વખત થયાં વંશપરંપરા જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા હતા, ભોગવટા બાબત તેઓને સહેજ પણ શંકા નહોતી. વંશપરંપરાના ભોગવટાવાળી જમીનના દસ્તાવેજો વરસાદ, ઉધઇ વગેરે ઉપદ્રવોથી નષ્ટ થઇ ગયા હતા. જે સંપત્તિ તેઓ વર્ષોનાં વર્ષો થયાં ભોગવતા હતા, તે સંપત્તિના હક સાબીત કરી જવાનો હુકમ નીકળતાં તેઓને બહુ જ શક પેદા થયો. જરૂરી ખતપત્રો નષ્ટ થયાં હતાં; તેથી ખરા માલીકો બહુ જ મુંઝાયા. શું કરવું તેની ગમ ન પડી; ભય અને સંદેહ સર્વત્ર એક સરખો ત્રાસ મચાવવા લાગ્યાં. અમલદારો પોતાની નિપુણતાના ગુણથી દરરોજ સેંકડો જમીનદારીના ફેંસલા આપવા લાગ્યા. કોઇને બોલવાનો અવસર મળ્યો નહિ, કોઇ પણ ધ્યાનનું અધિકારી થયું નહિ. સંહારક કાયદાએ બધાનો સંહાર કર્યો. જેઓ છેતરપિંડીથી જમીનના માલીક થઇ પડ્યા હતા, તેઓને જેમ ખરો ન્યાય મળ્યો, તેમ જેઓ ખરા માલીક હતા તેઓને પૂરો અન્યાય મળ્યો.

કાર્યકુશળ અમલદારોએ ઉપાડેલો દંડ પહેલાં બંગાળાની પ્રજાપર પડયો. તેઓએ મુંગામુંગા આઘાત સહન કર્યો. ધીમે ધીમે સમયને અનુકૂળ થઇ વાત વિસારે પાડી. પરંતુ એક બીજો સંપ્રદાય બંગાળી લોકો કરતાં સાહસિક હતો. તેઓને લાગણી હતી, તેઓમાં એક સંપ હતો, તેજસ્વિતા હતી. વળી એ વર્ગજ વિશેષે કરીને હિંદ-સામ્રાજ્યનાં રક્ષણ માટે યોજાયો હતો. વાયવ્ય પ્રાંતની આ યુદ્ધ કુશળ જાતિના પર આ પદ્ધતિ પોતાની શક્તિ અજમાવી શકશે કે નહિ, એ વાત વિચારવા લાગી. વર્તમાન પત્રોમાં આ બાબતની ચર્ચા ચાલવા લાગી. ઘણાએ એવો મત આપ્યો કે વાયવ્ય પ્રાંતમાં આ પદ્ધતિ અજમાવવા જતાં જરૂર હિંદનું રક્ષણ ગોરા સૈન્યવડે જ કરવું પડશે. એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપનાર એક અમલદારે તો ખુલ્લું જણાવી દીધું કે આ પદ્ધતિ મુજબ વાયવ્ય પ્રાંતોમાં કામ થઇ શકશે નહિ. પરંતુ એ બધા મતો બાજુએ રહ્યા. એ પદ્ધતિ અકટયા સિવાય સર્વત્ર કામ કરવા લાગી. નવી રાજનૈતિક શક્તિથી તેની શક્તિ અધિક વધી. એ કાયદો ધીમે ધીમે પોતાનું કામ આગળ વધારવા લાગ્યો. જેમ જેમ અડચણો આવતી ગઇ તેમ તેમ એ કાયદાનું જોર વધવા લાગ્યું. છેવટે એ કાયદાની રૂએ બધી ઇનામી જમીન જપ્ત થવા લાગી. કોઇ એની ચુંગાલમાંથી છટકી શક્યું નહિ, કોઇ પણ એની ગતિ રોકી શક્યું નહિ. લોકોએ મોગલ જમાનામાં જે ભોગવ્યું હતું મરાઠાઓના જમાનામાં સાચવી રાખ્યું હતું અને કંપનિનાં રાજ્યોમાં નો એ બધું ચિરકાલ ટકવાનું છે એમ માની તેઓ નિશ્ચિંતપણે બેઠા હતા, તે બધું આ કઠોરનીતિને લીધે જપ્ત થયું: લોકોનાં શાન્તિનાં [illegible] ઉડી ગયાં.

વાયવ્ય પ્રાંતોની નિષ્કર જમીન (ઇનામી જમીન) ની વર્ગણી કરવાનો ભાર જમાબંધીવાળા અમલદારને સોંપ્યો હતો. તેઓએ ધાર્યું હોત તો બધી નિષ્કર જમીન બાબત સંપૂર્ણ તપાસ કરી તેઓ તેના ખરા માલીકના કબજામાં રાખી શકત, અથવા જેઓએ અન્યાયી રીતે જમીનનો કબજો લીધો હોય તે પર અમુક કર નાખી શકત. પરંતુ બધી નિષ્કર જમીન ખરા ધણીને પણ સોંપવી એ તેમને ન રૂચ્યું. જમાબંધી ખાતાના અમલદારોમાંના એવા વિચારના (ખરા ધણીને જમીન સોંપવાના) બહુજ થોડા નીકળ્યા. બૉર્ડ અને ટોમ્સન સાહેબના શિષ્યોમાંના અનેક આ કાર્યમાં ગુંથાયા હતા. બધાને સરખી સપાટીએ લાવી મૂકવા એજ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ નિષ્કર જમીનોને આડખીલીરૂપ માનવા લાગ્યા, રેવન્યુ બોર્ડ તેઓના અભિપ્રાયને પુષ્ટી આપવા લાગી. પણ ઉદારચિતવાળા રોબર્ટસન સાહેબ આ પદ્ધતિ સામે દૃઢતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા. તેમના પ્રયત્નથી છેવટે કોઈ કોઇ સ્થળે અમલદારોના પાસા અવળા પડયા ખરા, પણ ઘણે ખરે સ્થળે તો ઇનામી જમીનદારોએ પોતાના હક સદાને માટે ગુમાવ્યા. રોબર્ટસન સાહેબે આ જમાબંધીના કાર્યમાં જોડાયલા અમલદારો સંબંધમાં લખ્યું છે કે, "જે જે નિષ્કર જમીન રજીસ્ટર કરવામાં નથી આવી તે બધી જમીન જમાબંધી ખાતાંના અમલદારોએ ખાલસા કરી છે. × × × ફરૂક્કાબાદ જીલ્લામાં સંધિના નિયમો અને સરકારના હુકમો તરછોડાયા. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને લોર્ડ લેક જેવા માણસો આ બાબતમાં જે નીતિ દર્શાવી ગયા છે, તે તરફ પણ સંપૂર્ણ અનાદર બતાવવામાં આવ્યો છે.[૧]" આ યથેચ્છાચારે

૧ Minute of Mr. Robertson, Lieutent

રાજનીતિનાં ક્ષેત્રમાં ઝેરી ફળો પ્રગટાવ્યાં હતાં, તે વાત દરેક ડાહ્યા માણસ સ્વીકારે છે. આ નીતિને લીધે બંગાળાના સાધારણ સ્થિતિના માણસો પણ ગુજરાન માટે તરફડવા લાગ્યા. વાઇજ નામના એક અંગ્રેજે લખ્યું છે કે, " ચટ્ટગ્રામ જીલ્લાના બધા રહેવાશીઓ આ નિયમથી પોતાના કાયમી હક ગુમાવી બેઠા છે; ત્યાં એક પ્રકારનો આંતરવિપ્લવ જાગ્યો છે. "[૧] જો કે અમલદારો રાજ્યના ભલાંની આશાથી આ કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ રાજ્યનાં ભલાંની ઇચ્છા અનુભવ અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિના વિચાર સાથે જોડાયલી નહોતી. થોડો અનુભવ હોવાથી તેઓ ભ્રમરૂપી મહાસાગરમાં પૂરેપૂરા ડૂબ્યા હતા.

પરંતુ મહેસુલી ખાતાના બધા અમલદારો બીનઅનુભવી નહોતા. જમીન ખાલસા કરવાની લત કંઇ બધાને લાગુ પડી નહોતી. તેઓમાંના કોઇ કોઇ ઉદાર અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હતા. વિવેકબુદ્ધિ તેઓને રાજા અને પ્રજા—બંનેનાં ભલાં માટે કામ કરવા દોરતી હતી. આગ્રાના મેન્સેલ સાહેબ આ ડાહ્યા વર્ગના અગ્રણી હતા. તેમણે એક સમયે આગ્રાની મહેસુલી ખાતાની વિજ્ઞાપનામાં દર્શાવ્યું હતું કે, " જો સાધારણ પ્રજાને સંતોષ પમાડી, દંડવિધિદ્વારા ઉત્તમ

---

nor of the North West Provinces, quoted in Despatch of the Court of Directors, August 13, 1851 Comp. Kaye, Sepey War. Vol. I. p. 173 and Ludlow, Thoughts &c., 250–251.

૧ Second Report on Colonization and Settcement (India) 1858, PP. 44, 90.

પદ્ધતિ મુજબ રાજ્ય ચલાવવાની જરૂર હોય, જો સરકારની કાર્ય પદ્ધતિ દ્વારા આ પ્રદેશના ગરીબાઇ અને અજ્ઞાનથી દુર્દશામાં આવી પડેલા સમાજની યથાશક્તિ રક્ષા કરવાની જરૂર હોય,' જો વંશ-પરંપરાની કુલીનતાનું ગૌરવ, ભૂતકાળનાં સાહસો અને દેશીઓનું રાષ્ટ્રિય ચારિત્ર, માનવ હૃદયમાં ઉચ્ચ અને મહાન ભાવો રૂપી પૂર્વ-સ્મૃતિનાં મનોહર દર્પણને વિષે પ્રતિ ફલિત કરવાની જરૂર હોય, તો આગ્રાના લેફટેનન્ટ ગવર્નરે બુધોયારના રાજકુટુંબને ચાલુ રાખી જે ઉદારતા અને મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, તે કરતાં બીજું કોઈ સત્કાર્ય સરકારને કરવાનું હોય, એમ હું માની શકતો નથી. અને જે લાગણી આગ્રાવિભાગની ઉન્નતિ સાથે ગુંથયલી છે તે લાગણી આ વિભાગના રહેવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હું આ વિવરણ જાહેર કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી." દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રોબર્ટસને બુધોયાર-ના મરહુમ રાજાના દત્તક પુત્રને પિતાની જાગીર આપ્યાથી લાગણીવાળા અમલદારે આ પ્રમાણે આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો, અને સરળ, પ્રીતિ-પ્રફુલ્લ હૃદયે આવાં ઉદાર વાક્યો લખી, અનુપમ દીર્ઘદૃષ્ટિપણું દર્શાવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૨

બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં આ પ્રમાણે ઉથલપાથલ મચી રહી હતી, બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં આ રીતે મહેસૂલની વ્યવસ્થા ડખળી ગઇ હતી; તે વખતે મુંબઇનાં ઇનામ કમિશને વળી એક બીજી ઉથલપાથલનાં પગરણ માંડયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં પેશ્વાની પડતી થતાં કંપનિના હાથમાં એ બાજુએ પુષ્કળ જમીન આવી પડી હતી. પેશ્વાના રાજ્યમાં કેટલીક

ઇનામી જમીનના નામથી ઓળખાતી હતી. એ જમીન લોકોના હાથમાં જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી રીતે આવી હતી. બ્રિટિશ સરકારે પ્રેસીડ હાથમાં લીધા બાદ એ બધી નિષ્કર (ઇનામી) જમીનનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ ત્યાંના કમિશનર હતા. તેણે સૌ પહેલાં આ જમાબંધીનો પ્રશ્ન ઉપાડયો. જો સરકારે તરતજ તપાસ શરુ કરી દીધી હોત, દરેક શકપડતી ઇનામી જમીન ખાલસા કરી હોત, જૂની સરકારે આપેલા હકો છિનવી લીધા હોત અને વંશપરંપરાનો ભોગવટો રદ કર્યો હોત તો એ કાર્ય જુલમની પરાકાષ્ઠા ગણાત. પરંતુ સરકાર એટલી બધી ઉતાવળ કરી માણસોને વિહવળ કરી નાખવા ઉત્સુક નહોતી. બધાને સરખો ન્યાય મળે, એવી તેની આંતરિક ઇચ્છા હતી. પરંતુ એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જતાં સરકારના અમલદારોએ મુંબાઇ ઇલાકામાં એવી કઠોર રીતિ અખત્યાર કરી કે તેથી સાધારણ પ્રજાનો અસંતોષ ઘટવાને બદલે ઉલટો વધ્યો.

ઘણાં વર્ષો વીત્યાં, ઘણા કાયદા બંધાયા, પણ મુંબઇ ઇલાકાની મહેસુલ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત નજ થઇ. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૫૨માં એક કાયદો રચાયો; એ કાયદા મુજબ ઘણે ભાગે લશ્કરી ખાતાના અંગ્રેજ અમલદારોને એ વિશાળ પ્રદેશની જમીનનો બંદોબસ્ત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. તેઓ કાયદાનાં તત્ત્વો જાણતા નહોતા, દિવાની કામોના માહિતગાર નહોતા. જે પ્રદેશની જમીનનો બંદોબસ્ત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, તે પ્રદેશની જમીનનો ઘણોખરો ભાગ આબરૂદાર કુટુંબના માણસોના તાબામાં હતો; તેઓ કુલશીલમાં ઉત્તમ ગણાતા હતા; તેઓના વડવાઓને તરવારપર ભારે વિશ્વાસ હતો,

અને તરવારનાં બળવડે જ તેઓએ પોતાના હકો ટકાવી રાખ્યા હતા, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં આવા અસંખ્ય જાગીરદારો હતા. તેઓએ પોતાની જમીનના દસ્તાવેજો યત્નપૂર્વક સાચવ્યા નહોતા. તેઓની એવી ધારણા હતી કે અમે વંશપરંપરાથી આ જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા છીએ, એજ અમારો મોટામાં મોટો દસ્તાવેજ છે. કોઇના હાથમાં દૈવયોગે પોતાની જમીનના ભોગવટાનો દસ્તાવેજ આવી ચડતો, તોપણ તેઓ તે દસ્તાવેજ જાળવી રાખવાની કાળજી રાખતા નહોતા. જે મહાસંગ્રામમાં પેશ્વાની પડતી થઇ, જે મહાસંગ્રામને લીધે ગૌરાંગ દેવો મહારાષ્ટ્રના ગાદીપતિ થયા, તે સંગ્રામની વાત સિવાય તેઓની પૂર્વસ્મૃતિમાં કંઇ પ્રતિબિંબિત થતું નહોતું. આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો વીત્યાં, ઘણી પેઢીઓ થઇ ગઇ, એ પેઢીઓ બીન-હરકતે ભોગવટો ભોગવવા લાગી. કોઇએ તેના તરફ આંગળી ઉંચી કરી નહિ. પરંતુ છેવટે ઇનામી કમિશન સ્થપાયું. એની કીર્તિ, એનો પ્રતાપ, એની કાર્યશક્તિ આખાં દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાયાં. કોઇપણ એનો પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ. પ્રબળ વેગથી એનું કાર્ય શરૂ થયું, પ્રબળ તેજથી તે ચારે તરફ ગતિ વિસ્તારવા લાગ્યું, અને પ્રબળ પરાક્રમે તેનાં વિષમય ફળો બધાને ચમકાવી મૂકવા લાગ્યા. કમિ-શ્નર સાહેબની પધરામણી એક ગામડેથી બીજે ગામડે થવા લાગી. કમિશનર સાહેબ ગામડે ગામડે જઇ દસ્તાવેજો માગવા લાગ્યા. એકાએક, અણચિન્તવ્યો કમિશનર સાહેબનો હુકમ જાહેર થવાથી બધા વિચારમાં પડ્યા. જેઓની પાસે દસ્તાવેજો નહોતા, તેઓમાંના કોઇ આ ભયંકર હલ્લામાંથી બચ્યા નહિ—દસ્તાવેજ સિવાય કોઇ પોતાની બાપદાદાની જમીન બચાવવા સમર્થ થયા નહિ. દરરોજ

જમીન જપ્ત થવા લાગી, કમિશનરના હુકમથી ખરા માલીકના હાથ-માંથી સટકવા લાગી. “જેઓ અનુકૂળ નસીબને લીધે આ ભયાનક ઉથલપાથલમાંથી બચ્યા, તેઓ પણ કમિશનર સાહેબના વિકરાળ પંજામાંથી બચતાં પાયમાલ થઈ ગયા હોવાથી કામ કરવાને અશક્ત હતા. તેઓ ભિક્ષા માગતાં શરમાતા હતા. ગરિબાઇથી પિડાતા આમ વર્ગમાં તેઓની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી થઇ પડી હતી. તેઓના અંતઃ-કરણમાં દાવાનળ સળગતો હતો. તેઓનો ક્ષોભ દ્વિગુણ બની ગયો હતો.[૧]” આ કમિશનરોના અમલદારો લોકોના ઘરમાં અનધિકાર પ્રવેશ કરતાં અચકાતા નહોતા. બળપૂર્વક દસ્તાવેજો શોધતાં સંકોચ પામતા નહોતા. કંઇ પણ વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ લોકોના અંતઃ-પુરમાં પેસી જતા અને અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવતા.[૨] કમિશનરોએ નાની મોટી પાંત્રીસ હજાર જમીનદારીઓના દસ્તાવેજો હાજર કરવાના હુકમ કાઢ્યા હતા. તેઓના અમલ દરમિઆન પહેલાં

---

૧ Memorial of G. B. Seton-Karr. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. I., P. 177.

૨ નીચે એક અરજીનો જે ભાગ આપવામાં આવ્યો છે, તે પરથી આ બાબત વધારે સ્ફુટ થશે. પુના અને બીજા શહેરોના ઇનામદાર અને બીજા રહેવાશીઓએ મુંબઇની એક સભામાં આ અરજી રજૂ કરી હતી:—

“અમને ખાત્રી છે કે ઇનામી કમિશનરોના માણસો તેઓને ઉપરીઓએ આપેલી સત્તા મુજબ બીજાઓના ઘરમાં જોર જુલમથી અનધિકાર પ્રવેશ કરી ઘરનાં તાળાં તોડે, બધી ચીજોનો નાશ કરે અને જરૂરી દસ્તાવેજો જપ્ત કરે એવો સરકારનો હેતુ કદી પણ ન

પાંચે વરસમાં એ બધી જમીનદારીઓમાંની ૩/૫ જમીનદારીઓ જમ્ત થઈ ચુકી હતી.[૧]

ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના સપટેમ્બરની ૧લી તારીખે મદ્રાસ ઇલાકામાં ઇનામી કમિશનનું કાર્ય શરૂ થયું. આ કમિશનની કાર્યપદ્ધતિથી મુંબઈ ઇલાકાના બધા લોકો બહુજ અસંતુષ્ટ થયા હતા. એક આબરૂ-દાર અંગ્રેજે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, " દક્ષિણ, મહારાષ્ટ્રમાં ઇનામી કમીશને લોકોમાં બહુજ અશાન્તિ ફેલાવી છે. લોકોનાં મન એટલાં બધાં ઉશ્કેરાઇ ગયાં છે કે સરકાર વિરુદ્ધ કંઇ પણ ચળવળ શરૂ થાય તો તેઓ તે ચળવળને અનુમોદન આપે છે." [૨] દક્ષિણ હિંદમાં મુસાફરી કરનાર એક મુસાફરે લડલો નામના ઇંગ્લાંડના એક હોંશિયાર વકીલને આ અસંતોષ બાબત ફરિયાદ કરી હતી.[૩] મુંબાઇની

હોય. × × × ઇનામી કમીશનના લોકોએ જે જૂલમ, અન્યાય અને અસભ્યતા વાપરી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતાં અમે શરમાઇએ છીએ. તેઓએ ઘરધણીની ગેરહાજરીમાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તાળાં તોડયાં છે. અને દસ્તાવેજો લઇ પ્રસ્થાન કર્યું છે."–Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. *260*, note.

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. *177*

૨ Tnird Report on Colonization and settlement (India) P. 93 Comp, Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 273.

૩ Thoughts on the Policy &c. P. 6

માફક મદ્રાસ ઇલાકામાં પણ આ કમિશનનાં માઠાં ફળો જણાયાં. નોર્ટન સાહેબે આનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; તેમાંથી એકાદ ઉદાહરણ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. દેશી સિપાહીઓના બે સુબેદારોએ વેલોરના સિપાહીઓનાં બંડની બાતમી સરકારને વેળાસર પહોચાડી હતી, એ માટે તેઓને ઇનામ તરીકે ત્રિચિનાપલ્લી અને મદુરા વિભાગમાં ઇનામી જમીન મળી હતી. ઇનામી કમિશનની કુનેહથી આ વખતે તે સુબેદારોમાંના એક સુબેદારના વંશજોને એ જમીનનો કાયમી ભોગવટો મળ્યો, ત્યારે બીજા સુબેદારની વિધવાને તે જીવે ત્યાં સુધી જમીન તેના કબજામાં રહે એવો ફેંસલો આપ્યો. એ વિધવાના મરણ બાદ જમીન સરકારના કબજામાં ગઇ. વિશ્વાસુ સુબેદારની સંતતિને પિતાના ઇનામનું ફળ ન મળ્યું. પોતાના પિતાની વફાદારી અત્યારે તેઓને મહાપાપ સમાન જણવા લાગી. ૧

મહેસુલી ખાતું જ્યારે હિંદમાં સર્વત્ર સર્વ જમીનદારોના હૃદયમાં આવી રીતે ભયાનક મલિનતા ફેલાવી રહ્યું હતું, ત્યારે દિવાનીખાતું પણ એ સર્વસંહારક મહાસંગ્રામનું પૂરેપૂરૂં મદદગાર બની કાર્યક્ષેત્રને વિષે અગ્રેસર થઈ રહ્યું હતું. દિવાની અલાદતોએ જૂના જમીનદારોને વંશપરંપરાના ભોગવટામાંથી બાતલ કર્યા હતા. જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ચલાવેલી પદ્ધતિ દિવાની ન્યાયાધીશોની મદદથી અજેય બની ગઇ હતી. દરવરસે દિવાની અદાલતોએ આપેલા ફેંસલા મુજબ જમીનદારીઓ વેચાવા લાગી, દરવરસે જમીનદારો પોતાના કાયમી

---

૧ Norton, Topics for Indian Statesman. P. 169.

ભોગવટાથી ભ્રષ્ટ થઇ ભિખારી બનવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અદાલતોની ન્યાયપ્રાણલિકાએ પણ મહેસુલી ખાતાંની પદ્ધતિ સ્વીકારી. જમીન સંબંધીની ઉથલપાથલની આગેવાની લીધી, હિંદના જમીનદારોના હૃદયમાં આગના ભડકા પેદા કર્યા અને બ્રિટિશ અમલને તીવ્ર હળાહળથી કલંકિત કરી મૂક્યો. અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિને લીધે સરકાર તરફ લોકોનો વિરાગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો બધા બ્રિટિશ નીતિને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. બ્રિટિશ અમલને લીધે પોતાની પડતી થઇ એમ સમજવા લાગ્યા અને ભવિષ્યમાં થનારી કોઇ પણ ઉથલપાથલમાં પોતપોતાની જમીનદારીનો ઉદ્ધાર કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી આ નીતિનો પ્રવર્ત્તક નહોતો, તેનાં ફળરૂપ ભેજાંમાંથી આ કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્‌ભવ થયો નહોતો. તેણે તો આ પદ્ધતિને માત્ર ટેકો આપ્યો હતો. તેણે અગાઉથી કબજામાં આવેલા પ્રદેશોમાં આ કાર્યપદ્ધતિ મુજબ કામ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું, અને પોતે ખાલસા કરેલા પ્રદેશોમાં એ પદ્ધતિનો કાર્યપ્રદેશ વિસ્તાર્યો હતો. પંજાબના રાજ્યની લગામ જે રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં સોંપવામાં આવી હતી. તેઓ આ કાર્યપદ્ધતિથી અતિશય કંટાળી ગયા હતા. સર હર્બર્ટ એડવર્ડસ્ તો આ ભયંકર નીતિના હુમલાથી જૂના સરદારો અને જમીનદારોને ઝહાનમમાં જતા જોઇ પંજાબ છોડી ચાલ્યો ગયો હતો. હેન્રિ લૉરેન્સને પણ નિરાશ્રિત, નિઃસહાય જમીનદારોના પક્ષનું સમર્થન કરવા જતાં નીચી મુંડીએ હાર સહન કરવી પડી હતી, અને છેવટે આખા પંજાબમાં એ સામ્યનીતિનો વિજયધ્વજ

કરકતો જોઇ, બધાં સરદારોને બેઆબરૂ અને પાયમાલ થયેલા જોઇ મંજાબમાંથી વિદાયગીરી લેવી પડી હતી.[૧]

અયોધ્યામાં આ પદ્ધતિએ ભારે ઉથલપાથલ મચાવી હતી. એક તરફથી અધિકારીઓ જેમ હકથી મુકત થવા લાગ્યા, તેમ બીજી તરફથી દેશીલોકો કાર્ય ક્ષેત્રમાંથી દૂર થવા લાગ્યા. આપરથી બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી રાજાઓના વખતમાં થતી જમીનની જપ્તિનાં ફળ જુદાં જણાઇ આવવા લાગ્યાં. આપણા રાજાઓ કોઈપણ નિષ્કર જમીન જપ્ત કરતા, તો જમીનદાર તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાં આવી પડતો નહિ. કારણ કે રાજ્યની બધી ઉંચી નોકરીઓ તેને માટે ખુલ્લી રહેતી. હિંદી રાજાઓના અમલ દરમિઆન હિંદનાં સંતાનો જ મહેસુલી અને લશ્કરી ખાતાની મોટી મોટી જગાઓ મેળવતાં. પરંતું બ્રિટિશ અમલમાં એમ બનતું નહોતું. બ્રિટિશ સરકારે બધી મોટી જગાઓ અગ્રેજો માટે ઇજારે રાખી હતી. આથી જેઓની જમીન જપ્ત થતી પણ તેઓને રાજ્યમાં ઉંચી નોકરી મેળવવાની આશા નહોતી. તેઓ કોઇ પણ ઉપાયે ધન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નહોતું. એથી ગરિબાઇને લીધે તેઓના હૃદયમાં ભયંકર દાવાનળ પ્રગટતો. તેઓ બ્રિટિશ સરકારનાં કોઇ પણ કાર્યમાં જોડાઇ શકતા નહિ, તેમ બ્રિટિશ સરકારથી છુટા પણ થઇ શકતા નહિ. એથી ભૂતકાળની યાદગીરી એમની નસેનસમાં ઉગ્ર વિષ ફેલાવતી.

---

૧ Raikes, Notes of the Revolt of the North-West Provinces of India. Comp. Kaye, Sepoy War, I. P. 179, note

કઠોર મહેસૂલી પદ્ધતિએ આ રીતે સંખ્યાબંધ કુલીનોને બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ ઉશ્કેરી મૂકયા. તેઓને બ્રિટિશ સરકાર તરફ શ્રદ્ધા નહોતી આ દુભાયલા કુલીનોમાં કેવળ જમીનદારોનો જ સમાવેશ થતો નહોતો. હિંદુધર્માવલંબી પુરોહિતો અને લડવૈયાઓની મોટી, સંખ્યા આ ટોળામાં ભળી હતી. સરકારે જે બ્રાહ્મણોની ધર્માદા જમીન લઇ લીધી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મનો લોપ થયેલો જણાવી સાધારણ પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરવામાં બાકી રાખતા નહિ. આ પ્રમાણે કુલીન અને અકુલીન વર્ગ ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સરકાર તરફ વિરક્ત અને લાગણીશૂન્ય બનવા લાગ્યો. તેઓના અંતઃકરણમાં આગ ધુંધવાવા લાગી, એ આગ કયારે સળગી ઉઠશે, તેનો કંઈ નિરધાર નહોતો.

ઇનામ કમિશન પછી ન્યાય ખાતામાં પણ સરકારે એકાદ બે સ્થળે ભારે ગફલત કરી. એમાંનું એક ઉદાહરણ અમે જરા વિસ્તારથી આપીએ છીએ. જ્યોતિપ્રસાદ નામના એક ધનવાન અને હોશિયાર

ઈ. સ. ૧૮૫૧

કુંટ્રાકટરે અફગાનિસ્તાન અને ગ્વાલિયરની લડાઇ વખતે સૈનિકોને મોદીખાનું પૂરૂં પાડવાનું માથે લીધું હતું. લડાઇ પૂરી થયા બાદ જ્યોતિઃપ્રસાદના એક લાખ રૂપીઆ સરકાર પાસે લેણા નીકળ્યા. સરકારે એ રૂપીઆ ન આપ્યા. પંજાબમાં લડાઇ જાગી તે વખતે જ્યોતિઃપ્રસાદને લશ્કરને મોદીખાનું પૂરૂં પાડવાને માટે બોલાવવામાં આવ્યો. જ્યોતિઃપ્રસાદે પહેલાં તો આ બાબતની ના પાડી, પરંતુ સરકારે તેને અગાઉના લેણા રૂપીઆ તથા એકાદ ખિતાબ આપવાનું વચન આપ્યું એટલે તેણે મોદીખાનાંનું કામ સ્વીકાર્યું. પંજાબનો

વિગ્રહ ખતમ થયો. જ્યોતિઃપ્રસાદને રૂપીઆ કે ખિતાબ બેમાંથી કંઈ ન મળ્યું. ઉલટું તેના હિસાબ કઠોરતા પૂર્વક તપાસવામાં આવ્યો. અંતે અમુક બાબતમાં તેને બીક બતાવવામાં આવી. એ દરમિયાન મોદીખાના ખાતાના એક અમલદારે જ્યોતિઃપ્રસાદ વિરુદ્ધ પૈસા ઉડાવવા, છેતરપિંડી કરવી વગેરે કેટલાક ભયંકર અપરાધો મૂક્યા. સરકાર એ ફરિયાદ સાંભળી જ્યોતિઃપ્રસાદની વિરુદ્ધ પડી. તેણે તેનું સત્યાનાશ વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. મેજર હામ્સે નામના એક લશ્કરી પુરુષને એ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. હામ્સેએ લક્ષપૂર્વક જ્યોતિઃપ્રસાદનો હિસાબ તપાસ્યો, અને લશ્કરી કાઉન્સિલ આગળ જ્યોતિઃપ્રસાદને નિર્દોષ ઠરાવવાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો. એ કાઉન્સિમાં ત્રણ મેમ્બરો હતા, એમાંના બે જણે તો હામ્સેના રિપોર્ટને સ્વીકાર્યો, પણ ત્રીજાએ આ બાબત ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. લગભગ સો વર્ષ અગાઉ મહારાજ નંદકુમારને માટે જે ધડમથલ થઇ હતી, અત્યારે તેવીજ જાતનું નાટક ભજવાવા લાગ્યું. જેણે ખરા કટોકટીના વખતમાં સરકારને મદદ કરી હતી, છુટે હાથે નાણું વાપરી સરકારની લશ્કરને ખોરાકી પૂરી પાડી હતી, તે અત્યારે ગુનહેગાર ગણાતો હતો. કટોકટીના વખતે મદદ કરવી એ મહાપાપ હતું. એ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત માટે દેણદારે લેણદારને ન્યાયની અદાલતમાં ઘસડ્યો, આગ્રામાં જ્યોતિઃપ્રસાદ પર મુકદમો ચલાવવામાં આવ્યો. લૉંગ નામનો એક અંગ્રેજ બેરિસ્ટર જ્યોતિઃપ્રસાદનો મુકદમો લડવા નીમાયો. આ તરફ જ્યોતિઃપ્રસાદ શકનો માર્યો કલકત્તા નાઠો; પરંતુ કલકત્તામાં પણ તેના વિરૂદ્ધ વોરન્ટ નીકળ્યું. જ્યોતિઃપ્રસાદ પકડાયો. તેને આગ્રા

લાવવામાં આવ્યો. બાર દિવસ સુધી મુકદમો ચાલ્યો બાર દિવસ સુધી દેણદાર સરકારે નીમેલી જૂરી અને ન્યાયાધીશ સમક્ષ લેણદાર જ્યોતિઃપ્રસાદે પોતાના બેરિસ્ટર લૉગની મદદથી પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો. છેવટે ન્યાયનો કાંટો જ્યોતિઃપ્રસાદ તરફ નમ્યો, બ્રિટિશ નીતિ અને બ્રિટિશ ન્યાય આગળ હિંદની બ્રિટિશ સરકારને માથું નમાવવું પડ્યું. જ્યોતિઃપ્રસાદ નિર્દોષ ઠર્યો, અને સ્વદેશીઓના ઉત્સાહ-સૂચક આનંદ ધ્વનિ વચ્ચે વિજયશ્રીથી શોભતો શોભતો અદાલત ગૃહ છોડી ગયો. લગભગ એકાદ સૈકામાં હિંદની રાજનૈતિક અવસ્થા અનેકાંશે ફરી હતી. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે નંદકુમારને ગવર્નર જનરલ સામે ફરિયાદ માંડવાથી ફાંસીને લાકડે લટકવું પડ્યું હતું, ત્યારે આ વખતે જ્યોતિઃપ્રસાદ સરકાર પાસે પોતાના લેણા રૂપીઆ માગવા જતાં નિર્દોષ ઠર્યો હતો. પરંતુ હિંદ સરકાર માટે તો એ બંને બાબતો એક સરખી શરમ ભરેલી છે.[1]

મહેસૂલ સંબંધી ઉથલપાથલ સાથે સમાજની આંતરિક વ્યવસ્થા પણ ફરવા લાગી. બ્રાહ્મણ ધર્મની ઉત્પત્તિના સમયમાં હિંદુઓ યોગીની માફક પોતાની પદ્ધતિ મુજબ ક્રિયા કલાપ કરવામાં અને પોતાની પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવામાં મશગૂલ હતા, ઓગણીસમી સદીમાં બ્રિટિશ સરકારના અમલ દરમિઆન એમાં રૂપાંતર થવા લાગ્યું જે સંસ્કારો હિંદુઓનાં હાડેહાડમાં પેસી ગયા હતા, તે સંસ્કાર કંપનિના મુલકમાં ઢીલા પડવાની શરૂઆત થઇ. અંગ્રેજી કેળવણી, અંગ્રેજી અભ્યાસ અને અંગ્રેજી રીતરિવાજોને લીધે એક

---

૧ British India its Races and its History Vol. II. P. 132–183

નવીન સંપ્રદાય પેદા થયો, અને તેણે જૂના સમાજને ચમકાવી દીધો. જે હિંદુ સ્ત્રીઓ બીજાનું મુખ જોઇ શકતી નહિ, જેઓ ઘરનાં આંગણાંને જ દુનિઆનો છેડો માનતી, તેઓની દીકરીઓ અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી નિશાળોમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવા લાગી. જે હિંદુઓ એક સમયે તાલપત્રપર લખેલાં પુસ્તકો વાંચી અભ્યાસ કરતા, તેઓનાં સંતાનો અત્યારે સુંદર અંગ્રેજી પુસ્તકો હાથમાં લઇ, અંગ્રેજી ભાષામાં મેઘ ગર્જનાના જેવા અવાજે ભાષણ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સમાજના એક થરપર બીજો થર ગોઠવાતો જતો હતો, ઓગણીસમી સદીનાં બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રસાદથી સમાજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કે અવનતિ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. કેળવાયલો વર્ગ સમાજનો સ્રોત ન અટકાવતાં તેને યથાશક્તિ વહેવડાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ આ પરિવર્ત્તનથી આમ વર્ગનાં હૃદય બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયાં નહોતાં; સાધારણ પ્રજા આવાં પરિવર્ત્તથી કોઇ ઉથલપાથલની શંકા કરતી નહોતી. હિંદુત્વનું અપમાન થતું હતું, હિંદુ રિવાજો પદદલિત થતા હતા, છતાં ધર્માંધ હિંદુઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ ગંભીર પણે કર્યે જતા હતા. સામાજિક રિવાજોનાં પરિવર્ત્તન સિવાય એક બીજી બાબતનું પરિવર્ત્તન આમ વર્ગનાં અંતઃકરણને સહેજ ધક્કો મારી રહ્યું હતું. બધા લોકો જાતિ વિચાર પર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખતા હતા, બધા પોતાની જાતિ બચાવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠા હતા. કોઇ પણ એ સનાતન રિવાજથી ચળ્યા નહોતા, પ્રાણ જતાં પણ આ સનાતન ધર્મનું વિસર્જન કરવા તૈયાર નહોતા. જાત જતાં કેવી દુર્દશા વેઠવી પડે છે, સામાજિક સંબંધ શૂન્ય થઇ

રહેવું પડે છે, ઇશ્વર, ધર્મ, માતાપિતા, કુટુંબીઓથી ,છૂટા થવું પડે છે, મરણ પછી અનંત પદ પ્રાપ્તિને બદલે ભયંકર અંધકારમય નરક ભોગવવું પડે છે. એ વાતથી બાળક, વૃદ્ધ કે વનિતામાંનું કોઈ અજાણ્યું નહોતું. એ વિચાર તેઓના અંતઃકરણમાં ઉંડો કોતરાઇ રહ્યા હતા. જાતિ વિચાર તરફ અંગ્રેજોની પણ ખાસ નજર હતી, તેઓ પ્રજાની જાતિનું રક્ષણ કરવા તરફ ઉદાસીનતા બતાવતા નહિ, પરંતુ આની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ. આવો ગાઢ પ્રયત્ન છતાં કોઇ કોઇ વખતે એકાદ એવું કાર્ય થઇ જતું કે જેથી સાધારણ પ્રજા ચમકી જતી. તેઓનાં અંતઃકરણમાં ભરતીનાં મોજાં ઉછળતાં.

કેદીઓનું પોષણ સીધીરીતે સરકાર તરફથી થતું હતું. તેઓનું ગુજરાન વગેરે બધાં કાર્યો સરકાર નિભાવતી. જૂના નિયમ મુજબ કેદીઓને ખોરાકી માટે સરકાર તરફથી અમુક રૂપીઆ મળતા તેઓએ રૂપીઆમાંથી પોતપોતાની મરજી મુજબ ખોરાકી મેળવતા અને પોતાને હાથે રાંધી જમતા. પરંતુ એ નિયમ જેલની વ્યવસ્થાને અનુકૂલ નીવડતો નહોતો. કેદીઓ ખોરાકી મેળવી, રાંધવા માટે ઘણો વખત ગુમાવતા. તેથી તેઓને માટે નક્કી કરવામાં આવેલું કાર્ય થઇ શકતું નહિ. આ માટે તેઓને જુદાં જુદાં ટોળાંમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા. નકી કરેલા સમયે એ જુદાં જુદાં ટોળાંને જમાડવા માટે ખાસ રસોયા રોકવામાં આવ્યા. જેઓને માટે રસોઇ કરવાની હોય, તેઓ કરતાં રસોયો હલકી નાતનો હોય તો તેઓ વટલાય એ બધા સમજી શકે તેમ છે. જેલમાં રસોયા નીમવાથી ઉંચી નાતના કેદીઓ બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા. બધા બ્રિટિશ કંપનિની ઉદારતા માટે શક બતાવવા લાગ્યા. તેઓ એમ ધારવા લાગ્યા કે

સરકાર હવે પ્રજાને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવા માગે છે આ સંસ્કાર કેદખાનાં સિવાય બીજાં શહેરોની પ્રજાના હૃદયમાં પણ ઠસી ગયો હતો. પ્રજા આ આકસ્મિક પરિવર્તન જોઇ વિસ્મયથી દિગ્મૂઢ બની જવા લાગી. બ્રાહ્મણ રસોયા જેલમાં રાંધવાનું કામ કરતા હતા; પણ આજે બ્રાહ્મણો તો કાલે કોઈ હલકી જાતના રસોઈઆ આવી ઉંચી જાતના કેદીઓને ઉપવાસ કરાવે, એવા સંદેહથી પ્રજા બહુ મુંઝાઇ હતી. ફિરંગી સરકાર આપણને વટલાવવાનો ધંધો લઈ બેઠી છે. એ વિચારથી પ્રજા બહુ ગભરાઈ ગઇ.

આ વાંધો કેવળ હિંદુઓને જ હતો. હિંદુ સિવાય બીજી કોઇ જાતિને જેલમાના રસોડાં સબબ બહુ વાંધો નહોતો. મુસલમાનોએ આ બાબતમાં લાગણી બતાવી નહોતી. પરંતુ એક બીજી બાબતને લીધે તેઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઇ રહી હતી. તેઓની ફારસી ભાષા ન્યાયની અદાલતોમાંથી રવાના થઇ ચૂકી હતી. તેઓના માનીતા મોલવીઓ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો સમક્ષ હલકા પડતા હતા; તેઓની કલકત્તામાંની મદ્રેસા સરકાર પાસેથી ધાર્મિક ખેરાત મેળવી શકતી. જે આચાર, જે રીતિ, જે ભાષા એક સદી કરતાં પણ વધારે વખત પ્રબળ પ્રતાપ સાથે હિંદપર સર્વત્ર અધિપતિપણું ભોગવતાં આવ્યાં હતાં તે અત્યારે પ્રતિકૂળ તેજના પ્રભાવથી મંદ પડવા લાગ્યાં, અને કોઇ અભાવનીય દૈવી શક્તિને યોગે સર્વ સંહારક કાળનો કોળિયો બનવા લાગ્યાં. અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજી કેળવણી અને અંગ્રેજી આચાર-વ્યવહારે મુસલમાન મોલવીઓને સંદેહ વશ બનાવી મૂક્યા. તેવામાં વળી નિષ્કર જમીન જપ્ત થવાથી તેઓનો ગુસ્સો સો ગણો વધી ગયો. ત્યારબાદ કેદખાનાંમાં રસોયા નીમાયા જોઇ તેઓનો શક

મજબૂત થયો. આ પ્રમાણે મુસલમાનો પણ ગુસ્સે થઇ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ ગયા. [૧]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી આવ્યા પહેલાં આ નિયમ થયો હતો. એ નિયમ એકાએક વ્યવહારમાં મૂકતાં કદાચ બંડખોરો થાય એવું અમલદારોએ પ્રથમથીજ ધારી લીધું હતું; તેથી તેઓએ બહુજ સાવચેતી રાખીને નિયમ અમલમાં મૂક્યો હતો[૨]. પરંતુ વખત વીતવા લાગ્યો, દર વરસે જુદી જુદી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકાવા લાગી. આ ફેરફારોથી અગાઉની શંકા મંદ પડવા લાગી, સાવચેતી ઓછી થવા લાગી; તેથી અનેક સ્થળોએ કેદીઓ આ પ્રણાલી વિરુદ્ધ ખુલ્લો વિરોધ દર્શાવતાં અચકાયા નહિ. તેઓ સાહસ અને દૃઢ પતિજ્ઞાપર

---

૧. વિશ્વાસુ બાતમીઓપરથી જણાય છે કે, હિંદુઓ અગાઉ મુસલમાનો સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયા હતા. બંગાળાના પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ડેમ્પિઅર સાહેબે એક વખત લખ્યું હતું કે, "મને તપાસ કરતાં જણાયું છે કે, મુસલમાનો જમીન જપ્ત કરવાથી, નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી અપાવાથી, અને અંગ્રેજી કેળવણીને મદદ કરવાથી બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે. ત્યારબાદ જેલમાં રસોયા નીમવાની પદ્ધતિ શરૂ થયાથી તેઓનો સરકાર તરફનો ગુસ્સો બહુજ વધી ગયો છે" Kaye, Sepoy War Vol. I. P. 197, note.

૨. વાયવ્ય પ્રાંતોના લેફ્ટેન્ટ ગવર્નરે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના જુલાઈ માસમાં મજકુર વિષયમાં એક વિજ્ઞાપન પગટ કર્યું હતું કે, "જો આ પદ્ધતિ વાસ્તવિકરીતે પ્રજાના રિવાજોને હાનિકર્તા હોય, અગર થોડા સમય માટે પણ કેદીઓની ભવિષ્યની આશાનું ઉન્મૂલ કરતી હોય તો સરકાર એ વ્યવસ્થા ફેરવશે." Kaye, Sepoy War. Vol. I. P. 198, note.

આધાર રાખી આ નવી પદ્ધતિ સામે ઉઠ્યા. શાહબાદ, સારણ, બિહાર અને પટણા રૂંવાડાં ખડાં કરે એવા ભયંકર બનાવોનાં સ્થળો બન્યાં. પણ દીર્ઘદૃષ્ટિને લીધે, હિંદુ વિદ્વાનોનું પૂજનીય સ્થાન પૂણ્યભુમિ કાશી આ ભયંકર બનાવથી મુક્ત રહ્યું.

રસોયા નીમાવાથી કેદીઓ અને આજુબાજુના રહેવાશીઓમાં જેમ અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, તેજ રીતે કેદીઓનાં જલપાત્રમાં ફેરફાર થવાથી એ અસંતોષ વધી પડ્યો હતો. લોટો હિંદુમુસલમાનનાં જરૂરી કાર્ય બજાવવાને એક મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ અમુક સ્થળોએ એ લોટો ઉગ્ર પ્રકૃતિવાળા માણસોના હાથમાં હથિયારનું કામ પણ બજાવે છે.[૧] એ માટે કોઇ કોઇ સ્થળના કેદીઓને લોટાને બદલે માટીનું પાત્ર આપવામાં આવતું. રસોઇ માટે રસોયાની નિમણુંક થવાથી જે ઉથલપાથલ થઇ હતી, તેવીજ ઉથલપાથલ લોટાને બદલે માટીનાં પાત્ર આપવાથી થઇ રહી. માટીનાં વાસણોએ કેદીનાં મગજમાં જુદોજ વિચાર પેદા કર્યો, તેઓએ ધાર્યું કે સરકાર બધાને માટીનાં વાસણ આપી વટલાવવા માગે છે; ધર્મનો નાશ કરવા માટેજ આ બધા પ્રયત્ન થાય છે. આવા વિચારોને લીધે કેદીઓ શાંત રહી શક્યા નહિ, પ્રજા પણ આ આકસ્મિક પરિવર્ત્તનથી સંતુષ્ટ થઈ નહિ. આરામાં કેદીઓ એવા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા કે કારાગૃહના રક્ષકોને અમલદારોના હુકમથી તેમના તરફ

---

૧. કે સાહેબે આ બાબતનું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તેણે લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૮૩૪ ના એપ્રિલ માસમાં અલીપુર જેલના એક કેદીએ ત્યાંના મેજિસ્ટ્રેટ રિચર્ડસન સાહેબને પિત્તળના લોટાના આઘાતથી મારી નાખ્યા હતા. Kaye, Sepoy War; Vol. I., P. 198–99. hotd.

ગોળીઓ ચલાવવી પડી, મુજફ્ફરપુરમાં પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણી વધી પડી. ત્યાંના મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે એ ઉશ્કેરણીને કેદીઓને મદદ કરનારા, કેદીઓ તરફ દયા બતાવનારા રહેવાશીઓનાં એક ભયંકર અને આકસ્મિક કારસ્થાન તરીકે ઓળખાવી, શહેરના તથા ગામડાના બધા લોકો તથા ખેડુતો આ ઉશ્કેરણીમાં ભળ્યા હતા. તેઓએ ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવી દીધું હતું કે જ્યાં સુધી કેદીઓને લોટા નહિ આપવામાં આવે, ત્યાં સુધી અમે અમારે ઘેર જઇશું નહિ. લશ્કર આવી પહોંચે તે દરમ્યાન કેદીઓ છૂટા થઇ તિજોરી લૂટે અને શહેરમાં લૂટફાટ ચલાવે એવી બીકથી અમલદારો એટલા બધા ગભરાઇ ગયા હતા કે તેઓએ કેદીઓને લોટા પાછા સોંપ્યા હતા. અને એ રીતે પ્રજાને શાંત પાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

કોઇપણ જાતનો આકસ્મિક ફેરફાર લોકોના મન ઉશ્કેરી મૂકે છે, એનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આ કેદખાનાંઓની ઉથલપાથલપરથી મળે છે. હિંદીઓ હંમેશાં સંતોષી રહેતા હોવા છતાં ધર્મ અને જાતિ જવાની બીકથી તેઓ ઉન્મત્ત બની જાય છે, અને એ ગંભીર બીક તેઓનાં અંતઃકરણમાં આગ પ્રગટાવી તેઓને હેરાન કરી મૂકે છે. પરંતુ કેદીઓ બ્રિટિશ સરકારને ઉંડા દરિયામાં ડુબાવી શકવાને સમર્થ નહોતા; હિંદના નકશાપરથી લાલરંગ ભૂસી નાખવાની શક્તિ એ લોકોમાં નહોતી. તેઓ કેવળ ક્ષણિક સંદેહથી ઉશ્કેરાઇ, ક્ષણિક આવેશ બતાવી ચૂક્યા હતા. જેલની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો એ એક જાતની પરીક્ષા હતી. સરકાર એ પરીક્ષા પસાર કરી ચૂકી હતી પણ કેદીઓ કરતાં વધુ જોરાવર એક લડાયક વર્ગ હતો. તે વીરતામાં સમાજનો આગેવાન ગણાતો ને એ સાહસિક અને તેજસ્વી વર્ગને બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ અને વિદ્યાભિમાની મો પંડિતોનાં ટોળાં ઉશ્કેરી રહ્યાં હતાં. તે વર્ગ ભયંકર આગ વવાની શક્તિ ધરાવતો હતો.

અધ્યાય ૫ મો

વિષય નિર્દેશઃ–બ્રિટિશ કંપનિનું સિપાહી સૈન્ય–તેની ઉત્પત્તિ અને ઉન્નતિ અસંતોષનાં કારણો–હિંદી અમલદારોની અવનતિ–વેલોરમાં સૈનિકોનું બંડ–હિંદને યુરોપિયન લશ્કર–સિંધ અને પંજાબ ખાલસા–રાજ્ય વૃદ્ધિનું ફળ–લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને સર ચાર્લ્સ નેપિયર–ડેલ્હાઉઝી સ્વદેશ ગયા–તેનાં કામ અને કીર્તિ–તેના ઉત્તરાધિકારીની નિમણુક.

ઇ. સ. ૧૭૫૬–૧૮૫૬

જમીનદારો અને સમાજની આંતરિક વ્યવસ્થા જેમ એક તરફથી અગાઉની અવસ્થા છોડી દહાડે દહાડે અવનતિને માર્ગે ધમકાવા લાગ્યાં તેમ બીજી બાજુએથી એક નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો, ઉન્નત થયો, રાજ્ય અમલનાં અંગરૂપ બની બેઠો. રાજ્યની શક્તિ કાયમ રાખવા માટે એ વર્ગની સૃષ્ટિ થઇ હતી અને ભવિષ્યનું અનિષ્ટ નિવારવા માટે એ દહાડે દહાડે પુષ્ટ અને વર્ધિત થતો જતો હતો. વળી સર્વત્ર શાંતિ જાળવવા ખાતર એ વર્ગ જુદે જુદે સ્થળે, જુદાં જુદાં ટોળાંમાં વહેંચાઇ રહ્યો હતો. બ્રિટિશ રાજપુરુષો ધારતા હતા કે હિંદ તરવારથી જીતાયું છે, અને ભવિષ્યમાં એ તરવારથી જ સાચવી રાખવાનું છે માટે જ્યાં સુધી તરવાર હાથમાં છે, ત્યાં સુધી કોઇ પણ અનિષ્ટની શંકા નથી તરવારનું આવું મહા પ્રયોજન હોવાથી તેઓએ સંખ્યા બંધ સૈનિકો રાખ્યા હતા. બ્રિટાનિયાનું પ્રાચ્ય

સામ્રાજ્ય લગભગ ત્રણ લાખ હથિયારબંધ સૈનિકોથી સુરક્ષિત થયું હતું.

પરંતુ એ ત્રણ લાખ સૈનિકોમાંના ઘણા થોડા ઈંગ્લાંડથી લાવવામાં આવ્યા હતા. ઈંગ્લાંડની વસ્તી અથવા હિંદની પેદાશ કેવળ બ્રિટિશ સૈનિકદ્વારા હિંદમાં બંદોબસ્ત જાળવવાને માટે બસ થાય તેમ નથી તે માટે ઘણું ખરૂં લશ્કર આ દેશમાં જ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. અને તેને અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કેળવી તૈયાર રાખવામાં આવ્યું હતું, જે થોડા હિંદીઓનાં લશ્કરે રોબર્ટ ક્લાઇવને જય આપ્યો હતો તે લશ્કર સમય જતાં પ્રચંડ બની ગયું હતું. એ દેશી લશ્કર સાહસ અને વીરતામાં યુરોપિઅન લશ્કર સમાન હોઇ અંદરના અને બહારના શત્રુના હલ્લામાંથી કંપનિના મુલકનું રક્ષણ કરતું હતું. વીરત્વથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદ પોતાના રાજાને માટે આ પ્રમાણે પોતાનાં બાળકોને લશ્કરી વેશમાં સજ્જ કરી પોતાનું ગૌરવ બતાવી રહ્યો હતો.

સિપાહીઓ વીરતા અને રણકૌશલ્યની સાથે વિશ્વાસુ અને વફાદાર તરીકે પંકાતા હતા. બધા માણસો પ્રફુલ્લ ચિત્તે તેઓનાં વખાણ કરતા. પ્રજા પોતાના જાતિ ભાઇઓનાં વખાણ સાંભળી બહુ ફુલાતી. કોઇ માણસે એક વખત હિંદના ગવર્નર-જનરલને લખ્યું હતું કે, “ તેઓ (સિપાહીઓ) પોતાની હયાતી સુધી આપણા પ્રતિ વફાદાર છે એમાં કશો શક નથી. તેમણે અને તેમના પૂર્વજોએ આપણા માટે એક વિશાળ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે, તેઓ ભયંકર સમયમાં-જે સમયે આપણું રાજ્ય જવા બેઠું હતું, તે સમયે આપણી બાજુએ ઉભા રહ્યા હતા, તેઓએ આપણા હુકમથી પોતાના જુના

આલેકો વિરુદ્ધ, પોતાના સ્વદેશ વિરુદ્ધ, અને પોતાનાં કુટુંબીઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું છે.૧"

બ્રિટિશ સેના સાથે હિંદી સેનાનો મુકાબલો થઇ શકે તેમ નથી. જુદાં જુદાં કારણોથી જુદી જુદી બાબતોમાં બંને સેના એક બીજાથી બહુ જુદી પડી જતી. એક જણ વિદેશી માલિકની ગુલામી કરવા નીમાયો હતો, બીજો પોતાના સ્વદેશી રાજા અને સ્વદેશનું કાર્ય પાર પાડવા નીમાયો હતો; એક જણ ઘણી ખરી વેળા પોતાની સ્વજાતિ, સ્વધર્મ અને સ્વજ્ઞાતિનો દ્રોહી બનતો, ત્યારે બીજો ઘણી ખરી વખત જુદા દેશની, ધર્મની, અને જુદા વર્ણની પ્રજા વિરુદ્ધ સજ્જ થતો; એક જણની વફાદારી માલિક તરફથી મળતા પગાર વડે ઉત્પન્ન થઇ હતી અને માલિકનાં સદાચરણથી પુષ્ટ થતી હતી, બીજાની વફાદારી પોતાની પુષ્ટિ સાથે પુષ્ટ થતી અને પોતાની ઉન્નતિ સાથે ઉન્નત થતી. પરંતુ આવી જુદાઇ છતાં, દેશી લશ્કર બ્રિટિશ રાજ્ય તરફ વફાદાર હતું. પૈસા અને સારાં આચરણના બદલામાં જે વફાદારી મળતી, તે ઘણીવેળા, માલિકના સ્વદેશી સૈન્યની કર્તવ્ય પરાયણતાને પણ હઠાવી શકતી.

અતિશય મહેનત કરવી પડતી હતી. છતાં સિપાહીઓ કદી પણ કર્તવ્યવિમુખ થતા નહિ. બબડાટ કર્યા સિવાય તે સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરતાં અને કર્તવ્ય બજાવતા. કોઇ પણ જાતની અડચણ તેઓને કર્તવ્યના માર્ગમાંથી પાછા હઠાવી શકતી નહિ. જુદા ધર્મના જુદી જાતિના અને જુદા રીતરિવાજોવાળા અમલદારના હાથ નીચે રહી તેઓ સર્વદા પ્રફુલ્લચિત્તે, ઉત્સાહ સાથે કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર

---

૧. Why is the Native Army disaffected—An Address to the Right Honorable the Governor-General of India, by an old Indian, P. L.

થતા. તેઓ વિદેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ રાખતા. કંઇપણ સંકોચ રાખ્યા સિવાય તેમની સાથે મિત્રાચારી બાંધતા. અને જરા પણ દીલગીરી થયા સિવાય તેઓનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થતા. તેઓ વિપત્તિના સમયમાં ભયંકર ભૂખમરો વેઠવા છતાં, પોતાનો થોડો ઘણો ખોરાક પણ યુરોપી સૈનિકોને આપી તેઓની ભૂખ મટાડવા તૈયાર થતા. જે સ્થળે યુરોપી સૈન્ય આગળ વધવાનું કરતું તે સ્થળે તેઓ આગળ વધી પોતાની ટુકડીઓનો વાવટો સ્થાપતા અને લડાઇને વખતે સખત મહેનતે મેળવેલા પગારમાંથી ફાળો ઉભો કરી બ્રિટિશ રાજ્યને મદદ કરતા. ઇતિહાસનાં પાનેપાનાં તેઓનો વિશ્વાસ અને વફાદારીથી ઝળકતા અક્ષરે ઝળકી રહ્યાં છે. તેઓની મોટાઇ, એકસંપી, કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સ્વાર્થત્યાગ અનંતકાળ સુધી તેઓને ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત કરી રાખશે. હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તોપણ તેઓનો ગૌરવ સ્થંભ જમીનદોસ્ત થશે નહિ. હિંદી મહાસાગર પણ તેઓની કીર્તિના ચિહ્નને ધોઇ શકશે નહિ. દક્ષિણ હિંદમાં જ્યારે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પોતપોતાના હરીફને તોડી પાડવા લડવા લાગ્યા, ત્યારે કંપનિનાં સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ થઇ. તે વખતે સિપાહી સૈન્ય વ્યવસ્થિત થયું. હિંદ સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિકાસનું ક્ષેત્ર છે. એ સૈન્ય સૌ પહેલાં બહુ થોડું હતું છતાં તેણે હરિફ કંપનીના હલ્લાથી કંપનિના અધિકાર ચાલુ રાખ્યા હતા. ધીમે ધીમે રણકૌશલ્ય અને શક્તિમાં તે ઉન્નત થવા લાગ્યું, અને લડાઇનાં મેદાનપર યુરોપિઅન વીર પુરુષોની સમાન પરાક્રમ દર્શાવવા લાગ્યું. ગોરા સેનાપતિના હાથ નીચે કેળવાવાથી રજપુતો તથા મુસલમાનોનું માન

અને કૃતજ્ઞતાથી તેઓ સદા વિભૂષિત રહેતા. પરંતુ જો તેમને જણાતું કે અમારા પાળક અમારી વિરુદ્ધ વર્ત્તે છે, અમે જેના તરફ અટલ શ્રદ્ધાની નજરે જોઇએ છીએ, જેની આજ્ઞાથી માથાં કપાવા તૈયાર થયા છીએ, તેઓ અમારી વિરુદ્ધ વર્ત્તે છે, અમારા મતને માન આપતા નથી તો તેઓ બહુ દીલગીર થતા. એ દિલગીરી તેઓના હૃદયને પ્રતિક્ષણે આવ્યા કરતી હતી.

બંગાળાનું સિપાહી સૈન્ય સ્થપાયાને સાત વર્ષ થઈ ગયાં. આ વખતે તેઓમાં અસંતોષનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. પરંતુ એ અસંતોષની ઉત્પત્તિ સિપાહી સૈન્યમાં થઇ નહોતી. યુરોપિઅન સૈનિકોમાંથી

ઇ. સ. ૧૭૬૪

આ અસંતોષ સિપાહી સૈન્યમાં ફેલાયો હતો. કંપનિનાં લશ્કર માટે મીર જાફરે આપેલા પૈસા આવતાં વાર થઈ એટલે યુરોપિઅન સૈનિકો અતિશય અસંતુષ્ટ બની ગયા. પરંતુ જ્યારે રૂપીઆ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે સિપાહીઓ તેમાંથી પોતાને ભાગ નહિ મળે એમ ધારી કચવાવા લાગ્યા. તેઓનો આ અસંતોષ અકારણ નહોતો. તેઓએ યુરોપિઅન સૈનિકોના જેટલીજ બહાદુરીથી કંપનીનું કાર્ય કર્યું હતું માટે તેઓ ઇનામ પણ યુરોપિઅનો જેટલુંજ મેળવવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ આ વખતે કાળા ગોરાનો ભેદ સત્તાવાળાએ શરુ કર્યો.[1] આથી દેશી સિપાહીઓ બહુ ગુસ્સે થયા. તેમના હૃદયમાં જે આગ પ્રગટી

---

૧. યુરોપિઅન લશ્કરના એક સાધારણ સૈનિકને (Private) જ્યારે ૪૦ રૂપીઆ મળ્યા ત્યારે સિપાઇને ૭ રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ થયો. છેવટે તેઓને વીશ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા. Kaye, Sshoy Wor. I. P. 206. note.

હતી, તે હોલાઈ નહિ. વરસ પૂરૂં થતાં પહેલાં તેઓની એક ટુકડીએ બ્રિટિશ અમલદારોપર હલ્લો કરી તેઓને કેદ કર્યાં અને દૃઢતા સાથે કહ્યું કે અમે કદી પણ કંપનિનું કામ કરવાના નથી. પરંતુ એ બંડ કઠોરતાથી દબાવી દેવામાં આવ્યું. ૨૪ સિપાહીઓપર બંડ ઉઠાવવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, છાપરાની લશ્કરી અદાલતમાં તેઓપર કામ ચાલ્યું. છેવટે જેઓ ગુનેહગાર ઠર્યા, તેઓને તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાનો હુકમ થયો.

આ હુકમ અમલમાં આવ્યાને દોઢસો વર્ષ થઇ ગયાં છે; ૨૪ સિપાહીઓ પોતાના સહચારીઓ સમક્ષ તોપના ગોળે ઉડયા, તેને ઘણો વખત થઈ ચૂકયો છે. સિપાહીઓએ એ દરમિઆન અનેક વિસ્મયકર અને રૂંવાડાં ખડા કરે તેવા બનાવો જોયા છે, પરંતુ આ શોચનીય અને ભયાનક બનાવ કરતાં વધારે શોચનીય અને ભયાનક તેઓએ કદી જોયો નથી. આ દેખાવ જેવો ભયંકર હતો તેવોજ ત્રાસજનક હતો. દેશી અને વિદેશી સૈનિકો વિશાળ મેદાનમાં એકઠા થયા છે. તોપો દારૂગોળાથી પરિપૂર્ણ થઈ ભયંકર દેખાવ રજૂ કરી રહી છે. છેવટે જુઓ પેલા ચોવીશ સિપાહીઓ તરફ! તેઓ સજા ભોગવવા માટે ધીરે પગલે તોપો સન્મુખ આવે છે, સિપાહીઓ તોપો આગળ આવી ઉભા. મેજર મન્રો સાહેબ આ ભયંકર ઘટનાના સૂત્રધાર હતા. તેઓએ હુકમ આપ્યો. પ્રથમ ચાર સિપાહીઓને તોપનાં મોં સાથે બાંધવામાં આવ્યા. કેટલાક ભયંકર દેખાવવાળા તોપચીઓ છેવટનું કાર્ય બજાવવા તૈયાર થયા, એ કાર્ય બજાવતાં કેટલીવાર લાગે? મન્રો સાહેબના હુકમથી તોપો છૂટી. ચાર કદાવર

બાંધાના સિપાહીઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ અનંત આકાશમાં મળી ગયા.

આ ભયંકર રંગભૂમિપર કરુણાંત નાટક ભજવાતું જોઈ દરેક સિપાહીઓનાં મુખપર કદી ન ફેલાયલી એવી કાળાશ પથરાઈ ગઈ, દરેકની આંખમાંથી ખળખળ કરતો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સૈનિકો સમક્ષ બ્રિટિશ સેનાપતિના હુકમથી પોતાના સ્વજાતિ સૈનિકોનું આવું શોચનીય પરિણામ જોઇ તેઓ દારુણ મર્મ પીડાથી અકળાવા લગ્યા. એક પછી એક વીશ જણ તોપોનાં મુખ સાથે બંધાઇ હતા ન હતા થઇ ગયા. બધા સૈનિકોએ આ શોચનીય દેખાવ જોયો. બાકી રહેલા ૪ જણને, બીજાં સ્થળોના સિપાહીઓને બ્રિટિશ સિંહની શક્તિ બતાવવા માટે, રાખવામાં આવ્યા. પરંતુ આટલેથી જ આ ભયંકર નાટક પૂર્ણ થયું નહિ. બાંકીપુરમાં બીજા ૭ સિપાહીઓ પર કામ ચાલ્યું, અને તેઓનો જીવનસ્રોત પણ આ પ્રમાણે અનંત કાલસ્રોત સાથે ભળી ગયો. આ કાર્ય દયા માયા વર્જિત છતાં બ્રિટિશ સરકારને પ્રજામાં શાન્તિ જાળવવા માટે પાર પાડવું પડયું. ક્ષમા બિચારી મ્લાન મુખે આ કાર્ય જોઇ રહી, એકાંતમાં નિસાસા નાખવા લાગી. શાન્તિ ફેલાવવા માટે આ કાર્યમાં દયાને અનુમોદન આપવું પડયું.

આ કઠોર શિક્ષા અને કઠોરતા નિષ્ફળ નીવડી નહિ. સિપાહીઓ કંપનિના પ્રબળ પ્રતાપ સમક્ષ મસ્તક અવનત કરી બેઠા, અને બધી બાબતમાં બડબડાટ કર્યા સિવાય કંપનિનો હુકમ માથે ચડાવવાનું શીખ્યા. તેઓ સમજી ગયા કે ગમે તેમ હો પણ કંપનિના વિરુદ્ધ કંઇ પણ આચરણ કરશું તો જિંદગી ગુમાવવી પડશે. બ્રિટિશ ન્યાય,

જાતિ, શ્રેણી અને પ્રદ્ધતિનો વિચાર ન કરતાં બધાને અન્યાયનુ ફળ ભોગવાવશે. આ વિશ્વાસ બહુ કાર્ય સાધક નીવડયો. કલાઇવના સમયમાં જ્યારે યુરોપિઅન સૈનિકો અસંતોષી બન્યા, ત્યારે દેશી સૈનિકોએ તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું નહિ. કલાઇવે આ વિશ્વાસુ અને વફાદાર સિપાહીઓને લીધેજ યુરોપિઅન સૈનિકોને ટાઢા પાડયા હતા. જો એ વખતે સિપાહી સૈન્ય યુરોપિઅન ઓફિસરોને મદદ કરત, તો સરકારને બહુ મુસ્કેલીમાં ઉતરવું પડત. પરંતુ સિપાહીઓ આશ્રયદાતા અને પાલનકર્ત્તા તરફ નિમકહરામ થયા નહોતા. તેઓએ હઠ કરી હુકમ ઉથાપ્યો નહિ. તેઓએ કંપનિનું લુણ ખાધું હતું. માટે તેઓ સામો પક્ષ તજી કંપનિના પક્ષમાં રહ્યા હતા. સિપાહીઓની આ વફાદારી પર આધાર રાખી કલાઇવે પોતાના મદદગાર સ્મિથ અને ફ્લેચરને યુરોપિઅન અમલદારોનો અસંતોષ દૂર કરવાનું લખ્યું હતું. સિપાહીઓ હંમેશની પદ્ધતિ મુજબ સેનાપતિના હુકમથી બળવાખોર યુરોપિઅન અમલદારો પર ગોળી ચલાવવા તૈયાર થયા હતા.[૧] સિપાહીઓની દૃઢતા જોઇ કલાઇવને શાંતિ વળી હતી. તે સમજી ગયો

---

૧. Browne, History of the Bengal Army Vol. I., P. 589.

કલાઇવે આ સંબંધમાં સ્મિથ સાહેબને લખ્યું હતું કે; —" આ ઘટના પરથી કાળા સિપાહી અમલદારોએ વફાદારી સાબીત કરી બતાવી છે. તેઓ જ્યાં સુધી આવા વિશ્વાસુ અને કાર્યક્ષમ રહેશે. ત્યાં સુધી યુરોપિઅન સૈનિકો બળવો કરવા તૈયાર થાય તો પણ કંઇ અનિષ્ટ થવાનું નથી." Clive to Smith, May 15, 17(... M. S. Comp. Kaye, Sepoy War. Vol. I., 210 n(...

હતો કે વિપત્તિ ગઇ છે. જો યુરોપિઅન લશ્કર બળવાખોર નીવડે તો પણ આ કાળા સિપાહીઓની મદદથી એ બળવો શાંત પાડવાને હું શક્તિમાન છું.

બંગાળાના સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ નહોતા. તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોવાથી સમાજમાં આબરૂદાર ગણાતા હતા. તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણિના હોવાથી પોત પોતાની વંશપરંપરાગત ધર્મક્રિયાનું રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતા. દક્ષિણના સૈનિકો પણ આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતિમાં વહેંચાઈ પોત પોતાના રિવાજ મુજબ ધર્મ ક્રિયા કરતા. તેઓના ધાર્મિક રિવાજમાં કોઇ ડખલગીરી કરતું નહિ. પરંતુ છેવટે સૈનિક વિભાગના ઉપરીઓ વ્યવસ્થાને બહાને એ રિવાજો પર હાથ ચલાવવા તૈયાર થયા. દરેક વ્યવસ્થામાં નવીન ધારણા રાખવામાં આવી હતી. ઉપરી અમલદારોએ દક્ષિણનાં સૈન્યમાં નવીન કાર્ય પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી. એ સૈનિકો અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાવા લાગ્યા, અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ સજ્જ થવા લાગ્યા. અને અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ હજામત કરાવવા લાગ્યા. એટલાથીજ એ કાર્યપદ્ધતિ પૂરેપૂરી અમલમાં આવી ગઇ નહિ, પણ સિપાઇઓનાં કાનનાં આભૂષણ, કપાળમાંનાં તિલક કે જેને તેઓ પોતાના ધર્મનું મુખ્ય ચિન્હ માનતા, તે છોડવાનો હુકમ થયો[૧] ત્યારબાદ

---

૧. Standing Orders of Madras Army. Para 10, Sec. II. સિપાહીઓ જ્યારે સૈનિકવેશ પહેરે ત્યારે તેઓમાંના કોઇ તિલક, ચાંલ્લો કે કાનમાંનું આભૂષણ રાખી શકશે નહિ. વળી પેરેડ વખતે દાઢીપરના વાળ કાઢી નાખવા પડશે. Comr. Kaye, Sepoy War, Vol. I., 218. note

તેઓની પાઘડીઓપર ધાડ આવી, તેને બદલે અંગ્રેજી ફેશનની ગોળ ટોપી વપરાવા લાગી.

સિપાહીઓ તત્વજ્ઞ અથવા કારણો ખોળનારા હોતા, નથી. તેઓ હંમેશાં વહેમી હોય છે. આ વહેમ કેટલીક વખત તેઓને ઉંધે રસ્તે દોરતો. નવીન જાતની ટોપી વાપરવાનો હુકમ બહાર પડતાં તેઓ વટલાવાના શકથી વ્યાકુળ થઇ ગયા. અંગ્રેજી ફેશન મુજબ બનાવેલી ટોપી જોઇ તેઓએ ધાર્યું કે હવે જરૂર આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવાના. સરકારે આપણને ખ્રિસ્તી કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે. ત્યારબાદ એક બીજો વિચાર આવવાથી તેઓ બહુજ ભડકયા. તેઓએ વિચાર્યું કે આ ટોપીઓ ગાય અને ડુક્કરનાં ચામડાંમાંથી બનાવેલી છે, માટે તે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને માટે હરામ છે. મૂછો કપાવવાના, કાનના આભૂષણ દૂર કરવાના, તિલક કરવાના નિષેધથી સિપાહીઓની બીક ધીમે ધીમે ભયંકર રૂપમાં વ્યક્ત થવા લાગી. હિંદુ સિપાહીઓ જેમ તિલક કરવાના નિષેધથી અસંતુષ્ટ થયા, તેમ મુસલમાનો મૂછો કાતરવાના હુકમથી અને કાનનાં આભૂષણ કાઢી નાખવાના હુકમથી ગુસ્સે થયા.

આ પ્રમાણે બંને જાતના સિપાહીઓ મનોવેદનાથી અસ્થિર થઇ કંપનિનાં રાજ્યને અનિષ્ટકારી માની બેઠા. ઇ. સ. ૧૮૦૬ના વસંતઋતુમાં તેઓ એકબીજા પોતપોતાનો ધર્મ બચાવવાની વાતચીત કરવા લાગ્યા, એપ્રિલ અને મે માસમાં સિપાહીઓને નવરાશ મળી એ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીઓની જવલ્લેજ મુલાકાત લેતા, જવલ્લેજ પેરેડ વખતે હાજર રહેતા. આથી સિપાહીઓ આળસુ બની જતા, ગાનતાનમાં ગુલતાન બની જતા, અતિથિ,

અભ્યાગત અથવા સાધુ સંન્યાસી કે ફકીર પાસેથી નાના પ્રકારની વાતો સાંભળતા. આ વખતે તેઓ ટોપીની ચર્ચા કરતા. બજારની વાતો અને ફકીરો પાસેથી ધર્મ નાશના સમાચાર સાંભળી બહુ શંકાશીલ બની જતા. આથી આવો નવરાશનો વખત સિપાહીઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવવામાં બહુ અનુકૂળ નીવડતો.

કંપનિનાં કાર્ય સંબંધમાં સિપાહીઓને ઘણી કડવી ફરિયાદો મોજૂદ હતી. તેઓ જો તન, મન ને વચનથી સરકારનું કાર્ય બજાવવામાં આખી જિંદગી ગાળે તોપણ તેઓને સુબેદાર કરતાં ઉંચી પદવી મળતી નહિ. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વિશ્વાસુ સિપાહીને તે કરતાં ઉંચી પદવી મળતી હતી, પરંતુ તે સમય વીતી ચૂક્યો હતો. સિપાહી અમલદારો ઉન્નત સ્થિતિએ ન પહોંચતાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો અવનત સ્થિતિમાં આવી પડવા લાગ્યા. જે પદવીને લીધે તેઓ પોતપોતાનાં ટોળામાં આગેવાન ગણાતા હતા, જે પદવીને લીધે તેઓ બીજાની નજરે ચઢિઆતા ગણાતા હતા, અને જે પદવીને લીધે તેઓને પોતાના પ્રતિ માન પેદા થતું હતું, તે પદવી અંગ્રેજોની શક્તિથી નષ્ટ થઇ. અત્યારે તેઓ ભૂતકાળની પ્રતિષ્ઠાનાં હાડપિંજર રૂપે જિંદગી ટકાવી રહ્યા હતા. સિપાહીઓ જ્યારે કામ પર હોય, ત્યારે અંગ્રેજ ઓફિસરને હથિયાર નમાવી માન આપવું એ તેની ફરજ ગણાતી, પણ દેશી ઓફિસરો સમક્ષ અંગ્રેજ સૈનિકો આવી શિષ્ટતા બતાવતા નહિ. તેઓ કોઇપણ પ્રકારનું માન દર્શાવ્યા સિવાય દેશી અમલદાર પાસેથી પસાર થઇ જતા. આવી શિષ્ટતાનો અભાવ કેવળ યુરોપિઅન સૈનિકોમાં જ નજરે પડતો હતો. પેરેડ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો ભૂલથી અશુદ્ધ હુકમ આપનારાં વાક્યો

ઉચ્ચારતા છતાં દોષ પડતો નિર્દોષ સિપાહીઓપર. જે દેશી ઓફિસરો કંપનિનું કાર્ય કરતા કરતા ઘરડા થયા હતા, તેઓની નિંદા એકાદ તાજો યુરોપિયન સૈનિક કરી શકતો. કુચ કરતી વેળા દેશી ઓફિસરોને સિપાહીઓ સાથે એકજ તંબુમાં રહેવું પડતું. જો તેઓ પોતાને ખરચે ઘોડાપર બેસી ગમન કરતા, તોપણ અંગ્રેજ ઓફિસરોના હાથમાંથી છૂટતા નહિ. સિપાહીઓ જાહેર રીતે કહેતા કે, નિઝામ અગર મરાઠા સરદારોના સિપાહીઓ અમારા સુબેદાર કરતાં પણ ઘણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. વળી કંપનિ સિપાઇઓને ઘણે દૂર લડવા લઇ જતી. જો તેઓ આ અજાણ્યા, અપરિચિતસ્થાનમાં મરણ પામતા, તો તેઓનાં કુટુંબની ભારે દુર્દશા થતી. એવે સમયે તેમનાં કુટુંબને ભૂખે મરવું પડતું. હિંદી રાજાઓ કોઇ પણ પ્રદેશ જીતતા તો ઉત્તમ સૈનિકોને ઇનામ તરીકે જમીન આપતા; પરંતુ કંપનિ તો તેઓને જમીનને બદલે મીઠાં વચનો વડે ફોસલાવતી યુરોપિઅન ગૃહસ્થોના નોકરો કંપનિનાં સિપાહીઓ કરતાં વધુ પગાર મેળવતા અને અતિશય સુખમાં રહેતા. સિપાહીઓ ઘણી વેળા સામાન્ય પશુ જેટલું અપમાન સહન કરતા. એવું પણ કહેવાય છે કે, સેનાપતિ આર્થર વેલિસ્લિએ પોતાના સૈન્યમાંના ઘાયલ સિપાહીઓને ગોળીબારથી નિર્દયરૂપે મારી નાખવાની મંજૂરી આપી હતી.

સિપાહીઓની આ ફરિયાદો કાલ્પનિક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છતાં તેમાં સત્યનો અંશ હતો ખરો, એમાં કશો શક નથી. પરંતુ સિપાહીઓ આ રીતે અસંતુષ્ટ થયા છતાં લાંબા કાળ સુધી સહનશીલતા બતાવી રહ્યા હતા અને અસંતોષનાં બીજ પોતાના હૃદયમાં છુપાવી રાખી આકસ્મિક ઉથલપાથલથી દૂર રહ્યા હતા. પણ જ્યારે

ગોળ ટોપી પહેરવાનો, તથા કર્ણભુષણ દૂર કરવાનો હુકમ થયો ત્યારે તેઓ શાંત રહી શકયા નહિ. તેઓ ધારવા લાગ્યા કે હવે કંપનિ સરકારની દાનત બગડી છે. તે અમને વટલાવવા માગે છે. પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગે છે, અમારે માટે ભયંકર નરક તૈયાર થઇ રહ્યું છે, જે ઝગહળતું ભવિષ્ય તેઓની નજર આગળ તરવરી રહ્યું હતું. તે ધીમે ધીમે ગાઢ કાળારંગનું થઇ ભવિષ્યમાં પડનારી વિપત્તિઓનાં ભયંકર ચિત્રો આલેખવા લાગ્યું. તેઓનાં હૃદયમાંથી સંતોષ, પ્રીતિ અને અનુરાગ ભૂતકાળના ગર્ભમાં વિલીન થઇ ગયાં. તેને બદલે અસંતોષ, વિરાગ અને વિદ્રેષભાવ તેઓનાં હૃદયને કાળાશમય કરી નાખવા લાગ્યાં. તેઓ સમજ્યા કે હવે આપણી જાતિનું, રક્ષણ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો છે. તેઓ શાંત રહી શકયા નહિ, જિંદગીનો ભોગ આપી પોતાના વંશની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિને સરખી અગવડો હોવાથી બંને જાતિના સિપાહીઓ એકસંપ થઇ પોતાની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા. આ ઉશ્કેરણીના નેતા કંઇ દૂર નહોતા. મ્હૈસુરમાં મુસલમાની સત્તા નાશ પામી હતી. જે હૈદરઅલીના પ્રતાપથી એક વખતે સમગ્ર દક્ષિણ હિંદ કંપતુ હતું, તે હૈદરઅલી અત્યારે ભૂતકાળના અનંત મહાસાગરને વિષે પરપોટાની પેઠે મળી ગયો હતો. અદૃષ્ટચક્રનાં પરિવર્ત્તનથી હૈદરના વંશજો સિંહાસન ગુમાવી વેલોરના કિલ્લામાં રહેતા હતા. તેઓની પાસે પૈસા ને નોકરોનો ટોટો નહોતો. તેઓ પથારીમાં પડયા પડયા લુપ્ત સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યા કરતા હતા. તેઓ સિપાહીઓની મદદ વગર આ વિચાર પાર પાડી શકે તેમ નહોતું. માટે તેઓ સિપાઇઓને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરવાનો

વિચાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓએ તક સાધી; કાર્ય ઝપાટાબંધ શરુ થયું.

આ કાર્ય અનાયાસે બને તેવું નહોતું. સિપાહીઓ અંગ્રેજ એફિસરો સાથે ગાઢા સંબંધમાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૦૬ પરંતુ આ સમયે ઘણાખરા ઓફિસરો લાંબા કાળની નોકરીબાદ નિવૃત્તિ ભોગવવાની આશાથી પેન્શન લઇ બેઠા હતા. તેઓને બદલે ઉછાંછળા સ્વભાવના યુવકો સિપાહીઓના અધિનાયક બન્યા હતા. તેઓ સાથે સિપાહીઓને કંઇ ગાઢ સંબંધ નહોતો, ઘણી વેળા તો એ ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને ઓળખી પણ શકતા નહિ. આથી આ અસંતોષ વેળા નવા ઓફિસરો સિપાહીઓને વ્યવસ્થિત રાખી શકયા નહિ. તેઓ પેરેડ વખતે સિપાહીઓને આગન્તુક અથવા અપરિચિત માણસોની પેઠે જોતા, સિપાહીઓ પણ પોતાના અમલદારને કોઇ અજાણ્યા આદમી જેવો ધારતા. આથી બંડ ઉઠાવવાનો સારો લાગ હતો, એ તકનો લાભ બરાબર લેવાયો.

મે માસમાં પહેલાં અઠવાડિઆના છેલ્લા દિવસો દરમ્યાન આજુટંટ જનરલ એગ્નુસાહેબ સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લામાં બેઠા બેઠા પોતાનું કામ પૂરૂં કરવા આવ્યા હતા, એ સમયે તેમને વેલોરના સિપાહીઓમાં અસંતોષ ફેલાયાના ખબર મળ્યા. સૈનિકોની એક ટુકડીએ એ દરમ્યાન જાહેર રીતે શત્રુતા બતાવી હતી. મદ્રાસનો સેનાપતિ સર જોન ક્રેડોક શહેર પાસેના બગીચામાં ગયો હતો; માટે એગ્નુસાહેબ તરતજ તેમને જઇ મળ્યા. થોડા રોજમાં ક્રેડોક સાહેબ, વેલોર પહોંચ્યા. વેલોર આવ્યા બાદ તેણે જે કંઇ જોયું તે પરથી તેમને

એગ્નૂસાહેબે આપેલા સમાચારમાં કંઇ અતિશયોક્તિ જણાઇ નહિ. આ બાબતમાં ધૈર્યથી કામ લેવામાં આવ્યું ન્યાયની રીતે જે કરવું યોગ્ય જણાયું, તે કરવામાં આવ્યું. જે જે સૈનિકોએ શત્રુતા બતાવી હતી, તેઓને મદ્રાસ મોકલવામાં આવ્યા. બીજા નવા સૈનિકોને લાવી તેમની જગા પૂરવામાં આવી. લશ્કરી અદાલત છાવણીમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવા તૈયાર થઇ. એ મુખ્ય કાવતરાખોરોને સોટીઓનો માર પડ્યો. પરંતુ એથી બધે શાંતિ ફેલાઇ નહિ. બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દ્વેશભાવ ધીમે ધીમે બહુ ટુકડીઓમાં ફેલાવા લાગ્યો.

આ ચેપી રોગને અટકાવવાના કંઇ પ્રયત્નો થયા નહિ. ભવિષ્યનો સંદેહ જડ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે જેવી સાવચેતી રાખવી જોઇએ તેવી સાવચેતી રાખવામાં ન આવી. વેલોરને શાંતિપૂર્ણ માની લેવામાં આવ્યું. ભયંકર વિદ્વેષ છૂપી રીતે સર્વત્ર ફેલાતો જાય છે, તે તરફ ઉપરી અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું નાહ, તેઓ એ વાત સમજી શક્યા નહિ, અગર સમજી શક્યા હોય તો તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા મન લગાડ્યું નહિ. સિપાહીઓ ઘણા માણસો મારફત પોતાને વટલાવવાની વાત સાંભળી દહાડે દહાડે ઉશ્કેરાતા ગયા. વેલોરમાંના બ્રિટિશ સૈન્યનાં રક્ષણ માટે કંઈ પગલાં ભરવામાં ન આવ્યાં. મ્હૈસુરના પદભ્રષ્ટ સુલતાનના વંશધરોને સિપાહી સાથે મુલાકાત લેતા અટકાવવામાં ન આવ્યા. આથી એ પદભ્રષ્ટ રાજવં-શીઓ સિપાહીઓમાં ધુંધવાતા અગ્નિને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. સિપાહીઓને વટલાવાની બીક બતાવી કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડવાની સલાહ અપાવા લાગી. આ તરપ બીજા લોકો પણ ગોળાકાર ટોપીઓ તરફ આંગળી ચીંધી કહેતા હતા કે સિપાહીઓને

હમણાં ખ્રિસ્તી કરવામાં આવશે. તેઓ હિંદુ મુસલમાન મટી ખ્રીસ્તી થશે. આ ટોપી ધીમે ધીમે બધાને પહેરવાની ફરજ પાડવામાં આવશે અને એ રીતે રફતે રફતે આખો દેશ ખ્રિસ્તી થઇ જશે. કિલ્લાની અંદર અને બહાર સર્વદા આવી વાતચીત થવા લાગી.' છેવટે આ ગોળાકાર ટોપીએ હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને કંપનિ સામે બંડ કરવાને ઉશ્કેર્યો.

આ બધા બનાવોની ખાતમી વેલોરમાંના અંગ્રેજ ઓફિસરોના કાનપર આવી નહોતી. તેથી તેઓએ એ બાબતમાં કંઇ પગલાં ન લીધાં. તેઓ આ બાબતમાં એટલા બધા ગાફલ હતા કે એક સિપાહીએ લશ્કરનાં બંડની વાત એક અંગ્રેજ ઓફિસરને જણાવી, એટલે તેને ગાંડો ઠરાવી હેડમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. સમસ્ત લશ્કરની આવી નિંદાથી ઓફિસરોએ તેને આવી' સખત શિક્ષાને યોગ્ય ઠરાવ્યો. પરંતુ છેવટે એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે એ અનિષ્ટ સૂચક ભવિષ્યવાણી સફળ થઇ. એ અનિષ્ટ કરાવનાર આદરમાન પૂર્વક ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો, અને માન પામ્યો. એ માણસે પ્રથમ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ અને પછી સ્વદેશીઓની વિરુદ્ધ કાવતરાં કર્યાં હોવાથી તે એવો તો અકારો થઇ પડ્યો હતો કે, હિંદી સિપાહીઓ તેનું નામ લેતાં મહા પાપ થશે એમ માનતા હતા. તેના તરફ જે કૃપા બતાવવામાં આવી હતી, તે અતિશય અવિશ્વાસનું મૂળ થઇ પડી હતી. એ માટે સિપાહીઓ કહેતા કે, "કંપનિના અંગ્રેજ અમલદારોનો સ્વભાવ અને તેઓની સરકારનો ધર્મ એજ છે કે, તેઓ ચોરને સુખી કરે છે અને સજ્જનને દુઃખી કરે છે.[1]"

---

૧ હૈદરાબાદની દેશી ટુકડીએ આજુટંટ [illegible] ...ાની

૧૦ મી જુલાઇને રોજ અધુરો ઘડો છલકાવા લાગ્યો. આ સ્થળે યાદ રાખવું જોઇએ કે, આગલે દિવસે સાંજને વખતે ઘણા લોકો ઘોડેસ્વાર અગર પાયદળ રૂપે આનંદ કરતા કરતા કિલ્લામાં ગયા હતા. સીપાહીઓએ તેજ દિવસે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અનેક વાતો કહેવાને આગ્રહ બતાવ્યો હતો, પરંતુ કાવતરાખોરો છેવટની તૈયારી કરી રહ્યા ન હોવાથી, છેવટનું કાર્ય બજાવવાને તૈયાર નહોતા. ત્યાર બાદ બે કે ત્રણ દિવસે સિપાહીઓએ બ્રિટિશ સૈન્ય વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડયાં.[૨]

ભાષામાં એક પત્ર મોકલ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે, વેલોરનાં બંડ વખતે મુસ્તફા બેગ નામના એક સિપાહીની ઉશ્કેરણીથી સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠ્યા હતા. ઉપરિ અધિકારીઓએ એને જ સુબેદારની પદવી આપી નવાજ્યો હતો, અને પ્રજાની તેજુરીમાંથી દશ હજાર પોગાડાનું (એક પ્રકારનું હિંદી નાણું) ઇનામ આપ્યું હતું. આ મુસ્તફા બેગે જ પ્રથમ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. છેવટે કંપનિએ એ માણસ તરફ આવી કૃપા દર્શાવી હતી. Kaye, Sepoy War, Vol. I., P. 227, Note.

૨. એ સમયે જે પત્રો લખાયા છે, તે પરથી જણાય છે કે ૧૪ મી તારીખે વેલોરમાં બંડ ઉઠ્યું, વેલોરનાં બંડનાં કારણો ખોળવા માટે જે સમિતિ નીમાઇ હતી, તેણે કરેલી તપાસ પરથી જણાય છે કે મ્હેસૂરની પતાકા મહેલમાં ઉડતી કરવાની તૈયારી કર્યા બાદ પંદર દિવસ પછી સિપાહીઓએ સરકાર વિરુદ્ધ મેદાન પડવું, એવું નક્કી થયું હતું. બીજી બાજુએ એવું પણ કહેવાયું છે કે મેજર આર્મસ્ટ્રોંગ વેલોરમાં કેટલોક વખત ગેરહાજર રહ્યા હતા તે ૧૦ મી

એ વખતે વેલોરમાં યુરોપિઅન સૈનિકોની ચાર ટુકડી હતી. મધરાતે તેઓ પર આક્રમણ કરી હરાવવાનું કામ સિપાહીઓને માટે મુશ્કેલ નહોતું. રાતના બે વાગે કાર્ય શરુ થયું.* જે, જે સૈનિકો પહેરાપર હતા, તેઓને બંડખોર સિપાહીઓએ મારી નાખ્યા. બીજા સૈનિકોની પણ એજ દશા થઈ. ઇસ્પિતાલમાં જે યુરોપિઅનો હતા, તેઓ નિષ્ઠુર ઘાતકોને હાથે મરાયા. આ ભયંકર રાતે અભૂતપૂર્વ વિપ્લવ જામ્યો. મધરાતે બંદુકોના બાર થતા સાંભળી ઓફિસરો બેબાકળા ઉઠયા, કારણ જાણવા માટે બહાર આવ્યા. પણ બહાર આવતાં જ તેઓ પર ગોળીબાર થવા લાગ્યા. ઉન્મત્ત સિપાહીઓ તેમને ગોળીઓ વડે એક પછી એક ઠાર કરવા લાગ્યા. તેઓમાંના બે કે ત્રણ માંડ માંડ બચ્યા અને યુરોપિઅન છાવણીમાં જઇ પહોંચ્યા. તેઓ જે જે યુરોપિઅન સૈનિકો સિપાહીઓના મારમાંથી બચ્યા હતા, તેઓની મદદથી બંડખોરો સામે ટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ બંડખોર સિપાહીઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધવા લાગી; તેથી તેઓને માટે આત્મરક્ષણ કરવું અશક્ય થઇ પડયું. આ બંડમાં કેવળ સિપાહીઓ જ ભળ્યા નહોતા; પોલિસનાં માણસો પણ સિપાહીઓને શૂર ચડાવતા હતા. પદભ્રષ્ટ સુલતાનોનાં મકાનમાંથી થાકી ગયેલા સિપાહીઓને તૃપ્ત કરવા ખાતર નાના પ્રકારની સામગ્રી મોકલાવા લાગી. ઉત્સાહ આપવા ખાતર નાના પ્રકારનાં ઇનામો આપ-

---

તારીખે રાત્રે આવીં પહોંચ્યા. પરંતુ કિલ્લાની બહારના લોકોએ તેમને કિલ્લામાં પેસવાની ના પડી, કારણ કે કિલ્લામાં કોઇપણ જાતની આકસ્મિક ઘટનાની શરુઆત થતી હતી—Kaye, Sepoy War, Vol. I 228, note.

વાનાં વચનો અપાવા લાગ્યાં ટિપુ સુલતાનનો ત્રીજો દીકરો તો ઘટનાસ્થળે હાજર થઇ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો; તે પોતાને હાથે દરેકને પાનબીડાં આપવા લાગ્યો, અને મોઢેથી મુસલમાન વંશથી પુનઃપ્રતિષ્ટા થતાં પુષ્કળ ઇનામો આપવામાં આવશે એવી કબૂલાત આપવા લાગ્યો. જ્યારે ચારે તરફ આ રીતે ભયંકર બનાવો બનતા હતા, ઉન્મત્ત સૈનિકોની ઉન્મત્ત કીકીયારી આકાશમાં વિસ્તાર પામી શાંત રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરતી હતી, બંડ ખોરોની તરવારોના પ્રહારથી અથવા ગોળીના મારથી યુરોપિઅનોનો જીવનસ્ત્રોત અનંત સ્ત્રોત સાથે મળી જતો હતો, કિલ્લાની ચારે બાજુએ માણસોનું લોહી રેડાતું હતું. ત્યારે મુસલમાન સૈનીકોના ઉત્સાહપૂર્ણ ચિકટ "દીન દીન" શબ્દો વચ્ચે સુલતાનના એક વિશ્વાસુ નોકરે મ્હેસૂરની વાઘની નિશાની વાળી ધજા મહેલની દિવાલપર ચઢાવી. પદભ્રષ્ટ સુલતાનો પોતાનો વંશપરંપરાગત ધ્વજ પોતાની સ્વદેશીઓની બહાદુરી અને સંપૂર્ણ સહાયતાથી મહેલપર ઉડતો જોઇ બહુ આનંદ પામ્યા. હવે તેઓએ ધારી લીધું કે અમારા વંશનું વિલુપ્ત ગૌરવ પુનઃપ્રતિષ્ઠિત થયું છે, ગોરાઓનું પરાક્રમ દેશીઓનાં પારક્રમ આગળ હારી ગયું છે, અમારી સત્તા કાયમને માટે ટકી રહેવાની છે. ઉદ્ધત સિપાહીઓ પ્રથમ તો ખૂનરેજી કરવામાં મચ્યા હતા. છેવટે સુલતાનના લોકો આનંદ પૂર્વક લૂટફાટ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પહેરવેશથી સજજ થઇ તેઓની સાથે ભળ્યા, તેઓના ઉત્સાહ દાતા બન્યા. થોડીવાર બાદ સિપાહીઓએ લૂટફાટપર મન લગાડ્યું. કિલ્લામાં જે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી, તેઓ આ શોચનીય અને ભયંકર ક્રૂર કાળના જડબાંમાંથી બચી તો ખરી, પણ સુલતાનના ચાકરોએ તેઓને

મારી નાખવાની મના કરી જણાવ્યું કે તેઓ આખરે મુસલમાનોનાં અંતઃપુરની શોભા વધારવાના કામમાં આવશે.[1]

જ્યારે કિલ્લામાં આવો ત્રાસ વર્તાઇ રહ્યો હતો, જ્યારે યુરોપિઅનોને મરણના મુખમાં હડસેલવામાં આવતા હતા, ત્યારે અંગ્રેજોનો હાથ કંઇ નિશ્ચલ થઇ રહ્યો નહોતો. તેઓ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. અંગ્રેજી લશ્કરનો મેજર કોટસ નામનો એક અમલદાર કિલ્લાની બહારના ભાગમાં કામપર હતો, તેણે કિલ્લામાં થતી કીકીયારીઓ અને ગોળીઓના અવાજો સાંભળ્યા: તે સમજી ગયો કે બંડ શરૂ થયું છે. તેણે જરા પણ વખત ન વીતાડતાં પ્હો ફાટયા પહેલાં અર્કાટની છાવણીમાં ખબર પહોંચાડવા પ્રયાણ કર્યું. અર્કાટમાં એ સમયે કર્નલ ગિલેસ્પિના અધિકાર નીચે યુરોપિયન સૈન્યની એક ટુકડી હતી. સાત વાગ્યાને સુમારે મેજર કોટસે વેલોરના બંડના સમાચાર ગિલેસ્પિને પહોંચાડયા: ત્યારબાદ પંદર મિનિટે કર્નલ ગિલેસ્પિ પોતાની ટુકડીનો કેટલોક ભાગ લઇ વેલોર તરફ ઉપડયો. બાકીના સૈનિકોને તૈયાર રાખવામાં આવ્યા. તોપો જેમ બને તેમ જલદી મોકલી દેવામાં આવી. ત્યાં હિંદી ઘોડેસ્વાર સૈન્યની એક ટુકડી હતી. તે પણ ભેરીનો શબ્દ સાંભળી યુરોપિઅનોની માફક તરતજ સજ્જ થઇ. વ્યવસ્થિત થઇ વેલોરના હતભાગ્ય યુરોપિઅનોનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થઇ ગઇ. એ વખતે સર્વપ્રકારનો બંદોબસ્ત યથાશક્તિ રાખવામાં આવ્યો હતો.

---

૧ આ ખુનરેજીમાં ૧૪ ઓફિસર અને ૯૯ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા. એ સિવાય કેટલાક ઓફિસરો અને
એ ઘવાયલા માણસોમાંના કેટલાકના ઘા ગડુ

વિલંબ કે અવ્યવસ્થાથી ખરાબ પરિણામ આવે તેમ હોવાથી ગિલેસ્પિ બહુજ ઉતાવળથી પોતાના સૈનિકોને વેલોર તરફ દોર્યા.

ગિલેસ્પિએ વેલોરના કિલ્લા પાસે આવી કિલ્લામાં પેસવાનો રસ્તો તપાસવા માંડયો. કિલ્લાનાં બહારનાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં પરંતુ અંદરથી બંધ હતો. વળી તે દરવાજો બંડખોરોના કબજામાં હોવાથી તોપોની મદદ સિવાય ઉઘડે તેમ નહોતું. તોપો પણ ઉતાવળથી લાવવામાં આવતી હતી. કિલ્લામાં ઘણા યુરોપિઅન સૈનિકો હતા. જો તેઓ કોઇ હોશિયાર સેનાપતિના તાબામાં હોત તો શત્રુઓનો હલ્લો ખાળી શકે તેમ હતું. આથી જયારે કિલ્લાપર હલ્લો કરવાની ચેષ્ટા થતી હતી, ત્યારે ગિલેસ્પિ એકલો અંદર પેસવાનો સંકલ્પ કરવા લાગ્યો. ઉંચી દિવાલોપર ચઢવાને નીસરણી ન હોતી, તેથી કિલ્લાના સૈનિકોએ એક મજબૂત દોરી દિવાલપરથી નીચે ફેંકી. ગિલેસ્પિ દોરી પકડી ઉપર ચઢયો. કિલ્લાની દિવાલપર ચઢી તેણે કિલ્લામાંના બધાં યુરોપિઅન સૈન્યની સરદારી લીધી. આ તરફ તોપો પણ આવી પહોંચી હતી. યુરોપિઅનો ગિલેસ્પના હુકમથી શત્રુઓનો હલ્લો ખાળવા તૈયાર થઈ ઉભા. હોશિયાર ઘોડેસ્વારોના પ્રાક્રમથી, પ્રચંડ તોપોના તીવ્ર મારાથી ગિલેસ્પને વિજય મળ્યો. ઘણા સિપાહીઓ બ્રિટિશ સૈનિકોની ગોળીઓથી વિંધાઇ ગયા, ઘણા બ્રિટિશ સિંહનું પરાક્રમ સહન ન કરી શકવાથી આમતેમ નાસવા લાગ્યા. ટિપુ સુલતાનના પુત્રોનું સુખસ્વપ્ન ઉડી ગયું. તેઓ વિજય મદમાં છકી 'જઇ અંગ્રેજોનાં પરાક્રમને તૃણવત્ ગણી બેઠા હતા. પોતાનું રાજ્ય પુનઃપ્રતિષ્ઠિત થયેલું માની નિરાંતે ઘોરતા હતા. હવે તેઓની એ ભાવના ગુમ થઇ ગઇ. ગુમાવેલું રાજ્ય ફરી મળ્યું, એ વિચારથી

તેઓ આનંદ પામતા હતા એ આનંદ ઉડી ગયો. તેઓ હવે અંગ્રેજોની દયા યાચવા લાગ્યા. ટિપુ સુલતાનના વંશધરો કર્નલ મેરિયટની સંભાળ તળે હતા, એ દયાળુ સાહેબની લાગણીથી તેઓને એ કૃપાથી વંચિત થવું પડ્યું નહિ. [૧]

સિપાહીઓનાં આ બંડથી સરકારને ઘણો ઉપદેશ મળ્યો. ઘોર અંધારી રાતે ઉઠેલાં આ ઓચિંતા બંડથી અમલદારોના હૃદયમાં પૂર્ણ સાવચેતી રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય પેદા થયો. જે હુકમો સિપાહીઓને આપત્તિજનક જણાય તે હુકમો રદ કરવાની સૂચના થઇ. પરંતુ એથી સંદેહની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ થઇ નહિ. જે અનલ સિપાહીઓના હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થયો હતો તે હોલાયો નાહ. અણગમતી ટોપી સિપાહીઓ સમક્ષ બાળી નાખવામાં આવે, કાનનાં આભૂષણ પાછાં આપવામાં આવે, કપાળપર તિલકનો બહાર ફરીથી

૧. આ વર્ણન કે સાહેબના ગ્રંથ પરથી લખવામાં આવ્યું છે. આ બાબતમાં બીજા ગ્રંથો કેટલીક હકીકતમાં જુદા પડે છે. કેટલાંક પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે જે ઓફિસરે અર્કોટ ખબર પહોંચાડી હતી તે કિલ્લાની ખાઇ તરી પેલેપાર પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સરકારી કાગળ પત્રોમાં લખ્યું છે કે મેજર કોટસ કિલ્લાની બહાર હતો. વળી એવું જણાવવામાં આવે છે કે ગિલેસ્પિ નીસરણી અથવા દોરડાં વતી કિલ્લાની દિવાલપર ચઢ્યો નહોતો પણ કિલ્લામાંના સૈનિકોએ પોતાના કેડે બાંધવાની પટ્ટા એકબીજા સાથે જોડી ગિલેસ્પિને ઉપર ખેંચી લીધો હતો. પરંતુ કે સાહેબે ગિલેસ્પિની સહીવાળો પત્ર વાંચી જાણ્યું હતું કે તે દોરડાંવતી ઉપર ચઢ્યો હતો. Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 235, note.

ભભકી નીકળે, તોપણ ખરી શાન્તિનું રાજ્ય બાહુ દૂર હોય તેમ જણાતું હતું. સિપાહીઓ જે ગંભીર ઉશ્કેરણીને લીધે હથિયાર પકડી કંપનિ વિરુદ્ધ ઉભા થયા હતા તે ઉશ્કેરણી તરતમાં શાંત પડે તેમ નહોતી. વેલોરના કિલ્લાપર ટિપુ સુલતાના વંશની વ્યાઘ્ર-લાંછીત પતાકાને બદલે ફરીથી બ્રિટિશ વાવટો શોભી રહ્યો હતો. તોપણ એકાદ બે સ્થાનમાં ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ બ્રિટિશ સિંહની સત્તા ડગમગાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. મ્હૈસૂર અને કર્ણાટક સિવાય બીજાં સ્થળોએ પણ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ રહી હતી. હૈદરાબાદના સૈનિકો એટલા બધા અસંતુષ્ટ થઇ ગયા હતા, કે ત્યાં ભયંકર બળવો ફાટી નીકળવાની શંકા પડી હતી. પરંતુ નિઝામ અને તેના સુદક્ષ મંત્રી મીર આલમે અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા હોવાથી ખરા મિત્રને યોગ્ય કામ બજાવ્યું. જ્યારે ચારે તરફ સિપાહીઓમાં છૂપી મસલતો થઇ રહી હતી, જ્યારે હિંદના નકશા પરથી બ્રિટિશ સત્તાનાં સર્વ ચિહ્નોનો નાશ કરવો એ સિપાહીઓનું ધ્યેય થઇ પડ્યું હતું, જ્યારે અંગ્રેજોની સત્તા વિરુદ્ધ સિપાહીઓ સજ્જ થતા હતા, ત્યારે નિઝામ અને તેનો મંત્રી ધર્મ ચુકયા નહિ. હૈદરાબાદના લોકો નિઝામને અંગ્રેજોના પક્ષમાં જોઇ હૈદરાબાદનાં મુસલમાની રાજ્ય વિરુદ્ધ તરકટો કરતાં પાછા હઠ્યા નહોતા[૧].

---

૧. હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ કપ્તાન સિડનહામે એક વખત લખ્યું હતું કે મને ખાત્રી લાયક સ્થળેથી સમાચાર મળ્યા છે કે સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવી પોતાના ઓફિસરોને મારી નાખવા એવી તેઓને સલાહ મળી છે. મીર આલમ અને બીજા બધા અંગ્રેજ પક્ષના માણસોને મારી, નિઝામને પદભ્રષ્ટ અને કેદ કરી ફેરિદુમજાને દિવાન

આવા સંદેહના સમયમાં એકાદ બે કઠોર નિયમોએ સિપાહીઓને બહુ ઉશ્કેરી મૂક્યા. એક તો સિપાહીઓ અસંતોષી હતા જ, તેવામાં કર્નલ મોન્ટ્રેસરના આવવાથી સ્થિતિ ભયંકર બની ગઇ. મોન્ટ્રેસરે સેનાપતિપદ લીધા બાદ કેટલાક અણગમતા નિયમો ઘડી કાઢ્યા. તેણે બજારમાં ટમટમ વગાડવાની મના કરી. આ નિયમથી હિંદુ સિપાહીઓને બહુ આઘાત લાગ્યો. તેઓએ ધાર્યું કે કંપનિ અમારા ઉત્સવાદિમાં અમને વાદ્ય વગાડવાની મના કરે છે. આથી તેઓને અત્યાર સુધીમાં જે સંદેહ હતો, તે આ કાયદાથી બમણો થયો. હૈદરાબાદના દરેક રસ્તાપર, દરેક ગલીમાં આ શકને લીધે ઉશ્કેરણી ફેલાવા લાગી અને સિપાહીઓના હૃદયમાં આ વિષ પોતાનું કાર્ય બજાવવા લાગ્યું.

દેશી સિપાહીઓમાં એટલી બધી ઉશ્કેરણી ફેલાઈ રહી હતી કે કેટલાક જૂના દેશી અમલદારોએ મોન્ટ્રેસરને આ અણગમતો નિયમ રદ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ સેનાપતિએ તેમનું કહ્યું ન માન્યું; છેવટે જ્યારે વેલોરમાં ભયંકર ખૂનરેજી થઇ ત્યારે તે સમજ્યો કે આવો કઠોર નિયમ જારી રાખવાથી સિપાહીઓ વધુ ઉશ્કેરાશે. મદ્રાસ સરકાર પણ ગુસ્સે થશે. આથી તેને એ નિયમો રદ કરવાની જરૂરિયાત પિછાણી. પરંતુ એથી ઉશ્કેરણી શાંત ન પડી. તેઓ એવા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે, પેરેડ વખતે પોતાની ટોપી તિરસ્કારપૂર્વક

અથવા હૈદરાબાદનો નિઝામ બનાવવાનો ઠરાવ થયો છે. Captain Thomas Sydenham to Mr. Edimonostons, M. S. Correspondence, Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 233, note.

જમીનપર ફેંકતાં પણ અચકાયા નહિ. ચારે તરફ અસંતોષ, ઉથલપાથલનાં ભયંકર ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. છેવટે પુષ્કળ પ્રયત્ન અને બંદોબસ્તથી હૈદરબાદ આ ઉથલપાથલમાંથી બચ્યું. બળવો ઉઠાવવા તૈયાર થયેલા સિપાહીઓને ગોરા અને કાળા સિપાહીઓના બંદોબસ્ત નીચે મછલીપટણ મોકલવામાં આવ્યા.

પરંતુ શાન્તિનું સુખમય રાજ્ય સ્થપાયું નહિ. મ્હૈસૂર રાજ્યની મધ્યમાં આવેલાં નંદિદુર્ગમાં સિપાહીઓનો અસંતોષ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો. નંદિદુર્ગમાં સૈનિકોની સંખ્યા બહુ નહોતી. પરંતુ ત્યાંનો કિલ્લો પર્વતપર બાંધવામાં આવ્યો હોવાથી મજબૂત અને જીતાવો મુશ્કેલ હતો. વળી બેંગલોર અહીંથી એકાદ દિવસના રસ્તાપર હોવાથી રણોન્મત્ત સૈનિકો અકટોબર માસમાં કંપનિ વિરુદ્ધ સજ્જ થયા. હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ એકત્ર થઇ એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા પરસ્પર મિત્રભાવે જોડાયા.

જે દિવસે તેઓ કંપનિ વિરુદ્ધ બંડ મચાવવાનાં હતા, જે દિવસે તેઓ બ્રિટિશ ઓફિસરોનાં લોહીથી પોતાની તરવાર રંગવાનાં હતા, તે દિવસ પ્રથમથીજ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮ મી અકટોબર આ ભયંકર બનાવ માટે નક્કી કરવામાં આવી હતી. સિપાહીઓએ પોતપોતાનાં કુટુંબને કિલ્લા બહાર મોકલી દીધાં હતાં. પોતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. ૧૮ મી અકટોબરે મધરાતે સિપાહીઓ એકત્ર થઇ અંગ્રેજ ઓફિસરોપર આક્રમણ કરવાનર હતા, અને તરવારના પ્રહારથી તેઓને ઉંઘતા મારી નાખવાના હતા. પરંતુ સુભાગ્યે આ ભયંકર શોણિતપાતથી પૃથ્વી કલંકિત થઇ નહિ. તેજ દિવસે સાંજના આઠ વાગ્યાને સુમારે એક અંગ્રેજ

ઓફિસરે દોડતે ઘોડે સેનાપતિને બંગલે જઈ આ કાવતરાના સમાચાર કહ્યા. તે આ સમાચાર આપતો હતો, તેવામાં એક પ્રસિદ્ધ દેશી અમલદારે પણ દોડતાં આવી આવાજ સમાચાર જણાવ્યા. આથી સેનાપતિને સંદેહ રાખવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ; વિલંબ કરાય તેમ નહોતું. એકદમ આ સમાચાર બેંગલોર પહોંચાડવામાં આવ્યા. ગોરા સિપાઇઓ જે સ્થાનપર બચાવ થઈ શકે એવું હતું, તે સ્થાન કબજે કરી તૈયાર થઇ ઉભા. કંઈ પણ ગરબડ વગર રાત પસાર થઇ, સવાર પડી. સવારે કર્નલ ડેબિસને આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા. બપોરના ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તેના સૈનિકો નંદિદુર્ગ આગળ એકત્ર થવા લાગ્યા.

નંદિદુર્ગની ગરબડ શાંત થઇ. નવેમ્બર માસ આવ્યો, પણ આ નવા માણસ સાથે નવી અડચણો આવી ઉભી. પાલમકોટમાં મેજર વેલ્સ અને છ ઑફિસરોના તાબામાં એક દેશી સિપાહીઓની ટુકડી રહેતી હતી. તેઓના ઘણા કુટુંબીઓ વેલોરની લડાઈ વેળા માર્યા ગયા હતા. આ દારુણ વેદનાને લીધે તેઓ કંપનિના પરમ શત્રુ બની બેઠા હતા. નવેમ્બર માસની આખરમાં મુસલમાન સિપાહીઓ ગોરાઓને મારી નાખવાનું કાવતરૂં રચવા લાગ્યા. બ્રિટિશ ઓફિસરોનાં ઘરમાં કેવી રીતે આગ લગાડવી, એ આગની ધડસથલમાં બ્રિટિશ ઓફિસરોને કેવી રીતે મારી નાખવા. પછી કિલ્લાપર કેવી રીતે હુમલો કરવો, કિલ્લાપર પોતાની પતાકા કઇ રીતે ઉડાવવી એ યોજના ઘડાતાં વાર થઈ નહિ. એક મલબારદેશનો વતની છૂપે વેશે આ સમાચાર સેનાપતિ પાસે લઇ ગયો. મેજર વેલ્સને બાતમી મળી કે તરત તે આ બધાનો અટકાવ કરવા તત્પર થયો. તેની દઢતા અને કાર્ય-

કુશળતાને લીધે કાવતરાખોરો કાવતરૂં કરતા અટકયા. ત્યાર બાદ એ દિવસે તિરૂનેલ્લુવલી વિભાગના સેનાપતિ કર્નલ ડાયસ પાલમકોટ આવી પહોંચ્યો. તેણે હિંદુ સિપાહીઓને એકત્ર કરી કંપનિનો પક્ષ લેવાનો હુકમ આપ્યો. હિંદુ સિપાહીઓએ બ્રિટિશ વાવટાને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, બધાએ અચળ ભાવે કંપનિનું ભલું કરવામાં જિંદગી વિસર્જન કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે દૃઢતા, વિશ્વાસ, અને કાર્યકુશળતાથી પાલમકોટમાં લોહી રેડાતું અટક્યું. આ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાની મુખ્ય લશ્કરી છાવણીઓમાં દેશી સિપાહીઓ ધુંધવાવા લાગ્યા હતા, કોઇ કોઇ સ્થળે એ ધુંધવાટીમાંથી આગ પ્રગટ થઇ અને કેટલેક સ્થાને સાવચેતી અને બંદોબસ્તને લીધે ધૂમાડાથીજ વાત અટકી.

આ ભયંકર બનાવો બન્યાને ૭ માસ વીત્યા ત્યારે મદ્રાસ સરકારને ભાન આવ્યું. તેને સમજાયું કે દેશી સિપાહીઓ પોતાનો ધર્મ અને જાતિ નષ્ટ થવાના શકથી એવા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા છે કે તેઓને અડચણ કરે તેવા નિયમો ચાલુ રાખવા એ ઠીક નથી. આથી જે અણગમતા નિયમો પ્રવર્ત્તિત થયા હતા, તે રદ કરવામાં આવ્યા; સરકારે સિપાહીઓને મધુર વચનોથી સંબોધી તેઓની જાતિ, ધર્મ અને રીતરીવાજોનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું. ૨૭ ડિસેમ્બરે મદ્રાસની સરકારે પોતાની કાઉન્સિલમાં એક જાહેરનામું પસાર કરાવ્યું. બીજે દિવસે એ જાહેરનામું જાહેરમાં મૂકી હિંદી, તામિલ, તેલગુ ભાષામાં ભાષાંતર કરાવી દરેક લશ્કરી ટુકડીઓમાં વાંચી સંભળાવવા રવાના કરવામાં આવ્યું. આ જાહેરનામામાં ઘણી વિગતો જણાવવામાં આવી હતી. આબરૂની હાનિ અને વટલવાની શંકાની

બાબતમાં ઘણી દલીલો કરવામાં આવી હતી. એ દલીલો વડે એ શંકા ખોટી ઠરાવવામાં આવી હતી. સરકારે આ જાહેરનામામું દર્શાવ્યું હતું કે, "અમે સિપાહીઓ પ્રત્યે હંમેશાં જે ઉદારતા બતાવતા આવ્યા છીએ તેથી તેઓનાં સુખમાં કંઇ હરકત થશે નહિ. આવી લાગણી અને ઉદારતા પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગના સૈનિકો તરફ બતાવવામાં આવતી નથી. તમોએ ફ્લોરેન્સ અને કૂટના સમયમાં જે સદાચરણથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી-સરકારની આ ઉદારતા અવશ્ય તેમને એવાં સદાચરણો કરવા પ્રરશે. જો તમો એવાં સદાચરણ નહિ કરો તો સરકાર તમોને કાયદા પ્રમાણે સજા કરતાં અચકાશે નહિ." સરકારે આ જાહેરનામાંથી સિપાહીઓને શાંત અને સુવ્યવસ્થિત કર્યા. આ તરફ ન્યાયની અચળ શક્તિ ખૂનરેજી મચાવનારાઓને સજા કરવા તૈયાર થઈ. જેઓ પર ખૂન કરવાનો આરોપ હતો તેને પ્રાણદંડની સજા થઇ. બીજા કેટલાકને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. વિલાયતની ડિરેક્ટર સભા આ ઉથલપાથલથી ગુસ્સે થઇ અને તેણે મદ્રાસના ગવર્નર, મુખ્ય સેનાધિપતિ અને આજુટંટ જનરલને અયોગ્ય ગણી બરતરફ કર્યા.

ઇ. સ. ૧૮૦૮

એક વર્ષમાં આ ઉથલપાથલ શાંત થઈ. એક વર્ષમાં તો બ્રિટિશ સિંહનો પ્રબળ પ્રતાપ પાછો મદ્રાસ ઇલાકામાં-સમગ્ર દક્ષિણ હિંદમાં પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો. નવાં વર્ષમાં નવા તર્ક અને નવી ચળવળો શરુ થઇ. આ ઉથલપાથલ થવાનાં કારણો કયાં, કોના દોષથી આ ઉથલપાથલ થઇ અને લોહીની નદીઓ વહી,' આ શું રાજનીતિના પ્રતાપ હતા કે શું બહારના લોકોનાં કાવતરાં હતાં?,

—ભયંકર ઉથલપાથલ અને તેની સાથે સંકળાયલી ભયંકર ખૂનરેજી પછી બધા આવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. રાજનીતિજ્ઞ અને સેનાપતિઓના મગજમાં આ પ્રશ્નો ઘૂમવા લાગ્યા. રાજનીતિજ્ઞો અંગ્રેજી ફેશનવાળી પેલી ગોળ ટોપીનેજ આ બધાનું કારણ માનવા લાગ્યા. પરંતુ સૈનિક વિભાગના અમલદારોને આ કારણ ખરૂં ન લાગ્યું. તેઓ આ ઉથલપાથલમાં રાજનીતિની ચાલાકી જોવા લાગ્યા. તેઓ જાહેર રીતે કહેવા લાગ્યા કે, અનેક સિપાહીઓ આ નવી ટોપીઓ જોઇ ખુશી થયા હતા અને તે વાપરવા આતુરતા બતાવી રહ્યા હતા. માટે કેવળ ટોપીઓને લીધેજ સિપાહીઓ કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર વાપરવા તૈયાર થઇ ગયા એમ કહેવું બરાબર નથી. ટિપુ સુલતાનના છોકરાઓએ જ તેઓને બળવો કરવા ઉશ્કેર્યા હતા. જો પદભ્રષ્ટ સુલતાનોએ વેલોરના સિપાહીઓને કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાની સલાહ આપી ન હોત, જો સુલતાનોનાં ઇનામ-ઇનાયતોની લાલચથી સિપાહીઓને ઉત્સાહ ચઢયો ન હોત, જો તેઓના નોકરોએ તેઓના અંતઃકરણમાં ગુમાવેલાં ગૌરવની, ઉન્નતિની આશા પોષી ન હોત, તો કદી પણ આવો ભયંકર બનાવ પ્રગટત નહિ. આ પ્રમાણે રાજ્યશાસન વિભાગના જુદાં જુદાં ખાતાના અમલદારો જુદાં જુદાં કારણો બતાવી પોતપોતાની જવાબદારીમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. એક ખાતું ટોપીનો ઉલ્લેખ કરી લશ્કરી ખાતાં પર દોષનો ટોપલો ઉંચો વાળવા લાગ્યું, ત્યારે લશ્કરી ખાતું રાજનીતિ ખાતાની રાજનિતિ પર બધો દોષ ઢોળવા તૈયાર થયું.

પરંતુ એક ત્રીજો પક્ષ આ બાબતનું જુદું જ કારણ બતાવે છે. તે પક્ષના મત મુજબ ચોતરફ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અને ખ્રિસ્તી

દેવળો બંધાવાથી લોકોના અંતઃકરણમાં જબરો શક પેદા થયો હતો. અને તે કારણથી આમ વર્ગ અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી, જોવા લાગ્યો હતો. તે ઉપરાંત એક અતિશય નવાઈ પમાડનારી દંતકથાએ તો લોકોનાં અંતઃકરણમાં ભારે તોફાન મચાવ્યું હતું. એ દંતકથા એવી હતી કે કંપનિએ બધું મીઠું ખરીદી લઈ એકત્ર કર્યું છે, મીઠાના મોટા મોટા ઢગલા કરવામાં આવ્યા છે, તે ઢગલામાંના એક પર ગાયનું અને બીજા પર ડુક્કરનું લોહી છાંટવામાં આવ્યું છે. આથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ વટલાવા બેઠી છે. આ દંતકથા ખરી માની દક્ષિણ હિંદમાંના દેશી સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા.

વેલોરનાં બંડની તપાસ કરવા માટે જે સમિતિ નીમાઈ હતી, તેણે કેટલાંક કારણો જણાવ્યાં હતાં. ડિરેક્ટરોએ એ બધાં કારણો ખરાં માન્યાં હતાં. દેશી સિપાઓના પહેરવેશમાં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો તે ફેરફારને એ સમિતિએ આ બંડનું એક મુખ્ય કારણ માન્યું હતું. બીજું કારણ ટિપુ સુલતાનના પુત્રોની વેલોરમાં હાજરીનું હતું. ટિપુના પુત્રો વેલોરમાં હતા, તેથી તેમની લાલચથી લલચાઈ સિપાઈઓએ અમલદારોનો નાશ કર્યો હતો. પરંતુ લિડન હોલ સ્ટ્રીટના વેપારી માલેકો તો એ કરતાં પણ ઊંડાં કારણો શોધવા તત્પર થયા. તાત્કાળિક કાર્યકારણપરંપરા તેઓને સંતુષ્ટ કરી શકી નહિ. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના બે સભાપતિઓએ બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલના અધ્યક્ષને એક હકીકતોથી ભરપૂર પત્ર લખી ચમકાવી મૂક્યો. તેઓએ એકમતે જણાવ્યું હતું કે, હિંદ સંબંધીનાં ઓછાં જ્ઞાનવાળા, હિંદીઓ પ્રત્યે લાગણી વગરના અને હિંદના આચાર

વ્યવહાર તરફ, અણગમો રાખનારા લોકો અત્યારે લશ્કરી અને રાજ-નૈતિક વિભાગની મોટી મોટી જગાઓ બથાવી પડ્યા છે; એથી દેશી સૈનિકો બ્રિટિશ સરકાર તરફ ધીમે ધીમે આસ્થાશૂન્ય થતા જાય છે. વળી 'લૉર્ડ વેલેસ્લિના રાજ્યો ખાલસા કરવાનાં ધોરણથી મ્હૈસૂરનો મુસલમાન વંશ ભિખારી હાલતમાં આવી પડ્યો છે, તેથી સાધારણ પ્રજાનો પણ સરકાર પરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે; આ બધી બાબતમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ કામ થયેલું હોવાથી અમલદારો અને પ્રજા વચ્ચે ધીમે ધીમે અંતર વધતું જાય છે. આ કારણોને લીધે જીતનાર અને જીતાયલી પ્રજા વચ્ચે મિત્રતાનો સંબંધ બંધાઇ શકતો નથી, અને દેશી લોકો આવી જુદાઇથી કંટાળી વખતો વખત બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવતાં અચકતા નથી.[1]

વેલોરનું બંડ પછી પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની હતી કે જેથી દેશી સિપાહીઓ અને ગોરા અમલદારો વચ્ચે અંતર વધી ગયું હતું. સિપાહીઓ ભવિષ્યમાં સુખ મળશે, એવી આશાથી કંપનિનું કામ સ્વીકારતા હતા. આશા અને વિશ્વાસ એકત્ર થઇ તેઓની નજર આગળ સુખ અને શાંતિનું સુશોભિત ચિત્ર ખડું કરતાં હતા. આ સુખ અને શાન્તિની બાબતમાં ઇંગ્લાંડના સિપાહીઓ કરતાં આપણા સિપાહીઓ વધારે ભાગ્યશાળી હતા. ઇંગ્લાંડમાં ઘણા થોડા લોકો

---

૧ The Chairman and Deputy Chairman of the East India Company (Mr. Parry and Mr. Grant) to the President of the Board of control (Mr. Dundas.)—M. S. Records. Comp. Kaye's Sepoy War, Vol. I. P. 251.

ભવિષ્યનાં સુખની આશાથી સૈનિક વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. ઇંગ્લાંડમાં જેઓ ભૂખે મરતા હોય, નિઃસહાય હોય અથવા દારુણ ફેરફારથી સામાજિક સંબંધ શૂન્ય થઇ પડયા હોય, તેઓ જ સૈન્યમાં નોકરી કરે છે. ઇંગ્લાંડના સૈનિકો કંઇ પણ સુખની આશા રાખતા નથી. તેઓનાં જીવનને શાંત પાડનારી આશા સદાને માટે તેમને છોડી ગઇ હોય છે. આશા દેવીની મધુર વાણી તેઓના કાનમાં કદી ફૂંકાતી નથી, આશા દેવીની વિચત્ર લીલા તેમનાં નેત્રો સમક્ષ તરવરતી નથી. તેઓ સમાજમાંથી દેશનિકાલ થયા હોય છે, બીજાની ફોસલામણીથી સૈનિકો બને છે અને બીજાના કહેવાથી પાર્થિવ બંધનશૂન્ય આત્માને લડાઇનાં કાર્યમાં જોડી રાખવા માગે છે. ઇંગ્લાંડના ઘણા થોડાં લોકો તેઓના સમાચાર મેળવવા તલસતા હોય છે, ઘણા થોડાં લોકો તેઓને માન આપવા તત્પર રહે છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ સૈનિકો આશા, સૌભાગ્ય અને સંબંધથી સદાને માટે તજાયલા હોવાથી દુનિયામાં તેઓ અસ્તિત્વરૂપે જીવે છે, અને જીવતા છતાં મુડદાં માફક રહે છે. પોતાનું કોઇ પણ સંબંધી લશ્કરમાં જોડાય તો ઇંગ્લાંડના ઘણા ખરા કુટુંબો શરમથી નીચું જુએ છે અને એવા જીવતાં છતાં મુવેલા માણસ પ્રત્યે જરાપણ લાગણી દર્શાવતાં નથી. ટુંકાણમાં ઇંગ્લાંડનો લડવૈયો એટલે જીવન્મૃત માણસ, એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય.

પરંતુ આપણા દેશના સૈનિકો એ રીતે જીવન્મૃત નથી. સામાજિક સંબંધ વગરના અને હયાતીમાત્ર ભોગવનારા નથી. તેઓ લશ્કરમાં જોડાય છે છતાં સ્વજાતિ અથવા કુટુંબથી વિખુટા પડતા નથી, અથવા લડાઇના કામમાં જોડાયલા રહે છે છતાં કોઇ પણ પ્રકારના હકથી

વંચિત રહેતા નથી. તેઓ સૈનિક બને છે છતાં આબરૂદાર શહેરી રહે છે. લડાઇનાં મેદાનપર સરકારના પક્ષમાં લડે છે છતાં સર્વ પ્રકારનાં સુખના અધિકારી રહે છે. તેઓ વખતો વખત પોતાને ઘેર જાય છે. કુટુંબ સાથે આનંદ કરે છે. પોતાના પગારનો ઘણો ખરો ભાગ ઘેર મોકલી દે છે. સિપાહીઓમાં વંશપરંપરા કંપનિનું લૂણ ખાવું એ એક જાતની આબરૂ ગણાતી હતી. તેઓનો ભૂત, વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યકાળ શાંતિપૂર્ણ હતો અને ભવિષ્યની આશા ધીમે ધીમે ઉચ્ચતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાને પ્રેરતી. કોઇપણ વિકાર તેઓની પૂર્વ સ્મૃતિને કલંકિત કરી શકતો નહિ. કોઇપિણ અશાન્તિ તેઓને દુઃખના દાવાનળમાં સપડાવતી નહિ, તેમ ભવિષ્યના સુખમાં નડતર નાખતી નહિ. સિપાહીઓમાંના ઘણાખરા યત્નપૂર્વક કંપનિની સેવા બજાવી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા માટે પેન્શન લઇ પોત પોતાને ગામ જઇ રહેતા. તેઓ પોતાનાં ગામડામાં ટોળાં બંધ થઇ કોઇ સુંદર ઝાડ તળે બેઠાબેઠા ભૂતકાળની વાર્ત્તા કહી સંભળાવતા. લૉરેન્સ, કૂટ, સિંદો વગેરે કેવા શૂરવિર હતા, ફ્રેંચો સાથે કેવી રીતે લડાઇ થઇ હતી, હૈદરઅલી અને તેના પુત્ર ટિપુ સુલતાન સાથે કેવું લાંબું ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું હતું, તે બધી વાતો પોત પોતાનાં કુટુંબી જનોને હોંશ પુર્વક કહેતા, અને આનંદ પામતા. તેઓ પોતાનાં કામમાં જેવા સાવધાન અને આનંદી રહેતા, તેવાજ નિવૃત્તિના સમયમાં પણ સાવધાન અને આનંદી રહેતા. કોઇ સિપાહી પોતાની જુવાનીના સમયમાં નોકરી છોડી ઘેર આવતો, અને પ્રથમની માફક કુટુંબી જનો સાથે મીઠી મીઠી ગોષ્ઠી કરતો. મોટા સાહેબના નાનાભાઇ વેલેસ્લિ સાહેબ (આર્થર વેલેસ્લિ) અથવા લેક સાહેબ (લોર્ડ લેક) ની કથની

કહી સંભળવાતો; કુટુંબી જનોમાં આનંદની રેલ આવતી. આ પ્રામાણે સિપાહીઓનો નિવૃત્તિ સમય આનંદમાં જતો. તેઓ પોતપોતાનાં ગામમાં વિશ્વાસુ અને વડીલ બની રહેતા. તેઓમાંના કેટલાકને ઘેર જમીન હોવાથી તેઓ એ બધી સંપત્તિ ભોગવતો, અને પોતાની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ બની સદા પ્રફુલ્લ રહેતા. લશ્કરી પોશાક અને લશ્કરી નોકરીને કંપનિના સિપાહીઓ હલકી ગણતા નહિ, જે જે જાતોમાંથી સિપાહીઓની ભરતી કરવામાં આવતી, તે તે સંપ્રદાયો પોતાને સરકાર સાથે સંબંધમાં અવેલા માની ધન્ય ગણતા. કંપનિના સિપાહી બનવું એ મહા આબરૂદાર કાર્ય ગણાતું. આ દેશના સાહસિક અને શૂરવીર પુરુષો આ વ્યવસાયમાં જોડાવા હંમેશાં તત્પર રહેતા, અને એ કાર્યમાં અયોગ્ય ગણાતાં બહુજ દીલગીર થતા.

જૂના ગોરા ઓફિસરો લાગણીવાળા અને સિપાહીઓ પર પ્રેમ રાખનારા હતા. તેઓ સિપાહીઓને પોતાના મિત્ર માનતા. ઘણી વેળા તેઓને પોતાની પાસે બોલાવી ઉડતી વાતો અને જૂના સમયની વાર્તાઓ સાંભળતા અને આ રીતે તેઓને ખુશ રાખવાના પ્રયત્નો કરતા. સિપાહીઓ ઓફિસરોને આશ્રયદાતા, પાલનકર્તા અને ભલું કરનારા માની તેઓનો આદેશ માથે ચઢાવતા, તેઓના પક્ષમાં ઉભા રહેતા. તેઓ ઑફિસરોને શોકમાં સાન્ત્વના આપનારા, અનિષ્ટને ટાળનારા તરીકે માન આપતા. આફિસરોએ પણ દયા, ઉદારતા અને સજ્જનતાથી સિપાઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતા. સિપાહીઓ તેઓને પિતા સમાન ગણી પોતે "બાબાલોક" અર્થાત્ પુત્રસ્થાને ગણાવાને બહુ આતુર હતા.

પરંતુ આ સમય તો વીતી ગયો. આવી દયા, ઉદારતા અને

સજ્જનતા લોપ થઇ ગઇ. પૂર્વમાં જેમ જેમ બ્રિટીશોની સત્તા વધવા લાગી તેમ તેમ અમલદારોની અમલદારશાહી જણાવા લાગી. ઓફિસરોની સત્તા ઓછી થઇ ગઇ; તેઓ હવે આજુટંટ જનરલના હાથનાં પૂતળાં બની ગયા. પહેલાં ઓફિસરો પોતાનાં માણસોને સજા કરી શકતા, ઉંચી પદવીએ ચઢાવી શકતા, ફોજની સુવ્યવસ્થિત કરી શકતા. જે ઓફિસરના સૈનિકો સૌ પહેલાં વિજય મેળવતા, તે ઓફિસરના નિયમ મુજબ એ સૈનિક ટુકડીનું નામ પાડવામાં આવતું એથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થતા. પોતાના ઉપરીના નામથી ઓળખાવાનું તેઓને બહુ ગમતું. છેવટે રાજ્યના વધારા સાથે ઓફિસરોના હાથમાંથી સત્તા સરવા લાગી. ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીમાં ઓછાં આદરને પાત્ર ગણાવા લાગ્યા. તેઓ અને સિપાઇઓ વચ્ચે ઓળખાણ ઓછી થવા લાગી. સત્તા ન હોવાથી, ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા નહિ. સિપાહીઓ પણ તેઓને બીજાના તાબામાં પુતળાં ગણી તિરસ્કારવા લાગ્યા. આજુટંટ જનરલની ઓફિસમાંથી જે હુકમો આવતા તે હુકમો આગળ ઓફિસરો લાચાર બની જતા અને એ હુકમ મુજબ બધી વ્યવસ્થા કરતા. અત્યાર સુધી સિપાહીઓમાં એવો વિચાર દૃઢ થઇ બેઠો હતો કે ઓફિસરો અમારા ભાગ્યનિયંતા છે, એ વિચાર ધીમે ધીમે લોપ પામ્યો. ઓફિસરો પણ સિપાહીઓ તરફ અગાઉના ઓફિસરોની માફક આદરમાન બતાવતા નહોતા. આમ બંને વર્ગ વચ્ચે અંતરાય વધતો ગયો. બંને વર્ગ વચ્ચે લાગણી અને મિત્રતાને બદલે ઉદાસીનતા અને શત્રુતાનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં.

આ અંતર જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ ઓફિસરોમાં

વિલાસપ્રિયતા પણ વધવા લાગી. ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આગબોટો દોડવા લાગી હતી. અંગ્રેજોએ જે રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રીતે પોતાની જાતને પણ ઉન્નત કરી હતી. હિંદ ઇંગ્લાંડના પંજામાં પૂરેપૂરૂં આવ્યું એટલે ઇંગ્લાંડના વિલાસ અને શોખનાં મોજાં હિંદના કિનારાપર અથડાવા લાગ્યાં. અંગ્રેજી ખબરો, અંગ્રેજી પુસ્તકો અને તે ઉપરાંત અંગ્રેજ લલનાઓ હિંદમાં આવવા લાગી, એના સંસર્ગથી ઓફિસરો પણ હિંદી વિચારો, હિંદી આચારો અને હિંદુ મનુષ્યોથી દૂર દૂર સરવા લાગ્યા. હવે તેઓનું લક્ષ સિપાહીઓની વાતો સાંભળવા પર, તેઓમાં બંદોબસ્ત જાળવવા પર કે તેઓની ઉન્નતિ કરવા પર રહ્યું નહિ. હવે તેઓને (ઓફિસરોને) સ્વદેશી પુસ્તકોનો મોહ લાગ્યો. સ્વદેશી વિલાસિતાએ તેઓનાં શરીરને કબજે કર્યું. અને સ્વદેશી લલનાઓનાં સૌંદર્યમાં તેઓ ગરક બની ગયા. હવે તેઓ ખરેખરા વિદેશી થઇ પડયા અને હિંદીઓને પોતાથી જુદા ગણવા લાગ્યા. જે મિત્રતા અને લાગણીએ સિપાહીઓનાં મન આકર્ષ્યાં હતાં, તે મિત્રતા ને લાગણી ઓછાં થવા લાગ્યાં. કાળા ગોરાનો ભેદ હવે સ્પષ્ટ પણે જણાવા લાગ્યો. આ રીતે વિલાસે હિંદમાં આવી ધીમે ધીમે અંગ્રેજ ઓફિસરોને વશ કરી લીધા. મોહનાં આવરણમાં અંગ્રેજો ભાન ભૂલ્યા. પરિવર્તનશીલ સમયની સાથે ઓફિસરોના સ્વભાવમાં એટલો તો ફેરફાર થઇ ગયો કે તેઓ ભાન ભૂલી વિલાસના સ્રોતમાં તણાવા લાગ્યા. આ સ્રોતને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કોઇએ ન કર્યો. પશ્ચિમની સુંદરીઓ પશ્ચિમના રિવાજ મુજબ મનોમોહિની થઇ પૂર્વમાં પોતાનું સૌંદર્યરાજ્ય સર્વોપરિ કરવા લાગી. આ સૌંદર્ય અને વિલાસનાં

મોજાંથી ઓફિસરોનું હૃદય નાચવા લાગ્યું. તેઓ ધીમે ધીમે સિપાહીઓના પ્રાચ્ય રિવાજોથી દૂર થઇ પડયા. આથી તેઓની સાથે સિપાહીઓનો મેળ ન રહ્યો.

ઓફિસરો અને સિપાઇઓ વચ્ચે આટલું બધું અંતર પડી ગયું છતાં સિપાઇઓએ જાહેરમાં કંઇ શત્રુતા

ઇ. સ. ૧૮૨૨-૩૫

જણાવી નહિ. લૉર્ડ એમ્હર્સ્ટ અને લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકના સમયમાં તેઓએ શાંતિપૂર્વક કામ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૬ નાં બંડ પછી સિપાહીઓનાં હૃદય કોઇપણ ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાયાં નહિ. તેઓ વિશ્વાસુપણે, સાહસ અને વફાદારીથી કાર્ય બજાવવા લાગ્યા. તેઓએ વફાદારીથી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સની સરકારને વિજય અપાવ્યો. પરંતુ જ્યારે શાંતિ ફેલાઇ, ત્યારે સિપાહીઓએ દિલને બહેકાવી મૂકે એવી વાતો સાંભળી, તેથી તેઓનાં હૃદય ફરીથી ઉશ્કેરાવા લાગ્યાં. કંપનિ વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે ફરિયાદો આ વખતે સ્પષ્ટ રૂપમાં જાહેર થઇ. મદ્રાસ ઇલાકામાં આ બાબતનું મંગળાચરણ થયું. ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની વસંતઋતુમાં અર્કોટની છાવણીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો. એ કાગળમાં લખ્યું હતું કે "હજરત મહમ્મદનો ધર્મ પાળનારાઓએ અંગ્રેજોના તાબામાં ઘણાં દુઃખો વેઠયાં છે. આવી ગુલામીથી તેઓની પ્રાર્થના સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરે પણ સાંભળવી બંધ કરી છે. આ માટેજ તેઓમાંના અનેક કોલેરાથી મરણ પામે છે. ઇશ્વરનો શાપ તેઓના ઉપર ઉતર્યો છે. હવે તેઓએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. અર્કોટ અને દિલ્હીમાં બહુ થોડા ગોરાઓ છે, તેઓને એક દિવસમાં મારી નાખવાનું કામ સહેલું છે. હિંદુ અને

મુસલમાનો એકસંપ થાઓ, પરિણામ સારૂં આવશે. અત્યારે સમય ગુમાવવાનો નથી. અંગ્રેજોએ આ દેશના લોકો પાસેથી જાગીરો ખૂંચી લીધી છે. ઇનામી જમીન જપ્ત કરી છે. હવે તેઓ આપણને બધાં કામમાંથી બાતલ કરવાના છે. ગોરા સૈનિકોની ટુકડીઓને બોલાવવામાં આવી છે, ૭ માસમાં દેશી સિપાઇઓનાં હથિયાર ઉતારી લેવામાં આવશે. માટે એવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ કે જેથી દરેક ટુકડીના જુના સુબેદારો બીજા સુબેદારોને સલાહ આપી બધું ઠીક કરી શકે. સુબેદારો જમાદારોને સમજાવશે અને આ પ્રમાણે આખું સૈન્ય તૈયાર થઇ જશે. વેલોર, ચિતોડ, મદ્રાસ અને બીજાં સ્થળોએ આ પ્રમાણે કાર્ય થશે એટલે બધે સ્થળે ખબર પહોંચાડવામાં આવશે. આથી બધા સિપાહીઓ એકી સાથે બંડ ઉઠાવી શકશે. માર્ચની ૧૭ મીને રવિવાર આ કાર્ય માટે ઠીક પડશે. આ દિવસે એક એક નાયક અને દસ દસ સિપાહીઓ દરેક ઓફિસરને ઘેર જશે, અને અનાયાસે એ ગોરા સાહેબોને પથારીમાંજ મારી નાખશે. આ કાર્ય પાર પડ્યે દેશી ઓફિસરો લશ્કરની સરદારી લેશે, સુબેદારોને કર્નલનો પગાર મળશે.”

કોઇ માણસે અદ્‌ભુત અને ભયંકર લખાણ લખ્યું હતું. કયા માણસે આવી રીતે બધા સિપાહીઓનાં અંતઃકરણમાં ઝેર રેડવાની પેરવી કરી હતી, તે જણાયું નથી. આ સંબંધમાં બધી તપાસ નિષ્ફળ નીવડી છે. આ ચિઠ્ઠી છઠ્ઠી ઘોડેસ્વાર ટુકડીની લાઇનમાંથી મળી આવી હતી. આના જેવીજ એક ચિઠ્ઠી આઠમી ટુકડીની લાઇનમાંથી પણ મળી આવી હતી. આ પત્રો તરત જ એ મથકના

સેનાધ્યક્ષ પાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા. કર્નલ ફૂકલિસે આ બાબતમાં બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે દરેક રેજિમેન્ટના અમલદારોને એકઠા કર્યા, તેઓને આ કાગળની મતલબથી જાણીતા કર્યાં અને જે જે દેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ હોય તેની સાથે આ બાબત વાતચીત કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ કાર્ય પૂરૂં થયા બાદ કાગળમાં જે છાવણીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તે છાવણીઓમાં આ બાબત જણાવવામાં આવી. પરંતુ તેઓએ કોઇપણ જાતના અસંતોષનાં ચિન્હો જોયાં નહિ. ૧૭ મી માર્ચનો દિવસ નિરુદ્વેગે પાસર થયો. કોઇપણ જાતની ગરબડ જણાઇ નહિ. આ ભયંકર કાવતરૂં કેવળ કાગળપર જ રહ્યું.

પરંતુ થોડા દિવસો બાદ વળી એક બીજો બનાવ બન્યો. ઉપર કહેલો પત્ર પ્રાપ્ત થયો ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મદ્રાસના ગવર્નર સર ટોમસ મન્રોને ટપાલમાં એક અરજી મળી. એ અરજી હિંદી ભાષામાં લખેલી હતી. અરજી એ રીતે લખવામાં આવી હતી કે ગવર્નર સાહેબને એમ જણાય કે આ અરજી લશ્કરના મુખ્ય મુખ્ય ઑફિસરો તરફથી મોકલાવામાં આવી છે. એ અરજીમાં દેશી સિપાહીઓને પડતી મુસીબતો સ્પષ્ટતા પૂર્વક જણાવવામાં આવી હતી. એ મુશીબતો આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવી હતી; "બધો પૈસો બધું માન ગોરા સરદારોએ ખાસ કરીને સિવિલ અમલદારોએ હસ્તગત કર્યું છે, અમારા નસીબમાં તનતોડ મજૂરી અને દુઃખ સિવાય લખેલું હોય એમ જણાયું નથી. અને જો તરવારના બળથી કોઇ દેશ જીતીએ તો એ બધા વેશ્યાપુત્ર બીકણ સિવીલ અમલદારો એ દેશમાં જઇ અડ્ડો જમાવે છે. રાજ્ય ચલાવે છે, અને થોડા

રોજમાં પોતાનો ખજાનો તર કરી યુરોપ પ્રયાણ કરે છે. પણ એક સિપાહી આખી જીંદગી સખત મજૂરી કરે છે. છતાં બહુ થોડું પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મુસલમાની રાજ્યમાં છેક આમ નહોતું કારણ કે જ્યારે જ્યારે જીત મળતી તે વખતે મુસલમાન બાદશાહો મુખ્ય મુખ્ય સિપાહીઓને જાગીરો તથા ઉંચી પદવી આપતા. કંપનિના રાજ્યમાં મોટી પદવીઓ તો ગોરા સિવિલ અમલદારોએ એકહથ્થુ કરી રાખી છે. એક કલેક્ટરના ચપરાશી જેટલો દોર ચલાવે છે તેટલો દોર એક સિપાહી કદી ચલાવી શકતો નથી. એ ચપરાશી કદી પણ સૈનિક જેટલું કામ કરતો નથી.” આ અરજી એક માણસની કલ્પનાવડે જન્મી હોય કે બહુ માણસની કલ્પનાનું ફળ હોય. પણ એટલું તો ખરૂં કે આ અરજીમાં જે કંઇ લખવામાં આવ્યું છે, તે દરેક સિપાહીઓના હૃદયના ઉદ્‌ગાર રૂપ છે. આ ફરિયાદો સામાન્ય હતી; આ ફરિયાદો તેઓને હાડોહાડ આઘાત કરતી હતી. છેવટે જ્યારે એ ફરિયાદો અંતઃકરણમાં રાખવી મુસ્કેલ થઇ પડી એટલે આવા પત્ર તથા અરજીઓના રૂપમાં બહાર પડવા લાગી.

આ દરમ્યાન વખતો વખત કેટલાક નિયમો અમલમાં આવી અમુક સ્થળનાં સૈન્યને ઉશ્કેરી મૂકતા. પરંતુ એથી પ્રજાના મનને કશો આઘાત થતો નહિ, અગર કોઇ સ્થળે બંડ ઉઠતું નહિ. એક વખતે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકને પણ એક અણગમતું કાર્ય કરવું પડયું હતું. ડિરેકટરની સભાએ સૈનિકોના ભત્થાં ઘટાડવાની ફરજ પાડી. બેન્ટિકને એ કાર્ય કરવું પડયું. તેથી સૈનિકોમાં પુષ્કળ અસંતોષ પ્રગટયો. પરંતુ એ અસંતોષ લાંબો કાળ ટકયો નહિ. કારણ કે એ સમયે વર્તમાનપત્રોને સ્વતંત્રપણે લખવાની છૂટ હતી.

પત્રો સ્વતંત્ર હોય તો લોકો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો મત દર્શાવી શકે છે. આથી ભથ્થાના ઘટાડા વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે બધી વર્તમાન પત્રોમાં આવવા લાગી. સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્રો અસંતોષ દૂર કરવાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે. હૃદયમાં જે અસંતોષ જામી ગયો છે, તે લખાણ વાટે શાંત થાય છે, એથી ધૂંધવાતો અસંતોષ ભડકારૂપે બહાર નીકળવાની સગવડ મેળવી શકતો નથી. બેન્ટિકના સમયમાં ભત્થામાં ઘટાડો થતાં સૈનિકો આ રીતે પોતપોતાનું હૃદય ખોલી બેશી રહ્યા.

આ પ્રમાણે અસંતોષ શાંત પડવા લાગ્યો. સિપાહીઓ શાંતપણે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. પરંતુ શાસનચક્રના ફેરફારથી સિપાહીઓની માનસિક શાન્તિ કાયમ ટકી શકી નહિ. શાસનચક્રનાં પરિવર્તન સાથે તેઓની શાન્તિની આશા પણ પરિવર્ત્તનશીલ થઇ રહી હતી. અફગાનિસ્તાન સાથેની લડાઇમાં સિપાહીઓએ બહાદુરી બતાવવામાં મણા રાખી નહોતી. તેઓએ સેનાપતિ પોલોકની સરદારી નીચે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, નૉટની સરદારી નીચે વીરત્વ અને સાહસની સીમા બતાવી દીધી હતી. જ્યારે આ સજ્જિત સૈનિકો, આ પરાક્રમી સૈનિકો અફગાનિસ્તાનના ઘાટમાંથી પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન સિંધના અમીરો સાથે લડાઇ જામી. સિપાહીઓ ડર્યા સિવાય ભયંકર દેખાવવાળા બલુચીઓ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા. મુખ્ય સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે તેઓના ઉત્સાહ અને બહાદુરીનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યાં છે. આ વખાણથી દેશી સિપાહીઓની કીર્તિ દૂર દેશાંતરમાં એકડોગણી વધી ગઇ. ત્યારબાદ સિપાહીઓને એક બીજી લડાઇમાં જોડાવું પડયું. પરંતુ તે લડાઇમાં પણ તેમણે પાછી પાની

ફરી જનનીને લજવી નહિ. તેઓ પૂર્ણ પરાક્રમથી 'મકારાજપુરની લડાઇ લડયા, પોતાના બરોબરિયા સૈનિકો સાથે ખૂબ લડયા. થોડો સમયમાં શાન્તિ ફેલાઇ, લડાઇની આગ હોલાઇ ગઇ. પરંતુ શાન્તિ સાથે વળી નવાં દુઃખો, પેદા થયાં. સિંધ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યું હતું, બ્રિટિશ પતાકા સિંધની સપાટ જમીનપર ઉડતી હતી. જે સિપાહીઓની બહાદુરીથી આ પ્રદેશ જીતાયો હતો, તેજ સિપાહીઓ હવે એ પ્રદેશનાં રક્ષણનો ભાર લેવાની ના પાડવા લાગ્યા.

હિંદમાંનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જે રાજ્યોથી પુષ્ટ થયું છે, બ્રિટિશ વાંવટાએ જે રાજ્યોમાં પરિવર્તનશીલ કાળની અનંતશક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે બધાં રાજ્યોના કબજાનાં પરિણામ સાથે સિપાહીઓની ટુકડીઓનો ગેરબંદોબસ્ત પગલે પગલે ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યો ખાલસા કરવાથી બ્રિટિશ સરકારના શત્રુઓની સંખ્યા ઘટી ગઇ હતી, અને શત્રુ ઓછા થવાથી મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર ઓછી થતી ગઇ. સૈનિકોના વિશ્વાસ અને વફાદારી ઉપર સામ્રાજ્યનો આધાર છે. શત્રુની સંખ્યા ઓછી થવાથી, રાજ્ય મોટું થવાથી સૈનિકોને લડાઇનાં કામમાં રોકાવું પડતું નથી. માટે જે ઉંચી આશાથી તેઓ કંપનિના લશ્કરમાં જોડાયા હોય છે, તે આશા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે. સામ્રાજ્યના વધારા સાથે લડાઇઓ ઓછી થઇ તેથી ઉન્નતિના માર્ગ પણ ઓછા થયા. વળી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ સાથે સિપાહીઓની અગવડો પણ વધી. તેઓને દૂર-દેશમાં, અજાણ્યાં સ્થાનમાં કેવળ પોલિસની માફક પહેરાપર રહેવું પડતું. આવાં કાર્યો છેવટે તેઓને અસુખ અને અશાંતિનાં મુખ્ય કારણ રૂપ થઇ પડયાં. એ ઉપર વળી તેઓનાં ભથ્થાં ઘટાડવાનો

પત્રો સ્વતંત્ર હોય તો લોકો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો મત દર્શાવી શકે છે. આથી ભત્થાના ઘટાડા વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે બધી વર્તમાન પત્રોમાં આવવા લાગી. સ્વતંત્ર વર્ત્તમાનપત્રો અસંતોષ દૂર કરવાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે. હૃદયમાં જે અસંતોષ જામી ગયો છે, તે લખાણ વાટે શાંત થાય છે, એથી ધૂંધવાતો અસંતોષ ભડકારૂપે બહાર નીકળવાની સગવડ મેળવી શકતો નથી. એન્ટિકના સમયમાં ભત્થામાં ઘટાડો થતાં સૈનિકો આ રીતે પોતપોતાનું હૃદય ખોલી બેશી રહ્યા.

આ પ્રમાણે અસંતોષ શાંત પડવા લાગ્યો. સિપાહીઓ શાંતપણે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. પરંતુ શાસનચક્રના ફેરફારથી સિપાહીઓની માનસિક શાન્તિ કાયમ ટકી શકી નહિ. શાસનચક્રનાં પરિવર્ત્તન સાથે તેઓની શાન્તિની આશા પણ પરિવર્ત્તનશીલ થઇ રહી હતી. અફગાનિસ્તાન સાથેની લડાઇમાં સિપાહીઓએ બહાદુરી બતાવવામાં મણા રાખી નહોતી. તેઓએ સેનાપતિ પોલોકની સરદારી નીચે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, નૉટની સરદારી નીચે વીરત્વ અને સાહસની સીમા બતાવી દીધી હતી. જ્યારે આ સજ્જિત સૈનિકો, આ પરાક્રમી સૈનિકો અફગાનિસ્તાનના ઘાટમાંથી પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન સિંધના અમીરો સાથે લડાઇ જામી. સિપાહીઓ ડર્યા સિવાય ભયંકર દેખાવવાળા બલુચીઓ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા. મુખ્ય સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે તેઓના ઉત્સાહ અને બહાદૂરીનાં પુષ્કળ વખાણ કર્યાં છે. આ વખાણથી દેશી સિપાહીઓની કીર્તિ દૂર દેશાંતરમાં સેંકડોગણી વધી ગઈ. ત્યારબાદ સિપાહીઓને એક બીજી લડાઇમાં જોડાવું પડ્યું. પરંતુ તે લડાઇમાં પણ તેમણે પાછી પાની

કરી જનનીને લજવી નહિ. તેઓ પૂર્ણ પરાક્રમથી 'મકારાજપુરની લડાઇ લડ્યા, પોતાના બરોબરિયા સૈનિકો સાથે ખૂબ લડ્યા. થોડા સમયમાં શાન્તિ ફેલાઇ, લડાઇની આગ હોલાઇ ગઇ. પરંતુ શાન્તિ સાથે વળી નવાં દુઃખો, પેદા થયાં. સિંધ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યું હતું, બ્રિટિશ પતાકા સિંધની સપાટ જમીનપર ઉડતી હતી. જે સિપાહીઓની બહાદુરીથી આ પ્રદેશ જીતાયો હતો, તેજ સિપાહીઓ હવે એ પ્રદેશનાં રક્ષણનો ભાર લેવાની ના પાડવા લાગ્યા.

હિંદમાંનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જે ગજ્યોથી પુષ્ટ થયું છે, બ્રિટિશ વાંવટાએ જે રાજ્યોમાં પરિવર્તનશીલ કાળની અનંતશક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે બધાં રાજ્યોના કબજાનાં પરિણામ સાથે સિપાહીઓની ટુકડીઓનો ગેરબંદોબસ્ત પગલે પગલે ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યો ખાલસા કરવાથી બ્રિટિશ સરકારના શત્રુઓની સંખ્યા ઘટી ગઇ હતી, અને શત્રુ ઓછા થવાથી મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર ઓછી થતી ગઇ. સૈનિકોના વિશ્વાસ અને વફાદારી ઉપર સામ્રાજ્યનો આધાર છે. શત્રુની સંખ્યા ઓછી થવાથી, રાજ્ય મોટું થવાથી સૈનિકોને લડાઇનાં કામમાં રોકાવું પડતું નથી. માટે જે ઉંચી આશાથી તેઓ કંપનિના લશ્કરમાં જોડાયા હોય છે, તે આશા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે. સામ્રાજ્યના વધારા સાથે લડાઇઓ ઓછી થઇ તેથી ઉન્નતિના માર્ગ પણ ઓછા થયા. વળી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ સાથે સિપાહીઓની અગવડો પણ વધી. તેઓને દૂર-દેશમાં, અજાણ્યાં સ્થાનમાં કેવળ પોલિસની માફક પહેરાપર રહેવું પડતું. આવાં કાર્યો છેવટે તેઓને અસુખ અને અશાંતિનાં મુખ્ય કારણ રૂપ થઇ પડ્યાં. એ ઉપર વળી તેઓનાં ભત્થાં ઘટાડવાનો

ઠરાવ થયો, એટલે તેઓ રાજ્યના વધારા સામે ખૂબ બબડવા લાગ્યા. કંપનિના સિપાહીઓ સરહદપર અથવા બીજાં રાજ્યમાં હોય ત્યારે, તેઓને વધારે પગાર મળતો, એ પગાર ઘટયો. આથી એવું બન્યું કે જે કાર્યને લીધે તેને ઇનામ મળવું જોઇએ, તેને બદલે ઉલટો પગાર કપાવા રૂપ સજા થઇ. સિપાહીઓ આ કારણોથી નવાં રાજ્ય જીતી સામ્રાજ્યમાં ઉમેરવાનાં કાર્ય સામે થયા, તેઓ દૂર દેશમાં બંદોબસ્ત જાળવવાનું કાર્ય બજાવવાની ના પાડવા લાગ્યા.

રાજ્યો જીતવાનો અભખરો અને તે અભખરાને લીધે સિપાહીઓના મનમાં ઉછળેલાં અશાન્તિનાં મોજાં સંબંધમાં અમે ઉપર જે લખ્યું, તે સિંધ જીત્યા બાદ ખુલ્લા સ્વરુપમાં જાહેર થયું. આ બાબત વધારે સ્ફુટ કરવા માટે અમે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ એલેન્બરો હિંદના ઉત્તર ભાગમાં આવી રહ્યો હતો. એ સમયે તેને ૩૪ મી ટુકડીમાં અસંતોષ ફેલાયાના સમાચાર મળ્યા. એ ટુકડીને બંગાળામાંથી સિંધદેશમાં જવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તેઓ રસ્તામાં કુચ કરતા કરતા ફિરોજપુર આગળ અટકી પડયા. એ ટુકડીના સૈનિકોએ એવું જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમને લડાઇના વખતમાં જે પગાર મળતો તે પગાર નહિ મળે ત્યાં સુધી અમે સિંધમાં જવાના નથી. સિપાહીઓની આવી અનિચ્છા જોઇને લૉર્ડ એલેન્બરો અને વડા સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે બંદોબસ્ત જાળવવા ઉપર લક્ષ આપ્યું. બંગાળાની ૭ મી ઘોડેસ્વાર ટુકડીએ સરહદપર જતી વેળા ખુલ્લી શત્રુતા જણાવી હતી. ઓફિસરો ઘણા પ્રયત્નો કરતાં છતાં તે ટુકડીમાં બંદોબસ્ત જાળવી શકયા નહોતા. તેઓએ પોતાની ગાંઠના પૈસા

આપવા માંડયા, ખાસ પ્રયત્ન કરી તેઓની માગણી મંજૂર કરાવવાનું વચન આપ્યું, છતાં રણભેરીનો અવાજ સાંભળી ઘોડેસ્વારો સજ્જ થયા નહિ, ઓફિસરોના હુકમ મુજબ કુચ કરવા તૈયાર થયા નહિ. આ રીતે તેઓ ફિરોજપુર આગળ મોરચો માંડી બેઠા. એ સમયે વળી એક નવું સંકટ ઉત્પન્ન થયું. ચોતરફ વાત ફેલાઈ કે ગોરા સિપાહીઓ પણ આ બાબતમાં દેશી સિપાહીઓના મત સાથે મળતા છે. આ વાત સાંભળી અમલદારો ભારે વિચારમાં પડી ગયા. ગોરા સિપાહીઓમાંના કેટલાક ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યા, કે સિપાહીઓ તો પોતાની વાજબી માગણી રજૂ કરે છે, માટે એ કંઇ ઉદ્ધતાઇ ન કહેવાય. એ વખતે સતલજને પેલેપાર શિખો રહેતા હતા. તેઓએ સિપાહીઓ પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી તેઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે વિભાગના સેનાપતિએ જણાવ્યું કે સિપાહીઓને હથિયાર ઉતારી લેવા પાછા બોલાવવામાં આવશે, તો તેઓ કદી પાછા ફરવાના નથી. આ બાબતમાં જો જરા પણ બળ બતાવવા જઈશું અથવા થોડી પણ કઠોરતા દર્શાવીશું, તો સરહદપર ભયંકર બળવો ફાટી નીકળશે. આ પરથી હથિયારો ઉતારી લેવાનો વિચાર રદ કરવામા આવ્યો. છેવટે સૈનિકોની ટુકડીને બીજો હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી મૂળ મથકે આવવાનો હુકમ થયો. એ હુકમ તેણે માથે ચાડાવ્યો. સિપાહીઓને કંઇ સજા કરવામાં આવી નહિ એને બદલે બીજી ટુકડીને સિંધ મોકલવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ વાત બધી ટુકડીઓમાં ફેલાઇ ગઇ હતી. ઘણીખરી ટુકડીઓએ ભથ્થા વિના ત્યાં જવાની ના પાડી. છેવટે ઘણી મહેનતે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી શાંત પાડવામાં આવી. સરકારને ઘણે ઠેકાણે માગણી મુજબ

ભથ્થું આપવાનું વચન આપવું પડયું. સિપાહીઓનો આ અસંતોષ કેવળ રાજ્યવૃદ્ધિનું પરિણામ હતું. તેઓ પોતાની વાજબી માગણી સ્વીકારવામાં આવતી ન હોવાથી અસંતુષ્ટ થયા હતા. આ અસંતોષ કંઈ અકારણ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. તેઓએ માથાં બાજુએ મૂકી કંપનિનાં રાજ્યને વિશાળ બનાવ્યું હતું. એના બદલામાં તેઓનું ભથ્થું ગયું. આવાં કારણને લીધે તેઓમાં અસંતોષ ફેલાય એમાં કંઇ નવાઇ નથી. આ બાબતમાં ગોરા સૈનિકોની વફાદારી પણ ડગમગે તો પછી દેશી સિપાહીઓનું તો કહેવું જ શું! લૉર્ડ એલન્બરોએ કહ્યું હતું કે "દેશી સૈનિકોના અસંતોષથી ઘણી અડચણો આવવાનો સંભવ છે. એ અડચણોથી હિંદ સામ્રાજ્ય દુર્દશામાં આવી પડશે. મને ખાત્રી છે કે સૈનિકોની વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રદિપ્ત કરવી એજ તેઓને વફાદાર રાખવાનો વિશાળ માર્ગ છે. પરંતુ આ ઇચ્છા અને સામહિક ગૌરવ અન્યાય અગર ગેરવાજબીપણાથી ભરપૂર કરવાં એ યોગ્ય નથી. એથી લાભના કરતાં અનિષ્ટ વધારે થાય છે." લૉર્ડ એલેન્બરોનાં આ વચનો ખોટાં નથી. રાજ્યના વધારા સાથે સિપાહીઓના અસંતોષનાં કારણો સંકળાયલાં હતાં. એ વાત સિંધ જીત્યા બાદ પ્રગટ થઇ.

કંપનિના સિપાહીઓએ જેવાં પરાક્રમથી સિંધ જીત્યું, તેવાંજ પરાક્રમથી પંજાબ પણ કબજે કર્યું. પંજાબ જીતવામાં સિપાહીઓનાં બળની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ, એ સંબંધી વધારે વિગત અમે આ ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં આપી છે. સિંધની પેઠે આ રાજ્યમાં પણ સિપાહીઓને રક્ષણ માટે બોલાવવામાં આવ્યા. એ સમયે પણ તેઓનો પગાર ઓછો થઇ ગયો હતો. તેથી જે અસંતોષ સિંધ

જીત્યાબાદ પ્રગટ થયો હતો. તેવીજ જાતનો અસંતોષ પંજાબ જીત્યા પછી પણ પ્રગટ થયો, સિપાહીઓ સમજી શક્યા નહિ કે અમારે કયા નિયમ મુજબ, કયા ન્યાયની રૂએ ઓછા પગારથી નવા જીતાયલા દેશમાં કામ કરવું? જે રાજ્ય જીતવામાં તેઓએ લોહી રેડ્યું હતું, તેના બદલામાં કંઇ ન મળતાં ઉલટો પગાર ઓછો થાય એ તેઓને વાજબી લાગ્યું નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૪૯–૫૦

આ વખતે પંજાબમાં જે સૈન્ય હતું તેણે અને જે સૈન્ય કંપનિના જુના મુલકમાંથી સતલજ ઉતરી પેલે પાર ગયું હતું તેણે ઓછા પગારે કામ કરવાની ના પાડી. જે સૈનિકોને થોડા પગારથી અગવડ ભોગવવી પડતી હતી અથવા ભવિષ્યમાં ભોગવવી પડશે એમ જણાતું હતું તેઓએ પરસ્પર મસલત કરી, એક બીજાને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. કેટલાક ટુકડીઓના પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ બધો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યા. દૂર પડેલી ટુકડીઓને પત્ર લખી ખબર આપવામાં આવ્યા. રાવળપિંડમાં સૌ પહેલાં ઉશ્કેરણી જાહેર થઇ. જુલાઈ માસમાં સર કોલિન કેમ્પબેલને ખબર મળ્યા કે ૨૨ મી ટુકડીએ પોતાનો પગાર લેવાની ના પાડી છે. સિપાહીઓ બહારથી શાંત, નમ્ર અને વિનયી જણાતા હતા, પરંતુ તેઓના અંતઃકરણમાં અશાન્તિના ભડકા ભભુકતા હતા. કેમ્પબેલ આ વાત સમજ્યો હતો. બીજી ટુકડીઓ પણ આમ જ કરશે, એવું પણ તેણે ધારી મૂક્યું. અડચણો બહુ ભારે હતી. સિપાહીઓનો અસંતોષ નવવિજિત રાજ્યમાં પુષ્ટ થાય છે, શત્રુઓમાં ફેલાઇ જાય છે, જીતાયલી પ્રજા સાથે રાજકર્તાનું મન

મળ્યું ન હોવાથી એ અસંતોષને-કશી અડચણ નડતી નથી. ખાલસા સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવામાં આવ્યાં હતાં. તેઓએ હાર સ્વીકારી હતી છતાં તેઓનો ધુંધવાતો અગ્નિ તદ્દન શાંત પડયો નહતો. જે ક્રોધ તેઓના હૃદયમાં પેઠો હતો. તે ભૂતકાળને ખોળે વિસર્જન થયો નહોતો. ભૂતકાળની સ્મૃતિએ તેઓનાં હૃદયમાં દાવાનળ પ્રગટાવ્યો હતો, ચાલુ પરિસ્થિતિ તેઓને અસહ્ય થઇ પડી હતી. આવી સ્થિતિમાં જો સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે બંડ ઉઠાવે તો ખાલસા સૈન્ય તેઓને મદદ કરે એ સહેલાઇથી સમજી શકાય તેવું હતું. ખાલસા સૈનિકો બંડખોર સિપાહીઓ સાથે જોડાઇ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર બ્રિટિશ કંપનિના કારભારને ભારે ધોકો પહોંચે, એમાં કશો શક નહોતો.

આ વિપત્તિના સમયમાં વડો સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયર કાર્યક્ષેત્રપર ઉતર્યો. ગવર્નર જનરલ એ વખતે શીતળ ટેકરીપર શીતળ વાયુ ખાતો ખાતો આનંદ ભોગવતો હતો. વડો સેનાપતિ તેને જઇ મળ્યો. એ દરમિયાન સમાચાર આવ્યા કે રાવળપિંડીમાં કેવળ એકજ ટુકડીએ પગાર લેવાની ના પાડી નથી પણ બે ટુકડીએ પગાર લીધો નથી અને વજિરાબાદ તથા ઝેલમની કેટલીક ટુકડીઓ અનુકરણ કરવા માગે છે. તરતજ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ કેટલાક સૈનિક અમલદારો સાથે મસલત કરવા બેઠા. કર્નલ બેન્સન નામના એક પ્રખ્યાત સૈનિક અમલદારે ઠરાવ મૂકયો કે આ વખતે સૈનિકોનાં હથિયાર ઉતારી લેવાં એજ હિતકર છે. પરંતુ નેપિયર એ ઠરાવ વિરુદ્ધ પડયો. તેણે દઢતાપૂર્વક એ ઠરાવ વખોડી કાઢયો. ગવર્નર જનરલ પણ વડા સેનાપતિની તરફેણમાં હતો. એથી

જેઓએ પગાર લેવાની ના પાડી હતી તેઓને બરતરફ કરવાનો ઠરાવ નામંજૂર થયો. આ તરફ બેન્સને છુપી રીતે સર કોલિન કેમ્પબેલને લખી જણાવ્યું કે હું અને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ ગોરા સૈનિકો સાથે આવીએ છીએ. પરંતુ આ પત્ર પહોંચે તે પહેલાં કેમ્પબેલ વિપત્તિમાંથી છૂટી ગયો હતો. તેણે ૨૯ મી જુલાઇને રોજ વડા સેનાપતિને લખી મોકલ્યું કે "સિપાહીઓને શાંત પાડવા માટે આપનો ઉપદેશ સીમલાથી રવાના થયા પૂર્વે સૈનિકો શાંત થયા છે અને તેઓએ હઠ છોડી દીધી છે." સિપાહીઓએ આમ એકાએક શાંતિ કેમ પકડી એનું કારણ બતાવવા જતાં કહેવું પડશે કે તેઓ હજુ છેલ્લી હદે જવા તૈયાર ન હોતા. ઉપરીઓની વિરુદ્ધ વર્ત્તવા જેટલું બળ તેઓમાં હજુ સુધી આવ્યું નહોતું. રાવળપિંડિમા એક ગોરા સૈનિકોની ટુકડી હતી, પાસેની બીજી છાંવણીમાં પણ ગોરી ટુકડીઓ મોજુદ હતી. તેઓને એક સ્થાને એકઠી કરવાનો બંદોબસ્ત થયો અને તેની મદદથી સિપાહીઓનો બળવો પ્રગટ થતો અટકાવવામાં આવ્યો.

નેપિયરે અકટોબર માસમાં મુખ્ય મુખ્ય છાવણીઓની તપાસ કરવા વાયવ્ય સરહદ પર ઘણે સ્થળે મુસાફરી કરી. છેવટે તે દિલ્હીમાં સિપાહીઓનો અસંતોષ ખુલ્લી રીતે જોઇ શક્યો. તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાંસુધી વધારે પગાર ન મળે ત્યાંસુધી પંજાબમાં જવું નહિ. એક ટુકડીને સતલજને પેલે પાર જવાનો હુકમ મળ્યો; પણ તેણે તે હુકમ માન્યો નહિ. નેપિયર આ પરથી સમજ્યો કે, અસંતોષ સર્વત્ર ફેલાયો છે, એકાએક બંડ ફાટી નીકળવાનાં ચિન્હો જણાય છે, બળવો ક્યારે ફાટી નીકળશે; તે કહી

તેમ નથી. તેણે આ બાબતમાં લઇ શકાય તેવાં બધાં પગલાં લીધાં. સિપાહીઓમાં શાંતિ પ્રસારવા માટે તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યાં.

વઝીરાબાદમાંના સિપાહીઓ લાંબી મુદ્દત સુધી અસંતુષ્ટ રહ્યા નહિ. કંપનિનો એક લાયક અને ઉત્કૃષ્ટ અમલદાર એ ઠેકાણે સેનાધ્યક્ષનું કામ બજાવતો હતો. જૉન હિયર્સ એક સમયે સીતાબલ્દીના પ્રસિદ્ધ વીર તરીકે જાહેરમાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેની કાર્ય નિપુણતા અને કર્મકુશળતા પ્રગટ થવા લાગી. હિયર્સ પોતાની ટુકડીમાં ભારે માન ભોગવતો હતો. બધા સિપાહીઓને તેનાપર વિશ્વાસ હતો. તે સિપાહીઓના હૃદયના વિચારો જાણી શકતો. વક્તૃત્વ શક્તિથી સિપાહીઓનાં હૃદય ભીનાં થાય છે, પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થાય છે, એકાગ્રતા તૂટે છે, એ વાત તે સારી પેઠે જાણતો હતો. માટે તેણે છેવટે આ શક્તિનો આશરો લીધો. જ્યારે વઝીરાબાદની એક ટુકડીએ પગાર લેવાની ના પાડી, ત્યારે હિયર્સે સૈનિકોને કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર કર્યા અને તેઓને સંબોધી ગંભીર અવાજમાં ભાષણ કર્યું. તેનું ભાષણ એવું ઉદ્દીપક, એવું હૃદયગ્રાહી અને એવું યુક્તિપૂર્ણ હતું કે સિપાહીઓ તે સાંભળી નીચું માથું કરી પશ્ચાત્તાપના માર્યા પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યા, અને કંપનિ સરકાર વિરુદ્ધ બેવફા થયાની વાત યાદ લાવી રડવા લાગ્યા. જેઓએ ફરીથી પગાર વહેંચવામાં ન લીધો, તેઓને અદાલત સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા, અદાલતે તેઓને સખ્ત કેદની સજા કરી. સમગ્ર સૈનિકોને સજા કાર્યમાં મુકાતી જોવાને એકત્ર કરવામાં આવ્યા. વઝીરાબાદમાં ૪ ટુકડી દેશી અને ૧ ટુકડી ગોરી હતી; તેઓની સમક્ષ સજા અમલમાં મૂકવામાં આવી. સજા પામેલા

સિપાહીઓ સૌની સમક્ષ જાહેર રસ્તાપર સખત મજુરી કરવા લાગ્યા. સૈનિકો દીલગીર ચહેરે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ નજરે પોતાના સાથીઓની દશા જોઇ રહ્યા. બાદ કોઇએ આ બાબતમાં ના પાડી નહિ, તેઓએ પગાર લઇ લીધો, નિયમસર કામ ચાલવા લાગ્યું.

આટલેથીજ સજાનું કામ અટક્યું નહિ. જે ત્રણ માણસોએ એક ટુકડીમાંથી બીજી ટુકડીમાં જઇ ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેઓને લશ્કરી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા. અદાલતે તેને ચૌદ વર્ષની સખત કેદની સજા કરી. પરંતુ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે આજુબાજુની સ્થિતિ જોઇ એ સજાને બદલે કોઇ વધારે ભયંકર સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. એટલે તેઓને પ્રાણદંડની સજા થઇ. બીજા માણસોપર પણ એ જાતનો મુકદ્દમો માંડવામાં આવ્યો. તેમને પણ એજ સજા કરવામાં આવી.[1] ગુનાના પ્રમાણમાં આ સજા અતિ કઠોર ગણાવી જોઇએ. બળવો ઉઠયા પહેલાં પ્રાણદંડની સજા કરવી એ ન્યાય પુરઃસર ન ગણાય. છેવટે નેપિયરે એ સજાને બદલે જન્મદેશનિકાલની સજા કરી. નેપિયરે આ બાબતમાં લખ્યું છે કે, " આ રીતે જન્મદેશનિકાલ થવાથી તેઓ ગુનામાંથી મુક્ત થશે. કારણ કે તેઓ સ્વદેશથી, સ્વજાતિથી અને પોતાનાં કુટુંબથી કાયમને માટે છૂટા થઇ, સમુદ્રપાર અપરિચિત સ્થાનમાં રહી પોતાનાં શોચનીય જીવનથી કંટાળી પસ્તાવો કરશે. આ દેશનિકાલ

---

૧ સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યું છે કે, પહેલાં ચાર જણપર અને છેવટે એક જણપર મુકદ્દમો માંડયો હતો. Sir Charles Napier Indian Mis-Government, P. 59.

તે માત્ર પરિવર્તનજ છે. એને હું યોગ્ય સજા માનતો નથી. તેઓ શોચનીય દશાનાં જીવતાં જાગતાં દૃષ્ટાંત સ્વરૂપ રહેશે. બધા વિશ્વાસઘાતી અને કાવતરાખોરો આવી શોચનીય દશાના અધિકારી થાય છે.[1]

પરંતુ આવી કઠોરતાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઇ નહિ. જો કે કોઇ કોઇ સ્થળે કઠોર સજાથી અથવા વક્તૃત્વ શક્તિના પ્રભાવથી શાંતિ પ્રસરી હતી, તોપણ એવી શાંતિ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી. એવી વાત ઉડી હતી કે ટપાલ ઓફિસનો ટપાલિઓ બીજા પત્રો સાથે સિપાહીઓના કાવતરાથી ભરપૂર પત્રો પણ ઉપાડી જાય છે. એ પત્રો એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં વિપ્લવનાં બીજ ફેલાવે છે. છેવટે એ પત્રોમાંના ઘણાખરા તપાસવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમાં વિપ્લવનો આભાસ જણાયો નહિ.[2] ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે નેપિયર આ બધી વાત પૂરેપૂરી સમજતો હતો, અને ભવિષ્યમાં તૂટી પડનારી વિપત્તિ ખાળવાના બનતા પ્રયત્ન કરતો હતો. જોતજોતામાં ભયંકર કાર્ય શરૂ થઇ ગયું. નેપિયરને જે સંદેહ હતો તે સંદેહ વધવા લાગ્યો. વિપત્તિનાં વાદળાં ચોતરફ એકત્ર થવા લાગ્યાં. ગોવિંદગઢની ૬૬ મી ટુકડીએ બળવો ઉઠાવ્યો, અને પ્રબળ પરાક્રમ બતાવી કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. બારણાં કબજે કરવામાં આવત તો બહાર જે સૈન્ય હતું તે કિલ્લામાં પેસી શકત નહિ એટલે કિલ્લો અનાયાસે શત્રુના તાબામાં જાત. એ વખતે ગોવિંદગઢમાં ગોરા સિપાહીઓની ટુકડી નહોતી, પરંતુ સેનાપતિ બ્રૅડફોર્ડના હાથ નીચેના ઘોડેસ્વારો બળવાખોરોને અટકાવવા તૈયાર થયા. મેકડોનલ્ડનાં સાહ-

---

૧ Ibid P. *56–60* ૨ Calcutta Review, Vol. XXII.

સથી ઉત્સાહ પામી તેઓએ કિલ્લાનાં દ્વાર હસ્તગત કર્યાં,[1] આ પ્રમાણે કિલ્લો બચ્યો, તે સાથે ગોરા ઑફિસરોના જીવ પણ બચ્યા. ૬૬ મી ટુકડીનું નામ સૈનિકોના લીસ્ટમાંથી કમી કરવામાં આવ્યું; તેને બદલે નેપાળના ગુરખાઓને તે ટુકડીનો વાવટો અને હથિયારો આંપવામાં આવ્યાં.

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યું છે કે, જ્યારે ૬૬ મી ટુકડીનાં હથિયાર ઉતારી લેવામાં આવ્યાં અને તેઓનો વાવટો અને સરંજામ ગુરખાઓને આપવામાં આવ્યો, એટલે સિપાહીઓનો અસંતોષ એની-મેળે શાંત થઇ ગયો. સિપાહીઓએ જાણ્યું કે આપણા જેવી એક બીજી લડાયક જાતિ આપણા બદલે કામ કરવાને તૈયાર છે, ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાતા બંધ પડયા. સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવ્યો પણ લાભ મળ્યો નહિ, કારણ કે કંપનિને તો એકને બદલે બીજા સિપા-હીઓ મળ્યા. કંપનિએ બીજાની મદદથી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી, આ વખતે સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી ઉશ્કેરાયા નહોતા, પણ પગાર ઘટયો હોવાથી ઉશ્કેરાયા હતા. નેપિયર આ વખત સમજતો હતો. આ બાબતમાં કંઇ નહિ કરવામાં આવે તો પૂરે પૂરી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, એ વાત તેના ધ્યાનમાં હતી. જે ફેરફારથી સિપા-હીઓ ઉશ્કેરાયા હતા, જે ફેરફારથી સિપાહીઓ બંડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા હતા, અને જે ફેરફાર સિપાહીઓનાં અંતઃકરણમાં કારી ઘાની માફક સાલતો હતો, તે ફેરફારને સર ચાર્લ્સ નેપિયર અયોગ્ય ગણાતો હતો. આ બાબત હિંદી સરકારના હાથમાં હોવા છતાં તેણે સિપા-હીઓને નિયમાનુસાર પગાર આપવાનો હુકમ કાઢયો.

---

૧ Calcuttaa Review Vol. XXII.

જે મતભેદને લીધે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને હિંદના વડા સેનાપતિનો હોદ્દો તજવો પડ્યો હતો, તે મતભેદ આ જ હતો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેની તચ્ચે હવે સખત મતભેદ પડ્યો. જ્યારે વડો સેનાપતિ સિપાહીઓને આપવાના પગાર સંબંધમાં બંદોબસ્ત કરતો હતો, ત્યારે ગવર્નર જનરલ શીતળ ટેકરીપર હવા ખાતો હતો. તેણે પાછા ફરી જોયું તો જણાયું કે વડા સેનાપતિએ તો બધું રાંધી મૂક્યું છે. વડી સરકારની અજાણમાં વડા સેનાપતિનો હુકમ જાહેરમાં આવ્યો હોવાથી ડેલ્હાઉઝી બહુ ગુસ્સે થયો. નેપિયર કહેવા લાગ્યો કે સ્થિતિ ભયંકર થઈ ગઈ હોવાથી આ બાબતમાં વિલંબ કરવા જેટલો સમય રહ્યો નહોતો. પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ નેપિયરની વાત ન માની. તેણે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે એવી ભયંકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ નહોતી કે વડી સરકારની જાણ બહાર સેનાપતિને આવા હુકમો કાઢવા પડે. તેણે નેપિયરની કાર્યપ્રણાલીની સમાલોચના કરતાં જે ખાસ નોંધ લખી હતી તેમાં જણાવ્યું હતું કે, "વડા સેનાપતિએ હિંદી સરકારને ખબર આપ્યા કે ગયા જાન્યુઆરી માસમાં પંજાબનાં લશ્કરમાં ઉશ્કેરણી જણાઇ હતી. સિપાઈઓ એટલા બધા ઉશ્કેરાયા હતા કે હિંદી સરકાર એ સમયે ભયંકર સ્થિતિમાં મૂકાઇ હતી. વડા સેનાપતિએ મોકલેલો આ સંદેશો મેં ૨૬ મી મે એ ભારે વિસ્મય સાથે વાંચ્યો. વડા સેનાપતિએ જે ધાર્યું હતું. તે પર મેં બહુ વિચાર કરી જોયો. મેં ધીરજથી તે સમયનાં બધા કાગળપત્રો તપાસ્યા, અને જે કંઇ બન્યું હતું તે યત્નપૂર્વક વિચારી જોયું. અહીં હું વડા સેનાપતિ જે ધારણાને વગેરે વશ થઇ, બધાં લશ્કરને બળવાખોર અને બ્રિટિશ સરકારને આપત્તિમાં આવી પડેલી માની બેઠા છે, તે ધારણા અને વિશ્વાસની

સત્યતા સંબંધે કંઇ પણ સવાલ ઉભો કરતો નથી. હું ફક્ત મારો પોતાનોજ મત જણાવું છું. મેં વડા સેનાપતિનો સંદેશો વાંચી જે વિચાર બાંધ્યો હતો, તે વિચાર ઘણી તપાસ કર્યા પછી પણ કાયમ રાખ્યો છે. મારા વિચારમાં તપાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જરા પણ ફેર પડયો નથી. હિંદ વિપત્તિમાં આવી પડ્યું છે એવો પોકાર કરવામાં કંઇ સત્યતા જણાતી નથી. હિંદ બાહ્યશત્રુના અને પ્રજાની વફાદારીને લીધે અંતઃશત્રુના હલ્લાથી મુક્ત છે. આવી સ્થિતિમાં અમુક લશ્કરી ટુકડીની જરા તરા ઉશ્કેરણીથી સમગ્ર રાજ્યને સહેજ પણ નુકશાન થઇ શકે તેમ નથી × × × સૈનિકો બળવાખોર નીવડયા છે, સામ્રાજ્ય ભયમાં આવી પડયું છે વગેરે મત પ્રચારમાં આવ્યા છે. એ મતની સત્યતાનો હું મુક્ત કંઠે અસ્વીકાર કરૂં છું."

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે જાતે વાયવ્ય સરહદપરની છાવણીઓમાં ફરી, તપાસ કરી જે હકીકત નોંધી હતી, તે તરફ લક્ષ આપતાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ વચનો અયોગ્ય જણાશે. નેપિયરે દિલ્હી, આગ્રા, મીરત અને હરદ્વારમાં ભટકી સૂક્ષ્મ તપાસ કરી હતી. બધા વર્ગોમાં જે અસંતોષ ફેલાયો હતો તે નજરોનજર નિહાળ્યો હતો. એ ખરૂં કે તે વખતે આ અસંતોષનું વાદળ તૂટી પડવાની અણીપર આવ્યું નહોતું, સિપાહીઓ ઓછા પગારને લીધે ઉન્મત્ત બની કંપનિનાં રાજ્યને હિંદની ભૂમિપરથી ઉખેડી નાખવા તત્પર થયા નહોતા. પરંતુ એ કારણને લીધે તેઓ અંતઃકરણ પૂર્વક દુભાયા હતા, કંપનિ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસુ થયા હતા, અને વેર વાળવાના સમયની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. નેપિયર આ અવશ્યભાવી વિપ્લવની તૈયારી

જોઇ શક્યો હતો. આ અશાન્તિ જરૂર એક સમયે બ્રિટિશ સરકારને વિપત્તિસાગરને વિષે ડુબાવી દેશે, એ વાત તે સમજી શક્યો હતો. તે માટે તેણે સિપાહીઓને સંતોષવાનું યોગ્ય ધાર્યું; સિપાહીઓને તેમની મરજી પ્રમાણે પગાર આપી વફાદાર બનાવવાનું કાર્ય સત્વર થવું જોઇએ એમ માન્યું. છેવટે આ સાવચેતી, કાર્યકુશળતા અને ઉદારતાનું માન જાળવવામાં ન આવ્યું. નેપિયરનો હુકમ પાછો ફર્યો. શાસન વિભાગના ઉંચામાં ઉંચા પદપર રહી ડેલહાઉઝીએ પોતાની પદ્ધતિ જરા પણ ન ફેરવી. તેણે પોતાનું વચન કાયમ રાખ્યું. નેપિયરે ડ્યૂક ઓવ વેલિંગ્ટન આગળ રાજીનામું રજુ કર્યું. રજીનામું મંજૂર થયું, એટલે તે હિંદના વડા સેનાપતિનો ઓદ્ધો તજી સ્વદેશ ગયો. નેપિયરે જતી વેળા ઘોડેસ્વારની ૨૨ મી ટુકડીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, હું લગભગ સિત્તેર વર્ષનો થયો છું, છેલ્લાં દશ વર્ષથી સખત શારીરિક અને માનસિક શ્રમ ભોગવવાથી મારી તબિયત લથડી છે. હવે હું તંદુરસ્તી મેળવવા વિલાયત જાઉં છું. હિંદની હવામાં કામ કરવાથી હું તંદુરસ્ત નહિ થઇ શકું.”

ગવર્નર જનરલ સાથે મતભેદ પડવાથી સર ચાર્લ્સ નેપિયર શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાને બહાને સ્વદેશ ગયો. સરકારના આ બે સર્વોત્તમ અમલદારોની હરિફાઇએ, રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝેરનાં બીજ વેર્યાં. આથી સૈનિક વિભાગનું મહત્વ ઘટ્યું. સિપાહીઓએ નજરોનજર જોયું કે અમારા મોટામાં મોટો ઉપરી પણ ગવર્નર જનરલની આગળ લાચાર છે. ઇંગ્લાંડે જેના હાથમાં સૈનિકોની જીવનદોરી સોંપી છે, બહારના શત્રુનું આક્રમણ નિવારવા માટે જેની નીમણુક કરી છે, તે પણ એક સિવિલ ગવર્નર જનરલની સત્તા આગળ ઝાંખો પડે છે.

આવી હરિફાઈથી એક બીજી બાબત પણ પ્રજાની જાણમાં આવી. એથી લોકો બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો કાચો છે એમ ધારવા લાગ્યા. ચિન્તાશીલ માણસોએ જ્યારે જાણ્યું કે વડી સરકારના સ્તંભો વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે, ત્યારે તેઓ સરકારની વ્યવસ્થા-શક્તિ વિષે બહુ શક દર્શાવવા લાગ્યા. એક હિંદી અમલદારે સર જ્યોર્જ ક્લાર્કને લખ્યું હતું કે, "મને અત્યારે ૬૦ વર્ષ થયાં છે. મેં અનુભવી માણસો પાસેથી ત્રણ વાતો સાંભળી છે. મારા અનુ-ભવ પ્રમાણે મને જણાય છે કે, એ ત્રણ દુર્ઘટના સિવાય બ્રિટિશ સરકારની હયાતી કદી નિર્મૂળ થવાની નથી. એ ત્રણ ઘટનામાંથી પહેલી ઘટના ઉંચ દરજ્જાના અમલદારોનો મતભેદ છે: આ મતભેદ ન પડે તેવી પેરવી કરવી જોઇએ. જો એમ નબની શકે તો હિંદી પ્રજાથી આ બાબત છુપી રાખવી જોઇએ. અત્યારે સાહેબ લોકો એકસંપી નથી; અને તેઓનું માત્સર્ય મધ્યાન્હ સૂર્યની માફક પ્રજા દૂરથી જોઇ શકે છે." લોકોએ આ દૃષ્ટિથી ડેલ્હાઉઝી અને નેપિયરની હરિફાઇ જોઇ હતી, અને એ હરિફાઇથી બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો કાચો ધાર્યો હતો. લોકો ધારતા હતા કે, હિંદમાં અંગ્રેજોની સંખ્યા થોડી છે; પરંતુ એક સંપીથી તેઓ બળવાન થઇ રહ્યા છે. જો એ એક સંપી તૂટે, જો એ એક સંપીને બદલે ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ અને કુસંપ પેસે, તો અંગ્રેજો નિર્બળ થઇ જશે, તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ પણ અશક્ત બની જશે.

લોર્ડ એલેન્બરોના સમયમાં પણ ઉપરી અમલદારોમાં એવાં કારણથી કુસંપ થયો હતો. જે હિંદી લશ્કર સિંધમાં જવા તૈયાર થયું હતું, તેઓને વધારે પગાર આપવાનું વચન વડા સેનાપતિએ

ગવર્નર જનરલની સંમતિ વગર આપ્યું હતું. પરંતુ તે વખતે સાધારણ પ્રજાનું લક્ષ તે તરફ આકર્ષાયું નહોતું. સિંધમાં લડાઇ જાગી હતી, એટલે લોકોનું લક્ષ તે તરફ હતું, તેથી લડાઇની વાત સિવાય બીજા કોઇપણ વિષયપર, ધ્યાન આપવાનું લોકોને સૂજતું નહોતું. પરંતુ ડેલહાઉઝી સાથે નેપિયરનો મતભેદ તો જગજાંહેર થઇ ગયો હતો. હિંદની દરેક લશ્કરી છાવણીમાં, બજારમાં, ગામડાંમાં આ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડ્યો હતો. બધા આ વાદવિવાદથી કંપનિનાં રાજ્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા હતા, કંપનિને કુસંપથી છિન્ન ભિન્ન થયેલી ગણવા લાગ્યા હતા, અને રાજનીતિનાં મૂળમાં સડો પેઠેલો માની બેઠા હતા. લોકો ધારતા હતા કે, અંગ્રેજો મજબૂત હાથ અને તેજસ્વી મસ્તકની મદદથી હિંદમાં એકચક્રે રાજ્ય કરતા હતા; એ હવે ઘરના કંકાસથી નિસ્તેજ, નિર્બળ અને નિરાશ્રિત થતા જાય છે. આ વાત ધીમે ધીમે લોકોના હૃદયમાં જડ ઘાલી બેઠી. પરન્તુ સિપાહીઓએ આ પ્રસંગમાંથી જે જ્ઞાન મેળવ્યું, તે તેઓ કદી ભૂલ્યા નહિ. તેઓ પગારનો વધારો વેલાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા હતા, અને પગાર વધારાય નહિ તો નવા જીતેલા દેશોમાં કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યા હતા. આ વખતે પગાર સંબંધમાં સરકારને ભાંજગડમા પડેલી જોઈ તેઓની આસ્થા ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થવા લાગી. અને નવા

સ્મૃતિપટપર આલેખી રાખ્યું હતું, અને તે સાથે વર્ત્તમાન કાળનાં ચિત્રની તુલના કરી, કર્તવ્યનો માર્ગ ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો સિપાહીઓને ભવિષ્યમાં લાભ થશે એવી આશા, આપી, આશ્વાસન આપી, ઉત્સાહી કરવામાં આવ્યા હોત, જો તેઓને એમ જણાવવામાં આવ્યું હોત, કે જેઓ કોઇપણ કાર્ય સબબ દૂર દેશમાં જશે, તેઓને જે જે અડચણો વેઠવી પડશે, તે અડચણોના પ્રમાણમાં કંઇ બદલો આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, તો તેઓ બહુજ આનંદ પૂર્વક એ આશ્વાસનનાં વાક્યો પર વિશ્વાસ રાખત અને કૃતજ્ઞતા તથા ભક્તિપૂર્વક કંપનિનું કામ કરવા તૈયાર થાત. પરંતુ ગવનર જનરલ અને વડા સેનાપતિના વાદવિવાદમાં તો તેઓને હરખાવા જેવું કંઈ નહોતું. તેઓએ પોતાના માલેક પાસેથી ઘણું મળશે એવી આશા રાખી હતી, પણ એ આશા અફળ ગઇ. તેઓને ન્યાય ન મળ્યો.

ત્યારબાદ એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી સિપાહીઓનો અસંતોષ સ્પષ્ટ જણાયો.[1] બ્રહ્મદેશમાં લડાઇ જાગી, બ્રહ્મી લોકો બ્રિટિશ સિંહની વિરુદ્ધ લડવા ઉઠયા. આ લડાઇમાં સિપાહી સૈન્ય મોકલવાની જરૂર પડી. સાગરનાં ભયંકર મોજાં સામે યુદ્ધ કરી. કાળાં પાણીને વલોવ્યા સિવાય બ્રહ્મદેશમાં જવાય તેમ નહોતું; તેથી સિપાહીઓને સાગરને પેલે પાર જવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા.

---

૧. કે સાહેબ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને વિવાદ થયો, ત્યાર પછીના સમયને પ્રગાઢ શાન્તિનો સમય ગણે છે. પરંતુ બરાબર તેજ સમયે ૩૮ મી પલટણે બ્રહ્મદેશ જવાની ના પાડી હતી. Calcutta Review, Vol. XII. P. 112.

બ્રિટિશ સરકારે વચન આપ્યું હતું કે, સિપાહીઓને કદી પણ સમુદ્રપાર મોકલવામાં આવશે નહિ, તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધનાં કોઇપણ કાર્યમાં જોડવામાં આવશે નહિ. પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ અત્યારે સમુદ્ર માર્ગે જવાનો હુકમ જાહેર થવાથી, સિપાહીઓને એ વચનોમાં શંકા પડી. ૩૮ મી પલટણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે અમે કદી પણ સમુદ્ર માર્ગે મુસાફરી કરી અમારા ધર્મના રિવાજો તોડશું નહિ, સૈનિકોની આવી પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી સરકારે કંઇ ન કર્યું, તેઓને સર્વપ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો, તેઓના રિવાજને આડે આવે એવું કંઈ પણ કાર્ય ન કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

લોર્ડ ડેલહાઉઝી હિંદ છોડી ગયો તે પહેલાં પાંચ વર્ષ અગાઉ કંપનિનાં યુરોપી લસ્કરની સંખ્યા થોડા પ્રમાણમાં વધારવામાં આવી હતી. પરંતુ ઇંગ્લાંડથી હિંદ માટે જે સૈન્ય આવતું તેની સંખ્યા ઘટી ગઈ હતી. ઈ, સ. ૧૮૫૨ માં હિંદના ત્રણ ઇલાકામાં ગોરા સૈનિકોની ૨૯ પલટણો હતી; એ ઓગણત્રીસ પલટણોમાં. બધા મળીને ૨૮ હજાર સૈનિકો હતા. ૧૮૫૬ માં એને બદલે ૨૪ ટુકડીઓ રહી, એ ટુકડીઓમાં ૨૩ હજાર સૈનિકો હતા. એ પાંચ વર્ષમાં હિંદમાં રાજ્ય તો પુષ્કળ ફેલાયું હતું, દર વર્ષે નવા નવા મુલકો બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડાઇ નકશામાં લાલ રંગ વધારતા હતા. પરંતુ તેમ છતાં હિંદમાં ૧૮૫૨ કરતાં ૧૮૫૬ માં એકંદર સૈનિકોની સંખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી ઓછી હતી. એ બંને સાલના મધ્ય ભાગમાં યુરોપમાં જબરી લડાઇ જાગી હતી, તેથી ઈંગ્લાંડને તે લડાઇમાં જોડાઇ રહેવું પડયું હતું. બહુ લક્ષ લડાઇપર આપવાનું હોવાથી

હિંદી લસ્કરની સંખ્યા વધારવા તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેથી ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં સૈન્યની સંખ્યા ઘટી ગઇ હતી; વળી યુરોપમાંની લડાઇ માટે ઘણું ખરૂં સૈન્ય ફાજલ પાડવામાં આવ્યું હતું. એ પણ મજકુર ઘટાડાનું કારણ હતું.

યુરોપની રાજનૈતિક ચળવળ અથવા સામયિક ઘટના હિંદમાં કંઇ પણ ચર્ચાફેલાવી શકે નહિ એ ધારવું ખોટું છે. યુરોપમાં કોઇપણ જબરો બનાવ બને તો તેની ચર્ચા હિંદમાં પણ ફેલાય છે, અને હિંદના લોકોના મનમાં પણ એ સંબંધમાં કંઇક ખાસ ધારણા અથવા શ્રદ્ધા બંધાય છે. ક્રિમિયાની લડાઇ વખતે આ વિષયની યથાર્થતા બરાબર પરિસ્ફુટ થઇ. એ લડાઇ વખતે હિંદનાં ઘણાં સ્થળોમાં ઇંગ્લાંડ અને રશિયા વિષે ચર્ચા થતી. હિંદનાં દરેક શહેરોમાં ઇંગ્લાંડ અને રશિયાની વાતો ફેલાઈ હતી, રશિયાનું સાહસ અને ઇંગ્લાંડનું પરાક્રમ ઠેકઠેકાણે ચર્ચાતું હતું. પરંતુ છેવટે અજાણપણું અને દીર્ઘદૃષ્ટિના અભાવે એ ચર્ચાએ ભયંકર રૂપ પકડયું હતું, બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના સંબંધમાં કેટલાક વિચાર લોકોના હૃદયમાં જડ ઘાલી બેઠા. લોકોમાં વાતો ચાલવા લાગી કે રશિયાએ ઇંગ્લાંડ કબજે કર્યું છે. ઇંગ્લાંડને પોતાનું ખડિયું રાજ્ય બનાવ્યું છે, મહારાણી વિકટોરિયા હિંદમાં નાસી આવી ગવર્નર જનરલને આશરે રહ્યાં છે. આવી મૂર્ખતાભરી વાતોથી લોકોની બ્રિટિશરાજ્ય તરફની શ્રદ્ધા પ્રથમ કરતાં ઘણી ઓછી થવા લાગી, અને બ્રિટિશ પ્રજા અગાઉ કરતાં નિર્બળ; કુસંપી અને ગેરવ્યવસ્થિત થઈ ગઇ છે, એવી અફવા ફેલાવા લાગી. તેમાં વળી ક્રિમિયાની લડાઇ માટે હિંદમાંથી લશ્કર લઇ જવાની વાત ઉડી; બધા બહુજ શંકિત થઇ ગયા, વ્યાકુળ થઇ ગયા, બધાને વટલાવાનો

ભય પેદા થયો. એક આબરૂદાર હિંદીએ આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, "ક્રિમિયાની લડાઇ માટે હિંદમાંથી સૈન્ય લઇ જવાની ચર્ચા પાર્લમેન્ટમાં ચાલેલી હોવાથી હિંદના અનુભવી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા લોકો પણ બહુ નવાઇ પામ્યા છે." આ નવાઈ અકારણ ઉત્પન્ન થઇ નહોતી. સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા માણસો હિંદી લશ્કરના માનસિક ભાવો બરાબર સમજતા હતા. સૈનિકો આ ઠરાવથી બહુ ગુસ્સે થશે એવાત તેઓ સમજતા હતા. માટે આ ઠરાવને તેઓએ આદરમાન પૂર્વક સાંભળી આનંદ દેખાડયો નહિ.

એ સિવાય બીજા કેટલાક બનાવોથી હિંદના અનુભવી લોકો ડેલ્હાઉઝીના અમલ દરમિયાન બહુ નવાઈ પામ્યા હતા. ડેલ્હાઉઝી ઇ. સ. ૧૮૫૬ના ફેબ્રુઆરી માસમાં રાજ્યની લગામ છોડી સ્વદેશ ગયો. હિંદના ગવર્નર જનરલોમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી જેવા ઉતાવળે કામ કરનારા અને કાર્યકુશળ માણસો બહુ થોડા છે. તેણે ઉતાવળે કામ કરવાની પદ્ધતિ અને કાર્યકુશળતાથી હિંદની આંતરિક સ્થિતિમાં ઘણા ફેરફારો કર્યા છે; નવા સાધનોથી હિંદને નવી રીતે સંગઠિત કર્યું છે. તે જે કંઇ કાર્ય હાથમાં લેતો તે એકાગ્ર હૃદયે અને સંપૂર્ણ દૃઢતા સાથે પાર પાડતો. આઠ વર્ષ સુધી તે પોતાનાં કર્તવ્યનાં માર્ગમાંથી રેખા માત્ર ચળ્યો નથી. એ આઠ વર્ષ દરમ્યાન તેને જે રાજનીતિના પ્રભાવથી હિંદના સઘળા વિભાગને ધ્રુજાવી મૂકયા હતા, તે રાજનીતિ તેણે પોતે પ્રવર્તાવી હતી. માટે એ રાજનીતિ અનુસાર કાર્ય થવાથી જે રૂપ મળ્યું, તે સર્વાંશે તેને પોતાને મળવું જોઇએ. તે સ્ફુર્તિથી કાર્ય કરતો, બીનધડક કર્તવ્યપથપર અગ્રસર થતો, અને બહુજ સહેલાઇથી, જરાપણ સંકોચ વગર પોતાનું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ કરતો. બીજો

કોઇ અમલદાર તેની માફક દઢતા અને તત્પરતા સહિત કાર્ય કરી શકતો નહિ. ડેમોસ્થિનિસ અને સિસેરોનાં વકતૃત્વ સંબંધમાં શેકસપિયર, અને કાલિદાસનાં કવિત્વ સંબંધમાં, પ્રતાપસિંહ અને નેપોલિયનનાં વીરત્વ સંબંધમાં અને કેવુર અને બીસ્માર્કનાં રાજનીતિજ્ઞપણા સંબંધમાં કદાચ એ મત હશે; પણ ડેલ્હાઉઝીની કાર્યતત્પરતા અને કાર્યકુશળતા સંબંધમાં બે મત નથી. તેનો એ બાબતમાં કોઇ હરિફ નથી. તેણે તે બાબતમાં પોતાની હારનાને પાછળ ફેંકી લોકોના હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે.

ડેલ્હાઉઝીના સમયમાં હિંદની અનેક તરેહની આંતિરિક ઉન્નતિ થઇ હતી. તેણે હિંદમાં રેલ્વેનો પાયો નાખ્યો, તાર ઓફિસો સ્થાપી; બારિ દોઆબ અને ગંગાની નહેર ખોદી અને લાંબા સરિયામ રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા. તેના સમયમાં નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો કાયદો પસાર થયો અને તેનાજ સમયમાં સરકારી નિશાળો હિંદનાં ગામે ગામ સ્થપાઇ લોકોનો અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરવા લાગી. ડેલ્હાઉઝીની આ આંતરિક કાર્યપદ્ધતિને લીધે વેપાર બહુ વધ્યો, કેળવણીનો પાયો મજબૂત થયો, અને હિંદનાં લોકો એક જાતિ તરીકે એકત્ર થવા લાગ્યા.

ડેલ્હાઉઝીનો જાતીય ભાવ અને જાતીય ચરિત્ર ઉન્નત તથા દઢ હતું. તે બધી બાબત અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ અંગ્રેજની નજરે જોતો, બધી બાબતનો વિચાર અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ કરતો. તેનું હૃદય દઢ અને વ્યવસ્થિત હતું, માનસિક ભાવો સર્વ પ્રકારે અતુલનીય કાર્યકુશળતાનું અદ્વિતીય અવલમ્બન રૂપ હતા. તેણે આ એક બાબત મનમાં દઢતા પૂર્વક ઠસાવી રાખી હતી કે અંગ્રેજી શાસનપ્રણાલી, અંગ્રેજી કાયદા, અંગ્રેજી કેળવણી અને રીતરિવાજો, હિંદી શાસન પ્રણાલી, હીંદી

કાયદા, હિંદી કેળવણી અને હિંદી રીત રીવાજો કરતાં બધી રીતે શ્રેષ્ઠ છે. તે અંતઃકરણ પૂર્વક આમ ધારતો હોવાથી એ વિચાર અમલમાં મૂકવા માટે પોતાની બધી શક્તિ વાપરી રહ્યો હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે હિંદના નકશાનો બધો ભાગ લાલ રંગથી રંગાયા વગર ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બંનેનું કલ્યાણ થવાનું નથી. આ ધારણા, આ વિશ્વાસ તેનાં હૃદયને પોષી રહ્યાં હતાં, ધીરે ધીરે રસ્તો દર્શાવતાં હતાં ભવિષ્યની આશાનું મન મોહન દૃશ્ય નજર સમક્ષ ફેલાવતાં હતાં અને છેવટે રોકી ન શકાય એવા વેગથી, પ્રબળ પરાક્રમથી પોતાની કૃતકૃત્યતા દર્શાવી પોતાની મેળે પોતે ગૌરવાન્વિત થઇ રહ્યાં હતાં. તેને આ વિચારમાં એટલી આસ્થા હતી, એ ધારણા મુજબ કામ કરવાનો તેને એટલો આગ્રહ હતો, ટુંકામાં આ વિચાર મુજબ કાર્ય કરતાં જે મહાન ફળ મળવાનાં હતાં, તે વિષયમાં તેને એટલો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે તે એ કાર્યપદ્ધતિનો અમલ કરવામાં જરા પણ હઠયો નહિ, જરા-પણ છૂટછાટ મૂકવા તૈયાર થયો નહિં. રાજ્યશાસન વિભાગના બધા મોટા અમલદારો તેના વિચાર વિરુદ્ધ થઇ જાય, તો પણ તેનો આ વિશ્વાસ અણુમાત્ર ચળતો નહિ. જે સમયે થોડા અમલદારો સિવાય બીજા બધા અમલદારો નવી શાસનપદ્ધતિના મંત્રથી દીક્ષિત થઇ ચૂકયા હતા, તેજ સમયે ડેલ્હાઉઝીએ હિંદમાં પગલાં મૂકયાં હતાં. માલ્કમ, એલફિન્સ્ટન અને મેટકાફ જે રાજનૈતિક મત માનતા હતા, તે મત તેના અમલ દરમિયાન સાતમે પાતાળ પેસી ગયો હતો. તેણે જે માર્ગ પસંદ હતો, જે માર્ગે ચાલવું શરૂ કર્યું હતું, તે માર્ગનું તેના સહકારીઓએ પણ અનુસરણ કર્યું હતું, તેના મદદગારોએ પણ તે મંત્રની દીક્ષા લીધી હતી. આ નવા શિષ્યો સાથે ડેલ્હાઉઝી

પોતાનાં ઇપ્સિત કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થયો, અને એ શિષ્યોનો નાયક થઈ તે તેણે એ ઇપ્સિત કાર્ય ધીમે ધીમે પાર પાડયાં.

ડેલ્હાઉઝીનો સ્વભાવ મરજી મુજબ વર્ત્તવાનો હતો. અહંકૃતિ અને એકાગ્રતા તેનામાં રગેરગ ભર્યાં હતાં. તેની ઇચ્છા કોઇપણ રીતે સંયમમાં રહેતી નહિ. અસાધારણ આત્મગૌરવથી તે સર્વદા ઉન્નત રહેતો, અટલ ઉત્સાહથી તે કર્તવ્ય પર અગ્રસર થતો, અને બધી અડચણો વટાવી લક્ષ્યસ્થળે જઇ પહોંચતો. ડેલ્હાઉઝીની શક્તિ અને યથેચ્છાચાર હંમેશાં મુક્ત માર્ગે આગળ વધતાં. ડેલ્હાઉઝી આ શકિત અને યથેચ્છાચારનાં બળવડે બધાં કાર્ય પાર પાડતો. ડેલ્હાઉઝીના સ્વભાવમાં રહેલા એક મોટા દોષથી તેની રાજનીતિ અનેક સ્થળે કલંકિત અને દુષિત થઇ છે. તેની અભાવનીય કૃતકૃત્યતા પણ ઘણે સ્થળે અમૃતને બદલે ઝેર વરસાવી રહી છે. જેઓની કલ્પના અને પ્રતિભાશકિત તેજસ્વી ન હોય, તે વાસ્તવિક રીતે હિંદપર અમલ ચલાવી શકે નહિ. હિંદ સંબંધમાં ડેલ્હાઉઝીની આ કલ્પનાશકિત કે પ્રતિભાશકિત જરાપણ ન હોતી. જેનામાં કલ્પના ન હોય પ્રતિ-ભાશકિત ન હોય તે ઘણા વર્ષના અનુભવ બાદ અમુક જાતિનું જાતીય ચરિત્ર સમજી શકે છે. પરંતુ જેનામાં કલ્પના અને પ્રતિભા-શકિત હોય. તે બહુ થોડા સમયમાં અને થોડી મહેનતે કોઇ પણ જાતિનું જાતીય ચરિત્ર સારી રીતે જાણી શકે છે. ડેલ્હાઉઝી આ બે શકિતમાંની એક પણ શકિતનો અધિકારી ન હોતો માટે તે જે રાજ્યપર અમલ ચલાવવાને નીમાયો હતો, જે રાજ્યના લોકોમાં તેની ભવિષ્યની કીર્તિ બંધાઇ રહી હતી, અને જે રાજ્યનો તે એકમાત્ર વિધાતા થઇ રહ્યો હતો, તે રાજ્યની પ્રકૃતિ અથવા લોકોના હૃદયમાંના

વિચારો જાણવાને તે અશક્તિમાન નીવડયો હતો. જે વિચાર યથેચ્છાચારી દેશમાં યથેચ્છાચારી શાસનપ્રણાલીના સંબંધમાં બરાબર રીતે યોજી શકાય, તે કેવળ એજ વિચારોનો અધિકારી થયો હતો. હિંદીઓ પોતાની જૂની દંતકથાઓ પર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે, જુના ધર્મ ગ્રંથોનું કેવું માન જાળવે છે, તે વાત ડેલહાઉઝી જાણતો ન હોતો. જૂના હિંદીરાજાઓના રાજવંશ તરફ હિંદી પ્રજા જે માન દર્શાવે છે તે તરફ તે કદી આસ્થા રાખતો નહિ. હિંદીઓ પોતાના રીતરિવાજો પ્રત્યે કેવા મમતાળુ છે તે તેની ધ્યાનમાં ઉતર્યું ન હોતું. પોતાની જૂની રાજયવ્યવસ્થા અસંપૂર્ણ અને દોષોવાળી હોય છતાં લોકો શુદ્ધ અંગ્રેજી પદ્ધતિ કરતાં તે પર વધારે અનુરક્ત રહે છે તે સમજવા જેટલી કલ્પના અથવા પ્રતિભા તેનામાં ન હોતી. કોઇ કલ્પના અથવા પ્રતિભાએ તેને બહુદર્શી, બહુ ગુણોવાળો અને બહુજ્ઞાની બનાવ્યો ન હોતો. જે રાજા વંશપરંપરાથી પોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્રતા ભોગવતો આવ્યો છે, ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન જેને વંશપરંપરાના સેંકડો ગુણો વડે ગૌરવાન્વિત કરી રહેલ છે, તે ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન એક વિદેશી વિધર્મીના હુકમથી ધૂળમાં રગદોળાય તે જોઇ લોકોના હૃદયમાં જે ગુસ્સો સળગી ઉઠે, તે કલ્પનામાં આણવાની શક્તિ ડેલ્હાઉઝીમાં ન હોતી. અથવા પોતાની વંશપરંપરાથી ભોગવાતી સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતાં પોતે પરધર્મી પરપુરુષની ઇચ્છાથી ભયંકર દુર્દશામાં આવી પડતાં, તે રાજાને કેટલી પીડા થતી હશે, કેટલો ગુસ્સો ઉપજતો હશે. કેવી યાતના ઉપસ્થિત થતી હશે; અને એ યાતના તેની ઢંકાઇ રહી વેરવૃત્તિને કેવી રીતે પ્રદીપ્ત કરી મૂકતી હશે તે વાત ડેલ્હાઉઝીની કલ્પનામાં (કલ્પના શક્તિ ન

હોવાથી) ઉતરે તેમ ન હોતું. તે બીજાની દૃષ્ટિએ જોતો નહિ, બીજાના મસ્તકવડે વિચાર કરતો નહિં, અને બીજાના હૃદય વડે અનુભવ કરતો નહિ. તેને જાતીય વિશ્વાસ અને જાતીય અનુભવ પદદલિત કરી પોતાના વિચાર, પોતાના વિશ્વાસ, અને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરવું બહુ ગમતું.

ડેલ્હાઉઝી આ રીતે અદ્વિતીય ધારણાને વશ થઇ કંપનિના અધિકારમાં વૃદ્ધિ કરવા તૈયાર થયો, અને હિંદના લોકોના જૂના આચારવિચારનાં મૂળપર કુહાડાના ઘા મારી અનેક રાજ્યોની સ્વતંત્રતા, અનેક રાજાઓની આબરૂ નષ્ટ કરવા લાગ્યો. મહારાજ રણજીતસિંહ હિંદનો નકશો જોતાં જોતાં એકાએક બોલી ઉઠયા હતા કે, આ નકશાનો બધો ભાગ ધીમે ધીમે લાલ થઇ જશે. તે ભવિષ્ય વાણી ડેલ્હાઉઝીના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અનેકાંશે ખરી પડી. ડેલ્હાઉઝીએ વિજયલક્ષ્મીનો પ્રસાદ ગણી પંજાબ ખાલસા કર્યું, ખરા વારસનો અભાવ બતાવી સતારા, ઝાંસી અને નાગપુર બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, અને જૂલમ તથા અન્યાયની પરાકાષ્ટા બતાવી અયોધ્યા પર પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો. હિંદમાં આ રીતે કંપનીએ એક જબર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાર બાદ લેણા પેટે વરાડ હજમ કરી ડેલ્હાઉઝીએ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એક અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવી હિંદીઓને ચમકાવ્યા. આટલેથીજ ન અટકતાં તેણે નાના સાહેબનું સાલીયાણું બંધ કરી એક મહાન અનિષ્ટનો પાયો નાખ્યો. આ પ્રમાણે લાગણી વગર, દીર્ઘદૃષ્ટિ વગર, સાધારણ પ્રજાના હૃદયના વિચારો જાણ્યા વગર, ડેલ્હાઉઝીએ હિંદુ અને મુસલમાન— બંને સંપ્રદાયને બ્રિટિશ સરકારના વિરોધી બનાવ્યા. સાલીયાણું

બંધ થવાથી નાનાસાહેબ સરકારનો કટ્ટો દુશ્મન બન્યો, ઝાંસી કબજે કર્યાથી લક્ષ્મીબાઇના હૃદયમાં ભયંકર ક્રોધાગ્નિ સળગ્યો, અને અયોધ્યા કંપનીનો મુલક થવાથી બંગાળાના સીપાહીઓ બહુ દીલગીર થયા. ડેલ્હાઉઝીએ આ રીતે ધીરે ધીરે હિંદનાં મેદાનપર બળવાનાં બીજ વાવ્યાં, અને અનુદારતાથી હિંદસામ્રાજ્યને જર્જરિત કરી મૂક્યું. બીજાનાં રાજ્ય ખાલસા કરવાથી અને સ્વતંત્ર રાજાઓને સાધારણ પ્રજાની હાલતમાં મૂક્યાથી પ્રજા સરકાર તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, અને સરકારની સત્તા ઉથલાવી પાડવાની તક શોધવા તૈયાર થઇ હતી, એ વાત ઘણા ખરા કબુલ કરે છે. પારકાં રાજ્ય હજમ કરવાની પદ્ધતિ બાબત કેપ્તાન શ્રુસે એક દિવસ રોબર્ટ સાઉથીને કહ્યું હતું કે, " જો હિંદમાં આપણું રાજ્ય નાશ પામે, તો ત્યાં આપણા કીર્તિસ્થંભ રૂપે કેવળ કેટલીક ભાંગી તૂટી બોટલ અને બુચના કકડા જ રહેશે. સમુદ્રના કિનારા પરનાં બધાં બંદરોમાં આપણી સરકાર સાધારણ પ્રજાની માનનીય બની છે, કારણ કે ત્યાંની પ્રજા વેપારની ઉન્નતી થવાથી ઉન્નત સ્થિતિમાં આવી છે. પરંતુ રાજ્યના અંદરના ભાગમાં આપણે આદરમાન પામ્યા નથી. ત્યાં જૂલમી પદ્ધતિ વિરાજે છે, આપણે દશભાગમાંથી નવ ભાગ પડાવ્યા છે. હિંદીઓ ધીમે ધીમે ગરીબ થતા જાય છે તેઓમાં કોઇ કોઈ આપણી શાસનપદ્ધતિને પેચની સાથે સરખાવે છે. કારણ કે પેચ ગતિ જેમ ધીમે ધીમે થાય છે તેમ આપણી ગતિ પણ ધીમે થાય છે; આપણી ગતી અનુભવી શકાતી નથી, પરંતુ તે હમેશાં હિંદીઓને ધૂળ ભેગા કરતી જાય છે[1]. " એક બીજા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા

---

[1] Southey, Common-place Book, 4 th. Series, P. 684.

પુરુષે લખ્યું છે કે, “ કર લીધા સિવાય તો ચાલે તેમ નથી. પરંતુ આપણે હિંદીઓ પર જુલમ તો ઓછો કરી શકીએ ;ખરા. જો કે આપણે તેનો પ્રેમ તો ન મેળવી શકીએ, તોપણ તેઓનો તિરસ્કાર વહોરવાની કંઇ જરૂર નથી. બધાને એક સપાટી પર એકજ સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા એ આપણને લાયક નથી. એથી તેઓનો સંસ્કાર ડગમગી ઉઠે છે, ભય વધે છે, અને પદવી તથા સંપત્તિ હરાઇ જવાની શંકા વધતી જાય છે. આપણે અત્યારે આપણી ભૂલ તથા એ ભૂલનું શોચનીય પરિણામ સમજી શક્યા છીએ.” જોન પોલ રિચરે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, “ અનુભવ એ એક ઉત્તમ નિશાળ છે, પરંતુ એ નિશાળની ફી બહુ મોટી છે. આપણને એવો ઉપદેશ મળ્યો છે તે મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, અને ભૂલી જવો બહુ ભયંકર વિપત્તિ જનક છે. એ ઉપદેશ મેળવતાં આપણને ઘણો ખર્ચ ઉપાડવો પડ્યો છે; જો આપણે એ ઉપદેશ નહિ માનીએ તો તે કરતાં દશગણો ખર્ચ કબૂલ કરવો પડશે. એ ઉપદેશ મેળવતાં આપણને છેલ્લા કેટલા માસ (બળવા સમયના) અવિશ્રાન્ત ઉત્કંઠા અને મનોવેદનામાં વીતાડવા પડ્યા છે? એ દરમ્યાન આપણે આપણું પ્રાચ્ય સામ્રાજ્ય જતું રહે, એ બીકથી નિરંતર કાંપતા રહ્યા છીએ. આપણે આપણા વિપક્ષીઓનાં આકસ્મિક અને ભયંકર અસ્ત્રસંચાલનથી ડર્યાં છીએ, આપણે આપણને શરમાવનારા વિજયના સમાચાર પણ નીચે માથે સાંભળ્યા છે. એ ઉપદેશની નિશાનીઓ તે સમયના ઇતિહાસનાં પાનાં પર આલેખાઇ રહી છે. મને ખાત્રી છે કે એ કદીપણ વિસરાઇ જશે નહિ; જ્યાં સુધી મરી ગયેલા યોદ્ધાઓનાં નામ તેઓની દુઃખી વિધવા પત્ની અને શોકથી સંતાપ પામતાં સંતાનોના હૃદયમાંથી દૂર નહિ થાય, જ્યાં સુધી આ બળવાના

શકીશું, સાધારણ પ્રજાના હક, લાગણી અને સામાજિક રિતરિવા-જોનો અનાદર કરી કેવળ સૈનિકોના બળ વડે આપણે સામ્રાજ્ય અને સત્તા કાયમ ટકાવી રાખીશું, તો તે વાકયને હું અસત્ય કહેતાં જરા પણ અચકાતો નથી હિંદ કેવળ તરવારનાં જોરથી આપણા તાબામાં રહેવાનું છે, માટે તરવાર પરજ આપણે વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત છે; બ્રિટિશ જાતિની તરવાર પર હિંદ સામ્રાજ્યની હયાતીનો આધાર છે; નવાઈની વાત તો એ છે કે રાજ્યના અધિપતિઓનાં હૃદય આવા વિચારોથી, આવા અભિપ્રાયોથી છલાછલ થઇ રહ્યાં છે.

આપણા સામ્રાજ્યની ખરી સત્તા, આપણી ઉદારતા અને સુશાસનપર આધાર રાખે છે. રહેવાશીઓના યોગ્ય અભિપ્રાયો, યોગ્ય ઇચ્છાઓને માન આપી ન્યાયાનુગત શાસનપદ્ધતિદ્વારા આપણાં પ્રાધાન્ય ઉપર સાધારણ પ્રજાનો ગાઢ વિશ્વાસ અને આસ્થા પેદા કરવાથી આપણું સામ્રાજ્ય અચળ રહેશે.

ઈ. સ. ૧૮૪૮માં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ હિંદ સામ્રાજ્યની દોરી હાથમાં લીધી ત્યારથી હિંદના બધા વર્ગોમાં અસંતોષ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. જ્યાં સાધારણ પ્રજામાં અસંતોષ અને અવિશ્વાસ વિરાજમાન થાય, ત્યાં બળવો ફાટી નીકળવાનાં બહાનાનો તોટો પડતો નથી. એ સ્થળે તો બધી બાબત ક્રોધ વધારવાનાં કારણરૂપ બની જાય છે; બધી બાબતને ઉદ્દેશી પ્રજા ઉન્મત્તપણે બૂમબરાડા પાડે છે. સર્વોપરિ સત્તાનાં સામાન્ય કૃત્યો પણ ક્રોધોન્મત્ત સંપ્રદાયના મસ્તકમાં અસંભાવનીય જ્ઞાન અને ધારણા પ્રવેશાવી શકે છે. જ્યાં અસંતોષ, સંદેહ અને કૌતુહલનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હોય, ત્યાં ચરબીવાળા ટોટા, કઠોર રાજ્ય પદ્ધતિ, તથા ખોટી ભવિષ્યવાણી પ્રજામાં ઉશ્કેરણી ફેલાવી શકે છે.[૧]

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને કદી આવો વિચાર આવ્યો નહોતો. ડેલ્હાઉઝીએ સ્વેચ્છાચારની ઉશ્કેરણીથી અયોધ્યા ખાલસા કરી જે વિપ્લવનાં બીજ વાવ્યાં હતાં, તેમાંથી વખત જતાં મોટું ઝાડ ઉત્પન્ન થયું પંજાબ જીત્યા બાદ સર હેન્રિ લોરેન્સે પોતાની સ્વાભાવિક પ્રતિભાવડે સ્પષ્ટ જોઈ લીધું, કે આ નવા પ્રદેશમાં બ્રિટિશ સરકાર કદી પણ લોકપ્રિય થઈ શકશે નહિ. સ્વાધીનતાપ્રિય શિખલોકો એકાએક ફિરંગીઓના તાબામાં વ્યવસ્થિત થતાં પોતાનું અપમાન થયું સમજશે; માટે આ રાજ્યનું ગોરા સિપાહીઓથી રક્ષણ કરવામાં નાહ આવે, તો અંદરનાને બહારના શત્રુના હલ્લા ખાળવાની સગવડ નહિ થાય. એવા વિચારથી તેણે સંખ્યાબંધ ગોરા સિપાહીઓ પંજાબમાં એકત્ર કર્યા હતા. બાકીની થોડી પલટણો (ગોરા સૈનિકોની) હિંદના બીજા ભાગોમાં ગોઠવવામાં આવી. આથી હિંદના બીજો વિભાગોનાં રક્ષણ માટે દેશી લશ્કરપર આધાર રાખવો પડ્યો. ત્યાર બાદ ઈંગ્લાંડને ક્રિમિયાની લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું ક્રિમિયાના વિગ્રહમાં ભાગ લેવા દેશી સિપાહીઓની માગણી થઈ. લોકો વિચારવા લાગ્યા કે ઈંગ્લાંડની વસ્તી ઘટી હોવાથી સિપાહીઓનો પણ તોટો પડ્યો છે, તે માટે સરકારને દરેક બાબાતમાં હિંદની મદદ લેવી પડે છે. હિંદી લશ્કરની મદદ વિના સરકારથી કાંઇપણ કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી.[1]

---

૧ ક્રિમિયાની લડાઇ વખતે હિંદમાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી લોકો ધારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાંડમાં સૈન્ય તો ખૂટયું છે, પણ તે સાથે પૈસા પણ ખૂટયા છે. Kaye, Sc War P. 345 note

ત્યાર બાદ જ્યારે અયોધ્યા ખાલસા કરવામાં આવ્યું, નવાબ વાજિદઅલીને પેન્શન આપી કલકત્તા મોકલવામાં આવ્યો, ત્યારે પ્રજાનો ગુસ્સો બહુ ઉશ્કેરાયો પંજાબની માફક અયોધ્યા સરહદપર આવેલું ન હોવાથી ત્યાં બહારના શત્રુઓ હલ્લો ખાળવા ખાતર ઘણું લશ્કર રાખવાની જરૂર જણાઇ નહિં અંગ્રેજોએ થોડું સૈન્ય લાવી અયોધ્યાપર યુનિયન જેક ફરકાવ્યો, અને એ થોડા સૈન્ય વડે સમગ્ર પ્રદેશની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું. આ પ્રમાણે અણધારી રીતે અયોધ્યા પર બ્રિટિશ પતાકા ઉડતી જોઇ પ્રજા અતિશય ચિંતાતુર થઇ ગઇ. તેણે જોયું કે અંગ્રેજોએ છેવટે હિંદના એક મુખ્ય મુસલમાની રાજ્યનો ભક્ષ લીધો. પ્રજાની વફાદારી ડગમગવા લાગી, વફાદારીને બદલે તિરસ્કારનાં મોજાં પ્રજાના હૃદયમાં ઉછળવા લાગ્યાં, પ્રજા ધારવા લાગી કે ધીમે ધીમે હિંદના બધાં રાજ્યો બ્રિટિશ સરકારનો ભક્ષ થઇ પડશે, ધીમે ધીમે સમગ્ર હિંદનો નકશો લાલ રંગથી રંગાઇ જશે. લોકો બબડવા લાગ્યા, દેશી રાજાઓને રસાતળમાં ડુબતા જોઇ પોતાની મિલ્કત વિદેશી ગોરા લોકોના હાથમાં છે એમ માની ગુસ્સાથી અતિશય આકુળ-વ્યાકૂળ થઇ ગયા.

અયોધ્યા કબજે કરવાથી સિપાહીઓ અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. બંગાળાના સિપાહીઓમાંના ઘણા ખરા અયોધ્યાના વતની હતા અયોધ્યાનાં દરેક ગામડામાં બ્રિટિશ કંપનિએ આપેલો પોશાક ધારણ કરનાર, બ્રિટિશ કંપનિ માટે લોહી રેડનાર, સિપાહીઓના કુટુંબીઓ વસતા હતા. આ સિપાહીઓ આબરૂદાર હિંદુવંશના અને કુલીન ગણાતા હતા. મુસલમાની રાજ્ય નષ્ટ થવાથી તેઓનાં જાતીય ગૌરવને કશી હાનિ થઇ નહોતી; વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થવાથી તેઓ પોતાનું

અપમાન થયું સમજતા નહિ. પરંતુ બીજાં કારણોથી તેઓને નુકશાન પહોંચ્યું હતું. અયોધ્યા જ્યાંસુધી પરરાષ્ટ્રના વર્ગમાં હતું ત્યાંસુધી તેઓ પોતાના દેશની પ્રજામાં જરા ઉંચા દરજ્જાના ગણાતા હતા. કંપનિના નોકર તરીકે દેશમાં તેને કેટલીક સગવડ મળતી. પ્રજા તેનું માન જાળવતી, બધા લોકો તેઓને મદદ આપવા તૈયાર રહેતા, બધા લોકો તેઓને પ્રસન્ન કરવા તત્પર રહેતા. સ્વદેશમાં કોઇપણ જાતનો જૂલમ વરતતો તોપણ તેઓને કશી આંચ ન આવતી, તેઓ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની કૃપાથી સહકુટુંબ આનંદમાં દિવસો ગુજારતા. સર હેન્રિ લૉરેન્સે એક સ્થળે લખ્યું છે કે, " સિપાહીઓ આગાઉ સમાજમાં જેવું માન મેળવતા તેવું માન અત્યારે મેળવતા નથી. તેઓ બીજાં રાજ્યો ખાલસા કરવાના મત તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે. કારણ કે બીજાં રાજ્યો બ્રિટિશ મુલક સાથે ભળતાં કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત થઇ જાય છે. તે સાથે બ્રિટિશ સરકારના શત્રુની સંખ્યા ઓછી થવાથી સિપાહીઓની જરૂર પણ ઓછી થતી જાય છે.× × ×
પરરાજ્ય ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ તમને પસંદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન એક વખતે મુંબાઇની ઘોડેસ્વાર ટુકડીમાંના એક અયોધ્યાના વતની સિપાહીને પૂછવામાં આવ્યો હતો. તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે, રાજ્ય ખાલસા કરવાની નીતિ અમે સારી ગણતા નથી. જ્યારે અમે ઘેર જતા હતા ત્યારે મોટા માણસ જેટલું આદરમાન મેળવતા. અમારાં ગામના મોટા માણસો અમને જોઇ ઉભા થઇ જતા. પરંતુ અત્યારે તો હલકા વર્ગના લોકો પણ અમારી સમક્ષ બીડીઓ ફૂંકે છે.[૧]

---

૧ Sir Henry Lawrence to Lord Canning. Ms. correspondence. પરરાજ્ય ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓ બહુ

અયોધ્યા બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાવાથી ત્યાંના વતની સિપાહીઓ આ રીતે ગુસ્સે થયા હતા. તેઓ નવાબના અમલમાં સ્વદેશમાં સાદર-માનને પાત્ર ગણાતા. તેઓના લશ્કરી પોશાક અને હથિયારોમાં કંપનિ બહાદુરનો પ્રતાપ ચમકતો જોઇ બધા લોકો તેઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતા, તેઓનાથી બ્હીને ચાલતા, તેમને બ્રિટિશ કંપનિના માણ-સો ધારી આદરમાન આપતા. કોઇપણ તેમની વિરૂદ્ધ વર્ત્તતા નહિ, કોઇપણ તેઓને નાખુશ કરવાનું સાહસ કરતા નહિ. પરંતુ જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં ગયું, જ્યારે બીજા લોકોની માફક સિપાહીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાધારણ રૈયત ગણાવા લાગ્યા ત્યારે તેઓનું આદરમાન કપૂરની માફક ઉડી ગયું. તેઓ સ્વદેશી લોકો સાથે એક કમિશનરના તાબાની રૈયત બન્યા. આથી સિપાહીઓ અયોધ્યા ખાલસા કરવાનાં પરિણામો બરાબર સમજી શક્યા. રાજ્યપરિવર્ત્તનને લીધે જે અસંતોષ ફેલાય, તે અસંતોષથી સિપાહીઓ પણ બચી શક્યા નહિ; સિપાહીઓ અને પ્રજા એકજ ક્ષોભથી એક બીજા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવવા લાગ્યાં.

ગુસ્સે થયા હતા, તે સિપાહીઓની આ કેટલીક વાતચીત પરથી સ્પષ્ટ થશે. લગભગ પચીસ વરસ પહેલાં એક સિપાહીએ પોતાના ઑફિસ-રને પૂછયું હતું કે, "હવે આપ લોકોએ પંજાબ તાબામાં લીધું હોવાથી સૈન્ય પણ ઘટાડશો ખરા." એક બીજા સિપાહીએ સિંધને બંગાળા ઇલાકા સાથે જોડાવાના સમાચાર સાંભળી જણાવ્યું હતું કે મને લાગે છે કે હવે લંડનને બંગાળા સાથે જોડવાનો હુકમ પ્રગટ થશે. Kaye, Sepoy War, Vol. I. 347. Note

આ પ્રમાણે અયોધ્યા ખાલસા કર્યા બાદ સિપાહીઓ બ્રિટિશ કંપનિ ઉપર અધિક વિરક્ત થઈ ગયા; ધીમે ધીમે કંપનિ તરફનો અનુરાગ નાશ પામવા લાગ્યો. સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા જ નથી; તેઓ સ્વદેશ અને સ્વજાતિના પ્રતિનિધિ રૂપે કાર્યક્ષેત્રપર અગ્રસર થાય છે. સ્વજાતિનાં ભલા માટે, સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવા ખાતર તેઓના વિચાર, ઇચ્છા અને અભિપ્રાય સતત્ પરિસ્ફુટ થતા જાય છે. સાધારણ બાબતો જાણવાની તેઓને ઘણી સગવડ હોય છે. તેઓ પોતાની છાવણીમાં જુદા જુદા દેશના જુદી જુદી જાતિના લોકો સાથે એકત્ર થાય છે. દૂરના મિત્રો સાથે પત્રદ્વારા વાતચીત કરે છે; બજારમાં થતી વાતો યાદ રાખે છે, અને કુતુહલતાને વશ થઇ દર વખતે દરેક વિષયની ચર્ચા કરે છે. તેઓ સરકારનો ઉદ્દેશ ઘણી વેળા સમજી શકે છે; પરંતુ હંમેશાં સંદિગ્ધ અને કુતુહલ પ્રિય હોવાથી કોઇ કોઇ વેળા સરકારના અભિપ્રાયને ઉલટા સ્વરૂપમાં પણ સમજે છે. અંગ્રેજ સરકારની કાર્ય પદ્ધતિનાં ગૂઢ તત્વ નક્કી કરવા જેટલી શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી; અંગ્રેજોની ગૂઢ રાજનીતિનું રહસ્ય જાણવા જેટલું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી. તેઓ અગાઉની માફક અંગ્રેજ ઓફિસરો સાથે વાતચીત કરી શકતા નહિ; તેથી તેઓ અપૂર્વ કલ્પનાનાં બળવડે નાના પ્રકારનાં અનિષ્ટકર સ્વપ્ન જોતા અને પોતાની કલ્પનાથી પોતેજ ઉન્મત બની દુઃસાહસિક કાર્યો કરવા તત્પર થતા.

તેઓની આ કલ્પના ઉશ્કેરનારા લોકોનો પણ તોટો નહોતો બ્રિટિશ સરકાર સંબંધની અનેક દંતકથાઓ તેઓ સન્મુખ ગાવામાં આવતી, અનેક ઉપકથાઓ તેઓનાં રૂંવાડાં ખડાં કરતી, અને નાડીઓમાં

ઝપાટાબંધ લોહી વહેવડાવતી. કંપનીનું રાજ્ય ફેલાવાથી તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર સંકીર્ણ થયું હતું. તેજ પ્રમાણે તેઓની સ્વજાતિનો ધર્મ ડુબવાનો રસ્તો મુક્ત થયો હતો. જે દેશ કંપનિના રાજ્ય સાથે જોડાતો, 'તે દેશમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવાની અને ત્યાંના રહેવાશી-ઓને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવાની સગવડ થતી. જે સિપાહીઓ ભયંકર ભૂખતરસથી પિડાતા પિડાના મરણને આરે આવી પડયા હોય, છતાં હલકી જાતિનું અડકેલું ખાતા પિતા નહિ.[૧] અત્યારે તેઓ પોતાના સંપ્રદાયમાં ખ્રીસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો નિહાળવા લાગ્યા એ સિવાય

૧. ઇ. સ. ૧૮૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે કર્નલ સ્કિનર ઉનરાના રાજા સાથેની લડાઇમાં ઘવાયો. લડાઇ બંધ પડયે મેદાન પર શી શી બિના બની, તે તેણે જાતે અવલોકન કરી નોંધી રાખી છે. એ નોંધમાં સિપાહીઓના ધર્માનુરાગના કેટલાંક દૃષ્ટાંતો મળે છે. કર્નલ સ્કિનરે લખ્યું છે કે " બપોર પછી ત્રણ વાગતાને શુમારે હું ઘવાઇ બેભાન થઇ ભોંય પર પડયો. બીજે દિવસે સવારમાં મને ભાન આવ્યું, ભાનમાં આવ્યા બાદ આજુબાજુ નજર કરતાં જણાયું કે મારી ચોતરફ આપણા ઘાયલ સિપાહીઓ પડયા છે. હું સૂર્યના તાપમાંથી બચવા માટે ધીમે ધીમે ચોપગાં પશુની પેઠે ચાલતો ચાલતો પાસેની એક ઝાડીમાં જઇ રહ્યો. મારી પાસે બીજા બે સૈનિકો હતા. તેઓમાંનો એક સુબેદાર અને બીજો જમાદાર હતો. એકના પગનું તળીઉં ગોળીના મારાથી છુંદાઇ ગયું હતું; બીજાના શરીર પર ભાલાના ઘા પડયા હતા. ભયંકર તરસથી અમે હવે કાયર થવા લાગ્યા; આજુબાજુ માણસોનું નામ - નિશાન જણાતું નહોતું. આવી અવસ્થામાં અમે આખો દિવસ મૃત્યુનો રાહ જોતા

હિંદની ઘણીખરી ધર્માદા જમીન ખાલસા થવાથી લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયાહતા હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના લોકોને પોતપોતાનો ધર્મ તજાવવા માટે કાયદા ઘડાયા છે, ધર્મના રીતરિવાજો તોડવા ખાતર, જેલમાં રસોયા રાખવામાં આવ્યા છે. વગેરે વગેરે વાતો દરેક છાવણીમાં, દરેક સૈનિક સમક્ષ સન્યાસીઓ અને ફકીરો સંભળાવવા લાગ્યા, એ રીતે

એકા પરંતુ હાય? મૃત્યુને બદલે રાત્રિ આવી; અમારા નસીબમાં મરણ કે મદદ બેમાંથી કંઇ લખ્યું નહિ હોય! પૂર્ણચંદ્ર ગગનપર પ્રકાશી રહ્યો હતો. મધરાતે અમે દારૂણ ટાઢથી થરથરવા લાગ્યા; ટાઢ એવી તો સખત હતી કે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો જીવતા રહીએ તો લશ્કરી નોકરી ન કરવી. અમારી ચોતરફ ઘવાયલા માણસો આર્ત્તનાદ કરી પાણી માગતા હતા. શિયાળનાં ટોળાં ચોતરફ શબને ફાડી ખાતાં હતાં. અમે પણ તેમનો ખોરાક થવા તૈયાર થયા છીએ કે નહિ, તેની તપાસ કરવા તેઓમાંના એકાદ બે અમારી પાસે આવજા કરતાં હતાં. અમે હોકારા કરી અગર પત્થર ફેંકી તેમને નસાડી મૂકતા હતા. આ પ્રમાણે એ ભયંકર રાત વીતી. સવારમાં એક પુરુષ અને એક ઘરડી ડોસીને ટોપલી અને પાણીનું વાસણ લઇ અમારા તરફ આવતી જોઇ. ડોસી બધા ઘાયલોને ટોપલીમાંથી રોટલી અને વાસણમાંથી પાણી આપતી હતી. મને પણ તેણે તે વસ્તુ આપી મેં તેનો તથા ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો. સુબેદાર ઉંચી જાતનો રજપુત હતો, પેલી ડોશી ચમાર હતી, તેથી તેણે એ ડોસી પાસેથી કંઇ ન લીધું. મેં આગ્રહપૂર્વક તેને પાણી તથા રોટલી લેવાની વિનંતી કરી. એટલે સુબેદારે કહ્યું કે "ચાલુ અવસ્થામાં આપણે થોડી ક્ષણમાત્ર દુનિયાપર રહેવાના છીએ, એ થોડા સમય

સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનું કાર્ય ઝપાટાબંધ થવા લાગ્યું. ફિરંગી સરકારને હરાવવાથી ઘણા લાભ થશે, તમે કુટુંબ સાથે ભારે સુખમાં સમય ગુજારશો, એવી લાલચો પણ સિપાહીઓ સમક્ષ રજૂ થતી હતી. એ સિવાય જે જૂતાં રાજ્યો કંપનિનાં સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયાં હતાં, તે રાજ્યના લોકો પણ સિપાહીઓનાં હૃદય ઉશ્કેરતા હતા. તેઓ જુદા જુદા વેશમાં, વિવિધ યુક્તિઓ લડાવી સિપાહીઓને ઉશ્કેરતા, ને એ યોગમાં મસ્ત બનેલા બ્રહ્મચારીના વેશમાં, ભટકતા મુસાફરના વેશમાં, રમકડાં વેચનારના વેશમાં, વગેરે ગમે તે વેશમાં તેઓ ગમે તે સ્થળે જતા, ગમે તે સૈનિકોને મળતા, તોપણ તેઓનો ઉદ્દેશ એકજ હતો કે સિપાહીઓનાં હૃદય ઉશ્કેરી આકસ્મિક વિપ્લવને માટે તૈયાર કરી મૂકવાં. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં તેઓને કંઇ મુશ્કેલી ન નડી. યોગ્ય સમયે સિપાહીઓનાં હૃદય રૂપી ક્ષેત્રમાં બીજ નંઈ પડયાં, અને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય ઘટનાઓને લીધે તે બીજમાંથી ફળફૂલથી લચી રહેલું વૃક્ષ બની તેણે હિંદને હચમચાવી નાખ્યું.

હિંદના નવા ગવર્નર-જનરલની નિમણુક કરતી વેળા બહુ ચર્ચા થાય છે. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી જેવા ઉતાવળે કામ કરનારા, કાર્ય-કુશળ માણસને બદલે કોને નીમવો એ સવાલે પણ ભારે ચર્ચા શરુ

માટે હું શું સનાતન ધર્મની મર્યાદા તજીશ? ના, હું કદી એ પાણી કે રોટલી લઇશ નહિ શુદ્ધ ધર્માવલંબી રહી દેહ તજીશ." Military Memoir of Lieutenant-colonel James Skinner Vol. I. P. *178*. Comp Dpuke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P. 75-76.

કરી. જેણે આઠ વર્ષના અમલ દરમિઆન કાર્યકુશળતાને લીધે હિંદનાં રાજનૈતિક ક્ષેત્રને વિષે ઘણા નવા વિષયો દાખલ કર્યા હતા, સ્થિરતા અને દૃઢતાથી જેણે પોતાની પદ્ધતિને સર્વત્ર વિજય પમાડી હતી, તે ગવર્નર જનરલની જગાએ કોની નીમણુક થશે, એ પ્રશ્ને બધાને ઉત્કંઠિત બનાવી મૂકયા હતા. હિંદીઓ આતુરતાપૂર્વક પોતાના ભાવી શાસનકર્તાની રાહ જોવા લાગ્યા. છેવટે સમાચાર આવ્યા કે લોર્ડ પામર્સ્ટનનો શિષ્ય, મહારાણી વિક્ટોરિયાનો પોસ્ટમાસ્તર જનરલ લોર્ડ કેનીંગ ડેલ્હાઉઝીની જગાએ નીમાયો છે.

લોર્ડ કેનિંગ અયોગ્ય અથવા અનુદાર પ્રકૃતિનો નહોતો. ઇટન અને ઓકસફર્ડમાં કેળવણી મેળવી તેણે સાહિત્ય અને ગણિતમાં ખાસ પ્રવીણતા મેળવી હતી. તે જે સમયે ઓકસફર્ડમાં ભણતો હતો, ત્યારે ગ્લેડસ્ટન, બ્રુસ, ફિલિમોર વગેરે તેનાં સહાધ્યાયી હતા. તેમાંના દરેક એક વખતે વ્યવહારનાં કાર્યક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સન્માન મેળવી ગયા છે[1]. કેનિંગ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર નિકળ્યો, ત્યારે તેની ઉમર એકવીશ વર્ષની હતી. તે સમયે પાર્લમેન્ટના બારણાં તેને માટે ખુલ્લાં હતાં પણ એમ એકદમ વ્યવહારમાં પડવું એ તેને પસંદ નહોતું. કેનિંગની વકતૃત્વ શક્તિ પ્રખર નહોતી તે સાધારણ રીતે શરમાળ સ્વભાવનો હતો માટે પાર્લમેન્ટમાં પોતે સફળતા મેળવી શકશે એવી તેને ખાત્રી નહોતી, તોપણ તેથી તેનો દુનિયાદારીમાં પ્રવેશ કરવાનો રસ્તો બંધ થયો નહોતો. કામિ-

૧. ગ્લેડસ્ટન ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન તરીકે, બ્રુસ હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલ્જીન તરીકે, અને ફિલિમોર એક વકીલ તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો.

-નીનાં કમનીય હૃદય આકર્ષવાની શક્તિ તેનામાં હતી. સરલતા, ઉદારતા અને નમ્રતામાં પવિત્ર પ્રેમની પ્રતિમૂર્તિ પ્રતિફલિત થઇ, તેનો મહાન બનાવી મૂકતી હતી. તે ભણી રહ્યા બાદ પ્રેમનું વિશુદ્ધ સૌંદર્ય ભોગવવા તૈયાર થયો. ઇ. સ. ૧૮૩૫ના સપ્ટેમ્બરની ૫મી તારીખે ચાર્લ્સ જોન કેનિંગ, શાર્લોટ સ્ટુઅર્ટ નામની એક કુમારીકા સાથે પરણ્યો. એ સ્ત્રી રૂપલાવણ્યવતી, અને વિનય નમ્રતાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હતી. પરણ્યા બાદ એક વર્ષે કેનિંગે પાર્લમેન્ટમાં પ્રવેશ કર્યો. આમની સભામાં તેને ૭ અઠવાડિઆં કરતાં સહેજ વધુ સમય ગુજારવો પડયો હતો, ત્યારબાદ તેણે લૉર્ડ–ઉમરાવની સભામાં જગો લીધી. કેનિંગ લગભગ વીશ વર્ષ ઉમરાવની સભામાં રહ્યો. એ લાંબા સમયમાં તેણે ઘણાં જોખમદારીવાળાં કામો સ્વીકાર્યાં હતાં. કેનિંગ પ્રથમ પરદેશખાતાંનો અન્ડર સેક્રેટરી થયો હતો. તેણે તે જગાપર રહી પોતાનું કર્તવ્ય અતિશય યોગ્યતા સાથે બજાવ્યું હતું. કર્તવ્ય બજાવતાં તેને બહુ આનંદ થતો. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં તેણે જંગલખાતાના મુખ્ય કમિશનરનો ઓદ્ધો સ્વીકાર્યો. ધીમે ધીમે તે કેબિનેટ–પ્રધાનમંડળનો સભાસદ અને પોસ્ટમાસ્તર જનરલ બન્યો.

આ પ્રમાણે કાર્યકુશળ અને અનુભવી રાજનીતિજ્ઞના હાથમાં લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પછી હિંદની જવાબદારી

ઇ. સ. ૧૮૫૫–૧૮૫૬ સોંપવામાં આવી. ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે ડિરેક્ટરોની એક સભા મળી. કેનિંગે એ સભામાં યથાવિધિ પ્રતિજ્ઞા લઇ હિંદના કારભારની જવાબદારી સ્વીકારી. તેજ દિવસે સાંજરે તેને માન આપવા ખાતર એક ખાણું આપવામાં આવ્યું. ઇંગ્લાંડમાં એવાં ખાણાં એક મુખ્ય યાદગાર

બનાવ તરીકે ગણાય છે. એવા બનાવો ચુપચુપ અગર આડંબર વિના પૂર્ણ થતા નથી. એ ઑગસ્ટ માસની પહેલી તારીખે એક વિશાળ ખંડમાં ઘણા આબરૂદાર માણસો, રાજપુરુષો વગેરે એકત્ર થયા હતા. ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિના પ્રમુખ ઇલિયટ મેકનોટને આ ખાણાની આગેવાની સ્વીકારી હતી. જેને આદરમાન આપવા આ ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું, તે આ વખતે ચુપ રહ્યો નહોતો. લૉર્ડ કેનિંગે એ સમયે ગંભીરતા પૂર્વક એક ભાષણ આપ્યું હતું, એ ભાષણમાં તેણે સરળતા પૂર્વક ઘણું કહ્યું હતું; પોતાની જવાબદારી અને કાર્યનાં મહત્વનો ઉલ્લેખ કરી સરળતા પૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. તેણે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું હતું કે, " એક વખતે આવી ભારે જવાબદારી સ્વીકારતાં હું સંકોચાત, એ કબુલ કરતાં મને શરમ લાગતી નથી પરંતુ અત્યારે કંપની પાસેથી મેં જે ભારે જવાબદારી ગ્રહણ કરી છે, તે પૂરેપૂરી રીતે અદા કરવામાં હું દર કલાકે, દર મિનિટે મારો અનુભવ, પ્રયત્ન અને એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરીશ." ત્યારપછી તેણે સભાપતિ મેકનોટન તરફ ફરી કહ્યું કે, "આપે આજે મને ડિરેક્ટર સભાની સાથે એકમત થઇ કાર્ય કરવાનો જે અનુરોધ કર્યો છે. તે માટે હું આપનો આભારી છું, અને એ સલાહ ખરા મન વડે પાળવાનું વચન આપું છું. હું જાણું છું કે આપ જે વર્ગના સરદાર છો, તેઓ તે વર્ગ કદીપણ વિશ્વાસનો દુરુપયોગ કરતો નથી. ચાલુ સરકારના મુખ્ય ઉપરી અમલદાર અને મારા સહકારીઓની અનુકંપા ઉપર પણ હું આધાર રાખું છું. સિવિલ અને સૈનિક ખાતું પરસ્પર એકસંપ રહી કાર્ય કરે તો હું બહુ આનંદ પામું છું. રાજકીય કાર્યનાં આ બે મુખ્ય ખાતાં સિવાય આપણ

દેશના લોકો સરકારનાં બીજા કોઇ પણ ખાતાને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હોય એમ મને જણાતું નહિ. આ એ ખાતાંના માણસોએ હિંદની ઉન્નતિ માટે ઘણું કાર્ય બજાવ્યું છે. આપ લોકોએ, આપના વર્ગમાંથી લડાઇ અને શાન્તિના સમયમાં એવા કાર્યકુશળ માણસોને ત્યાં મોકલ્યા છે કે જેને મેળવી યુરોપનું કોઇપણ રાજ્ય પોતાને ગૌરવશાળી માને. સાહેબો, એ લોકો વડે આપ પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એક એવું અતુલનીય દૃશ્ય પ્રગટ કરવા સમર્થ થયા છો કે પંદર કરોડ માણસો એક સમૃદ્ધિ સંપન્નમાં વિદેશી અમલ નીચે સુખ અને શાન્તિમાં દિવસો ગાળે છે."

ત્યાર બાદ કેનિંગે દરજ્જાના મહત્વ સંબંધમાં કેટલીક હકીકત કહ્યા પછી આ ભવિષ્યવાણી દ્વારા બધાને ચમકાવ્યા:—હું જાણતો નથી કે હિંદમાં કેવા બનાવો બનશે. હું આશા રાખું છું કે, અમે લડાઇના દાવાનળમાં સપડાશું નહિં. હું શાંતિમાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. પરંતુ હું એ કદી ભૂલી જઇશ નહિ કે, પૃથ્વીના બીજા ભાગો કરતાં આપણા હિંદ સામ્રાજ્યનું ભલું ઘણી બાબતમાં અદૃષ્ટ પર આધાર રાખે છે. હિંદનું આકાશ અત્યારે નિર્મળ જણાય છે. પરંતુ તેમાં એક હથેળી જેવડું વાદળું ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે. એ વાદળું ધીમે ધીમે વધી જઇ છેવટે આપણું સત્યાનાશ વાળી શકે તેમ છે. જે એકવાર બન્યું છે, તે ફરીથી પણ બની શકે. ઉશ્કેરણીનાં કારણો ઓછાં થયાં છે ખરાં, પરંતુ તે હજુ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયાં નથી. અત્યારે પણ ઘણા અસંતોષી અને ઉછૃંખલ માણસો આપણા તાબામાં છે. હજુ પણ કેટલાક એવા વિરોધીઓ રહ્યા છે કે તેઓ તરફ આપણે પૂરેપૂરી સાવચેતીથી જોયા સિવાય

રહી શકતા નથી, અને આપણી સરહદ પણ એવી સ્થિતિમાં છે કે તેના કોઇ ભાગમાં કોઇ પણ વખતે વિપ્લવ ઉત્પન્ન થઇ શકે. એ સિવાય કોઇ કોઇ ખંડીઆ રાજ્ય સાથે આપણો સંબંધ એવી સ્થિતિમાં છે કે હિંદ જેવાં એક વિશાળ સામ્રાજ્યની શાન્તિ જાળવવા માટે એ શક પડતાં સ્થળ ગણાય. અમે શાન્તિ જાળવવાને શક્તિમાન ન થઈએ તો પણ સન્માન, વિશ્વાસ, અને સત્કાર્યનાં બળ વડે શાન્તિ જાળવવાને યોગ્ય થઇ શકીએ. જ્યારે એ બધાંને બદલે લડાઈની જરૂર પડે, ત્યારે ખાસ ધીરજ અને વિચારપૂર્વક એ લડાઇ ચલાવી શકીએ. આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક લડાઇ ચલાવવાથી એ અવશ્ય થોડી મુદ્દતમાં બંધ પડવાની અને એનાં ફળ પણ અનિશ્ચિત આવશે નહિ. પરંતુ હું સંતોષપૂર્વક એ બધી શંકા હૃદયમાંથી દૂર કરૂં છું અને શાન્તિનું વિશાળ દૃશ્ય નજરે જોઉં છું. મને ખાત્રી છે કે હું એ શાન્તિમય રાજ્યમાં રહી આપની મદદ મેળવવાને શક્તિમાન થઇશ.''

જેઓએ લોર્ડ કેનિંગનાં પાર્લમેન્ટમાંનાં ભાષણો સાંભળ્યાં હતાં, તેઓ આ ભાષણ સાંભળી બહુ નવાઇ પામ્યા, અને મુક્તકંઠે વક્તાના વખાણ કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ના ઑગસ્ટની ૧ લી તારીખે લોકોએ જે ભાષણ સાંભળ્યું, તે ભાષણ પાર્લમેન્ટમાં થતાં ઘણાં ભાષણો કરતાં સર્વોત્તમ હતું. એ ભાષણ જેવું હૃદયગ્રાહી હતું, તેવુંજ ધીરજપૂર્વક અને ગંભીર અવાજે ઉચ્ચારવામાં આવ્યું હતું. એનું પ્રત્યેક વાક્ય અને પ્રત્યેક શબ્દ શ્રોતાઓનાં અંતઃકરણમાં અપૂર્વ લાગણી ઉત્પન્ન કરતા હતા, અને તેઓને ક્ષણકાળને માટે ભાન ભુલાવી દેતા હતા. કેનિંગે સંદિગ્ધ ચિત્તે જે હથેળી જેવાં

વાદળાંનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, એ વાદળું હિંદનાં આકાશમાં ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યું હતું; અને તે વિસ્તૃત થઈ બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તત્પર થઇ થઇ રહ્યું હતું. જેઓએ કેનિંગનું આ ભાષણ સાંભળ્યું હતું, તેઓ છેવટે એ ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઇ કેનિંગની અસાધારણ વિચારશક્તિ આગળ માથું નમાવતા હતા.

એ ખાણા વખતે એક બીજા રાજનીતિજ્ઞે હિંદ વિષે કેટલીક હકીકત કહી સંભળાવી હતી. લૉર્ડ પામર્સ્ટન હિંદનું જૂનું ગૌરવ, જૂનો મહિમા અને જુની ખ્યાતિ વિસરી ગયો નહોતો. અથવા હિંદને તેનાં પૂર્વ ગૌરવથી ગૌરવશાળી બનાવતાં જરાપણ શરમ રાખતો નહોતો. તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે " જુનો સુધારો પ્રથમ હિંદમાં ઉત્પન્ન થઇ મિસરવાટે આ તરફ પ્રસર્યો છે. આપણે એ સમયે અણઘડ આદમી હતા. પરંતુ અત્યારે આપણે એ સુધારાનાં નીચામાં નીચા પગથીએથી ઉંચામાં ઉંચા પગથીએ ચઢી એ પ્રાચીન સુધારાની જનની રૂપ હિંદ ભૂમિમાં સુધારો અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ. મને લાગે છે કે હિંદના લોકોને ઉંચામાં ઉંચા અને પવિત્રમાં પવિત્ર વિષયોનું દાન કરવું એ આપણા નસીબમાં લખ્યું લાગે છે." ત્યારબાદ લૉર્ડ પામર્સ્ટને લૉર્ડ કેનિંગની ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ કરી એ નાનું વાદળું કઇ જગાએ પ્રગટ થશે તે બતાવી આપ્યું.

જોકે લૉર્ડ કેનિંગે ઇંડિઆ ઓફિસમાં યથાવિધી પ્રતિજ્ઞા લઇ હિંદની રાજ્યધુરા ગ્રહણ કરી હતી, લોકો તેને હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે ઓળખતા હતા, તો પણ તે અગાઉની માફક થોડો સમય પ્રધાનમંડળના સભાસદ તરીકે અને પોસ્ટ માસ્તર જનરલ

તરીકેનાં કામ બજાવતો રહ્યો. પહેલાં એવું નક્કી થયું હતું કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પાસેથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદનો કારભાર સંભાળી લેવો. પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ ૧ લી માર્ચે ચાર્જ છોડવાનું જણાવ્યું એટલે કેનિંગને થોડો વખત રાહ જોવી પડી. કેનિંગ ધારતો હતો કે ડેલ્હાઉઝી અયોધ્યાની બાબતમાં કોઇ ખાસ બંદોબસ્ત કરવા અને ભવિષ્યની ઉથલપાથલની શંકા નિવારવા માટે વિલંબ કરે છે. એણે ધાર્યું કે આવા વિલંબથી મને કે ડેલ્હાઉઝીને કંઇ સગવડ મળે તેમ નથી. માટે આ વિલંબ પ્રથમ તો તેને ગમ્યો નહિ. તેણે એવો વિચાર કર્યો કે લોકોના મનમાં આમ વિલંબ કરવાથી એવો સંદેહ પેસી જાય કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી મુસ્કેલી આવી પડશે એવા શકથી નવો ગવર્નર જનરલ એવો તો ત્રાસ પામે છે, અથવા એ કાર્ય તેને એવું તો જૂલમી લાગે છે કે તે એ કાર્યમાં જરા પણ ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. આ બંને વિચારો ભૂલ ભરેલા હતા, કારણ કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો ઠરાવ પ્રધાનમંડળે કર્યો હતો. પ્રધાનમંડળના સભાસદ તરીકે કેનિંગે એ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. માટે અયોધ્યામાં બંદોબસ્ત ફેલાવવાને માટે કેનિંગને બહુ આગ્રહ હતો. એ માટે તેને ડેલ્હાઉઝી આમ સમય ગાળે એ ઠીક ન લાગ્યું. પરંતુ જ્યારે ડેલ્હાઉઝીનો છેલ્લો પત્ર આવ્યો અને એ છેલ્લા પત્રદ્વારા કેનિંગે જાણ્યું કે ડેલ્હાઉઝી ખાસ બનાવો માટે નહિ પણ સાધારણ બનાવો માટે કેટલાંક અઠવાડિઆં હિંદમાં ગાળવા માગે છે, ત્યારે તેણે કશી

આનાકાની કરી નહી; તે સંતુષ્ટ ચિત્તે ડિરેકટરો સાથે એકમત થયો.[1]

૨૧મી નવેમ્બરે કેનિંગે સજોડે વિંડસર જઇ, મહારાણી પાસે રજા લીધી. ૨૩મીએ તે પાછો લંડન આવ્યો. એ માસમાંજ કેનિંગ જન્મભૂમિ છોડી પોતાની સ્ત્રી અને ભત્રીજા સાથે હિંદ આવવા ઉપડયો. રસ્તામાં આવતું મિસર તેનું ધ્યાન આકર્ષી રહ્યું હતું, માટે મિસરની શોભા નિહાળ્યા બાદ તે જાન્યુઆરીની અધવચમાં સુએજથી વહાણમાં બેસી એડન આવી પહોંચ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. પૂર્વનાં સામ્રાજ્યપર પગ મૂકતાંજ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આજ્ઞા મુજબ તેને એક ગવર્નર જનરલના દરજ્જાને છાજે એવું માન આપવામાં આવ્યું. મુંબાઇમાં આડંબરની મણા નહોતી. કેનિંગે ૨જી ફેબ્રુઆરીએ મેકનોટન સાહેબને લખ્યું હતું કે, “ મને ગવર્નર જનરલની માફક આદરમાન આપવાનો હુકમ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી કાઢયો હતો;

---

૧ લૉર્ડ કેનિંગે ડિરેકટરોના પ્રમુખ મેકનોટનને આ પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો. “ પ્રથમ મને જણાયું હતું કે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી અયોધ્યાના બંદોબસ્ત માટે વિલંબ કરે છે, તે પરથી મેં ધાર્યું હતું કે તે પોતે બંદોબસ્ત કરવા રહેશે તો ઘણી અગવડ નડશે; પરંતુ હમણાં મેં જાણ્યું કે ડેલ્હાઉઝી સાધારણ કાર્ય માટે વાર લગાડે છે. માટે હું એ બાબતમાં કંઈ વાંધો લેતો નથી. મને આશા છે કે આપ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની માગણી કબુલ રાખશો, અને તે કહે તે દિવસે મને તેની જગાએ નીમશો. ” Lord Canning to Ms. Macnaghten. September 29, 1855. Ms. Corre spondence.

તેથી મને આ સ્થળે ભારે માન આપવામાં આવ્યું છે? જો કે એ આડંબર અને માન મેળવવાના મને ઇચ્છા નહોતી, અથવા તે મેળવવાની મેં આશા રાખી નહોતી. છતાં એ આડંબર અટકાવવાનો મેં કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો." કેનિંગ મુંબાઇથી મદ્રાસ આવ્યો ત્યાં તેનો સહાધ્યાયી લૉર્ડ હેરિસ ગવર્નર પદ ભોગવતો હતો. તે એ મિત્રના ઘરમાં કેટલાક દિવસો ગાળ્યા બાદ ફેબ્રુઆરી માસની આખરે કલકત્તા આવ્યો, અને તેજ દિવસે તેણે સરકારી મકાનમાં રીતસર પ્રતિજ્ઞા લઇ હિંદનો કારભાર ગ્રહણ કર્યો.

જેઓ હિંદના ગવર્નર-જનરલનું પદ સ્વીકારે છે, તેઓ સ્વદેશમાં ગમે તે મત ધરાવતા હોય, હિંદનાં કામ સંબંધમાં ગમે તે વિચારો દર્શાવતા હોય, છતાં અહિં આવતાંજ કામના બોજાને લીધે અતિશય વ્યાકુળ બની જાય છે. કાર્યનો પ્રવાહ એવો તીવ્ર વેગે વહે છે કે પ્રથમ તો એ પ્રવાહને ધીમો પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. સમય આ મુશ્કેલ કાર્ય પાર પાડવામાં મુખ્ય મદદગાર નીવડે છે. સમયની શક્તિ વડે આ કષ્ટકર કાર્ય ધીમે ધીમે સહન થાય છે. ગવર્નર-જનરલો અજાણ્યા સ્થળે આવી એકી સાથે સર્વોપરિ અધિકારી થઇ બેસે છે; અજાણ્યા વિષયો વિરુદ્ધ તેઓને ઘણી વેળા ભયંકર સંગ્રામ કરવો પડે છે તેઓનાં ટેબલ પર કાગળની પેટીઓ પર પેટીઓ લદાતી જાય છે. દરેક પેટીમાં અજાણ્યા સ્થળના બનાવોથી પરિપૂર્ણ કાગળો ભરેલા હોય છે. નવા ગવર્નર જનરલને નવાં સ્થળે આવ્યા બાદ આ કાગળો તપાસી હુકમ આપવો પડે છે. પરંતુ કેનિંગ આવાં કાર્યના બોજાથી પીડાયા છતાં નિરાશ ન થયો, અથવા તેણે દરેક બાબતનું તાત્પર્ય

દ્દી ઉદાસીનતા ન દર્શાવી. તે ધીરજથી વિચારપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યો, દરેક બાબતનું ખરૂં તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યો. ઇંડિઆ ઓફિસનાં વિશાળ મકાનમાં ૧ લી ઓગસ્ટે તેનાં મુખમાંથી જે વાક્યો બહાર પડયાં હતાં, તે બધાં મોઢાનાં વચનો નહોતાં, કેવળ શબ્દજ નહોતા. તે દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય કરવા લાગ્યો, ધૈર્યપૂર્વક કર્તવ્ય નક્કી કરવા લાગ્યો, અને સાહસપૂર્વક સર્વ પ્રકારની અડચણો ખસેડવા લાગ્યો, તે સમજ્યા વગર કોઇપણ કાર્ય કરવાનો હુકમ આપી હઠીલો સ્વભાવ દર્શાવતો નહિ. તે જાણતો હતો કે હિંદ વિષે મારે ઘણું જાણવાનું બાકી છે. હિંદ સંબંધમાં દરેક બાબત ખરી પદ્ધતિ મુજબ જાણ્યા સિવાય યથાવિધિ કર્તવ્ય બજાવવું મુશ્કેલ છે. આથી કેનિંગ આ દેશ વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન વિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે અનુભવી રાજપુરુષોને આદરમાન પૂર્વક નોતર્યા તેની પાસેથી બધી બાતમી મેળવી. જે જે રાજપુરૂષોને દેશી રાજાઓ વિષે અનુભવ હતો, જે જે રાજપુરૂષો લાંબા વખત સુધી હિંદમાં રહી હિંદીઓનો મનોભાવ જાણી શકયા હતા, તેઓએ કેનિંગને પોતાના અનુભવનો હિસ્સો આપી તેનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ બનાવવામાં મદદ કરી. કેનિંગ આ પ્રમાણે અનુભવી રાજપુરૂષોની મદદથી હિંદનો કારભાર ચલાવવા તૈયાર થયો.

એ સિવાય તેના મદદગારોમાં પણ ઘણા લાયક માણસો હતા. તેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિવડે હિંદની સ્થિતિ સમજી ગયા હતા. એ વખતે જનરલ જોન લો ડોરિન, જોન પિટરથાન્ડ અને બાર્નસ પિકોક હિંદી મંત્રિસભાના સભાસદ હતા. આ સ્થળે પહેલા માણસ માટે વિશેષ કંઇ કહેવાની જરૂર નથી. જનરલ લોના સ્વભાવ વિષે અમે

અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. લો ત્રેપન વરસ થયા હિંદી સરકારનું કાર્ય કરતો હતો. આ વખતે સરકારના વિરોધીઓ લો વિરૂદ્ધ કેવળ એકજ ફરિયાદ કરતા કે, તે વૃદ્ધ થતાં અશકત થઇ ગયો છે. જો કે લોએ મેહિદપુરનાં રણક્ષેત્રપર માલ્કમની પડખે રહી સમર કુશળતા બતાવી હતી, જો કે જુવાનીની ચંચળતા, દક્ષતા વગેરે ગુણો તેનામાં રહ્યા નહોતા, જો કે મધ્યાહ્ન સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો પરિવર્તનશીલ સમયના પ્રભાવથી કિંચિત નરમ થયાં હતાં. તોપણ તેની કાર્યકુશળતા તદ્દન લોપ પામી નહોતી. લો હવે એક બહાદુર યોદ્ધાના જેવો કર્મકુશળ અને બળવાન નહોતો ખરો, પરંતુ રાજનૈતિક ઉપદેશ અને રાજનૈતિક ચળવળમાં તે કોઇપણ રીતે અયોગ્ય નહોતો. તે સંધિવિગ્રહમાં ઉદાર સલાહ આપનાર અને રાજ્યનાં ભલા માટે યત્નશીલ ઉત્સાહદાતા હતો. કોઇપણ માણસ તેના જેટલો હિંદનાં રાજા અને તેઓનાં રાજ્યની ખરી સ્થિતિથી વાકેફ નહોતો; હિંદી પ્રજાનો મનોભાવ જણાતો નહોતો; અને ન્યાયપૂર્વક ધીરજ અને ઉદારતાપૂર્વક રાજ્યનું સાંગોપાંગ યત્ન કરવા તૈયાર નહોતો. તે હિંદીઓને બરાબર અનુભવી શકતો. લો ડેલ્હાઉઝીની કાર્યપદ્ધતિ અને અનુદાર મત જોઇ બહુ દુઃખી થતો હતો. તે જે રાજનીતિને વાસ્તવિક માનતો હતો, જે રાજનીતિ મુજબ તેણે અત્યાર સુધી કામ કર્યું હતું, જે રાજનીતિને તે હિંદની રક્ષક માનતો હતો જે રાજનીતિને તેણે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રાખી હતી, તે રાજનીતિની અવનતિ જોઇ હૃદયમાં બહુજ પીડાયો હતો. લો પોતાની નીતિ મુજબ વિચાર દર્શાવતો પણ ડેલ્હાઉઝી પોતાની હઠને લીધે એ ઉદાર મત તરફ ઉદાસીનતા બતાવતો, હંમેશાં એ ઉદારમતને પદદલિત કરી પોતાના વહાલા સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાને તત્પર રહેતો.

ડેલ્હાઉઝી લોના મતથી પાછો પડતો, છતાં તે કદીપણ તેનું અપમાન કરતો નહિ. તે હંમેશાં લોની જરાગ્રસ્ત સૌમ્યમૂર્તિનું યથોચિત સન્માન કરતો. પણ હવે એ હઠીલા ગવર્નર જનરલની મુદ્દત પૂરી થવા આવી તે ઇંગ્લાંડ ગયો. લોર્ડ કેનિંગે આવી લોની સૌમ્યમૂર્તિને માન આપવા ઉપરાંત તેના મતને પણ માન આપ્યું; તે તેના કહ્યા પ્રમાણે કરવા તૈયાર થયો.

જે બે સિવિલ અમલદારો એ વખતે હિંદી મંત્રીસભાના સભાસદો હતા. તેઓમાંનો એક માણસ ઘરતા યોગે અને બીજો પોતાના અનુભવના બળવડે એ ઓદ્ધાપર આવ્યો હતો. ડોરિન જો કે હિંદનાં રાજનૈતિક મેદાનમાં ૩૬ વર્ષ થયાં ઘૂમતો હતો, તે મંત્રિસભાનો મદદનીશ સભાપતિ હતો, છતાં તે શક્તિવાળો અગર દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો નહોતો. તે કોઇપણ રાજનૈતિક ચળવળમાં પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી શકતો નહિ. તે સરકારનો મહેસુલી ખાતાંનો મંત્રિ હતો; પરંતુ તેના અમલ દરમિયાન મહેસુલી ખાતામાં તેની કંઇપણ છાપ પડી હોય એમ જણાતું નથી. હિંદ વિષે તે બહુ થોડું જાણતો હતો, હિંદના રહેવાશીઓની સ્થિતિ વિષે તેનો અનુભવ બહુ થોડો હતો; તેનામાં એકાગ્રતા, ઉત્સાહ અગર હોશિયારી નહોતી; તે કેવળ પોતાની અવસ્થાથી સંતુષ્ટ રહેતો, રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે તેને કંઈ હાયવરાળ નહોતી. તે ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિનું સદા સમર્થન કરતો. તેની સંખ્યાબંધ ખાસ નોંધો કેવળ સમર્થન કરવા ખાતર સમર્થનની અનુચિત દલીલોથી ભરપૂર છે. અનુદાર રાજનીતિના સમર્થન સિવાય તેણે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય તેવું કોઇપણ કાર્ય કર્યું નથી. દીર્ઘદૃષ્ટિ અથવા અનુકંપા પણ તેને સુપથે દોરવા માટે મશાલ રૂપ થયાં નથી.

જૉન પિટર ગ્રાન્ટને હિંદમાં કામ કરતાં ત્રીશ વર્ષ થયાં હતાં; જો કે તે તેના સાથીઓ કરતાં નાનો હતો, છતાં તેણે સૌ કરતાં વધારે કામ કર્યું હતું. તેનામાં માનસિક દૃઢતા હતી. તે એ સમય દરમ્યાન કંપનિનો એક ઉત્તમ અમલદાર ગણાતો હતો, કોઇ પણ જુવાન સિવિલ અમલદાર જોન ગ્રાન્ટની માફક હોંશિયારી પૂર્વક કામ કરવાને સમર્થ થયો નથી. જોન ગ્રાન્ટ પોતાના વિચાર મુજબ સ્વતંત્રપણે કામ કરવા માગતો હતો; તેણે જેમ ઘણી વેળા ડેલહાઉઝીનાં કાર્યને અનુમોદન આપ્યું હતું, તેમ ઘણી વેળા તેનાં કાર્યનો વિરોધ પણ કર્યો હતો. તેની કાર્યપદ્ધતિ સરળ અને સુગમ હતી. તે અનાયાસે કર્તવ્ય નક્કી કરી શકતો, તે રસ્તે અગ્રેસર થતો અને કાર્ય પાર પાડતો. પરંતુ ગ્રાન્ટને સ્વતંત્રપણે મત આપવાની તક બહુ થોડી મળી છે. હિંદ અને હિંદીઓ વિષે તે બહુ જાણતો નહોતો. તેનું કામ ખાસ કરીને કાગળપત્રમાં પૂરૂં થતું. હંમેશાં ખાસ નોંધો લખી લખી, સરકારના કાગળપત્રોની ચર્ચા કરતાં કરતાં તે એવો તો પાકો થઇ ગયો હતો કે જો કોઇ કાગળોમાં સહેજ પણ ભૂલ હોય અને તેને લીધે જો સરકાર મહેસુલી હિસાબના ગોટાળામાં પડી જતી, તો તે એ કાગળો તપાસી તરતજ ભૂલ સુધારી આપતો. ગ્રાન્ટ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના અમલના છેલ્લા ભાગમાં મંત્રિસભાનો સભાસદ થયો હતો. તેણે જે ખાસ નોંધો લખી છે, તે નોંધો તે સમયના ઉત્તમ પત્રવ્યવહાર તરીકે ગણાય છે. તેની ખાસ નોંધોમાં સુવ્યવસ્થિત દલીલો કરવામાં આવતી, પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો અને ઠેકઠેકાણે ગંભીર રસીકતા તથા ગંભીર શ્લેષનો વિકાસ જણાઇ આવતો. સાધારણ રીતે જોન ગ્રાન્ટ વિદ્વાન અને ઉદાર પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જો કે એ ઉદારતા રાજનૈતિક ચતુરાઇને લીધે વખતો

વખત સંકુચિત થતી, તોપણ ગ્રાન્ટની સજ્જનતા વિષે કોઇ શંકા લાવી શકતું નહિ.

બાર્નેસ પિકોક સાહેબ કાયદા ખાતાના મંત્રી હતા. કાયદા બાંધવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એમાંજ તેમનો બધો સમય જતો. તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા અને સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા હતા. તેનું અંતઃકરણ વિશાળ હતું. પ્રખ્યાત વોકેનલના મુકદ્દમા વખતે પિકોક સાહેબનું કાયદાનું જ્ઞાન જણાઇ આવ્યું, તેમણે એ જ્ઞાનનાં જોરે હિંદનાં કાયદાખાતાના મંત્રીની પદવી મેળવી. પરંતુ હિંદી આચાર વિચારને હિંદી કાયદાનું જ્ઞાન તેઓને થોડું હોવાથી તેઓ દરેક વિષય અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ તપાસતા. ઈંગ્લાંડની પદ્ધતિ હિંદમાં પૂરેપૂરી રીતે વાપરી શકાય નહિ, એ વાતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. હિંદીઓ જુદી જુદી જાતના છે. તેઓના આચાર વ્યવહાર ને રીતરિવાજો જુદા જુદા છે. રીતભાતનાં લક્ષણો પણ જુદાં છે. માટે અંગ્રેજી સંસ્કારને અનુસરી કોઇપણ કાયદો ઘડતાં એ કાયદો દરેક વખતે એ જુદી જુદી જાતોને ઉપયોગી ન થઇ શકે. પિકોક સાહેબે અમુક સ્થળે હિંદીઓને આ રીતે અયોગ્ય રીતે સુધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી. તેમનો ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ પ્રબળ હતી. તે ઉત્સાહ પૂર્વક કાર્ય ક્ષેત્રપર ઉતરતા અને પોતાની શક્તિવડે પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડતા.

આવા મદદગારોની મદદથી લોર્ડ કેનિંગ હિંદપર અમલ ચલાવવા તૈયાર થયો. ટુંકામાં કહીએ તો ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ કંઇ અયોગ્ય માણસોથી બની નહોતી. જનરલ લો જેવો માણસ કાઉન્સિલમાં હોવાથી કાઉન્સિલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. જો કે લો મદ્રાસની લશ્કરી ટુકડીઓનો એક જૂનો સિપાહી હતો, છતાં તેનામાં

રાજનીતિનું જ્ઞાન અને હિંદનો અનુભવ જબરો હતો. આ બહુશ્રુત મદદગાર કેનિંગને ખોટી સલાહ આપે તેવો નહોતો.[1]

કેનિંગ જ્યારે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ્યોર્જ એન્સન હિંદનો વડો સેનાધિપતી હતો. જ્યૉર્જ એન્સનને વડા સેનાપતિનો હોદ્દો મળ્યો ત્યારે હિંદમાંના અંગ્રેજો બહુ નવાઈ પામ્યા હતા; કારણ કે તેઓએ સેનાધિપતિ એન્સનમાં કોઇ અસાધરણ સૈનિકના ગુણો જોયા નહોતા. એન્સનનું શરીર દુર્બળ અને કંઇક પ્રમાણમાં તેજ વિનાનું હતું. એન્સન બહુ ઉંચો કદાવર બાંધાનો નહોતો. તે માંદલા જેવો જણાતો હતો. વળી હિંદની આબોહવા ઘણી વેળા વિદેશીઓથી સહન થતી નથી; ઋતુઓના ફેરફારથી ઘણી વેળા તેઓનાં શરીરની તંદુરસ્તી પણ ફેરવાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના ઉનાળા અને ચોમાસાની આબોહવાએ એન્સનના શરીર પર એવું તો જોર દર્શાવ્યું કે લોર્ડ કેનિંગે વિલાયતમાં ઘણીવાર લખી જણાવ્યું કે મારો સૈનિક મિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ બનતો જાય છે, ધીમે ધીમે તેના શરીરનું વીર્ય અને તેજ અંતર્દ્ધાન થતું જાય છે.

એ વખતે દિવાની અને લશ્કરી વિભાગની સત્તા પરસ્પર સીમાબદ્ધ કે વ્યવસ્થિત નહોતી. આથી જ્યારે બંને વિભાગના વડા અધિકારીઓ જુદા મન પ્રમાણે વર્તતા ત્યારે બંનેનો મતભેદ તીક્ષ્ણ બની જતો. ઘટના યોગે આ વખતે પણ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે અમુક બાબતમાં મતભેદ પડયો, પરંતુ એથી

---

૧ લોર્ડ કેનિંગ હિંદમાં આવ્યા તે પછી મુદ્દતે જનરલ લો ઇંગ્લાંડ ગયો. ત્યાર પછીના વર્ષના શિયાળામાં (ઇ. સ. ૧૮૫૬–૫૭) તે હિંદમાં પાછો આવ્યો.

વખત સંકુચિત થતી, તોપણ ગ્રાન્ટની સજ્જનતા વિષે કોઇ શંકા લાવી શકતું નહિ.

બાર્નેસ્ પિકોક સાહેબ કાયદા ખાતાના મંત્રી હતા. કાયદા બાંધવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એમાંજ તેમનો બધો સમય જતો. તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા અને સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા હતા. તેનું અંતઃકરણ વિશાળ હતું. પ્રખ્યાત વોકેનલના મુકદ્દમા વખતે પિકોક સાહેબનું કાયદાનું જ્ઞાન જણાઇ આવ્યું, તેમણે એ જ્ઞાનનાં જોરે હિંદનાં કાયદાખાતાના મંત્રીની પદવી મેળવી. પરંતુ હિંદી આચાર વિચારને હિંદી કાયદાનું જ્ઞાન તેઓને થોડું હોવાથી તેઓ દરેક વિષય અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ તપાસતા. ઈંગ્લાંડની પદ્ધતિ હિંદમાં પૂરેપૂરી રીતે વાપરી શકાય નહિ, એ વાતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. હિંદીઓ જુદી જુદી જાતના છે. તેઓના આચાર વ્યવહાર ને રીતરિવાજો જુદા જુદા છે. રીતભાતનાં લક્ષણો પણ જુદાં છે. માટે અંગ્રેજી સંસ્કારને અનુસરી કોઇપણ કાયદો ઘડતાં એ કાયદો દરેક વખતે એ જુદી જુદી જાતોને ઉપયોગી ન થઇ શકે. પિકોક સાહેબે અમુક સ્થળે હિંદીઓને આ રીતે અયોગ્ય રીતે સુધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી. તેમનો ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિ પ્રબળ હતી. તે ઉત્સાહ પૂર્વક કાર્ય ક્ષેત્રપર ઉતરતા અને પોતાની શક્તિવડે પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડતા.

આવા મદદગારોની મદદથી લોર્ડ કેનિંગ હિંદપર અમલ ચલાવવા તૈયાર થયો. ટુંકામાં કહીએ તો ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ કંઇ અયોગ્ય માણસોથી બની નહોતી. જનરલ લો જેવો માણસ કાઉન્સિલમાં હોવાથી કાઉન્સિલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. જો કે લો મદ્રાસની લશ્કરી ટુકડીઓનો એક જૂનો સિપાહી હતો, છતાં તેનામાં

રાજનીતિનું જ્ઞાન અને હિંદનો અનુભવ જબરો હતો. આ બહુ-શ્રુત મદદગાર કેનિંગને ખોટી સલાહ આપે તેવો નહોતો.[1]

કેનિંગ જ્યારે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ્યોર્જ એન્સન હિંદનો વડો સેનાધિપતી હતો. જ્યૉર્જ એન્સનને વડા સેનાપતિનો હોદ્દો મળ્યો ત્યારે હિંદમાંના અંગ્રેજો બહુ નવાઈ પામ્યા હતા; કારણ કે તેઓએ સેનાધિપતિ એન્સનમાં કોઇ અસાધરણ સૈનિકના ગુણો જોયા નહોતા. એન્સનનું શરીર દુર્બળ અને કંઇક પ્રમાણમાં તેજ વિનાનું હતું. એન્સન બહુ ઉંચો કદાવર બાંધાનો નહોતો. તે માંદલા જેવો જણાતો હતો. વળી હિંદની આબોહવા ઘણી વેળા વિદેશીઓથી સહન થતી નથી; ઋતુઓના ફેરફારથી ઘણી વેળા તેઓનાં શરીરની તંદુરસ્તી પણ ફેરવાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના ઉનાળા અને ચોમાસાની આબોહવાએ એન્સનના શરીર પર એવું તો જોર દર્શાવ્યું કે લોર્ડ કેનિંગે વિલાયતમાં ઘણીવાર લખી જણાવ્યું કે મારો સૈનિક મિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ બનતો જાય છે, ધીમે ધીમે તેના શરીરનું વીર્ય અને તેજ અંતર્દ્ધાન થતું જાય છે.

એ વખતે દિવાની અને લશ્કરી વિભાગની સત્તા પરસ્પર સીમાબદ્ધ કે વ્યવસ્થિત નહોતી. આથી જ્યારે બંને વિભાગના વડા અધિકારીઓ જુદા મન પ્રમાણે વર્તતા ત્યારે બંનેનો મતભેદ તીક્ષ્ણ બની જતો. ઘટના યોગે આ વખતે પણ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે અમુક બાબતમાં મતભેદ પડ્યો, પરંતુ એથી

---

૧ લોર્ડ કેનિંગ હિંદમાં આવ્યા તે પછી મુદ્દતે જનરલ લો ઇંગ્લાંડ ગયો. ત્યાર પછીના વર્ષના શિયાળામાં (ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૭) તે હિંદમાં પાછો આવ્યો.

વ્યક્તિગત વિવાદ શરૂ થયો નહિ. લોર્ડ કેનિંગ અને સેનાપતિ એન્સન એક બીજા તરફ આદર દર્શાવતા. ધીમે ધીમે આ બાબત છાપે ચડી, વર્તમાનપત્રોએ અતિશયોક્તિપૂર્વક આ બાબતની ચર્ચા શરૂ કરી. આ ચળવળ કેવળ હિંદમાંજ બંધાઇ રહી નહિ; ઇંગ્લાંડમાં પણ આ ચળવળ શરૂ થઇ, ઇંગ્લાંડના લોકો પણ ચમકયા. અંગ્રેજો ધારવા લાગ્યા કે, હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે જરૂર મતભેદ પડયો છે, વાદવિવાદ થયો છે. પરંતુ હિંદના વડા દિવાની સત્તાધીશે લખ્યું કે "જો કે એક ખાસ બાબતમાં અમારી વચ્ચે મતભેદ છે, તો પણ સેનાપતિ સૌમ્ય સ્વભાવ એવો મનોહર છે, અને તે એવા સરળ સ્વભાવનો ગૃહસ્થ છે કે તેની સાથે કદી પણ વ્યક્તિગત વિવાદ થાય એ સંભવિત નથી.[1] એટલું તો ખરૂં કે આ મતભેદે બંનેનાં મન જુદાં કર્યાં નહોતાં.

---

૧. લોર્ડ કેનિંગ જુન માસમાં એન્સન વિષે લખ્યું હતું કે, "તેનો સ્વભાવ મનોહર છે. તેનો યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી બીજો કોણ છે, તે મારી જાણમાં નથી," ત્યારબાદ અકટોબર માસમાં તેણે આવાં વાકયો લખ્યાં છે કે, "આપે એન્સન અને મારી વચ્ચે વિવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી હું નવાઇ પામતો નથી, કારણ કે છેલ્લા બે ત્રણ માસ થયાં આ બાબત કલકત્તામાં ચર્ચાય છે. વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ ચર્ચા ચર્ચાઇ છે, મને લાગે છે કે બે બાબતમાં અમારી વચ્ચે મતભેદ પડવાથી આ ચર્ચા શરૂ થઇ છે. એ બેમાંનો પહેલો વિષય એ છે કે, જે અમલદારો રજા લઇ સ્વદેશ જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓની રજાની અરજી પોતે લઈ પછી ગવર્નરજનરલની કાઉન્સિલમાં મોકલવાની સત્તા સેનાપતિએ માગી હતી. બીજો વિષય

જયારે એન્સન સપ્ટેમ્બર માસમાં કલકત્તા છોડી સૈન્યની તપાસણી માટે વાયવ્ય પ્રાંત તરફ ગયો, ત્યારે તે ગવર્નર જનરલની સહૃદયતાથી મોહ પામ્યો હતો. એન્સન ગવર્નર જનરલની મિત્રતા અને સુજનતાથી આનંદ પામી કલકત્તા છોડી ઉત્તર તરફ ગયો, એ મિત્રતા અને સુજનતા તેની સ્મૃતિમાંથી કદી ખસી નહોતી.

ગવર્નર જનરલના ત્રણ સેક્રેટરિઓમાંના સિસિલબીડન હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (સ્વદેશખાતું), એડમનસ્ટન પરદેશખાતું અને કર્નલ બર્ચ લશ્કરી ખાતું સંભાળતા હતા. પહેલા બે જણ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને કાર્યકુશળ હતા. તેઓ જે વિભાગમાં હતા, તે વિભાગના કાર્યથી પૂરેપૂરા વાકેફ હતા. કેનિંગ આ મદદગારોની સહાયતાથી હિંદનાં વિશાળ સામ્રાજ્યપર રાજ્ય ચલાવવા તૈયાર થયો.

કારોબારી કાઉન્સિલ એ સમયે સાત સભાસદોની બનેલી હતી. ડોરિન એ કાઉન્સિલનો મદદનીશ સભાપતિ હતો. ઇલિયટ મદ્રાસનો, લિ ગ્રેઇટ મુંબાઇનો, કેરિ બંગાળાનો અને હેરિંગટન વાયવ્ય પ્રાંતનો પ્રતિનિધિ હતો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને સર આર્થર બુલર

એ છે કે ગવર્નરજનરલ દિવાની અને રાજનૈતિક વિભાગમાં જે અમલદારો નીમે, તેમાં પણ વડા સેનાપતિ સત્તા ચલાવવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ મેં એ બંને બાબતોમાં તેમના મતનું અનુમોદન કર્યું નથી, પરંતુ આવા મતભેદથી, આવા મતભેદને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ચભરાળથી અમારી વચ્ચે ખટપટ જાગી નથી. સેનાપતિ સેવા સજ્જન છે, કે તેમની સાથે વિવાદ થાય એ અસંભવિત છે. "Ms. Correspondence Comp. Kaye, History of the Sepoy War. Vol I., P. 394. Note.

પણ એના સભાસદ હતા. એ સભાસદોમાંનો કોઇ ઉદાર મતનો તો કોઇ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીના મતનો હતો.

હૅલિડે બંગાળાનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર હતો. કર્ત્તવ્ય પરાયણતા અને શ્રમશીલતા સાથે અનુદારતા અને અવ્યવસ્થિતતા એ હાલિડનું હૃદય ભરપૂર કરી રાખ્યું હતું. હાલિડે ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારો છતાં કઠોરતા દર્શાવતાં પાછું વાળી જોતો નહિ, તથા કેળવાયલો અને માર્જિત રૂચિવાળો છતાં લોકોનો ગુસ્સો વહોરી લેતાં અચકાતો નાહ. તે મ્હોડે અમૃત વરસાવી પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો, પણ કાર્ય કરતી વેળા ઝેરના ફુવારા ઉડાડી લોકોનાં હૃદયને કલુષિત કરી મૂકતો. તેના અભિપ્રાય સ્વતંત્રતાને પોષતા; તેની કાર્યપદ્ધતિ નિષ્ઠુરતાનું બળ પ્રબળ રાખવા તત્પર રહેતી. હિંદી શાસનવિધિના સુધારકો પોતાના સુધારાનાં કાર્યમાં હાલિડેએ પ્રવર્ત્તાવેલાં દૃષ્ટાંતો એકત્ર કરતા; જૂના હિંદી સિવિલિયનો પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પ્રસંગે હાલિડેએ પ્રવર્ત્તાવેલી પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. હાલિડે છાપખાનાની સ્વતંત્રતાનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. વર્ત્તમાનપત્રો ઉપર તે આટલો બધો શા માટે ગુસ્સે થયો હતો, તેનાં કંઇ વાજબી કારણો નહોતાં. તેણે વર્ત્તમાનપત્રોની તેજસ્વી અગ્નિશિખા પર હાથ લંબાવ્યો હતો, તેથી હાથ દાઝયો હોવાથી બાળકની માફક તેનાપર ગુસ્સે થયો હતો. એક વખતે તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી સાથે જાહેર વાદવિવાદમાં ઉતર્યો હતો. ગમે તે કારણથી હો પણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્યવાદિતા પર દોષારોપ મૂકવાની અનુમતિ આપી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જે કાયદો રચાઇ છાપખાનાની સ્વતંત્રતામાં થોડી મુદ્દલ આડખીલીરૂપ થઇ રહ્યો, તે

કાયદાના મુખ્ય પરિપોષક તરીકે હાલિડે સાહેબનું નામ મશહુર છે. કાયદાએ તેના હાથમાં જે સત્તા આપી હતી, તે સત્તાનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો. બળવા વખતે તે હિંદના અંગ્રેજોમાં અપ્રિય થઇ પડયો હતો. તેના પોતાના અમલદારો પણ એનાથી કંટાળેલા વર્ગમાં ભળ્યા હતા.

જેણે અસાધારણ પરાક્રમ બતાવી, શ્રીરંગપટ્ટણપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવ્યો હતો, તેનો પુત્ર મદ્રાસ ઈલાકાનો ગવર્નર હતો. લોર્ડ હેરિસ મળતાવડો, દયાળુ, અને ગંભીર પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેનો સ્વભાવ ઉદાર અને કાર્યપદ્ધતિ વ્યવસ્થિત હતી. તે સજ્જનતાને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતો, સત્યનિષ્ઠાને માન આપતો, સારી સલાહથી અતિશય પ્રફુલ્લ થતો. પીડાતી પ્રજાનું દુઃખ નિવારતાં જે કંઇ મહેનત પડે તેને તે મહેનત ગણતો નહિ; પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતાં તે લોકનિંદા સામું જોતો નહિ. તેણે એક તરફથી પ્રજા પર થતા જુલમ અટકાવવા માટે એક સમિતિ સ્થાપી હતી; અને બીજી તરફથી લોકનિંદાની ઉપેક્ષા કરી છાપખાનાની સ્વતંત્રતા વિરૂદ્ધ એક ખાસ નોંધ લખી, પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય બજાવવા એકાગ્રતા બતાવી હતી. દીર્ઘસૂત્રતા એ લોર્ડ હેરિસના અમલનો એક મોટો દોષ હતો. તેણે મદ્રાસ ઇલાકામાં જમાબંધીની શરૂઆત કરી હતી. એ કાર્ય ૩૬ વર્ષ ચાલશે એમ ધાર્યું હતું. અગાઉ તેની શાસનનીતિ મુસલમાન ધર્મ માનનારાની વિરૂદ્ધ જતી હતી, પરંતુ છેવટે એ વિરુદ્ધતા પહેલાં કરતાં ઓછી થઇ ગઇ હતી.

લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબાઇ ઈલાકાનો ગવર્નર હતો. વીશ વર્ષ પહેલાં તે મદ્રાસ પર અમલ ચલાવતો હતો. એ વખતે પરોણાગત

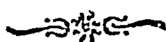
અને વિલાસીપણાને લીધે તેણે નામ કાઢ્યું હતું. મુંબાઇ ઇલાકાના ગવર્નર તરીકે તેણે શાસનવિભાગમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલવિન હતો. કેલવિન અગાઉ લોર્ડ આકલેંડનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો. ત્યારબાદ તે અનુક્રમે તેનાસરિમ પ્રાંતનો કમિશનર અને મુખ્ય જજ થયો હતો. છેવટે **વાયવ્ય પ્રાંત**ના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો ઓદ્ધો ખાલી પડયે તેની ત્યાં નિમણુક કરવામાં આવી હતી.

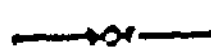
ભયંકર બળવો ઉઠયો તે પહેલાં ઇંગ્લાંડે આ રાજપુરુષોના હાથમાં પોતાનાં પૂર્વનાં સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્તની જવાબદારી સોંપી હતી.

ખંડ ૧ લો સમાપ્ત

સિપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો

સ્ફુલિંગ

ખંડ ૨ જો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશઃ—નવી રાઇફલ બંધુક–ટોટા–ડમડમ અને બરાકપુરના બનાવો–સિપહીઓની શંકા અને તેને લીધે ફેલાયલી ઉશ્કેરણી–બહેરમપુરનો બનાવ–૧૯મી રેજિમેન્ટમાં ગરબડ.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની જાન્યુઆરી

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલના અનંત સ્રોતને વિષે વિલીન થઈ ગઇ. ૧૮૫૭ ની સાલ પ્રસન્ન મુખે હિંદમાં આવી ઉભી. ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગના અમલમાં બધા સુખ શાન્તિની આશા રાખતા હતા. નવા વર્ષની શરુઆતમાં એ સુખ શાન્તિમાં કંઇ વિકાર જણાયો નહિ. અંગ્રેજ સેનાપતિઓ સિપાહીઓને

શાંત અને કર્તવ્યમાં ડુબેલા જોતા હતા. તેઓએ સિપાહીઓની કાર્ય-પદ્ધતિ તપાસી, છાવણીઓ સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી, છતાં ક્યાંએ બળવો ઉઠવાનાં ચિન્હો જોયાં નહિ. સિપાહીઓ શાંતિથી સમય વીતાડવા લાગ્યા, અગાઉની માફક શાંતિથી લશ્કરી પોશાક પહેરી વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થઇ અંગ્રેજ સેનાપતિ સમક્ષ કવાયત કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના શિઆળાનો પહેલો ભાગ તો આરધો પસાર થયો, સિપાહીઓની વફાદારીપર સેનાપતિઓને કંઇ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ. સર્વત્ર શાંતિ, સંતોષ અને આનંદના મોજાં ઉછળતાં હતાં. પરંતુ એકાએક એ શાન્તિનું દૃશ્ય ફેરવાઈ ગયું. એકાએક સંતોષને આનંદનાં મોજાંને બદલે અસંતોષ અને હિંસાનાં પ્રબળ તરંગો ઉછળવા શરૂ થયા. જે આકાશ પ્રથમ નિર્મળ અને સ્વચ્છ રહી લોકોની આંખોને ઠારતું હતું, તે આકાશમાં અકસ્માત્ એક નાની વાદળી ચઢી, ધીમે ધીમે તે મોટી થઇ આકાશને ઢાંકી નાખવા લાગી એ ભયંકર વાદળીની છાયા તળે લોકો ભયંકર અંધકારથી વિંટળાઇ ક્ષણે ક્ષણે સર્વ ધ્વંસકરી સંહાર મૂર્તિની રાહ જોવા લાગ્યા.

જેઓ અંગ્રેજ સરકારને તિરસ્કાર અને દ્વેષની નજરે જોતા હતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિથી જેઓ અતિશય શંકાશીલ બની ગયા હતા, સરકારની રાજનીતિથી જેઓ સંપત્તિભ્રષ્ટ તથા પદભ્રષ્ટ થઈ સાધારણ લોકોની હરોલમાં આવી પડયા હતા, સરકારના અપૂર્વ ન્યાયથી જેઓ પોતાના બાપદાદાના વખતનો ભોગવટો ખોઇ બેઠા હતા, તેઓ ઓચિંતા એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે મેદાને પડયા. તેઓનો એ ઉદ્દેશ મહત્ કે પવિત્ર નહોતો, ધીરજ અને વિવેક વગર દૂષણીય થઇ પડયો હતો. પરંતુ તેઓ અટકયા નહિ.

તક મળતાં સિપાહીઓ સમક્ષ તેઓ જાહેર કરવા લાગ્યા કે તમારા માલેકો તમને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવા માગે છે. જેઓ સિપાહીઓ-માં બળવો જગાવી બ્રિટિશ સરકારનો નાશ કરવા ઈચ્છતા હતા, તેઓ આ તક જતી કરે તેમ નહોતું. લગભગ અરધા સૈકા થયાં હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકારને વફાદાર રહ્યા હતા, એ દરમિયાન કદી પણ તેઓએ સરકાર સામે બેવફાદારી બતાવી નહોતી. પરંતુ અત્યારે તેઓનાં હૃદય અધીરાં થઇ ગયાં, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, "સરકારે હિંદી સિપાહીઓને માટે ચરબી લગાડેલા ટોટા તૈયાર કર્યાં છે." આ ઉડતી વાત કંઇ અંશે સત્ય હતી.

સિપાહીઓ અત્યાર સુધી " બ્રાઉન બેસ " નામની બંદુકો વાપરતા હતા. પરંતુ હવે એ બંદુકના માન ઓછાં થયાં હતાં. તેને બદલે એક ઉત્તમ જાતની બંદુક " બ્રાઉન બેસ " નું સ્થાન લેવા લાગી હતા, " બ્રાઉન બેસ " બંદુકની ગોળી જેટલે દૂર જતી તેના કરતાં નવી બંદુકની ગોળી વધારે દૂર જતી હતી. તેથી શત્રુઓ દૂર હોય તોપણ તેનાપર ગોળીઓ ચલાવવી ઠીક પડતી. આ નવીન બંદુક જાહેરમાં આવતાં સિપાહીઓ જરાપણ અસંતુષ્ટ બન્યા નહિ. ઉલટા લડાઇનાં અસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ થવાથી તેઓ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. સરકાર આવાં ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રો આપી કેળવી રણસ્થળ ઉપર હોંશિયારી દર્શાવવાની તક આપે છે, તે માટે તેઓ તેનો આભાર માનવા લાગ્યા. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાંભળ્યું કે નવી બંદુક વાપરવાની રીત શિખવવાનો બંદોબસ્ત થાય છે, ત્યારે તો તેઓના

આનંદની હદ જ ન રહી. દરેક છાવણીમાં આ બાબતની ચર્ચા શરૂ થઇ. દરેક સિપાહી પોતે નવી બંદુક વાપરી શકશે, એ વિચારથી હર્ષ ઘેલો બની ગયો. પરંતુ ચરબીવાળા ટોટા સિવાય એ નવી બંદુક ભરાતી નહિ એ ટોટા બધા અનર્થનું મૂળ હતું. એ ટોટા દાંતે કરડી બંદુકમાં ભરવામાં આવતા. સિપાહીઓ અત્યાર સુધી આનંદમાં મસ્ત બની ગયા હતા, એ આનંદ આ ટોટાએ દૂર કર્યો; વિષાદ અને નિરાશીએ તેઓનાં હૃદયમાં કાળાશ ફેલાવી દીધી. તેઓએ દીલગીરી સાથે સાંભળ્યું કે એ ટોટા મુસલમાનોને અસ્પૃશ્ય ગણાતા ડુક્કરની અને હિંદુઓની દેવી સમાન ગણાતી ગાયની ચરબીથી બનાવવામાં આવ્યા છે.

આ સમાચાર પ્રથમ કેવી રીતે ફેલાયા, આ સમાચાર સાંભળી સિપાહીઓમાં કેવો શક પેદા થયો; વગેરે બાબતો અમે અત્રે જણાવીએ છીએ. કલકત્તાથી આઠ માઇલ ઉત્તરમાં ડમડમમાં સિપાહીઓની એક છાવણી છે. આ ઠેકાણે બંગાળાના તોપચીઓનો મુખ્ય અખાડો હતો. અહીં સૈનિકો પોતાને ઉપયોગી અસ્ત્રવિદ્યા શીખતા અને ઘણા ખરા રણપંડિત વીરપુરૂષો પોતાના જીવનનો પરમ સુખમય સમય ગુજારતા. પરંતુ છેવટે આ સ્થાન જે ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાર્ય આ સ્થાનને અનુકૂળ જણાયું નહિ. બંગાળાનું તોપખાનું મીરતમાં લઈ જવામાં આવ્યું. સિપાહીઓની બરાકો તથા ઓફિસરોનાં ઘરોમાં બીજા માણસો રહેવા લાગ્યા. જે મકાનો અસ્ત્રશાસ્ત્રથી શોભતાં હતાં, તે સામાન્ય કારખાનાં અગર ગુદામના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયાં. ડમડમની છાવણી આ રીતે રૂપાંતર દશાને પ્રાપ્ત થઇ. આ વખતે તે છાવણી એક પ્રયોજનીય

કેળવણીનું સ્થાન બન્યું. જૂની 'બ્રાઉન બેસ' ને બદલે જે નવી બંદુકો આવી હતી. તે વાપરવાની કળા શિખવવા માટે સરકારે ત્રણ સ્થાનો નક્કી કર્યાં હતા. તેમાંનું ડમડમ એ એક હેતું. આ છાવણીમાં જાન્યુઆરી માસના એક દિવસે એક નીચ જાતના ખલાસીએ પાણી પીવા માટે એક બ્રાહ્મણ સિપાહી પાસેથી લોટો માગ્યો, પેલો બ્રાહ્મણ સિપાહી ગુસ્સે થયો, અને પોતાની જાતિની ઉત્તમતા જણાવી પેલા ખલાસીને લોટો આપવાની ના પાડી પેલા ખલાસીએ પેલા સિપાહીની મશ્કરી કરતાં કહ્યુ કે "ઉચ્ચ કે નીચ જાતિનો ભેદ હવે વાસ્તવિક રીતે જોતાં રહ્યો જ નથી. બધા એક થઈ જવાના છે, કારણ કે ટોટા ગાય ને ડુક્કરની ચરબીવાળા છે; અને એ ટોટા દરેક સિપાહીને દાંત કરડવાના હોવાથી કંપની બહાદુરના રાજ્યમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ રહેશે જ નહિ."

બ્રાહ્મણ અધીર હૃદયે ખલાસી પાસેથી ચાલ્યો ગયો, તેણે પોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને પેલા ખલાસીનાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં. તરતજ ડમડમની છાવણીમાં આ વાત ફેલાઇ ગઇ. ભયંકર વિપત્તિ ઉભી થવાથી બધા ચમકયા. બધા દીલગીર થઈ પોતાના જીવનનાં શોચનીય પરિણામ વિષે વિચારવા લાગ્યા. જે ટોટા ગાય ને ડુક્કરની ચરબીવાળા હોય તે ટોટા દાંતે કરડવા પડશે. અંગ્રેજ સરકાર હવે બધું એકાકાર કરવા માગે છે. હાય પ્રભુ ! છેવટે આમ બન્યું, કંપનિનાં રાજ્યમાં બધાનો ધર્મ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે ! બધા સિપાહીઓ આ પ્રમાણે ઉન્મત્ત બની અંગ્રેજ સરકારને દ્વેષની નજરે જોવા લાગ્યા. ટોટાની વાતને વ્યાખ્યાની જરૂર ન પડી, અતિશયોકિતમય કરવાની જરૂર ન પડી, સાદીસીધી વાત સામાન્ય

ભાષામાં જાહેર થઇ સિપાહીઓનાં હૃદયને ઉશ્કેરવા લાગી. અંગ્રેજ સરકાર એક ભયંકર શત્રુ હોય, એવો વિચાર દરેકનાં હૃદયમાં દૃઢ ભાવે પેસી ગયો. કવાયત વખતે ગોળ ટોપી પહેરવાનો રિવાજ શરૂ થવાથી વેલોરના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ જેવા ગુસ્સે થયા હતા, તેવીજ રીતે આ વાતથી ડમડમના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ ગુસ્સે થયા. પરંતુ ટોપી પહેરવાની અને ચરબીવાળા ટોટાની વાત ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનાં કારણરૂપ છતાં પહેલી કરતાં બીજી વાત સિપાહીઓને માટે અતિશય તિરસ્કારજનક, અધિક આશંકાજનક અને અધિક ક્રોધ જનક થઇ પડી હતી.

અંગ્રેજોએ બાહુબળ વડે અગર રાજનીતિના મહિમા વડે હિંદ પર સત્તા પ્રવર્ત્તાવેલી હોવા છતાં તેઓ હિંદીઓના મનના વિચારો સમજી શક્યા નહોતા. તેઓ હિંદીઓના બાહ્ય આચાર જોઇ જે કંઈ જાણી શક્યા હતા, તે પરથી તેઓએ છેવટના સિદ્ધાંતો બાંધ્યા હતા. આથી તેઓના સિદ્ધાંત ઘણી વેળા ખરા પડતા નહોતા. ઘણી વેળા તેઓ જેનો આભાસ પણ ન હોય તેને સત્ય તરીકે માની બેસતા; અથવા જે સાબીત થઇ શકે નહિ, તે પર વિશ્વાસ રાખી બેસતા. વળી જેનું છેવટનું પરિણામ ભયંકર આવવાની સંભાવના હોય, તેની પ્રથમ ઉપેક્ષા કરતા. કોઇ કોઇ વાતો વીજળીના વેગે હિંદના એક છેડેથી બીજે છેડે ફરી વળે છે, એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં, એક બજારમાંથી બીજા બજારમાં ફેલાય છે. વળી સરકાર જાણે તે પહેલાં એ વાત લોકોને મ્હોડે ફેલાઇ, સાધારણ પ્રજામાં એવી ચળવળ ફેલાવે છે કે બધા તેના વિચારમાં ન આવી શકે એવી ગતિ અને ફેલાવવાનો ગુણ જોઈ વિસ્મય પામે

છે. ૧ સાધારણ લોકોમાં ફેલાયલી જનશ્રુતિ વાયુવેગે સર્વત્ર ફેલાય છે, એ વાત ખોટી નથી. ઉડતી વાતો જોતજોતામાં વાયુવેગે ચોતરફ ફરી વળે છે. કોઇ પણ માણસ તેની ગતિં અટકાવી શકતો નથી, કોઇપણ માણસ તેની કાર્યશક્તિ તદ્દન નષ્ટ કરી શકતો નથી. ટોટાની વાત જ્યારે બજારેબજારમાં ગવાવા લાગી, દરેક છાવણીમાં એ વિષે ચળવળ શરૂ થઇ, ત્યાંસુધી સરકારને ભાન ન આવ્યું. સરકારે પહેલાં તો આ વાતમાં વિશ્વાસ દાખવ્યો નહિ, કારણ કે અગાઉ એ સંબંધમાં કંઇ વાત સાંભળવામાં આવી નહોતી. હિંદીઓના હૃદયના ઉંડા ભાગમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી શકિત કોઇપણ સરકારી અમલદારમાં નહોતી. હિંદીઓના ધર્મના નિયમો, તથા જાત્યાભિમાની સત્તા અનુભવમાં ઉતારવા જેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ તેઓનામાં નહોતી. તેઓ પાયા વગરના વિશ્વાસને વશ થઇ, બધી બાબતને પાયા વગરના સિદ્ધાંતો વડે તપાસતા હતા. આથી આ વાતની અપરિસીમ શક્તિ તેઓના ધ્યાનમાં ન ઉતરી. પરંતુ ટોટા સંબંધી જે વાત ફેલાઈ હતી, તેની શકિત ક્ષણે ક્ષણે પ્રજામાં વિકાસ પામતી

---

૧ ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં કાબુલની ગરબડ તથા અંગ્રેજોની ખુનરેજીના સમાચાર વડી સરકારને મળે તે પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉ મીરત અને કર્નાળના બજારમાં જાહેર થયા હતા અને ત્યાંથી કલકત્તા પહોંચ્યા હતા. જે સિપાહીઓ બ્રહ્મદેશ જવા તૈયાર થયા હતા. તેઓ બરાકપુરના બળવાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જાણે તે પહેલાં જાણી શકયા હતા. Kaye, Sepoy War. I., P. 491, Note.

જતી હતી. જ્યારે ગોરા લોકો અવિશ્વાસ પૂર્વક માથું હલાવી એની ઉપેક્ષા કરતા હતા, ત્યારે એ વાત વીજળીના વેગે હજારો માઇલની મુસાફરી કરી સિપાહીઓને સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી દલબદ્ધ કરતી હતી.

આ જનરવ પ્રથમ કોણે ફેલાવ્યો, કોણે તેની ઉદ્દીપકશક્તિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે નક્કી કરવું સહેલું નથી. સરકારની અગાઉની રાજનીતિને લીધે જેઓ સાધારણ સ્થિતિમાં આવી પડયા હતા, જેઓ પોતપોતાના બાપદાદાનો ભોગવટો ગુમાવી બેઠા હતા, જેઓ શોચનીય દશાને પ્રાપ્ત થઇ પોતાની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ગુજારતા હતા, તેઓ આ સમયે પ્રજાના મનમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનું કાર્ય કરતાં ચૂકયા નહોતા. કલકત્તાથી થોડે દુર મુચિઓલામાં અયોધ્યાનો પદભ્રષ્ટ નવાબ વાજીદઅલી નઠારા વર્ગના લોકો સાથે રહેતો હતો. તેનું વિશાળ, સમૃદ્ધ રાજ્ય અત્યારે કંપનિના મુલક તરીકે ઓળખાતું હતું. નવાબ વાજીદઅલી પ્રજાને સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી ન શકે, ચરબીવાળા ટોટાની વાત અતિશયોક્તિમય કરી સિપાહીઓમાં ભય ન ફેલાવી શકે. પણ તે ઉશ્કેરણીનાં એક મુખ્ય કારણ તરીકે જીવતો જાગતો બેઠો હતો, એ વાત નક્કી હતી. જેઓ તેના પક્ષમાં હતા, જેઓને તે અયોધ્યાનો નવાબ હતો ત્યારે કોઇપણ તરેહનો ફાયદો થતો હતો. તેવા લોકોએ અત્યારે તેને કલકત્તાના દક્ષિણ ભાગમાં કેદી હાલતમાં જોયો. અંગ્રેજ સરકારના આ શત્રુઓ વાજીદઅલીની દુર્દશા બતાવી સિપાહીઓનાં હૃદય વધારેં વધારે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. સિપાહીઓ વિચારવા લાગ્યા કે, સરકારે દેશના એક પ્રસિદ્ધ રાજાને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પર મુલકમાં કેદ કરી રાખ્યો છે, તો પછી અમારી તે વાત

જ શું કરવી! થોડા રોજમાં બધું એકાકાર થઈ જશે, બધા ફિરંગીના આચાર આચરશે, ફિરંગીનો પહેરવેશ પહેરશે. સમય જતાં આખો દેશ ફિરંગીમય બની જશે. આ વિચારથી સિપાહીઓની શાન્તિ જતી રહી; જે આશાથી તેઓએ કંપનિનું રાજ્ય વધાર્યું હતું, તે આશા ઉડી ગઈ. નિરાશાના ઘોર અંધકારે તેઓનાં હૃદય આવરી નાંખ્યાં. સરકારના વિરોધીઓ અગાઉથી તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. સરકાર લાલચ આપી અગર પોતાની ભૂલ સુધારી સિપાહીઓને વફાદાર રાખે, એવી આશાથી તેના વિરોધીઓએ પ્રથમથીજ સિપાહીઓનાં હૃદયમાં ભયંકર સંદેહ પેદા કરી દીધો હતો. આથી ટોટાની વાતે શરુઆતમાંજ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. શરુઆતથીજ પ્રજામાં એ વાત ફેલાવવામાં આવી હતી કે હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિઓને વટલાવાની અંગ્રેજોને ઘણો વખત થયાં ઇચ્છા હતી, અત્યારે એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ સિપાહીઓને વાપરવાનાં ટોટા પર ડુક્કર અને ગાયની ચરબી ચોપડી છે.

ધુંધવાતાં લાકડાં જેમ એક સાધારણ ફૂંકથી સળગી ઉઠે, તેમ ટોટાની વાત રૂપ ફુંકે પ્રજાના હૃદયમાં ધુંધવાતા અગ્નિને સળગાવ્યો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે અનિષ્ટનાં બીજ રોપ્યાં હતાં, તે અત્યારે ધીરે ધીરે ઉગી નીકળ્યાં. લોકોએ ઉદ્વેગ અને આશંકા સાથે એક પછી એક હિંદનાં મુખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો ખાલસા થતાં જોયાં હતાં. કંપનિના આ રાજ્યના વધારાથી પ્રજા સંતુષ્ટ નહોતી. પ્રજા હિંદી રાજાઓની સ્વતંત્રતા કાયમ રહે એવું ઇચ્છતી હતી, પરંતુ તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. રાજાઓની પેઠે પ્રજા પણ પોતાની થોડી ઘણી જમીન ગુમાવી બેઠી હતી; આથી પ્રજામાં ઘણો વખત થયાં

અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. પ્રજા બધો દોષ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિ પર નાખતી હતી. ત્યાર બાદ જ્યારે ટોટાની વાત ચોતરફ ઉડી, નગરે નગર, બજારે બજાર તે વિષે ચર્ચા થવા લાગી, ત્યારે આમ વર્ગ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. ટોટાએ તેઓનાં હૃદય ખરા સ્વરુપમાં ઉઘાડી નાંખ્યાં. જે અગ્નિ હૃદયમાં છૂપી રીતે ધૂંધવાતો હતો, તે આ ચળવળને લીધે સળગી ભયંકર દાવાનળના રૂપમાં પ્રગટ થયો,

ડમડમથી કેટલાક માઇલ ઉત્તરે–ભાગીરથીને કિનારે બરાકપુર આવેલું છે. તે એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે. બંગાળાના સિપાહીઓનો ઘણો ભાગ અત્રે રહે છે. છાવણી એક સુંદર, વિશાળ કુંજમાં આવેલી છે. પ્રકૃતિનું અલૌકિક સૌંદર્ય તથા મનુષ્યોનું બનાવટી શિલ્પ ચાતુર્ય–બંનેએ એકત્ર થઇ આ સ્થાનને પરમ રમણીય બનાવી મૂકેલ છે. પવિત્ર ગંગાનદીના કિનારાપરથી હરિયાળાં વૃક્ષોની ઘટા જોતાં હૃદય શાંત થાય છે. મનોહર કુંજના છેડાપર–ગંગાની તટ ભૂમી ઉપર ગવર્નર જનરલનો સુંદર બંગલો છે. કલકત્તાની ધમાલમાંથી મુક્ત થઇ કોઇ કોઇ વખત સમગ્ર હિંદનો શાસનકર્ત્તા અહીં આવી વસે છે. બરાકપુર રાજપુરુષોનું પ્રિયસ્થાન છે. ઘણા ખરા રાજપુરુષો આ ઠેકાણે વિશ્રાંતિ લેવા આવે છે, અને કલકત્તાની ભરચક વસ્તીમાંથી એ ઠેકાણે આવી શાંતિની પવિત્રતા જોઇ તૃપ્ત થાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં બરાકપુરમાં સિપાહીઓની ૪ પલટણો હતી. એ ચાર પલટણોમાંની બીજી ને તેંતાળીસમી પલટણે કંદહારને ટકાવી રાખવામાં સેનાપતિ નોટને બહુ મદદ કરી હતી અને કાબુલનાં ભયંકર યુદ્ધમાં અસાધારણ બહાદુરી બતાવી વિજયમેળવ્યો

હતો. બાકીના ચોત્રીસને સત્તરમી પલટણમાંની પહેલી પલટણે એક વખત હુકમ માનવાની ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામાં આવી હતી, અને તેને બદલે તેમાં નવા સિપાહીઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. સત્તરમી પલટણે બીજા શિખ વિગ્રહમાં બહાદુરી બતાવી સરકારને ખુશ કરી હતી. કર્નલ વ્હીલર ૩૪મી પલટણનો સેનાપતિ હતો. તેણે બીજી પલટણમાંથી આવી આ પલટણની સરદારી થોડાજ દિવસ પહેલાં લીધી હતી. ૪૩મી પલટણનો ઉપરી કર્નલ કેનોંડ હતો. તેણે પણ થોડા રોજ પહેલાં એ ટુકડીની આગેવાની સ્વીકારી હતી. સત્તરમી અને બીજી પલટણના સેનાપતિઓ ઘણાં વર્ષો થયાં પોતપોતાની ટુકડીમાં કામ કરતા હતા, તેઓ પોતાની પલટણમાં બાહુ જાણીતા હતા. છાવણીની જવાબદારી ચાર્લ્સ ગ્રાન્ટ ઉપર હતી. જોન હિયર્સે બધા સૈનિક વિભાગનો ઉપરી હતો.

સેનાપતિ હિયર્સેએ તા. ૨૮મી જાન્યુઆરીને રોજ આજ્યુટંટ જનરલને લખી મોકલ્યું કે "બરાકપુરના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયેલા છે, તેઓના હૃદયમાં અદેખાઈની આગ ભભુકે છે. કેટલાક કાવતરાખોરોએ, બનતાં સુધી કલકત્તાના બ્રાહ્મણોએ એવી ગપ ફેલાવી છે કે સિપાહીઓને જોર જુલમથી ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવશે. મને લાગે છે કે કલકત્તાના જે હિંદુઓ વિધવા વિવાહના વિરોધીઓ છે, તેઓ વિધવા વિવાહને કાયદાપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો ગણી, સૈનિકોમાંના છીછરાં માણસોને ઉશ્કેરે કે બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ બંધ પાડી, જૂલમપૂર્વક દરેકને ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાવવામાં આવશે. આ પ્રમાણે સરકાર તરફ અપ્રીતિ ફેલાવી, સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા એજ તેઓને મન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે." એ વખતે ચરબીવાળા ટોટા-

ની વાત બધાના કાનમાં ગુંજારવ કરતી હતી. બરાકપુરના બધા સિપાહીઓ એ બાબત જાણી ગયા હતા. સંદેહ અને અવિશ્વાસને લીધે બધાનાં મન ઉચક થઇ ગયાં હતાં. અંગ્રેજો પોતાને વટલાવવા માગે છે, એ વાતમાં અવિશ્વાસ રાખનારા સિપાહીઓની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. ઘણાખરાઓએ પોતાની મેળે અને બીજાઓએ બીજાના કહેવાથી નક્કી કર્યું હતું, કે ગોમાંસ તથા ડુક્કરનું માંસ ભક્ષક ફિરંગીઓ બધાને અપવિત્ર કરવા માગે છે. તેઓએ અમારો દેશ કબજે કર્યો છે, અને હવે અમારા દેશીઓના ધર્મનો નાશ કરવા માગે છે.

સિપાહીઓની દ્વેષવૃત્તિ હવે વિકાસ પામવા લાગી. જે હિંસા અને ક્રોધ તેઓનાં હૃદયને ખળભળાવી મૂકતાં હતાં, તે હવે જાહેર થવા લાગ્યાં. તેઓ અંગ્રેજોપર હુમલો કરી પોતાની દ્વેષવૃત્તિને સંતોષવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા. ડમડમમાં ટોટાની વાત જાહેર થયા બાદ કેટલાક દિવસે બરાકપુરનું ટેલિગ્રાફ સ્ટેશન સળગી ગયું. આ દાવાનળની રમત એટલેથી અટકી નહિ. દર રાત્રે અંગ્રેજ ઓફિસરોના બંગલાનાં ઘાસનાં છજાંપર સળગતાં તીર ફેંકાવા લાગ્યાં. કેવળ બરાકપુરમાંજ આ કરાલ અગ્નિના ભડકા જણાતા હતા એમ કહેવું યુક્ત નથી. બરાકપુરથી ઘણે દૂર આવેલાં રાણીગંજમાં બીજી પલટણની એક શાખા રહેતી હતી; ત્યાં પણ એજ ઉપાયે ઘેર ઘેર આગ સળગાવવામાં આવતી. ત્યારબાદ રાતને વખતે સિપાહીઓની સભા મળવા લાગી. દર રાત્રે બધા એકત્ર થઇ બ્રિટિશ સરકારના જુલમ વિષે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. સરકાર બધાને વટલાવવા તૈયાર થઇ છે, સનાતન જાતિ ભેદ પ્રથા તોડી ખ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવા

માગે છે, ઇત્યાદિ બાબતો એ રાત્રિસભામાં ચર્ચાવા લાગી. સિપાહીઓ એટલેથીજ અટક્યા નહિ. તેઓની સહીથી લખાયલા કાગળો કલકત્તા અને બરાકપુરનાની ટપાલ ઑફિસોથી જુદા જુદા ' સૈનિક-નિવાસોમાં જવા લાગ્યા. બધા સિપાહીઓ આ રાત્રિ સભામાં એકત્ર થતા નહિ, પત્રોમાં બધા સિપાહીઓની સહી કરવામાં આવતી નહિ. ફક્ત એટલુંજ જણાયુ છે કે સિપાહીઓ રાત્રિસભામાં એકત્ર થતા અને બીજાં સ્થળોના સૈનિકોને સરકારવિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ઉશ્કેરણી ભર્યા પત્રો લખતા. આ ઉપાયથી લશ્કરી છાવણીમાં ચરબીવાળા ટોટાની વાત ફેલાઇ ગઈ, સિપાહીઓ ભય અને ત્રાસથી ઉશ્કેરાઇ ગયા.

બરાકપુરથી લગભગ એકસો માઇલ ઉત્તરે-ગંગાને કિનારે બહરમપુરમાં એક લશ્કરી છાવણી છે. એ છાવણી પ્રકૃતિનાં એક અતિ રમણીય સ્થાનમાં આવેલી છે. પવિત્ર ભાગીરથી તેને ઘસાઇને ચાલી જાય છે. જે નવાબો એક વખતે દિલ્હીના પાદશાહના નામના તાબેદાર તરીકે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાપર એક છત્રે રાજ્ય ચલાવતા હતા, તેઓનો સુંદર રાજમહેલ આ છાવણીની નજીક આવેલો છે. ચાલુ પ્રસંગ વખતે મુર્શિદાબાદના નવાબની ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સત્તાને ગૌરવ નષ્ટ થયાં હતાં. નવાબ નાઝિમ અત્યારે પુષ્કળ ધનનો માલેક થઈ અસંખ્ય દાસદાસીઓ સાથે ભોગવિલાસી ધનવાનની માફક પોતાના સુંદર મહેલમાં દિવસો ગુજારતો હતો. લોકો અંગ્રેજના રાજ્યમાં તેની આવી શોચનીય દશા આંખો ફાડી ફાડી જોતા હતા. બહરમપુરમાં મોટી રેજિમેન્ટ નહોતી, તેની આજુબાજુનાં કોઈ પણ સ્થાને ગોરી રેજિમેન્ટની છાવણી નહોતી. ૧૯ મી

રેજિમેન્ટ, ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી અને કેટલાક તોપચીઓ બહરમપુરની લશ્કરી છાવણીમાં રહેતા હતા. આ બધા સિપાહીઓ જો અકસ્માત્ બંડ ઉઠાવત અને મુર્શિદાબાદના લોકો જો નવાબના નામથી તેઓને ઉત્તેજન આપત તો અંગ્રેજો ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડત, એ નિશ્ચિત વાત હતી. પરંતુ સ્થાનિક લોકોના હૃદયમાં કદી પણ એવો ભયંકર વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહોતો.

જ્યારે પ્રજાના હૃદયમાં અસંતોષ વ્યાપી જાય, એ અસંતોષની સાથે વેર વાળવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અગાઉથી સાવચેતી ન રાખવાથી એ હિંસા અને અસંતોષની ગતિ અટકાવવી મુશ્કેલ થઇ પડે છે. પ્રસ્તુત સમયે ઉપરી અધિકારીઓના એક નિયમને લીધે સિપાહીઓના અસંતોષને ઉશ્કેરણીની વાત ચોતરફ ફેલાવવામાં ઘણી સહાયતા મળી. જ્યારે બરાકપુરના શિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા ત્યારે એ સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે કામ પર મોકલવામાં આવ્યા. પ્રથમ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓને કેટલાક ઘોડાને સાચવવા માટે એક સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ એક અઠવાડિએ તે ટુકડીના બીજા કેટલાક લોકોને બીજાં કામ માટે એજ દિશામાં મોકલવામાં આવ્યા. તેઓને બહરમપુર સુધી જવાનું હતું. બહરમપુરના સિપાહીઓએ તેઓનો ચાર્જ લીધો એટલે તેઓને બરાકપુર પાછા ફરવાની રજા મળી. આથી સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે જઇ બીજા સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાની ભારે સગવડ પ્રાપ્ત થઇ. બરાકપુરમાં શું શું બન્યું છે, ત્યાંના સિપાહીઓ શા માટે સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થયા છે, અને કયા ઉપાયોવડે બીજા સિપાહીઓને પોતાના સાથમાં ભેળવવા માગે છે, એ બધું આ રીતે બહરમપુરની ૧૯ મી પલટણને જાણવાની તક મળી હતી.

જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બહરમપુર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા. લખનૌરમાં એ બંને પલટણો સાથે રહેતી હોવાથી તેઓમાં જુની મિત્રતા હતી. એક બીજા વચ્ચે જુની ઓળખાણ હોવાથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પોતાના જુના દોસ્તોને ચરબીવાળા ટોટાની વાત પૂછવા લાગ્યા. આ વાત હવે નવી રહી નહોતી, ટપાલ રસ્તે કે કાસદ વાટે આ ખબર બરાકપુરના સિપાહીઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે પહેલાં બે અઠવાડિઆં અગાઉ બહરમપુરની છાવણીમાં પહોંચી હતી.[1] સમાચાર પહોંચતાંજ બધા સિપાહીઓએ એ વાત સાંભળી, પરંતુ એ વાતથી બહરમપુરના સિપાહીઓમાં કંઇ વિકાર જણાયો નહિ. ત્યાંનો એકે સિપાહી વટલાવાની બીકે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાયો નહિ. સિપાહીઓને આ સમાચાર મળતાં જ તેઓએ સેનાપતિને જણાવ્યા. સેનાપતિએ દઢતાપૂર્વક કહ્યું કે, " જો તમારા મનમાં

---

૧. ૩૪ મી રેજિમેન્ટનાં જે બે નાનાં ટોળાં જુદે જુદે સમયે બરહમપુર ગયાં, તેમાંનું પહેલું ટોળું ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ બહરમપુર પહોંચ્યું, બીજું ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ પહોંચ્યું. બહરમપુરના સૈન્યના સેનાપતિ કર્નલ મિચેલે તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લખ્યું કે " આ પહેલાં પંદર દિવસ અગાઉ એક બ્રાહ્મણ હવાલદારે મને પૂછ્યું કે બધા કહે છે કે સરકારે દેશી સૈન્યને માટે ડુક્કર અને ગાયની ચરબીવાળા ટોટા બનાવ્યા છે, એનો અર્થ શું ? આ વડે સાબીત થાય છે કે આ સમાચાર અવશ્ય ફેબ્રુઆરી માસની શરૂઆતમાં જ બહરમપુર પહોંચ્યા હતા.

કંઇ શક હોય તો તમે એ ટોટા ખોલી જોઇ શકો છો, તમે તમારી નજરે એ વાતની પરીક્ષા કરી શકો છો," સેનાપતિનાં આવાં આશ્વાસનથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટ શાંતિ જાળવી રહી, પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતી રહી. પરંતુ જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બરાકપુરથી આવી ત્યાંના સિપાહીઓનાં મનની વાતો પ્રગટ કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેઓએ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે રાજધાનીના સિપાહીઓને દૃઢ ખાત્રી છે કે સરકાર આપણને અપવિત્ર કરવા માગે છે, આપણા સનાતન ધર્મનો નાશ કરવા ગેરવાજબી ઉપાયો લે છે, ત્યારે બહરમપુરના સિપાહીઓ શાંતિપૂર્વક ઉંડા વિશ્વાસને સંદેહપૂર્વક તેઓની વાતો સાંભળવા લાગ્યા. તેઓને ખાત્રી થઇ કે આ વાત વેદવાક્યના જેવી સત્ય છે. અમારા બરાકપુરના ભાઇઓ રાજધાનીની પાસેં રહે છે, સરકારનો છૂપો ઉદ્દેશ તેઓ અમારા કરતાં વધારે સારી રીતે જાણી શકે, માટે તેઓની વાત કદી પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ, સરકાર ખરેખર આવા ભયંકર ઉપાયોવડે બધાને વટલાવવા તૈયાર થઈ છે, આ રીતે બહરમપુરના સિપાહીઓ પણ આવા વિચારોના પ્રબળ તરંગથી દૂર રહી શક્યા નહિ, તેઓનાં હૃદયમાં પણ ચિંતા પેઠી, તેઓની વફાદારી ચૂર્ણ થઇ ગઇ. તેઓ હવે બ્રિટિશ સરકારને પોતાનો ભયંકર શત્રુ માનવા લાગ્યા અને એ ભયંકર શત્રુના હલ્લામાંથી પોતાનો પવિત્ર ધર્મ બચાવવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા.

જે દિવસે બરાકપુરના સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા, તેના બીજે દિવસેં ૧૯ મી રેજિમેન્ટને હુકમ આપવામાં આવ્યો કે તમારે આવતી કાલે સવારમાં કવાયત કરવાની છે. હુકમ આપવામા આવ્યો

તે દિવસે સવારમાં સિપાહીઓમાં કોઇપણ જાતની અશાન્તિ જણાતી નહોતી. તેઓની બહારની રીતભાત શાંત જણાતી હતી. પરંતુ સંધ્યાકાળ વખતે સેનાપતિ મિચેલના એક મદદગારે સિપાહીઓમાં અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાયલી જોઇ, તેણે એ સમાચાર સેનાપતિને જણાવ્યા. સવારની કવાયતને માટે તેઓને બંદુકની ' કેપ ' આપવામાં આવી, પરંતુ તેઓએ તે લેવાની ના પાડી. ટોટા અપવિત્ર વસ્તુમાંથી બનાવવામાં આવ્યા છે એવો અમને શક પડ્યો છે, એવું એ ના પાડવાનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું. સહકારી અધ્યક્ષે આ વાત સેનાપતિ મિચેલને જણાવી. આ સ્થળે જણાવવું જોઇએ કે સવારની કવાયત પહેલાં સૈનિકોને ટોટા આપવાનો રિવાજ નહોતો પરંતુ સૈનિકોના સામાન્ય વ્યવહાર માટે ટોટા દારૂખાનામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા, તે ટોટા ૧૯ મી રેજિમેન્ટના કોઇ કોઇ સિપાહીઓએ જોયા હતા. જે કાગળવડે એ ટોટા તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, તે ઉપરથી જોતાં બે જાતનો જણાતો હતો, એથી સિપાહીઓએ ટોટા જોતાં બે જાતના માન્યા. તેઓએ અગાઉથી સાંભળ્યું હતું કે કલકત્તાથી નવા ટોટા આવ્યા છે. આથી તેઓને ભારે સંદેહ ઉપજ્યો. તેઓએ હવે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર જુના ટોટા સાથે એ અપવિત્ર ટોટા ભેળવી દેવામાં આવ્યા છે. માટે હવે આપણને વટલાવતાં વિલંબ થાય તેમ નથી, સરકાર હમણાં જ આપણા પવિત્ર ધર્મનું અપમાન કરશે, અમને ગેરવાજબી ઉપાયે હંમેશને માટે વટલાવવામાં આવશે.

સેનાપતિ મિચેલ, પોતાની મદદનીશ મારફતે આ સમાચાર મેળવી તરતજ છાવણી તરફ જવા નીકળ્યો. તેણે છાવણીમાં આવી

દેશી ઓફિસરોને પોતાની પાસે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો, આ વખતે ખાસ ધીરજ બતાવવાની જરૂર હતી, ધીરજ સાથે દૃઢતા બતાવવાની જરૂર હતી. ન્યાયપરાયણ સરકારનાં માનનીય નામથી ધૈર્યપૂર્વક બધાને આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું હોત, અને જે સંદેહ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે ખોટો છે, તે ધૈર્યપૂર્વક સાબીત કરવામાં આવ્યું હોત, તો ઓફિસરો સંતોષ પામત. ઓફિસરો સાથે સૈનિકો પણ નચિંત થાત. પરંતુ સેનાપતિ મિચેલે ધૈર્યની ઉપેક્ષા કરી. તે પોતાના હૃદયનો ગુસ્સો રોકી શક્યો નહિ. ગુસ્સાને લીધે તેણે અધીરતા બતાવી અને ઓફિસરોનો શક દૂર કરવાને બદલે તેઓને ધમકાવ્યા. કર્નલ મિચેલે ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું કે, "ટોટાં એક વરસ થયાં તૈયાર થયા છે, તમારે શંકા રાખવાનું કંઇ કારણ નથી, જો હવે પછી કોઇ એ વાપરવાની ના પાડશે, તો આખી રેજીમેન્ટને બ્રહ્મદેશ અથવા ચીન મોકલી દેવામાં આવશે ત્યાં મરણ સિવાય બીજું કંઇ તમારા ભાગ્યમાં લખાશે નહિ. જેઓ સરકારના હુકમ વિરુદ્ધ વર્ત્તશે તેઓને ભયંકર શિક્ષા ભોગવવી પડશે." આવાં કઠોર વચનોથી ઓફિસરોનો શક દૂર થયો નહિ. તેઓએ તો પોતાના કર્નલને મુખે બધી વાત સ્પષ્ટપણે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેઓની એ ઇચ્છાપૂર્ણ ન થઇ. કર્નલને અધીરો થયેલો જોઈ તેઓને તેનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા ન રહી. ઉલટું એથી તો જે શક હતો તે દૃઢ થયો. તેઓને ખાત્રી થઈ કે જરૂર ટોટા અપવિત્ર કરવામાં આવ્યા છે, નહિ તો સેનાપતિ કદીપણ આમ ગુસ્સે થઇ બધાને એ વાપરવાનું કહે નહિ. ઓફિસરોએ ત્યારબાદ પોતાની જાહેરાતમાં પણ આ યુક્તિ વાપરી પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું હતું. એ જાહેરાતમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે "તેણે (કર્નલ મિચેલે) એવા ગુસ્સાથી હુકમ આપ્યો

કે અમને દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો કે બધા ટોટા ચરબી-વાળા કરવામાં આવ્યા છે; નહિ તો એ કદીપણ એવો ગુસ્સો બતાવત નહિ." ઑફિસરોએ સેનાપતિને ઉશ્કેરાઇ ગયેલો જોઈ આવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો. અને પોતાના પવિત્ર ધર્મને બચાવવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા.

સેનાપતિ મિચેલે પોતાનું ભાષણ પૂરૂં કર્યું. ઑફિસરો વધારે સંશયગ્રસ્ત થઇ ઘેર પાછા ફર્યા. સેનાપતિ પણ ઉદ્વેગપૂર્વક નાના પ્રકારની ચિંતા કરતો કરતો પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. એ વખતે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો. રાત્રિનો અંધકાર ધીમે ધીમે ચોતરફ ફેલાતો જતો હતો. સેનાપતિની ગાડી એ અંધકાર ભેદી આગળ વધતી હતી. તેની પડખે તેનો મદદનીશ બેઠો હતો. મિચેલનાં હૃદયમાં ચિંતા પેદા થઇ તેને વાતાવરણ ભારે જણાવા લાગ્યું. મુશ્કેલી ટાળવાનો ઉપાય કરવો જ જોઈએ. એ સમયે ૧૯ મી રેજિમેન્ટ કેવળ હિંદી સિપાહીઓની જ બની હતી. એ સિપાહીઓ સિવાય ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી તથા કેટલીક તોપો સાથે કેટલાક તોપચીઓની એક ટુકડી પણ છાવણીમાં હતી. મિચેલે આ ઘોડેસ્વાર અને તોપચીઓની મદદથી પાયદળ સેનાનો હલ્લો ખાળવાનો વિચાર કર્યો હતો કે નહિ, એ જાણી શકાયું નથી. પરંતુ પાયદળને બીક બતાવવી એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેણે બીક બતાવી બધી વિપત્તિ હડસેલી મૂકવાની આશા રાખી હતી. તેનો ગમે તે ઇરાદો હોય, પણ આ વખતે તેણે ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને પણ સવારે કવાયતનાં મેદાન પર હાજર રહેવાનો હુકમ કાઢયો; એ વાત ખરી છે.

આ હુકમ કાઢયા બાદ સેનાપતિ મિચેલ રાત્રે દશેક વાગ્યાને સુમારે સૂતો. પરંતુ તેને ઉંઘ ન આવી. તેના મગજમાં એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. ને નાના પ્રકારની દુશ્ચિંતાના સ્રોતમાં તણાવા લાગ્યો. એ સમયે છાવણી તરફ ઢોલનો શબ્દ અને તે સાથે અસંખ્ય લોકોનો અવાજ મિશ્ર થઇ જબરો કોલાહલ ઉઠયો. કોલાહલે મધરાતની શાંતિ તોડી મિચેલનાં શંકાશીલ હૃદયમાં ગંભીર શક પેદા કર્યો. ઢોલ અને અસંખ્ય લોકોના ભયંકર અવાજે છાવણીને કંપાવી મૂકી. આ ભયંકર કોલાહલ પરથી મિચેલ સમજી ગયો કે સિપાહીઓ એકત્ર થઇ બંડ ઉઠાવવા મથી રહ્યા છે. ઓફિસરો કર્નલ મિચેલ પાસેથી ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાંભળ્યું કે ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને કવાયતનાં મેદાનપર સજ્જ થઇ હાજર રહેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે. ત્યારે તેઓનો શક પ્રબળ થઇ ગયો; તેઓનો સંદેહ હવે દૃઢ વિશ્વાસના રૂપમાં બદલાઇ ગયો; તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, કવાયતનાં મેદાનપર પેલા અપવિત્ર ટોટા જોર-જુલમથી આપણને આપવામાં આવશે, ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓ એ સત્યાનાશ વાળનાર ઉદ્દેશને પાર પાડવા તૈયાર થાય છે. તેઓ આવાં ભયંકર વિચારોને અટકાવી શકયા નહિ. તેઓ સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થઇ ગયા. તેઓએ બધાને એક સમયે એકત્ર થવાનો સંકેત શી રીતે કર્યો હતો, તે સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી. ઉશ્કેરણીના વખતમાં બહુ થોડી મહેનતે અને બહુ થોડી હોંશીયારીએ બધાને એકત્ર કરી શકાય છે. બહરમપુરના સિપાહીઓ પણ આ સમયે ગંભીર સંદેહને વશ થઇ અધીરા બની ગયા હતા, બધા પોતાના

ધર્મને હાનિ થશે એવા ભયથી ઉન્મત્ત બની મેદાને પડયા હતા. બધા અસ્થિર તથા ધોરણ વિનાના હતા. આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓ રાત્રિના અંધકારમાં અવ્યવસ્થિત રીતે પોતાની મરજી મુજબ બરાડા પાડતા હતા. કોઇ બંદૂક ભરતું હતું, તો કોઇ બંધુક છોડવાના હુકમ આપતું હતું, કોઈ ટોળું તો આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ટોટા હોવાથી તે જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા, તે સ્થાન કબજે કરવા ધસતું હતું. આ રીતે મધરાતના ઘોર અંધકારમય સમયે બહરમપુરની છાવણી આવાં ભયંકર દૃશ્યનું ક્રીડાક્ષેત્ર બની રહી હતી.

સેનાપતિ મિચેલ આ કોલાહલ સાંભળી એક ક્ષણમાં સજ્જ થઇ છાવણી તરફ ચાલ્યો. સિપાહીઓ ભારે સંદેહથી માત્ર ઉશ્કેરાઈ ગયા છે કે ખરેખર સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવવા તત્પર થયા છે, એ એમાંની એકે વાત નિશ્ચિતપણે પ્રથમ તો તેના જાણવામાં ન આવી. તેણે ઘોડેસ્વારોને જેમ બને તેમ જલદી સજ્જ થવાનો હુકમ આપ્યો, તોપચીઓને પણ પોતપોતાની તોપો યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી દેવાનું કહ્યું. એ હુકમ તરતજ પળાયો. ઘોડેસ્વાર ટુકડી સજ્જ થઇ ઘોડાપર ચઢી. અંધકારમય રાતે મશાલના પ્રકાશમાં તોપચીઓ પોતાની તોપો સિપાહીઓ તરફ લઈ જવા લાગ્યા. સિપાહીઓએ દૂરથી તોપોનાં પૈડાંનો અવાજ સાંભળ્યો, મશાલના પ્રકાશમાં ઘોડેસ્વારોને પોતાના ભણી આવતા જોયા. આ દૃશ્યથી તેઓનું હૃદય વધારે ખળભળ્યું; તેઓ સશંક હૃદયે પોતપોતાને સ્થાને ઉભા રહ્યા, કોઇ નાઠા નહિ, તેમ કોઇએ લડાઇ પણ ન કરી. ઘણા ખરાના હાથમાં ભરેલી બંદુક હતી, પરંતુ કોઇએ ગોળી છોડી નહિ.

રાતના બે પહોર વીતી ગયા છે. ભયંકર અંધકાર ધીમે ધીમે

બહુ ભયંકર થતો જાય છે. સેનાપતિ મિચેલ એ સમયે યુરોપિઅન આફિસરોને પથારીમાંથી ઉઠાડી, સાથે તોપો લઇ, કવાયતનાં મેદાન પર આવી પહોંચ્યો, સિપાહીઓના હાથમાં બંદુક હતી, પણ તેઓમાંના કોઇએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો. આ વખતે સેનાપતિએ ધૈર્ય બતાવવાની જરૂર હતી. સેનાપતિ આ વખતે પણ શાંતિપૂર્વક બધાને સમજાવી શકત. પરંતુ મિચેલ સિપાહીઓની બીકનું કારણ સમજી શક્યો નહોતો. તે પ્રથમ કરતાં વધારે કઠોરતા બતાવી આ ગરબડ બંધ પાડવા તત્પર થયો. તેના હુકમથી તોપો ભરવામાં આવી, ઘોડેસ્વારો તોપો પાસે આવી ગોઠવાયા. ત્યારબાદ તેણે દેશી ઑફિસરોને એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો. હુકમ પ્રમાણે ઓફિસરો એકઠા થયા. તેઓ વળી સેનાપતિ આગળ આવી ઉભા, વળી તેનાં તીખાં તમતમતાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. આ મુશ્કેલીના વખતમાં સેનાપતિ મિચેલના મુખમાંથી જે વચનો બહાર પડયાં હતાં, તે ઈતિહાસમાં નોંધાયાં નથી, તેથી અમે તે વચનો અહીં નોંધી શકતા નથી. પરંતુ મિચેલે જેઓને સંબોધી આ ભાષણ કર્યું હતું, તેઓ એ ભાષણનો અર્થ એવો સમજ્યા હતા કે સેનાપતિ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને તોપે ઉડાવી દેશે; તે એ કાર્ય માટે આત્મવિસર્જન કરવા તૈયાર છે. દેશી ઓફિસરોએ ધીરજથી આ બધું સાંભળ્યું. પછી તેઓએ ધૈર્ય પૂર્વક કહ્યું કે "આ સમયે આ પ્રમાણે ગુસ્સે થવું ઉચિત નથી. સિપાહીઓ બીન અનુભવી ને વહેમી છે. તેઓ કેવળ બીકથીજ આટલા ઉશ્કેરાયા છે. તેઓને એવો વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે ઘોડેસ્વાર અને તોપચીઓને અમને મારી નાખવા માટે આણવામાં આવ્યા છે, તેઓ અત્યારે ઉશ્કેરાઇ ગયા છે, ગાંડા બની ગયા છે, કાર્યકારણ

સમજવાને અશક્ત બની ગયા છે. જો આપ ઘોડેસ્વાર તથા તોપચીઓને અહિંથી દૂર ખસેડી લો તો તેઓ હથિયાર છોડી શાંતિપૂર્વક પોતપોતાને કામે વળગશે."

ઓફિસરોનાં વચનો બંધ પડયાં. તેઓ મુંગામુંગા સેનાપતિ તરફ જોઇ શાંતિમય હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા. હવે શું કરવું, તે સેનાપતિ પોતે તરત નક્કી કરી શકયો નહિ. તે હવે સમજ્યો કે સિપાહીઓ પ્રબળ સંદેહથી ઉશ્કેરાઇ ગયા છે, ઇરાદાપૂર્વક સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તૈયાર થયા નથી. આવી અવસ્થામાં ઘોડેસ્વારની ટુકડી તથા બધી તોપો તેઓની સમક્ષ લાવવાનું કાર્ય યોગ્ય થયું નહોતું. સેનાપતિએ જો ઘોડેસ્વારોને પોતપોતાને સ્થળે સજ્જ થઇ રહેવાનું જણાવી પ્રથમ સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક વશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો ડહાપણનું કામ કર્યું ગણાત. ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ મીઠી વાતોથી શાંત ન થાત તો પછી તે અનાયાસે ઘોડેસ્વારોને તેઓની સમક્ષ લાવી શકત. પરંતુ સેનાપતિ મિચેલે એ રસ્તો લીધો નહિ. તેણે લાંબો વિચાર કર્યા વિના એકી સાથે બધું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય અને તોપો સિપાહીઓ સમક્ષ ખડી કરી દીધી હતી, તેથી હવે તે સિપાહીઓ પૂરેપૂરા વશ થાય તે પહેલાં તેઓને પાછા ફરવાનો હુકમ આપી શકયો નહિ. સેનાપતિ મુંઝાયો, શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિં. છેવટે તેણે દેશી ઓફિસરોને કહ્યું કે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓને પાછા ફરવાનો હુકમ આપવામાં આવે છે, પરંતુ સવારની કવાયત વખતે એ બધાને મેદાનપર હાજર થવું પડશે. ઓફિસરોએ વળી વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, " એમ કરવાથી સિપાહીઓ શાંત થશે નહિ, તેમ તેઓનો શક પણ દૂર થશે નહિ; કવાયત વખતે તોપો

ઘોડેસ્વારોને પોતાની સમક્ષ જોઇ તેઓને નાના પ્રકારના સંશય પેદા થશે. માટે અત્યારે ઘોડેસ્વારોને તોપચીઓને પોત પોતાને મથકે જવાનું કહેવું જોઇએ, અને સવારની કવાયત બંધ રાખવી જોઇએ." સેનાપતિએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો. ધીમે ધીમે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓ પોતપોતાને મથકે જવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે મશાલનો પ્રકાશ સિપાહીઓથી દૂર જવા લાગ્યો. સિપાહીઓ શાંત પડયા, મશાલની સાથે સાથે તોપો ને ઘોડેસ્વારોને દૂર જતા જોઈ તેઓ પોતાને નિરાપદ માનવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં ૧૯મી રેજિમેન્ટ કવાયતનાં મેદાન પર હાજર થઇ. આ વખતે સિપાહીઓમાં કંઈ પણ અશાન્તિ જણાઇ નહિ. તેઓ કંઇ પણ બડબડાટ કર્યા સિવાય પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. અકસ્માત્ ઉશ્કેરણીના તરંગને આધીન થવાથી તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા. પરંતુ ઉપરી અમલદારો આટલેથી અટકયા નહિ, સિપાહીઓને ફરીથી કર્તવ્યમાં જોડાયલા નજરેનજર જોતાં છતાં તેઓ સ્થિર રહી શકયા નહિ. શા કારણથી તેઓ સેનાપતિનો હુકમ ન માનવા તૈયાર થયા હતા, કયા કારણોએ તેઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવી હતી, વગેરે બાબતોની તપાસ શરૂ થઇ. આ તપાસ ઘણા દિવસ ચાલી, દેશી અને ગોરા ઓફિસરોની જુબાની લેવાઇ એ દરમિયાન સિપાહીઓએ ઉશ્કેરણીનાં કંઇપણ લક્ષણો જણાવ્યાં નહિ. તેઓ વિધિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. મુર્શિદાબાદના નવાબ નાઝિમ આ વખતે પ્રજામાં શાન્તિ જાળવવાનો બહુ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કર્નલ જયોર્જ મેકગ્રેગર નામના સૈનિક પુરુષ સાથે મસલત કરી તેઓ શાંતિ જાળવવા તૈયાર થયા. નવાબ નાઝિમનો પ્રયત્ન સફળ

થયો. મુર્શિદાબાદમાં કંઇ પણ પ્રકારની ગડબડ થઇ નહિ, બધી પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાનું કામ કરતી રહી.

જેઓ સૈનિકોનું ઉપરીપણું સ્વીકારે છે. રણનિપુણ પુરૂષો દર ક્ષણે દરેક કાર્યમાં જેની અનુમતિ મળવાની રાહ જોતા રહે છે; તેઓએ દર વખતે ધીરજ અને વિવેકને અનુસરી કામ લેવું જોઇએ. મુસ્કેલી ભર્યા વખતે અધીરતાથી કોઇપણ કાર્ય કરવા જતાં અથવા અવિવેકથી ન કરવાનું કાર્ય કરવા તૈયાર થતાં પરિણામ ઘણું ભયંકર આવે છે. જેઓ વીર છે, તેઓ પોતાના સરદારને દર-વખતે ખરા વીર પુરૂષની માફક ન્યાયી, ધૈર્યશીલ, ગંભીર અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરનારો જોવા ઇચ્છે છે. પરંતુ સેનાપતિ મિચેલ ૧૯મી રેજીમેન્ટ સમક્ષ આવી ધીરતા કે ગંભીરતા દર્શાવી શકયો નહિ. સેનાપતિના દોષથી ઘણી વેળા ઘણાં કુકાર્યો બને છે. આ બનાવમાં પણ સેનાપતિ મિચેલના દોષથી કુકાર્ય થયું હતું. કર્નલ મિચેલે ઉગ્રતા ન દર્શાવી હોત તો સિપાહીઓ ઉશ્કેરાત નહિ, જો એ સાહેબ ગુસ્સે ન થયા હોત તો દેશી ઓફિસરો સિપાહીઓને શાંત પાડવામાં કદી ઉદાસીનતા દર્શાવત નહિ.

અધ્યાય ૨ જો

વિષય દર્શનઃ—સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામાં થયેલા વિલંબનું કારણ—સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો—ચરબીવાળા ટોટા વિષે તપાસ—બરાકપુરના સિપાહીઓમાં અસંતોષની વૃદ્ધિ—સિપાહી મોગલ પાંડે ૩૪મી પલટણમાં ગડબડ-૧૯ મી પલટણનાં હથિયાર ઉતાર્યા.

દરેક દેશમાં અને દરેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં એવું જણાય છે કે વિપત્તિથી રાજ્યનું અમંગળ થવાનું હોય, તે એવી છુપી રીતે પોતાની અનિ• વીસ્તાર કરે છે કે તે વિપત્તિ ફળ આપવાને તૈયાર થાય તે પહેલાં રાજકર્ત્તાને તે વિષે બીલકુલ ખબર પડતી નથી. આ રીતે વિપત્તિને સમય મળવાથી તે ધીરે ધીરે શક્તિ સંગ્રહ કરી રાજકીય શાસનની વિરૂદ્ધ એવું પ્રચંડ બળ પેદા કરે છે કે છેવટે એને અટકાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ થઇ પડે છે. હિંદ જેવાં વિશાળ રાજ્યમાં એવી અવશ્યંભાવી વિપત્તિના સમાચાર જાણતાં બ્રિટિશ સરકાર જેવી વિદેશી સરકારને વધારે સમય લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે હિંદની ભાષા, લોકો અને આચાર વ્યવહાર જુદા હોવાથી સરકાર એ દરેક સંપ્રદાયનો મનોભાવ બરાબર સમજી શકતી નથી, હિંદના બધા વર્ગો, બધા ધર્મો, તથા બધા લોકોનો આશય દર વખતે સરકારના સમજવામાં આવતો નથી; આથી રાજા પ્રજા ઘણી વેળા અંધારામાં રહી એક બીજાનું મોં જોવાનો પ્રયાસ કરે છે. શાસનવિભાગના નીચા દરજ્જાના જે કર્મચારીઓ સાધારણ પ્રજામાં વસે છે. તેઓ કોઇપણ વિપત્તિનો આભાસ જણાતાં ઉપરી અમલદારોને જણાવે છે. પરંતુ એ સમાચાર શાસનવિભાગનો વાંકો રસ્તો ઓળંગી મુખ્ય શાસનકર્ત્તાના કાન પર પડે, તે પહેલાં તો વિપત્તિ ભયંકર અને અટકાવી ન શકાય તેવી થઇ જાય છે.

હિંદ સામ્રાજ્યનાં સૈન્યની બધી જવાબદારી વડા સેનાપતિ પર છે. પરંતુ ગવર્નર-જનરલના હાથમાં બધા વિષયની દોરી હોવાથી સૈનિક વિભાગનું કાર્ય પણ તેને નિયમિત રાખવું પડે છે. ગવર્નર

જનરલ પોતાની જવાબદારી સમજી સૈનિક વિભાગનાં કાર્ય માટે વડા સેનાપતિ પર આધાર રાખે છે. આ બે રાજપુરુષો એકજ ઠેકાણે રહેતા હોય તો ખાસ બાબતનો ફેંસલો થતાં બહુ વાર લાગે નહિ. પરંતુ ઘણીવેળા એવું બને છે કે, ગવર્નરજનરલ પોતાના સેક્રેટરી સાથે રાજ્યને એક ખુણે બેઠો હોય તો વડો સેનાપતિ રાજ્યને બીજે ખુણે બેઠો હોય, ઈ. સ. ૧૮૫૭ ની શરુઆતમાં આવી સ્થિતિ થઈ હતી. લોર્ડ કેનિંગ કલકત્તામાં હતો. વડા સેનાપતિની ઑફિસ વાયવ્ય તરફ હતી[1] અને સેનાપતિ પોતે કલકત્તામાં હતો. આજુટંટ જનરલ સિરતમાં હતો, તેની ઓફિસ કલકત્તામાં હતી. ચરબીવાળા ટોટાના સંબંધમાં જે કંઇ તપાસ કરવી જોઇએ, એ તપાસ કરવાની સત્તા આ લોકોના હાથમાં હતી. પરંતુ એ બધા એક જગાએ નહોતા, તેઓની ઓફિસો પણ એક જગાએ નહોતી, તેથી યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડી શકાયા નહિ. આ પ્રમાણે જે વિલંબ થયો તે છેવટે અનિષ્ટકર નીવડયો.

સૌથી પ્રધાન રાજપુરુષો જુદે જુદે સ્થાને હોવા ઉપરાંત રાજકીય શાસન વિભાગની કાર્ય પદ્ધતિને લીધે પણ બહુ વિલંબ થયો હતો. દરેક વિભાગમાં ખાસ સત્તાવાળા અનેક રાજપુરુષો રાજકીય

---

૧. બરાબર આજ સમયે સેનાપતિ એન્સનની સ્ત્રી ઇંગ્લાંડ જતી હોવાથી તે તેને વળાવવા માટે કલકત્તા આવ્યો હતો. સેનાપતિ કલકત્તામાં હતો તે દરમ્યાન સિપાહીઓ ચરબીવાળા ટોટાની વાતથી ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. પરંતુ એ બામત પર ધ્યાન આપવાની તક સેનાપતિને મળી નહોતી.

શાસનપદ્ધતિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નીમવામાં આવ્યા હોય છે. 'કોઈ આલીશાન મહેલમાં જવા માટે જેમ એક પછી એક કેટલાંક પગથિઆં પસાર કરવા પડે છે, તેમ કોઈ જરૂરી વિષય સૌથી મોટા રાજપુરુષને જણાવવો હોય તો જુદા જુદા ચઢતી સત્તાવાળા રાજપુરુષો મારફતે વડા અધિકારીને પહોંચાડવો પડે છે. કોઈ ભારેમાં ભારે વિષયની મીમાંસા કરવી હોય, તો નીચલા દરજ્જાના અમલદારને પોતાના ઉપરીને જણાવવું પડે છે. એ ઉપરી વળી પોતાના ઉપરિને જણાવે છે, આ રીતે પગથિએ પગથિએ ચઢી પેલો સંદેશો સૌથી વડા અધિકારીને પહોંચે છે. ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ ડમડમમાંની ૭ મી રેજિમેન્ટના સરદાર લેફ્ટેનેન્ટ બ્રાઇટે ચરબીવાળા ટોટાથી સિપાહીઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઇ છે, એ વાત અસ્ત્રાગારના અધ્યક્ષને જણાવી. અસ્ત્રાગારના અધ્યક્ષ મેજર બોન્ટેને એ સંદેશો બીજે દિવસે ડમડમની છાવણીના અધ્યક્ષને જણાવ્યો. એ અધ્યક્ષે એ સંદેશો બરાકપુરના સેનાપતિને લખી જણાવ્યો. કર્નલ હિયર્સે એ સંદેશો કલકત્તાના આજુટંટ જનરલની ઓફિસમાં મોકલ્યો. વિષય અગત્યનો હતો. આ સંબંધમાં તરતજ કંઈ પગલાં લેવાની જરૂર હતી. સેનાપતિ હિયર્સે એ માટે આ સંદેશો જેમ બને તેમ જલદી હિંદી સરકારને મોકલવાની ભલામણ આજુટંટ જનરલની ઓફિસને કરી હતી, અને તે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે, સિપાહીઓને પોતપોતાના ટોટા પોતાની મેળે તેલવાળા કરી લેવાનો અધિકાર આપવો જોઇએ. સેનાપતિ હિયર્સેનો પત્ર ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ આજુટંટ જનરલની ઓફિસને મળ્યો. તે દિવસે વખત ન હોવાથી કંઇ કાર્ય થઈ શક્યું નહિ. બીજે દિવસે રવિવાર હતો, માટે એ

દિવસે પણ હિયર્સેએ લખેલા ‘ઘણા જરૂરી’ પત્રને આજ્યુટંટ જનરલની ઓફિસમાં પડ્યું રહેવું પડયું. ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આજ્યુટંટ જનરલે હિયર્સેનો પત્ર વડી સરકારના સૈનિક વિભાગના સેક્રેટરી તરફ રવાના કર્યો. બીજે દિવસે સરકારે હિયર્સેના મતને ‘અનુકૂળ થાય એવો જવાબ આજ્યુટંટ જનરલની ઓફિસ તરફ રવાના કર્યો. ૨૮ મી એ ગવર્નમેન્ટની અનુમતિ સેનાપતિ હિયર્સેને મળી. સેનાપતિએ એ વાત બરાકપુરના બધા સિપાહીઓને જણાવવાનો હુકમ આપ્યો. પરંતુ આ જવાબ ફરી વળતાં બહુ વાર લાગી હતી. જવાબ આવ્યો તેને આગલે દિવસે એક દેશી ઓફિસરે કવાયત વખતે ટોટા વિષે સરકારનો કંઈ પણ હુકમ આવ્યો છે કે નહિ, એવો ખુલાસો પૂછ્યો. પરંતુ તે દિવસે કંઇ પણ જવાબ ન આવ્યો હોવાથી તેને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, હજુ સુધી કંઇ હુકમ આવ્યો નથી. જો ગવર્નર જનરલ અને સેનાપતિ હિયર્સેની વચ્ચે આજ્યુટંટ જનરલની ડખલગીરી ન હોત તો ચાર દિવસ પહેલાં જવાબ આવી ગયો હોત. જ્યારે ઉપરિઅધિકારીઓ ટોટા વિષે આમ લખાણપટ્ટી ચલાવતા હતા, તે વખતે સરકારના વિરોધીઓ સાહસપૂર્વક ભયંકર કાર્ય સાધવા માટે ભયંકર કાવતરાં ફેલાવતાં હતા.

આ ભયંકર વાત ધીમે ધીમે બંગાળામાંથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ફેલાઇ. પ્રથમ તો એ વાત ભયંકર હોય એવું એ પ્રાંતોમાં ન જણાયું, પણ છૂપી રીતે એ બધાને ઉશ્કેરવા લાગી. સરકારે આ વાતને વધુ વજન આપ્યું નહોતું, તેણે ધાર્યું હતું કે સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક સમજાવતાં તેઓની ઉશ્કેરણી આપોઆપ શાંત પડી જશે. આ વાત છેવટે ભયંકર દાવાનળ પ્રગટાવશે, એ વાતનો આ વખતે સરકારને

ખ્યાલ પણ નહોતો. પરંતુ વિપત્તિ છુપી રીતે શક્તિ મેળવતી હતી; લોર્ડ કૅનિંગ હજુ નવો સવો ગવર્નર જનરલ હતો, તેથી તે સૂક્ષ્મ રીતે દરેક વિભાગની કાર્યપદ્ધતિ તપાસી વળ્યો નહોતો. તેને ઘણીવેળા ઘણી બાબતમાં પોતાના સેક્રેટરી પર આધાર રાખવો પડતો હતો. હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી આ બાબત માટે જવાબદાર હતો. કંઇ પણ ગડબડ ઉઠતાં ગવર્નર જનરલને સારી સલાહ આપવી એ તેનું કર્તવ્ય હતું. કર્નલ રિચર્ડ બર્ચ એ વખતે હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી હતો, તેનાં ચરિત્ર અને કર્તવ્યનિષ્ઠાપર બધાને વિશ્વાસ હતો. કર્નલ બર્ચે જ્યારે સાંભળ્યું કે, ડમડમના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે, ત્યારે તે જરાપણ વિલંબ ન કરતાં એ બાબતની જાતિતપાસ કરવા ડમડમ ગયો.

ડમડમ આવ્યા બાદ કર્નલ બર્ચે સાંભળ્યું કે ચરબીવાળા ટોટા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે ખરા, પણ તેમાંનો એક પણ ડમડમ અગર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગના કોઇપણ સિપાહીને વાપરવો પડયો નથી. કર્નલ બર્ચ સિપાહીઓને શાંત પાડવા માટે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડવાની પેરવી કરવા લાગ્યો. તે સમજી ગયો કે, જે ડમડમમાં બન્યું છે, તે અવશ્ય બીજે પણ બને તેવું છે. જે જે ઠેકાણે નવી રાઇફલ વાપરવાની કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે તે ઠેકાણે ટોટા સંબંધમાં જરૂર કંઇ સંદેહ પેદા થશે જ. આથી જેમ બને તેમ જલદી આ ગડબડ શાંત પાડવાની જરૂર છે.

કર્નલ બર્ચ આવો વિચાર કરી ગવર્નર જનરલને મળ્યો, તથા તેની પાસે તેણે સિપાહીઓનાં હૃદયને આશ્વાસન મળે એવો કોઇ ઉપાય કામે લગાડવાની મંજૂરી માગી. મંજૂરી મળી. તરત જ

ડમડમ અને મિરતમાં એવો હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો કે, "કોઇ પણ સિપાહીને ચરબીવાળા ટોટા આપવામાં આવશે નહિ. સિપાહીઓ પોતાના ટોટા પર ગમે તે તેલી પદાર્થ લગાડી શકશે" અંબાલા ને શિયાળકોટમાં પણ એવો જ હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ચરબીવાળા ટોટા સિપાહીઓને આપવામાં આવે; સિપાહીઓ પોતાને મનગમતા પદાર્થ વડે ટોટા ચીકણા કરી શકશે, એવો સામાન્ય હુકમ જાહેર કરવા માટે કર્નલ બર્ચે વડા સેનાપતિદ્વારા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સબંધમાં કોઇને કંઇ મુશ્કેલી વેઠવી પડે તેવું નહોતું. છતાં મિરતમાં આ હુકમ વિરુદ્ધ એક હરકત ઉભી થઇ. ત્યાંના સૈનિક અમલદારે કલકત્તા લખી મોકલ્યું કે સિપાહીઓ કેટલાંક વર્ષ થયાં ચરબીવાળા ટોટા વાપરે છે, એ ટોટાપર ઘેટાંની ચરબી લગાડવામાં આવે છે. કલકત્તાની સરકારે આ બાબતમાં કશો વાંધો ન લીધો. તેણે હુકમ આપ્યો કે જો ઘેટાંની ચરબી અગર મીણ ટોટાપર લગાડવામાં આવતું હોય તો એ વાપરવામાં કાંઇ હરકત નથી.

કલકત્તાના કિલ્લામાં અને મિરતમાં અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય ચરબીવાળા ટોટા તૈયાર થયા હતા એ વાતમાં કંઇ સંશય નથી, વળી એ પણ ખરૂં છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના અકટોબર માસમાં એવા ઘણા ટોટા અંબાલા અને શિયાળાકોટની છાવણીમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ એ નવા ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા માટે આપવામાં આવ્યા નહોતા. તે વખતે તો સિપાહીઓ બંદુક વાપરવાની રીત માત્ર શીખતા હતા. બંદુક કેવી રીતે પકડવી, કેવી રીતે નિશાન તાકવું, તેની રચના અને ગુણ કેવા છે, એ બધું તેઓને શિખવાતું હતું. કેટલાંક અઠવાડિઆં સુધી સિપાહીઓ એ બધું

શીખતા રહ્યા, નવી બંદુક વાપરવાની રીત જાણવાથી તેમને બહુ આનંદ થતો; છેવટે જ્યારે ટોટાની જરૂર પડી ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે તે તેલવાળા અગર મીણવાળા કરી વાપરવા લાગ્યા.

સિપાહીઓનાં હૃદય આટલું કર્યા છતાં શાંત થયાં નહિ. જે ઊંડી બીક તેઓનાં હૃદયમાં પેસી ગઇ હતી, તે નીકળી નહિ. અગાઉ એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં જે ગપાટા ફેલાયા હતા, તેથી સિપાહીઓનાં હૃદય ધીમે ધીમે અંધકારમય થતાં જતાં હતાં. આ અંધકાર દૂર કરવાની ખાસ જરૂર હતી. અપવિત્ર ચરબીનો સ્પર્શ કરવો પડશે એ એકજ વાતથી સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા નહોતા. મિરતમાં તો બ્રાહ્મણોના છોકરાં પણ ચરબીવાળા ટોટા બનાવવાના કામ પર જતાં હતાં. એથી કોઇને કશી જાતની હરકત પડતી નહોતી. સિપાહીઓને ટોટા દાંત વડે કરડી બંદુકમાં ભરવા પડતા સરકારે ધાર્યું કે એ ખાતર સિપાહીઓમાં અસંતોષ ફેલાયો છે. આથી મેજર બન્ટન નામના એક સૈનિક પુરુષની સલાહ મુજબ એ પદ્ધતિ પણ ફેરવી નાખી સરકારે હુકમ કાઢ્યો કે, સિપાહીઓએ નવા ટોટા દાંત વડે ન કરડતાં હાથવડે ઉઘાડી બંદુકમાં ભરવા પરંતુ આથી પણ સિપાહીઓ શાંત ન થયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ટોટા દાંત વડે કરડી બંદુકમાં ભરવાની અમને ટેવ પડી છે. વળી ઉતાવળ વખતે તો આ ટેવ મુજબ કાર્ય કરવું જોઇએ માટે આ ફેરફારથી સિપાહીઓમાં સંતોષ ફેલાયો નહિ. સિપાહીઓ અગાઉની પેઠે દીલગીર હતાશ અને સૂનમૂન થઇ કામ કરવા લાગ્યા

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં સેનાપતિ હિયર્સેએ બરાકપુરથી લખ્યું હતું કે, “ કેટલાક દિવસ થયાં હું અહીંના સિપાહીઓનો

મનોભાવ તપાસતો આવું છું કેટલાક નઠારા લોકોની ઉશ્કેરણીથી તેઓ અધીરા થઇ ગયા છે. એ નઠારા લોકોએ તેઓને એવું સમજાવી દીધું છે કે સરકાર તમારી જાતિ અને ધર્મનો નાશ કરી તમને ખ્રીસ્તિ બનાવવાની છે." સેનાપતિની આ વાત ખોટી નહોતી દિવસો જવા લાગ્યા પણ સિપાહીઓના મનમાં શાન્તિ ન થઇ. દરેક નવો દિવસ તેઓના હૃદયમાં નવી નવી અશાન્તિ ફેલાવતો ગયો બરાકપુરના સિપાહીઓ આ રીતે ઉદ્વેગી બની ગયા હતા. સેનાપતિઓ તેઓને દરરોજ સમજાવતા કે " તમારા ધર્મમાં દખલ કરવાનો સરકારનો જરાપણ હેતુ નથી. તમને કદી પણ ચરબીવાળા ટોટા વાપરવા આપવામાં આવ્યા નથી. તમારી મરજી મુજબ તમે એ ટોટા પર તેલ અથવા મીણ લગાડી શકો છો." પરંતુ સિપાહીઓનો સંદેહ દૂર નજ થયો, તેઓ સેનાપતિનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી શકયા નહિ, તેઓનો સંદેહ થયો કે ટોટાનો કાગળ અસ્પૃશ્ય અને અપવિત્ર પશુની ચરબીથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એ કાગળનો ઉપરનો ભાગ ચિકાશ પડતો હોવાથી તેઓને આ શકમાં પુષ્ટિ મળતી. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ જોયું કે એ કાગળ સળગાવતાં ચડચડાટી થાય છે, અને ચરબી બળે તેવી ગંધ આવે છે. ત્યારે તેઓને દૃઢ ખાત્રી થઇ ગઇ કે હવે આપણે જરૂર વટલાવાના એમાં કશો શક નથી.

સેનાપતિ હિયર્સે આ સિપાહીઓને શાંત પાડવા બનતા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. સિપાહીઓ પર તેને દયા આવતી તે તેઓના મનોભાવ સમજી ગયો હતો. તેણે સ્પષ્ટ જોયું હતું કે સિપાહીઓ ઉંડા શકથી બેભાન બની ગયા છે. ચરબીવાળા ટોટાથી હિંદુ અને

મુસલમાન બંનેના ધર્મને હાનિ થાય છે, એવો ખ્યાલ તેઓનાં અંતઃકરણમાં પેસી ગયો હોવાથી એ ખ્યાલ જેમ બને તેમ જલદી દૂર કરવાની જરૂર છે, કઠોરતા કરતાં સમજાવટ આ બાબતમાં સારૂં કામ કરશે. આવો વિચાર કરી કવાયત વખતે તેણે હિંદુસ્થાનની ભાષામાં સિપાહીઓને કહ્યું કે; તમે ખોટા સંદેહથી અધીરા બની ગયા છો. તમે જે સરકારનું કામ કરો છો, જે સેનાપતિઓના હાથ નીચે કેળવાઓ છો, તે સરકાર કે તે સેનાપતિઓ તમારી જાતિ કે ધર્મ પર કદી હાથ નાખશે નહિ. તમારે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવાની બીક રાખવી નહિ. અંગ્રેજો ધર્મપ્રચાર કરતી વેળા આંધળા બની જતા નથી. તેઓ જેને તેને પોતાના ધર્મમાં આણી મૂર્ખતા જાહેર કરતા નથી. જેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તકો વાંચી શકે છે. સમજી શકે છે તેઓના જો ઇચ્છાહોય તોજ તેને ખ્રીસ્તિ ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવે છે. પરંતુ દીક્ષા આપ્યા અગાઉ તેઓ બધા ધાર્મિક નિયમો સમજી શકેલ છે કે નહિ, એ બાબત તપાસ કરવામાં આવે છે. ધર્મના નિયમો જાણ્યા સિવાય કોઇને ખ્રીસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવતી નથી." આટલું કહી સેનાપતિએ સિપાહીઓને કહ્યું કે "તમે મારૂં ભાષણ સમજી શક્યા છો કે નહિ?" તેઓએ માથું હલાવી હા પાડી. સેનાપતિને સંતોષ થયો. તેણે વિચાર્યું કે હવે તેઓ શાંત થશે, તેઓનો સંદેહ જતો રહ્યો છે,

પરંતુ ભાષણની મોહિની શક્તિ, તેજસ્વિની ભાષાના અપૂર્વ ઉછાળા, સિપાહીઓને લાંબો વખત શાંત રાખી શક્યા નહિ. બરાકપુરના જે ઉશ્કેરાયલા સૈનિકોએ કવાયતનાં મેદાનપર સેનાપતિ હિયર્સેનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું, તેઓનાં હૃદય પાછાં ગંભીર સંદેહના તરંગોથી ડોલવા લાગ્યાં. દિવસો વિતવા લાગ્યા, પણ સરકારે કંઇ

ઉપાય લીધો નહિ. બરાકપુરના સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા, પણ જે શાંતિનું દૃશ્ય તેઓની આંખો આગળથી દૂર થયું હતું, તે તો પાછું આવ્યું જ નહિ. પ્રીતિ અને તૃપ્તિપૂર્વક તેઓ પોતપોતાનાં જીવનનાં સુખમય ચિત્ર આલેખી શક્યા નહિ. જે ગંભીર સંદેહથી તેમનાં હૃદય ડોલાં ખાતાં હતાં, તે શાંત થયાં જ નહિ. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે " અમારી પડતીનો સમય પાસે આવ્યો છે, સંખ્યાબંધ ગોરા સિપાહીઓ અને તોપચીઓ અમારો નાશ કરવા ધસ્યા આવે છે.[1] "

આ વિશ્વાસ અતિશયોક્તિમય હોઈ શકે, પરંતુ તે તદ્દન ખોટો તો નહોતો. જ્યારે બરાકપુરના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીના સમાચાર કલકત્તા પહોંચ્યા, ત્યારે ગવર્નર જનરલને ભયંકર વિપત્તિનો આભાસ આવ્યો. ભારતનાં આકાશ તળે વિપત્તિનાં વાદળાં એકત્ર થતાં હતાં. એ વાદળાં ધીમે ધીમે ગાઢ કાળો રંગ ધારણ કરતાં હતાં. હિંદનું દેશી લશ્કર જ્યારે સરકારની વિરુદ્ધ એકત્ર થતું હતું, ત્યારે સરકારને નિષ્કંટક કરવા માટે જેમ બને તેમ જલદી કોઈપણ ઉપાય લેવાની

---

૧ આ બાબતમાં બરાકપુરના એક યુરોપિઅન સૈનિકે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે, " ૮ મી માર્ચે અમારી ટુકડીના એક નાયકે આવી કહ્યું કે સિપાહીઓમાં એવી વાત ફેલાઈ છે કે સરકારે હાવરામાં પાંચ હજારનું ગોરૂં લશ્કર એકત્ર કર્યું છે, તેઓ ત્યાં બે વહાણોમાં આવી પહોંચ્યા છે. કુલદોલને દિવસે તેઓ અહિં આવી પહોંચશે. આ સમાચાર સાંભળી સિપાહીઓને રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી. "

જરૂર હતી. એ વખતે બંગાળામાં ગોરૂં લશ્કર ઘણું નહોતું. કલકત્તા અને દાનાપુરમાં કેવળ એકેક ટુકડી હતી. બહરમપુરના સિપાહીઓના હંગામા પછી એક અઠવાડીએ કર્નલ મિચેલને ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને નિરસ્ત્ર કરવા ખાતર બરાકપુર મોકલવાનો હુકમ હતો. એ દરમ્યાન રંગુનથી એક ગોરી ટુકડી લાવવા માટે એક વહાણ મોકલવામાં આવ્યું હતું. બરાકપુરના સેનાપતિઓ એમાંનું કંઇ જાણતા નહોતા. સેનાપતિ હિયર્સે પોતે એ વાત જાણતો નહોતો. સેનાપતિએ સિપાહીઓના ગપા પર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તે વિચારવા લાગ્યો કે તેઓ કલ્પનાને હિલોળે ચઢયા છે, તેથી દરેક વાત અતિશયોક્તિથી ભરપૂર કરી મૂકે છે. પરંતુ છેવટે તેની મોહનિદ્રા તૂટી. તે સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ મારા કરતાં પણ વધુ જાણે છે. વહાણ રંગુનથી સૈન્ય લઇ કલકત્તા આવી પહોંચ્યું. કલકત્તાના ગોરાઓ આવા સમયમાં રક્ષકોને આવેલા જોઇ બહુ ખુશ થયા.

એ વખતે સિપાહીઓની માફક સરકાર પણ બહુ સંશયી બની ગઇ હતી. સિપાહીઓની ઉદાસીનતા, ઉશ્કેરણી અને અબાધ્યતા જોઈ સરકારનો શક ધીમે ધીમે ગંભીર બનતો ગયો. આ શક વેળા સરકાર ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી શકી નહિ. મોટા મોટા ગોરા સૈનિક અમલદારોથી છૂપી રીતે સરકાર પોતાનો બચાવ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી. પરંતુ સિપાહીઓ તો બધે સ્થળેથી બાતમી મેળવતા હતા. શહેરેશહેરમાં જે કંઇ બનતું તે અમલદારોની પહેલાં સિપાહીઓ જાણતા. રંગુનથી ગોરી ટુકડી કલકત્તા આવી, એ વાત સિપાહીઓ પહેલાં ખુદ સેનાપતિ હિયર્સે પોતે જાણી શક્યો નહોતો. દરેક છાવણીમાં આ વિષે વાતો ચાલતી હતી. સિપાહીઓ સરકારના ઉદ્દેશ બાબત શંકા લાવતા હતા, ધીમે ધીમે વધારે ઉશ્કેરાતા જતા હતા.

બરાકપુરના સિપાહીઓ થોડો વખત શાંત રહ્યા; તેઓ શાંતિપૂર્વક પોતાની જાતિ, વંશ અને ધર્મનાં રક્ષણ માટે તૈયાર થવા લાગ્યા. વાત ધીમે ધીમે વધી પડવા લાગી. કલકત્તાના સિપાહીઓ પણ બરાકપુરના સિપાહીઓની માફક અસંતુષ્ટ થઇ ગયા. ગેવર્નર જનરલે ૧૫ મી માર્ચે વડા સેનાપતિને લખ્યું કે, "૪૩ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓએ ૨ ૭ રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે જમવાની ના પાડી હતી, એટલું જ નહિ પણ ૭૦ મી રેજીમેન્ટમાંના કોઇ કોઇ સિપાહીએ ૨ ૭ રેજીમેન્ટના સિપાહીઓને ટોટા કરડવાની મના કરી હતી." લૉર્ડ કેનિંગે સિપાહીઓનો મનોભાવ સમજી આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. વાસ્તવિક રીતે જોતાં સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી. બરાકપુરના સિપાહીઓ ખાસ કરીને કલકત્તાનો કિલ્લો અને બીજાં કેટલાંક જાહેર ઠેકાણાં પર ચોકી કરતા હતા. ૧૦ મી માર્ચે સંધ્યાકાળ વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓ કિલ્લામાં પહેરાપર હતા. બરાબર તે જ સમયે ટંકશાળના પહેરાપર ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હતા. સંધ્યાકાળ વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના બે સિપાહીઓએ ટંકશાળના દરવાજા પાસે આવી સુબેદારને મળવા માગ્યું. સુબેદાર દીવા પાસે બેઠો બેઠો પોતાને કામની એક ચોપડી જોતો હતો, એ વખતે પેલા બે સિપાહીઓ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓમાના એકે કહ્યું કે, 'અમે કિલ્લામાંથી આવીએ છીએ. રાતના બે પહોર વીત્યાબાદ કલકત્તાના સિપાહીઓ કિલ્લાના સંત્રીઓ સાથે એકત્ર થશે. સુબેદાર જો એ સમયે પોતાનાં માણસો સાથે તેઓને આવી મળે, તો સરકારની સત્તા તોડવાનું સહજ બને." સુબેદારે આ વાત સાંભળી તેઓને

કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તેના સિપાહીઓએ આ કાર્ય બજાવ્યું. બીજે દિવસે સવારમાં સુબેદારે આ બંને સિપાહીઓને કિલ્લામાં મોકલ્યા. તેઓના પર કામ ચાલ્યું. દરેકને ચૌદ ચૌદ વર્ષની કેદની સજા થઈ.

આવી સામાન્ય બાબતોમાંથી છેવટે ભયંકર બનાવ બને તેમાં કંઇ નવાઈ નથી, એ વાત સેનાપતિ હિયર્સે બરાબર સમજી ગયો હતો. આથી આ સામાન્ય બાબત પણ હિયર્સેને જતી કરવા યોગ્ય ન જણાઈ. હિયર્સે વળી સંદેહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેનું અગાઉનું ભાષણ સિપાહીઓએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું હતું. તેથી હિયર્સે એવુંજ ભાષણ બીજી વખત કરવા તૈયાર થયો. લૉર્ડ કેનિંગે હિયર્સેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી. હિયર્સેએ ગવર્નર જનરલ સાથે મસલત કરી, બરાકપુરના સિપાહીઓને ૧૭ મી માર્ચે સવારમાં કવાયતનાં મેદાનપર હાજર રહેવાનો હુકમ કર્યો.

૧૭ મી માર્ચ આવી પહોંચી. સવારમાં સિપાહીઓ કવાયતનાં વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થયા, હિયર્સે ઘોડેસ્વાર થઈ સિપાહીઓ સન્મુખ આવી ઉભો. તેણે ગંભીર સ્વરે ભાષણ આરંભ્યું કે, "સરકારના શત્રુઓ તમને વિના કારણ ઉશ્કેરી મૂકે છે, તમને વટલાવાની બીક બતાવે છે. વિશ્વાસુ સિપાહીઓએ એવા શત્રુઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. તમે કંપનિના તાબામાં આનંદપૂર્વક દિવસો ગુજારો છો; એ આનંદના દિવસોમાં શત્રુઓ અડચણ ન કરી શકે, તે બાબત સાવચેતી રાખવી જોઈએ," ત્યારબાદ હિયર્સે ટોટાના કાગળો વિષે કહ્યું કે, "ઉત્તમ પ્રકારના કાગળોનો ઉપરનો ભાગ આવો ચકચકતો

દેખાય છે. હિંદના રાજાઓ હમેશાં આવા કાગળો વાપરે છે. ” આની સાબીતિ આપવા ખાતર હિયર્સેએ કાશ્મીરના મહારાજાનો એક પત્ર બતાવ્યો. એ પત્ર મહારાજા ગુલાબસિંહે હિયર્સેને લખ્યો હતો. હિયર્સેએ એ કાગળ દેશી ઓફિસરોના હાથમાં આપી કહ્યું કે, “ આ કાગળ ટોટાના કાગળ કરતાં પણ વધુ ચકચકતો હતો. સિપાહીઓ આ કાગળ સારી રીતે તપાસી શકશે. જો એમ છતાં તમને વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો સીરામપુર જઈ કાગળ બનાવવાની રીત જોવાથી બધો શક જતો રહેશે. ” ત્યારબાદ ૧૯ મી રેજિમેન્ટે જે તોફાન મચાવ્યું હતું તે વિષે હિયર્સેએ કહ્યું કે, “ ૧૯ મી રેજમેન્ટના સિપાહીઓએ ભારે અપરાધ કર્યો છે. સરકાર તેઓ પર બહુ ગુસ્સે થઈ છે. કદાચ સરકાર તેમને નિઃશસ્ત્ર કરવાનો હુકમ આપશે. જો મને એવો હુકમ મળશે તો યુરોપિઅન અને દેશી સિપાહીઓ, ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને એ હુકમ શી રીતે બજાવવામાં આવે છે, તે જોવાને માટે એકઠા મળવું પડશે, ” ત્યારબાદ સેનાપતિએ કહ્યું કે, “ તમારા શત્રુઓ એમ કહેતા ફરે છે કે સંખ્યાબંધ ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓ એકાએક તમારા પર તૂટી પડશે. તમે આવી જૂઠી વાતમાં વિશ્વાસ રાખી બ્હીઓ છો, તથા ફરકેરાઓ છો. પરંતુ મારી મંજૂરી સિવાય કોઈપણ ગોરો સૈનિક બરાકપુરમાં પેસી શકશે નહિ. હું યોગ્ય સમયે તેઓના આવવાના સમાચાર તમને જણાવીશ. તમે કંઇપણ ગુનો કર્યો નથી, તમારી વિરુદ્ધ કંઇપણ બાબત સાબીત થઇ નથી, માટે તમારે ડરવાનું કંઈ કારણ નથી. ઓફિસરો તમારી અડચણો, તમારી ફરિયાદો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશે. તમારે વટલાવાની બ્હીક રાખવાની નથી. પરંતુ જો તમે

કોઇપણ પ્રકારનું ફિતુર કરશો તો તમારે ભયંકર સજા ભોગવવી પડશે. ''

'આટલું બોલી હિયર્સે પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું. સિપાહીઓ ગંભીરપણે કવાયતનાં વિશાળ મેદાનમાંથી પોતપોતાને સ્થળે ચાલ્યા ગયા. પરંતુ તેઓનો ભય દૂર થયો નહિ, આશાનાં રંગીન ચશ્માં તેઓની આંખ પર ચઢયાં નહિ. સેનાપતિ હિયર્સેને આ ભાષણમાં યશ મળ્યો નહિ. એ સમયે બધી બાબતનો વિચાર કરી, બહુ વિવેકપૂર્વક બોલવાની જરૂર હતી. ગુસ્સાને લીધે અકસ્માત્ કોઇ પણ વાત બોલી નાખવાની ઉદ્દેશસિદ્ધિમાં અડચણ આવી પડે છે, એ બાબત તરફ બોલનારે ધ્યાન આપવું જોઇતું હતું. હિયર્સે ઉંડી દુરન્દેશીથી અધીરો થઇ, કદાચ સિપાહીઓને વધારે ઉશ્કેરી મૂકે એવી લોર્ડ કેનિંગને શંકા થઇ હતી. કેનિંગની શંકા ખરી પડી. ૧૯ મી રેજીમેન્ટને બરાકપુરમાં લાવી નિરસ્ત્ર કરવામાં આવશે, હથિયાર ઉતરાવતી વેળા બધા ત્યાં હાજર રહેશે—સેનાપતિ હિયર્સેએ આ વાત પોતાનાં ભાષણમાં જણાવી હતી. જેઓની સમક્ષ આ ભાષણ કરવામાં આવે છે, તેઓ આ સમાચારને કેવા અર્થમાં ગ્રહણ કરશે તે વાતનો વિચાર ભાષણકર્ત્તાએ કર્યો નહીં. ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર કરવાના છે, તે વાત હજુ જાહેર થઈ નહોતી. ગવર્નર જનરલે એ સમયે વડા સેનાપતિને લખ્યું હતું કે, "૧૯ મી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ બરાકપુર તરફ ઉતાવળે કુચ કરતા આવે છે. ૩૦ મી માર્ચે સવારમાં તેઓ બરાકપુર આવી પહોંચશે એમ જણાય છે. તેઓને નિઃશસ્ત્ર કરવાના છે, સૈનિક વિભાગમાંથી બરતરફ કરવાના છે, એ વાત તેઓ જાણતા

નથી. મને લાગે છે કે એ વાતથી તેઓને અજાણ્યા રાખવા એજ, ઠીક છે." પરંતુ સેનાપતિ હિયર્સેએ એ વાત આવેશમાંને આવેશમાં બહાર પાડી દીધી. શાંત ભાષણ આને લીધે અમૃતમયને બદલે વિષમય નીવડ્યું. જ્યારે સિપાહીઓએ સાંભળ્યું કે "અમારા ભાઈઓનાં હથિયાર છિનવી લેવાશે" ત્યારે તેઓ ક્ષોભથી દિગ્મૂઢ બની ગયા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ધીમે ધીમે બધાની એજ દશા થવાની છે. સાગર પારથી ગોરૂં સૈન્ય આવ્યું છે, બીજું સૈન્ય પણ આવવાનું છે. છેવટે બધા સિપાહીઓના હાથમાં જૂલમપૂર્વક પેલા અપવિત્ર ટોટા આપવામાં આવશે. બરાકપુરના સિપાહીઓ આવા ગંભીર વિચારોથી ઉન્મત્ત બની ગયા. બધાનાં હૃદય ધડકવા લાગ્યાં, આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયા, ધર્મની રક્ષા માટે તરફડવા લાગ્યા, બધાના મુખમાંથી "ગોરા લોક આયા" એ શબ્દો નીકળતા હતા. સિપાહીઓ પ્રતિક્ષણે પોતાને જાતિચ્યુત ધારવા લાગ્યા, પ્રતિક્ષણે યુરોપિયન સૈન્યના હુમલા રૂપી બ્હીક જોવા લાગ્યા. હૃદયમાં જે આગ અત્યાર સુધી છુપી રીતે સળગતી હતી તે હવે જાહેર રીતે સળગી ઉઠી.

સેનાપતિ મિચેલ ૧૯ મી રેજીમેન્ટ સાથે ૨૦ મી માર્ચે બહરમપુરથી બરાકપુર જવા નીકળ્યો હતો. આ રેજીમેન્ટે હવે કશી ઉશ્કેરણી બતાવી નહોતી. રસ્તામાં સેનાપતિનો હુકમ ન માનવાની હુલ્લડબાજી કરી નહોતી. તે રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ સેનાપતિના હુકમ મુજબ, ધૈર્યપૂર્વક બરાકપુર તરફ આગળ વધતા હતા. મિચેલ પોતાની ટુકડી સાથે ૩૦ મી માર્ચે બરાકપુર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી સરકારી હુકમની રાહ જોતો બેઠો. એ દરમ્યાન તેણે સાંભળ્યું કે, બરાકપુરના સિપાહીઓ સરકાર વિરૂદ્ધ ઉઠ્યા છે. ગઇ કાલે

(૨૯ મી માર્ચે) એક ગોરા ઓફિસરને ઉશ્કેરાયલા સિપાહીએ ઘાયલ કર્યો છે.

આ સમાચાર ખોટા નહોતા. ૨૯મી માર્ચે સાંજરે બરાકપુરના સિપાહીઓમાં ભારે ઉશ્કેરણી ફેલાઇ. તે દિવસે છાવણીમાં એ સમાચાર ફેલાયા હતા કે ગોરા સિપાહીઓનું એક વહાણ કલકત્તા આવી પ્હોંચ્યું છે. તેઓ અત્યારે વહાણમાંથી ઉતરે છે. તેઓ હમણાં બરાકપુર તરફ રવાના થશે. ધીમે ધીમે બરાકપુરની છાવણી ગોરા સિપાહીઓથી ભરાઇ જશે. સમાચાર ખરા છે કે ખોટા, તે તરફ કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ સમાચાર મળતાં જ બધા સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ ગયા. તે દિવસે રવિવાર હતો. સેનાપતિ તથા ગોરા ઓફિસરો પોતાનો પવિત્ર વિશ્રામ દિન આરામથી ભોગવતા હતા; સિપાહીઓમાં શું ચાલી રહ્યું છે, તે તરફ કોઇએ જોયું નહિ. સિપાહીઓમાં મંગળપાંડે કરીને એક કદાવર બાંધાનો સિપાહી હતો. તે બળવાન અને જુવાન હતો. તેનું ચરિત્ર સારૂં હતું. સાત વરસ સુધી તેણે ખરા વીરની માફક સરકારની સેવા બજાવી હતી. સેનાપતિઓએ આ જુવાન સિપાહીમાં કદીપણ નિમકહરામીનું ચિહ્ન પણ જોયું નહોતું. ધર્મનિષ્ઠ હિંદુની માફક મંગળપાંડે સર્વદા પોતાના ધર્મના રિવાજો મુજબ ચાલતો. આજે મંગળપાંડે ભાંગના નિસાથી ચકચૂર બન્યો હતો. એ વખતે ગોરા સૈનિકોના આગમનના સમાચાર તે તરફ ફેલાયા. મંગળપાંડે હવે સમતોલપણું જાળવી શક્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે ભયંકર સમય ઉપસ્થિત થયો છે. બધાની જાતિ જશે, ફિરંગીઓને હાથે ધર્મ, આચાર વિચાર, બધાનું સત્યાનાશ વળશે. પાંડેજી ઉશ્કેરાઇ ગયા. તેમણે લડાઇનો વેશ લીધો; તરવાર

અને ગોળી ભરેલી બંદુક હાથમાં લઇ ઘર બહાર નીકળ્યા. બહાર આવ્યા બાદ તેણે પોતાની જાતના બધા સિપાહીઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, બધાને કહેવા લાગ્યા કે, કોઈએ અપવિત્ર' ટોટાનો સ્પર્શ કરવો નહિ, કોઇએ એ ટોટા દાતે કરડી પોતાનાં પરલોકનાં સુખમાં આગ લગાડવી નહિ. લડાઇ વખતે જેઓ ભેરીનો અવાજ કરી બધાને એકત્ર કરે છે, તેઓમાંનો એક પાસે ઉભો હતો. મંગળપાંડેએ તેને ભેરી ધ્વનિ કરી બધાને એકત્ર કરવાનો હુકમ કર્યો. એ હુકમ ન પળાયો, પરંતુ પાંડેજી તો રંગ પર ચઢયા હતા. તે શાંત ન પડતાં અંગ્રેજો સાથે લડાઇ કરવા માટે ઉન્મત્તની પેઠે છાવણી આગળ ફરવા લાગ્યા. એ સમયે એક યુરોપિઅન ઓફિસર તે ઠેકાણે આવી ચઢયો, મંગળ પાંડેએ તેના તરફ ગોળી છોડી. પરંતુ તેથી પેલા ઓફિસરને કંઇ નુકશાન ન થયું, ગોળી દૂર જઇ પડી.

એ સમયે ૩૪મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પાસે ઉભા હતા, તેઓએ મંગળ પાંડે સાથે મળી બંડ ઉઠાવ્યું નહિ, તેમ તેનાં હાથ-યાર પડાવી લેવાની તજવીજ પણ કરી નહિ; એ દરમ્યાન એક હવાલદારે આજુટંટને ઘેર જઇ આ સમાચાર આપ્યા. લેફ્ટેનેન્ટ બગ નામનો એક સૈનિક ૩૪મી રેજિમેન્ટના આજુટંટના ઓદ્ધાપર હતો. તે સમાચાર મળતાંજ લડાઇનો પોશાક સજી, હાથમાં ભરેલી બંદુક લઈ, ઘોડેસ્વાર થઇ તીર વેગે ઘટનાસ્થળ પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી તેણે બૂમ પાડી કે "તે કયાં છે ? તે કયાં છે ?" પાસે એક તોપ પડી હતી. મંગળપાંડે એ તોપની પાછળ છુપાઇ રહ્યો, અને ત્યાંથી પેલા ઘોડેસ્વાર પર ગોળી છોડી. ગોળીએ ઘોડેસ્વારને તો કંઇ ઇજા ન કરી, પણ ઘોડાને સખત ઇજા કરી. ઘોડો જમીન પર પડયો તેની સાથે લેફ્ટેનન્ટ બગ જમીન પર પડયો. બગે એક ક્ષણમાં

પોતાની જાતને સંભાળી લીધી. તેણે ફરી મંગળપાંડે તરફ ગોળી છોડી, પણ ગોળી લક્ષ્યભ્રષ્ટ થઇ, દૂર જઇ પડી. બૉગે તરવાર ઉપાડી; એ સમયે એક બીજો ગોરો સૈનિક પણ હાથમાં તરવાર લઇ તેની મદદે આવી પહોંચ્યો. મંગળપાંડે પણ તરવાર લઇ તેમની સામો આવ્યો. લડાઇ શરૂ થઇ. એક તરફ મંગળપાંડે અને બીજી તરફ બે ગોરા લોકો; ત્રણેના હાથમાં તરવાર હતી, ત્રણે જણા પ્રતિસ્પર્ધીને કાયમને માટે અનંત નિદ્રામાં સુવાડવા તત્પર બની ગયા; તેઓની આજુબાજુ ચારસો સિપાહીઓ ઉભા હતા, પરંતુ તેઓએ કોઇનો પક્ષ લીધો નહિ. બધા ગુપચુપપણે લડાઇ જોવા લાગ્યા. મંગળપાંડે અતિ કુશળતાપૂર્વક તરવાર ચલાવવા લાગ્યો. અતિશય સાહસપૂર્વક તેણે પ્રતિસ્પર્ધીઓનાં શરીર લોહીલુહાણ કરી નાખ્યાં. બંને ગોરા મંગળપાંડે સામે ટકી શકયા નહિ. ઉન્મત્ત મંગળપાંડેની કુશળતા આગળ લેફ્ટેનેન્ટ બૉગ અને તેના સાથીનાં જીવન ભયમાં આવી પડયાં. એ દરમ્યાન એક મુસલમાન સૈનિક સાહસ કરી તેઓને બચાવવા આવી ચઢયો. એ સિપાહીનું નામ શેખ પલ્ટુ હતું. મંગળપાંડે લેફ્ટેનેન્ટ બૉગ પર તરવાર ચલાવવા જતો હતો, એ સમયે પલ્ટુએ આવી તેને પોતાના જમણા હાથવડે પકડી લીધો. પલ્ટુ હથિયારબંધ નહોતો, તેનો ડાબો હાથ મંગળપાંડેની તરવારથી છુંદાઈ ગયો હતો તો પણ તેણે તેને છોડયો નહિ. લેફ્ટેનેન્ટ બૉગ અને તેનો મદદગાર બચ્યા. શેખ પલ્ટુએ આવું સાહસ ન કર્યું હોત તો તેને ને તેના મદદનીશને આજે કાયમની નિદ્રામાં પોઢવું પડત.

લેફ્ટેનેન્ટ બૉગ અને તેનો મદદનીશ પ્રતિદ્વંદ્વીની તરવારના

મારથી જર્જરિત થઇ ગયા હતા. તેઓનાં શરીરમાંથી લોહીની ધારા, છૂટતી હતી. તેઓ બંને લોહીથી ખરડાયેલે શરીરે પોતપોતને મકાને ગયા. જતી વખતે બાગ સાહેબે એકત્ર થયેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે, "બીકણ, બાયલા, પાખંડીઓ! તમારી સમક્ષ એક ઓફિસરને ઘાયલ થતો જોઈ રહ્યા. તમારામાંનો કોઈ મદદમાં આવવાની હિંમત ન કરી શક્યો." સિપાહીઓએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો. લેફ્ટેનેન્ટ બાગ પોતાની ટુકડીમાં પ્રિય નહોતો. આથી સિપાહીઓએ તેના તરફ નજર ન કરી, તેના બડબડાટનો જવાબ ન વાળ્યો. તેઓ ધીરે ધીરે પ્રથમની માફક ગંભીર ભાવે ઘટનાસ્થળ આગળ ફરવા લાગ્યા. લેફ્ટેનેન્ટ બાગ ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓએ મંગળપાંડેને છોડી દેવાનું પલ્ટુ પર દબાણ કર્યું. પલ્ટુએ આનાકાની ન કરતા તેને છોડી મૂક્યો. સિપાહીઓએ પ્રથમથી મંગળપાંડેને છોડી દેવાનું કહ્યું હતું. કોઇ તો પલ્ટુને ગોળી વડે ઉડાડી દેવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા. પરંતુ પલ્ટુ બ્હીનો નહિ. જ્યાંસુધી પેલો ઓફિસર મકાનપર ન જઇ પહોંચ્યો, ત્યાં સુધી તેણે મંગળપાંડેને ન છોડયો. પલ્ટુની વફાદારી અને સાહસને લીધે એ લોકોના જીવ બચ્યા. એવું પણ કહેવાય છે કે, યુરોપિયન સૈનિકો ઘાયલ થઈ જમીનપર પડ્યા, ત્યારે કોઇ કોઈ સિપાહીઓએ પોતપોતાની બંદુકના કુંદા વડે તેઓને માર્યા હતા. એ સમયે એક સુબેદાર અને વીશ સિપાહીઓ પહેરાપર હતા. તેઓમાંના કોઇએ મંગળપાંડેને પકડવાની કોશીશ કરી નહિ. સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી અધીરા થઈ ગયા હતા, યુરોપિયનોને શત્રુ તરીકે માનતા હતા, એ બાબતની આ એક અચૂક સાબીતિ છે. કર્તવ્ય બજાવવામાં પાછી પાની કરેલી હોવાથી, વીરધર્મને તજ્યો હોવાથી,

સિપાહીઓ. ઇતિહાસમાં નિંદાય એ ખરી વાત છે. પરંતુ જો સેનાપતિઓએ સમય વરતી કામ કર્યું હોત, જો સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક શાંત માર્ગે આણવાના પ્રયત્ન કર્યા હોત, અને સરકારે જો ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી રાજનીતિ ચલાવી હોત, તો તે સમયના ઇતિહાસનાં પાનાં આ શોણિતમય બનાવનાં વર્ણનથી ભરાત નહિ. દીર્ઘદૃષ્ટિ વિનાના, બીનઅનુભવી, અને અવિવેકી સૈનિકો કુતૂહળને વશ થઇ બીજાની સલાહ મુજબ ચાલ્યા હોવા છતાં તેઓનો દોષ ક્ષમા કરવા યોગ્ય ગણી શકાય, પરંતુ જે સુધરેલી સરકારના તાબામાં તેઓ કાર્ય કરતા હતા, જે અનુભવી સેનાપતિનાં વડપણ તળે તેઓ કેળવાતા હતા, તે સરકાર અથવા તે સેનાપતિની ટુંકી દૃષ્ટિ કદી પણ ક્ષમા કરવા યોગ્ય ગણાય નહિ.

આ ધાંધલના સમાચાર છેવટ સેનાપતિ હિયર્સેને મળ્યા. સેનાપતિના બે પુત્રો સિપાહીઓની રેજિમેન્ટમાં ઓફિસરનું કામ કરતા હતા. બંને પુત્રો પોતાના બાપ પાસે જ હતા. એ વખતે એક લશ્કરી માણસે આવી તેમને આ સમાચાર જણાવ્યા. સમાચાર મળતાંજ હિયર્સે સજ્જ થઇ ઘોડા પર બેઠો. તેના બંને પુત્રો પણ હથિયારબંધ થઇ ઘોડાં પર બેસી, પિતાની પાછળ ચાલ્યા ત્રણે જણા કવાયતનાં મેદાનપર પહોંચ્યા એટલે તેઓને બાતમી મળી કે હજુ બંડખોર સિપાહી ઉન્મત્તની પેઠે ઘૂમે છે, પોતાના પવિત્ર ધર્મને હાનિ થવાની છે. એવો ઉપદેશ આપી સિપાહીઓને ઉશ્કરે છે. સિપાહીઓને પોતાની સાથે ભળવા સમજાવે છે. સિપાહીઓ ચોતરફ ઉન્મત્તની પેઠે ફર્યા કરે છે, કોઇ હથિયારબંધ કોઇ લશ્કરી પોશાકમાં કોઇ ઉઘાડે શરીરે ઉભા છેઃ કોઇ પણ પેલા બંડખોર સિપાહીને

જવાબ આપતું નથી. તેમ તેને પકડવાની પેરવી પણ કરી શકતું નથી. સરકારને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ લશ્કરમાં જોડાયા છે, એ વાત હજુ સુધી તેઓને યાદ આવતી નથી, સનાતન ધર્મનું અપમાન થવાના સંદેહથી અત્યારે તેઓ સરકારને શત્રુભાવે જોઇ રહ્યા છે. સરકારની રાજનીતિના દોષથી અત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા, પોતાનું વ્રત તથા વીરને ઉચિત ગુણો વગેરે બધું વિસરી ગયા છે.

સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. છતાં તેઓએ મંગળપાંડેની પેઠે ખુલ્લું બંડ ઉઠાવ્યું નહોતું અથવા તેની સાથે મળી ગોરા સિપાહીઓ પર હથિયાર ચલાવી પોતાનો દ્વેષ બતાવી આપ્યો નહોતો મંગળપાંડે તેઓને બીકણ, બાયલા વગેરે ઉપનામોથી નવાજી રહ્યો હતો, પોતાના ધર્મને હણનારા ફિરંગીઓ વિરૂદ્ધ બંડ ન ઉઠાવનારને પરલોકમાં ભારે સજા થવાની છે. એવો ભય બતાવતો હતો, છતાં સિપાહીઓ શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યા નહોતા. ઉંડા વિરાગથી તેઓનાં અંતઃકરણ ધડકતાં હતાં. ઉંડી મર્મવેદનાથી તેઓની હૃદયગ્રંથી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ હતી, પરંતુ હજુ સુધી એ વિરાગ અને મર્મવેદનાએ કંઇ ભયંકર કાંડ મચાવ્યો નહોતો. સિપાહીઓ તો અગાઉની માફક સૂનમૂન થઇ ફરતા હતા. આ નિસ્તબ્ધતા એ કંઇ શાંતિની નિસ્તબ્ધતા નહોતી, આ ઉદાસીનતા કંઇ સરકાર વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાની ઉદાસીનતા નહોતી, આ સૂનમૂનપણું પ્રલયકાળની નિશાની હતી. ભયંકર વાવાઝોડાં પહેલાં પ્રકૃતિદેવી જે શાંતિ દર્શાવે તેવી શાંતિ અત્યારે છાવણીમાં છવાઇ રહી હતી.

સેનાપતિ હિયર્સે ઘટના સ્થળે આવી ઉભો. આ વિપરિ

નિવારણ કરવા માટે તેના બે પુત્રો પણ સાહસપૂર્વક તેની સાથે આવ્યા બધા નખથી શિખા સુધી લડાયક પોશાકથી સજ્જ હતા. બધાના હાથમાં ગોળી ભરેલી બંદુકો હતી. 'બંડખોર સિપાહીને હજુ સુધી કોઇએ કેદ કર્યો નથી?' સેનાપતિએ ભીષણ સ્વરે દેશી ઓફિસરોને પુછ્યું. દેશી ઓફિસરોએ જવાબ આપ્યો કે "જમાદાર અમારો હુકમ માનતો નથી." "શું? હુકમ માનતો નથી? હું કહું છું કે જે મારી સાથે આગળ નહિ વધે, તેના આ પિસ્તોલની ગોળીથી જાન જશે." એક ઓફિસરે સેનાપતિ હિયર્સને કહ્યું કે "સાહેબ આપ સાવચેત રહેશો. બંડખોર સિપાહીના હાથમાં ભરેલી બંદુક છે." સેનાપતિએ ભયશૂન્ય સ્વરે કહ્યું "છો રહી તેની બંદુક!" ઓફિસર દૂર ખસી ગયો સેનાપતિએ મંગળપાંડે તરફ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો. તેના બે પુત્ર અને મેજર રોસ નામનો એક ગોરો સિપાહી તેમની પાછળ દોડયા.

સેનાપતિ હિયર્સે જે સાહસિકપણું બતાવી આપ્યું, તે જોઈ જમાદાર અને બીજાં સિપાહીઓ ષોડવાઈ ગયા. સેનાપતિ સમક્ષ જમાદાર પણ કંઇ બબડી શક્યો નહિ. જે સિપાહીઓ પહેરા પર હતા. તેઓએ પણ કંઇ વિરૂદ્ધતા બતાવી નહિ. બધા મુંગા મુંગા ઉદાસીન ચિત્તે સેનાપતિ પાછળ ચાલ્યાં. મંગળપાંડે હાથમાં બંદુક લંઇ અધીરતાપૂર્વક આમતેમ ફરતો હતો. એ વખતે બધા તેની સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. મંગળપાંડેને બંદુક ઉપાડતો જોઈ હિયર્સના દીકરા જોન હિયર્સે પોતાના પિતાને કહ્યું "પિતાજી! બંડખોર આપના પર નિશાન તાકે છે." સેનાપતિએ પુત્ર તરફ જોઇ નિર્ભયપણે કહ્યું, "જોન! જો મારૂં મરણ થાય, તો તું જઇ એ

બેડબોરના પ્રાણ લેજે." પરંતુ મંગળપાંડેએ તેના તરફ નિશાન ન તાક્યું તેણે જોયું કે મારા દેશી ભાઇઓમાંનું કોઇ મને મદદ કરતું નથી, ધર્મનાં રક્ષણ માટે ફિરંગીઓ વિરુદ્ધ કોઈ લડાઈ જાહેર કરતું નથી. એટલે તેણે હતાશ થઇ પોતાની બંદુક પોતાના તરફ પકડી પગ વડે ઘોડો પાડયો. ગોળી તેનાં શરીરમાં પેસી ગઇ મંગળપાંડે ઘાયલ થઇ જમીનપર પકડાઇ પડયો.

સેનાપતિએ જોયું કે, મંગલપાંડે એ તો મારો જીવ ન લેતાં આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે તેણે તરત જ ડાક્ટરને બોલાવ્યો. ઘા તપાસ્યા બાદ પાંડેજીને ઇસ્પિતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ હિયર્સેએ સિપાહીઓનાં ટોળાંમાં ઘોડો ચલાવતાં ચલાવતાં કહ્યું કે, "તમે બધા નકામા ગભરાઈ જાઓ છો, સરકાર તમારા ધર્મમાં કદી હાથ નાખશે નહિ. એક માણસે ખુલ્લી રીતે સરકાર સામું બંડ ઉઠાવ્યું, યુરોપિઅન ઓફિસર પર હુમલો કર્યો છતાં તમારામાંના કોઇએ તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, આ બીના સાંભળી હું બહુ જ દીલગીર થયો છું." સેનાપતિનાં આ વાક્યોના જવાબમાં સિપાહીઓએ કહ્યું કે, "એ માણસ ગાંડો બની ગયો હતો, ભાંગના નિસાથી ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો." સેનાપતિએ કહ્યું, 'જો તેમ જ હોય તો ગાંડો હાથી અગર હડકાયું કૂતરૂં તમારા પર હુમલો કરે ત્યારે તમે તેના પર ગોળીબાર કરો છો, તેમ તેના પર પણ ગોળીબાર કેમ ન કર્યો ?" કોઇએ જવાબ આપ્યો કે, "તેના હાથમાં ભરેલી બંદુક હતી." સેનાપતિનું મ્હોં ગંભીર થઇ ગયું. તિરસ્કાર પૂર્વક તેણે સિપાહીઓને કહ્યું, "શું! તમે ભરેલી બંદુક જોઇ ડરો છો" સિપાહીઓ કંઇ ન બોલ્યા. સેનાપતિએ ભારે

દીલગીરી સાથે થોડો આગળ ચલાવ્યો. તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સિપાહીઓ સરકાર પરના ગુસ્સાને લીધે વીરધર્મ ચૂક્યા છે. હવે તેઓ અગાઉનાં જેવા પ્રતિજ્ઞાપાળક, વિશ્વાસુ અને સાહિસિક સૈનિકો રહ્યા નથી.

સેનાપતિ સંધ્યાકાળ વખતે પોતાને બંગલે આવી પહોંચ્યો. ચિંતાએ તેને ઘેરી લીધો. પરંતુ ચિંતાના વમળમાં તે પોતાનાં કર્તવ્ય ચૂક્યો નહિ. ૧૯ મી રેજિમેન્ટનાં હથિયાર ઉતારી લેવાનાં છે. એ વાત સૈન્યમાં જાહેર થઇ ગઇ હતી. હિયર્સેને એ સજા અમલમાં મૂકવાનો હુકમ મળી ચૂક્યો હતો. ૩૧ મી માર્ચને મંગળવારે સવારમાં બધા ગોરા તથા દેશી લશ્કર સમક્ષ બ્રહ્મપુરની એ રેજિમેન્ટ પોતાનાં હંમેશનાં વ્રત છોડવાની હતી, વીરવેશ, વીરચિન્હ તજી જગત સમક્ષ પોતાની ક્ષુદ્રતા અને નીચતા જાહેર કરવાની હતી. કદાચ એ સમયે એ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હાથયારો છોડવાની ના પાડે, કદાચ એ સમયે પ્રેસિડેન્સિ વિભાગના સિપાહીઓ તેઓની સાથે ભળી ગોરાઓની સામાં થઇ જાય એવી ચિંતાથી બરાકપુરના યુરોપિઅનો ચિંતાતુર થઇ રહ્યા હતા. તેઓમાંના કોઇ કોઇને એવી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે, હથિયાર ઉતારી લેવાને આગલે દિવસે (સોમવારે) બધા સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશે. બંડખોર સિપાહીઓ બધા ગોરા ઓફિસરો અને તેઓનાં કુટુંબને મારી નાખશે. બરાકપુરની છાવણીમાં ગોરાઓનું લોહી રેડાશે. યુરોપિઅન ઓફીસર મંગળપાંડેની તરવારથી ઘવાયો હતો, તેથી ઘણાને બહુ બીક લાગી. ઘણી યુરોપિઅન સ્ત્રીઓ આ મુશ્કેલ સમય દરમ્યાન બરાકપુર તજી કલકત્તામાં જઇ રહી હતી.

૩૦મી માર્ચે ૧૯મી રેજિમેન્ટ જ્યારે બારાસતમાં પડી હતી, ત્યારે એવું કહેવાય છે કે કેટલાક બરાકપુરના સિપાહીઓના જાસુસો તેની પાસે આવ્યા હતા. જાસુસોએ એ બધા સિપાહીઓને આગ્રહપૂર્વક પોતાને મદદ કરવાનું સમજાવ્યું હતું. તેઓએ કહ્યું હતું કે, જો બરાકપુરના સિપાહીઓ પોતાના ધર્મને માટે આત્માર્પણ કરે, પોતાના ઓફિસરોને માટે તેમને આવી મળે, તો બરાકપુર અને કલકત્તાનાં અંગ્રેજી લશ્કરને હરાવવાનું કામ સહજ થઇ પડે. પરંતુ બહરમપુરના સિપાહીઓએ આ વાતમાં ભાગ લેવાની ના પાડી. તેઓએ બરાકપુરના જાસુસોને કહ્યું હતું કે "અમે કરેલાં કાર્યથી બહુ પસ્તાઈએ છીએ, અમે અમારી રાજ્યભક્તિ દર્શાવવા માટે પૃથ્વીના કોઇપણ ભાગમાં લડાઇ કરવા જવા તૈયાર છીએ. અમારાં હૃદય અન્નદાતા પ્રતિપાલકનું અનિષ્ટ કરવાના વિચારોથી *અધીરાં થયાં નથી. અમે કદીપણ ઇરાદાપૂર્વક વિરુદ્ધ પડયા નથી. અમે જેનું લૂણ ખાધું છે, જેનો આપેલો પોશાક પહેરીએ છીએ, જેની કેળવણીથી વારેન્દ્ર સમાજમાં શ્રેષ્ટ થયા છીએ; જેનાં અસ્ત્રશસ્ત્રના મહિમાથી લડાઇમાં વિજય પામ્યા છીએ–તેની વિરૂદ્ધ હથિયાર પકડવાનું કદી પણ પસંદ કરશું નહિ." બરાકપુરના જાસુસોએ આ વાત સાંભળી બીકે મ્હોંએ પાછું જવું વધુ પસંદ કર્યું. ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે બરાકપુરના સિપાહીઓને મિત્રતા હતી. એ મિત્રતાને લીધે બરહમપુરના સિપાહીઓએ બરાકપુરના સિપાહીઓની આ છૂપી વાત જાહેર કરી નહિ. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક સજા ભોગવવા તૈયાર થઇ રહ્યા. સરકારે અધિરાઇ દર્શાવી આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓને બરતરફ કરી પોતાની આવશ્યંભાવી વિપત્તિનો માર્ગ મોકળો કર્યો.

*સ્વ. ગ્રં. ગ્ર. ૨૪

૩૦ મી માર્ચ વીતી ગઇ. વસંતઋતુની મધુર ઉષા અપરાંગી સૈનિકો સમક્ષ આવી ઉભી, પરંતુ તેની કમનીય શોભાથી સિપાહીઓને સુખાનુભવન થયો નહિ. ઉષઃકાલની સુંદર શોભા તેઓનાં હૃદયને પ્રફુલ્લિત કરી શકી નહિ. તેઓએ પોતાના સેનાપતિના હુકમથી છેલ્લી વારનો લશ્કરી પોશાક પહેર્યો. બરાકપુર તરફ કુચ કરી. તેઓનાં હૃદય ઉંડા દુઃખથી વલોવાતાં હતાં, છતાં તેઓએ કશી બાબતની અધિરાઇ ન દર્શાવી; હંમેશ ચાલતી આવતી પ્રથાનો ભંગ કર્યાથી અનુતપ્ત હૃદયે તેઓ પોતાનાં નિશ્ચિત સ્થાન તરફ જવા લાગ્યા. બરાકપુરથી એક માઇલ દૂર સેનાપતિ હિયર્સે તેઓની રાહ જોઇ ઉભો હતો. રેજિમેન્ટ આવી એટલે હિયર્સે તેઓને કવાયતનાં મેદાન તરફ દોરી જવા લાગ્યો. મેદાનપર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગનું બધું યુરોપિઅન અને દેશી લશ્કર હારબંધ ઉભું હતું. ૧૯ મી રેજિમેન્ટ આ વિશાળ મેદાનપર આવી ઉભી. તેઓની સામે તોપો ગોઠવેલી હતી, તોપોની પાસે યુરોપિઅન લશ્કર લડાયક પોશાકથી સજ્જ થઇ ઉભું હતું. હથિયાર ઉતારતી વેળા જો કોઇ સામું થાય તો તેને યોગ્ય શિક્ષા આપવા ખાતર આ બધી તોપો સજ્જ થઇ હતી. પરંતુ સિપાહીઓએ કંઇ ધાંધલ ન મચાવી પોતાની વીરતાની આ અધોગતિના વખતે પણ તેઓએ સેનાપતિનો હુકમ પાળવામાં આનાકાની ન કરી. તેઓએ શાંતિથી સેનાપતિનું ભાષણ અને સરકારનો હુકમ સાંભળ્યો, શાંતિથી પોતાનાં શરીર પરનાં બધાં લશ્કરી ચિહ્નો ઉતાર્યાં, અને શાંતિથી અસ્ત્રશસ્ત્ર નીચે મૂકી, પોતાનો સૈનિક ધર્મ વિસર્જન કર્યો. થોડે દૂર ૩૪ મી રેજિમેન્ટ ઉભી હતી, તેણે પણ શાંતિથી પોતાના દોસ્તોની આ અધોગતિ જોઇ. બે દિવસ પહેલાં એ રેજીમેન્ટ સેનાપતિ

આગળ અવિશ્વાસુ તરીકે પૂરવાર થઇ હતી. એ રેજીમેન્ટના મંગળ-પાંડેએ હથિયાર ઉપાડી ભયંકર કાર્ય કરવાની તૈયારી કરી હતી. આ વખતે પણ એ રેજીમેન્ટના સિપાહીઓ કંઇ હરકત કરે એ ખાતર કોઇ કોઇએ સેનાપતિ હિયર્સેને યોગ્ય ઉપાયો લેવાની સૂચના આપી હતી. પરંતુ કંઇ હરકત ન થઇ. બધું કાર્ય શાંતિથી પાર પડ્યું. ગુનહેગાર સિપાહીઓ હથિયારો તજી દીલગીર ચહેરે ઉભા હતા. સેનાપતિ હિયર્સેએ તેઓને માયાળુપણે કહ્યું કે, "સરકારના હુકમથી તમને લશ્કરમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે એ ખરૂં, પણ તમને જે પોશાક આપવામાં આવ્યો છે તે સમસ્ત તમારાં શરીર પરથી ઉતારી લેવામાં આવશે નહિ. તમે તમારા સેનાપતિના હુકમમાં રહી ધીરજથી બહરમપુરથી બરાકપુર સુધી આવ્યા છો, એ ધીરજનાં ઇનામ તરીકે સરકાર પોતાને ખરચે તમને તમારે ગામ મોકલી આપવા તૈયાર છે." સેનાપતિનાં આ છેલ્લાં વચનો સિપાહીઓના મર્મ ભાગમાં પહોંચ્યાં. તેઓએ આ મહેરબાનીની ખાતર સેનાપતિનો ઉપકાર માન્યો અને ઇશ્વર તેમને ચિરંજીવ કરે એવી પ્રાર્થના કરી. સેનાપતિએ માથું નમાવી તેઓનો આશીર્વાદ ઝીલ્યો. બીજાની ઉશ્કેરણીથી અમે સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાયા અને તેને લીધે અમને આ સજા થઇ છે, એ વાત તેઓએ ખુલ્લી રીતે કબુલ કરી. બધા પોતાનાં અદૃષ્ટનો વાંક કહાડવા લાગ્યા અને આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ૩૪ મી રેજીમેન્ટ હોવાથી તેઓ તેને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયા. તેઓમાંના એકે આગળ આવી સેનાપતિને કહ્યું કે, "અમને ફક્ત દશ મિનિટને માટે ફરીથી હથિયાર ધારણ કરવાનો હુકમ આપો, અમે ૩૪ મી રેજીમેન્ટ સાથે આ બાબતનો યોગ્ય ફેંસલો કરી લઇએ."

૧૯ મી રેજિમેન્ટનાં હથિયાર ઉતારી લીધા બાદ સેનાપતિ હિયાર્સેએ બીજા સિપાહીઓને કહ્યું કે, "આ સૈનિકોમાંના ચારસેંઠ બ્રાહ્મણો અને દોઢસો રજપુતોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળી છે. તેઓ બધા મરજી મુજબ પોતપોતાનાં તીર્થોમાં જઇ શકશે, તેઓના વડવાઓ જે દેવની ઉપાસના કરતા તે દેવની ઉપાસના કરી શકશે. સરકાર તેઓના સનાતન ધર્મ અને રીત રિવાજો પર હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ. સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે, એવી જે ગપ્પ ફેલાઈ છે, એ ગપ, આ પરથી સાબીત થાય છે કે તદ્દન ખોટી છે." એકત્ર થયેલા સિપાહીઓ શાંતિથી સેનાપતિનાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓને જવાની રજા આપવામાં આવી ત્યારે તેઓ શાંતિથી પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા. ૯ વાગતામાં તો બધી ક્રિયા પૂરી થઇ ગઇ. યુરોપિઅન રક્ષકોના અધિકાર નીચે હથિયાર વગરની રેજિમેન્ટ બરાકપુરથી રવાના થઇ. જતી વેળા તેણે વળી જુના સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યા. સેનાપતિ હિયર્સે દીલગીર થઈ પોતાને ઘેર આવ્યો. ૩૧ મી માર્ચે તેને જે શોચનીય કાર્ય બજાવવું પડ્યું હતું, તેવું શોચનીય કાર્ય તેણે કદી બજાવ્યું નહોતું. તે દિવસે તેને પોતાની જૂની અને વહાલી રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવી પડી હતી. પરંતુ આ શોચનીય ઘટના નિર્વિઘ્ને પાર પડી એ માટે સેનાપતિ અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રભુનો આભાર માન્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

સરકારે તો વિપત્તિ અટકાવવા ખાતર આ રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી હતી, પરંતુ એથી વિપત્તિ અટકી નહિ, એ વાત આગળ જતાં સાબીત થશે. એ સિપાહીઓ બીજાની ઉશ્કેરણીથી, થોડે ઘણે

અંશે સેનાપતિની ભૂલથી એકાદ ક્ષણને માટે ઉશ્કેરાયા હતા. આ ઉશ્કેરણીની ગતિ છેવટે મંદ પડી ગઇ હતી. શાંત વાતચીત દ્વારા ઉપદેશ આપવાથી તેઓ વિપત્તિને વખતે અદ્વિતીય મિત્રો બની રહેત. લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ મેકગ્રેગર નામનો એક સૈનિક તેઓની સાથે કેટલાક માસ સુધી બહરમપુરમાં રહ્યો હતો. એ સૈનિકે ચોકખે ચોકખું જણાવ્યું છે કે, "મેં એ રેજમેન્ટ કરતાં વધારે વિશ્વાસુ, વફાદાર અને શાંત રેજિમેન્ટ બીજી કદી જોઇ નથી.[1]" એ રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવા બરાકપુર લાવવામાં આવી, ત્યારે પણ રસ્તામાં તેણે કશી હરકત કરી નહોતી. જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જાસુસોએ આરાસતમાં જઇ તેને ભરમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ તેની વફાદારી ડગમગી નહોતી, જ્યારે તેણે પોતાને થવાની સજા સાંભળી, ત્યારે પણ ૩૪ મી રેજિમેન્ટ સાથે મળી જઇ પોતાની કુટિલતા બતાવી નથી, જ્યારે બરાકપુરનાં વિશાળ મેદાનપર તે રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને હથિયારો છોડી દેવાનો હુકમ થયો, ત્યારે પણ તેઓએ શાંતિથી એ હુકમ બજાવ્યો હતો. તેઓએ, સૈનિકના વર્ગમાંથી બરતરફ થયા છતાં છીછોરાપણું બતાવ્યું નહોતું. હથિયાર છોડયા બાદ તેઓએ સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યો હતો અને સરકારના હુકમથી ભયંકર સજા થયેલી હોવા છતાં પોતાને અવળી સલાહ આપનાર મિત્રો સાથે તેઓએ લડવાની તૈયારી બતાવી હતી. આ કરતાં વધારે વફાદારીની સાબીતિ બીજી કઇ હોઇ શકે? ઘણાને શંકા થઇ હતી કે બરતરફ થયેલા સિપાહીઓ ઘેર જતાં રસ્તામાંનાં ગામડાં લૂટશે. પરંતુ એ સંદેહ પણ છેવટે ખોટો પડયો હતો. તેઓએ ઘેર

૧. Martin, Empire in India Vol. II. p. 1:

જતાં કોઇને કંઇ અડચણ કરી નહોતી. વળી જ્યારે બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતના સિપાહીઓએ સરકાર સામે બળવો જગાડ્યો હતો ત્યારે પણ આ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓએ પોતાની વફાદારી જાળવી રાખી હતી. તેઓએ બળવાખોર સિપાહીઓ સાથે મળી અંગ્રેજોનું લોહી રેડવામાં ભાગ લીધો નહોતો.[૧]

અધ્યાય ૩ જો

વિષયનિર્દેશ—મંગલપાંડે અને જમાદારને દેહાંતદંડ—બીજી પલટણોનો સંદેહ વધ્યો—અંબાલાનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એન્સનનું ભાષણ, મિરતનો બનાવ, ગવર્નર જનરલ સાથે વડા સેનાપતિનો મતભેદ, હાડકાંના ભૂકાવાળો મેંદો—ચપાટી—નાનાસાહેબ લખનોરનો બનાવ.

બરાકપુરમાં શાંતિથી કામ પાર પડ્યું છે, ૧૯ મી રેજિમેન્ટે કંઇપણ ધાંધલ કર્યાં વિના હથિયારો છોડયાં છે, એ સમાચાર મળતાં લૉર્ડ કેનિંગ ખુશી થયો. સમાચાર મળ્યા કે તરત તેણે આ સમાચાર તાર મારફત વડા સેનાપતિને જણાવ્યા. આખા શહેરમાં આ સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા. શહેરમાંના યુરોપિઅનોનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ પ્રતિક્ષણે પોતાની જિંદગી ભયમાં આવી પડેલી જોતા હતા, પ્રતિક્ષણે હથિયારબંધ સિપાહીઓનાં હાથ-

૧. Mead, Sepoy Revolt, p. 62.

ચારોથી પોતાને મરવું પડશે એવી બ્હીક રાખતા હતા, તેઓ સર્વને હવે શાંતિ વળી.

આ કાર્ય પાર પાડયા પછી સરકારે એક બીજું કાર્ય હાથમાં લીધું. બહરમપુરના સિપાહીઓએ શાંતિથી પોતાના સેનાપતિ સમક્ષ હથિયાર છોડી સૈનિક ધર્મને તિલાંજલિ આપી છે, બરાકપુરથી પોતપોતાને ગામ તેઓ શાંતિપૂર્વક ચાલ્યા ગયા છે, ભવિષ્યમાં આવી પડનારી વિપત્તિમાંથી બચવા ખાતર સરકારે આ રીતે એક રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી છે, પરંતુ એને ઉશ્કેરનારી ૩૪ મી રેજિમેન્ટ હજુ હથિયારબંધ હોવાથી સરકારે હવે તેનું કામ હાથમાં લીધું.

૬ ઠ્ઠી એપ્રિલે મંગળપાંડે પર કામ ચાલ્યું, ન્યાયાધીશોએ તેને ફાંસીની સજા કરી. મંગળપાંડેનો ઘા ધીમેધીમે ભયંકર થઈ પડયો હતો. એ ઘા રૂઝાવાની આશા પણ નહોતી. તોપણ તે શાંતિપૂર્વક મરણને ભેટવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાના આખરના વખતમાં પોતાના સાથીઓ વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહ્યો. ૮ મી તારીખે બરાકપુરના બધા સૈન્ય સમક્ષ તેને ફાંસી આપવામાં આવી. ૧૦ મી તારીખે જમાદાર પર કામ ચાલ્યું. ૧૧ મી તારીખે એ કામ પૂરૂં થયું. ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જમાદારે યુરોપિયન સૈનિકોપર હુમલો થતો જોયો છતાં કંઈ અટકાવ ન કર્યો, તે ખાતર તેને ફાંસીની સજા કરવામાં આવી. એ વખતે વડો સેનાપતિ સીમલામાં હવા ખાતો હતો. સેનાપતિ હિયર્સેને જમાદારને પ્રાણદંડ આપવાનો હુકમ આપવાનું કામ તેનું હતું. તેણે પ્રથમ તો જમાદારને પ્રાણદંડ આપવાના હુકમ માટે આનાકાની કરી પણ છેવટે તેનો મત ફર્યો. તેણે

૨૦ મી તારીખે હિયર્સેને એ સજા અમલમાં મૂકવાનો હુકમ કર્યો.[૧] આથી જમાદારની સજા તા. ૨૧ મી સુધી મુલતવી રહી, જે મુસલમાને મંગળપાંડેના હુમલામાંથી લેફ્ટેનેન્ટ બાગ અને તેના મદદગારને બચાવ્યો હતો, તેને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવવામાં આવ્યો. શેખ પલ્ટુ સામાન્ય સૈનિકમાંથી હવાલદાર થયો.[૨]

અત્યારસુધી ૩૪ મી રેજિમેન્ટને કંઇ સજા કરવામાં આવી નહોતી. સેનાપતિઓના અભિપ્રાય મુજબ આ રેજિમેન્ટ ૧૯ મી રેજિમેન્ટ કરતાં પણ વધુ ગુનેહગાર હતી. તેણે મંગળપાંડેનો હુમલો નિરાંતે જોયો હતો, લેફ્ટેનેન્ટ બાગનાં વચન ગણકાર્યા નહોતાં, તે ખાતર સેનાપતિઓ તેના પર બહુ ગુસ્સે થયા હતા. બરાકપુરના ગોરાઓને ખાત્રી થઇ હતી કે જ્યાંસુધી એ રેજિમેન્ટના હાથમાં હથિયાર છે, ત્યાંસુધી ડગલેડગલે વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ રેજિમેન્ટને હજુ નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવી નહોતી. એ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ અગાઉની માફક હજુ લશ્કરી પોશાક પહેરી છાવણીમાં રહેતા હતા, હથિયારબંધ થઇ કવાયતનાં મેદાનપર ફરતા

---

૧. Appendix to Peorl. Papers on the Mutinies, 1857; p. p. 104–107. Comp. Martin, Empire in India Vol. II. P. 133.

૨ સેનાપતિ હિયર્સેના હુકમથી આ દરજ્જો મળ્યો હતો. હિયર્સેએ આ બાબતમાં પોતાની સત્તા ઉપરાંત કાર્ય કરેલું હોવાથી તેને આ બાબતમાં ગવર્નર જનરલની મંત્રિ સભા તરફથી ઠપકો મળ્યો હતો. Martin, Empire in India, Vol. II. P. 133.

હતા; તેથી ગોરાઓની શંકા દૂર થઇ નહોતી. ફાંસીના લાકડાંપર બંડખોર મંગળપાંડે અને બેવફા જમાદારનાં શબ લટકયાં હતાં ખરાં, પણ તેમના બીજા સાથીઓ હજુ હથિયારબંધ થઇ વીરત્વનાં અભિમાનથી ઝળકતા હતા; તે માટે બરાકપુરના ગોરાઓને ચેન પડતું નહિ. તેઓ ક્ષણે ક્ષણે બંડ ઉઠવાનાં સ્વપ્નો જોતા હતા. ઓફિસરોને પણ એવોજ શક હતો. તેઓ જ્યારે સંધ્યાકાળ વખતે પોતાનો બંગલો છોડી બહાર જતા કે મધરાતે સુખમય પથારીમાં સૂતા, ત્યારે તેઓને બીક લાગતી કે અમારા જ સિપાહીઓ અમને લેફટેનેન્ટ બગની માફક બંદુકની ગોળીથી ઘાયલ કરશે તો! આથી રાતને વખતે બરાકપુરના ગોરાઓ બનતાં સુધી બહાર નીકળતા નહિ, સંધ્યાકાળ વખતે સ્ત્રીઓનાં ટોળાં સાથે તેઓ જે મજા લૂટતા, તે બંધ કરવું પડયું. જેમ બને તેમ જલદી આ રેજિમેન્ટનો રેંસલો ન કરવાથી તેઓ સરકારપર બળી રહ્યા. પરંતુ ગવર્નર જનરલ આ બાબતમાં કંઇપણ સાહસિક પગલું લેવા માગતો નહોતો. કંઇ ભયંકર સજા જાહેર કરતાં બધા સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઇ જાય એવા સંદેહથી ગવર્નર જનરલ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીનું કારણ ધ્યાનપૂર્વક તપાસતો હતો. આથી આખો એપ્રિલ મહિનો એ સિપાહીઓ હથિયારબંધ રહ્યા. જેઓ એ સિપાહીઓ વિષે તપાસ કરતા હતા—તેમની ઉશ્કેરણી તથા બેવફાદારીનાં ખરાં કારણો શોધવામાં રોકાયા હતા, તેઓએ છેવટે એ અભિપ્રાય આપ્યો કે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓ વફાદાર છે પરંતુ હિંદુ સિપાહીઓ બરાબર વિશ્વાસ લાયક નથી. ન્યાયાધીશો સૂક્ષ્મ ન્યાય તોલવા છતાં અતિબુદ્ધિ દર્શાવતાં અચકાયા નહોતા.

કલકત્તાની ટંકશાળના જે સુબેદારે કિલ્લાના ઉશ્કેરાયલા એ સિપાહીઓને કેદ કરી પોતાની વફાદારી બતાવી હતી, ન્યાયાધીશોએ તેને પણ તેહેન નાફરમાન તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.[1] ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓમાંના કોઇ કોઇ બીજે સ્થળે ગયા હતા, તેઓ ૨૯ મી માર્ચે બરાકપુરમાં હાજર નહોતા.[2] આથી જેઓ સરકાર પ્રત્યે વફાદાર હતા, જેઓ સરકારી કામ માટે પરગામ ગયા હતા, અથવા જેઓએ સરકાર સમક્ષ વફાદારી અને વિશ્વાસુપણાના પુરાવા આપ્યા હતા, તેઓને બાદ કરતાં બાકીનાં રેજિમેન્ટનાં હથિયાર ઉતારી લેવાનો હુકમ આપવો કે નહિ એ બાબત ગવર્નર જનરલ આગળ ચર્ચાવા લાગી.

આ સજા જાહેર કર્યા પહેલાં હિંદના બીજા ભાગોના સિપાહીઓમાં પણ ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ગવર્નર જનરલ ચિંતાતુર થઇ ગયો. બહરમપુર અને બરાકપુરના સિપાહીઓનાં આચરણથી તેના મનમાં જે શંકા ઉદય પામી હતી તે શંકા

---

૧. Kave, Sepoy war. Vol. I. p. 551, note.

૨ ૩૪ મી રેજિમેન્ટમાંથી સિપાહીઓની ત્રણ નાની ટુકડીઓ ચટ્ટુગામ મોકલવામાં આવી હતી. સરકારને એ સિપાહીઓની રાજ-ભક્તિ પર સંદેહ પડ્યો નહોતો. એ સિપાહીઓએ બરાકપુરનો બનાવ સાંભળ્યા બાદ સરકારને એક અરજી કરી હતી. એ અરજીમાં જણાવ્યું હતું કે મંગળપાંડેના અન્યાયી વ્યવહારથી અમે બહુ દીલગીર થયા છીએ. અમને ખાત્રી છે કે સરકાર અમારા ધર્મમાં કદી હસ્તક્ષેપ કરવાની નથી. અમે આપના હમેશાં વિશ્વાસુ છીએ અને વિશ્વાસુ રહીશું. Kaye, Sepoy War, Vol. I. p. 551, note.

ગાઢ થવા લાગી. તે શાંત, વિવેકી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો. પરંતુ એ શાંતિ, વિવેક કે દીર્ઘદૃષ્ટિનાં બળવડે પ્રતિકૂળ ઘટનાસ્રોત રોકાયો નહિ. જાન્યુઆરી માસની શરૂઆતમાં જે નાની વાદળી ચઢી હતી, તે એપ્રિલ માસમાં ચોતરફ ફેલાઇ ગઇ. બરાકપુરના બનાવો પર હજુ છેલ્લો પડદો પડયો નહોતો, મંગળપાંડે અને જમાદારની ફાંસીનું દૃશ્ય સ્મૃતિપટ પરથી અંતર્ધાન થયું નહોતું, તે દરમ્યાન દૂર આવેલા હિમાલયની તળેટીમાંથી ભયાનક સમાચાર આવ્યા. એ દૂરના પ્રદેશ અને કલકત્તા વચ્ચે જે છાવણીઓ હતી, તે બધી છાવણીઓમાં ગંભીર પ્રકારની ઉશ્કેરણી વિકાસ પામી હતી. બધી છાવણીના સિપાહીઓ સરકારની કાર્યપદ્ધતિને વખોડવા લાગ્યા. નવી બંદુક અને ચરબીવાળા ટોટા વિષે ભયંકર ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા.

કલકત્તાથી હજાર માઇલ દૂર આવેલા ભૂપ્રદેશમાં અંબાલા નામનું એક શહેર આવેલું છે. એનું જૂનું નામ અંબાલય હતું. પાંડવોની માતા કુંતાજી આ ઠેકાણે રહ્યાં હોવાથી એ નગર પ્રાચીન હિંદમાં એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. અંબાલય અત્યારે અંબાલા નામથી જાહેર થયું હતું. અંબાલાની પૂર્વ બાજુએ વિશાળ કુરુક્ષેત્ર જે ક્ષેત્રપેર કૌરવપાંડવોનું ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું હતું, પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહનાં જીવન સાથે હિંદનો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો. મરાઠાઓએ પોતાની જન્મભૂમિનું રત્ન સિંહાસન મેળવવાની આશાથી આત્મબળિદાન આપ્યું હતું; જે ક્ષેત્રને વિષે હિંદુ અને મુસલમાન, વિજેતા અને વિજિત, બંને અનંત નિદ્રામાં પડી અપાર સમાનતાનો મહિમા ફેલાવી રહ્યાં હતાં તે ક્ષેત્ર પોતાનું મનોહર દૃશ્ય વિસ્તારી રહ્યું હતું. આધુનિક સંસ્કૃતિની માતા યુરોપની ભૂમિ જ્યારે જંગલી

પશુઓથી ભરપુર જંગલોથી છવાયલી હતી, ઇંગ્લાંડ કે રશિયા, જર્મનિ કે ઓસ્ટ્રિયા વગેરે બધા દેશોની નિરક્ષર વસતી જ્યારે એ જંગલોમાં શિકારનો આનંદ લૂટી રહી હતી, ત્યારે પણ હિંદના ઇતિહાસમાં અંબાલાનું નામ જાણીતું હતું. અત્યારે અંબાલા હિંદી સરકારનાં લશ્કરનું મુખ્ય મથક હતું. વડો સેનાપતિ એન્સન માર્ચ મહિનાની અધવચમાં અહીં આવ્યો. અહિંથી તે સીમલાની શીતળ હવાનો અનુભવ લેવા જવાની તૈયારી કરતો હતો. એ સમયે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત તેને કાને આવી. અંબાલામાં જુદી જુદી રેજીમેન્ટોના સિપાહીઓને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શિખવવામાં આવતી હતી. આ બધા સિપાહીઓ કંઇ બુદ્ધિશાળી નહોતા. તેઓએ સાધારણ અવસ્થાને લીધે સૈનિકની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેઓ રણનિપુણ દેશી ઓફિસરોના કબજામાં રહેતા હતા. નવા ટોટા તેઓનાં અંતઃકરણને સહેજમાં હચમચાવી શકે તેમ હતું. ટોટાના ચકચકાટવાળા કાગળ જોઈ જો તેઓ સંદેહવશ થાય, ધર્મભ્રષ્ટ થવાની શંકાથી જો તેઓ સરકાર સામા થાય, તો સાવચેતીથી તેઓને સમજાવી શાંત પાડવા એ વધારે યોગ્ય હતું.

૩૬ મી દેશી રેજિમેન્ટનું પાયદળ સૈન્ય વડા સેનાપતિ સાથે અંબાલા આવી પહોંચ્યું હતું. એ રેજિમેન્ટના બે ઓફિસરો અગાઉથી અંબાલામાં આવ્યા હતા, હવે આખી રેજિમેન્ટ આવી પહોંચી એટલે તેઓ એક દિવસ તેને મળવા ગયા. બંને ઓફિસરો સિપાહીઓના તંબુમાં આવી પહોંચ્યા એટલે એક સુબેદારે તેઓને સલામ ન કરતાં તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું કે "તમે સિપાહીઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા તૈયાર થયા છો, અપવિત્ર ટોટા વડે તમે અમારા

ધર્મનું નિકંદન કાઢવા માગો છો?' એ વખતે લેફટેનેન્ટ. માર્ટિનો, નામનો એક સૈનિક અંબાલાના સિપાહીઓને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શિખવતો હતો. બંને ઓફિસરોએ તરતજ તેને આ ખબર પહોંચાડી, એ દરમ્યાન સિપાહીઓમાંના એક જણે બાળકની પેઠે રડી પડી માર્ટિનોને કહ્યું કે "હું વટલાયો છું, મારી નાતનું કોઇ મારી સાથે જમવા ઇચ્છતું નથી" માર્ટિનો ચિંતાતુર બની ગયો. આ શંકા અને દુશ્ચિંતાના પ્રવાહ એક પછી એક તેના હૃદયમાં અથડાવા લાગ્યા. તેને તપાસ કરતાં જણાયું કે, અંબાલાની છાવણી-માંના બધા સિપાહીઓ અપવિત્ર ચરબીવાળા ટોટા વાપરવા પડશે એવી બીકથી ઉશ્કેરાઇ ગયા છે. કોઇ કોઇ એવો વિચાર કરે છે કે અમે ટોટા વાપર્યા છે; તેથી ઘેર જશું એટલે અમારાં કુટુંબીઓ અમને તજી દેશે; બધા ભયથી ધ્રુજતા હતા. બધા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા વ્યસ્ત બની ગયા હતા. માર્ટિનો સિપાહીઓની આ દશાથી સેનાપતિને વાકેફ કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ તે વડા સેનાપતિને પરભારી રીતે આમાનું કંઇ જણાવી શકે તેમ નહોતું. સરકારની કાર્યપદ્ધતિ મુજબ તેને બધી વાત મદદનીશ આજુટંટ જનરલને લખી મોકલવી પડી. વડા સેનાપતિને અગાઉથી આ બાબતની ખબર પડી હતી. તેને જણાયું હતું કે, આ બાબત કંઇ પણ કરવું જોઇએ. ૨૩ મી માર્ચે તેણે સિપાહીઓને હથિયારો વાપરતાં શિખવાની નિશાળની મુલાકાત લીધી એને આગલે દિવસે તેને ખબર મળ્યા કે, 'સિપાહીઓ આપની સાથે કંઇ વાતચીત કરવા માગે છે.' આ પરથી સેનાપતિએ તેઓની સમક્ષ પોતાના વિચારો જણાવવાનું નક્કી-કર્યું. સિપાહીઓને એકઠા કરવામાં આવ્યા. દેશી ઓફિસરો સેના-

પતિ સમક્ષ આવી ઉભા. સેનાપતિ એન્સન, હિયર્સની માફક હિંદીમાં ભાષણ કરી શકતો નહિ, તેથી લેફટેનેન્ટ માર્ટિનો તેનાં વચનો હિંદીમાં સમજાવવા તૈયાર થયો હતો. ભાષણ વખતે વડો સેનાપતિ થોડું બોલી થોભી જતો, તે દરમ્યાન માર્ટિનો તેનો હિંદી અનુવાદ સિપાહીઓને સમજાવતો. ત્યાર બાદ વડો સેનાપતિ પોતાના કહેવાનો અર્થ બરાબર સમજાય છે કે નહિ એમ પૂછતો. એ ભાષણ પૂરૂં કરવામાં આવ્યું, ભાષણનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતોઃ—

"સૈનિક પુરુષોને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શીખવવા માટે અહિં એક નિશાળ સ્થપાઈ છે, તેમાં જે સિપાહીઓ તથા ઓફિસરો એકત્ર થયા છે, તેઓને હું કંઇક કહેવા ઇચ્છું છું. પોતપોતાનાં કર્તવ્યમાં હોશિયારી દર્શાવવા માટેજ ઓફિસરો પોતપોતાના ઓદ્દાપર નીમાયા છે, તે માટે મને ખાત્રી છે કે, તેઓ આ વખતે પણ એ હોશિયારી બતાવી આપશે અને તેઓના તાબા નીચે જે લોકો છે. તેઓના અને બધાં દેશી લશ્કરના ઉપકાર માટે પોતાની શકિત અને કર્તવ્યપરાયણતા વાપરશે. તેઓ જે સરકારનું કામ કરે છે, તે સરકાર ઉપર નકામો સંદેહ રાખી પોતાનાં મનને ગભરાવી મૂકવું એ ઉચિત નથી. હવે સૈનિકોને અગાઉ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ બંદુક માટે અગાઉ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ ટોટા વાપરવાની જરૂર પડી છે. ટોટા જે કાગળથી બનાવવામાં આવ્યા છે, તે જોઇ કેટલાક સિપાહીઓને શંકા પડી છે કે 'સરકાર અમારો સનાતન ધર્મ નષ્ટ કરવા માગે છે.'

"આ સંદેહ કેટલો ખોટો છે, તે થોડો વિચાર કરવાથી તરત જણાશે. આવી યુકિતથી બધાને વટલાવવાથી સરકારને શો ફાયદો?

સરકાર કયો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરે, એ શું કોઇ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકશે ? હું ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે, હિંદીઓના ચાલતા આવેલા આચારવિચારમાં અડચણ નાખવાનો અગર હિંદની જુદી જુદી જાતિના ક્રિયાકલાપમાં વિઘ્ન નાખવાની સરકારે કદી ઇચ્છા કરી નથી. મને આશા છે કે તમે બધા એ ખોટો સંદેહ હૃદયમાંથી હાંકી કહાડશો.

"જે ટોટા વિષે સિપાહીઓ યુક્તિપૂર્વક આપત્તિ જણાવશે, તે ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા દેવામાં આવશે નહિ, એવી વાત સેનાપતિઓએ જણાવી છતાં ઘણાખરા સિપાહીઓને એ વચનોમાં વિશ્વાસ બેઠો નથી; ઉલટું તેઓએ એવાં કાર્ય કર્યાં છે કે તે ખરા સૈનિક પુરુષને ન છાજે. તમારે તમારી પ્રતિપાલક સરકાર અને તમારા ઉપરી અમલદારોનો હુકમ માનવો જોઇએ. એ જ ખરા સૈનિક પુરુષનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આવી નાફરમાની માટે કેવાં પગલાં લેવાં એ સરકાર બહુ સારી રીતે જાણે છે. હું જરાપણ અચકાયા વિના કહું છું કે એ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને સખતમાં સખત સજા ભોગવવી પડશે, ...

"પરંતુ કેવળ બીક બતાવવી એજ મારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓની છાતીપર સાહસ અને સત્કાર્ય દર્શાવનારાં ચિહ્નો શોભે છે તેઓને કર્તવ્યનો બોધ કરવો, એ અંઘટતું ગણાય, એ હું બહુ સારી રીતે સમજું છું. હું તેઓને ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે સરકાર આ વિશાળ દેશના રહેવાશીઓમાંના કોઇના આચારવ્યવહારને હરકત કરશે નહિ ભવિષ્યમાં પણ સરકાર એ બાબતમાં હંમેશાં તટસ્થ રહેશે. જે જે દેશી ઓફિસરો અહીં એકત્ર થયા છે. તેઓ પર મને પૂરો વિશ્વાસ

પતિ સમક્ષ આવી ઉભા. સેનાપતિ એન્સન, હિયર્સેની માફક હિંદીમાં ભાષણ કરી શકતો નહિ, તેથી લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનો તેનાં વચનો હિંદીમાં સમજાવવા તૈયાર થયો હતો. ભાષણ વખતે વડો સેનાપતિ થોડું બોલી થોભી જતો, તે દરમ્યાન માર્ટિનો તેનો હિંદી અનુવાદ સિપાહીઓને સમજાવતો. ત્યાર બાદ વડો સેનાપતિ પોતાના કહેવાનો અર્થ બરાબર સમજાય છે કે નહિ એમ પૂછતો. એ ભાષણ પૂરૂં કરવામાં આવ્યું. ભાષણનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો:—

"સૈનિક પુરુષોને નવી બંદુક વાપરવાની કળા શીખવવા માટે અહિં એક નિશાળ સ્થપાઈ છે, તેમાં જે સિપાહીઓ તથા ઓફિસરો એકત્ર થયા છે, તેઓને હું કંઇક કહેવા ઇચ્છું છું. પોતપોતાનાં કર્તવ્યમાં હોશિયારી દર્શાવવા માટેજ ઓફિસરો પોતપોતાના ઓદ્ધાપર નીમાયા છે, તે માટે મને ખાત્રી છે કે, તેઓ આ વખતે પણ એ હોશિયારી બતાવી આપશે અને તેઓના તાબા નીચે જે લોકો છે. તેઓના અને બધાં દેશી લશ્કરના ઉપકાર માટે પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યપરાયણતા વાપરશે. તેઓ જે સરકારનું કામ કરે છે, તે સરકાર ઉપર નકામો સંદેહ રાખી પોતાનાં મનને ગભરાવી મૂકવું એ ઉચિત નથી. હવે સૈનિકોને અગાઉ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ બંદુક માટે અગાઉ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ ટોટા વાપરવાની જરૂર પડી છે. ટોટા જે કાગળથી બનાવવામાં આવ્યા છે, તે જોઇ કેટલાક સિપાહીઓને શંકા પડી છે કે 'સરકાર અમારો સનાતન ધર્મ નષ્ટ કરવા માગે છે.'

"આ સંદેહ કેટલો ખોટો છે, તે થોડો વિચાર કરવાથી તરત જણાશે. આવી યુક્તિથી બધાને વટલાવવાથી સરકારને શો ફાયદો?

સરકાર કયો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરે, એ શું કોઇ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકશે ? હું ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે, હિંદીઓના ચાલતા આવેલા આચારવિચારમાં અડચણ નાખવાની અગર હિંદની જુદી જુદી જાતિના ક્રિયાકલાપમાં વિઘ્ન નાખવાની સરકારે કદી ઇચ્છા કરી નથી. મને આશા છે કે તમે બધા એ ખોટો સંદેહ હૃદયમાંથી હાંકી કહાડશો.

"જે ટોટા વિષે સિપાહીઓ યુક્તિપૂર્વક આપત્તિ જણાવશે, તે ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા દેવામાં આવશે નહિ, એવી વાત સેનાપતિઓએ જણાવી છતાં ઘણાખરા સિપાહીઓને એ વચનોમાં વિશ્વાસ પેઠો નથી; ઉલટું તેઓએ એવાં કાર્ય કર્યાં છે કે તે ખરા સૈનિક પુરુષને ન છાજે. તમારે તમારી પ્રતિપાલક સરકાર અને તમારા ઉપરી અમલદારોનો હુકમ માનવો જોઇએ. એ જ ખરા સૈનિક પુરુષનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આવી નાફરમાની માટે કેવાં પગલાં લેવાં એ સરકાર બહુ સારી રીતે જાણે છે. હું જરાપણ અચકાયા વિના કહું છું કે એ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને સખતમાં સખત સજા ભોગવવી પડશે, ...

"પરંતુ કેવળ બીક બતાવવી એજ મારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓની છાતીપર સાહસ અને સત્કાર્ય દર્શાવનારાં ચિહ્નો શોભે છે તેઓને કર્તવ્યનો બોધ કરવો, એ અંણછાજતું ગણાય, એ હું બહુ સારી રીતે સમજું છું. હું તેઓને ખુલ્લી રીતે જણાવું છું કે સરકાર આ વિશાળ દેશના રહેવાશીઓમાંના કોઇના આચારવ્યવહારને હરકત કરશે નહિ ભવિષ્યમાં પણ સરકાર એ બાબતમાં હંમેશાં તટસ્થ રહેશે. જે જે દેશી ઓફિસરો અહીં એકત્ર થયા છે. તેઓ પર મને પૂરો વિશ્વાસ

છે. મને આશા છે કે તેઓ આ બાબત પોતપોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે પવિત્ર સૈનિક ધર્મનું કલંક ભૂસી નાખવાના પ્રયત્નો કરશો અને આટલા દિવસ સુધી લશ્કરમાં રહી જે ઉન્નત ચરિત્ર બતાવતા આવ્યા છો તે ઉન્નત ચરિત્ર હજુ જાળવી રાખશો.”

વડા સેનાપતિ અટક્યો. હિયર્સે સિપાહીઓની માતૃભાષામાં બરાકપુર મધ્યે જે ભાષણ કર્યું હતું, તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહોતું. સિપાહીઓ પોતાના સેનાપતિના મુખમાંથી હિંદી ભાષામાં સાંત્વનનાં વચનોનો અનર્ગલ પ્રવાહ નીકળતો સાંભળ્યા છતાં સરકાર તરફ વફાદાર રહ્યા નહોતા. તેઓ અત્યારે વડા સેનાપતિના અંગ્રેજી ભાષણનાં ભાષાંતરથી સંતોષ પામે એ સર્વથા અસંભવિત હતું. જે ઓફિસરો સેનાપતિ સમક્ષ ઉભા હતા, તેઓએ જ પૂરેપૂરૂં ભાષણ સાંભળ્યું હતું. ભાષણ પૂરૂં થયા બાદ તેઓમાંના બે ત્રણ જણે માર્ટિનો પાસે જઈ જણાવ્યું કે, “વડા સેનાપતિએ ભાષણ વખતે અમારા પ્રત્યે જે માન દર્શાવ્યું છે તે માટે અમે તેમના ઘણા આભારી છીએ. જો કે અમે સરકારનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર નહિ થઈએ, જો કે સરકારના સારા આશય પર અમને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે, તોપણ અમે દીલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, ટોટા વિષે અત્યારે જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી એક જણને ખાત્રી થઇ હશે, પણ બીજા દશ હજાર લોકોને એ વિષે પૂરેપૂરી ખાત્રી થઇ નથી. સરકાર ટોટાદ્વારા બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાની છે એવો વિશ્વાસ અત્યારે ચોતરફ ફેલાઇ ગયો છે. કેવળ અમારા હાથ નીચેના સૈનિકોને જ એવી શ્રદ્ધા બેસી ગઇ છે એટલું જ નહિ પણ તેઓના ગામનાં બધાં

લોકોને તે પર દૃઢ આસ્થા બેસી ગઈ છે. સૈનિકો નવા ટોટા વાપરવા તૈયાર છે. પરંતુ એ હુકમ પાળવા જતાં તેઓને જે સામાજિક બહિષ્કાર ભોગવવો પડશે, તે પર વિચાર કરી જોવાનો અમે અમારા શિરછત્ર સ્વરૂપ વડા સેનાપતિને વિનંતી કરીએ છીએ. તેઓ ટોટા વાપરવાથી હંમેશને માટે જાતિ બહિષ્કૃત થશે, તેઓનાં કુટુંબીઓ તેઓને સદાને માટે તજશે. સરકારનો હુકમ પાળવા ખાતર, પોતાના સેનાપતિઓને વશ રહેવા ખાતર, તેઓને જાતિભ્રષ્ટ, ધર્મભ્રષ્ટ અને સ્વજનોથી છૂટા પડી આ સંસારમાં હંમેશને માટે અપાર કષ્ટ ભોગવવું પડશે." માર્ટિનોએ ઓફિસરોનો આ સંદેશો વડા સેનાપતિને પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું. તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું. તેણે આજુટંટ જનરલને પત્ર લખ્યો. તેમાં ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું કે "સિપાહીઓમાં ઘણા બુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસુ માણસો છે. એ બધા કહે છે કે અમે અમારા સેનાપતિઓનો હુકમ પાળશું; પરંતુ આવી તાબેદારી માટે અમને અમારા સમાજમાં પુષ્કળ કષ્ટ ભોગવવું પડશે. હું અત્યાર સુધીમાં હિંદીઓનો મનોભાવ જે પ્રમાણમાં જાણી શક્યો છું તે પરથી મને જણાય છે કે, તેઓની આ વાત અતિશયોક્તિમય નથી. હિંદીઓનાં હૃદય ધર્મભ્રષ્ટ થવાને બહાને થરથરી જાય છે. તેઓની કલ્પના ઘણી ભયંકર દશ્યો બતાવી તેઓને અધીરા અને ઉન્મત્ત બનાવી મૂકે છે. તેઓનો કલ્પિત વિષય સર્વાંશે યુક્તિબહિર્ભૂત અને અસંભવિત હોય છતાં તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતાં અણુમાત્ર સંકોચ રાખતા નથી. ચાલુ સમય દરમ્યાન આ વિશાળ દેશના રહેવાશીઓ શા માટે આટલા બધા ઉશ્કેરાઇ ગયા છે તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી. પરંતુ મને ખાત્રી છે કે નવા

ટોટા પર ગાય અને ડુક્કરની ચરબી લગાડેલી છે એવી જે વાત ફેલાઇ છે તે આ ઉશ્કેરણી અને સંદેહનું મુખ્ય કારણ નથી. અપવિત્ર ચરબીવાળા ટોટા મારા મત મુજબ એ ઉશ્કેરણીનું ગૌણ કારણ ગણાવું જોઇએ" લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનોનો આ પત્ર આજુટંટ જનરલની ઓફિસમાંથી વડા સેનાપતિ પાસે ગયો. સેનાપતિ એન્સન ઉંડા વિચારમાં ગરક થઇ ગયો. તેણે તેજ દિવસે ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યું કે "શિક્ષાગારના સૈનિકો સંતુષ્ટ છે અને સંતુષ્ટ રહેશે, એ બાબતમાં મને કંઇ સંદેહ નથી. પરંતુ તેઓ પોતપોતાના સમાજમાં કેવી રીતે ગ્રહણ કરાશે, એનો હું વિચાર કરૂં છું." હવે કરવું શું ? બધાં લશ્કરને અગાઉની પેઠે કેવી રીતે શાંત કરી શકાય ? એન્સન વળી ગંભીર વિચાર કરવા લાગ્યો; તેને કંઇ રસ્તો મળ્યો નહિ; ભાષણથી કે ભયથી શાંતિ જાળવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જણાયો. એમ કરવાથી તેઓનાં હૃદય વધારે ઉશ્કેરાશે અને સરકારને પોતાના ધર્મનો નાશ કરનાર શત્રુ ગણશે. એન્સને એક વખત નવી બંદુકોનાં શિક્ષાલયો બંધ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એમ કરવાથી તો કાયરતા જણાઇ આવે એવો શક ઉત્પન્ન થયો. છેવટે એન્સને નક્કી કર્યું કે ટોટાનો જે કાગળ ઉપર શક રાખવામાં આવે છે તે કાગળ વિષે મિરતથી કંઇપણ સમાચાર ન આવે, ત્યાંસુધી અંબાલાનાં શિક્ષાલયમાં ટોટા વાપરવાનું બંધ રાખવું એ વધારે ઉચિત છે.

આ તરફ ગવર્નર જનરલ કલકત્તાના વિશાળ મહેલમાં બેઠા બેઠા અંબાલાનાં શિક્ષાલય વિષે વિચાર કરતો હતો. શિક્ષાલય બંધ કરવાનો વિચાર તેને બરાબર જણાયો નહિ. તેણે વડા સેનાપતિને લખી જણાવ્યું કે, "અંબાલાનાં શિક્ષાલયમાં જેઓને નવી

બંદુકો વાપરવાની કળા શિખવવામાં આવે છે તેઓ ટોટા વાપરવામાં કંઇ આનાકાની કરશે નહિ. ટોટાનો કાગળ શુદ્ધ છે. સિપાહીઓના ધર્મમાં ખલેલ થાય, એવો કોઇપણ પદાર્થ કાગળ બનાવવામાં વપરાયો નથી. અત્યારે જો આપણે ટોટાની વપરાશ બંધ રાખીશું, શીખવા આવેલા સિપાહીઓને પૂરા કેળવ્યા સિવાય તેમને પોતપોતાને સ્થળે પાછા મોકલી આપીશું તો આપણો ઉદ્દેશ પાર પડશે નહિ. એથી તેઓ ધારશે કે ટોટામાં જરૂર કંઇ અપવિત્ર પદાર્થ હતો, સરકારે સમજ્યા વગર ગેરવાજબી રસ્તો લીધો હતો. હવે પોતાની ભૂલ જણાવાથી એ રસ્તો છોડી દેવામાં આવ્યો છે. આવા વિચારથી સરકારની શક્તિ અને દૃઢતાને હાનિ થશે. આ ઉપરથી મારો અભિપ્રાય એવો છે કે અંબાલાનાં શિક્ષાલયમાં ટોટાની વપરાશ બંધ પાડવી નહિ. એથી શીખવા આવેલા સિપાહીઓના ચાલતા આવેલા સંસ્કારમાં ફેરફાર થશે નહિ. કારણ કે તેઓ સમજી ગયા છે કે, ટોટાના કાગળમાં ધર્મ અને જાતિને હાનિ કરે એવું કંઇ નથી. તેઓના વિશ્વાસ પરથી બીજા સિપાહીઓ પણ સમજશે કે નવા ટોટામાં કોઇપણ જાતનો અપવિત્ર પદાર્થ નથી. પરંતુ જો ટોટાની વપરાશ અકસ્માત બંધ પાડવામાં આવે તો સિપાહીઓ અગાઉ કરતાં વધારે વહેમાશે અને સરકાર ઉપર વધારે શ્રદ્ધાશૂન્ય થઇ જશે. એમ થશે તો તેઓનો આ સંદેહ અને અશ્રદ્ધા દૂર કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં અસાધ્ય થઇ પડશે." ગવર્નર જનરલે આ યુક્તિનું અવલંબન કરી અંબાલાના શિક્ષાલયમાં ટોટા વાપરવાનો હુકમ આપ્યો. તેણે ધાર્યું કે, ટોટાની વપરાશ બંધ પડતાં સરકારની નબળાઇ ખુલ્લી પડી જશે. નબળાઇને બદલે દૃઢતા

દર્શાવતાં વિપત્તિની શંકા ધીમે ધીમે દૂર થઇ જશે આ રીતે અંબા-લાનાં શિક્ષાલયમાં ટોટાની વપરાશ ચાલુ રહી શીખવા આવનાર સિપાહીઓને ટોટા આપવાનો હુકમ થયો.

ગવર્નર જનરલનો પત્ર અંબાલા પહોંચે તે દરમ્યાન વડો સેનાપતિ સીમલા ગયો. હિમાલયની ખુશનુમા હવા તેને બહુ પસંદ પડી. તેણે આનંદના ઉભરામાં ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે " સીમ-લાનું દૃશ્ય અત્યારે બહુ રમણીય છે. એનાં હવા પાણી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. મને અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છા થાય છે કે આપ પણ અહીં આવી આ ઉત્કૃષ્ટ આબોહવાના ભોક્તા બની તંદુરસ્તીમાં વૃદ્ધિ કરો, " પરંતુ અત્યારે તંદુરસ્તીમાં વધારો કરવાનો સમય ન હોતો, હિમગિરિની શોભા જોઇ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય ન હોતો. પંચનદના ફળદ્રુપ ઉંચા મેદાનોથી માંડીને બંગાળાના ફળદ્રુપ નીચાં મેદાનો સુધીનો મુલક ઘોર અંધકારથી વ્યાપ્ત રહ્યો હતો. સદા એ સ્થળેથી વિષજનક સમાચારો આવતા જતા હતા. ગવર્નર જનરલ ભયંકર સંદેહથી ચિંતાતુર બની ગયો હતો. સિપાહીઓની નાફરમાનીથી અગાઉ જેવી આગોના ભડકા બરાકપુરની છાવણીમાં પ્રગટ થતા હતા, તેવા ભેદી ભડકા બીજા સ્થળોએ પણ પ્રગટ થવા લાગ્યા. એપ્રિલ માસના મધ્ય ભાગમાં એવા બનાવો દરરોજ બનવા લાગ્યા. સરકારે ટોટા વાપરવાની બાબતમાં જે હુકમ કર્યો હતો, તે અંબા-લામાં શીખવા આવેલા સિપાહિઓએ જાણ્યો હતો. સિપાહિઓ પોતપોતાના ટોટા મીણ અગર ઘી દ્વારા ભીના કરી લેતા હતા. ટોટાની વપરાશ બંધ ન પડવાથી તેઓમાં કોઇ પણ જાતનો અસં-તોષ જણાતો નહોતો. સરકારે અમારા ધર્મમાં હાથ નાંખ્યો છે,

એવી શંકાપણ તેઓને પ્રગટ થઈ નહિ. તેઓ આ પ્રમાણે સંતોષી, અને સંદેહ વિનાના હોવા છતાં નાત બહાર થવાની બીક તેઓના હૃદયમાં દહાડે દહાડે બળવાન થતી જતી હતી. તેઓ સરકારના હુકમથી ટોટા વાપરતા હતા જેનો સ્પર્શ કરવા માટે તેઓની નાતની સ્પષ્ટ મના હતી, છતાં તેઓ અસંકોચે વિધર્મી લોકોની વાતો પર વિશ્વાસ રાખી તેને સ્પર્શ કરતા એ માટે જરૂર તેઓને નાત બહાર થવું પડે તેમ હતું. સિપાહીઓને ઉંડી બીક પેસી ગઇ હતી કે આપણી નાત આપણને હંમેશને માટે તિરસ્કારની નજરે જોશે સુખ અને શાન્તિની આશાથી જનની જન્મ ભૂમિને શરણે જતાં આપણા કુટુંબીઓ આપણને હડધૂત કરશે, વટલેલા ગણી નાત બહાર કાઢશે. સિપાઓનાં હૃદયમાં આવાં શંકાઓના મોજાં પ્રચંડ વેગે ઉછળતાં હતાં. એ ચળવળ સાથે હવે અંબાલા પ્રચંડ હુતાશનની રંગભૂમિ બની ગયું. દર રાત્રે યુરોપિઅનની છાવણી, ગુદામ, દવાખાનું, સિપાહીઓની બેરેકો વગેરે દરેક સ્થળે અગ્નિના ભડકા જણાવા લાગ્યા. અંબાલાના ઉપરિ અમલદારો ચમક્યા, પ્રચંડ ગ્રીષ્મકાળમાં રાતને વખતે આવા ભયંકર ભડકા જોઇ બધાને શંકા ઉત્પન્ન થઇ. આ આકસ્મિક ઘટનામાં જેઓ જોડાયા હોય. તેઓને પકડી યોગ્ય સજા કરવા માટે ન્યાયાધીશોની નીમણુંક થઈ, પણ તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. તેઓએ ઘણી મહેનત કરી ઘણી તપાસ કરી, પરંતુ કોઈને અપરાધી તરીકે સાબીત કરી શક્યા નહિં. ૨૨ મી એપ્રાલે સૈનિક વિદ્યાલયના એક સિપાહીનું ઘર બળી ગયું, તે પછીની રાતે ૬૦ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓનાં ૫ ઘરો બળી ખાખ થઈ ગયાં. એવું કહેવાય છે કે એ માસની આખરમાં શિક્ષાલયના એક શિષ્ય

સાક્ષી આપતાં જણાવ્યું કે ટોટા વાપરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હોવાથી સિપાહીઓએ બધાં મકાનો બાળી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. [૧] પરંતુ ન્યાયાધીશોની તપાસમાં કોઇ પણ ગુનેહગાર તરીકે સાબીત થયું નહિ, કોઇ પણ તેઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સાક્ષી આપવા તૈયાર થયું નહિ. સાક્ષીઓને પણ ખરી ઘટના જણાવવા માટે કોઇપણ જાતની બીક બતાવવામાં આવી ન હોતી. [૨]

વડો સેનાપતિ બે વરસ થયાં આ દેશમાં હતો, બે વરસ થયાં દેશી સિપાહીઓના આચારવ્યવહાર જોતો આવ્યો હતો. પરંતુ તે તેઓનો મનોભાવ સમજી શક્યો નહોતો. વડો સેનાપતિ પોતે કબુલ કરે છે કે, "અંબાલાના બનાવને લીધે હું ભારે મુઝવણમાં આવી પડયો છું. દરરોજ રાત્રે આટલાં બધાં ઘર સળગી ગયાં છતાં કોઇ ગુનેહગાર પકડાયો નહિ એ ભારે નવાઇ જેવું છે." એપ્રિલ માસની આખરમાં તેણે ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે, "આપણે અંબાલાની ભેદી આગોના કોઇ પણ ગુનેહગારને પકડી શક્યા નથી એ અતિશય નવાઇ જેવી વાત કહેવી જોઇએ. નીચ લોકો જેને પોતાને માટે અનિષ્ટકર માને છે, તેનું વેર વાળવા ખાતર છૂપી રીતે કેવાં કાવતરાં કરી પરસ્પર એકત્ર થયાં છે, અને જેઓ આ બનાવ વિષે કંઇપણ જાણે છે, તેઓ એ જાહેર કરી શકે તેમ છતાં બીકથી કેટલા બધા સાહસશૂન્ય બની ગયા છે, તે આ વડે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે." આ લખાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અંગ્રેજ રાજપુરુષો બધી બાબતમાં ઉંડા ઉતરવાને શક્તિમાન ન હોતા; હિંદીઓના મનોગત વિચારો

---

૧. Holmes, History of the India Mutiny 191

૨. Kaye, Sepoy War Vol. I. P. 591—563

ઉકેલવાની શક્તિ તેઓમાં નહોતી. તેઓ કેવળ બહારના દેખાવથીજ તૃપ્ત થતા. દરેક વિષયમાં ઊંડા ઉતરી કર્ત્તવ્ય નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની એકાગ્રતા તેઓમાં નહોતી. દેશી સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર કેટલા બધા ગુસ્સે થયા છે, તેઓ કેટલા તિરસ્કારથી અંગ્રેજો સામી નજર કરે છે, એ પણ સેનાપતિ એન્સનના પત્ર પરથી જણાઇ આવે છે. સિપાહીઓએ પોતપોતાના અંદરોઅંદરના કજિયા પતાવી દીધા હતા, કુસંપને ક્યારનો નસાડી મૂક્યો હતો. હવે તેઓ એક સંપથી અંગ્રેજો સામે થવા માટે તૈયાર થયા હતા. કંઇક તક ખોળતા હતા, તક મળ્યે અંગ્રેજો પર તૂટી પડવા તૈયાર હતા. તેઓનાં હૃદય અંગ્રેજ અમલદારોનું બુરૂં કરવાની ઇચ્છાથી પત્થરમય બની ગયાં હતાં અને દરેકનાં મુખ અંગ્રેજ અમલદારોએને પોતાનો છૂપો અભિપ્રાય જણાવી દેવા માટે સદાને માટે બંધ થઇ ગયાં હતાં.

વખત વીતવા લાગ્યો. અનંત કાલ–સ્રોતને વિષે દિવસો પછી દિવસો, સપ્તાહ પછી સપ્તાહ, માસ પછી માસ વિલીન થવા લાગ્યા, પરંતુ સિપાહીઓ શાંત અને નિરુદ્વેગી ન બન્યા. જે ભયંકર ઘટનાથી હિંદનું આકાશ છવાઇ ગયું હતું, તે વિલય પામી નહોતી. એક હાથ જેવડું વાદળું ધીમે ધીમે વિશાળ થતું થતું ધીમે ધીમે ભયંકર રૂપ ધારણ કરી અંગ્રેજોની આનંદમય મૂર્તિને ગ્રસવા તૈયાર થઇ રહ્યું. પહેલાં ઘણાખરાઓએ અનુમાન કર્યું હતું કે; સિપાહીઓમાં કેવળ હિંદુ સિપાહીઓજ ઉશ્કેરાઇ ગયા છે. બરાકપુરની ૩૪ મી રેજિમેન્ટની તપાસ વેળા ન્યાયાધીશોએ નક્કી કર્યું હતું કે એ રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓએ કંઇપણ જાતની નાફરમાની બતાવી નથી: બરતરફ થયેલી ૧૯ મી રેજિમેન્ટમાં પણ કેવળ હિંદુઓજ સરકાર

પર અતિશય ગુસ્સે થયા હતા. એ વાતપર પણ હરેકને ભરોસો પડ્યો હતો. પરંતુ એ વિશ્વાસ ખોટો હતો કે નહિ, હિંદુ-મુસલમાનમાં સંયુક્ત હિંદુસ્તાનથી ઇ. સ. ૧૮૫૭ના પ્રખ્યાત પ્રલયની ઉત્પત્તિ થઈ હતી કે નહિ, તે બાબતની ચર્ચા અમે પછી કરીશું. વર્ત્તમાન સમયે ગવર્નર જનરલની નજર આગળ તો હિંદુ મુસલમાન એકજ હારમાં મૂકાયા હતા. એપ્રિલ માસ પૂરો થતાં ન થતાં ગવર્નર જનરલ સમજી શક્યો હતો કે જે હિંદીઓએ એક વખતે અમારૂં બળ વધાર્યું છે, અમને મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યા છે, તેઓ બધા આત્યારે અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા છે. હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન-બધા, અમારૂં અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થયા છે.

આ દારુણ વખતમાં વડા સેનાપતિએ બહુ જ ધીરજ અને વિચારથી કામ કરવાની જરૂર હતી. પરંતુ જનરલ એન્સન એવી કાર્યકુશળતા દર્શાવી શક્યો નહિ. હિંદનું આકાશ ધીમે ધીમે ઘનઘોર બનતું જતું હતું—નવાં વાદળાં વધતાં જઈ ધીમે ધીમે પ્રલયકાળની સૂચના આપી રહ્યાં હતાં, એ વખતે પણ વડા સેનાપતિને ભાન ન આવ્યું. જેના હાથમાં લશ્કરી હેરફેરની જવાબદારી હતી, જે સૈનિક વિભાગમાં બધાં કાર્ય માટે જવાબદાર હતો, તે આ વખતે પરમાનંદ ભોગવતો ભોગવતો હિમાલયનો વાયુ સેવતો હતો. વિપત્તિ ધીમે ધીમે ભયંકર રૂપ લેતી હતી, છતાં તેને એ બાબતની કંઇ ચિંતા નહોતી. આ વખતે શું કરવું જોઇએ, ઉશ્કેરાયેલા સિપાહીઓનાં હૃદય શાંત કરવા માટે કયા કયા ઉપાયો કામે લગાડવા જોઇએ, વગેરે વિચારો કરવામાં ગવર્નર જનરલની મંત્રિસભા વ્યાકુળ થઇ રહી હતી. પરંતુ વડો સેનાપતિ એ બધી ચિંતા તજી દૂર આવેલી

પર્વતમાલાનું સૌંદર્ય નિહાળવામાં મશગૂલ બની ગયો. કલકત્તા એ વખતે સારી આબોહવાવાળું સ્થાન ગણાતું હતું, વડો સેનાપતિ પણ કંઇ માંદો નહોતો, છતાં તે આ સમયે નચિંતપણે સીમલામાં બેઠો હતો. ગવર્નર જનરલની મંત્રિ-સભા સાથે તેને કશો સંબંધ નહોતો. મંત્રિસભાનાં કાર્ય સાથે કંઈ સંબંધ રાખ્યો નહોતો છતાં તે પોતાનો પગાર પૂરે પૂરો લેવામાં શરમાતો નહોતો. વડા સેનાપતિ તરીકે તેને વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો. એ સિવાય ગવર્નર-જનરલની મંત્રિસભામાં કામ કરવા બદલ તેને વાર્ષિક સાઠ હજાર રૂપીઆનો પગાર પેલા પગાર ઉપરાંત મળતો હતો. અમે અગાઉ કહ્યું તેમ સેનાપતિ એન્સન આ સમયે કલકત્તામાં નહોતો, દૂર આવેલા હિમાલયનાં શીતળ શિખરપર આનંદ ભોગવતો હતો. આથી તેનાથી હિંદી કારોબાર સમિતિમાં ભાગ લઇ શકાતો નહિ; તો પણ તેણે એ સમિતિમાં ભાગ લેવા બદલ મળતો પગાર લીધો હતો.[૧] ગરીબ હિંદના પૈસા આ રીતે નકામા ખર્ચાયા હતા. હિંદની ગરીબડી પ્રજાને સુખશાન્તિમાં રાખવા માટે જે પૈસા એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા તે પૈસામાંથી આવા ભયંકર વિપત્તિના સમયની શરૂઆતમાં ભારતના સૌથી વડા શાન્તિરક્ષક સૈનિક અમલદારે પોતાનો ભાગ ફરજ બજાવ્યા વિના સ્વીકાર્યો હતો.

લૉર્ડ કેનિંગને જે શંકા હતી, તે આખરે ખરી પડી. હિંદુ અને મુસલમાન એક જ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર થયા હતા, તેની સાબીતિઓ ધીમે ધીમે મળવા લાગી. સરકાર નવી બંદુકને જ આ અશાન્તિનું મૂળ કારણ ગણતી હતી કારણ કે તેમાં ચરબીવાળા

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 139.

ટોટા વાપરવાં પડતાં હતા. હિંદુઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાને બહાને ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. એ અમલદારો બરાબર સમજી ગયા હતા. પાયદળ સેનામાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે હતી, એથી ઉલટું ઘોડેસ્વાર સેનામાં મુસલમાનો વધુ પ્રમાણમાં હતા. આથી પાયદળ સેના જ અમલદારોના સંદેહનું સ્થળ હતું. તેઓએ આ સેના પર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ રાખી હતી. પરંતુ હવે મિરતથી સમાચાર આવ્યા કે, ઘોડેસ્વાર સેના પણ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઇ છે.

મિરત એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી છાવણીનું મથક હતું. અહીં ગોરા અને દેશી, દરેક વર્ગના સિપાહીઓ રહેતા હતા. અહીં તોપચીઓનું એક મુખ્ય મથક હતું. પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર બંને વર્ગના વીર પુરુષો વીર ધર્મ પાળવા માટે અહીં રણનિપુણ સેનાધ્યક્ષોના તાબામાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા. અહીં નવા ટોટા બનાવવાનું મોટું કારખાનું હતું. છાવણી કાલી નદીની એક શાખા દ્વારા બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગઇ હતી. એની લંબાઇ ૫ માઇલ અને પહોળાઇ ૨ માઇલની હતી. ઉત્તર દિશામાં ઓફિસરોનાં મકાનો હારબંધ બાંધેલાં હતાં, તેની પાસે ગોરા સૈનિકોની બરાકો આવેલી હતી. ગોરા સિપાહીઓનાં રહેઠાણથી ઘણે દૂર નદીને પેલે પાર દેશી સિપાહીઓનું મથક હતું. આ રીતે મિરતમાં ગોરા ને કાળા સિપાહીઓ એક જ સ્થળે વસતા નહોતા. બંને વર્ગોની છાવણી એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલી હતી. આ વખતે મિરતમાં ૧,૯૫૩ ગોરા અને ૨,૯૨૨ દેશી સિપાહીઓ થાણું નાખી પડયા હતા.

મિરતનાં સિપાહીઓ સરકાર પર ગુસ્સે થયાં છે, એ સમાચાર અગાઉથી ફેલાઇ ગયા હતા. આથી વાયવ્ય પ્રાંતની બધી છાવણી-

ઓનો સિપાહીઓ મિરતના બનાવો જાણવા માટે તલપાપડ થઇ રહ્યા હતા. બધા એક બીજાને મિરતના સમાચાર પૂછતા હતા, દૂરથી આવતા મુસાફર અથવા દૂર રહેતા પરિચિત બંધુ સમક્ષ મિરતના સમાચાર જાણવાની ઉત્સુકતા દર્શાવતા હતા. તેઓની કુતૂહળતા હૃદયને વિષે વિલીન થઇ ગઇ નહિ. એપ્રિલ માસમાં મિરતની જનતાપૂર્ણ છાવણીને વિષે, બજારના અસંખ્ય લોકોના કોલાહલને વિષે લોકો અવસ્ય બનનારી ઘટના—કોઈ આકસ્મિક સમાચારની રાહ જોતા હતા. દરરોજ એ કુતૂહળતા વૃદ્ધિ પામતી હતી, દરરોજ સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિષે નવી નવી વાતો સાંભળવા લાગ્યા. તેથી તેઓ પોતાના મગજને શાંત રાખી શક્યા નહિ. અંગ્રેજો અમારા ધર્મનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે, એ વિશ્વાસ દિવસે દિવસે દ્રઢતર થતો ગયો. એવું કહેવાય છે કે જે નીચ લોકો સાધારણ પ્રજાને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ખાતર જુદે જુદે સ્થાને ભટકતા હતા, તેઓમાંનો એક એ વખતે જોગી અગર ફકીરના વેશમાં મિરત રહેતો હતો. એ માણસ હાથીપર સ્વારી કરી ફરવા નીકળતો. એની સાથે નોકર ચાકરનો પાર નહોતો. એનાપર પોલિસને શક અવ્યો. પોલિસે તેને ચોવીશ કલાકમાં તે જગો છોડવાનું ફરમાવ્યું. એ શક પડતો માણસ પોતાનું રહેઠાણ છોડી ગયો ખરો, પણ તેણે મિરત છોડ્યું નહિ. ઘણાએ અનુમાન કર્યું હતું કે તે મિરતની કોઇ રેજિમેન્ટમાં જોડાઇ ગયો હતો.[૧]

મિરતની માફક બીજે કોઇ સ્થળે ચરબીવાળા ટોટા સંબંધમાં એવી ગંભીર ઉશ્કેરણી ફેલાઈ નહોતી. પ્રજાનાં હૃદય ધર્મભ્રષ્ટ થવાના સંદેહથી મિરતમાં જેટલાં ઉશ્કેરાયાં હતાં, જેટલાં બીજે કોઈ સ્થળે

---

૧ Kaye Sepoy War, Vol. I. P. 599

ઉશ્કેરાયાં નહોતાં, મિરતમાં ઉશ્કેરણી વધતી ચાલી, છેવટે તો છેલ્લી હદે આવી પહોંચી. ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડી એ વખતે મિરતમાં હતી. સાહસ અને વીરત્વમાં એ ટુકડી પ્રસિદ્ધ હતી. લોર્ડ લેકે એની રણનિપુણતાનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં હતાં. લોર્ડ લેકના તાબામાં તેણે દીલ્હી, લાસ્વારી અને ભરતપુરની લડાઇમાં અસાધારણ શૌર્ય બતાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ અફગાનિસ્તાન અલીવાલ અને સોબ્રાઓનમાં પણ તે ઘોડેસ્વારોની બહાદુરી ખિલી નીકળી હતી. એ ટુકડીના બધા ઘોડેસ્વારો બીજી બધી ટુકડીઓના ઘોડેસ્વારો કરતાં કુલીન વર્ગના હતા. તરવાર એ તેઓનુ મુખ્ય અસ્ત્ર હતું, કોઇકોઇ બંદુક પણ વાપરતા હતા, એપ્રિલ માસમાં આ ઘોડેસ્વારોએ સૌ પહેલાં પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માનવાની ના પાડી. તેઓને કોઇપણ જાતનું નવું હથિયાર આપવામાં આવ્યું નહોતું, નવાં હથિયાર વાપરવાનું કોઇ નવું સાધન પણ આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેઓ પોતાનાં જુનાં હથિયારો વાપરતા હતા. કેવળ અત્યાર સુધી જે ટોટા તેઓ દાંતે કરડી વાપરતા હતા તે હવેથી હાથે કાપવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. જે ઉદ્દેશને માટે એ પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં આવી હતી, તે ઉદેશ સમજાવવા માટે કર્નલ સ્માઇથે બધાને કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર થવાનો હુકમ આપ્યો હતો. ૨૪ મી એપ્રિલે સવારમાં બધાને કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર થવાનું હતું. તેને આગલે દિવસે સંધ્યાકાળ વખતે છાવણીમાં જાહેર થયું કે ઘોડેસ્વાર સૈન્ય ટોટાને અટકવાની ના પાડે છે. ૨૩ મી એપ્રિલે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થયો તેજ દિવસે હીરાસિંહ નામના એક જૂના હવાલદારે પોતાની ટુકડીના કપ્તાનને જણાવ્યું કે " ટોટા ઉપર બધાને ભયંકર સંદેહ ઉત્પન્ન થયેલ

છે. આ વખતે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થવાથી બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા છે, માટે હાલમાં કવાયત વખતે ટોટા વાપરવાનો હુકમ મોકુફ રહે તો સારું.” કપ્તાને રાતના દશ વાગ્યે આ વાત પોતાના ઉપરી અમલદાર– આજ્યુટંટને લખી મોકલી. પત્રમાં સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું કે, “સિપાહીઓ બહુ સંદિગ્ધ બની ગયા છે. અત્યારે સેનાપતિના હુકમ મુજબ કામ કરવામાં આવશે તો આખું સૈન્ય સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવશે.” સેનાપતિ કર્નલ **સ્માઇથ** આ પરથી કવાયત બંધ રાખવા તૈયાર થયો, પરંતુ આજ્યુટંટે તેને સમજાવ્યું કે એમ કરવાથી આપની નબળાઇ જણાઈ આવશે. એટલે સેનાપતિએ મત ફેરવ્યો, જે હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, તે કાયમ રહ્યો. ૨૪ મી એપ્રિલની સવારે કવાયતનાં મેદાનપર બધા હાજર થયા ખરા પણ ૯૦ ઘોડેસ્વારોમાં વૃદ્ધ હીરાસિંહ વગેરે પાંચ જણાએ સેનાપતિનો હુકમ માન્યો. બાકીના ૮૫ જણાએ ટોટાનો ઉપયોગ કરવાની ના પાડી. કર્નલ **સ્માઇથ** તેઓને આ નવીન પદ્ધતિના ગુણો સમજાવવા લાગ્યો. સરકારની દયાળુતાનો ઉલ્લેખ કરી તેઓને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો, પણ તેઓએ કંઇ ન સાંભળ્યું. ટોટા દાંતે કરડવાને બદલે હાથે કાપવાના નિયમથી પોતાને સગવડ થશે; વળી સરકારે અમારા ધર્મગત અને વ્યવહારગત સંસ્કાર ચાલુ રાખવા ખાતર જ આ રીત ગ્રહણ કરી છે એ વાત તેઓના મગજમાં ન જ ઉતરી આથી કવાયત બંધ રહી. સેનાપતિએ આ ૮૫ જણાઓની નાફરમાની બાબત તપાસ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

સેનાપતિ કર્નલ **સ્માઇથ** વખત પ્રમાણે વરતી શક્યો નહિ. તે ઉગ્ર પ્રકૃતિનો અને અપ્રિય અમલદાર હતો,[1] તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ

---

1 Holmes, Indian Mutiny, P. 100.

ઘણી વેળા લોકોને ઉશ્કેરી મૂકતી. તે જે ઘોડેસ્વાર ટુકડીનો અધ્યક્ષ હતો તે ટુકડીના સૈનિકોએ આ વખતે તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને તેની પદ્ધતિને લીધે તે સૈનિકો ઉલટા વધુ ઉશ્કેરાયા, હિંદનાં સૈનિકો પોતાના સનાતન ધર્મ અને સનાતન આચાર વ્યવહારને બહુજ વળગી રહે છે. તેઓ પોતાની જીંદગી અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે પણ પોતાના ધર્મ અને આચારવ્યવહારનું અપમાન સહન કરવા તત્પર થતાં નથી. જ્યારે તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ હિલચાલ થાય છે ત્યારે તેઓ અતિશય સંદેહ વશ બની જાય છે. તેઓ વહેમી હોવાથી એ વાતમાં વિશ્વાસ રાખે છે. આ વખતે પણ ત્રીજી ટુકડીના, ઘોડેસ્વારો આવી રીતે સંદેહવશ થયા હતા. તેઓમાં કોઇતી અભિજ્ઞતા કે દીર્ઘદૃષ્ટિ ન હોતી તેથી તેઓ આ વાતનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર કરવાને અશક્ત હતા. અનુદાર રાજનીતિના દોષથી જે વિષવૃક્ષ રોપાયું હતું તે વૃક્ષ અત્યારે ફલ દેવા તૈયાર થયું હતું. સિપાહીઓ કંપનિ બહાદુરને પોતાના ધર્મહન્તા શત્રુ તરીકે માનતા હતા. કર્નલ સ્માઇથે આ વખતે સૌમ્ય પ્રકૃતિવડે ઘોડેસ્વારોને સમજાવી સંતુષ્ટ કર્યા નહિ; તેણે કપ્તાનની સલાહ મુજબ કવાયત બંધ રાખી હોત તો સિપાહિઓ સંતોષાત. પરંતુ આજુટંટની વાત પર વિશ્વાસ રાખવાથી તેને આ સાચી સલાહ ન ગમી. તેથી કવાયત વખતે જ્યારે તે ટોટાના વ્યવહારની નવી પદ્ધતિ વિષે સમજ પાડવા લાગ્યો, ત્યારે ઘોડેસ્વારોએ તેનાં વચનો પર લક્ષ ન આપ્યું, તેનો હુકમ ન પાળ્યો. ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીની અસ્થિરાઈ ધીમે ધીમે બીજા સિપાહીઓમાં ફેલાવા લાગી. સેનાપતિની ઉદ્ધતાઈએ આ રીતે અશાન્તિનો માર્ગ વિશાળ કરી મૂક્યો.

" આ બધી ઘટનાઓ પરથી લોર્ડ કેનિંગ સ્પષ્ટ સમજી ગયો કે સિપાહીઓનાં હૃદયમાં ધીમે ધીમે ગંભીર સંદેહ દૃઢ થતો જાય છે; ધીમે ધીમે વિપત્તિનાં પગરણ માંડતો જાય છે. તે જો કે સર્વદા ધીરતાનું રક્ષણ કરી ચાલતો. તેનો પ્રશાન્ત ભાવ સર્વદા તેની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવતો, તો પણ તે આ વિષયમાં બહુ ચિંતાતુર બની ગયો. પ્રસન્નતાને બદલે વિષાદની છાયા તેના મુખ પર જણાવા લાગી, ધીરજમય શાંતભાવને બદલે દુશ્ચિંતાની કાળાશથી તેનું હૃદય છવાવા લાગ્યું. લોર્ડ કેનિંગ ચોતરફ ભયની નિશાનીઓ જોઈ ચમકી ઉઠ્યો, ચોતરફ ભયંકર અશાન્તિનો વિકાસ થતો જોવા લાગ્યો. કેવળ આ ઉશ્કેરણી સિપાહીઓમાંજ ફેલાયલી નહોતી, પ્રજા પણ આ ઉશ્કેરણીને લીધે ઉન્મત્ત બની ગઇ હતી. મિરતની પેઠે હિંદનાં બીજાં કેટલાંક સ્થળોમાં પ્રજાને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો, કે અંગ્રેજો હિંદુ મુસલમાન બંને ધર્મ પાળનારાઓને અપવિત્ર કરવા તૈયાર થયા છે, ધર્મના સનાતન રિવાજોનું ઉચ્છેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા ઉદ્દેશથી તેઓ હિંદુ મુસલમાનની ખોરાકીની ચીજો સાથે અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય પદાર્થ મેળવે છે. જ્યારે કોઈપણ ભયંકર અનિષ્ટની આશંકાથી પ્રજાનું હૃદય ઉશ્કેરાય ત્યારે તે પ્રજામાંના એક વર્ગની કલ્પના શક્તિ પ્રદીપ્ત થઇ જાય છે. એ વર્ગ પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે નાના પ્રકારની વાતો રચી ફેલાવે છે, તેથી લોકોની ઉશ્કેરણી વધતી જાય છે. આવી વાતો કોણે રચી કોણે ફેલાવી, એ કોઈ જાણી શકતું નથી. આ વખતે કોણ જાણે આવી ઘણી ઉડતી વાતો બહાર પડી, લોકદ્વારા નગરે નગરે ગામે ગામ ફેલાઇ. સરકારને એ વિષે જરાપણ ગમ

પડી નહિ. અજ્ઞેય સ્થાનના અદૃશ્ય ઝરામાંથી હમેશાં વાર્ત્તાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો. ક્ષણે ક્ષણે એની શાખા પ્રશાખા વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ક્ષણે ક્ષણે તે નગરે નગર ગામે ગામની મુસાફરી કરી બધાના હૃદયને હચમચાવવા લાગી. આ વખતે લોકોમાં વાત ઉડી ગઇ કે અંગ્રેજોએ કંપનિ બહાદુર અને મહારાણીના હુકમથી બજારમાં વેચાતા મેંદા તથા મીઠા સાથે હાડકાંનો ભૂકો મેળવ્યો છે. બજારમાં જે ઘી વેચાય છે તે ચરબી મેળવી અપવિત્ર બનાવ્યું છે, અને દરેકને વાપરવાની ખાંડ સાથે હાડકાંનું ચૂર્ણ મેળવ્યું છે. તેઓએ બધાને વટાલવા આવાં કુકાર્યો કર્યાં છે. એટલુંજ નહિ પણ લોકો જે કુવાનું પાણી પીએ છે તે કુવાઓમાં ગાય અને ડુક્કરના માંસના કકડા નાંખ્યા છે. તેથી થોડા સમયમમાં બધી જાતિ બધા ધર્મો અને બધા વર્ગના લોકો ધર્મભ્રષ્ટ થશે, બધા પોતપોતાના સનાતન આચાર વ્યવહારથી સ્ખલિત થઇ અંગ્રેજોના આચાર વ્યવહાર આચરશે. બજારે બજારમાં આ વાર્તા ફેલાવા લાગી. શહેરે શહેરમાં આવી વાતો નાના પ્રકારના રૂપમાં લોકોનાં હૃદયમાં ઘોર અશાન્તિ ફેલાવવા લાગી. આવી ઉશ્કેરણીના સમયમાં વળી એ અજ્ઞેય ઝરામાંથી એક અદ્‌ભુત ઝરણું નીકળ્યું. લોકોએ સાંભળ્યું કે લાટ સાહેબે રાજ્યના તમામ રાજા ધનવાનો આબરૂદાર લોકો વેપારીઓ અને ખેડુતોને એકત્ર કરી અંગ્રેજી રોટી ખવરાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ બધી વાતોમાં હાડકાંના ભૂકાવાળા મેંદાના લોટની વાર્ત્તાથી સાધારણ પ્રજા બહુ ઉશ્કેરાઇ ગઇ. માર્ચ માસમાં બરાકપુરની છાવણીમાં આ વાર્ત્તા ફેલાઈ. અંગ્રેજો બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયા." એ દરમ્યાન કાનપુરમાં લોટની કિંમત બહુ વધી ગઇ. વેપારીઓએ

એ માટે મિસરથી કાનપુર લોટ લાવવા માટે સરકારી વહાણ ભાડે રાખ્યું. મિસરથી લોટનો પહેલો હપ્તો આવી પહોંચતાંજ કાનપુરનું લોટનું બજાર નરમ પડતું. પ્રજા મિસરથી આવેલો સસ્તો લોટ ખરીદવા લાગી. પરંતુ બાકીના હપ્તા આવી પહોંચે એ દરમ્યાન કાનપુરની બજારમાં ગપ ઉડી કે ગોરા લોકોની મિલમાં ગોરા લોકોની દેખરેખ નીચે આ લોટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં અંગ્રેજોએ પ્રજાને ભ્રષ્ટ કરવા ખાતર ગાયનાં હાડકાંનું ચૂર્ણ ભેળવ્યું છે. આ સમાચાર વીજળીના વેગે કાનપુરની સૈનિક બજારમાં તથા છાવણીમાં પહોંચી ગયા. એક ક્ષણમાં મિસરનો લોટ વેચાતો બંધ પડ્યો. કોઇ અસાધરણ શક્તિના મહિમાથી, અલૌકિક ક્ષમતાથી એક ક્ષણમાં પ્રજાની રૂચિ ફરી ગઇ. કોઇપણ સિપાહીએ લોટનો સ્પર્શ કર્યો નહિ, કોઇપણ માણસે એ ખરીદવાનું સાહસ કર્યું નહિ. લોટની કિંમત થોડી હતી. બજારની બીજી જણસો કરતાં એ સસ્તી કિંમતે મળતો, તોપણ કોઈએ એ ખરીદવાની હા ન પાડી. એક નિમેષમાં આ સમાચાર એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પહોંચી ગયા. બધા ધારવા લાગ્યા કે આ હાડકાંનાં ચૂર્ણ વાળો લોટ ધીમે ધીમે બજારમાં થોકબંધ આવી પડશે, પ્રજાના ધર્મની પાયમાલી થશે, છેવટે બધા ખ્રીસ્તી બની જશે. ભય વધવા લાગ્યો. જેઓએ મિસરનો લોટ ખરીદ્યો હતો, તેઓએ ફેંકી દીધો, જેઓએ એ લોટની રોટલી બનાવી હતી, તેઓએ એ રોટલી ફેંકી દીધી. સિપાહી, જમાદાર, દરેક પ્રજાજન વગેરે પોતાનો મોંનો કોળીઓ ફેંકી પવિત્ર થવા માટે વ્યાકુલ થઇ રહ્યા. આ ગપ કાનપુરનો લોટ વેચનારા વેપારીઓએ પોતાનો લોટ વધારે કિંમતે વેચી ફાયદો મેળ-

વવા માટે ઉડાડી હતી, એ નક્કી થયું નથી. ગપની કિંમત ગમે તેટલી હો, પણ એ વાત ખરી કે એણે સાધારણ પ્રજાનાં હૃદય પર આધિપત્યે ફેલાવ્યું હતું. પ્રજાને દૃઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે, અંગ્રેજો કોઇપણ ઉપાયે આપણને વટલાવવા માગે છે.

એ સમયે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક બીજો બનાવ બન્યો. હાડકાંના ચૂર્ણવાળા લોટની માફક આ બનાવનું મૂળ શોધી કાઢવાને કોઈ સમર્થ નીવડયું નથી. વાયવ્ય પ્રાંતના લોકો જે રોટલી બનાવે છે, તે 'ચપાટી' ના નામથી ઓળખાય છે. પ્રસ્તુત સમયે આ ચપાટી એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામાં આવતી. કોઇ માણસ એક ગામના મુખ્ય માણસને એ ચપાટી આપતો, એ મુખ્ય માણસ બીજા મુખ્ય માણસને એ ચપાટી મોકલાવતો, ત્યાંથી વળી ત્રીજે ગામ મોકલાતી એમ એક ચપાટી અસંખ્ય ગામોમાંથી પસાર થતી. કોઇ પણ એ ચપાટી લેવાની ના પાડતું નહિ, બીજે ગામ મોકલવાની આનાકાની કરતુ નહિ તેમ બીજે ગામ મોકલવામાં વિલંબ પણ કરતું નહિ. આથી આ ચપાટી થોડા સમયમાં અસંખ્ય ગામમાં ફરી વળતી. વાયવ્ય પ્રાંતનાં ગામડાંના લોકોનો આ વ્યવહાર પ્રથમ સરકારની નજરમાં ન આવ્યો. ગુડગામના કલેકટર ફોર્ડ સાહેબને સૌ પહેલાં આ વાતની ખબર પડી, એણે એ વાત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કૉલ્વિન સાહેબને લખી જણાવી. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે દરેક જિલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટને આ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ આ ઘટનાનું મૂળ કારણ શું હશે, એ બાબતમાં જુદા જુદા મત પડયા. કોઇ કોઇ એ ચપાટીઓને કોઇ અવશ્યંભાવી વિપત્તિની નિશાની તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. કોઇ કોઇ વહેમી લોકોનો વહેમ જણાવી હસી

કહોડવા લાગ્યા, અને કોઇ દુષ્ટ લોકોના દુષ્ટ બુદ્ધિનો વિકાસ ગણી સંપૂર્ણ સાવચેત રહેવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા ખરા લોકોએ એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે એ ચપાટી દેશની પ્રજાને એકત્ર કરે છે; બધી પ્રજા એકત્ર થતાં બ્રિટિશ સરકાર સામે બંડ ઉઠાવશે. ચપાટીદ્વારા બધા લોકોને એ બંડ ઉઠાવવાને તૈયાર થવાનું જણાવવામાં આવે છે. એક મોભાદાર ગણાતા અમલદારે આ સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યું કે, "ચપાટી પ્રજાનો ખોરાક છે. લોકો એને ઠેકઠેકાણે મોકલી એમ સૂચવે છે કે તમારાં જીવનની મુખ્ય વસ્તુ જેમ બને તેમ જલદી લૂટાઇ જવાની છે માટે આધ સામગ્રીનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર થાઓ." કોઇ કોઇ કહેવા લાગ્યા કે, કોઇપણ સ્થળે ભયંકર ચેપી રોગ ફેલાયો હોય તો લોકો ત્યાંથી ચપાટી બીજે ગામ મોકલે છે. તેઓને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે એમ કરવાથી રોગચાળો એક ગામમાંથી બીજે ગામ રવાના થઇ જાય છે; અને પોતાનું ગામ રોગમુક્ત થાય છે. માટે ચપાટી મોકલવાની પદ્ધતિ આ વહેમનું એક ચિહ્ન છે. એ સાથે કંઇ ભયંકર કાવતરૂં જણાયું નથી.[1] કોઈ કોઇ જણાવવા લાગ્યા કે,

૧. ઇ. સ. ૧૮૫૭ની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે ચપાટી ફેરવવાનું કામ થતું હતું. કપ્તાન કીટિંગ સાહેબે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, "ઇ. સ. ૧૮૫૬ની શરુઆતમાં નિમાડમાં એવી કેટલીક નાની રોટલીઓ આવી પહોંચી હતી. એ રોટલીઓ એક ગામથી બીજે ગામ-મોકલવામાં આવતી હતી. ધીમે ધીમે આ પ્રથા ઉત્તર હિંદના ઘણા ભાગમાં ફેલાઇ હતી. એ સમયે ઇંદોર તરફથી આ રોટલીઓ પ્રથમ નિમાડમાં મોકલવામાં આવી હતી. એ સમયે ઇંદોરમાં કોલે-

લોકો ચપાટી મોકલી બધાને એવું જણાવે છે કે આ ચપાટીમાં હાડકાંનો ભૂકો છે. અંગ્રેજો ખાદ્યસામગ્રી સાથે આ પ્રમાણે અપવિત્ર દ્રવ્ય મેળવી બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઇ કોઈ વળી પોતાની કલ્પના શક્તિને પુરેપૂરી વિકસાવી કહેવા લાગ્યા કે જે ચપાટી ફેરવવામાં આવે છે, તેમાં પત્ર છૂપાવેલો છે. એ પત્રમાં સરકાર વિરુદ્ધ જુદાં જુદાં કાવતરાંની વાતો લખવામાં આવી છે. એક ગામના માણસો એ પત્ર મેંદાના લોટમાં દબાવી ચપાટીના આકારમાં બીજે ગામ મોકલે છે. એ ગામના માણસો એ વાંચી, વળી ચપાટીમાં સંઘરી બીજે ગામ મોકલે છે. આ બનાવ બાબત આ પ્રામાણે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા મત આપવા લાગ્યા. કોઇને એ ઘટના સાથે ભયંકર કાવતરાંનો સંયોગ જણાયો, તો કોઈને નકામો વહેમમાત્ર જણાયો. કોઇ એ ઘટનાનું રહસ્ય જાણી શક્યું નહિ. આ ઘટનાનું ખરૂં રહસ્ય ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ખરૂં કે એ બનાવે લોકોને બહુ ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. જે જે ઠેકાણે ચપાટી પહોંચી હતી, તે તે ઠેકાણે ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો જણાયાં હતાં.[1]

રાનો રોગ ચાલતો હતો, દરરોજ ઘણાં માણસો એ રોગથી મરતાં હતાં. તેથી નિમાડના લોકોને એવો વહેમ પેસી ગયો હતો કે ઈંદોરનો રોગ બીજા ભાગમાં ફેલાવવા માટે આ રોટલી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે." Kaye, Sepoy War Vol I. P. 572 note.

૧ કેદીઓને વખતો વખત આ યુક્તિ વડે સમાચાર આપવામાં આવતા. એક કેદીને હથિયારબંધ પહેરગીરોના કબજામાં સોંપવામાં આવ્યો હતો. તેની પાસે કોઇ જઈ શકતું નહિ. પરંતુ જે માણસ તેને ખાવાનું આપતો તેને લાંચ આપી વશ કરી ચપાટીમાં પત્ર ભરી

જ્યારે ચરબીવાળા ટોટાની ચળવળ ચાલતી હતી, હાડકાંના ભૂકાવાળા લોટની વાતે લોકોને ઉશ્કેરી મૂકયા હતા, અચિન્ત્યપૂર્વ, અપરિદૃશ્ય ઘટનાને યોગે ચપાટી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવા લાગી હતી, ત્યારે કેટલાક લોકોની નજર નાના સાહેબ પર પડી. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ નાના સાહેબ કાનપુર પાસે બિઠુરમાં રહેતો હતો. પેશ્વાનું ગૌરવ અત્યારે અંતર્હિત થઇ ગયું હતું. નાના સાહેબ અત્યારે સમસ્ત ગૌરવથી ભ્રષ્ટ થઇ, પિતાનાં સાલિયાણાથી વંચિત થઇ, સ્વદેશથી બહુ દૂર આવેલા પ્રદેશમાં શોચનીય સ્થિતિમાં દિવસો ગુજારતો હતો. મરાઠા સામ્રાજ્યના આગેવાન નેતા પરાક્રમી બાજીરાવના ઉત્તરાધિકારનું અદૃષ્ટ આ રીતે ફેરવાઇ ગયું હતું. જે સાહસ અને બહાદુરીમાં શ્રેષ્ટ ગણાતો, જેણે પોતાની શક્તિ વડે લાંબા કાળ સુધી પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખ્યું હતું, તેનો પુત્ર અત્યારે સાધારણ મનુષ્યની પેઠે રહેતો હતો. ઈ. સ.-૧૮૫૭માં નાના સાહેબ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. પ્રથમ યમુનાને કિનારે આવેલા કાલ્પી નગરમાં જઇ પહોંચ્યો. ત્યાર બાદ મોગલ શહેનશાહની રાજધાની દિલ્હી જોઇ, ૧૮ મી એપ્રિલે લખનૌર તરફ રવાના થયો. એ સમયે સર હેન્રિ લોરેન્સ અયોધ્યાનો વડો કમિશનર હતો. અયોધ્યા અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનો મુલક ગણાતું હતું, વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થઇ કલકત્તા પાસે નજર કેદીની અવસ્થા ભોગવતો હતો. તેનું રાજ્ય ખાલસા થવાથી અને તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યાથી અયોધ્યાના બધા લોકો અંગ્રેજો તરફ દ્વેષની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. તેમાં વળી સરકારી અમલ-

---

દેવામાં આવ્યો. એ માણસે બીજી સામગ્રી સાથે એ ચપાટી પણ કેદીને આપી.—Kaye, Sepoy War, Vol. p. 573 **note.**

કારોની અસાવધાનતાથી ત્યાંના લોકો બહુ ગુસ્સે થઇ ગયા હતા. અયોધ્યાની જુની ઇમારતો તોડી પાડવામાં આવી હતી. સરકારી મિલ્કત તરીકે પવિત્ર ધર્મમંદિરોનો કબજો લેવામાં આવ્યો હતો. એ સિવાય કઠોર કાયદા ઘડી મહેસૂલનો દર બહુ વધારી મૂકવામાં આવ્યો હતો[1], અનેક તાલુકદારો પોતાની મીલ્કત ગુમાવી બેઠા હતા. તેથી અયોધ્યાના રહેવાશીઓ બ્રિટિશ રાજ્યથી ખુશી થયા નહોતા. તેઓ નવાબના તાબામાં વધારે સુખી હતા. બ્રિટિશ રાજ્યમાં તેઓની સુખશાન્તિ ચાલી ગઇ હતી. તેઓની વહાલી ઇમારતો જમીનને ભેટવા લાગી હતી, તેઓનાં પવિત્ર ધર્મમંદિરો બીજાને કબજે થયાં હતાં, તેઓના કાયમના ભોગવટાવાળી જમીન બીજાના હાથમાં ગઇ હતી અને ઘણા સમયથી ચાલતી આવેલી મહેસૂલ ભરવાની પ્રથા બદલાઇ ગઇ હતી. આવા કઠોર નીયમોથી—મર્મપીડક શાસનથી પ્રજા એટલી બધી ઉશ્કેરાઇ ગઇ હતી કે કોઇ કોઇ વખતે તે અંગ્રેજ અમલદારો તરફ ઇંટાળા ફેંકતાં પણ અચકાતી નહોતી. જે દિવસ

૧ અયોધ્યાના મહેસૂલી કમીશનર ગબિન્સ સાહેબે સ્વીકાર્યું છે કે કોઇ કોઈ સ્થળે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં કર લેવામાં આવતો—Mutinies in Oudh P. 9.

આવી કઠોરતા છતાં બ્રિટિશ સરકાર ૧૦૪,૮૭,૭૫૫ રૂપીઆથી વધુ મહેસૂલ ઉઘરાવી શકી નહોતી. તેથી ઉલટું વાજિદઅલીના સમયમાં ૧૪૮,૦૭,૭૩૧ રૂપીઆ મહેસૂલ ઉપજતું. Annual Report on the Administration of the Province of Oudh for 1858—59; P. 32. Comp: Holmes. Indian Mutiny P. 96 Note.

નાના સાહેબ લખનોર જવા નીકળ્યો, તે જ દિવસે સર હેન્ર લોરેન્સે એ સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યું છે કે "'આ શહેરમાં છ, સાત લાખ માણસો વસે છે એમાં' કેટલાક (ગઇ કાલે જાણ્યું છે કે વીશ હજાર) નિઃશસ્ત્ર સિપાહીઓ છે. તેઓ બધા અન્ન વિના વલખાં મારે છે, આજે સવારમાં તપાસણી કરનાર કમિશનર ઓમાને સાહેબને એક જણે પત્થર માર્યો છે. વડો ઇંજિનેર એન્ડરસ સાહેબ જ્યારે ગાડીમાં મારી સાથે જતો હતો, ત્યારે તેના પર પણ પત્થર પડયો હતો. × × × જુની ઇમારતો તોડી પાડવાથી બધા બહુ ગુસ્સે થયા છે. આવું કાર્ય હજુ આગળ વધવાનું છે એમ જાણી લોકો અતિશય ઉસ્કેરાઇ ગયા છે. × × × મહેસૂલ ઠરાવવાની પદ્ધતિ પણ સંતોષકારક નથી. તાલુકદારોને બહુ નુકશાન થયું છે. ફૈઝાબાદ વિભાગનો તાલુકદારોમાંના કોઇએ અરધાં તો કોઇએ બધાં ગામો પરનો હક ગુમાવ્યો છે[1]" આ મર્મભેદી અસંતોષ, આ ગંભીર ઉસ્કેરણી વખતે નાનાસાહેબે લખનોરમાં પગ મૂક્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે, "નાના સાહેબે અયોધ્યામાં આવી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી.[2]" પરંતુ એ સંબંધમાં કશી સાબીતિ મળતી નથી. નાના સાહેબે પ્રસન્ન હૃદયે લખનોરની મુલાકાત લીધી હતી, બધાની સાથે વાતચીત કરી હતી અને નગરનાં જોવાલાયક સ્થળો જોયાં હતાં, એ પ્રસન્નતામાં વેરની કાળાશ

---

૧ Kaye Sepoy War Vol I. P. 377.

૨ Kaye Sepoy War I. P. 578. Comp, Holmes, Indian Micting, p. 95.

જણાઇ નહોતી. વાજિદઅલી પદભ્રષ્ટ થવાથી લોકો ઉશ્કેરાયા હતા ખરા, પણ નાના સાહેબે લોકોને વધુ ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો. નાના સાહેબ શાંતિપૂર્વક લખનૌરમાં રહ્યા હતા. તે કાવતરામાં ભળ્યો હોય, એવું કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો માનતા નથી. એવું કહેવાય છે કે, નાનાસાહેબે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લોકોને ઉશ્કેરવા ખાતર હિંદમાં ચોતરફ છુપા જાસુસો મોકલ્યા હતા. લોર્ડ ડેલહાઉઝીની દૂષણીય રાજનીતિને લીધે મરાઠાઓની મર્યાદા નષ્ટ થઇ હતી. સતારાનો રાજા, નાગપુરનો રાજા, અને પેશ્વા વગેરે દરેકને નુકશાન થયું હતું. તેથી નાના સાહેબે આશા રાખી હતી કે મરાઠાઓ મને મદદ કરશે. હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, હિંદના એક રાજાના દરબારમાંથી, બીજા રાજાના દરબારમાં નાના સાહેબના જાસુસો ફરી વળ્યા હતા. હિંદની બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા રાજા અને સરદારોને એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર કરવા એ તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો, આ પ્રમાણે સાર્વજનીક અભ્યુત્થાનને માટે નાના સાહેબ પ્રસ્તુત સમયથી જ તૈયાર થતો હતો. રંગ બાપાજી અને અજિમઉલ્લાખાં વિલાયતથી પાછા આવ્યા હતા. બંને કાર્યકુશળ અને મંત્રણાકુશળ હતા. વિલાયતમાં તેઓના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. લોર્ડ કેનિંગના અમલ વખતે રંગ બાપાજી દક્ષિણમાં અને અજિમઉલ્લાખાં ઉત્તર હિંદમાં બેઠા બેઠા અનિષ્ટતાનાં બીજ રોપી રહ્યા હતા.[૧] અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકે આ પ્રમાણે નાના સાહેબ વિષે લખ્યું છે. આં વાત સત્ય હોય તો પ્રસ્તુત વિષયમાં નાના સાહેબની વિવેક શક્તિની ન્યુનતા સ્વીકારવી

---

૧ Kaye, Sepoy War. Vol. p. 578–579

પડશે. પરંતુ તે સરકારના અન્યાયથી જર્જરિત થયેલો હોવાથી પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરે એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. 'મરાઠાઓ' જુના કાળથી સ્વતંત્રતાના ઉપાસક છે, તેજસ્વિતાના પરિપોષક છે. પ્રાતઃસ્મરણીય શિવાજીએ જે લોકાતીત વીરત્વને લીધે હિંદુવિજયી મુસલમાનોને વશ કર્યા હતા, મરાઠાઓએ એ મહાવીરના મંત્રની દીક્ષા લઇ જે બહાદુરીથી દક્ષિણથી આર્યાવર્ત્ત સુધીનો પ્રદેશ જીત્યો હતો તે નાના સાહેબની સ્મૃતિપટ પરથી ભૂસાઇ ગયું નહતું. નાના સાહેબ ગુલામી દશામાં આવી પડ્યો હોવાથી એ ગુલામી દશામાં લાવનાર સામે સજ્જ થયો હતો. તે શાંતિથી પોતાના હક્ક પાછા મેળવવાના પ્રયત્ન કરી શક્ત; પરંતુ તેના હૃદયમાં બળતા ભડકાએ તેને શાંતિમાં રહેવા દીધો નહિ, જે આગ છુપી રીતે તેની નસેનસને ઉત્તેજિત કરી રહી હતી, તે સહેલાઇથી હોલાય તેમ નહોતું. તે મર્મગત તીવ્ર જ્વાળાથી અધીરો થઇ વેર વાળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેની આ ચેષ્ટા જો કે સમયોચિત તો ન જ ગણાય.

લખનોરમાં નાના સાહેબે કંઇ ધમાલ ન મચાવી. સર હેન્રિ લોરેન્સે તેની આદરમાન સાથે પધરામણી કરી. તેણે અમલદારોને તેના તરફ યોગ્ય માન દર્શાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો. એ હુકમ પાળવામાં બેદરકારી બતાવવામાં આવી નહોતી. પરંતુ નાના સાહેબ લખનોરમાં લાંબો સમય વિતાડી શક્યો નહિ. કેટલાંક જરૂરી કામ સબબ તેને લખનોર છોડી કાનપુર જવું પડ્યું.

અધ્યાય. ૪ થો

વિષયનિર્દેશઃ—જુદાં જુદાં સ્થાનોની સાધારણ સ્થિતિ-રાઇફલ બંદુકના કારખાનામાં સિપાહીઓના મનના વિચારો-ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો ફેંસલો-૩૪ મી રેજિમેન્ટનાં હથિયાર ઉતરાવ્યાં—અયોધ્યામાં ધાંધલ મચી —મિરત—દિલ્હી.

ધીરે ધીરે ચૈત્ર માસ વીત્યો. બંગાળાનું નવું વર્ષ આ માસ પૂરો થયે શરુ થતું હોવાથી એ નવીન વર્ષ નવીન તેજ, નવી જ્યોતિ વડે ચારે દિશાને અજવાળવા લાગ્યું. વૈશાખ માસના પ્રચંડ તાપ અને ઉના ફુંકાતા પવનથી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ પણ અધીરા થઈ ગયા, ઉન્મત્ત થઇ ગયા. લોર્ડ કેનિંગે આશા રાખી હતી કે જેમ બને તેમ જલદી અશાન્તિ શાન્તિનું સ્વરૂપ પકડશે, વિપત્તિને બદલે નવીન આશાનો આલોક પ્રગટશે. લોર્ડ કેનિંગ આવી આશાથી કલકત્તામાં બેઠો બેઠો રાજ્ય અમલની ચર્ચા કરતો હતો. સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી સંબંધમાં તેને જે સમાચાર મળતા, જુદાં જુદાં સ્થળોના અમલદારો તેના પર જે જે અભિપ્રાયો લખી મોકલતા હતા, તેમાં સમાનતા શોધી કાઢવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. તેથી એ બધા સમાચારમાંથી મૂળ તત્વ શોધી કાઢવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ ગયું હતું. લોર્ડ કેનિંગે બધા વિષયનો વિચાર કર્યા બાદ એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો કે સાધારણ રીતે હિમાલયની તળેટીથી તે બંગાળાનાં સપાટ મેદાનો સુધીનો પ્રદેશ શાંતિમાં ગળકાં ખાય છે. ભારતના આકાશમાં જે કરાલ કાદમ્બિની પ્રગટી હતી, તે અંતર્ધાન થઇ ગઈ છે. બરા-

કપુરમાં કંઇ ગડબડ ન હોતી. ત્યાંના સિપાહીઓ ધીરજથી પોતપોતાનું કાર્ય કરતા હતા, ડમડમની નવી બંદુક વાપરવાની કળા શિખવનારી નિશાળ પોતાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને કર્યે જતી હતી. સિપાહીઓ બહારથી કંઇ અસંતોષ જણાવા દેઘો નહિ એ પરથી અમલદારોને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે સિપાહીઓએ અમારાં વચનો ખરાં માન્યાં છે, તેઓ શાંત પડયા છે. ઉત્તર હિંદની છાવણીઓમાં પણ કંઇ અસંતોષ જણાતો નહોતો. શિયાળકોટમાં સિપાહીઓ શાંતિપૂર્વક બીજી બંદુક વાપરવાની પદ્ધતિ શીખતા હતા. સર જોન લોરેન્સે મે માસની શરુઆતમાં એ સ્થાનનું શિક્ષાલય તપાસી, ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યું કે, "નવી બંદુક મળવાથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં લડાઈ કરતી વેળા એ બંદુકો તેને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, એ વાત તેઓના અંતઃકરણમાં ઉતરી ગઇ છે. અહીના ઓફિસરોએ જણાવ્યું છે કે સિપાહીઓ આ બાબતમાં કંઈ શંકા જણાવતા નથી અને નવી બંદુક વાપરવામાં જરા પણ કચવાટ દર્શાવતા નથી." અંબાલાથી સેનાપતિ બર્નાર્ડે ૧ લી મે એ લખી મોકલ્યું કે, "અહીં જે આગો લાગી હતી, તે બાબતમાં સિપાહીઓને અપરાધી માનવાનું કંઈ કારણ નથી. બહારથી જોતાં સિપાહીઓનું કોઈ પણ કાર્ય ગેરવાજબી જણાતું નથી, તેઓ જરા પણ નાફરમાની બતાવતા નથી શિક્ષાલયનું કાર્ય સુંદર રીતે ચાલે છે. હું લગભગ દરરોજ એ સ્થળે હાજર રહું છું અને ખાત્રી પૂર્વક કહું છું કે સિપાહીઓમાં કંઇ પણ અસંતોષ રહ્યો નથી."

આ પ્રમાણે મે માસની શરૂઆતમાં ગવર્નર જનરલ પાસે ઘણે સ્થળેથી શાંતિના સમાચાર આવવા લાગ્યા. ગવર્નર જનર

પરથી સમજ્યો કે, સિપાહીઓના હૃદયમાંથી વટલાવાની બીક જતી રહી છે. નવી બંદુકનાં શિક્ષાલયોમાં જે ગડબડ મચી હતી, તે દૂર થઇ ગઇ છે. લોર્ડ કેનિંગને શાંતિ વળી. તેનું હૃદય સ્થિર થયું. તેણે હવે રાજ્યની આંતરિક ઉન્નતિ કરવામાં ધ્યાન લગાડયું. શાંતિના સમયમાં જે રાજકાર્ય કરી શકાય, તે કાર્ય કરવા માટે લોર્ડ કેનિંગ તૈયાર થયો. તે મુંબાઇના ગવર્નરને સાથે ઇરાન વિષે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યો. વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાથે કેળવણી ખાતાંને મદદ આપવા વિષે તથા સ્ત્રીકેળવણી બાબત, હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ સાથે નિઝામના ઉત્તરાધિકારી બાબત, વડોદરાના રેસિડેન્ટ સાથે ગાયકવાડની મહેસુલ બાબત મસલત કરવા લાગ્યો. પરંતુ અકસ્માત શાંતિ અન્તર્ધાન થઇ ગઇ, ઘટનાસ્ત્રોત ફર્યો, કરાલ કાદમ્બિની પોતાની કરાલ છાયા વડે ચારે દિશાને ઢાંકી વળી.

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકોએ ટોટાને અડકવાની ના પાડવાથી કર્નલ સ્માઇથે એ બાબત સેનાપતિ હ્યુઇટને ફરિયાદ કરી હતી. હ્યુઇટે એ સિપાહીઓની નાફરમાનીનાં કારણો તપાસવાનો હુકમ કર્યો. તપાસમાં જણાયું કે, ટોટામાં અપવિત્ર વસ્તુ હોવાથી સિપાહીઓએ એનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી હતી; લોકોની વાતચીતથી ઘોડેસ્વારોનાં ચિત્ત ઉશ્કેરાયાં હતાં. તેઓ પ્રતિક્ષણે પોતાના ધર્મના નાશનાં સ્વપ્નો જોતા હતા. લોકોની વાતચીતે તેઓનાં અંતઃકરણને ઉશ્કેરી મૂકયું હોવાથી જ તેઓએ ટોટા લેવાની ના પાડી હતી.[૧] મિરતના આ બનાવ વિષે વડા સેનાપતિને જણાવવામાં આવ્યું. એ ઘોડેસ્વાર ટુકડીના અંગ્રેજ ઓફિસરો આગ્રહ

---

૧. Holmes, Indian Mutiny P. 101.

સાથે વડા સેનપતિનો જવાબ ફરી વળવાની રાહ જોવા લાગ્યા. તેઓને ખાત્રી હતી કે, અપરાધી સૈનિકો બરતરફ થશે. એમ થશે તો બનતાં સુધી મિરતના બધા સિપાહીઓ ગુસ્સે થશે, બધા અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવશે. ભયંકર દંગો મચશે. મિરતના એક અંગ્રેજે આ બાબત વિષે ૩૦ મી એપ્રિલે લખ્યું છે કે, " અમે અહીં ગોરા સૈનિકો વડે સુરક્ષિત રહ્યા છીએ, અમારાં રક્ષણ માટે હજુ વધારે સિપાહીઓ રાખવાની જરૂર છે! આ કેવો ચમત્કારિક ફેંસલો ! "

જોત જોતામાં મે માસના બે દહાડા વીતી ગયા; પરંતુ વડા સેનાપતિ તરફથી કંઇ જવાબ ન આવ્યો. સિપાહીઓનો ઉદ્વેષ ધીમે ધીમે મંદ પડવા લાગ્યો. અંગ્રેજ ઓફિસરો અગાઉની માફક આગ્રહ પૂર્વક વડા સેનાપતિના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓનો આગ્રહ શાંત થયો નહિ. છેવટે તેઓની કુતૂહળતા શાંત થઇ. વડા સેનાપતિએ આ બાબતનો પોતાનો હુકમ મોકલ્યો. ૬ ઠી મે એ આજુ-ટંટ જનરલે સરકારના સેક્રેટરિને લખી મોકલ્યું કે, " મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સિપાહીઓએ ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી છે, વડા સેનાપતિ લોરેન્સને તેઓનો ન્યાય લશ્કરી કોર્ટ દ્વારા ચુકવવાનો હુકમ આવ્યો છે. " ૬ ઠી મે પહેલાં વડા સેનાપતિનો હુકમ મિરત પહોંચ્યો હતો, તેથી એજ તારીખે મિરતમાં લશ્કરી કોર્ટની બેઠક શરૂ થઇ. પંદર જણા તપાસ કરવા નીમાયા. તેઓમાંના ૬ મુસલમાન અને ૯ હિંદુ ઓફિસર હતા. તેઓના ઉપરી તરીકે એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ નીમાયો હતો. ૬ ઠી મે એ કામ શરૂ થયું, ૯ મી એ પૂરૂં થયું. તહોમતદાર સિપાહીઓને દશ વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદની સજા મળી.

૯ મી મે એ સવારમાં સેનાપતિ હ્યુઇટ બધાં લશ્કર સમક્ષ આ ભયંકર સજા અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. ધીરે ધીરે સમસ્ત સૈન્ય કવાયતનાં મેદાન પર એકત્ર થવા લાગ્યું. એ દિવસ સવારમાં મિરતની વિસ્તૃત સમર-શિક્ષા ભૂમિ પર બાલસૂર્યનાં કિરણો નહોતાં. આકાશ વાદળાંથી ઢંકાએલું હતું, વાયુ અતિવેગથી ફુંકાતો હતો, વાવાઝોડાંની તૈયારી થઇ રહી હતી, દંડાએલા સિપાહીઓ આવા ખરાબ દિવસે, મેઘાંડબરમય આકાશ નીચે, વાવાઝોડાં કરવા તૈયાર થઇ રહેલા ફુંકાતા પવન મધ્યે સેનાપતિ હ્યુઇટ સમક્ષ હારબંધ ઉભા હતા. માથાપરનાં આકાશની પેઠે તેઓનાં હૃદયપર ગાઢ કાળાશ છવાઇ રહી હતી, વાયુ પ્રવાહની માફક ચિંતાના તરંગ પણ તેઓને વારંવાર આઘાત કરતા હતા. સામે તોપો પોતાનું વિકરાળ મુખ પહોળું કરી ગોઠવાઇ ગઇ હતી. ગોરા સિપાહીઓએ તેઓ પર ગોળા ચલાવી શકાય એવી રીતે તોપો ગોઠવી રાખી હતી. કોઇપણ બાબતની આનાકાની કરતાંજ એ તોપો તેઓને ઉડાડી દે તેમ હતું. પણ તેઓએ આનાકાની ન કરી. સજા અમલમાં મુકાતી વેળા તેઓનો વિદ્રોહ પ્રગટ ન થયો. તેઓની ટુકડીના અંગ્રેજ ઓફિસરો ગંભીર ભાવે આ દેખાવ જોઇ રહ્યા હતા, તેઓનાં હૃદયમાં શોકનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં ઘણા સિપાહીઓ તેઓની આ દુર્દશાથી દુઃખી થતા હતા. પણ તેઓ મુખમાંથી એક વચન પણ બહાર કાઢવાને અશક્ત હતા. એક ઓફિસરે ૨૪મી એપ્રિલની કવાયત બંધ રાખવાનો અભિપ્રાય આપ્યાથી વડા સેનાપતિ એન્સને તેનું જે અપમાન કર્યું હતુ તે તેઓને બરાબર યાદ હતું.[૧]

૧. Martin Indian Empire Vol II. p. 146.

તેઓ અત્યારે જરાપણ બોલ્યા વિના ગંભીર સંદેહ અને વિસ્મય સાથે પોતાના ઉપરી અમલદારનું કાર્ય જોવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે એક એક અપરાધીનાં શરીરપરથી લશ્કરી પોશાક ઉતારી લેવામાં આવ્યો, હાથ પગમાં બેડીઓ નાખવામાં આવી; તેઓએ શાંતિથી આ કાર્ય કરવા દીધું. આ અમંગળસૂચક કાર્ય, વિરાગ અને દુશ્કેરણી ફેલાવનારૂં આ શોચનીય દૃશ્ય પૂરૂં થતાં ત્રણ કલાક લાગ્યા. શૃંખલાબદ્ધ સિપાહીઓમાંના કોઈ કોઇ હાથ જોડી સેનાપતિની ક્ષમા માગવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓનાં કરૂણ રૂદનનું કંઇ પરિણામ ન આવ્યું. તેઓએ આ રીતે પોતાના અપમાનની પરાકાષ્ઠા જોઇ. અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શૂન્ય થઇ, બેડીઓથી વિભૂષિત થઈ, કેદખાનામા સાધારણ કેદીઓ સાથે વસવા માટે તેઓ કવાયતનાં મેદાન પરથી ચાલ્યા ગયા. સૈનિક અમલદારોએ પોતાની લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર કરી મેજિસ્ટ્રેટને સોંપ્યા. મેજિસ્ટ્રેટે લગભગ ૧૨૦૦ કેદી સાથે મજુરી કરવા માટે તેઓને કેદખાનામાં મોકલી દીધા.

જે સૈનિકોને આ પ્રમાણે હંમેશ સજા થઇ, પોતાનો લશ્કરી પોશાક અને હથિયારો છોડી કારાગારની અંધારી કોટડીઓમાં વાસ કરવો પડ્યો, તેઓનો ફેંસલો કઇ રીતે થયો હતો, તે સંબંધમાં આ સ્થળે કંઇ કહેવુ જોઇએ. અગાઉ કહ્યું છે તેમ લશ્કરી કોર્ટમા ૧૫ ન્યાયવિચારકો અને એક ન્યાયાધીશ નીમાયા હતા. એ પંદર જણામાં ૭ મુસલમાન અને નવ હિંદુ હતા. મે માસની ૬, ૭ અને ૮ મી તારીખે તપાસ ચાલી હતી[૧]. કઇ પદ્ધતિ મુજબ તપાસ થઇ હતી, તહોમતદાર સીપાહીઓનું તહોમત કઇ પદ્ધતિ મુજબ તપાસાયું હતું,

૧ Martin, Indian Emhire, Vol. II. P. 244, Note.

તે તે વખતે જાહેરમાં આવ્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના મે માર્સમાં કામ ચાલ્યું, તે કામનું વિવરણ તે પછીનાં વર્ષ ડિસેમ્બર માસ સુધી અપ્રકાશિત રહ્યું. આ તપાસ વિષે પ્રજામાં ઘણો સંશય પેદા થયો. અપરાધીઓને જે વખત સજા થઇ તે પરથી અનેક માણસો કામ ચલાવવાની પદ્ધતિ પર નાના પ્રકારના દોષ ચડાવા લાગ્યા. ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીના સૈનિકો ભયંકર નાફરમાની માટે ગુનેહગાર ઠર્યા હતા; તેઓના આ અપરાધને ઉડાડી દેવા કોઇ તૈયાર નહોતું. પરંતુ તેઓ શામાટે નાફરમાન થયા હતા, શા માટે કર્તવ્યવિમુખ થયા હતા, તેનો સુક્ષ્મ વિચાર કર્યા બાદ જે સજા કરવામાં આવી હતી, તે સંબંધમાં લોકોને પૂરેપૂરો અસંતોષ હતો. આ બાબતમાં જે સરકારી રિપોર્ટ બહાર પડયો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ૧૫ જણામાંથી ૧૪ જણાએ ગુનેહગારોને ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા કરવાની સંમતિ દર્શાવી હતી. પરંતુ તેઓએ સજા ફરમાવતી વેળા, અપરાધીઓની અગાઉની કર્તવ્યપરાયણતા અને ટોટા સંબંધમાં જે જનરૂ ફેલાયો હતો, તે તરફ ધ્યાન આપી દયા દર્શાવવાની માગણી થઇ હતી. સેનાપતિ હ્યુઇટે આ માગણી સંબંધમાં એવું જણાવ્યું કે, 'મને સજા ઓછી કરવાનું કંઈ કારણ જણાતું નથી. તેઓની આ નાફરમાનીએ અગાઉની કર્તવ્યપરાયણતાને કલંકિત કરી છે,' તેઓએ રૂંઢહને વશ થઇ ઉપરી અલલદારનું કહ્યુ માન્યું નથી, ટોટા ઉપર ગંભીર શક લાવી સૈનિક નિયમનો ભંગ કર્યો છે, તેઓએ આ સંબંધમાં પોતાની ભુલ સ્વીકારી નથી, કોઈ પણ તરેહના ક્ષોભનું ચિહ્ન બતાવ્યુ નથી તેમ દયા માગવાની જરૂર જોઇ નથી.' સેનાપતિ હ્યુઇટે આ બધાં કારણો દર્શાવી છેવટે જેઓએ ૫ વર્ષથી

વધુ મુદ્દત કામ કર્યું ન હોય તેઓને ૧૦ વરસને બદલે ૫ વર્ષની સજા કરવાની સંમતિ દર્શાવી. સેનાપતિ હ્યુહટે અપરાધીઓને બીજા સૈનિકો સમક્ષ બેડીઓ પહેરાવતાં અચકાયો નહિ. તે આવી કઠોરતાને લીધે બહુ નિંદાયો એટલુંજ નહિં પણ હિંદના વડા સેનાપતિ એન્સને જ્યારે સાંભળ્યું કે, અપરાધીઓને કવાયતનાં મેદાનપર, તેઓના સાથીઓ સમક્ષ બેડીઓ પહેરાવી છે, ત્યારે તેણે આવાં કઠોર કામને સખત ભાષામાં વખોડી કાઢયું. તો પણ હ્યુહટે વડા સેનાપતિના હુકમ મુજબ કાર્ય કર્યું હતું, એમાં શક રાખવાનું કંઇ કારણ નથી.[1] આ ઘટના પર બરાબર વિચાર કરતા જણાય છે કે વડા સેનાપતિએ પ્રથમથીજ અપરાધી સૈનિકો પર મુકદ્દમો ચલાવવાની પદ્ધતિ નકી કરી દીધી હતી. મુકદ્દમો શરુ થયા પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉથી, પરિણામ શું આવશે તે યુરોપિયન અમલદારો જાણતા હતા. મિરતના કમિશનર ગ્રિેડ સાહેબ કોઇ સરકારી કામ સબબ અલીગઢ ગયા હતા. ૧૦ મી એ તેઓ પાછા ફરવાના હતા. પરંતુ તેઓ ૯ મી તારીખે મિરત આવી પહોંચ્યા હતા, કારણ કે તેઓને ખબર પડી હતી કે ગુનેહગારોને કેદની સજા થવાની છે. સૈનિકો બળપૂર્વક કારાગારમાં પ્રવેશ કરી કેદીઓને કદાચ છૂટા કરે, એવા સંદેહથી તેઓ અગાઉથી બંદોબસ્ત કરવા આવી પહોંચ્યા હતા.[2] ગુનેહગારોને સખત સજા થવાની છે એ વાત જ્યારે અમલદારો મુકદ્દમો ચાલ્યા પહેલાં જાણતા હોય તો પછી તે પરથી સાબીત થાય છે કે તેઓએ નાફરમાન સિપાહી-

---

૧ Martin, Indian, Empire Vol. p. 145. note.

૨. Martin, Indian Empire Vol. II. p. 145.

ઓને કઠોરપણે સજા કરવાનો નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો. લશ્કરી કોર્ટે પણ ઉપરી અમલદારોના આ સંકલ્પ મુજબ ફેંસલો આપ્યો હોય એ અસંભવિત છે. આ પ્રમાણે નાફરમાન સિપાહીઓના ફેંસલામાં ન્યાય તોળનારાઓની સ્વતંત્રતા જળવાઇ નહોતી. એ તપાસ ઉપરી અમલદારના હુકમ મુજબ શરૂ થઇ હતી અને તેનું ફળ પણ તેની મરજી મુજબ આવ્યું હતું. એથી ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ વધારે ઉશ્કેરાશે, તે વાતનું ભાન ઉપરી અમલદારોને થયું નહિ. જેઓ પવિત્ર સૈનિકવ્રતની દીક્ષા લઈ, જગત સમક્ષ પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા, સાહસના મહિમાથી અને બાહુબળના ગૌરવથી જેઓ એક સમયે વીરેન્દ્ર સમાજમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, તેઓનું આવું શોચનીય અધઃપતન થયું, તેઓ વીરવ્રતથી અધઃપતિત થઇ સંકીર્ણ કારાગારને વિષે સાધારણ કેદી સાથે જઇ વસ્યા. આવી શોચનીય સ્થિતિથી તેઓનાં હૃદયમાં અપરિસીમ ક્રોધનો સંચાર થયો, તેઓની વેર વાળવાની વૃત્તિ પ્રબળ થઇ ગઈ, અંગ્રેજોના અન્યાયથી, અંગ્રેજોની કઠોરતાથી અત્યારે તેઓનાં હૃદયમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્વેષ હાડોહાડ વ્યાપી ગયો. બીજા સિપાહીઓ પણ પોતાની નજર સમક્ષ પોતાના સાથીની આવી દુર્દશા જોવાથી સરકાર પર ગુસ્સે થયા. અમલદારોએ જો આ વખતે ધીરજ અને લાગણી બતાવી હોત, તો સિપાહીઓનો ગુસ્સો સહેલાઇથી કાબુમાં આવી જાત. પરંતુ તેઓએ ધીરજ કે લાગણીને વીસારી મૂકી હતી. અપરિસીમ કઠોરતાવડે પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. જ્યારે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ નાના પ્રકારનાં તરકટો ઉત્પન્ન થયાં હતાં, શાસન નીતિના દોષથી જ્યારે ઘણા લોકો અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા, ગંભીર સંદેહથી

જ્યારે હિંદની પ્રત્યેક છાવણીના સિપાહીઓ અંગ્રેજોની વિરૂદ્ધ હતા, તે વખતે સરકારના ઉપરી અમલદારોએ દીર્ઘદૃષ્ટિને અભાવે અપરિસીમ કઠોરતાને લીધે અનેક લોકોનો ગુસ્સો વધારી મૂક્યો. આ ઉશ્કેરાએલા અને દ્વેષી લોકોના ઉત્સાહથી તથા કાર્યકુશળતાથી વિપત્તિ ધીમે ધીમે ભયંકર બનતી ગઇ.

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીના સિપાહીઓને જ્યારે આવી કઠોર સજા કરવામાં આવી તેજ સમય દરમ્યાન એક બીજી રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવામાં આવી. સરકારના હુકમથી મંગલપાંડેને ફાંસીને લાકડે લટકાવું પડ્યું હતું. પણ એ રેજિમેંટના બીજા સિપાહીઓનો નિવેડો થયો ન હોતો. જેઓ મંગલપાંડેને ગોળી છોડતો જોઇ રહ્યા હતા, તેઓનું કામ હવે શરૂ થયું. લોર્ડ કેનિંગ બહુ વિચાર કર્યા વિના કોઇ પણ કાર્ય કરતો નહિ. ૨૨મી એપ્રિલે બરાકપુરના બધા સૈનિકો સમક્ષ જમાદાર ઇશ્વરપાંડેને ફાંસીની સજા થઇ. ફાંસીના માંચડા પર ઉભી રહી ઇશ્વરપાંડેએ પોતાના સાથીઓને સાવચેત રહેવાની સલાહ આપી.[1] ૩૪મી રેજિમેન્ટના જમાદારને આ પ્રમાણે કઠોર સજા

---

૧. ઇશ્વર પાંડેનાં આ અંત સમયનાં વચનો ઘણાએ ઉલટા સ્વરૂપમાં સમજાવ્યાં છે. ઇશ્વરપાંડેએ ફાંસીના માંચડા પર ઉભા રહી જે ભાષણ કર્યું હતું, તે આમ છેઃ—“ સિપાહીઓ! સાંભળો, તમે કદી આવું કૃત્ય કરશો નહિ. મેં સરકાર સાથે જે ગેરવર્ત્તણુક ચલાવી છે, તેનું યોગ્ય ફળ મળ્યું છે. માટે તમારે કદી આવું કૃત્ય ન કરવું. કરશો તો આવી સજા ભોગવશો ” ૩૪મી રેજિમેન્ટના સેનાપતિ કર્નલ મિચેલે ઇશ્વરપાંડેનાં ભાષણના આવા ભાવાર્થને ખરો માન્યો છેઃ Kaye, Sepoy War, I. p. 584, note.

થવાથી એ રેજિમેન્ટના બીજા સૈનિકો અમલદારોના કબજામાં રહેશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન લોર્ડ કેનિંગ મનમાં વારંવાર ચર્ચવા લાગ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે, એ રેજિમેન્ટના બધા સિપાહીઓએ નાફરમાની બતાવી નથી માટે બધાને સરખી સજા કરવાનું તેની ન્યાયવૃત્તિને ન રુચ્યું. આવો વિચાર કરી લોર્ડ કેનિંગ આ બાબતની બારીક તપાસ કરવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી પુરતી સાબીતિ ન મળી, ત્યાંસુધી તેણે જ આ વિષયમાં છેવટનો હુકમ આપ્યો નહિ. લોર્ડ કેનિંગ જ્યારે આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ તેપાસ કરતો હતો, તે વેળા સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારો જેમ બને તેમ જલદી આ વિષયનો ફેંસલો કરી નાખવાની માગણી કરવા લાગ્યા. તેઓએ આખી રેજિમેન્ટને નિઃશસ્ત્ર કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. સેનાપતિ હિયર્સેને એવી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે એ રેજિમેન્ટે એવો ભયંકર અપરાધ કર્યો છે કે, તેને નિઃશસ્ત્ર કર્યા સિવાય શાન્તિ ફેલાશે નહિ, અને એમ નહિ કરવામાં આવે તો આશાનુરૂપ ફળ મેળવાનો સંભવ નથી. વડો સેનાપતિ એન્સન પણ સીમલાની શીતળ ટેકરી પરથી ખાસ આગ્રહ પૂર્વક આવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. ગવર્નર જનરલની મંત્રિસભામાં બધી બાબત ચર્ચાઈ. છેવટે લોર્ડ કેનિંગે ૩૦મી એપ્રિલે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો, વડા સેનાપતિનો અભિપ્રાય કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યું કે હથિઆર છીનવી લેવા સિવાય બીજા કોઇ લઘુ દંડથી શાંતિ ફેલાવાની નથી, તેમ એવી રીતે થોડી સજા કરવાથી બીજા સૈનિકો હુકમમાં રહેવાનું શીખશે નહિ. પરંતુ આ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા બાદ કોને કોને આ સજામાંથી મુક્ત કરવા એ વિષે ફેંસલો આપવાનું કામ બાકી હોવાથી એ સજા

ત્વરિતજ અમલમાં ન મુકાઇ. છેવટે ૪ થી મે એ બધી બાબતનો ફડચો થઇ ગયો. એ દિવસે સરકારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટને નિઃશસ્ત્ર કરવાનો હુકમ આપ્યો.[1]

આ હુકમ જાહેર થયા બાદ ૨ દિવસે બરાકપુરના બધા સૈનિકો સમક્ષ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સજા ભોગવવા તૈયાર થયા. સૂર્યોદય વખતે બધાએ એકત્ર થઇ ધીરે ધીરે પોતપોતના હથિયારો છોડી દીધાં, લશ્કરી પોશાક કાઢી નાખ્યો. તેઓને ગોરા સિપાહીઓનાં રક્ષણ નીચે અમુક નિશ્ચિત સ્થાને મોકલી દેવામાં આવ્યા. ૩૪ મી રેજિમેન્ટ બરતરફ થઈ, પણ જે આશા રાખી આ કામ કરવામાં આવ્યું હતું, તે આશા સફળ ન થઇ. સરકારે પ્રજાની ચિત્તવૃત્તિનું ચાંચલ્ય રોધવા માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ એથી તો પ્રજા વધારે ચંચળ બની ગઇ. નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવેલા ૫૦૦ બ્રાહ્મણ તથા રજપુતો પોતાની દુર્દમનીય પ્રતિહિંસા-વૃત્તિ સફળ કરવા, ભયંકર કાર્ય સાધવા તત્પર થયા. અયોધ્યા એ બંગાળાના સિપાહીઓનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું; બંગાળાના સિપાહીઓ એ સ્થળેથી આવી સરકારી લશ્કરમાં આવ્યા હતા અને લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ પાછા તેજ સ્થળે જઈ કંપની બહાદુર-ની શાસન નીતિ અને પોતાની બહાદુરીની વાતોથી સ્વદેશીઓને

---

૧. ૩૪ મી રેજીમેન્ટના જે અમલદારે ૧૦ મી માર્ચે કલકત્તાની ટંકશાળ પુર, પહેરો ભરની વેળા ૨ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને કેદ કર્યા હતાં, તેને વિશ્વાસુ માની સજામાંથી બાતલ રાખવો ઉચિત છે કે નહિં તે બાબત તર્કવિતર્ક ચાલ્યો હતો. છેવટે એ જમાદારને તેની અગાઉની વફાદારી ખાતર સજામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

તૃપ્તિ કરતા હતા. ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ નિઃશસ્ત્ર થઈ અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા હતા. હવે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પણ બરતરફ થઇ અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા. કંપનિ બહાદુર પર એ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓને જરા પણ અનુરાગ નહોતો. કંપનિ બહાદુરની ધીરજ કે ન્યાય પર તેઓને જરા પણ આસ્થા નહોતી. તેઓની રાજભક્તિ અત્યારે તદ્દન નાશ પામી હતી. જે આશા એક સમય તેઓની દૃષ્ટિ આગળ અપૂર્વ દૃશ્ય વિસ્તારી રહી હતી, તે અત્યારે હંમેશને માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ હતી. તેઓ અત્યારે પોતાના ટેવાઇ ગયેલા ધંધાને છોડી, પોતાનાં હથિયારો દૂર ફેંકી, દિલગીર વદને, મલિન વેશે સ્વદેશ આવ્યા હતા. તેઓની વેરવૃત્તિ ઉછળી રહી હતી, અંગ્રેજો પ્રત્યેની દ્વેશબુદ્ધિ દૃઢ થઇ હતી; તેઓ ગમે તે ઉપાયે વેર વાળવા માગતા હતા. તેથી અયોધ્યામાં ધીરે ધીરે ભયંકર બંડનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. આ વખતે લોર્ડ કેનિંગ આ નવા મુલક વિષે જેટલો વિચાર કરતો હતો, તેટલો વિચાર આખા હિંદ વિષે પણ કરતો નહિ. નાના સાહેબ લખનોર આવ્યો હતો. સર હેન્રિ લોરેન્સના પત્રોમાં આ બાબતમાં કશો ઈસારો ન હોવા છતાં ગવર્નર જનરલ અયોધ્યામાં સર્વત્ર અશાન્તિ મચી રહેલી જોઇ બહુ ચિંતાતુર બની ગયો હતો. એ સમયે લખનોરની એક રેજિમેન્ટ પર અમલદારોને વહેમ પડયો. તે માટે તેને બીજે સ્થાને મોકલવાની પેરવી થઇ. અમલદારોને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે શહેરના મોટા મોટા રહેવાશીઓ સાથે એ રેજિમેન્ટને સંબંધ છે, માટે એને બીજે સ્થળે મોકલતાં રહેવાશીઓ જરૂર ગરબડ મચાવશે. તો પણ અમલદારો તેને પણ લખનોરમાં રાખવા તૈયાર નહોતા. ગવર્નર જનરલને

રેજિમેન્ટને બીજે સ્થળે મોકલવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. લોર્ડ કેનિંગે સર હેન્રિ લોરેન્સને એ બાબતમાં મરજી મુજબ કાર્ય કરવાની સત્તા આપી. પરંતુ ગવર્નર જનરલનો આ હુકમ અયોધ્યા પહોંચે તે દરમ્યાન સર હેન્રિ લોરેન્સના મનમાં એક બીજી ચિંતા ઉદય પામી. તે જાણી શકયો હતો કે, બીજી રેજિમેન્ટો પણ અમુક બાબતને લીધે સરકાર પર અતિશય ગુસ્સે થઇ છે. માટે અસંતોષી સિપાહીઓને બીજે સ્થળે મોકલવાથી કંઇ સારૂં પરિણામ આવવાનું નથી. કારણ કે તેઓ અન્ય સ્થાને જઈ એ સ્થાનના સૈનિકોને સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરશે. સર હેન્રિ લોરેન્સે આવો વિચાર કરી અયોધ્યાની કોઈ પણ ટુકડીને સ્થાનાન્તરિત કરી નહિ. તેણે અસંતોષી સિપાહીઓને અયોધ્યામાંજ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ ઇચ્છા દર્શાવવામા તેણે કેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ બતાવી આપી હતી તે દર્શાવવાની કંઇ જરૂર નથી.

સર હેન્રિ લોરેન્સે ૪૮ મી રેજિમેન્ટ વિષે સૌ પહેલાં ગવર્નર જનરલને ઉપલી મતલબનો પત્ર લખ્યો હતો. એ સિપાહીઓ પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાના ગંભીર સંદેહથી અંગ્રેજો પર ગુસ્સે થઇ ગયા હતા. એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં તેઓનો ડોકટર વેલ્સ સાહેબ માંદો પડ્યો. દવા પીવા માટે તે દવાખાનામાં આવ્યો. દવા પીતી વેળા તેણે શીશી મોઢે માંડી. એ શીશી દવાખાનામાં રહેશે તો હિંદુ સિપાહીઓ દવા પીવાની ના પાડશે, અને પોતાની જાત જવાના સંદેહથી ઉશ્કેરાશે, એ વાત તેના ધ્યાનમાં ન આવી. સિપાહીઓએ જ્યારે ડોકટરના આ કાર્ય વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેઓ શાંત રહી શકયા નહિ. તેઓનો સંશય ગંભીરરૂપ

ધારણ કરવા લાગ્યો. ધર્મભ્રષ્ટ થવાના ભયથી તેઓ ભયંકર ઉત્તેજનનાં ચિન્હો દર્શાવા લાગ્યા. તેઓના સેનાપતિએ પેલી શીશીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને એ કાર્ય માટે ડોક્ટરને ઘણો સખત ઠપકો આપ્યો. પરંતુ એથી ૪૮ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા નહિ. તેઓ જે સંદેહથી ખળભળી ઉઠયા હતા તે સંદેહ જલદી શમ્યો નહિ ધીરે ધીરે એપ્રિલ માસ પૂરો થયો, મે માસ શરુ થયો; પરંતુ સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા નહિ, જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ તેમ અસંતોષ ચેપી રોગની માફક એક રેજિમેન્ટમાંથી બીજી રેજીમેન્ટમાં અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં એમ ઝપાટાબંધ ફેલાવા લાગ્યો. બધી રેજિમેન્ટો ઉશ્કેરાઇ ગઇ.

અયોધ્યામાં ૭ મી રેજિમેન્ટની એક ટુકડી હતી. મે માસની પહેલી તારીખે તેણે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી. તેઓએ એવું કહી પોતાનો બચાવ કર્યો કે, અમારા સાથીઓ ટોટા અપવિત્ર માને છે. ૨ જી મે એ એ સમાચાર સર હેન્રિ લોરેન્સને મળ્યા. પ્રથમ તો તેણે આ સમાચાર સત્ય ન માન્યા., પણ છેવટે તેને જણાયું કે એ સમાચાર ખરા છે. એ ટુકડી લખનોરથી સાત માઇલ દુર પડી હતી. પંદર દિવસ પહેલાં એ ટુકડીમાં જરા પણ ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતીકોઇ પણ શંકાથી સંદેહવશ થઈ તે ટુકડીના સિપાહીઓએ દ્વેષબુદ્ધિ બતાવી નહોતી; પરંતુ મે માસની શરુઆતમાં ,એકાએક તેઓની ચિત્તવૃત્તિ પરિવર્તિત. થઇ ગઇ, તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકે ઉશ્કેરાઇ ગયા. તેઓના ઓફિસરો સમજણ પાડવા લાગ્યા કે, "તમને જે ટોટા આપવામાં આવ્યા છે તે કોઇપણ જાતની અસ્પૃશ્ય વસ્તુવાળા નથી. અગાઉ તમે જે ટોટા વાપરતા, તેજ જાતના આ ટોટા પણ

છે:" પરંતુ એનું પરિણામ કંઇ આવ્યું નહિ. આખી ટુકડીએ એક, વાક્યે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી, સમસ્ત ટુકડી પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવા અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થઇ. તે સિપાહીઓ લખનૌરના કોઇ અંગ્રેજી દ્વેષી ગુપ્તચર અથવા બરતરફ થયેલ ૧૯ મી રેજિમેન્ટની ઉશ્કેરણીથી આ રીતે ઉશ્કેરાયા હતા કે નહિ, તે સંબંધમાં જુદા જુદા મત છે; એ બધા મતો કેવળ કલ્પનાને આધારે ટકી રહ્યા છે. ખરી સાબીતિ આ બાબતમાં એકે મળતી નથી.[૧] ગમે તે પ્રકારે પણ મે માસની શરુઆતમાં ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, તેમાં કશો શક નથી. તેઓએ ૪૮ મી રેજિમેન્ટને એક પત્ર લખી મોકલ્યો અને તે પત્ર દ્વારા બધાને પોતાનો ધર્મ બચાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવાની વિનંતિ કરી. ૨ જી મે, એ તેઓનો સેનાપતિ ઘોડેસ્વાર થઇ, તેમની સમક્ષ આવી ઉભો. તેણે જોયું કે ટોટા વિષે સિપાહીઓને ભારે શક પેદા થયો. એ શક કેમે કર્યો દૂર થતો નથી અને કોઇ પણ રીતે તેઓ પોતાના ઉપરિઓની વાતોમાં

---

૧. એવું કહેવાય છે કે, જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ કંપનિના તાબામાં આવ્યું, ત્યારે ૧૯ મી અને ૩૪ મી રેજિમેન્ટ લખનૌરમાં હતી. ઘણા ખરા લેખકો એમ ધારે છે કે આ વખતે જ એ રેજિમેન્ટોના સિપાહીઓમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનો અણગમો પેદા થયો. હેન્રિ લોરેન્સે લખ્યું છે કે ૧૯ મી રેજિમેન્ટમાં લગભગ ૭૦૦ અયોધ્યાવાસી લોકો હતા. આ વખતે તેઓ બધા સ્વદેશમાં આવી માણીઓ મારતા હતા. અયોધ્યા ખાલસા કરવાનાં કેવાં વિષમય પરિણામ આવ્યાં હતાં, તે આ વાત વડે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. Kaye, Sepoy War, Vol 1. P. 544.

વિશ્વાસ રાખતા નથી. ૩ જી મે એ પણ તેઓની અશાન્તિ દૂર થઇ નહિ. ઉલટા તેઓ ૨ જી તારીખ કરતાં પણ વધારે ઉશ્કેરાયા. સર હેન્રિ, લૉરેન્સે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેને ભારે ચટપટી થવા લાગી. હવે તેને ગંભીર કાર્ય બજાવવા તત્પર થવું પડ્યું. તે અસંતોષી સૈનિકોને નિઃશસ્ત્ર કરવા તૈયાર થયો. નિઃશસ્ત્ર કરતી વેળા જો સૈનિકો જરા પણ નાફરમાની બતાવે તો તેનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ૩ જી મે એ સંધ્યાકાળ વખતે સર હેન્રિ લૉરેન્સ સંખ્યાબંધ હથિયાર વાળા સિપાહીઓથી સજ્જ થઇ, કેટલીક તોપો સાથે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓનાં કવાયતનાં મેદાન તરફ રવાના થયો. લગભગ ત્રણ કલાકે ૭ માઇલ રસ્તો કપાયો. સર હેન્રિ લૉરેન્સ પોતાના સૈન્ય સાથે, તોપો સાથે લડાયક વેશમાં કવાયતની વિશાળ ભૂમિપર આવી પહોંચ્યો.

આ વખતે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો, નિર્મળ આકાશમાં નિર્મલ ચંદ્ર ધીરે ધીરે પોતાનાં સ્નિગ્ધ કિરણો ફેલાવતો ફેલાવતો ચારે દિશાને પ્રકાશિત કરી રહ્યો હતો. મેઘહીન આકાશપટપર અસંખ્ય તારાઓ પ્રકૃતિની અપાર શોભા વિકસાવતા હતા. પ્રકૃતિની આવી કમનીય કાન્તિથી મોહિત થઇ આખું વિશ્વ પોતાની સજીવતા ભૂલી જડતાને સ્વીકારી લેતું જણાયું હતું. આ અંગ્રેજોનાક પવિત્ર વિશ્રામવારની રાત્રિ હતી. ધર્મનિષ્ઠ અંગ્રેજો આ રાત્રે ઇશ્વરની આરાધનામાં નિમગ્ન રહે છે, પરંતુ સર હેન્રિ લૉરેન્સ્ સમક્ષ અત્યારે આરાધના કરતાં નાફરમાની બદલ સજા કરવાની જરૂર વધારે દીસતી હતી. સર હેન્રિ લૉરેન્સ આજ રાતમાં નાફરમાન સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર કરવા અગર તોપના ગોળા વડે ઉડાડી દેવા સૈન્યસહિત કવાયતના

મેદાનપર આવી પહોંચ્યો હતો. નિસ્તબ્ધ પ્રકૃતિની નિસ્તબ્ધતા તૂટી. સૈનિકોના પદધ્વનિથી અસ્ત્રશસ્ત્રનાં સંચાલનથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી કવાયતનું એ નિસ્તબ્ધ મેદાન જાગ્રત થઈ ઉઠ્યું. ૭ મી ટુકડીના સૈનિકોને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યા. એકાએક રાતની વેળા આ વિશાળ મેદાનમાં લાવવાનો હેતુ શો હશે એ વિષે તેઓ પ્રથમ તો કંઇ કયાસ કરી શકયા નહિ; પરંતુ તેમણે જ્યારે પોતાની સમક્ષ ગોરા ઘોડેસ્વારો, તૈયાર તોપો અને હથિયારબંધ લશ્કર જોયું, ત્યારે તેઓનો શક ગંભીર બની ગયો. તેઓ સમજી ગયા કે 'અમારો નાશ કરવા માટે આ બધી તૈયારી થઇ રહી છે, અમે જરા પણ નાફરમાની બતાવીશું તો આ તોપો અમને ઉડાડી મૂકશે, માટે ન છૂટકે બધું દુઃખ વેઠયા સિવાય મુક્તિ નથી.' આવા વિચારો તેઓનાં મનને ડોળી નાખવા લાગ્યા. તેઓ આવી ચિંતાતુર સ્થિતિમાં પોતાના અધિનાયક સમક્ષ આવી ઉભા. તેઓની અગાઉની નાફરમાની ઉડી ગઇ હતી. અત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માનવાની આનાકાની ન કરી, પરંતુ આ વખતે એક આકસ્મિક ઘટનાને લીધે તેઓની વૃત્તિ ફરી. તેઓની સમક્ષ સર હેન્રિ લોરેન્સ પોતાના સાથીઓ સાથે ઉભો હતો. તેની પાછળ તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. એક તોપચીએ ભૂલથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, સિપાહીઓએ ધાર્યું કે હવે આવી બન્યું, એક ક્ષણમાં ગોળા આવી અમારા ચુરેચુરા કરી નાખશે. તેઓ ભડકી ઉઠયા. પ્રથમ એક જણ નાઠો; ત્યારપછી એક બીજો નાઠો; એમ કરતાં કરતાં થોડા સમયમાં સમસ્ત સૈનિક શ્રેણીમાં અનેક ગાબડાં જણાવા લાગ્યાં બધા મળીને ૧૨૦ સિપાહીઓ કવાયતનાં મેદાનમાંથી નાસી ગયા. બાકીના સિપાહીઓ

હવે ધીરજથી અંગ્રેજ સેનાપતિનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થયો. ઘોડેસ્વારો નાસતા સિપાહીઓ પાછળ દોડયા. આ તરફ ૭ મી ટુકડીના બાકીનાં સિપાહીઓએ સેનાપતિના હુકમ મુજબ હથિયારો છોડયાં. આ પ્રમાણે રાત્રિનો અરધો ભાગ પૂર્ણ થયો. મધરાતની ગંભીરતા એ તરફ ફેલાઈ રહી હતી. લોકો ગાઢ નિદ્રામાં પડી દિવસનો થાક ઉતારતા હતા, તે વખતે પણ કવાયતનાં વિશાળ મેદાનપર સૈનિકો પોતાનું કામ બજાવવાનું ચૂકયા નહિ. ૭મી ટુકડીના સિપાહીઓ હથિયારો તજી અપમાનજનિત ગંભીર દુઃખમાં ડુબી ગયા હતા. તેઓ એ વિશાળ મેદાનપર ઉભા હતા. નિર્મળ ચંદ્ર મેઘશૂન્ય આકાશના મધ્યભાગમાં રહી પોતાનાં સ્નિગ્ધ કિરણો તૃષિત પૃથ્વીપર ફેંકતો હતો; સૌન્દર્યમયી પ્રકૃતિ પોતાનાં અપાર સૌન્દર્યમાં પોતે જ મુગ્ધ બની ગઇ નિશબ્દે હસતી હતી. પરંતુ હજુ ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓનાં શોચનીય અધઃપતનનું નાટક પૂરેપૂરૂં ભજવાઇ રહ્યું નહોતું. એ સૈનિકો હજુ પોતાના અધિનાયક સન્મુખ ઉભા ઉભા નીરવતા પૂર્વક પોતાના વીરધર્મનું શોચનીય પરિણામ નીરખી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે બધી ક્રિયા પૂરી થઇ, ધીમે ધીમે બધા સૈનિકો હથિયાર, પોશાક વગેરે તજી સાદા વેષમાં દૂર જઇ ઉભા. મધરાત વીત્યા બાદ સર હેન્રિ લોરેન્સે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓને ઉદ્દેશી કહ્યું કે, "જે લોકો નિરપરાધી હશે, તેને સરકાર ફરીથી સૈન્યમાં નોકરી આપશે." આ સિવાય બીજા કેટલાંક આશ્વાસનના શબ્દો કહી તેણે પોતાનું બોલવું પૂરૂં કર્યું. લોરેન્સની આવી આશ્વાસન ભરી વાણી સાંભળી નિઃશસ્ત્ર સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સૈનિકોને ઓળવા લાગ્યા. ન્હાસેડુઓ તેઓનાં વચનો અનુસાર પાછા ફર્યા. બીજે દિવસે બપોર વખતે બધી છાવણી ભરાઇ ગઇ.

તે દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે, "૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કેરવામાં આવી છે, તેથી પરિણામ સારૂં આવ્યું છે. પરંતુ મેં ઘણા લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે ગઈ રાતે ૪૮ મી રેજીમેન્ટના સિપાહીઓએ ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓને નાસી જવા માટે તિરસ્કાર કર્યો છે. તેઓએ કહ્યું હતું કે જો તમે દૃઢતાથી ઉભા રહ્યા હોત તો અમે અંગ્રેજો પર ગોળી ચલાવત પરંતુ હું એ વાત પર વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી." ગમે તે હો પણ એટલું તો ખરૂં કે તે વખતે સિપાહીઓમાં જે ભયંકર તોફાની વાતાવરણ ફેલાઇ રહ્યું હતું, પ્રજાજનો નજીવી વાતને પોતાની કલ્પના શક્તિ વડે જે નવીન રૂપ આપતા હતા, તેથી હેન્રિ લોરેન્સ દરેક બાબત ધૈર્યપૂર્વક આજુબાજુની પરિસ્થિતિપર નજર ફેરવી વિચારવા લાગ્યો. વિપત્તિનાં વાદળાં ધીમે ધીમે ઘેરાતાં જાય છે, એ વાત તેના સમજવામાં આવી ગઇ હતી. જેમ જેમ સમય ગુજરવા લાગ્યો, તેમ તેમ પ્રચંડ વાવાઝોડાની નિશાનીઓ પ્રગટ થવા લાગી. ૭ મી ટુકડીના ૫૦ મુખ્ય કાવતરાંખોરોને કેદ કરવામાં આવ્યા. કાવતરાંની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી. પરંતુ તેનું પરિણામ કંઇ આવ્યું નહિ. કમિટિ કારણ શોધી શકી નહિ. તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડયા. સિપાહીઓનાં મુખ એવાં તો સજ્જડ વસાઇ ગયાં હતાં કે તેઓ પોતાના ભેદનો અક્ષર પણ પ્રગટ કરતા નહિ. પરંતુ જ્યારે સમય આવ્યો ત્યારે તેઓ બધાં એકઠા થઇ એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તત્પર થઇ ઉઠયા. ૭ મી મે એ ૪૮ મી રેજિમેન્ટની છાવણી બળી ખાખ થઇ ગઇ. એ રેજિમેન્ટના જે સુબેદારો ૭ મી ટુકડીનો પત્ર ઉપરી અમલદારોને

સોંપ્યો હતો, પ્રથમ તેના જ ઘરમાં આગ પ્રગટી. બીજે દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે એ બળી ગયેલી છાવણીની મુલાકાત લીધી. સિપાહીઓએ તેની સમક્ષ યથોચિત સુજનતા બતાવી અને પોતાની માલમિલ્કતનો નાશ થવાથી ભારે દીલગીરી જાહેર કરી. આ વખતે અયોધ્યાના સિપાહીઓના મનોભાવ સમજવાને બધા શક્તિમાન નહોતા. પરંતુ હેન્રિ લોરેન્સ એ બધામાં ગણાતો નહોતો તે પોતાની અપાર દીર્ઘદૃષ્ટિ વડે ઘણી વાતો સૂક્ષ્મરૂપે જાણી શકતો. તેની કુનેહથી આ વખતે ઘણાં સારા પરિણામ આવ્યાં હતાં. તેણે બધાની મુલાકાત લઈ, બધાની સાથે વાતચીત કરી, છેવટે નક્કી કર્યું કે સિપાહીઓ ઉંડા સંદેહથી તોફાની બની ગયા છે. ચરબીવાળા ટોટાના ગપ્પાએ તેઓના હૃદયમાં સંદેહનાં મૂળ નાખ્યાં છે, અને એ મૂળમાંથી ધીમે ધીમે પલ્લવિત વૃક્ષ બન્યું છે, એથી તેઓ નાફરમાની શીખ્યા છે.

આ પ્રસંગે હેન્રિ લોરેન્સ સાથે સિપાહીઓને જે વાતચીત થઇ હતી, તેનો થોડો ભાગ તેણે પોતે લખી રાખ્યો છે. તે વખતે સિપાહીઓની બીક કેટલા પ્રમાણમાં વધી ગઇ હતી, તે હેન્રિલોરેન્સની એ નોંધો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. એ નોંધનો થોડો ભાગ અહીં ઉતારવામાં આવે છે હેન્રિ લોરેન્સે આ પત્ર ૯ મી મેએ લોર્ડ કેનિંગ પર લખ્યો હતો,—" અયોધ્યાના તોપચીઓમાંના એક જમાદાર સાથે મારે એક કલાકથી પણ વધુ વખત વાતચીત થઇ છે. જમાદાર જાતે બ્રાહ્મણ છે, તેની ઉમર ૪૦ વર્ષની લગભગ છે, ચારિત્ર ઉત્તમ છે. એ માણસને વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે, 'છેલ્લાં દશ વર્ષ થયાં અંગ્રેજ સરકાર હિંદના લોકોને વટલાવવાનો ધંધો લઇ બેઠી છે. હું તેની આ વાતથી ચમકી ગયો. તેના આ સંબંધમાં

મુખ્ય દલીલો એ હતી કે તમે ચતુરાઈથી હિંદમાં સત્તા ફેલાવી છે, જેવી ચતુરાઈથી ભરતપુર લાહોર વગેરે સ્થળોનો કબજો લીધો છે, તેવી જ ચતુરાઈથી તમે હિંદુઓના ખોરાક—કે જે બજારમાં વેચાય છે તેમાં હાડકાંનો ભૂકો મેળવી દીધો છે. જ્યારે મેં તેને કહ્યું કે યુરોપમાં અમારી પુષ્કળ સત્તા છે, છેલ્લી રશિયન લડાઇમાં અમે એક વર્ષમાં અમારૂં લશ્કર ચોગણું વધારી મૂક્યું છે. જરૂર પડ્યે અમે છ માસમાં હિંદમાં સંખ્યાબંધ લશ્કર લાવી શકવાને શક્તિમાન છીએ, એમ કરવાથી અમારે સિપાહીઓ પર કોઇ પણ જાતનો આધાર રાખવો પડશે નહિ. ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, તમે પૈસા અને માણસોના બળવડે શ્રેષ્ઠ છો, તે હું જાણું છું; પરંતુ ગોરા સિપાહીઓ લાવવમાં ખર્ચ ઘણું પડે છે, તે માટે તમે હિંદુઓને સમુદ્ર પાર લઇ જઇ પૃથ્વીપર જય મેળવવાની ઇચ્છા રાખો છો. એના જવાબમાં મેં કહ્યું કે, જો કે, સિપાહીઓ સ્થળયુદ્ધમાં સારા છે, પરંતુ તેઓનો ખોરાક એવો સત્વહીન છે કે તેને લીધે તેઓ જળયુદ્ધમાં કંઇ કામ કરી શકતા નથી. જમાદારે ગંભીર સ્વરે મારાં આ વચનોનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. 'જરૂર અમારી ખાદ્ય સામગ્રીમાં જોઇએ તેવું સત્વ ન હોવાથી આપ લોકો અમને ઇચ્છાનુરૂપ ખાદ્યસામગ્રી આપી અધિક બળવાન અને સર્વત્ર જઈ શકીએ તેવા બનાવવા માગો છો.' જમાદારે વારંવાર કહ્યું કે 'બધા જે કહે છે, તે જ હું આપને કહું છું.' મેં જવાબ આપ્યો, મૂર્ખ અને વિશ્વાસઘાતી લોકો એમ કહે, પણ સજ્જન તથા વિચારશીલ માણસ એવું કદી ધારે નહિ. તે આવી વાતોમાં વિશ્વાસ રાખે છે કે નહિ, તે સંબંધમાં તેણે કંઇ જવાબ ન આપ્યો. કેવળ એટલુંજ બોલ્યો કે 'બધાં ઘેટાંના ટોળાં

જેવા છે. મુખ્ય માણસ જે રસ્તે જાય તે માર્ગે બધા જાય છે,' મેં તેને કહ્યું કે, ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં અમારા સિપાહીઓ કાબુલમાં દોઢસો, ઈયાર છોકરાં મૂકી આવ્યા હતા, મેં તેઓનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ બધાં છોકરાંને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાની મને ઈચ્છા થઈ નહોતી, મેં એ બધાંને તેમનાં કુટુંબીજનોને સોંપ્યાં હતાં. જમાદારે જવાબ આપ્યો કે, હા, એ બાબત મને બરાબર યાદ છે, હું તે વખતે લાહોરમાં હતો. ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે ' દુકાળ વખતે અંગ્રેજોએ બાળકો ખરીદી ધર્મમાં વટલાવે છે. આ જમાદાર વીશ વર્ષ થયાં આપણાં લશ્કરમાં નોકરી કરે છે. અગાઉ કદી પણ તેણે આવો સંદેહ અથવા વિશ્વાસઘાતનો પરિચય કરાવ્યો નથી. વીશ વર્ષથી એ માણસ આપણું વફાદારીથી કાર્ય કરે છે. એ કાર્યનો ઈનામ તરીકે આપણે તેને સાધારણ સૈનિકોમાં ઊંચે દરજ્જે ચઢાવ્યો છે, તોપણ અત્યારે એ માણસ આપણા સંબંધમાં જે કંઈ કહે છે, જે બધા અભિપ્રાય તેના હૃદયમાં ભરાઈ બેઠા છે, તે પરથી તે ભયંકર વિશ્વાસઘાતી જેવો જણાય છે." એજ દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે વાયવ્ય પ્રાંતના લેફટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબને એક પત્ર લખ્યો. એ પત્રમાં ઉત્તર હિંદના કિલ્લાઓ પર બરાબર નજર રાખવા વિષે વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. સર હેન્રિ લોરેન્સ પરિણામદર્શી માણસ હતો, પરિણામદર્શિતાને લીધે તેનાં અનેક વચનો અત્યારે ભવિષ્યવાણી જેવાં જણાય છે. હેન્રિ લોરેન્સે જે સંદેહને વશ થઈ કેલ્વિન સાહેબને સાવચેત કર્યા હતા, તે સંદેહ એક વખતે તદ્દન ખરો પડ્યો હતો, સમસ્ત ઉત્તર હિંદ સળગતા દાવાનળમાં સપડાઈ પ્રજાનાં અંતઃકરણમાં ભયંકર ઉદ્વેગ મચાવી રહ્યા હતા.

સર હેન્રિ લોરેન્સનો ઉપલો પત્ર જો તરતજ ગવર્નર જનરલને પહોંચ્યો હોત તો તે પરથી સમજાત કે અવશ્ય કોઇ ભયંકર વિપત્તિની તૈયારી થઇ રહી છે; પરંતુ જ્યારે એ પત્ર કલકત્તા પહોંચ્યો, ત્યારે તેમાં લખેલો વિષય જૂનો થઇ ગયો હતો, ભૂતકાળની વાતો સાથે વિલીન થઈ ગયો હતો. એટલે એ પત્ર પરથી થવો જોઇએ તેટલો સંદેહ અગર ઉદ્વેગ પ્રદીપ્ત થયો નહિ. ગવર્નર જનરલની મંત્રિસભાના સભ્યો અયોધ્યાના સિપાહીઓની નાફરમાની અને તેને લીધે તેઓને થયેલી શિક્ષા વિષે વિચાર કરતા હતા. સિપાહીઓએ આવી તોફાની વૃત્તિ શાથી અખત્યાર કરી, એ પ્રશ્નના જવાબમાં દરેક સભ્ય જુદા જુદા મત દર્શાવતો હતો. પરંતુ સર હેન્રિ લોરેન્સે સિપાહીઓને સૈન્યમાં પાછા ગ્રહણ કરવાની માગણી કરી હતી, તે બધાએ એકમતે ગેરવાજબી ઠરાવી. ડોરિન સાહેબ તો આ સંબંધમાં પોતાની કઠોરતા દર્શાવતાં અચકાયો નહિ. તેણે લોર્ડ કેનિંગની દયાળુતા માટે બહુ દીલગીરી બતાવી. પોતાની નોંધમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, "જેમ બને તેમ જલદી બળવાની ચેપી શકિતનો નાશ કરવો જોઇએ. થોડી ઘણી શિક્ષા એ કાર્ય બજાવી શકે તેમ નથી; કઠોરતા–પૂર્વક કાર્ય બજાવવાનો વખત હવે આવી લાગ્યો છે. બંડ ઉઠાવવાના અપરાધથી જે જે સૈનિકોની ટુકડીઓ દુષિત થઇ હોય, તે બધી ટુકડીઓને લશ્કરી કાયદાની કઠોરમાં કઠોર પદ્ધતિ મુજબ શિક્ષા થવી જોઈએ. મારો મત એ છે કે; જો સૈનિક ટુકડીઓના ઑફિસરો પોતનાં કર્તવ્ય બજાવના હશે, તે ટુકડીઓ કદી પણ બંડખોર નીવડશે નહિ. જો એ વાત સાબીત થાય કે, ૭ મી ટુકડીના

બધા ઑફિસરોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું નથી," તો મારા મત મુજબ તે બધાને પોતપોતાની ટુકડીમાં કેદ કરી રાખવા જોઇએ.'' ૧૦ મી મેએ ડોરિન સાહેબે આ નોંધ લખી છે. તેણે જે ધારણા મુજબ આ પ્રમાણે લખ્યું છે, તેજ ધારણા મુજબ પ્રજા પણ નિર્દેશ કરી શકે કે, જે દેશમાં સારી શાસન વ્યવસ્થા હોય, તે દેશની પ્રજા કદી પણ સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવતી નથી. એ નિયમ મુજબ પ્રજા ડોરિન સાહેબને કેદ કરવાની માગણી કરી શકે; કારણકે તેઓ સાહેબ મંત્રિ સભાના મુખ્ય સભ્ય હતા. લોર્ડ કેનિંગ સમક્ષ તેઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભયંકર યથેચ્છાચારી પરિચાલક થઇ પડયા હતા.[1] તેમની ઉમર ૬૦ વર્ષની થઇ હતી, છતાં તેઓ આટલી ઉમરે પણ પકવ બુદ્ધિ દર્શાવી શકતા નહોતા. હિંદ સિવાય બીજા કોઇપણ દેશમાં તેઓ લાંબો કાળ રહ્યા નહોતા, સિવિલ સર્વિસ સિવાય બીજું કોઇપણ કામ તેમણે કર્યું નહોતું; તેથી તેઓનો લાંબા કાળનો અનુભવ કેવળ એક સાંકડી સીમામાં બંધાઇ રહ્યો હતો. તેઓ વખતોવખત લોર્ડ કેનિંગની ધીરજ જોઇ અકળાઇ જતા હતા, અને તેની સજ્જનતા તથા વિવેચનાની નિંદા કરતાં અચકાતાં નહિ. જ્યારે ભયંકર સમયને વિષે બ્રિટિશ સત્તાનાં મૂળ ધીમે ધીમે શિથિલ થતાં જતાં હતાં, ચોતરફ નિરાશા, ભય અને વિષાદની ભયંકર છાયા પ્રસરતી જતી હતી; હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ભયંકર દાવાનળ છૂપી રીતે

---

૧ Mutiny in the Bengal army. By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire, Vol II p. 140

પોતાની ગતિ વિસ્તારી રહ્યો હતો, ત્યારે આવી ટુંકી દૃષ્ટિવાળો, કાચી બુદ્ધિવાળો માણસ બ્રિટિશ હિંદની વડી કારોબારી સભાના મુખ્ય સભ્યનાં પદ પર વિરાજતો હતો. ”

જે દિવસે ડોરિન સાહેબે ઉપલી ખાસ નોંધ લખી, તે જ દિવસે જનરલ લોએ પણ પોતાની ખાસ નોંધ લખી. સેનાપતિ લો લાંબો કાળ હિંદમાં રહ્યો હતો, હિંદી આચાર વિચારનો મર્મજ્ઞ હતો તેના જેવી પરિણામદર્શી અને અનુભવી રાજપુરુષ તે સમયે હિંદમાં બીજો કોઇ નહોતો. ડોરિન સાહેબે સંશયવાળા ટોટાને સિપાહીઓનાં બંડનું કારણ માન્યું નહોતું. તેના મત મુજબ એ તો સિપાહીઓનું સરકાર સામા થવાનું એક બહાનું છે. સિપાહીઓ ખરી રીતે બંડખોર બન્યા છે. તેઓ સાહેબ તેત્રીશ વર્ષ થયાં હિંદમાં કામ કરતા હતા, છતાં હિંદની આંતરિક સ્થિતિથી અજ્ઞાત હતા. કલકત્તાથી પચાસ માઇલ દૂર તેઓ કદી ગયા નહોતા. તેનો અનુભવ સાર્વજનીન નહોતો, તે હિંદીઓના આચાર વ્યવહાર અગર તેઓની સામાજિક અવસ્થા વિષે વાસ્તવિકરીતે કંઇ જાણતા નહોતા.[1] સેનાપતિ લો તેના જેવો ટુંકી દૃષ્ટિવાળો અગર સમજી-મુજબ વર્ત્તનાર નહોતો. તેણે અયોધ્યાની ગડબડ બાબતમાં ચોકખું જણાવ્યું કે, “સિપાહીઓએ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી ટોટાનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો. તેઓએ ઇરાદાપૂર્વક પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માનવાની ના પાડી નહોતી; પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાની

---

૧ Mutiny on the Bengal army; By one who has, served under Sir Charles Napier, p, 13. Comp Martin, Indian Empire Vol. II. p. 141.

બીકથી તેઓનાં હૃદય ઉશ્કેરાઈ ગયાં હતાં. એ ઉશ્કેરણીને લીધે જ તેઓ સરકાર આગળ અપરાધી ઠર્યા છે. ”

કારોબારી સમિતિના એક બીજા સભ્ય–ગ્રાન્ટ સાહેબે પણ આ બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. તેણે લો સાહેબ સાથે એકમત થઇ જણાવ્યું હતું કે, “ ટોટા વિષે જે જે ગપ્પાં ફેલાયાં છે, તેથી સિપાહીઓને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીક લાગી છે. એ બીકને લીધે જ તેઓએ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માની નથી. ” ૧૯ મી તથા ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, તેની જ વ્યવસ્થા ૭ મી ટુકડીની કરવાની ગ્રાન્ટ સાહેબે સલાહ આપી અને બધા દુષ્ટ માણસોને બરતરફ કરવાની પ્રાર્થના કરી[1]

આ તરફ સર હેન્રિ લોરેન્સ આળસુ થઇ બેઠો નહોતો. ગવર્નર–જનરલની કારોબારી સમિતિ જ્યારે પોતપોતાની ખાસ નોંધો લખી રહી હતી, ત્યારે તે પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી રહ્યો હતો. તે કારોબારી સમિતિના હુકમની રાહ જોઇ બેઠો નહિ, સભ્યોના વિચારો જાણવા માટે આતુરતા દર્શાવતો રહ્યો નહિ. તેની કાર્યપ્રણાલી નિયમિત હતી. નિયમિત કાર્ય પ્રણાલીને લીધે જ અયોધ્યાની ગડબડ જલદી શાંત થઇ ગઇ. સર હેન્રિ લોરેન્સે ટુકડીના બધા સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર ન કરતાં, બધા ઑફિસરો અને પંદર સિપાહીઓને બરતરફ કર્યા, બાકીના બધાને ક્ષમા આપી. દેશી ઑફિસરોમાંના એકાદ બે જણ પોતાના ઓદ્ધાપર અવશિષ્ટ રહ્યા. આ પ્રમાણે લગભગ બસો સિપાહીઓ સખત સજામાંથી છુટકારો મેળવી પાછા પોતાનાં કાર્યમાં જોડાયા. આથી સરકાર પર તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો.

---

૧ Martin Indian Empire, Vol. II. q. 141.

સર હેન્રિ લોરેન્સ કેવળ આટલી ક્ષમા આપીને જ અટક્યો નહિ. જેઓએ પોતાની વફાદારી બતાવી આપી હતી, તેઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો. એ સિપાહીઓને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવવામાં આવ્યા. આ રીતે બદલો મળવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. ઇનામો આપવાને બહાને એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો. એ દરબારમાં બધા સિવિલ અને લશ્કરી અમલદારો, લશ્કરના દેશી ઓફિસરો અને લખનોરના આબરૂદાર ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા. તે વખતે સર હેન્રિ લોરેન્સે એક ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, 'બ્રિટિશ સરકાર કદી પણ કોઇના ધર્મપર હાથ નાખવા તૈયાર નથી. આ બાબતમાં તે હંમેશાં સમભાવથી વર્તવી આતી છે. દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહો હિંદુઓપર કેવો જૂલમ કરતા, તે દરેકે યાદ કરવું જોઇએ. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર બધી જાતિ તથા બધા ધર્મોનું રક્ષણ એક સરખી રીતે કરે છે. કેટલાક નઠારા લોકો ખોટા ઇરાદાથી આ દેશમાં અહીં તહીં છૂટાછવાયા યુરોપિયનોની થોડી સંખ્યા જોઈ અંગ્રેજ સરકારને અનાયાસે ઉખેડી નાખી શકાશે એમ પ્રજા સમક્ષ જાહેર કરે છે. પરંતુ જે સત્તાએ રશિયા સામે લડવાને પચાસ હજારનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તે ત્રણ માસની અંદર હિંદમાં તેથી બમણું સૈન્ય ખડું કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે." એટલું કહી તેણે પોતાને હાથે લાયક સૈનિકોને તરવાર, ખિલ્લત, શાલ, સોનેરી કપડાં, રોકડા રૂપીઆ વગેરે ઇનામ તરીકે આપી તેઓની સાથે હાથ મિલાવી આદર-માનપૂર્વક વાતચીત કરી.[૧] બીજા યુરોપિઅનો પણ સર હેન્રિ

૧ The Rev. T. Browne, Punjab and Delhi, Vol. I. p. 32. 36 Comp. Martin, Indian Empire, p. 142.

લોરેન્સના આ મહાન દૃષ્ટાંતનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા. તેઓ રેજિમેન્ટના દેશી ઑફિસરો સાથે મળી આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વડા કમિશનરની કુનેહથી તરત વેળાએ તો અયોધ્યાની બધી ગડબડ શાંત પડી ગઇ. જ્યારે સરકારે ૩૦ મી રેજિમેન્ટને બરતરફ કરવાનો ઢંઢેરો હિંદની દરેક છાવણીમાં, સૈનિકો સમક્ષ વાંચવાનો હુકમ કાઢ્યો, ત્યારે હેન્રિ લોરેન્સે તે હુકમ પાળવાના અખાડા કર્યાં હતા. તેને શંકા હતી કે, આવી ભયંકર શિક્ષા વિષે સરકારનો હુકમ સાંભળતાં સિપાહીઓ પોતાનો માર્ગ જાળવી શકશે નહિ. આવી રીતે કુનેહથી હેન્રિ લોરેન્સે બંગાળાના સિપાહીઓની જન્મભૂમિમાં થોડો વખત શાંતિ જાળવી રાખી. જો કે છેવટે અયોધ્યામાં પણ ભયંકર ભડકા ફેલાયા હતા, યુદ્ધોન્મત્ત સિપાહીઓના ભયંકર અવાજોથી અયોધ્યા પણ ગાજી રહ્યું હતું; પરંતુ બીજાં સ્થાનોમાં જ્યારે ભયાનક દશ્યો વિકાસ પામ્યાં હતાં, માણસોનાં રૂધિરની નદીઓ વહેતી હતી, ત્યારે અયોધ્યામાં કંઈ અશાન્તિ જણાતી નહોતી. કિન્તુ એ ભયંકર દશ્યો પોતાની કરાલ છાયા અયોધ્યા તરફ વિસ્તારતાં જતાં હતાં. ભયંકર સમય પાસે આવતો હતો. એની ગતિ અટકાવી શકાય તેમ નહોતું. જોતજોતામાં મિરતમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો, મિરત પ્રજ્વળિત આગની ઝાળથી પ્રદીપ્ત થઇ ગયું.

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકો કેવી કઠોરતાથી દંડાયા હતા, બેડીઓથી સજ્જ થઇ કારાગૃહમાં પુરાયા હતા, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે. સજા થતી વખતે તો તેઓમાં ઉશ્કેરણીનાં કંઈ ચિન્હો જણાતાં નહોતાં. પરંતુ તેઓએ પોતાના

સાથીઓ સમક્ષ જે શોચનીય દૃશ્ય ખડું કરી દીધું હતું; તેમાંથી ધીમે ધીમે ભયંકર ઘટનાનો આવિર્ભાવ થયો. દંડાયેલા સિપાહીઓ શાંતિથી કારાગારમાં ગયા. તેઓના સાથીઓ શાંતિથી પોતાની છાવણીમાં ગયા અંગ્રેજો અશાન્તિ નાશ પામી શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે એમ માની પોતપોતાનાં પ્રમોદ ઉદ્યાનમાં આનંદના હિલોળા ખાતા બેઠા હતા. સૈનિક ઓફિસરો શેતરંજની બાજી રમવામાં મશગૂલ બની ગયા હતા. સિવિલ ઓફિસરો ૯ મી મેના બનાવ વિષે પોતાના મિત્રો સાથે હસતા હસતા વાતો કરતા હતા, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ ઘરનાં આંગણામાં ઉભી ઉભી પોતાના સુખમાં પોતેજ તૃપ્તીનો સ્વાદ અનુભવી રહી હતી. પરંતુ સિપાહીઓ આ લોકોની માફક આનંદ ભોગવતા નહોતા. તેઓનાં હૃદયમાં ભયંકર અશાન્તિનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં. તેઓ વિચારતા હતા કે 'પોતાના સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવા જતાં અંગ્રેજોનાં કઠોર શાસનની સાંકળો વડે બંધાઇ કેદીઓ સાથે આખો દિવસ સખત મજૂરી કરવી પડશે. સંદેહવાળા ટોટા લેવાની ના પાડવાથીજ અગારૂ ઘણાને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા છે. હવે તો એક પગલું આગળ વધી સરકાર ટોટા લેવાની ના પાડનારને નિઃશસ્ત્ર તો કરે છે, પણ તે સાથે સખત કેદની સજા કરે છે. હવે કઠોરતાની હદ આવી ગઈ છે. અમારા સાથીઓ જેલમાં સખત મજુરી કરી રહ્યા છે. તેનાં બૈરી છોકરાં અન્નવિના તરફડે છે.' તેઓની માનસિક સ્થિરતા દૂર થઇ ગઈ. તેઓ' જ્યારે થોડે દૂર આવેલાં પોતાના સાથીઓના ખાલી ઘર જોવા લાગ્યા. ત્યારે તેઓનાં હૃદય અધીરાં થઇ ગયાં. તેઓ પોતાના સાથીઓના પરિવારની શોચનીય સ્થિતિ વિષે વિચાર કરતાં દિગ્મૂઢ

બની જવા લાગ્યા. તેઓની શાંતિ સદાને માટે ઉડી ગઈ, સુખની આશા જતી રહી, આનંદ તો સેંકડો ગાઉ દૂર નાસી ગયો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિના સૈનિકો ગંભીર મનોવેદનાથી અધીરા થઇ ગેરકાયદેસર કામ કરવા તત્પર થયા.

૩ જી ટુકડીના ઓફિસરોએ કારાગૃહમાં જઇ, સજા પામેલા સિપાહીઓનું લેવું દેવું તથા કૌટુંબિક સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી. એ સમયે એ સજા પામેલા સિપાહીઓ પોતપોતાનાં કુટુંબ માટે એટલા બધા ચિંતાતુર થઇ ગયા હતા, પોતાનાં કુટુંબીજનો પાછળથી અન્ન વિના વલખાં મારે એ બીકથી તેઓ એટલા બધા પીડાતા હતા કે, તેઓની આ દશા જોઇ ઓફિસરોના મનમાં અતિશય લાગણી થઇ આવી. ત્રણ ઓફિસરોએ આ હીણભાગી સિપાહીઓનાં કુટુંબ માટે ફાળો ઉઘરાવવાનો ઠરાવ કર્યો. કેદીઓ પોતાની શોચનીય સ્થિતિ અને પોતાના કુટુંબીઓની ગરિબાઇને ઉદ્દેશી વિલાપ કરતા હતા. તેઓએ ઓફિસરો સમક્ષ કોઇપણ પ્રકારનો ગુસ્સો દર્શાવ્યો નહોતો. અંગ્રેજો ઉપર તેઓને ભયંકર દ્વેષ પ્રગટ્યો છે કે તેઓ અંગ્રેજી અમલ ઉખેડી નાખવા પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા છે એ બાબત વિષે એ વખતે કશો આભાસ જણાતો નહોતો. તેઓનાં મુખ પર ઉંડા વિષાદનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં, પરંતુ તેમાં વેરવૃત્તિની તીવ્ર જ્વાળા જણાતી નહોતી. તેઓ આ વખતે કેવળ પોતાનાં કુટુંબીજનો માટે વ્યાકૂળતા દર્શાવતા હતા. આ વ્યાકુળતા ઘણી મુદ્દત રહી નહિ. કેદીઓ પોતાની દીનતા અને હીનતા દેખાડતા દીર્ઘકાળ સુધી બેડીઓમાં જકડાઇ રહ્યા નહિ. તેઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન થયું. તેઓના સાથીઓએ ટોળાબંધ થઇ તેઓને થોડી મુદ્દતમાં મુક્ત કર્યા.

તેઓએ ઉન્મત્ત સાથીઓ સાથે ઉન્મત્તની પેરે ભળ્યા, ભયંકર, દાવાનળ સાથે ક્રીડા કરવા તત્પર થયા.

જે દિવસે પ્લાસીનાં વિશાળ મેદાન પર શત્રુનાં કાવતરાંને લીધે હતભાગ્ય સિરાજુદ્દૌલા હાર્યો લોર્ડ કલાઇવની ચતુરાઇથી બંગાળામાં કંપનિનાં રાજ્યનો પાયો નંખાયો, ત્યારબાદ એકસો વર્ષ દરમ્યાન કદી પણ આવો બનાવ બન્યો નહોતો. બ્રિટિશ અમલનો પાયો ખળભળ્યો નહતો. અંગ્રેજોએ પ્રતિક્ષણે પ્રગટ થતી આવી સંહારિણી શક્તિની ભૈરવ મૂર્તિ જોઇ નહોતી. મિરતથી દિલ્હી ને દિલ્હીથી આખો વાયવ્ય પ્રાંત આ ભયંકર દાવાનળમાં સપડાયો; માણસોના રૂધિરથી ચારે દિશા રંગાઈ ગઇ. આ ભયંકર સમયે પણ ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગની ધીરતા જરા પણ ડગમગી નહિ અંગ્રેજી વર્ષની શરૂઆતમાં જે હથેળી જેવું વાદળું પ્રગટ થયું હતું તે ધીમે ધીમે મોટું થઈ આખું આકાશ ઘેરી વળ્યું. લોર્ડ કેનિંગ આ સંકટને વખતે પણ હતાશ થયો નહિ. તે ધૈર્યપૂર્વક કામ કરવા લાગ્યો. બધી બાબતની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો, અને જુદાં જુદાં સ્થળોના મુખ્ય રાજપુરૂષો સાથે મસલત કરી કર્તવ્યપથ નક્કી કરવા લાગ્યો. તેની સમક્ષ અત્યારે વિશાળ કાળક્ષેત્ર પ્રસારિત થઇ રહ્યું હતું. એ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતાં છતાં તેનો પગ લથડ્યો નહોતો. નાના પ્રકારની ચિંતાના પ્રવાહ તેના હૃદયને આઘાત કરતા હતા. નાના પ્રકારની શંકાના તરંગો તેને ઉંચો નીચો કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેથી તેની ધીરજ અથવા પરિણામદર્શિતા ડગમગી નહોતી. લોર્ડ કેનિંગ આ વિપદરાશી ઓળંગી ભારતસામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો. તે સમજી ગયો હતો કે વિપત્તિનાં

વાદળાં જે શક્તિ સંગ્રહ કરી રહ્યાં છે, તે શક્તિ સમક્ષ લડવા માટે યથોચિત તૈયારી કરવી જોઇએ. આ વખતે તેના તાબામાં જોઇએ તેટલું યુરોપિઅન લશ્કર નહોતું. પરંતુ તેથી તેની ધીરજ ડગમગી નહિ. એ સમયે જેઓ તેની પાસે હતા, તેઓ બધા તેની અપૂર્વ ધીરજ અને કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢતા જોઈ આશ્વાસન પામતા હતા. લોર્ડ કેનિંગ હવે પોતાનું બળ વધારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, જુદાં જુદાં ઠેકાણેથી સૈન્ય એકત્ર કરી ધૈર્યપૂર્વક વિપત્તિને હઠાવવા તૈયાર થયો.

અત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય નહોતો, લોર્ડ કેનિંગ એમ કહી શકત કે, નાના પ્રકારના અન્યાયથી હિંદમાં અંગ્રેજી અમલ ભયમાં આવી પડયો છે. અંગ્રેજોએ રાજ્યવૃદ્ધિ કરી છે, પરંતુ એ વધારેલા રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો નથી. અનુદાર અને સાંકડી રાજનિતિનાં બળવડે હિંદના જુદા જુદા વિભાગો પર બ્રિટિશ વાવટો ફરકાવવામાં આવ્યો છે, જુદાં જુદાં રાજ્યના અધિપતિઓ અત્યારે શોચનીય દશામાં દિવસો ગુજારે છે, એથી પ્રજા ધીમે ધીમે અસંતુષ્ટ બની ગઈ છે. વળી પ્રજા જુદા જુદા કારણોથી દ્વેષપૂર્વક અંગ્રેજ સરકારનાં દરેક કાર્ય નીરખી રહી છે; તેમાં વળી સર્વત્ર પુરતું યુરોપિઅન લશ્કર નથી. લોર્ડ કેનિંગે હિંદમાં ગોરા સિપાહીઓ રાખવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ નીવડયા હતા. તેણે હિંદમાંથી **ચીન**ના વિરુદ્ધ યુરોપિઅન લશ્કર મોકલવામાં આનાકાની કરી હતી. આ બાબતમાં **ચીન** સાથે હિંદને કોઇ જાતનો સંબંધ નહોતો. હિંદમાંથી ઇરાનમાં પણ કેટલુંક સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. લોર્ડ કેનિંગને ઉપરીઓની આજ્ઞા

થવાથી જ આમ કરવું પડયું હતું. અત્યારે વિપત્તિ આગળ આવી; ઉભી રહી; હિંદમાંથી ગોરા સિપાહીઓને બહારના પ્રદેશમાં ન મોકલવા બાબત લોર્ડ કેનિંગે જે કંઇ કહ્યું હતું, તે હવે ખરૂં પડયું. પરંતુ અત્યારે એ ભૂતકાળની વાતો સંભારવાનો સમય નહોતો. ગતાનુશોચના અત્યારે વિરૂદ્ધ હતી. લોર્ડ કેનિંગ પાછળની વાતો ન સંભારતાં કાર્ય કરવા મંડી પડયો.

મુંબઇથી જે લશ્કર ઇરાન ગયું હતું, તે આ દરમ્યાન મુંબાઇ પાછું ફર્યું. લોર્ડ કેનિંગને આથી જરા શાન્તિ વળી. તેણે હવે ચીન તરફ જે લશ્કર જતું હતું તેને પોતાની મદદમાં આણવાની પેરવી કરી. એ લશ્કરને પાછું બોલાવતાં ભારે જવાબદારી વહોરવી પડે તેમ હતું. પરંતુ લોર્ડ કેનિંગ એથી ડર્યો નહિ. તેણે થોડી વાર વિચાર કર્યા બાદ બહુજ નિર્ભયતાથી એ ભારે જવાબદારી માથે લીધી. તેનું સાહસ ફળ્યું, ચીનદેશ તરફ જે લશ્કર જતું હતું, તે બધું તેને મદદ કરવા માટે હિંદ આવી પહોચ્યું.

લોર્ડ કેનિંગ આ રીતે સૈન્ય એકત્ર કરી બેસી રહ્યો નહિ; બીજા ઉપાયો વડે પ્રજાને શાંત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શારીરિક બળ કરતાં માનસિક બળ પર તેને બહુ શ્રદ્ધા હતી. તે હવે એ માનસિક બળ બતાવવા તૈયાર થયો. ઘણા ખરા માણસો વટલાવાની બીકથી સરકાર વિરૂદ્ધ પડયા છે, એ તેને જણાઇ ચૂકયું હતું. તેથી તેણે એકવાર ફરીથી સરકારનો સદ્દુદેશ સમજાવવાની મરજી દર્શાવી. એક ઢંઢેરો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. ગવર્નર જનરલે એ ઢંઢેરામાં જાહેર કર્યું કે, “ અનેક છળકપટની બાજી રમનારા લોકોએ અત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન સૈનિકો અને સાધારણ પ્રજાને

એવું સમજાવી દીધું છે કે ‘ સરકાર તમારા ધર્મ પર હાથ નાખવા તૈયાર થઇ છે!’ પરંતુ સરકારે એવો વિચાર કદી કર્યો નથી. પોતાની પ્રજાને છેતરવાની વૃત્તિ સરકારને કદી પણ ઉપજી નથી. સરકાર એ ખાતર પ્રજાને ચેતવણી આપે છે કે એવા ઢોંગી સજ્જન માણસોને અવળે રસ્તે દોરી પાયમાલ કરી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે.” આ ઢંઢેરાનું હિંદની બધી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું. સરકારે એ ભાષાન્તર દરેક લશ્કરી છાવણીમાં વહેંચવાનો હુકમ કર્યો. પ્રજામાં પણ એ ભાષાન્તરની નકલો છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવી. હિંદમાં દરેક સ્થળે એ ઢંઢેરો વંચાવા લાગ્યો. સરકારને આશા હતી કે આથી પ્રજાના મનની મુંઝવણ મટશે. પરંતુ એ આશા સફળ થઇ નહિ. પ્રજાની આશંકા અત્યારે હદ ઓળંગી ગઇ હતી. લોર્ડ કેનિંગનો ઢંઢેરો અત્યારે એ આશંકા અટકાવી શકે તેમ નહોતું.

એ ઢંઢેરાના પ્રચાર સિવાય લોર્ડ કેનિંગે બીજા ઉપાય વડે પણ સૈનિકોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેઓ સાહસ, ઉત્સાહ અને વફાદારી બતાવી રહ્યા હતા, તેને ઇનામ આપી નવાજવાનો ઠરાવ થયો. બંગાળા અને વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરોને તથા અયોધ્યા અને પંજાબના ચીફ કમિશનરને સૈનિકો સમક્ષ એ વફાદાર વીરપુરુષોને સરકારે આપેલાં માનથી વિભૂષિત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. પરંતુ એથી કંઇ પરિણામ ન આવ્યું. સિપાહીઓનો અસંતોષ દૂર ન થયો. બધાનો ગુસ્સો અત્યારે હદ ઓળંગી ગયો હતો. સરકારનાં સન્માનથી; ઇનામથી એ શાંત પડે તેમ નહોતું. કોઇએ સરકારના ઠરાવ તરફ સરકારનાં વચનો તરફ નજર

પણ ન કરી. દરેકના હૃદયમાં વેરના ભડકા પ્રગટી રહ્યા હતા. લોર્ડ, ડેલ્હાઉઝીનું રોપેલું વિષય વૃક્ષ અત્યારે ફળ આપવા તૈયાર થઇ રહ્યું હતું.

આ તરફ કલકત્તામાં જે અંગ્રેજો હતા, તેઓમાંના ઘણા ખરાએ લોર્ડ કેનિંગને યોગ્ય સમયે મદદ ન કરી, તેઓ કેવળ સંદેહની ગતિ વધારતા રહ્યા. ઉપસ્થિત વિપ્લવનો વિષય પલ્લવિત કરી પોતાની જાતિને બીકથી ધ્રુજાવી મૂકવી, એ જ તેઓનો ઉદ્દેશ થઇ પડયો હોય, એવું જણાવા લાગ્યું. તેઓએ આ સમયે ધીરજ ન રાખી, પોતાનાં કર્તવ્યકાર્યની શૃંખલા જાળવવા તત્પરતા ન બતાવી. તેઓ હિંદમાં બેઠા બેઠા ઇંગ્લાંડમાં પણ ગપ્પાં ફેલાવવા લાગ્યા. લોર્ડ કેનિંગે એ ખાતર ઇંગ્લાંડના સત્તાવાળાઓને સાવધાન રહેવાનું જણાવ્યું હતું તેણે લખ્યું હતું. કે, કલકત્તામાંના અંગ્રેજો સ્વદેશી કુટુંબીજનોને જે કંઇ લખી મોકલે છે, તેના પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકવાની જરૂર નથી. આ રીતે લૉર્ડ કેનિંગને કલકત્તામાંના અંગ્રેજો તરફથી કંઇ મદદ ન મળી તોપણ તે પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકયો નહિ. જુદે જુદે સ્થળેથી તેના સ્વદેશી બંધુઓ તેને યથાશક્તિ મદદ આપવા તૈયાર થયા હતા. મુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોએ લૉર્ડ કેનિંગની માગણી પૂર્ણ કરવામાં ઉદાસીનતા બતાવી નહિ. લૉર્ડ હેરિસે ૧૮ મી મે એ મદ્રાસથી લશ્કર મોકલ્યું. ત્યાર બાદ એલફિન્સ્ટને મુંબાઇથી એક ટુકડી કલકત્તા મોકલી દીધી. જે વિચક્ષણ બે રાજપુરુષોના હાથમાં પંજાબ અને અયોધ્યાની જવાબદારી મૂકવામાં આવી હતી, તેઓએ પણ પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી આપી હતી. સર જોન લોરેન્સ અને સર હેન્રિ લોરેન્સ બંનેએ પોતાની જવાબદારી સમજી કર્તવ્ય બજાવવામાં મન પરોવ્યું.

હતું. રાજ્યનો બંદોબસ્ત જાળવવામાં, રાજનીતિનું મહત્વ જાળવવામાં, રાજકાર્યનું ગુરુત્વ સમજવામાં બંને કુશળ અને અનુભવી હતા. બંને ભાઈઓ બ્રિટિશ સત્તાનું પ્રાધાન્ય જાળવવા નિશ્ચળ હતા. શત્રુના કુટિલ ભ્રકૃટિપાત વખતે, મુશ્કેલીના પ્રચંડ મારા વખતે બંને ભાઈઓ અચળ રહી દૃઢતા અને સહનશીલતા બતાવી આપતા હતા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ભયગ્રસ્ત જોઈ આ વખતે પણ બંને ભાઈઓ લૉર્ડ કેનિંગની મદદે આવ્યા. તેઓનો ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ વધી ગયાં, દૃઢતા પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામવા લાગી, સાહસ અને શૌર્ય પ્રદીપ્ત હુતાશનની માફક ચમકવા લાગ્યાં. તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે લૉર્ડ કેનિંગના મુખ્ય સહાયક થઈ પડ્યા. લૉર્ડ કેનિંગ એ અને એના જેવા બીજા વીર પુરુષોની મદદથી હિંદ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા તૈયાર થયો. જ્યારે મુશ્કેલી આવી પડે, આશંકાની ગતિ વિકટ થઈ પડે, આકસ્મિક વિપ્લવના ભયંકર તરંગોથી બધા મુંઝાઈ જઈ, દૃષ્ટિ સમિપ ભયંકર દેખાવો જોવા લાગે, ત્યારે તેઓ પોતપોતાનો બચાવ કરવા નાના પ્રકારની માગણી કરવા લાગે છે. ત્યારે મુશ્કેલીમાંથી બચાવે તેવું કોઈપણ અવલંબન, આત્મપક્ષ પ્રબળ કરનાર કોઈપણ ઉપાય નજરે પડતાં જ બધા શાંત થઈ તે તરફ જોઈ રહે છે. આ વખતે પણ એવું જ બન્યું. ઇંગ્લાંડની સરકારના હુકમથી ચીનની લડાઈમાં ભાગ લેવા કેટલુંક યુરોપિઅન લશ્કર જતું હતું, એ લશ્કરપર હવે બધાની નજર પડી. સેનાપતિ હિયર્સે એ લશ્કરને હિંદમાં પાછું લાવવા માટે સરકારના લશ્કરી ખાતાના સેક્રેટરિને પત્ર લખી જણાવ્યું. સર હેન્રિ લૉરેન્સે પણ એ લશ્કરને ચીન તરફ જતું અટકાવવાની વિનંતિ કરી. મદ્રાસના સેનાપતિ ગ્રાન્ટે

પણ એ લશ્કરને અટકાવવા માટે એક ઝડપી ચાલની આગબોટ મોકલવા બાબત સરકારને તાર કર્યો. આ તરફ સર જોન લોરેન્સે ચાલુ મુશ્કેલીમાં નિવારણ માટે શું શું કરવું યોગ્ય છે, તે બાબત એક લાંબો ખરીતો લૉર્ડ કેનિંગપર પાઠવ્યો. આ પ્રમાણે બધા આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, પોતાના શાસનની મહત્તા, પોતાના બાહુબળનો મહિમા અને પોતાની બહાદુરી બતાવી વિરોધીઓને આંજી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ભવિષ્ય મુશ્કેલીથી ભરપૂર થઇ પડ્યું હતું; પ્રજ્વળિત દાવાનળ પોતાની શક્તિ ક્ષણે ક્ષણે વિસ્તારતો જતો હતો. હિંદની મુખ્ય પલટણો રાજનીતિનાં સાંકડાપણાને લીધે, વટલાવવાની બીકને લીધે હિંદી સરકાર વિરૂદ્ધ ખડી થઇ હતી. તે પલટણો પણ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠી હતી. તે જરાપણ ન હઠતાં એકાગ્રતાપૂર્વક આગળ વધતી જતી હતી, અને ભયંકર કાર્ય બજાવતી ચારે દિશા લોહીથી તરબોળ કરવા તત્પર થતી હતી.

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ મિરતમાં ગોરા અને દેશી સિપાહીઓની છાવણી પાસે પાસે નહોતી. બંને છાવણીઓ વચ્ચે ઘણાં મકાનો દુકાનો વગેર હતું. કાલી નદીની એક શાખા બંને છાવણીની વચ્ચે વહેતી હતી. આમ એક બીજાથી દૂર હોવાથી દેશી સિપાહીઓની છાવણીમાં બનતા બનાવો ગોરા સિપાહીઓની છાવણી-વાળા જાણી શકતા નહિ. એજ રીતે ગોરા સિપાહીઓની છાવણીમાં જે કંઇ બનતું તે દેશી સિપાહીઓ તરત જ જાણી શકતા નહિ. ૯ મી મેને શનિવારે ૩૭ ઘોડેસ્વાર ટુકડીના સિપાહીઓ જંજિરથી જકડાઈ કારાગૃહવાસી થયા હતા. ગોરા લોકો બધી

ગડબડ શાંત પડી ગઇ, એમ માની નિરાંતે આનંદ કરતા હતા. બીજા સિપાહીઓ ગંભીર મનોવેદનાથી અધીરા થઇ પોતપોતાને ઘેર આવ્યા હતા. શનિવારે રાત્રે ગોરા લોકો જ્યારે નિદ્રાદેવીના ખોળામાં શાંતિ ભોગવતા હતા. ત્યારે સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની શોચનીય દશાનો વિચાર કરતા કરતા, અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરાતા જતા હતા. ચિંતાનો જુસ્સો તેઓને ઉંઘવા દેતો નહોતો, વેરનાં કઠોર ડંખથી તેઓનું સુખ પલાયન કરી ગયું હતું, અને ઉંડી નિરાશાથી તેઓની ધીરજ ટકી રહેતી નહોતી. તેઓ મધરાતે ઉંડી ચિંતામાં ડુબી ગયા હતા, ચિંતામાં ને ચિંતામાં અંતરની યાતના રુપી આગવડે દગ્ધ થતા હતા. ટુંક સમયમાં એ આગનું રૂપાંતર થઈ ગયું, એ આગ પોતાની જ્વાળામયી શિખાથી ચારે દિશામાં ફેલી વળી પ્રતિક્ષણે મહાપ્રલયનો ભાસ કરાવવા લાગી.

સવાર પડી. વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય અનંત આકાશમાં પ્રગટ થઇ, ધીરે ધીરે અગ્નિના કણ વેરવા લાગ્યો, જોતજોતામાં ચારે દિશા પ્રદિપ્ત થઈ રહી. પ્રકૃતિદેવીની પ્રસન્નતાથી અંગ્રેજો પણ પ્રસન્ન થઇ પવિત્ર વિશ્રામવારની પ્રાતઃકાલીન ઉપાસના માટે દેવળમાં જવા લાગ્યા. એ સમયે કોઇપણ જાતની ગડબડ થઇ નહોતી, ગોરા લોકોની છાવણીમાં શાન્તિની નીસ્તબ્ધતા તૂટી નહોતી; પરંતુ એકાએક જાણે કોઈપણ તરેહનો નિયમ તુટયો હોય, આવી પડનારી વિપત્તિનાં ચિન્હો ચોતરફ પ્રસરી રહ્યાં હોય તેવો ભાસ થતો હતો. દરરોજ સવારમાં દેશી નોકરો પોતાના ગોરા માલિકોની સેવા કરવામાં ગોરા સિપાહીઓની છાવણીમાં હાજર થતા હતા, પરંતુ ૧૦ મીએ સવારમાં એ નિયમનો ભંગ થયો હતો. અર્થાત્ કોઇપણ દેશી નોકર

પોતાના શ્વેતાંગ પ્રભુની સેવા કરવા હાજર થયો નહતો. મિરતમાંથી જે નોકરો રાખી લેવામાં આવ્યા હતા, તેઓ એ તારીખે સુવારમાં પોતાના માલિકના ઘરમાંથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ આકસ્મિક નિયમ ભંગ તરફ તે વખતે કોઇએ ખાસ લક્ષ ન આપ્યું. ગોરા લોકોએ એ નિયમભંગ માટે ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી. તેઓએ એવું ધાર્યું હતું કે નોકરો કંઇ જરૂરનાં કામને લીધે સવારના પહોરમાં અમારી સેવા માટે આવી શકયા નથી. આ સામાન્ય કારણની તપાસ કરવાની જરૂર પણ તેમને લાગી નહિ. તેથી તેઓ નિરાંતે સવારની પ્રાર્થના માટે પોતાના પવિત્ર દેવળમાં ગયા. પ્રાર્થનાનું કાર્ય નિયમસર પૂરૂં થયા બાદ તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા અને પોતાના કાર્યમાં જોડાયા. વખત વીતવા લાગ્યો. પ્રચંડ પ્રભાકર મધ્ય આકાશમાં રહી પોતાનાં પ્રખર કિરણો વડે પૃથ્વીને દગ્ધ કરવા લાગ્યો. એ વખતે પણ અંગ્રેજોને આવી પડનારી વિપત્તિ વિષે કંઇ ખબર મળ્યા નહોતા. દેશી છાવણીથી દૂર હોવાથી તેઓને આ વિષે જરા પણ ખબર પડી નહોતી. પરંતુ તે દિવસે સિપાહીઓનાં રહેઠાણમાં, જનતાપૂર્ણ બજારમાં અને પાસેનાં ગામડાંમાં ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. ઘણાખરા માણસો જાણે એક જબરૂં કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થતા ન હોય, તેમ જણાતું હતું. દરેકના મ્હોં પર દૃઢતાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. દરેક પોતાનો અપરિસીમ ઉદ્યમ બતાવી રહ્યા હતાં. સામાન્ય બાળકો પણ આ બધું અવનવું કાર્ય નીરખી રહ્યા હતા. પરંતુ અંગ્રેજોની આંખો પર આ ઓચિંતા ફેરફારનાં ચિહ્નો પડયાં નહિ. કોઇ એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ કંઇક નવીન થવાનું છે એવી આગાહી કરી પોતાના મિત્રોને ચેતવ્યા. પરંતુ

કોઇએ તેના કહેવા પર લક્ષ ન આપ્યું. એથી અંગ્રેજો આવી પડનારી વિપત્તિ સામે બચાવ કરી શકયા નહિ.[1] આં તરફ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ શસ્ત્રબદ્ધ થતા હતા, આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી માણસો આવી તેઓનાં દળને પુષ્ટ કરતા હતા.

ધીરે ધીરે વૈશાખ માસનો લાંબો દહાડો પૂર્ણ થયો. પ્રચંડ સૂર્ય પોતાનાં દારુણ કિરણો શાંત કરી ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશામાં ઢળી પડયો. દિવસનો ભયંકર તાપ શાંત પડયો, સંધ્યાકાળનો શીતળ પવન ધીરે ધીરે ગરમીથી સિઝાતા લોકોનાં હૃદયને શાંતિનું સુખ આપવા લાગ્યો, મિરતના ધર્મનિષ્ઠ યુરોપીઅનો સાયંકાળની ઉપાસના માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, એક પાદરી પોતાની સ્ત્રી સાથે દેવળમાં જવાની તૈયારી કરે છે, એવામાં તેની દાઇએ આવી સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું કે, સિપાહીઓ લડાઇ કરવા માટે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે; માટે વખતસર ચેતવાની જરૂર છે. દાઇએ એમ કહી પોતાના માલિકની સ્ત્રીને ઘેર રહેવાનું જણાવ્યું. પરંતુ પાદરી સાહેબે દાઇના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું

---

૧. ૯ મી માર્ચે, રાત્રે ૧૧ મી પાયદળ પલ્ટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફિનિસ પોતાના એક મિત્રને ઘેર ખાણું લેવા ગયો હતો. તે વખતે એક યુરોપિયન સ્ત્રીએ તેને કહ્યું હતું કે, શહેરની દિવાલો પર મોટા મોટા અક્ષરોથી લખેલાં જાહેરનામાં ચોડવામાં આવ્યાં છે. તેમાં દરેક ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનને અંગ્રેજોને મારી નાખવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા છે. કમિશનર ગ્રિથેડની પત્નીએ કહ્યું છે કે તે વખતે એ બાઇના કહેવા પર કોઇએ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 147.

નહિ. તે વખતે દાઇની વાત તેને તદ્દન ખોટી લાગી. નિર્ભયચિત્તે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં સાથે ગાડીમાં બેસી દેવળ તરફ ચાલ્યો. પાદરી સાહેબ જ્યારે દેવળના ચોકમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને ભાન આવ્યું થોડે દૂર બંદુકના અવાજ થવા લાગ્યા. પાદરી સાહેબે તે સાંભળ્યા, અવાજ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યા. દેવળમાં જેટલા યુરોપિઅનો હાજર હતા તેઓનાં મુખપર કાળાશ ફરી વળી. આ તરફ ભયંકર શબ્દો તો ચાલુ જ રહ્યા. ઉશ્કેરાયલા લોકોના પ્રચંડ અવાજથી, બંદુકના ગંભીર શબ્દથી, ભેરીના તીવ્ર નિનાદથી, અને આપત્તિમાં આવી પડેલા માણસોના ભયંકર આર્ત્તનાદથી ચારે દિશા કોલાહલમય થઇ ગઇ. જાણે કોઇ અપૂર્વ શક્તિના મહિમાથી એક ક્ષણમાં ચારે દિશા કંપવા લાગી. હવે અંગ્રેજો સમજ્યા કે, મિરતમાં સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવી ભયંકર કાર્ય પાર પાડવાની શરૂઆત કરી છે.

સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારોએ અગાઉ ભ્રમવશ થઇ જે સંકુચિત બુદ્ધિનું કૃત્ય કર્યું હતું, તે કૃત્ય અત્યારે પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. જે ભયંકર દાવાનળ છૂપી રીતે પોતાની ગતિ પ્રસરી રહ્યો હતો. તે દાવાનળ અત્યારે સરકારના લશ્કરી વિભાગના ઉપરી અમલદારોની સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે પ્રચંડ દાવાનળના રૂપમાં જાહેર થયો. સાંજના પાંચેક વાગ્યાને શુમારે ૩ જી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના સિપાહીઓએ ઘોડા પર બેસી મિરતના કારાગાર પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. એ સ્થળે તેમના ૮૫ સાથીઓ બેડીઓ પહેરી, સખત મજુરી કરી રહ્યા હતા તે લોકોને છોડાવવા એ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ પ્રબળ પરાક્રમ દર્શાવી, અવચલિત સાહસ પર આધાર રાખી કારા-

ગૃહમાં પેઠા, સાથીઓને છોડી મૂક્યા, એક લુહારની મદદથી તેમની બેડીઓ તોડી નાખવામાં આવી. ૮૫ સિપાહીઓ મુક્ત થઇ, પોતાના મિત્રોનાં ટોળાંમાં ભળ્યા. હવે તેઓ મુક્તિના આનંદમાં વિહરતા, ઘોડેસ્વાર થઇ પોતાના સાથીઓ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના સૈનિકોનો પોતાના મિત્રોને છોડાવવા સિવાય બીજો કંઇ ઉદ્દેશ નહોતો; તેથી તેઓએ કેદખાનાંને કંઇપણ નુકસાન કર્યું નહોતું. એ ૮૫ સૈનિકો સિવાય બીજા કેદીઓ તો અગાઉને માફક કેદમાં જ રહ્યા. ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓએ જેલ બાળી નહિ અથવા તેના યુરોપિઅન અધ્યક્ષને કોઇપણ જાતનું નુકસાન પહોચાડ્યું નહિ.[1]

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી પલ્ટણના અભ્યુત્થાન સાથે પાયદળ સૈન્ય પણ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લડાઇ કરવા તૈયાર થયું. ૧૧ મી અને ૨૦ મી

---

૧. કેદીઓના છુટકારા માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપે છે. એક જણે કહ્યું છે કે ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આવી પહોંચે, તે પહેલાં જેલરે પાયદળ સૈન્યની મદદથી કેવળ ૮૫ જ નહિ, પણ બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ આવી જોયું તો જણાયું કે પોતાના મિત્રો છૂટી ગયા છે. Dr. O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. કોઇ કોઇના અભિપ્રાય મુજબ ૮૫ સિપાહીઓ જ છૂટયા હતા. તેઓ જે કારાગારમાં હતા, તે કારાગારમાંનું, બીજું કોઈ મુક્ત થયું નહોતું. પરંતુ જુની જેલના ૭૨૫ કેદીઓમાંના ૩૦ કે ૪૦ છૂટી ગયા હતા. Commission William's Report, Comp. Kaye Sepoy War. II. p. 58. note.

પલટણના સૈનિકો બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા, અને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી દિગ્મૂઢ બની ગયા હતા. અંગ્રેજોના કાર્યકલાપ ઉપર તેઓને બહુ જ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેઓ તક જોઈ રહ્યા હતા, તેઓને આ તક મળી. અગાઉ તેઓ પોતાના ગોરા માલેકો નિકટ જે નિર્દોષપણું બતાવતા, શાંત સંતાનની પેઠે પોતાના ગુણ બતાવવાની જે કાળજી રાખતા, તે બધું અત્યારે પરપોટાની માફક જતું રહ્યું. વેર વાળવા ખાતર અત્યારે તેઓ અસહિષ્ણુ થઇ ગયા, અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઇ ખુલ્લી લડાઇ કરવા તૈયાર થયા. તરતજ સંધ્યાકાળ વખતે ૧૧ મી પલટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફિનિસ ઘોડેસ્વાર થઇ દેશી છાવણીમાં ગયો હતો. પોતાની પલટણની વફાદારીપર તેઓને પૂરો ઇતબાર હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે શાંતિથી ઉપદેશ આપતાં મારી પલટણ જરૂર હથિયાર નીચાં નમાવી શાંત થઈ જશે. ફિનિસ એ આશાથી પોતાની પલટણના બીજા ઑફિસરો સાથે છાવણીમાં ગયો. તે જ્યારે પોતાના સૈનિકોને સમજાવતો હતો, ત્યારે ૨૦ મી પલટણના એક સિપાહીએ તેના તરફ ગોળી છોડી. ગોળી કર્નલ ફિનિસના ઘોડાના શરીરમાં પેસી ગઈ. તરત જ એક બીજા સિપાહીની ગોળી ફિનિસની પીઠમાં પેસી ગઇ. જોતજોતામાં ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓએ ચારે તરફથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. કર્નલ ફિનિસ ઘોડાપરથી નીચે પડ્યો, એક ક્ષણમાં તેનો પ્રાણ અનંત ધામમાં પહોંચી ગયો. આ પ્રમાણે ૨૦ મી પલટણના અધ્યક્ષને મારી નાખ્યો. ૨૦ મી પલટણની ગોળીઓ ૧૧ મી પલટણના સિપાહીઓ સમક્ષ પડવા લાગી. થોડીવાર સુધી ૧૧ મી પલટણના સિપાહીઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનું કાર્ય જોઈ

રહ્યા; એક ક્ષણમાં તેઓનાં કપાળપર કરચલીઓ વળી, એક ક્ષણમાં તેઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનું અનુકરણ કરી ખુલ્લાં યુદ્ધમાં ઉતર્યા.

આ પ્રમાણે મિરતનું બધું દેશી લશ્કર લડાઈ કરવા તત્પર થઈ ગયું; પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો એકત્ર થઈ અંગ્રેજો સામા ઉઠયા; હિંદુ અને મુસલમાન બધા એકત્ર થઇ, ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી અંગ્રેજોની સત્તા નષ્ટ કરવા હથિયાર લઇ ઉભા થયા. તેઓ ગંભીર ઉશ્કેરણીથી ઉન્મત્ત બની ગયા હતા, તેથી તેઓને કશું ભાન રહ્યું નહોતું, તેઓ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને અંગ્રેજ બાળકોનાં શરીરપર પણ કંઇ પણ સંકોચ રાખ્યા વિના ગોળી ચલાવવા લાગ્યા. કારાગારના કેદીઓ મુક્ત થયા હતા. એ બધા કેદીઓ સિપાહીઓને મદદ કરવા લાગ્યા. સિપાહીઓનાં બંડ સાથે મિરત ભયાનક કર્મોની રંગભૂમિ બની ગયું. એ વખતે પણ દેશી લોકોમાંના ઘણા ખરા પોતાનું કર્ત્તવ્ય ચૂકયા નહોતા, પોતાની વફાદારીમાંથી ચળ્યા નહોતા. તેજુરીના રક્ષકો અતૂલ સાહસથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા, બંડખોર સિપાહીઓ તેજુરીના એક પૈસાને પણ સ્પર્શ કરી શકયા નહોતા. રક્ષકોએ એવી વીરતાથી તેજુરીનો બચાવ કરી છેવટે યુરોપિઅન રક્ષકોને એ જવાબાદારી સોંપી હતી.

એ સમય મિરતમાં ગોરા સિપાહીઓની બે પલ્ટણો અને એક ગોરી તોપખાનાની પલટણ હતી. પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું કે તરત તેઓએ બંડ કાબુમાં લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં સેનાપતિ ગિલેસ્પિએ કેવળ એકજ ગોરી પલટણ વડે વેલોરનું બંડ સમાવ્યું હતું. હિંદના

દક્ષિણ ભાગમાં જે ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, તે એ સૈનિક પુરુષની દૃઢતાથી કાયમને માટે જતી રહી. પરંતુ આ વખતે મિરતના યુરોપિયન સેનાપતિઓમાંના કોઇએ એવી દૃઢતા કે કાર્યકુશળતા બતાવી નહિ. તેઓએ તો ફક્ત કવાયતનાં વિશાળ મેદાનપર, સૈનિકો સમક્ષ ૮૫ જણને અસ્ત્રચ્યુત અને શૃંખલાબદ્ધ કરી પોતાની કાર્ય-કુશળતાની કૃતકૃત્યતા માની હતી; પરંતુ તેથી તે વિષવૃક્ષની ઉત્પત્તિ થવાની હતી, તે તરફ તેમણે જરાપણ લક્ષ આપ્યું નહિ. બીજા સૈનિકો જ્યારે આ અન્યાયી કાર્ય જોઇ ગુસ્સે થયા હતા, પોતાના સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે દલબદ્ધ થતા હતા, અને હાથયારો વડે એ અન્યાયી કૃત્યનો ફેંસલો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે પણ તેઓએ આત્મરક્ષણના કંઇ ઉપાયો લીધા નહિ. તેઓ શાંતિથી પોતાની સમક્ષ આનંદનાં સ્વપ્નો જોઇ રહ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે તેઓનાં એ સ્પપ્નો ઉડી ગયાં, ભયંકર દાવાનળથી આખું મિરત સળગી ઉઠ્યું, ઉન્મત્ત સિપાહીઓના ભયંકર શબ્દો અનંત આકાશમાં અનંત વાયુરાશિ સાથે વિલીન થઇ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ દિગ્મૂઢ બની ગયા. તેઓમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ, એકતા રહી નહિ, કાર્યતત્પરતા પણ ખિલી નીકળી નહિ. તેઓ દિગ્મૂઢ બની પોતાની નજર આગળ પોતાના જ સૈનિકોનું ભયંકર કાર્ય જોઇ રહ્યા.

મિરતમાં ત્રણ મુખ્ય સેનાપતિઓ હતા. તેઓમાંનો એક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કર્નલ, બીજો છાવણીનો બ્રિગેડિયર અને ત્રીજો બધી પલટણોનો સામાન્ય અધ્યક્ષ. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેના-પતિ તો પોતાના બચાવ માટે જ આકૂળ વ્યાકૂળ થઇ રહ્યો હતો.

બંડ ઉઠેલું જાણી જ્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના બીજા ઓફિસરો સજ્જ છાવણી ભણી દોડયા, ત્યારે કર્નલ સ્માઇથ તેઓની સાથે ગયો નહિ.[1] ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે બંડ ઉઠાવ્યું છે, એવા સમાચાર જ્યારે કર્નલ સ્માઇથને મળ્યા, ત્યારે તેનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય એ હતું કે પોતાની પલટણમાં જઇ પોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવવા; પરંતુ તેણે તે તરફ જરાપણ લક્ષ ન આપ્યું. તેની આ અસાવધાનતાથી મુશ્કેલી વધી પડી. તે કમિશનરને ઘેર ગયો હતો, સેનાપતિને બંગલે ગયો હતો, બ્રિગેડિયરનાં મકાનપર ગયો હતો; આ પ્રમાણે સર્વત્ર આવજા કરતા છતાં તેણે કેવળ પોતાની છાવણીમાં જ જવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું.[2] જ્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે

---

૧. "ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના લગભગ બધા ઓફિસરો જેમ અને તેમ જલદી તૈયાર થઇ છાવણી તરફ દોડયા હતા. પરંતુ એ સમયે એ પલટણનો સેનાપતિ હાજર થયો નહોતો. આખી રાતમાં એકાદ વખત પણ તે છાવણીમાં જણાયો નહિ. કર્નલ સ્માઇથ પોતાની જાત બચાવવા માટે યુરોપિયન છાવણીમાં આશરો લઇ રહ્યો હતો." Dr. O.' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 63. note.

૨. ૧૦ મી મેએ સંધ્યાકાળ વખતે જે કંઇ બન્યું હતું, તેની હકીકત કર્નલ સ્માઇથે પોતે પ્રગટ કરી હતી. તેણે લખ્યું હતું કે, " હું પહેલાં કમિશનર ગ્રિથેડ પાસે ગયો. ત્યાં ગયા બાદ સમાચાર મળ્યા કે, તેઓ સાહેબ ઘેર નથી. એટલે હું સેનાપતિને ઘેર ગયો. પરંતુ ત્યાંથી પણ મને સમાચાર મળ્યા કે સેનાપતિ

બંડ ઉઠાવ્યું, ત્યારથી તેણે પોતાના સેનાપતિને તો જોયો જ નહિ. સેનાપતિએ બીજે સ્થળે આખી રાત ગાળી હતી. ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા માટે બધી તોપો એકત્ર કરવામાં આવી હતી, યુરોપિઅન સૈનિકો મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સજ્જ થયાં હતા; પરંતુ કર્નલ સ્માઇથે પોતાના સૈનિકોનાં કાર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી નહિ. તેણે આ પ્રમાણે પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ દર્શાવી આપી હતી, આવાં સાહસથી યુરોપિયનોનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, અને આવી દૃઢતા બતાવી પોતાની બહાદુરી જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ એ સમયે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કમાન ક્રેગી સ્માઇથની માફક નિશ્ચેષ્ટ થઈ બેઠો નહોતો. તે બંડ શરુ થયું કે તરત પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર થયો હતો અને તેણે તેઓને કવાયતનાં મેદાનપર જવાનું કહ્યું હતું. સૈનિકો કમાન ક્રેગીનો હુકમ પાળવા તૈયાર થયા, તેઓએ હથિયારબંધ થઈ કમાંક ક્રેગીની પાછળ ચાલ્યા ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણમાં કમાન ક્રેગીનું માન બહુ હતું. તેની લાગણીથી બધા તેને વશ થઇ રહેતા. કમાન ક્રેગીએ જ્યારે આવા ભયંકર સમયે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ ઉભા રહી કવાયતનાં મેદાનપર જવાનું કહ્યું, ત્યારે ઘણા સિપાહીઓ તેના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા. તેઓએ કહ્યું કે, કેદી સિપાહીઓ માટે લડાઇ થશે, એ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા, હવે અમે અમારા કમાનની આજ્ઞા

સાહેબ હમણાં જ બહાર ગયા છે. ત્યાર બાદ હું બ્રિગેડિયરને બંગલે ગયો. હું આખી રાત ત્યાં તેમની સાથે રહ્યો. બીજે દિવસે સવારમાં તેની સાથે દિલ્હી તરફ રવાના થયો." Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 64. note.

પાળવા તૈયાર છીએ. કપ્તાન ક્રેગીએ આ વાત સાંભળી તેઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, એ સમયે તેને એક યુરોપિયન સદ્‌ગૃહસ્થ મળ્યો. કપ્તાને તેને પૂછ્યું કે સેનાપતિ સ્માઇથ તરફથી કંઇક હુકમ મળ્યો છે કે નહિ. પેલા ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો; "સેનાપતિ જીવ લઇ નાઠા છે, તેમણે કંઇ હુકમ આપ્યો નથી."[૧] કપ્તાન ક્રેગીએ બીજી કંઈ વાતચીત ન કરી. તે ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ તરફ જવા લાગ્યો. તેણે કેદીઓને છૂટતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પહોંચે તે દરમ્યાન ઉન્મત્ત સિપાહીઓએ બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. જે ૮૫ સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની મદદથી છુટા થયા હતા, તેઓની સાથે ક્રેગીની મુલાકાત થઇ. તેઓ લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થઇ, વેગવાન ઘોડાપર બેસી દિલ્હી તરફ જતા હતા. આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના ઘણા ખરા સિપાહીઓ મુસલમાન હતા. દિલ્હી જવાથી ત્યાંના ઘણા મુસલમાનો

---

૧. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, આ વાત ખરી નથી, કારણ કે કર્નલ સ્માઇથે ઓફિસરોને તૈયાર રહેવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરંતુ એ હુકમ તેઓને મળ્યો નહોતો. મળ્યો હોત તો પણ તેથી કંઇ સારૂં પરિણામ આવત નહિ. કર્નલ સ્માઇથે જાતે લખ્યું છે, કે, બંડખોર સિપાહીઓ પાછળ પડવાથી છ ઓફિસરો મારા ઘરમાં આવી છુપાયા હતા. ત્યારબાદ તરત જ હું બધી હકીકતથી વાકેફ થવા માટે સેનાપતિ હુઇટ પાસે ગયો હતો. Colonel Smyth's Narrative, Comp. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 149, note.

તરફથી મદદ મળશે, એવી આશાથી તેઓ તે તરફ જતા હતા. એ સમયે કપ્તાન ક્રેગી તેઓની સમક્ષ હાજર થયો. તેઓએ પોતાના કપ્તાનને ઓળખ્યો; પરંતુ કંઈ પણ હરકત ન કરી. તેઓ કપ્તાનની માયાળુ દૃષ્ટિથી બરાબર વાકેફ હતા. પોતાને સાચી સલાહ આપનાર તરીકે તેઓ તેને બહુ ચાહતા, અત્યારે પણ તેઓની એ આસ્થા દૂર થઇ નહોતી. તેઓ અત્યારે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠયા હતા, અંગ્રેજી સત્તાને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થયા હતા. અંગ્રેજોને પોતાને ધર્મભ્રષ્ટ કરનાર તરીકે ગણતા હતા. છતાં આવી કશ્કેરણી વખતે પણ તેઓ કપ્તાન ક્રેગીની મહાશયતા ભૂલ્યા નહોતા. અત્યારે તેઓની આસ્થાએ દ્વેષને દાબી દીધો. તેઓ કપ્તાન ક્રેગીને પોતાની સમક્ષ જોઇ આનંદ પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, 'અમે છુટા થયા છીએ. અમે આ આનંદના પ્રસંગે અમારા કપ્તાનને આશીર્વાદ આપીએ છીએ !' કપ્તાન ક્રેગી ત્યાંથી ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણનો ચાવટો સાચવવા છાવણી તરફ જવા લાગ્યો. રસ્તો રણોન્મત્ત પાયદળ સૈનિકો અને બજારના લોકોથી ભરપૂર હતો. સૈનિકો હથિયારબંધ હતા, અંગ્રેજોને જોતાંજ ગોળીબાર કરતા હતા. એક યુરોપિઅન બાઇ ગાડીમાં બેસી જતી હતી. એ વખતે એક સિપાહીએ ઓચિંતા આવી તેને સંગીન-વડે વીંધી નાખી. કપ્તાન ક્રેગીએ એ સિપાહીને પોતાના હાથમાંની તરવાર વડે કાપી નાખ્યો. પરંતુ પેલી બાઇ બચી નહિ. એ દરમ્યાન બંદુકની એક ગોળી કપ્તાનના કાન પાસેથી ચાલી ગઇ. ક્રેગીએ પાછળ ફરી જોયું કે, એક સાદા પહેરવેશમાં ઉભેલો સૈનિક ફરીથી નિશાન તાકે છે એ જોઇ કપ્તાને પૂછ્યું; "શું મારા પર ગોળી છોડવી છે," પેલો સૈનિક ઉન્મત્ત બની ગયો હતો. તેણે ઉન્મત્ત અવસ્થામાં

ભયંકર અવાજ કરી કહ્યું, "હા હું તારૂં લોહી રેડીશ." કપ્તાન ક્રેગી બુદ્ધિબળ વડે પોતાનો બચાવ કરવા તૈયાર થયો. તેણે પેલા સિપાહી તરફ ગોળી છોડી નહિ. તેણે વિચાર કર્યો કે જો હું એક વખત ગોળી છોડીશ તો આજુબાજુ ઉભેલા બધા સિપાહીઓ મારા સામા થઈ જશે. માટે તેણે પિસ્તોલ ન છોડતાં આજુબાજુ ઉભેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે તમારામાંના બધા મને ગોળીથી વીંધી નાખવા માગે છે? બધા સિપાહીઓ એક સાથે બોલી ઉઠયા,–"ના" અને એમ કહી તેઓ પેલા ઉન્મત્ત સિપાહીને વારંવાર પાછો હડસેલવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇએ તેને મારી નાખવાની કે કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. કપ્તાન ક્રેગી એક ક્ષણમાં વીજળીવેગે છાવણી તરફ દોડયો. જ્યારે તે પોતાનાં મકાન પાસેથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે પોતાની સાથેના સિપાહીઓને ઉદ્દેશી કહ્યું કે, "તમારામાંના કોઇ મારી પત્નીનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે કે નહિ?" સાથે આવતા બધા સિપાહીઓ તેનો હુકમ પાળવા આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. કપ્તાન ક્રેગીએ કહ્યુ, "હું કેવળ ચાર સિપાહીઓને આ કામ સોંપવા માગું છું." કપ્તાન ક્રેગીનાં વચન સાંભળી બધા સિપાહીઓ 'હું' 'હું' કહી ઘાંટા પાડવા લાગ્યા. કપ્તાન ક્રેગીએ તેમાંના ચારને પોતાને ઘેર મોકલી બાકીના સિપાહીઓ સાથે છાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું. નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવ્યા બાદ કપ્તાને યોગ્ય બંદોબસ્ત સાથે પોતાના તાબાના સૈનિકોને કવાયતનાં મેદાનપર આણ્યા. ક્રેગીના સિપાહીઓએ કંઇ નાફરમાની બતાવી નહિ. તે રાત્રે જ્યારે ઘણા ખરા સિપાહીઓ ઉન્મત્ત બની ભયંકર કાર્ય કરવામાં જોડાયા હતા, વેર વાળવાની વૃત્તિથી ચોતરફ લોહી

કેડી રહ્યા હતા, ત્યારે કપ્તાન ક્રેગીનું સૈન્ય વફાદારીથી પોતાનું કર્ત્તવ્ય બજાવતું હતું. તે વખતે મિરતના યુરોપિઅનો તેની વફાદારી, સાહસ અને વિશ્વાસ પર આફ્રીન થઇ તેઓને શાબાશી આપતા હતા. દરેક ઇતિહાસકાર તેઓનાં વખાણ કર્યા સિવાય રહ્યો નથી. કોઇપણ લેખક તેઓનાં યશોગાન ગાતાં અચકાયો નથી.

એ સમયે કર્નલ વિલ્સન મિરતના તોપખાનાનો અધ્યક્ષ હતો. તે સિપાહીઓનાં બંડની વાત સાંભળતાં જ તોપો તૈયાર કરી છાવણી તરફ ગયો. આ તરફ સિપાહીઓ ભયંકર કાર્યો કરતા કરતા હતા. તેઓના ગોળીબારથી યુરોપિઅનો ગભરાઈ ગયા હતા. કેટલાક માર્યા ગયા હતા, કેટલાક પોતપોતાના પરિજનવર્ગને લઇ કોઇ એકાંત જગામાં જઈ છુપાઇ રહ્યા હતા. મિરત શહેર જાણે કોઇ મહાપ્રલયનું ક્ષેત્ર બની ગયું હોય, એવું જણાતું હતું. સંધ્યાકાળના અંધકારની સાથે જાણે કોઇ ભયંકર સંહારિણી શક્તિ વિકરાળ ભાવે મિરતમાં સર્વત્ર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી રહી હતી. અંગ્રેજ સેનાપતિ ગોરા સિપાહીઓ અને તોપો લઇ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સમક્ષ હાજર થાય તે પહેલાં તો લોહીની નીકો વહી ચૂકી હતી. સિપાહીઓએ આ વખતે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, તે તરફ જોતાં અનુમાન કરી શકાય છે કે જો તેઓ કોઇ કુશળ સેનાપતિની તાબેદારી નીચે બંદોબસ્તપૂર્વક અંગ્રેજો સામે લડયા હોત તો તેઓને હરાવવાનું કામ અંગ્રેજી સૈન્યને માટે મુશ્કેલ થઇ પડત. પરંતુ આ વખતે તેઓ શૃંખલા પુરઃસર અંગ્રેજો સાથે લડવા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ તે વખતે ગાંડા બની કેવળ વેર વાળવા માટે જ રોકાઇ રહ્યા હતા. ગમે તે રીતે અંગ્રેજોનાં ખૂન કરવાં

એજ તેઓનું મુખ્ય ધ્યેય થઇ પડ્યું હતું. ઉશ્કેરણીના જુસ્સામાં તેઓની બુદ્ધિ સ્થિર રહી નહોતી, ગુસ્સાના આવેશમાં તેઓનાં કાર્યમાં શૃંખલા જળવાઈ રહી નહોતી અને અધિરાઇના પ્રબળ પ્રવાહમાં તેઓનો મૂળ ઉદ્દેશ વ્યવસ્થિત રીતે નક્કી થયો નહોતો. તેઓ પોતાના સાથીઓને મુક્ત કરી ચોતરફ વિખરાઇ ગયા હતા અને ચારે તરફ ગોળીબાર કરી મિરતની યુરોપિઅન છાવણીમાં ભયંકર દૃશ્ય ફેલાવી રહ્યા હતા.

ઉત્તેજિત સિપાહીઓને હઠાવવા માટે ગોરા સિપાહીઓને ઘટનાસ્થળે હાજર થતાં વિલંબ થયો હતો. જ્યારે બધા સૈનિકો પોતાનાં હથિયારો લઇ ગોઠવાયા, સિપાહીઓ પર ગોળા ફેંકવા માટે તોપ ગોઠવવામાં આવી, ત્યારે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો. અંધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો. અંગ્રેજ સૈનિકો એ સમયે દેશી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા, તેઓને કોઈપણ સિપાહી મળ્યો નહિ. બધા ક્યાં ગયા, તે કોઇ જાણી શક્યું નહિ. પાયદળ સિપાહીઓમાંના મકાનો, કવાયતનું મેદાન, બધું ખાલી પડ્યું હતું. સેનાપતિ હ્યુઇટની નજરે એક પણ હથિયારબંધ સિપાહી પડયો નહિ. જેઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર પોતાના સૈનિકોને લઈ હાજર થવું પડ્યું હતું, જેઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવા માટે, જેઓની શક્તિ મૂળમાંથી ખોદી કાઢવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓ બધા ગેબ થઇ ગયા હતા. સેનાપતિ નિરાશ થઈ ગયો, તેના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડયા. તેના સૈનિકો સજ્જ થઇ ઉભા હતાં, તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી; પરંતુ જેની સાથે લડાઇ કરવાની છે, તેઓનો તો પત્તોજ ન મળે. ગુસ્સાની સાથે સેનાપતિના હૃદયમાં

પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો, ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓનાં મકાનો પાસે કેટલાક સિપાહીઓ જોવામાં આવ્યા ખરા, પરંતુ તેઓ પર ગોળીબાર કરતાંજ તેઓ અંધકારમાં મળી ગયા. પાસેની ઝાડીમાં અથવા ઘરની પછવાડે છુપાયા હશે એમ ધારી સેનાપતિએ તે તરફ તોપ છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ સિપાહીઓનો પત્તો ન મળ્યો. રાત્રિના સમયમાં કોઇની હયાતીનાં ચિહ્ન માલુમ ન પડવાથી તોપોનાં નિશાન વ્યર્થ નીવડયાં. અંગ્રેજ સૈનિકો કેટલાક નિષ્ફળ અવાજ કરી પોતાના મનમાં શરમાવા લાગ્યા. હવે સેનાપતિ સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ આમ તેમ વિખરાઇ ગયા છે. પરંતુ તેઓ કયાં ગયા છે, શું કરે છે, તે વાત કોઇ કહી શકયું નહિ. છેવટે સિપાહીઓ યુરોપિયન છાવણી તરફ ગયા હશે, એમ ધારી સેનાપતિએ કર્નલ વિલ્સનની સલાહ મુજબ તે તરફ સૈન્ય દોર્યું. સેનાપતિના હુકમથી ગોરા સૈનિકો પોતપોતાનાં મકાનપર જવા લાગ્યા. એ સમયે ચંદ્રમા ઉગ્યો હતો. ચોતરફ અજવાળું થઇ રહ્યું હતું. બરાબર તેજ સમયે યુરોપિયન સૈનિકોએ દૂરથી પોતાનાં મકાનોને સળગતાં જોયાં. આગના ભડકા ગગન ભણી પોતાની લોલ જિવ્હા ફેલાવતા હતા. અંગ્રેજ સૈનિકો આ જોઇ ઉતાવળે પગલે એ ભયાનક રંગભૂમિ તરફ જવા લગ્યા. પરંતુ ત્યાં પણ સિપાહીઓનો પત્તો ન મળ્યો. પ્રચંડ આગમાં તેઓનાં ઘર ભડભડ કરતાં બળી રહ્યાં હતાં, ભયંકર ભડકાથી ચોતરફ અજવાળું ફેલાઇ રહ્યું હતું, ભયંકર અવાજથી દિશાઓ કંપતી હતી. અંગ્રેજ સૈનિકો વિસ્મયથી સ્તંભિત થઇ ગયેલી આંખો વડે આ ભીષણ દેખાવ જોવા લાગ્યા; પરંતુ તેઓની વેરવૃત્તિને સંતોષવાની તક ન મળી. તેઓ આ પ્રમાણે

લક્ષ્યભ્રષ્ટ થઇ લશ્કરી પોશાકમાં પોતાના કવાયતના મેદાનપર આખ રાત પડયા રહ્યા.

આ રાત્રે મિરતની છાવણીમાં જે ભયંકર બનાવ બન્યા હતા તે બનાવનું યથાસ્થિત વર્ણન ઇતિહાસમાં સંભવતું નથી. ગોધૂલિ વખતે, જ્યારે થોડો થોડો અંધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો સંધ્યાકાળનો મંદ વાયુ જ્યારે વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓને જરા જરા ડોલાવં રહ્યો હતો, ત્યારે યુરોપિયન છાવણીમાં આગ લગાડવામ આવી. જેમ જેમ સંધ્યાકાળ વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ આગ ભીષણ રૂપ ધારણ કરવા લાગી. યુરોપિઅન સિપાહીઓનાં મકાનો પરથ ઓફિસરોનાં મકાનો અને ત્યાંથી બીજા અંગ્રેજોનાં મકાનો દાવાનળમ સપડાયાં. સંધ્યાકાળ વીતી ગયા બાદ ચંદ્રમા ઉગ્યો. ચો તરફ સ્નિગ્ધ કિરણો ફેલાવાથી પૃથ્વી હસવા લાગી, પણ આગની ભયંકરત ઓછી થઇ નહિ. ધૂમાડાથી આકાશ છવાઇ ગયું, આગનં ભડકા એ ધૂમાડાના ઢગને ભેદી પોતાની લાલ જીભ્હા પ્રસારી રહ્યા હતા, જુદા જુદા આકાર ધારણ કરી ગગન તરફ ઉંચા ચઢતા હતા. ઘર તૂટી પડવાના ભયંકર શબ્દો, ગૃહવાસીઓના આર્તનાદ, અને ઉન્મત્ત સિપાહીઓના ભયંકર કોલાહલથી ચારે દિશા કોલાહલ-મય બની ગઇ હતી. ઘોડારમાં ઘોડા બાંધેલા હતા; તેઓ બરાડા પાડતા અગ્નિદેવને શરણ થતા હતા. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકો આત્મરક્ષણ માટે તરફડતાં હતાં; કોઇ અંધકારને આધારે છૂપે સ્થળે જઇ રહ્યાં હતાં, કોઈ વિશ્વાસુ નોકર અને સૈનિકોને આધારે આત્મરક્ષા કરી રહ્યાં હતાં અને કોઇ પ્રાણ જવાના ભયથી ઉદ્‌ભ્રાન્ત બની જઇ આગના ભડકામાં બળી રાખ થઇ ગયા હતાં.

આવા મુશ્કેલ સમયમાં જે હિંદીઓએ પોતાની જીંદગી જોખમમાં નાખી અંગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓનું સાહસ, વિશ્વાસુપણું અને દયાળુપણું અનંતકાળ સુધી ઇતિહાસકારોના પુસ્તકોમાં કાયમ રહેશે. કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબ અને તેની પત્ની વિશ્વાસુ હિંદી નોકરોની મદદથી બચ્યાં હતાં. એ સમયે સરદાર બહાદુર સૈયદ મીરખાં નામનો એક અફગાન સૈનિક મિરતમાં રહેતો હતો. અફગાન વિગ્રહમાં જે યુરોપિઅનો કાબુલમાં કેદ થયા હતા, સૈયદ મીરખાંએ તેઓને બહુ મદદ કરી હોવાથી સરકારે તેને માસિક ૬૦૦ રૂપીઆનું સાલિયાણું બાંધી આવ્યું હતું. બંડ ઉઠતાંજ એ અફગાન અને ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના એક ઓફિસરે કમિશનર સાહેબને આત્મરક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. કમિશનર તરતજ પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક શરણાગત અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ સાથે ઘરનાં છાપરાં પર છુપાઇ રહ્યો. ઉન્મત્ત માણસોનું ટોળું આવી પહોંચ્યું, ઘરનો સરસામાન લૂંટી લીધો, અને છેવટે ઘરને આગ લગાડી. આગના ભડકા છાપરા સુધી પહોંચ્યા છાપરાને આગ લાગવાની તૈયારી થઇ રહી, આખું મકાન ધુમાડાથી ભરાઇ ગયું. કમીશનર કેટલીક કુળવાન સ્ત્રીઓ સાથે ભય અને નિરાશાથી છાપરા પર બેઠો બેઠો પોતાના જીવનનું શોચનીય પરિણામ વિચારી વ્યાકૂળ થઇ ગયો. નીચેના ભાગમાં દારુણ હુતાશન પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી રહ્યો હતો, ચારે તરફ શત્રુઓ ઉભા ઉભા કમિશનરનો જાન લેવાનો આગ્રહ દર્શાવતા હતા, આ વખતે નોકરોએ વફાદારી ન બતાવી હોય તો કમિશનરનો ઉદ્ધાર થાય તેમ નહોતું, તેઓ પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી પોતાના માલેકને બચાવવા તૈયાર થયા. કમિશનરનો એક માળી કે

જેનું નામ ગુલાબસિંહ હતું. તેણે જ્યારે આગ બરાબર લાગી ત્યારે વિચાર કર્યો કે ઉશ્કેરાયલા લોકોને સંપત્તિ લૂટવાનો ઘણો લોભ હોવાથી તેને લૂટફાટ કરવા યોગ્ય કોઇ બીજું સ્થળ બતાવવાથી તેઓ આ ઘર છોડી ચાલ્યા જશે. એવો વિચાર કરી ગુલાબસિંહે હુલ્લડખોર માણસો પાસે આવી પ્રથમ તો બહુજ લાગણી દર્શાવી પછી કહ્યું કે, હવે આ ઘરમાં તપાસ કરવાથી કંઇ વળે તેમ નથી કારણકે સાહેબ અને તેમનાં મડમ તો ઘર છોડી દેવળ તરફ જતાં રહ્યાં છે. માટે જો આ ઘર છોડી તમે મારી સાથે આવો તો હું એક મોટી ગુદામ બતાવું. તેમાં લૂંટ ચલાવવાથી તમને ઘણી મિલ્કત મળશે. વળી એક ઘાસની ગંજી પાછળ ફિરંગીઓ છુપાઇ રહ્યા છે, તેઓ પણ ત્યાં જ મળી આવશે. હુલ્લડખોરોએ આ વાત સાંભળી કમિશનરનું મકાન સળગતું છોડ્યું. તે ઠેકાણે કમિશનરના જે નોકરો હતા, તેઓ બધું જાણતા હતા, છતાં કંઇ બોલ્યા નહિ તે વખતે તેઓના હૃદયમાં પણ દયા ઉભરાઇ આવી હતી; માટે તેઓ પોતાના દુઃખી માલેકને ક્રુર શત્રુઓના હાથમાં સોંપવા તત્પર થયા નહિ. હુલ્લડખોરોએ તરવાર ઉગામી તેઓને બીક બતાવી હતી, પરંતુ તેઓએ બીકથી પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરી નહિ. બધાએ નિર્ભયતા અને દૃઢતાપૂર્વક ગુલાબસિંહની વાત ખરી છે એવી ખાત્રી આપી. પોતાનો માલેક છાપરા પર છુપાઇ રહ્યો છે, એ વાત કોઇએ જણાવી નહિ. હુલ્લડખોરો તેઓની વાત પર વિશ્વાસ રાખી કમિશનરનું ઘર તજી ગયા. નોકરોએ આ વખતે તક જોઇ દિવાલ પર સીડી લગાડી કમિશનર અને તેની સાથેની સ્ત્રીઓ એ સીડી વડે નીચે આવી. ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં પ્રચંડ આગનો પ્રતાપ સહન ન થવાથી છાપરૂં ભયંકર શબ્દ

ફરી જમીનદોસ્ત થયું. પાસે એક બગીચો હતો. તેમાં તેઓ જઇ રહ્યા. હુલ્લડખોરોએ એ બાજુ તરફ બીજીવાર લક્ષ ન આપ્યું કમિશનર અને તેની સાથેની સ્ત્રીઓએ એ નિર્જન બગીચામાં આખી રાત વીતાડી. બીજે દિવસે સવારમાં ગુલાબસિંહ એક ગાડી લાવ્યો, તેમાં બેસી તે બધાં મિરતનાં યુદ્ધકળા શિખવનારાં મથકે જઇ પહોંચ્યાં. આ વિશાળ જગામાં બીજા યુરોપીયનોએ પણ આશ્રય લીધો હતો. મિરતમાં કિલ્લો નહોતો; આ શિક્ષાગાર આ સમયે કિલ્લા સ્વરુપ નીવડયું હતું. અંગ્રેજો આ સ્થળે રહી બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબની જિંદગી આ રીતે બચી હતી, પણ મિરતમાંના બધા અંગ્રેજોના નસીબમાં આવી સફળતા લખી નહોતી. અંગ્રેજ સૈનિકો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓને અટકાવવા માટે લડાઇનાં મેદાનપર ગયા હતા, છાવણીમાં તેનાં છૈયાંછોકરાં અરક્ષિત અવસ્થામાં હતાં. ઉન્મત્ત લોકોના અસ્ત્ર ઘાતથી એ નિરપરાધી મહિલાઓ અને બાળકોના જીવ ગયા: મિરતના સિપાહીઓ અને બીજા લોકો તે વખતે એટલા તો ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે તેઓનામાં કંઇ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. દુર્દમનીય વેરવૃત્તિ તેઓનાં હૃદયમાં ફરીવળી હતી, પોતાના ધર્મનાં અપમાનથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ મંદ પડી ગઇ હતી, ગંભીર પ્રકારના ગુસ્સાથી તેઓની કર્તવ્યબુદ્ધિ કલંકિત થઇ ગઇ હતી. અગ્રેજોનો મૂળમાંથી નાશ કરવો એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઇ પડયું હતું, તેઓએ કોઇપણ ગોરી વ્યક્તિને જોઇ કે તરત પછી તે ભલેને સ્ત્રી હોય, પુરુષ હોય કે છોકરું હોય તેની પરવા ન કરતાં—તેના પર હથિયાર ચલાવતા

પાછું વાળીને જોયું નહિ. ભયંકર શત્રુવટથી તેઓનાં હૃદય પાષાણ-મય થઇ ગયાં હતાં હતાં. તેથી તેઓ કુલીન નારીઓના આર્ત્તનાદથી અને બાલકબાલિકાના મર્મસ્પર્શી કોલાહલથી જરા પણ ડગ્યા નહિ. તેઓએ જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર એ બધા જીવોની હત્યા કરી નાખી. આવું રાક્ષસી કામ કરતાં તેઓને જરાપણ કંટાળો છૂટયો નહોતો. બાળકબાલિકાનાં લોહીથી તેઓની તરવારો ખરડાઇ હતી, છતાં તેઓની ચમક ભાંગી નહોતી. અંગ્રેજોના શાસનથી, અંગ્રેજોની કાર્યપદ્ધિતિથી તેઓનો સ્વભાવ એવો તો રાક્ષસી બની ગયો હતો કે એ ભયંકર સ્વભાવે એક વખતે તેઓને આવાં શોચ-નીય કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. ૧

કપ્તાન ક્રેગીએ પોતાના તાબાના સૈનિકોને આ ભયંકર સમયમાં પણ શાંત અને કર્તવ્યનિષ્ટ રાખ્યા હતા, તે અમે અગાઉ કહ્યું છે. ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાનાં મકાનમાં આ દુર્ઘટનામાંથી બચી હતી. તે જે ઘરમાં હતી, તેની પાસેના ઘરમાં એક યુરોપિઅન સ્ત્રી રહેતી હતી. જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહીઓ મકાને મકાને આગ લગાડવા લાગ્યા, આગના સપાટાથી મકાનો બળી ખાખ થઇ જવા લાગ્યાં, ત્યારે કપ્તાન ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાની પાડોશણને બચાવવા તૈયાર થઈ. તેના હુકમથી નોકરોએ અંગ્રેજ સ્ત્રીને નિર્ભયસ્થાનમાં આણવા ગયા. નોકરોને ત્યાં પહોંચતાં વાર લાગી. એ દરમ્યાન બધું પૂરૂં થઇ ગયું. ક્રેગીના નોકરોએ ત્યાં જઈ જોયું કે જેનાં રક્ષણ માટે

---

1 Greathed's Letter P. 291. Camp. Martin, Indian Empire, Vol. II. P.150 : Keiye, Sepoy War, Vol. I. P. 68-69, Appendix P. 664-665.

તેઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે ઘવાઈ જમીનપર પડી છે, તેનાં શરીરમાંથી લોહીની ધારા છૂટે છે, લોહીથી બધી જમીન પલળી ગઈ છે, અસહાય કુલનારી દારુણ અસ્ત્રાઘાતથી અનંત નિદ્રામાં સૂતી છે. સિપાહીઓ આ અભાગી જીવની હત્યા કરી ઉન્મત્તપણે ક્રેગીનાં મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. ક્રેગીના નોકરો માલિકની પત્નીને બચાવવા મરણિયા થઈ ઉભા. તેઓની વફાદારી કોઈ પણ રીતે વિચલિત થઈ નહિ. તેઓએ બધા સિપાહીઓને સંબોધી કહ્યું કે, "અમારા માલેક બધાના મિત્ર છે, તેઓએ કોઈની સાથે ગેરવર્ત્તણુક ચલાવી નથી, તેઓએ બધાનું ભલું કરવામાં જ પોતાનો બધો સમય ગુમાવ્યો છે, માટે તેનું ઘર સળગાવવું એ યોગ્ય નથી." નોકરોએ એમ કહી હુલ્લડખોરોને આંગણાંમાંથી બહાર કાઢવાના પ્રયત્નો કર્યા. તેઓના પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા નહિ. જ્યારે અંગ્રેજોનાં બધાં મકાનો બળી ખાખ થઈ જતાં હતાં. ત્યાં ક્રેગીનું મકાન બળતું નહોતું. ૧

ઉન્મત્ત સિપાહીઓ જ્યારે ક્રેગીની અસહાય પત્નીને વધારે મુશ્કેલીમાં મૂકતા જતા હતા, ત્યારે ચાર ઘોડેસ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કપ્તાન ક્રેગીએ એ ચાર ઘોડેસ્વારોને પોતાનું મકાન તથા પોતાની સ્ત્રીને બચાવવા મોકલ્યા હતા. ચારે ઘોડેસ્વારો વીજળીવેગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ઝડપથી ઘોડાપરથી ઉતર્યા, અને નિસરણીદ્વારા ઉપર ચઢી ગયા. ક્રેગીની સ્ત્રીએ તેઓની સાથે આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા માટે હાથ લંબાવ્યો; પરંતુ તેઓએ તેનો હાથ પકડયો નહિ, પણ અતિશય વિનયથી નમન કરી કહ્યું કે, અમે

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 150.

અમારી જિંદગીને સંકટમાં નાખી તમારૂં રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. અસાધારણ વફાદારીથી તેઓનું સાહસ તથા ઉત્સાહ વધી ગયો હતો; તેથી તેઓ કોઇ પણ રીતે પાછાં પગલાં ન ભરતાં આ કાર્ય કરવા તત્પર થયા હતા. આ ભયંકર સમયમાં પોતાના માલિકની પત્નીનું રક્ષણ કરવું એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઇ પડયું હતું. તેઓએ ભયભીત મિસિસ ક્રેગીને ઘરમાં બેસી રહેવાનું જણાવ્યું. ઘરનાં વંડામાં જવાથી વધારે મુશ્કેલી આવી પડશે, એ વાત તેઓએ તેને વારંવાર સમજાવી. મિસિસ ક્રેગી પોતાના પતિ માટે બહુ ચિંતાતુર થઇ રહી હતી. તે વખતે શત્રુઓના ભયાનક કોલાહલ સિવાય બીજું કંઇ સંભળાતું નહોતું, ભયંકર ધૂમાડો અને આગના ભડકા સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું નહોતું. આવા સંકટના સમયમાં ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે ચિંતા કરવા લાગી. કપ્તાન ક્રેગી અત્યાર સુધી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો હતો. મકાનની મુલાકાત લેવા જેટલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. હવે તેનું કર્તવ્ય પૂરૂં થયું હતું, તે અશાન્તિમાં શાન્તિ ફેલાવવા શક્તિમાન થયો હતો, તેના કર્તવ્યનિષ્ઠ સૈનિકો શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા, કપ્તાન ક્રેગીને હવે પોતાને ઘેર જવાનો સમય મળ્યો, પરંતુ તેને શંકા થતી હતી, તેનો ઉદ્વેગ વૃદ્ધિ પામતો હતો, તે વિચારવા લાગ્યો કે કદાચ, મારૂં ઘર પ્રચંડ આગમાં ભસ્મ થઇ ગયું હશે; મારી, પ્રિયતમા પત્નીનાં કોમળ શરીરપર તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર ફરીવળી હશે. ક્રેગી આવા વિચારો કરતો કરતો પોતાનાં મકાન પર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી તેણે જોયું કે, મંગળમય ઇશ્વરની કૃપાથી પોતાનું ઘર આગના પ્રચંડ આક્રમણમાંથી બચી ગયું છે, પોતાની પ્રિયતમા પત્ની અક્ષત શરીરે

બેઠી છે, પોતાના વિશ્વાસુ સૈનિકોએ જિંદગી જોખમમાં નાખી, મિ-સિસ ક્રેગીનું રક્ષણ કર્યું છે. ક્રેગીની ચિંતા શાંત થઇ, તેનો ઉદ્વેગ અંતર્ધાન થઇ ગયો. તે વધુ વખત ન વીતાડતાં પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક સન્નારીઓ સાથે કોઇ નિર્ભયસ્થાને જવા તૈયાર થયો. સ્ત્રીઓએ ગ્રીષ્મકાળને ઉપયોગી સફેદ પોશાક ધારણ કર્યો હતો; નાસતી વખતે સળગતી આગના આલોકમાં આ સફેદ પોશાક જોઈ, સિપાહીઓ હલ્લો કરે, એવી શંકાથી ક્રેગીએ તેઓને ઘોડા પર બેસાડી તેમનાં શરીર કાળાં વસ્ત્રોથી ઢાંકી દીધાં. બધાને સાથે લઇ તે થોડે દૂર આવેલાં એક મંદિરનાં ખંડિયરમાં જઈ રહ્યો. આખી રાત એ ખંડિયેરમાં ગાળી. થોડે દૂર શત્રુઓનો ભયંકર કોલાહલ થતો સંભળાતો હતો. ન્હાસેડુઓએ કોલાહલ વચ્ચે જીર્ણમંદિરનાં ખંડીયેરમાં નીરવપણે રાત્રિ ગાળવા લાગ્યાં. તેઓનાં મકાનો અત્યારે શત્રુઓની રંગભૂમિ બની રહ્યાં હતાં; પરંતુ આ વખતે પણ તેના વફાદાર નોકરો અને સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં શિથિલ થયા નહોતા, તેઓ આ વખતે પણ ભારે સાહસ દર્શાવી પોતાના માલિકના દાહનું રક્ષણ કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ ભયંકર રાત્રિ પૂરી થઇ, ઉન્મત્ત માણસો ભીષણ કાર્ય કરતા અટકયા, ધીમે ધીમે એ ભીષણ કાર્યને લીધે દંડાવાના ભયથી છૂપાવા લાગ્યા. ક્રેગીએ દીલગીર ચહેરે પોતાને ઘેર આવી રાચરચીલું એકઠું કરવા માંડયું. તેના ખિજમતદારે આ વખતે પોતાની ખરી વફાદારી બતાવી આપી. ક્રેગી અને તેની સ્ત્રી સરસામાન તપાસવા લાગ્યાં, જમવાનાં વાસણ વગેરે તેમની નજરે ન પડયું. પેલા વિશ્વાસુ ખિજમતદારે લૂટફાટ શરુ થયા પહેલાં તે બધાં એકઠાં કરી જમીનમાં દાટી દીધાં હતાં. જ્યારે લૂટ-

ફાટ બંધ પડી, ક્રેગી પોતાને ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેણે એ બધાં વાસણો બહાર કાઢી પોતાના માલિકને સ્વાધીન કર્યાં. આવાં કટોકટીનાં પ્રસંગે જ્યારે અંગ્રેજો પોતાનો પ્રાણ મુઠીમાં લઈ છૂપાઇ રહ્યા હતાં, તે વખતે તેમના હલકામાં હલકા નોકરોએ પણ આવી સ્વામિભક્તિ બતાવી આપી હતી. ક્રેગી ખપજોગો સરસામાન લઇ બહાર આવ્યો. જે ઘરમાં તેણે ઘણાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં, તે ઘર છોડી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે અંગ્રેજ તોપચીઓનો આશરો લેવા તેઓનાં મથક તરફ રવાના થયો. જે વિશ્વાસુ ઘોડેસ્વારોએ પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી અત્યાર સુધી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, જેનાં કૃત્યથી તેનું ઘર દાવાનળમાંથી બચ્યું હતું. તેઓએ આ વખતે તેની સાથે યુરોપિયન મથકમાં જવાની આનાકાની દર્શાવી. તેઓએ સાહસ અને વફાદારીની પરાકાષ્ટા બતાવી આપી હતી, છતાં યુરોપિયન મથકમાં જવા તેમનું દિલ તૈયાર થયું નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે ગોરા લોકો સમક્ષ જતાં જ તેઓ આપણને કેદ કરશે, અમારી વફાદારીનું ઇનામ આપવું તો દૂર રહ્યું પણ, અમને કારાગૃહના મેમાન બનાવશે; તેઓના આ વિચારો જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ દૃઢ થવા લાગ્યા. અંગ્રેજી સૈન્ય કેવી કઠોરતા બતાવે છે, ગુસ્સાથી પાગલ બની કેવાં કૃત્યો કરે છે, તે તેઓ બરાબર જાણતા હતા; માટે તેઓ સહેલાઇથી એ અનિષ્ટકારી અને ક્રોધોન્મત્ત સૈન્ય સમક્ષ જવા રાજી ન થયા. તેઓની આ ચિંતા દૂર કરવા માટે કપ્તાનને ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી. અંગ્રેજોની શાસનનીતિથી લોકોનાં હૃદયમાં કેવો ડર પેસી ગયો હતો, એ વાત આ બનાવ પરથી બરાબર સમજાય છે. આવી શાસનનીતિના દોષથી આ ભયાનક બળવો ફાટી નીકળ્યો

હતો. ઇતિહાસનું આ ગંભીર સત્ય સ્મૃતિપટપર કોતરી રાખવાની જરૂર છે. અંગ્રેજ સરકાર જે કાર્ય શરુ કરતી હતી. જે વિચાર પદ્ધતિને અનુસરતી હતી, જે શાસનનીતિ પ્રવર્તાવતી હતી, તે દરેકમાં લોકો ઉંડા અવિશ્વાસની નજરે જોતા હતા. સિપાહીઓ સરકાર તરફથી શાંતિ પામતા નહોતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિની ચર્ચા કરતાં સુખની આશા રાખતા નહોતા. તેઓનાં મન ઉચક થઇ ગયાં હતાં, સરકાર કંઇ સારૂં કાર્ય આરંભતી, તોપણ તેઓ તે કાર્યમાં કંઇ છૂપો ઉદ્દેશ ધારી લેતા. આ સંબંધમાં એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે, " અમે કોઈ પણ બાબતમાં અનિશ્ચિતપણું અથવા અધીરાઇ બનાવતા, તો તેઓ ધારતા કે જરૂર આમાં કંઇ છૂપો ઉદ્દેશ છે. મિરતની આ ભયંકર રાત્રે જે સિપાહીઓએ વિશ્વાસુપણું બતાવ્યું હતું, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે લશ્કરી ખાતાના અધિકારીઓના ન્યાયપર અમને જરા પણ વિશ્વાસ નથી, અમે કેવળ અમારા કપ્તાન પર આધાર રાખી વફાદાર રહ્યા છીએ, તેમ ન હોત તો અમે પણ બંડખોર સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હોત[1] " હિંદના સિપાહીઓ સરકારનાં કાર્યો પર કેટલા બધા ખફા થયા હતા, કેટલા બધા અવિશ્વાસુ બન્યા હતા, તે આ બાબત પરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. બ્રિટિશ સરકારે જો ધીરજની હદ ન ઓળંગતાં ઉદાર વર્ત્તણુક ચલાવી હોત, લોકોની કાયમી ભોગવટા પર, કાયમી રીતરિવાજપર છીણી ન મૂકી હોત, તો આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓ કદી પણ બેવફા ન નીવડત. તેઓએ પોતાના સેનાપતિ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, ભયંકર મુશ્કેલીના વખતમાં પણ તનતોડ પ્રયત્ને સેના-

---

૧ Martin Indian EmpIre. Vol. II, P. 150.

પતિનું પડખું તજ્યું નહોતું, પોતાના સ્વદેશી ભાઇઓ વિરુદ્ધ હથિ-યારો ચલાવી અંગ્રેજોના જાન બચાવ્યા હતા; પરંતુ સરકાર પરનો વિશ્વાસ ડગમગાવ્યો નહોતો. તેઓ વફાદાર, વિશ્વાસુ અને ધૈર્યશાળી હતા; પરંતુ સરકારની કૂટનીતિનાં વમળમાં પડી તેઓના બધા સદ્ગુણો ડુબી ગયા હતા.

એ રાત્રે મિરત અને તેની આજુબાજુના ગામડાંના લોકો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હતા. અંગ્રેજ સરકારની કાર્યપદ્ધતિ જોઈ, સિપાહીઓની માફક તેઓ પણ અંગ્રેજો પ્રત્યે ગુસ્સે થયા હતા, ઉશ્કેરણીના તીવ્ર સ્રોતમાં તણાઇને તેઓ પણ રાત્રે અંગ્રેજોનું સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થયા હતા, તેઓની આ મેલી વૃત્તિ કોઇપણ રીતે અટકી નહોતી. અંગ્રેજોનાં મકાનો બાળી, અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોની હત્યા કરી, તેઓએ મિરતને શોચનીય દૃશ્યોની રંગભૂમિ બનાવી મૂક્યું હતું. આખી રાત આ ભયંકર કૃત્યો પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી રહ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે રાત પૂરી થઈ, તે સાથે એ ભયંકર ખૂનરેજી પણ શાંત પડી. ન્હાસેહુ અંગ્રેજો પોતાનાં છૂપાવાનાં સ્થાન તજી ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગ્યા. વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઉગ્યો ધીમે ધીમે પોતાનાં તીક્ષ્ણ કિરણો ફેંકવા લાગ્યો. અંગ્રેજોનાં દુઃખનો પાર નહોતો, તેઓનાં મકાનો બળી ખાખ થઈ ગયાં હતાં, તેઓનાં પરિજનોનાં શબો ક્ષતવિક્ષિત સ્થિતિમાં આમતેમ પડ્યાં હતાં. તેઓનો સાજ સરંજામ લૂટાઈ ગયો હતો, ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઇ ગયો હતો, તેઓ હવે બહાર નીકળી સજળનયને આ શોચનીય દૃશ્ય જોવા લાગ્યા. તેઓના સ્વર્ગતુલ્ય ઉદ્યાનો અત્યારે શ્મશાનભૂમિ જેવા બની ગયા હતા, ચોતરફ રાખના ઢગલા, શબો, અને વિખરાઇ પડેલા સર-

સામાન સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું ન હોતું, તેઓ સ્વજનોના શબો જોઈ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા, મહા મહેનતે એકઠી કરેલી સંપત્તિનો નાશ થયેલો જોઇ ઊંડા નિસાસા નાખવા લાગ્યા. તેઓના હૃદયમાં વેરની દેવી જાગૃત થઇ, પરંતુ એ દેવીને સંતોષવા જેટલું સામર્થ્ય તેઓમાં નહોતું. શત્રુઓ બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા હતા. શહેર અને આજુબાજુનાં લોકો પોતપોતાને સ્થળે જઈ ધંધે વળગ્યા હતા. અંગ્રેજો તેઓનો પત્તો મેળવી શકયા નહિ. અંગ્રેજ સિપાહીઓ શત્રુઓને ઠાર કરવા તલપી રહ્યા હતા, પણ તેઓને તેમ કરવાની તક મળી નહોતી. મિરતના અંગ્રેજો અત્યારે દિગ્મૂઢ બની ગયા હતા. ઓચિંતી મુશ્કેલી આવી પડવાથી ભય, ઉદ્વેગ અને શોકના પ્રબળ જુસ્સાથી તેઓની બુદ્ધિ ભ્રમિષ્ટ થઇ ગઈ હતી. તેઓએ આ વખતે વિપક્ષીઓપર હલ્લો કરવાના કંઇ પ્રયત્ન કર્યા નહિ. જ્યારે મિરતના ગોરા સિપાહીઓ પોતાની છાવણીમાં ઉભા હતા; શત્રુઓ દિલ્હી તરફ ગયા છે, એવી બાતમી મેળવી તે બાજુએ જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે સિપાહીઓ કંઇ પણ અડચણ વિના બીજે સ્થળે જઈ આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

એ સમયે એક અંગ્રેજ સૈનિકે પોતાની વેરવૃત્તિ શાંત પાડવા તત્પરતા બતાવી. લેફ્ટેનેન્ટ મૂલર પોતાના મિત્રની સ્ત્રીને શત્રુઓની તરવારથી મરી ગયેલી જોઇ ખૂનીને શોધવા નીકળ્યો. તેને બાતમી મળી હતી કે, મિરતના એક કસાઇએ આ કરપીણ કાર્ય કર્યું છે. મૂલર તરત જ એ કસાઇને ઘેર જઇ પહોંચ્યો, તેને પકડી છાવણીમાં લાવ્યો. એક ક્ષણમાં ન્યાય અપાઈ ગયો. તરત જ પેલા અભાગીઆ કસાઇનું શબ પાસે આવેલાં આંબાનાં ઝાડની ડાળીએ લટકવા લાગ્યું. આ વખતે

મિરતના અંગ્રેજો એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે આ રીતે અનેક લોકોના જીવ લેવામાં આવ્યા હોત. તેઓ યોગ્ય સમયે સજ્જ થઈ સિપાહીઓ સાથે લડાઈ કરી શક્યા નહોતા. જ્યારે સિપાહીઓએ છાવણીમાં આવી બરાકો બાળી, બૈરાં છોકરાને કતલ કર્યાં, ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ એ સ્થળે આવી શાંતિ સ્થાપી શકવાને અશક્ત નીવડયો હતો. ઘણા ગોરાઓ તે વખતે પોતપોતાના જીવ બચાવવા વ્યાકૂળ બની ગયા હતા. ભાંગ્યાંતૂટયાં મંદિરો, નિર્જન ઝાડી વગેરેમાં તેઓએ આશ્રય લીધો હતો. તેઓએ નિર્જન સ્થળોમાં પણ પોતે હમણાં પકડાઈ જશે એવા વિચારથી થરથર કંપતા હતા. જ્યારે રાત વીતી, સવાર પડી, સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તેઓ બહાર નીકળી પોતાની બહાદુરી દેખાડવા તત્પર થયા. શહેરનાં ઘણા દુકાનદારો તથા આજુબાજુના ગામડિયાઓ તેઓની આંખમાં કણીની માફક ખટકવા લાગ્યા. તેઓનું ચાલ્યું હોત તો તેઓ તેમાંના ઘણાખરાને કેવળ સંદેહપરથી ખૂની ઠરાવી ફાંસીએ લટકાવત અગર ગોળીથી મારી નાખત. પરંતુ સત્તાવાળા એવું કરવા તયાર નહોતા; આથી અંગ્રેજો વેર વેર પોકારતા હતા છતાં, ઇચ્છા પ્રમાણે વેરવૃત્તિ તૃપ્ત કરી શક્યા નહોતા.

સિપાહીઓએ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિથી નારાજ થઇ ભયંકર ખૂનરેજી કરી હતી, એ ખરી વાત, પરંતુ આ કટોકટીના વખતે પણ વફાદાર હિંદીઓએ જે વફાદારી બતાવી હતી, તેની હકીકત ઇતિહાસનાં પૃષ્ટો પર સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહી છે. તેઓનાં સત્કાર્યના એકાદ બે દાખલા અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ. આ સ્થળે બીજા એકાદ બે દાખલા આપીએ છીએ. ૧૧ મી પલટણના બે સિપાહીએ

બે મડમોને તેઓનાં સંતાનો સાથે બહુજ સાવચેતથી યુરોપિયન છાવણીમાં પહોંચાડી આવ્યા હતા. એક મુસલમાને કેટલાક ખ્રિસ્તીઓને આશ્રય આપી બચાવ્યા હતા. જો કે એ કામ કરતાં તેની જિંદગી જોખમમાં આવી પડે તેમ હતું, છતાં તે એવી દયા દર્શાવતાં અચકાયો નહોતો. એક પરિચારિકા અને ધોબીએ એક મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી મડમનાં છોકરાંને બચાવ્યાં હતાં, તેઓએ પોતાનાં કપડાં વડે પેલી મડમને ઘુંઘટ કઢાવી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ દૈવયોગે તેઓનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડયો હતો. એક હુલ્લડખોરે પેલી મડમનો ઘુંઘટ ખોલ્યો, તરત જ તે તેને મડમ તરીકે ઓળખી ગયો, તેણે તરવારના એક જ ઝટકાથી પેલી મડમના બે કકડા કરી નાખ્યાં. એ અભાગણીનાં છોકરાં કેવળ પેલી દાસી તથા ધોબીની મદદથી બચ્યાં.[૧] મિરતની ભયંકર ખૂનરેજી વખતે પણ આવાં કોમળ દશ્યો ભજવાયાં હતાં. લોકો જેને હલકા ગણી કાઢતા, તેવા લોકો આવાં દયાળુ કામ કરી ઇતિહાસમાં કીર્તિ મેળવી ગયા છે. અપક્ષપાત ઈતિહાસ કદી પણ આવાં પવિત્રતામય ચિત્રો પોતાનાં હૃદયપરથી લૂછી નાખશે નહિ.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોમાંના ઘણા ખરા મિરતની આ ખૂનરેજી વખતે સેનાપતિ હ્યુઇટે ચલાવેલી વર્તણુકનાં વખાણ કરતા નથી. જ્યારે સિપાહીઓ હથિયારબંધ થઇ પોતાના સોબતીઓને જેલમાંથી છોડાવવા ગયા, ત્યારે સેનાપતિએ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કર્યું નથી તેના તાબામાં ગોરા સિપાહીઓ અને તોપોનો તોટો નહોતો. પરંતુ તે એ બધું તૈયાર કરી શત્રુઓ સમક્ષ યોગ્ય

૧. Kaye, Sepoy War, Vol. II. P. 74.

સમયે હાજર થયો નહિ. ઓચિંતું બંડ ઉઠવાથી તે ગભરાઇ ગયો હતો, તેની કાર્યપદ્ધતિમાં કશો નિશ્ચય નહોતો[1] કોઇ કોઇ વળી હ્યુઇટની સાથે હિંદના વડા સેનાપતિનો પણ વાંક કાઢે છે. લોર્ડ એલેન્બરોએ એક વખત પોતાનાં ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે, "મિરતના સિપાહીઓ સાંજના ૭ વાગે આપણી વિરુદ્ધ ઉઠ્યા હતા. એ વખતે મિરતમાં એક ગોરી પલટણ, એક ઘોડેસ્વાર પલટણ અને પુષ્કળ તોપો હતી, તોપણ બંડખોર સિપાહીઓ અડચણ વિના ૩૦–૪૦ માઈલ દૂર ચાલ્યા ગયા. આમ શાથી થયું! મિરતના સૈનિકો જે સેનાપતિના તાબામાં હતા તે સેનાપતિ વિષે તેઓ કંઇ જાણતા નહોતા. કોઇ પણ સરકાર આવા સેનાપતિને લશ્કરની સરદારી આપી શાબાશી મેળવી શકે નહિ. એ સમયે હિંદનો વડો સેનાપતિ ક્યાં હતો? તે આ વખતે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ કેમ હાજર ન થયો? મુશ્કેલી વધતી જાય છે, એ વાત તે બરાબર જાણતો હતો; આ મુશ્કેલી તેની ચારે બાજુએ ફરી વળતી જાય છે, તે પણ એ અવશ્ય જાણતો હતો; તો પણ તે બળવાનો પ્રદેશ છોડી મજેથી શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતો હતો. જેનાપર ભારે જવાબદારી મૂકવામાં આવી હોય, તેણે આવી રીતે વર્ત્તવું એ કદી ઉચિત ન ગણાય."[2]

સિપાહીઓએ અંગ્રેજોપર ઓચિંતો હલ્લો કેમ કર્યો, આમ ઓચિંતી ખૂનરેજી શામાટે મચાવી, તેનાં કારણો ગણાવતાં ઘણાખરા જણાવે છે કે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના ૮૫ સિપાહીઓને કઠોર

---

૧. Holmes, Indian Mutiny P. 150.

૨. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 154.

સજા કરવાથી આવું પરિણામ આવ્યું હતું. વિલાયતમાંના અનેક રાજપુરૂષોએ પણ આવોજ મત દર્શાવ્યો છે. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનિના માજી પ્રમુખ કર્નલ સ્કાઇસે કહ્યું હતું કે, શક પડતા ટોટા લેવાની ના પાડવાનાં કારણથી જો મિરતના ૮૫ સિપાહીઓને સાધારણ કેદીઓની માફક બેડીઓ પહેરાવી ૧૦ વર્ષ સુધી સખ્ત મજુરી કરાવવા માટે જેલમાં મોકલવામાં ન આવ્યા હોત, તો સિપાહીઓ કદી પોતાના ઓફિસરોનાં લોહીથી હાથ ખરડત નહિ. સ્કાઇસ સાહેબે એક બીજે સ્થળે કહ્યું હતું કે, "કવાયતનાં વિશાળ મેદાનપર જ્યારે સિપાહીઓને બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી, ત્યારેજ આખાં લશ્કરના હૃદયમાં વીજળીના આંચકા માફક અનુકંપાની લાગણી ફરી વળી હતી, આ પહેલાં સિપાહીઓમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો, પરંતુ બધા પરસ્પર અનુકંપાના તાંતણાથી બંધાયા નહોતા, બધાની લાગણી, બધાની ધારણા એક સરખી નહોતી. પરંતુ જ્યારે તેઓએ પોતાની પલટણમાંના કેટલાકને કેદ થયેલા જોયા, ત્યારે તેઓ બધાએ એ અપમાન, એ શોચનીય દુર્દશા પોતાનીજ થયેલી છે. એમ માની લીધું. ૧ " સેનાપતિ હ્યુઈટે આ પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે, મિરતના સિપાહીઓએ અગાઉથી મસલત કરી અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એક પલટણ તેઓનાં હથિયાર છિનવી લેવા આવે છે, એવી ગપ્પ ઉડતાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ ચળી ગઇ. ૬૦મી ગોરી પલટણ સંધ્યાકાળની ઉપાસના માટે દેવળમાં જવા કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર થઇ હતી. જ્યારે સિપાહીઓએ એ પલટણને આ વિશાળ મેદાન પર ઉભેલી જોઇ, ત્યારે

---

૧. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 153-154.

તેઓને ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરી છે. સમય કટોકટીનો છે, હમણાં જ આ પલટણ અમારાં હાથયારો છિનવી લેશે; આવા વિચારથી તેઓએ તરતજ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. [૧] એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે પણ એવીજ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. [૨] પરંતુ એ સિપાહીઓને બંડ ઉઠાવવાનું ગૌણ કારણ હતું. બ્રિટિશ સરકાર ઘણો સમય થયાં આવાં બળવાનાં બીજો વાવતી આવી હતી. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જ્યારે પંજાબ પર બ્રિટિશ વાવટો ઉડાડયો, ત્યારથીજ સિપાહીઓન મન ખળભળી રહ્યાં હતાં. ત્યારપછી જ્યારે તેઓએ નાગપુર ઝાંસિ સતારા, અયોધ્યા વગેરે રાજ્યો એક પછી એક કંપનિના તાબામાં આવી પડતાં જોયાં, ત્યારે તેઓનાં હૃદય અધિક ખળભળી ઉઠયાં. તેઓએ વિચાર્યું કે કંપનિએ જેવી ચતુરાઇથી આ બધાં રાજ્યો ખાલસાં કર્યાં છે, તેની જ ચતુરાઇથી તે કોઇ વખત અમારો ધર્મ, અમારા રીતરિવાજો નષ્ટ કરવા તૈયાર થશે. સમયના ફેરફાર સાથે બ્રિટિશ હિંદમાં ઘણા નવીન વિષય–ઘણી નવીન પદ્ધતિ પ્રગટ થવા લાગી, અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી કેટલાક સનાતન રીતરીવાજોનો પાયો ડગમગવા લાગ્યો; એટલે સિપાહીઓની અધિરાઇ વધી ગઈ. તેઓ કંઇ કાર્યકારણ પરંપરાનો વિચાર કરી શકે તેવા નહોતા; માટે તેઓ આવા અચિંતનીય ફેરફારથી ખુશી થયા નહિ. ઉલટા તેથી તેઓના જુના વિચારો દૃઢ થવા લાગ્યા, તેઓની આગળ નાના પ્રકારના સંશયો નાના પ્રકારની મૂર્તિ ધારણ કરી ફેલાવા લાગ્યા. તેઓએ ધારી લીધું કે જે રીતે અંગ્રેજોએ પંજાબ ખાલસા કર્યું

---

૧. Indian Empire, Vol. II. P. 147.

૨. Kaye, Sepoy War, Vol. P. 57.

છે, તેજ રીતે તેઓ હવે લોકોને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા તત્પર થયા છે.[૧] ત્યારબાદ લોકોની અપૂર્વ કલ્પનાથી નાના પ્રકારનાં ગપ્પાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, અપવિત્ર ટોટાની વાત, અસ્પૃશ્ય મેંદાની વાત વીજળી વેગે ચોતરફ ફેલાઇ ગઇ. સિપાહીઓ શંકાશીલ બની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા. તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીકથી જેવો ત્રાસ પામતા, તેવોજ ત્રાસ હથિયાર છીનવી લેવાની વાતથી પામતા હતા. બરતરફ થવાની બીકથી તેઓ દિગ્મૂઢ બની જતા હતા. મિરતના સિપાહીઓની બરાબર આવી દશા થઇ હતી. આવા ઉશ્કેરણીના વખતમાં કોઇએ ગપ્પ ઉડાડી કે યુરોપિઅન સિપાહીઓ ઓચિંતા આવી દેશી સિપાહીઓનાં હથિયાર છીનવી લેવાના છે અને તેઓને કેદ કરવાના છે, આ ગપ્પાથી સિપાહીઓની લાગણી ઉશ્કેરાઇ ગઈ, તેઓ દરેક ગોરા સિપાહીનું દરેક કાર્ય સંશયની નજરે જોવા લાગ્યા; આથી ૬૦ મી ગોરી પલટણ જ્યારે કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર થઈ, ત્યારે તેઓ ચમકી ગયા. તેઓએ પેલા ગપ્પા પર આધાર રાખી નિશ્ચય કરી લીધો કે આ પલટણ અમારાં હથિયાર ઉતારી અમને કેદ કરશે, અમારા પગમાં બેડીઓ નાખશે, હાથમાં હાથકડીઓ પહેરાવશે, ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણ આ વખતે બહુજ ઉશ્કેરાઇ ગઇ. તેના ૮૫ સિપાહીઓ હથિયાર ગુમાવી, પગમાં બેડીઓ પહેરી જેલમાં સખત મજુરી કરતા હતા. તેઓ આ વખતે તેઓના જેવી પોતાની દુર્દશા થવાની છે, એ વિચારથી તિરસ્કાર, શરમ અને ક્ષોભના માર્યા

---

૧. લખનોરમાં સર હેન્રિ લોરેન્સને જે જમાદાર સાથે વાત થઇ હતી, તેણે પણ આવોજ મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

ઉન્મત્ત બની ગયા. આજુબાજુના લોકોએ તેઓની વૈરવૃત્તિ નિરંકુશ બનાવી મૂકી હતી,[1] આ વખતે ૬૦ મી ગોરી પલટણને કવાયતનાં મેદાનપર એકત્ર થયેલી જોતાંજ દરેક સિપાહી ધારવા લાગ્યો કે આ લોકોને હાથે અમારી ભયંકર દુર્દશા થવાની છે. તેઓ અગાઉથી બ્રિટિશ સરકારની કાર્યપ્રદ્ધતિથી ડરી રહ્યા હતા; અત્યારે ભયના જુસ્સાથી તેઓની ધીરજ જતી રહી. યુરોપિઅન સિપાહીઓ જ્યારે દેવળમાં જવા તૈયાર થયા હતા, તે વખતે સિપાહીઓ ઘોડેસ્વાર થઇ તીરવેગે જેલ તરફ દોડયા. ધૂંધવાતો અગ્નિ પ્રગટ થયો. જોતજોતામાં આખા મિરતમાં એ દાવાનળ ફેલાઈ ગયો.

મિરત પછી મહાનગરી દિલ્હી યુદ્ધોન્મત્ત સિપાહીઓથી કંપવા લાગી. દિલ્હીનો જૂનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાવૈચિત્ર્યથી ભરપૂરછે.

---

૧. આ સંબંધમાં એક અંગ્રેજે કહ્યું છે કે લોકોની વાતોથી આ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેરાતા. બજારના લોકોએ તેઓને એવું કહ્યું હતું કે, "તમારા ભાઇઓ આવાં આભૂષણોથી (કેદ કરવામાં આવેલા સિપાહીઓના પગમાંની બેડીઓને ઉદ્દેશી આમ કહેવામાં આવ્યું હતું.) અલંકૃત થઈ કેદમાં સખત મજુરી કરે છે. શામાટે? કારણ કે તેઓ પોતાના ધર્મમાંથી એક ડગલું પણ પાછા હઠવા માગતા નહોતા. અને તમારા જેવા બાયલા પોતાના નસીબમાં શું લખ્યું છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. જો તમારામાં જરાપણ માણસાઇ હોય, તો અત્યારે જ જાઓ, તેઓને છૂટા કરો." J. C. Vilson, Moradabada Report. Comp. Kaye Sepoy War, Nol. II. p. 57. note.

આ, સમયે ઇતિહાસની એ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ કથા લોકોની યાદદાસ્તમાં ગુમ થઇ ગઇ નહોતી. હિંદુ રાજચક્રવર્તી મહાવીર પૃથ્વીરાજનું પ્રિય સ્થળ મોગલ સમ્રાટ અકબરશાહની પ્રમોદ ભૂમિ આ સમયે પણ ભૂતકાળનાં ગૌરવની વાતોથી લોકોનાં મન રંજન કરતી હતી. કાળનાં પ્રચંડ મોજાંથી દિલ્હી અગાઉનું ગૌરવ ગુમાવી બેઠી હતી, પરાક્રમી મોગલ વંશનો વંશજ સમયના પ્રવાહમાં ઘસડાઇ પોતાનું ગૌરવ ગુમાવી બેઠો હતો, તેની પ્રજા બીજાનાં રક્ષણ તળે આવી પડી હતી. જયારે સિપાહીઓનો બળવો ફાટી નીકળ્યો, ત્યારથી પચાસ વર્ષ પહેલાં મોગલ અધિપતિ સંપત્તિ અને સત્તાથી ચ્યુત થઇ કંપનિના તાબામાં આવી પડયો હતો. પરંતુ તેના વંશનું પ્રાચીન ગૌરવ, પ્રાચીન જાહોજલાલી, પ્રાચીન સત્તા હજુ સુધી લોકોની યાદ દાસ્તમાં તાજી જ હતી. અકબરશાહ જે શક્તિથી વિસ્તીર્ણ રાજ્ય જમાવી પ્રખ્યાત થઇ ગયો હતો, શાહજહાં જે પ્રભાવથી સત્તા ચલાવી પોતાની મહત્તા જાળવી રહ્યો હતો, ઔરંગઝેબ જે કુનેહથી આખાં હિંદમાં સર્વત્ર પોતાનો ડંકો વગાડી ગયો હતો, તે બધું લોકોની સ્મૃતિમાં તાજું હતું. જો કે અત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યનો ધ્વંસ થયો હતો, મોગલ વિજયપતાકા હિંદના કોઇપણ ભાગમાં ઉડતી નહોતી, તોપણ મોગલોની શક્તિ આગળ હજુ દરેક માથાં નમાવતા હતા. એ સત્તા અને ગૌરવ અત્યારે ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગયેલ હોવા છતાં લોકોનાં મન પર એવી દૃઢ છાપ પાડી ગયાં હતાં, કે કોઇ પણ એ ગૌરવનું અપમાન કરવાનું સાહસ કરતું નહિ. હિંદમાં બ્રિટિશ કંપનિની સત્તા સ્થપાયા પછી પણ થોડી મુદત સુધી દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા. અત્યારે એ શહેન-

શાહનું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું: ખરૂં પરંતુ એ રૂપાંતર થવાથી તે લોકોના અનાદરને પાત્ર થયો નહોતો. હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિ કંઈ પણ ભેદ વગર એક સમયે મોગલ સરકારનાં મુખ્ય રાજકાર્યોમાં જોડાયલી હતી, બંને જાતિ કંઇ પણ ભેદ વગર હિંદી લશ્કરની સરદારી ભોગવતી હતી, રાજનૈતિક બાબતોમાં મોગલોને સલાહ આપતી હતી, અને સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રદેશોપર શાસનકર્ત્તાની પદવીએ નિમાઇ, પોતાની શક્તિ અને સત્કાર્યો વડે ગૌરવ મેળવતી હતી. અત્યારે તેઓનાં સંતાનોએ જોયું કે અમારી એ શક્તિ, એ પ્રાધાન્ય, એ મહત્તા, ચાલુ સરકારની રાજનીતિને લીધે નાશ પામી છે. મોગલ સામ્રાજ્યમાં અમારા પૂર્વજો જે મહત્તા મેળવી પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા, તે મહત્તા અંગ્રેજોના અમલમાં મરી પરવારી છે; આથી તેઓ અંગ્રેજો કરતાં હાલના મોગલ શહેનશાહને વધારે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા હતા. તેઓના પૂર્વજો, જેના પૂર્વજોની અભેદ નીતિને લીધે, સુંદર રાજનિતીને લીધે સેનાપતિ, મહેસૂલી ખાતાંના અમલદાર, સુબેદાર વગેરેના હોદ્દા મેળવતા, તે વાત તેઓ તેની ચાલુ અધોગતિમાં પણ વિસરી ગયા નહિ. દિલ્હીનો સુંદર રાજમહેલ અત્યારે પણ શોભા ફેલાવી રહ્યો હતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ આ રાજમહેલ જોઇ, વિચાર કરતી કે અમારા પૂર્વજો એક વખત આ રાજમહેલમાં એકઠા મળી શહેનશાહની કૃપાથી અને પોતાની શક્તિ તથા મહત્તાથી પ્રખ્યાતિ મેળવતા, અત્યારે અમારા એ દહાડા તો ગયા-એ આશા અને વિશ્વાસ પણ અત્યારે દૂર-સુદૂર સરી પડે છે. અત્યારે અમે નવીન સરકારની નજરે સત્તા, અધિકાર અને સંપતિથી ચ્યુત

ગણાયા છીએ.[૧] મોગલ શહેનશાહ અમારા પિતા અથવા અમારા પિતામહો પર જે અનુગ્રહ દર્શાવતા, તે અનુગ્રહ હાલની સરકારના વખતમાં મેળવવો એ મિથ્યા છે. આમ હોવાથી દિલ્હીનો શહેનશાહ દુર્દશામાં આવી પડયો હોવા છતાં તે લોકોની જૂની મહત્તાનો ઉદ્દીપક હતો. દિલ્હી અત્યારે રાજલક્ષ્મીથી તજાએલી છતાં પોતાનાં જૂનાં ગૌરવથી આદરણીય ગણાતી. જેમ કવીઓ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિની ઉદ્દીપક માનતા, શિલ્પીઓ પોતાની શિલ્પચાતુરીનું વિકાસક્ષેત્ર માનતા, ઇતિહાસકારો પોતાના ગુણનો મહિમા બતાવવાનું સ્થળ માનતા, તેમ હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન તેને આત્મસન્માન અને આત્મગૌરવ દર્શાવનારી ભૂમિ માની સંતોષ પામતા.

સિપાહીઓના બળવા વખતે દિલ્હીમાં જે બનાવો બન્યા, તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં દિલ્હીના શહેનશાહો વિષે થોડી હકીકત જણાવવી જોઇએ. ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમાં લોર્ડ લેક અને વેલેસ્લિએ દિલ્હીના શહેનશાહ શાહઆલમને પ્રબળ પરાક્રમી મરાઠાઓના હાથમાંથી છોડાવ્યો એ વખતે શાહઆલમની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી. તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઇ, આંધળો બની દીનભાવે દહાડા ગુજારતો હતો.[૨] મરાઠાઓના હાથમાંથી છૂટકારો મેળવી વૃદ્ધ

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 156.

૨. લોર્ડ લેકની સાથે વૃદ્ધ શાહઆલમના મેળાપ વિષે સરકારી કાગળોમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે. શાહજહાંએ બનાવેલા સુંદર રાજમહેલમાં વડો સેનાપતિ મોગલ શહેનશાહ સમક્ષ હાજર થયો. શહેનશાહ અતિશય વૃદ્ધ અને આંધળો થઇ ગયો છે. નાના પ્રકારની દુર્ઘટનાને લીધે તેની અવસ્થા બહુ શોચનીય થઇ

શાહનું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું; ખરૂં પરંતુ એ રૂપાંતર થવાથી તે લોકોના અનાદરને પાત્ર થયો નહોતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ કંઇ પણ ભેદ વગર એક સમયે મોગલ સરકારનાં મુખ્ય રાજકાર્યોમાં જોડાયલી હતી, બંને જાતિ કંઇ પણ ભેદ વગર હિંદી લશ્કરની સરદારી ભોગવતી હતી, રાજનૈતિક બાબતોમાં મોગલોને સલાહ આપતી હતી, અને સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રદેશોપર શાસનકર્તાની પદવીએ નિમાઇ, પોતાની શક્તિ અને સત્કાર્યો વડે ગૌરવ મેળવતી હતી. અત્યારે તેઓનાં સંતાનોએ જોયું કે અમારી એ શક્તિ, એ પ્રાધાન્ય, એ મહત્તા, ચાલુ સરકારની રાજનીતિને લીધે નાશ પામી છે. મોગલ સામ્રાજ્યમાં અમારા પૂર્વજો જે મહત્તા મેળવી પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા, તે મહત્તા અંગ્રેજોના અમલમાં મરી પરવારી છે; આથી તેઓ અંગ્રેજો કરતાં હાલના મોગલ શહેનશાહને વધારે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા હતા. તેઓના પૂર્વજો, જેના પૂર્વજોની અભેદ નીતિને લીધે, સુંદર રાજનિતીને લીધે સેનાપતિ, મહેસૂલી ખાતાંના અમલદાર, સુબેદાર વગેરેના ઓદ્ધા મેળવતા, તે વાત તેઓ તેની ચાલુ અધોગતિમાં પણ વિસરી ગયા નહિ. દિલ્હીનો સુંદર રાજમહેલ અત્યારે પણ શોભા ફેલાવી રહ્યો હતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ આ રાજમહેલ જોઇ, વિચાર કરતી કે અમારા પૂર્વજો એક વખત આ રાજમહેલમાં એકઠા મળી શહેનશાહની કૃપાથી અને પોતાની શક્તિ તથા મહત્તાથી પ્રખ્યાતિ મેળવતા, અત્યારે અમારા એ દહાડા તો ગયા-એ આશા અને વિશ્વાસ પણ અત્યારે દૂર-સુદૂર સરી પડે છે. અત્યારે અમે નવીન સરકારની નજરે સત્તા, અધિકાર અને સંપત્તિથી ચ્યુત

ગણાયા છીએ.[1] મોગલ શહેનશાહ અમારા પિતા અથવા અમારા પિતામહો પર જે અનુગ્રહ દર્શાવતા, તે અનુગ્રહ હાલની સરકારના વખતમાં મેળવવો એ મિથ્યા છે. આમ હોવાથી દિલ્હીનો શહેનશાહ દુર્દશામાં આવી પડયો હોવા છતાં તે લોકોની જૂની મહત્તાનો ઉદ્દીપક હતો. દિલ્હી અત્યારે રાજલક્ષ્મીથી તજાએલી છતાં પોતાનાં જૂનાં ગૌરવથી આદરણીય ગણાતી. જેમ કવીઓ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિની ઉદ્દીપક માનતા, શિલ્પીઓ પોતાની શિલ્પચાતુરીનું વિકાસક્ષેત્ર માનતા, ઇતિહાસકારો પોતાના ગુણનો મહિમા બતાવવાનું સ્થળ માનતા, તેમ હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન તેને આત્મસન્માન અને આત્મગૌરવ દર્શાવનારી ભૂમિ માની સંતોષ પામતા.

સિપાહીઓના બળવા વખતે દિલ્હીમાં જે બનાવો બન્યા, તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં દિલ્હીના શહેનશાહો વિષે થોડી હકીકત જણાવવી જોઇએ. ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમાં લોર્ડ લેક અને વેલેસ્લિએ દિલ્હીના શહેનશાહ શાહઆલમને પ્રબળ પરાક્રમી મરાઠાઓના હાથમાંથી છોડાવ્યો એ વખતે શાહઆલમની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી. તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઇ, આંધળો બની દીનભાવે દહાડા ગુજારતો હતો.[2] મરાઠાઓના હાથમાંથી છૂટકારો મેળવી વૃદ્ધ

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 156.

૨. લોર્ડ લેકની સાથે વૃદ્ધ શાહઆલમના મેળાપ વિષે સરકારી કાગળોમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે. શાહજહાંએ બનાવેલા સુંદર રાજમહેલમાં વડો સેનાપતિ મોગલ શહેનશાહ સમક્ષ હાજર થયો. શહેનશાહ અતિશય વૃદ્ધ અને આંધળો થઇ ગયો છે. નાના પ્રકારની દુર્ઘટનાને લીધે તેની અવસ્થા બહુ શોચનીય થઇ

મોગલ શહેનશાહ હવે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી પડયો. મરાઠાઓની છેલ્લી આશા નિર્મૂળ થતાં ફ્રેંચોએ પણ દુર્બળ બની હિંદમાં સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દીધી. સર્વત્ર અંગ્રેજોની શક્તિ ફેલાવા લાગી. અંગ્રેજોએ બહારથી તો વૃદ્ધ શાહઆલમ તરફ કોઇ પણ જાતનો અવિવેક બતાવ્યો નહિ. હિંદનો ગવર્નર જનરલ શાહઆલમને માન આપતો. પરંતુ માન આપવા સાથે કંપનિ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની તક જવા દે તેવી નહોતી તેણે શાહઆલમને મુક્ત કરી, પોતાની સત્તા વધારી, તેનું રાજ્ય કંપનિના તાબામાં ગયું. દિલ્હીની લડાઇમાં મરાઠાઓને હરાવી જ્યારે લોર્ડ લેક શાહઆલમ પાસે ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તે મરાઠાઓ કરતાં વધારે ઉદારતા બતાવી શક્યો નહિ. મરાઠાઓએ શાહઆલમનાં ભરણપોષણ માટે જે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું, તે સાલિયાણાંમાં લોર્ડ લેક જરા પણ વધારો કરી શક્યો નહિ.

કંપનિએ આ પ્રમાણે વૃદ્ધ શાહઆલમને પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા નીચે રાખ્યો. અત્યાર સુધી તે સમગ્ર ભરતખંડના શહેનશાહ તરીકે માન પામતો હતો, હવે તેની મહત્તા ઘટી ગઇ. દિલ્હીનો શહેનશાહ હવે પોતાનાં અને કુટુંબીજનોનાં ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક ૧૦ લાખ રૂપીઆનું સાલિયાણું મેળવવા લાગ્યો, પરાક્રમી તૈમુરવંશનું આ રીતે અધઃપતન થયું. સમગ્ર ભરતખંડનો અદ્વિતીય

પડી છે. પોતાનું પ્રાધાન્ય અને સત્તા નાશ પામેલી હોવાથી નિરાશ થઇ વૃદ્ધ અને અંધ શહેનશાહ મહેલમાં એક સાધારણ ખેટક પર બેઠો હતો. તે વખતે તેની અવસ્થા અતિશય દયા ઉપજાવે તેવી હતી.
Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 3. note.

શહેનશાહ, અપરિસીમ શક્તિનું અદ્વિતીય અવલંબન,' આ પ્રમાણે પોતાની અપાર સત્તા ગુમાવી અંગ્રેજ કંપનિનો ગુલામ બન્યો. આ શોચનીય અવસ્થામાં પણ વૃદ્ધ શાહઆલમે, એક બાબતમાં પોતાની શક્તિ દર્શાવી આપી. મોગલ શહેનશાહોમાંના ઘણાખરા કવિ હતા, તેઓની રસમયી લેખિનીમાંથી કવિત્વ ઝરતું. શાહઆલમ પણ આવી દીન હાલતમાં એ કવિત્વ રસથી વંચિત થયો નહોતો. પાર્થિવ વૈભવ, પાર્થિવ ગૌરવ ગુમાવ્યાથી તેણે હવે અપાર્થિવ વિષયમાં મન પરોવ્યું હતું. દીનતા અને હીનતાનાં દુઃખમાં ડુબ્યા છતાં તેણે ઉંચા વિચારોમાં ગરક થઇ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પૂરેપૂરો વિકાસ કર્યો હતો. વૃદ્ધ શહેનશાહે આવી અવસ્થામાં કહ્યું છે કે, " દુર્દશામાં પ્રબળ વાવાઝોડાંએ મને હરાવ્યો છે. તેણે મારી બધી મહત્તા અનંત વાયુરાશિમાં ફેલાવી દીધી છે, મારૂં રત્નજડિત સિંહાસન ઉડાડી દીધું છે. હું ગાઢ અંધકારની ઊંડી ગુફામાં ડુબી ગયો છું, છતાં એક સમયે પવિત્ર અને સર્વશક્તિમાન ખુદાતાંલાની કૃપાથી ઉજ્વલિત થઇ આ કષ્ટમય, આ અંધકારમય સ્થાનમાંથી બહાર નીકળી શકીશ.[1]" વૃદ્ધ શહેનશાહ આ રીતે પોતાનાં કવિત્વમાં તૃપ્તિ મેળવતો, કરુણરસથી પરિપૂર્ણ ગાથા રચી પોતાનું ચિત્ત આનંદમાં રાખતો અને ઉંચા ભાવોમાં ગુલતાન બની પોતાનું દારિદ્રય દુઃખ, નિરાશા અને વિષાદની કઠોર જ્વાળા, ભૂલી જતો.

શાહઆલમ આવી દુર્દશામાં આવી પડેલો છતાં શહેનશાહ કહેવાતો હતો. તેની આ પદવી અત્યારે પણ અપાર શક્તિનો આધાર હતી, દિલ્હીના શહેનશાહના નામ આગળ અત્યારે પણ લોકો

---

૧ Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 456.

પોતાનું શિર ઝુકાવતા. શાહઆલમ સમ્પત્તિભ્રષ્ટ થયો હતો ખરો; પરંતુ લોકો આગળ તો દિલ્હીના શહેનશાહ તરીકે પુજાતો હતો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે લોર્ડ વેલેસ્લિએ વિચાર કર્યો કે, આ પદભ્રષ્ટ શહેનશાહ જો પોતાના પૂર્વજોના મનોહર રાજમહેલમાં રહે; તેની ચારે તરફ તેના વિશ્વાસુ નોકરની દિવાલ ચાલુ રહે તો એક સમયે તેનો કોઇ ઉત્તરાધિકારી નષ્ટ થએલાં રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. એથી કદાચ ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલી વહોરવી પડે. આવા વિચારથી તેણે શાહઆલમ અને તેના નોકરોને મોંગીરમાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. પરંતુ આ ઠરાવથી વૃદ્ધ શહેનશાહ બહુ દીલગીર થયો. ધીમે ધીમે આ દીલગીરી તેનાં કુટુંબીજનોને ત્રાસ ઉપજાવવા લાગી. દરેક એકી સાથે એવાં તો ભય પામી ગયા ને લોર્ડ વેલેસ્લિને આ હતભાગી શહેનશાહની વધારે હીનદશા કરી તેને વધારે ક્લેશ આપવાની ઇચ્છા તજી દેવી પડી. તેણે એવા વિચારથી શાહઆલમને દિલ્હીના રાજમહેલમાં રહેવા દેવાની સંમતિ આપી કે, ભવિષ્યમાં જ્યારે તેના વારસો પોતાની આગલી જાહોજલાલી વિસરી જઇ, મળતાં સાલિયાણાંમાં અમન ચમન ઉડાવી આળસુની પેઠે સમય ગુમાવશે, ત્યારે તેઓને દિલ્હીમાંથી દૂર ખસેડતાં કંઇ મુશ્કેલી નડશે નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૦૬ના ડીસેમ્બર માસમાં શાહઆલમ જન્નતનશીન થયો. તેનો પુત્ર અકબરશાહ તેનો ઉત્તરાધિકારી થયો. તે અંગ્રેજ કંપનિ પાસેથી પોતાનું સાલિયાણું લેતો અને નક્કી ઠરેલી હદમાં શાહઆલમની માફક પોતાનો અખંડ પ્રતાપ બતાવતો હતો. હિંદના હિંદુઓ અને મુસલમાનો તેને શાહઆલમના ગાદીવારસ તરીકે માન-

પૂર્વક નિહાળતા, મહાન મોગલોના વંશજ તરીકે લોકો તેને હિંદના શહેનશાહ તરીકે અભિનંદન આપતા. હિંદના જુદા જુદા પ્રદેશોના રાજાઓ તેની પાસેથી સનંદ મેળવાતા. એ રાજાઓ તખ્તનશીન થતા ત્યારે અકબરશાહ તેઓને ખિલત આપી પોતાનું સર્વોપરિપણું દર્શાવતો. જ્યારે નવો ગવર્નર જનરલ આ દેશમાં પગ મૂકતો, ત્યારે પણ દિલ્હીનો શહેનશાહ વખતોવખત આ સર્વોપરિપણું દર્શાવનાર ખિલત તેમની તરફ મોકલી આપતો. ઇ. સ. ૧૮૨૭ સુધી કંપનિ તેની મંજૂરી અને તેની સહી સાથેનાં ફરમાન સિવાય કોઈપણ નવો પ્રદેશ કબજે કરી શકતી નહિ.[૧] દિલ્હીનો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ પણ જોડા પહેરી ગર્વપૂર્વક તેની સમક્ષ જવાનુ સાહસ કરતો નહિ. જે કંપનિએ તેના પિતાને સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું, તે કંપનિનો પ્રતિનિધિ જયારે તેની સમક્ષ આવતો ત્યારે ઉંચે સાદે કંઇ પણ વાતચીત કરી શકતો નહિ. કોઇ પણ પ્રકારનો ગર્વ કે મોટાઇ દર્શાવવાનું સાહસ કરી શકતો નહિ. તે કંઇપણ બોલ્યા વગર ઉઘાડે પગે દૂરથી સલામો કરતો કરતો તેની પાસે આવી અદબસર ઉભો રહેતો. રાજમહેલના અંગ્રેજ કપ્તાનને જો શહેનશાહ બોલાવતો, તો તે રાજમહેલનાં આંગણામાં જોડાં પહેરી અગર છતરી લઈ પગ મૂકી શકતો નહિ.[૨] ગુલામી અવસ્થામાં પણ મહા પરાક્રમી તૈમુર વંશનું આવું

૧. Ball, History of the Indian Mutine, Vol I. p. 454.

૨. Russell's Letter, Times August, 20 th. 1858. Comp. Russell, My Diary in India Val. II p. 65. Martin, Indian Fmpire, Vol. II. p. 457.

સન્માન જળવાતું હતું, આવાં ગૌરવથી ઉન્નત બની અકબરશાહ લોકના હૃદયમાં પોતાનું પ્રાધાન્ય ફેલાવતો હતો. અંગ્રેજ કંપનિએ તેને સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું છતાં તે તેનાં રાજકીય સન્માન વિરુદ્ધ હસ્તક્ષેપ કરવાનુ સાહસ કરી શકી નહોતી. અત્યાર સુધી મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા. લોકો સિક્કાદ્વારા મોગલ શહેનશાહની અસાધારણ મહત્તા જોઇ સુખાનુભવ કરતા હતા,

પણ વખતના વહેવા સાથે અંગ્રેજ કંપનિ પોતાની મહત્તા વધારતી ગઇ. મરાઠાઓના પરાજયથી અને ફ્રેંચોની સત્તા પડી ભાગવાથી "અંગ્રેજોનું પ્રાધાન્ય વધી ગયું હતું, જેઓ એક વખતે વેપારની લાભ,હાનિનો વિચાર કરતા હિંદમાં આવ્યા હતા, ખરીદ વેચાણ સિવાય જેઓનો બીજો કંઇ ઉદ્દેશ નહોતો, તેઓએ વખત જતાં હિંદના ઘણા ખરા ભાગમાં પોતાની સત્તા જમાવી. અત્યારે અંગ્રેજો હિંદમાંના પોતાના શત્રુઓ સમક્ષ અજીત બન્યા હતા, બહારના શત્રુઓના હલ્લાનો તેમને ભય નહોતો. આથી હવે તે પોતાની સત્તા બનાવવા તૈયાર થઇ, દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહ પર તેની સૌ પહેલાં નજર પડી. મોગલ શહેનશાહ અત્યાર સુધી પોતાના વંશનું પ્રાધાન્ય જાળવી રહ્યો હતો, તેના નામના સિક્કા પડતા હતા, તેના નામથી સરપાવ અપાતા હતા, તેના નામનાં ફરમાનો બહાર પડતાં હતાં, તેના નામથી નજરાણાં અપાતાં હતાં; મહત્તાના આ બધાં નિદર્શન, અધીનતા સ્વીકારવાની આ બધી પ્રથા અંગ્રેજોથી સહન થઇ નહિ. અંગ્રેજો હવે પહેલી તકે એ રિવાજ બંધ પાડવા તૈયાર થયા. અગાઉ શહેનશાહની મંજુરી સિવાય કં-

પનિ ,કોઇપણ મુલક ખાલસા કરી શકતી નહિ. કોઇપણ નવો મુલક ખાલસા કરતાં બાદશાહનું ફરમાન મેળવવું પડતું. લોર્ડ આમહર્સ્ટે ઇ. સ. ૧૮૨૭માં શહેનશાહનું આ ઉપરીપણું સ્વીકારવાની નાં પડી. તેણે વૃદ્ધ અકબરશાહને ૫ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન વધારી આપી એવું કબુલ કરાવી લીધું કે હવેથી કંપનિ કોઇપણ નવો મુલક જીતે ત્યારે તેને દીલ્હીના શહેનશાહની મંજૂરી અગર ફરમાનની રાહ જોવી પડશે નહિ.[૧] આ પ્રમાણે બીજી અનેક બાબતોમાં કંપનિએ સગવડ મેળવી લીધી. કંપનિ દિલ્હીના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને નજરાણું આપતી, હિંદના જુદા જુદા રાજાઓ પણ આ રિવાજને અનુસરતા, કંપનિ એ રિવાજમાં કંઇપણ ફેરફાર કરવાનું સાહસ કરતી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૨૨માં કંપનિ આ રિવાજ વિરુદ્ધ પડી અને પોતાની સ્વતંત્રતા દર્શાવવા તૈયાર થઇ. ઇ. સ. ૧૮૨૨માં કંપનિના વડા સેનાપતિનું નજરાણું બંધ કરવાસાં આવ્યું. દિલ્હીનો રેસિડેન્ટ કંપનિના પ્રતિનિધિ તરીકે જે નજરાણું આપતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૭-માં બંધ કરવામા આવ્યું. અંગ્રેજ કંપનિની આ સ્વતંત્ર ગતિ કોઇ અટકાવા શક્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજ ઓફિસરોનાં નજરાણાં બંધ થયાં. ત્યારબાદ શહેનશાહ બાનુને જે નજરાણું આપવામાં આવતું તે પણ બંધ થયું, આ અધીનતા સ્વીકારવાને બદલે કંપનિ શહેનશાહને વાર્ષિક દશ હજાર રૂપીઆ આપવા લાગી. પરંતુ આટલેથીજ તેનાં પ્રાધાન્યની દુર્ગતિ અટકી નહિ. કંપનિ બીજી અનેક રીતે તેનું અપમાન કરવા લાગી. શહેનશાહ દિલ્હીની બહાર જઇ શકતો નહિ. દિલ્હીના રાજકુમારોને માટે સન્માન સૂચક તોપોના બાર થતા

---

૧ Ball, Indian Uniting, Vol. I. P. 454.

નહિ. રાજકુમારિને દીલ્હીથી બહાર કોઇપણ જગાએ રાજકીય સન્માન મળતું નહિં.[1] આ પ્રમાણે મહાન અકબરના વંશજો પ્રત્યે સરકાર અસન્માન દર્શાવવા લાગી. દિલ્હીનો શહેનશાહ અને તેના વારસો સત્તાનાં દરેક ચિહ્નો ગુમાવી કેદીની માફક દિલ્હીના રાજમહેલમાં રહેવા લાગ્યા. કંપનિ દિલ્હીશ્વરનાં સન્માનસૂચક ચિહ્નો એક પછી એક લૂટવા લાગી. દિલ્હીશ્વર વૃદ્ધ અકબરશાહ અને તેના પરિજનો તીવ્ર યાતના રૂપી આગથી દગ્ધ થવા લાગ્યા. છેવટે દિલ્હીનાં રાજલક્ષણનું મુખ્ય અંગ ગયું. જે સિક્કા દિલ્હીશ્વરના પ્રભાવને ચોતરફ ફેલાવતા હતા, તે સિક્કા ફરતા બંધ થયા. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં દિલ્હીશ્વરના નામના સિક્કાને બદલે હિંદમાં કંપનિના સિક્કા ફરવા લાગ્યા.[2] દિલ્હીના મોગલવંશનો મુખી સર્વ રાજ ચિહ્નોથી વિચ્યુત થઇ સાધારણ માણસની પેઠે કંપનિનું સાલિયાણું ભોગવવા લાગ્યો. જેના પૂર્વજોએ એક વખતે કંપનીના વેપારીઓને હિંદમાં આશ્રય આપ્યો હતો. જેના પૂર્વજોની સજ્જનતા વડે કંપનિને બંગાળામાં વેપાર ચલાવવાની સગવડ મળી હતી અને જેના પિતાએ કંપનીને બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની આપી હતી, તે મહાન મોગલનો વંશજ અત્યારે તે વેપારી કંપનિની કૃતઘ્નતાને લીધે આવી રીતે સત્તા વિનાનો, મહત્વ વિનાનો અને ચિહ્ન વિનાનો થઈ દિલ્હીના આલીશાન રાજ મહેલમાં એકાંત વાસ ભોગવવા લાગ્યો.

---

૧. Russell's Setter, Times, August, 20th. 1858. Comp. Diary in India, Vol. II. p. 63-64. Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 459.

૨. Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 9. note.

કંપનિએ ત્રીશ વર્ષ દરમ્યાન મહાન અકબરના વંશની આવી, દુર્દશા કરી નાખી. કંપનિએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અને પોતાની મહત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે આમ કર્યું હતું ખરૂં, પણ દિલ્હીના રાજવંશની અને લોકોની યાદદાસ્તમાં જે ચિત્ર વિરાજતું હતું, તે ભૂસી નાખવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. હજુ દિલ્હીનો રાજમહેલ લોકો સમક્ષ પોતાની અપૂર્વ સત્તા દર્શાવી રહ્યો હતો. જે સ્થળે શાહજહાંએ પોતાનું જગત-વિખ્યાત મયુરાસન સ્થાપન કર્યું હતું, ઔરંગજેબે 'જગત જ્યી' ની પદવી ધારણ કરી પોતાની સત્તા અચળ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તે સ્થળ અત્યાર સુધી લોકોનાં મન પર પોતાના ભૂતકાળની મહત્તા જાગૃત કરી રહ્યું હતું. કંપનિ પોતાની મહત્તા દૃઢ કરવા ખાતર એ મહત્તાનો નાશ કરવા જેમ જેમ કઠોરતા દાખવતી ગઇ, તેમ તેમ લોકોની યાદદાસ્તમાં એ પુરાતન પ્રસંગ નવીનતા ધારણ કરી જાગૃત થવા લાગ્યો. લોકો નિસાસા નાખી સમગ્ર ભારતના અદ્વિતીય અધીશ્વરનું શોચનીય પરિણામ નીરખવા લાગ્યા, અકબર અને શાહજહાંનો સમૃદ્ધ સમય યાદ લાવી દિલગીરી દર્શાવવા લાગ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે ૮૨ વર્ષની ઉમરે અકબરશાહ મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર અબુલ મુજફ્ફર સુરાજુદ્દીન મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાદશાહની પદવી ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. તે ઇતિહાસમાં સર્વત્ર બહાદુરશાહનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. બહાદુરશાહ ધીરજવાળો, શાંત, કવિતપ્રિય અને જાતે કવિત્વશક્તિસંપન્ન હતો. તેણે સાલિયાણું વધારવા માટે કંપનિ સરકારને ખાસ પ્રાર્થના કરી. આ પ્રાર્થના બહાદુરશાહ માટે કંઇ

નવીન નહોતી. કંપનિએ જે સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું તેમાંથી બધા આશ્રિતોનું ખર્ચ ચાલતું ન હોવાથી અકબરશાહે એ સાલિયાણું વધરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં વિલાયતમાં ડિરેક્ટરોની બોર્ડ સમક્ષ પોતાનો મુકદ્દમો રજુ કરવા એક દૂત મોકલ્યો હતો ડિરેક્ટરોની બોર્ડે એવો ઠરાવ કર્યો કે " જો દીલ્હીનો શહેનશાહ અમારા પરની બધી સત્તા છોડી દે તો અમે તેને વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવા તૈયાર છીએ. " પરંતુ અકબરશાહે એ ઠરાવ સ્વીકાર્યો નહિ. પોતાના જે કંઇ અધિકાર બાકી રહ્યા હતા, તે વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ માટે છોડી દેવાની તેની મરજી નહોતી. તેણે એવું કહી પોતાના પક્ષનો બચાવ કર્યો કે ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપની સાથે અમારે જે સંધિ થઇ છે. તે મુજબ 'કંપનિ અમારૂં તથા અમારા પરિજનોનું ભરણ પોષણ કરવા માટે જરૂર જેટલું સાલિયાણું આપવા ધર્મપૂર્વક બંધાયલી છે.' પરંતુ તેની એ દલીલોનું પરિણામ કંઇ આવ્યું નહિ. હવે બહાદુરશાહે ડિરેક્ટરો સમક્ષ પાછી એજ પ્રાર્થના કરી. તેના પિતાએ જે દલીલો કરી હતી. તેજ દલીલો રજુ કરી તેણે જણાવ્યું કે, કંપનિ જે સાલિયાણું આપે છે, તે અમારા ગુજરાન માટે પુરતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૩૦માં જ્યારે કંપનિ દીલ્હીશ્વરના બધાઅધિકારો નષ્ટ કરવા માટે ત્રણ લાખ રૂપીઆનું વધારે સાલિયાણું આપવા તૈયાર થઇ, ત્યારે તેણે કબુલ કર્યું હતું કે અત્યારે દિલ્હીના શહેનશાહને જે સાલિયાણું આપવામાં આવે છે, તે જુજ છે. દિલ્હીનો રાજવંશ વિશાળ છે માટે બધાનાં ભરણપોષણ માટે દેવું કરવું પડે છે, અને બધા ધીમે ધીમે ગરિબાઇની પરાકાષ્ટા ભોગવે છે.[1] કંપનિ મ્હોડેથી આવી

---

1. Martin, Indian Empire, Vol. II P. 459.

રીતે સૌજન્ય દર્શાવતી હતી, પણ કાર્ય વખતે એ સૌજન્ય જાળવી શકતી નહોતી. દિલ્હીશ્વરના હાથમાં તે વખતે જે નામની સત્તા હતી. તેથી પણ તેને અગવડ જણાતી હતી. જે નિશ્ચલ દીવાની જ્યોત હોલવા આવી હતી, તેને ઘોર અંધકારમાં ફેરવી નાખવા માટે કંપનિએ નિશ્ચય કર્યો હતો. માટે તે દિલ્હીશ્વરના નામના અધિકારો લઇ લેવાનો ઠરાવ કરી પોતાની અદેખાઇ દર્શાવવા સંકોચ પામી નહોતી. બહાદુરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધારવા માટે જે અરજી કરી, તે અરજી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે પ્રજાના પૈસાનો અપવ્યય થશે એમ માની સ્વીકારવાની નામરજી દર્શાવી. એ સમયે લોર્ડ ઓકલેંડ હિંદનો ગવર્નર જનરલ હતો. બહાદુરશાહની અરજી તેની પાસે રજૂ થઇ. તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, જો બહાદુરશાહ ડિરેક્ટરની બોર્ડનો ઠરાવ સ્વીકારે તો તેમનું સાલિયાણું વધારવાને સરકાર તૈયાર છે. પરંતુ બહાદુરશાહ પણ પોતાના પિતાની માફક તેજસ્વી હતો; તેથી તેણે પોતાની મહત્તાને ભોગે વર્ષાસન વધરાવવાની ના પાડી. જ્યારે ગવર્નર જનરલે તેની પ્રાર્થના નામંજૂર કરી, ત્યારે તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા એક વિશ્વાસુ માણસને વિલાયત મોકલાવી ઇચ્છા દર્શાવી.

અગાઉ કહ્યું છે કે અકબરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધરાવવા માટે વિલાયતમાં એક દૂત મોકલ્યો હતો. તે દૂત તે બંગાળાના મહાપુરુષ રાજા રામમોહનરાય હતા. અકબરશાહે તેમને 'રાજાની' પદવી આપી ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા. પરંતુ એ રાજકીય સન્માન ન મળ્યું હોત તો પણ એ પ્રસિદ્ધ દૂતનું અપમાન થાય તેમ નહોતું. રામમોહનરાય અસાધારણ ગુણોવાળા મહાપુરુષ હતા. આજસુધી તેમનું નામ દુનિયાના કેળવાએલા વર્ગમાં જાહેર છે. રાજા રામ-

મોહનરાયે ઇંગ્લાંડ જઇ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાને જોરે બધાને ચમકાવી મૂકયા, પરંતુ જે કર્તવ્યની જવાબદારી તેમનાપર મૂકવામાં આવી હતી તે ડિરેકટરોની સભાની જક આગળ પાર ન પડી. અનુભવી દૂતે ડિરેકટરો સમક્ષ મોગલ શહેનશાહનું સાલિયાણું વધારવા માટે અરજી રજૂ કરી. નાના પ્રકારની દલીલો વડે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ ડિરેકટરોએ તેમની કોઇ પણ દલીલપર લક્ષ ન આપ્યું. રાજા રામમોહનરાયનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડયો. કંપનિની કઠોરતા તથા સ્વાર્થપરાયણતાને લીધે વૃદ્ધ મોગલ શહેનશાહની છેલ્લી આશા ફળિભુત ન થઇ. બહાદુરશાહે જાણ્યું કે મારા પિતાનો ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, ત્યારે તે એક અંગ્રેજ દ્વારા પોતાનો મુકદમો રજૂ કરવા તૈયાર થયો. તેને આશા હતી કે વિલાયતના રાજપુરુષો જરૂર મારી અરજી લક્ષમાં લેશે, મને ન્યાય આપશે. એવી આશાથી તેણે એક પ્રસિદ્ધ ભાષણ કરનાર અને લાગણીવાળા અંગ્રેજની મદદ માગી.

જયોર્જ ટોમસન નામનો એક અંગ્રેજ એ વખતે પોતાનાં ઉત્તેજક ભાષણો વડે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે દુઃખી માણસોના લાભો સાચવવા એવા તો પ્રયત્નો કરતો કે તેથી ઘણા માણસો તેના પક્ષપાતી બની ગયા હતા. જયોર્જ ટોમસન હિંદમાં આવ્યો એટલે બહાદુરશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા મદદ આપવાનું કહ્યું. તેને ઘણી ફરિયાદો કરવાની હતી. અગાઉ કંપનિના અમલદારો નજરાણું આપતા. લોર્ડ એલેન્બરોના હુકમથી એ નજરાણાં બંધ થયાં.[1] ત્યારબાદ સરકારે તેનું સાલિ-

૧. લોર્ડ એલેન્બરોના સેક્રેટરીઓએ એક વખતે તેને જણાવ્યા

ચાણું, વધારવાની ના પાડી હતી. તે પોતાનું ગૌરવ નષ્ટ કરવા તૈયાર નહોતો; તેથી તે પોતાના જૂના હકો છોડી દઈ સરકારે સ્વીકારેલા વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ લેવા તૈયાર નહોતો. અત્યારે તે

સિવાય દિલ્હીશ્વર બહાદુરશાહને નજરાણું આપ્યું હતું. આ બાબત જ્યારે ગવર્નર જનરલની જાણમાં આવી, ત્યારે તે અતિશય નવાઈ પામ્યો અને તેણે આ નજરાણું આપવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. એ સેક્રેટરીઓમાંના એક સેક્રેટરી વિલિયમ એડવર્ડસ સાહેબે એ નજરાણું આપવાની હકીકત આ પ્રમાણે દર્શાવી છે. "ગવર્નર જનરલ દિલ્હીમાં આવે એટલે સરકાર તરફથી કેટલાક અમલદારો શહેનશાહ પાસે જઈ શારીરિક કુશળતાના સમાચાર પૂછતા. એ વખતે તેઓમાંના દરેકને નજરાણા તરીકે અમુક મહોરો આપવી પડતી. બ્રિટિશ સરકાર ઉપર મોગલ શહેનશાહનું ઉપરિપણું છે, અને હિંદમાં સરકાર જે કંઈ અધિકાર ભોગવે છે, તે શહેનશાહના ખંડિઆ રાજા તરીકે ભોગવે છે. તે વાત આ નજરાણાંથી સ્વીકારવામાં આવતી. આ રિવાજ ઘણા જુના વખતથી ચાલ્યો આવતો હતો. તેના વિરુદ્ધ કંઈ વાંધો ઉઠયો નહોતો. તેથી ગવર્નર જનરલને ન જણાવતાં હું, ટોમસન સાહેબ અને કર્નલ બ્રાઉન્ટ હાથી પર ચઢી દિલ્હીના રંગમહેલ તરફ રવાના થયા. અમારા દરેકના હાથમાં એકેક રેશમી બેગ હતી. શહેનશાહને નજરાણું આપવા ખાતર અમે એ બેગ મહોરથી ભરી લીધી હતી. અમારે જોડા કાઢવાની જરૂર પડી હતી, કારણ કે, હિંદમાં એવો નિયમ છે કે તાબેદાર અમલદારે પોતાના ઉપરી પાસે જાય તો જોડા ઉતારી પછી ઉપરી આગળ જવું જોઈએ.

સ્વ. ગ્રં. ૩૨

જે કંઇ હક ભોગવતો હતો, તે ચાલુ રાખી ડિરેક્ટર સભા સાલિયાણું વધારી આપે, એવી સગવડ કરાવી દેવા માટે તેણે જ્યોર્જ ટોમસનને ખાસ વિનંતી કરી. પરંતુ કંપનિએ અગાઉથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે

આ સમયે અમે અમારા જોડા કાશ્મીરી કાપડના ટુકડા વડે ઢાંકી શહેનશાહ આગળ હાજર થવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. અમે એ રીતે ધીરે ધીરે 'દિવાને ખાસ' માં આવી પહોંચ્યા. શહેનશાહ સિંહાસનપર બેઠા હતા. તેની ઉમર ૭૦ વર્ષથી વધારે હોય તેમ જણાયું. ઉમર વધુ હોવાથી તેઓ દુર્બળ અને પાતળા જણાતા હતા. અમે સિંહાસન પાસે હાજર થઇ, માનપૂર્વક સલામ કરી, પછી અમારા હાથમાં જે મહોરથી ભરેલી કોથળીઓ હતી, તે એક પછી એક અર્પણ કર્યા બાદ અમે અતિશય વિનયપૂર્વક શહેનશાહના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જે શહેનશાહોએ એક વખતે આ વિશાળ દેશપર એક છત્રે સત્તા ચલાવી હતી, તે શહેનશાહોના વંશજ પાસે હાજર થઇ, અમે જ્યારે નજરાણું ધર્યું ત્યારે અમારા મનમાં એકી સાથે ભક્તિ અને ભયનો આવિર્ભાવ થયો. તૈમુર વંશના શહેનશાહ આગળ આ છેલ્લીવાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નજરાણું ધરાવવામાં આવ્યું. શહેનશાહે નજરાણું સ્વીકારી અમને ખિલત આપવાનો હુકમ કર્યો. હુકમ મુજબ અમને સરપાવ આપવામાં આવ્યો. અમે સરપાવ ધારણ કર્યો. મોગલાઇ પાઘડી અમારા માથાપર મૂકવામાં આવી. અમે બધા શહેનશાહને નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી પાછા ફર્યા. રાજમહેલ બહાર આવી અમે પાછા હાથી પર બેઠા. શહેનશાહે આપેલો રમુજી પોશાક ધારણ કરવાથી અમારી અવસ્થા ફરી ગઇ. અમારા મનમાં જે ગંભીરતા અને સન્માનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો

જો અમારો ઠરાવ દીલ્હીશ્વર ન સ્વીકારે તો તેને વધારે સાલિયાણું આપવું નહિ. આથી જ્યોર્જ ટોમસન આ બાબતમાં રાજા, રામમોહનરાય કરતાં વિશેષ કંઇ કરી શક્યો નહિ. ડિરેક્ટરની સભાએ આ બાબતમાં પોતાના નિશ્ચય ફેરવવાની ના પાડી. તેઓએ સ્પષ્ટ

હતો, તે દૂર થઇ ગયો, મેં હોદ્દાપરથી જ એ રમુજી પોશાકને તિલાંજલી આપી. હું ઉતાવળે ડગલે ગવર્નર જનરલના તંબુ પર આવી પહોંચ્યો. × × મારા બે સોબતીઓ કેવા ભપકાથી આવે છે, તે જોવા માટે મેં લોર્ડ ઓક્લેન્ડને ખાસ વિનંતિ કરી. મારા બંને સાથીઓ જ્યારે એ વેશમાં હાથી પર હતા, ત્યારે પાગલ જેવા જણાતા હતા. ગવર્નર જનરલે આ બનાવ વિષે હકીકત જાણવા માગી તેથી મેં બધી વાત માંડીને કહી. તેઓ અતિશય નવાઇ પામ્યા, પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ માનવા લાગ્યા. આ વખતે મને સ્પષ્ટ જણાયું કે કામ બહુ ગેરવાજબી થયું છે. આથી તો પૂર્વના વિચારો મુજબ હિંદસામ્રાજ્યની મહારાણી વિક્ટોરીઆની દિલ્હીના શહેનશાહ આગળ તાબેદારી કબુલ કરવા જેવું ગણાય.

ગવર્નર જનરલે તરત જ આ નજરાણાનો રિવાજ બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને છેલ્લાં દશ વર્ષ દરમ્યાન દિલ્હીના શહેનશાહને આ રીતે કેટલા રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે, તેનો હિસાબ પોતાની આગળ રજૂ કરવાનું મને જણાવ્યું. કારણ કે એ રૂપીઆની સરાસરી કાઢી તેટલી રકમ સાલિયાણાની રકમમાં ઉમેરવાની તેમની મરજી હતી.—William Edwards, Reminiscences of a Bengal Civilian, Comp. Kaye Sepoy War, Vol. II. Appendix. p. 661-663.

શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, “ આ ઠરાવ (દિલ્હીશ્વર પોતાના બધા હક્ક છોડી દે તો તેને વધુ સાલિયાણું આપવાનો) ફેરવવો એ અમારે માટે અશક્ય છે.' મોગલ શહેનશાહ આ ઠરાવ સ્વીકારવામાં આનાકાની કરે છે, તે પરથી જણાય છે કે અમે તેના પર ઉપકાર ચઢાવવા ખાતર જે પૈસા આપવા ઇચ્છીએ છીએ, તે સ્વીકારવાની તેની મરજી નથી.[૧] ” ડિરેક્ટરોએ શા વિચારથી આ ઉપકાર ચઢાવવા માગ્યો હતો? એક અધ:પતિત બાદશાહની શોચનીય સ્થિતિથી દીલગીર થઇને કે પોતાની સ્વભાવ સિદ્ધ સુજનતા દર્શાવવા ખાતર? દયા અને પરોપકારે શું કંઇપણ બદલાની આશા વિના તેઓને પૈસા આપવાની ફરજ પાડી હતી? ગરિબાઇના કઠોર દુ:ખથી જેની હૃદયગ્રંથી કપાઇ જાય છે, દુ:ખના અનંતસાગરમાં જે ડુબકાં મારે છે, તેના ઉદ્ધાર માટે શું તેઓએ પોતાના હાથ લાંબો કર્યો હતો? લાગણીવાળા દયાળુ માણસો અહીં ગંભીરપણે બોલી ઉઠશે કે “ ના ” ડિરેક્ટરો કંઇ પરોપકાર કરવા માગતા નહોતા, દયા કે સૌજન્ય ખાતર વર્ષાસન વધારવા માગતા નહોતા. તેઓ સ્વાર્થ સાધવા માટે એ વધારાનું વર્ષાસન આપવા તૈયાર થયા હતા. જે પ્રાધાન્ય અને સત્તા એક વખતે અફગાનિસ્તાનના ડુંગરાળ પ્રદેશથી અતિ દૂર ફેલાયલા હિંદના દક્ષિણ છેડા સુધી ફેલાયલી હતી, જે પ્રાધાન્ય અને શક્તિવડે અકબર અને શાહજહાં સમગ્ર ભારતના એકછત્ર સમ્રાટ તરીકે પુજાતા હતા. તે પ્રાધાન્ય અને સત્તાની જે ક્ષીણ છાયા

---

૧ Letter of the Court of Directors, Feb. II. 1846. Comp. Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 12. note.

મોજુદ હતી, તે ક્ષીણ છાયાનું ઉચ્છેદન કરવા ડિરેક્ટરો અત્યારે તત્પર થયા હતા. તે સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટેજ તેઓ વર્ષાસન વધારવા તૈયાર થયા હતા. આ કંઇ ઉપકાર નહોતો, પણ ભયંકર અકૃતજ્ઞતા હતી; દયા નહોતી પણ ભયંકર વિશ્વાસઘાત હતો. વેપારી કંપનિએ વેપાર કરવા આવી જેના પૂર્વજોનો આશ્રય લીધો હતો. જેના પૂર્વજોના અનુગ્રહથી હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અત્યારે તેના વંશજો પાસેથી–તેની દુર્દશાના સમયમાં થોડા રૂપીઆ આપવાનો લોભ દર્શાવી જે કંઈ સત્તા હતી તે બધી છિનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને આ પ્રમાણે રૂપીઆ આપવાનું ઉદાહરણ બતાવી જગત સમક્ષ પોતાના પરોપકારની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી.

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે (સર જૉન કે) આ પ્રસંગે લખ્યું છે કે, "વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો દીલ્હીશ્વરનું સાલિયાણું વધારવાનાં યોગ્ય કારણો મોજુદ નહોતાં. ઉદારતાથી વિચાર કરીએ તો માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ જણાય છે, ગમે તેવડું મોટું કુટુંબ હોય તો પણ માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ છે. દિલ્હીના નામના બાદશાહને તેથી વધારે સાલિયાણું આપવું એ પૈસાનો દુરુપયોગ ગણાય."[1] પરંતુ કે સાહેબ જે સાલિયાણાને પુરતું માને છે, તેજ સાલિયાણું એક બીજા અંગ્રેજને થોડું જણાય છે. તેણે એ વાત

---

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 12. કે સાહેબ કહે છે કે "આ એક લાખ રૂપીઆ સિવાય મોગલ પાદશાહને પોતાની જમીનનું મહેસૂલ અને મકાનભાડું મળતું. તેથી પણ ઘણી આવક થતી." (Sepoy War, Vol. II. p. 12, note.) પરંતુ સંખ્યાબંધ પરિવારને લીધે એ આવક પણ તેને પૂરતી થઇ પડતી નહિ.

સાબીત કરી બતાવી છે. એક દયાળુ માણસે દિલગીરીપૂર્વક લખ્યું છે કે, "દિલ્હીના રાજમહેલમાં ૫,૦૦૦ માણસો રહેતાં હતાં. તેમાંના ૩,૦૦૦ તૈમુરવંશના હતા, અર્થાત્ દીલ્હીશ્વરના કુટુંબી હતા.[૧] દીલ્હીશ્વર પોતાના અસંખ્ય કુટુંબીઓનાં ભરણપોષણ માટે હંમેશાં વ્યાકૂલ રહેતો. રાજવંશીઓ હંમેશાં "હજુ વધારે જોઇએ, હજુ વધારે જોઇએ" એવા પોકારો કર્યા કરતા. તેઓ એવા ગરીબ બની ગયા હતા કે તેમાંના ઘણાખરા માટે ભરણપોષણનાં સાધનો નહોતાં. તેઓનાં ભરણપોષણ માટે જે રકમ નક્કી કરવામાં આવી હતી, તેના પરિમાણ કરતાં તેઓની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી."[૨] આ ચિત્રમાં પરાક્રમી તૈમુરવંશના માણસોની શોચનીય અવસ્થા બરાબર દર્શાવવામાં આવી છે. આ વર્ણન ઉંડી વેદના દર્શાવે છે. જેઓનું વિશાળ રાજ્ય તાબે કરી કંપનિ જગતમાં ધનસંપત્તિના મહિમાવડે પ્રખ્યાત થઇ હતી, તેઓ જ એક સમયે કંપનિના અધિકાર તળે ગરિબાઇનું અપાર દુઃખ ભોગવતા હતા. દિલ્હીશ્વરને જે સાલિયાણું આપવામાં આવતું હતું, તે જો પુરતું હોત તો તૈમુરવંશીઓની દશા આવી શોચનીય કદી થઇ પડત નહિ, તેઓ ખોરાક વિના જીવતા છતાં મુઆ જેવા થઇ આવી રીતે અપાર કષ્ટ કદી ભોગવતા ન હોત.

---

૧ બોલ સાહેબે લખ્યું છે કે કુટુંબીઓ અને નોકરો મળી દિલ્હીશ્વરના રાજમહેલમાં ૧૨૦૦૦ માણસો રહેતાં. Ball, Indian Mutiny, Vol. I. p. 454.

૨ Russéll's Letter, Times. August 20th. 1858. Comp. Indian Empire Vol. II. p. 458. Russell, Diary, Vol. II. p. 57.

બહાદુરશાહ એક પરમ સુંદરી ભરજુવાન યુવતી સાથે પરણ્યો હતો. એ બેગમનું નામ જિન્નતમહાલ હતું. સૌન્દર્યના ગર્વ સાથે જિન્નતમહાલમાં સાહસ, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન પણ હતું; અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને સાહસનાં, વખાણ કરતાં અટક્યા નથી.[૧] જિન્નતમહાલને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ રાજકુમાર ઇતિહાસમાં જુવાનબખ્ત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. બહાદુરશાહ વૃદ્ધાવસ્થામાં એ પુત્રરત્નને મેળવી બહુ આનંદ પામ્યો હતો, તે તેને આદરમાનપૂર્વક ઉછેરતો હતો. જુવાનબખ્ત ધીમે ધીમે વૃદ્ધ-પિતાને એટલો બધો વહાલો થઇ પડ્યો કે, બહાદુરશાહ બીજા રાજકુમારોને બદલે તેનેજ દિલ્હીનાં રત્નજડિત સિંહાસન પર બેસાડવાની ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યો. આ તરફ જિન્નતમહાલ પોતાની શક્તિ, કાર્યકુશલતા, તેજસ્વિતા અને સૌંદર્યમાહાત્મ્યને લીધે વૃદ્ધ બાદશાહ પર આધિપત્ય ભોગવતી હતી. બાદશાહ તેના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ કંઇ કાર્ય કરતો નહિ, અથવા તેના કહ્યા સિવાય એક ડગલું પણ આગળ વધતો નહિ. જિન્નતમહાલ પોતાના પુત્રને દિલ્હીનાં સિંહાસન પર બેસાડવા માટે બહાદુરશાહને બહુ વિનવતી હતી. પ્રિયતમા પત્નીના આવા આગ્રહથી બહાદુરશાહે આ બાબતનો દૃઢ નિશ્ચય કરી દીધો. બહાદુરશાહ અને જિન્નતમહાલ બંનેએ એકમતે પોતાના પ્રિયતમ પુત્ર જુવાનબખ્તનો પક્ષ લીધો આથી મોગલવંશની ગાદી માટે વાંધો પડ્યો.

આ વાંધાની વાત ટુંકાણમાં જણાવવી જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં પાટવી શાહજાદો દારાબખ્ત મરણ પામ્યો. એ વખતે બહા-

૧. Narich, Indian Empire, Vol. II. p. 433.

દુરશાહને ૭૦ થી વધુ વર્ષ થયાં હતાં. હવે તેની જિંદગીનાં થોડાં વર્ષો બાકી રહ્યાં હતાં. તેથી ગવર્નર જનરલ તેના ગાદીવારસનો નિર્ણય કરવા તત્પર થયો. એ વખતે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝી ગવર્નર જનરલની પદવી પર હતો. તેને દિલ્હીનાં આ પદભ્રષ્ટ રાજવંશનું ગૌરવ જાળવવાની પરવા નહોતી. અગાઉ આ રાજવંશ તરફ જે માન દર્શાવવામાં આવતું, તેથી તે બહુ ગુસ્સે થતો હતો. બહાદુરશાહનાં મરણ બાદ મોગલ શહેનશાહના બધા હકો છિનવી લેવાનો તેનો વિચાર હતો. અગાઉ એકવાર એ હકો છિનવી લેવાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો, પણ તે વખતે ડિરેકટરની બોર્ડે "એ બાબતમાં સાહસ કરવા જેવું નથી એવું કહી એ પ્રશ્ન જતો કર્યો હતો. ૧ ડિરેકટરોએ આ બાબતમાં બધી હકીકત જાણવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો. આથી ગવર્નર જનરલ એ વખતે તો દિલ્હીના વારસ બાબત કંઇ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ. કુમાર ફકિરુદ્દિન નામનો એક રાજકુમાર ત્રીશેક વર્ષની ઉમરનો હતો, તેને ગાદી મળે એવો સંભવ હતો. એ રાજકુમાર અંગ્રેજોને પ્રિય હતો, અંગ્રેજી જાતિ સાથે ભળી જતો હતો; આથી બહાદુર-

---

૧ ઇ. સ. ૧૮૪૪ ના ઑગસ્ટની ૧ લી તારીખે ડિરેકટરોની બોર્ડે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, "ગવર્નર જનરલે દિલ્હામાંના પોતાના એજન્ટને એવો હુકમ આપ્યો છે કે દિલ્હીશ્વરનાં મરણબાદ અમારા હુકમ વગર મરહુમ પાદશાહના ઉત્તરાધિકારીને પાદશાહની પદવી આપવી નહિ. આ હુકમથી જો પાદશાહની પદવી કાઢી નાખવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હોય, તો અમે એ બાબતમાં બધી દલીલોનો વિચાર કર્યા વિના અનુમોદન આપી શકતા નથી."—Kaye, Sepoy war, Val. II. P. 14. note.

શાહનાં મરણ બાદ એ શાહજાદાને ગાદી આપવાથી ડેલ્હાઉઝીની વાસના પૂર્ણ થાય તેમ હતું.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પોતાની કેટલીક અગવડો દૂર કરવા માટે આવો બંદોબસ્ત કરવા તૈયાર થયો હતો. એ અડચણોમાં બે અડચણો તેના મત મુજબ મુખ્ય જણાતી હતી. તેમાંની એક એ હતી કે "દિલ્હીનો શહેનશાહ હજુ કંઇક પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો, તે પ્રાધાન્ય અંગ્રેજોની આંખમાં ખૂંચતું હતું. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પોતાનાં સર્વોપરિપણા ખાતર એ પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવા માગતો નહોતો. દિલ્હીશ્વરની આગળ કોઇ પણ બાબતમાં હીનતા સ્વીકારવી, તે તેને બહુ અપમાનકારક જણાતું હતું. ગમે તે પ્રકારે કંપનિ બહાદુરનું સર્વોપરિપણું ટકાવી રાખવું એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે, "હિંદના રાજાઓ અગાઉ ગમે તેટલા મોટા ગણાતા હોય, પણ અત્યારે તેઓ રાજકીય સન્માન ગુમાવી બેઠા છે, અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર ચક્રવર્તીપદે સ્થપાઇ છે. દિલ્હીશ્વરના પૂર્વજોએ જે સત્તાના માહાત્મથી પોતાની સરસાઇ જાળવી રાખી હતી, તે સરસાઇના અધિકારી હવે આપણે થયા છીએ; માટે હવે દિલ્હીના નામના શહેનશાહને આપણો હરિફ બનાવવાની કંઇ જરૂર નથી.[૧] " અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે ડેલ્હાઉઝી હિંદી લોકોનાં હૃદય વાંચી શક્યો નહોતો. હિંદના જૂના રાજકર્ત્તા તરફ તેને જરા પણ સદ્ભાવ નહોતો. હિંદીઓ પોતાના જૂના રાજકર્ત્તાના વંશજો તરફ કેવાં સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેના સમજવામાં આવ્યું

૧. Minute, February 10, 1849. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 16.

નહોતું.[1] આ રીતે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી હિંદને હિંદી નજરે જોતો નહિ. દિલ્હીનો સમ્રાટ નામનો છતાં, શોચનીય દશામાં આવી પડેલો છતાં, પ્રજા તેના તરફ કયી દૃષ્ટિથી જોતી તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી છતી આંખે જોઈ શકયો નહિ. પરિવર્ત્તનશીળ સમયને લીધે જો કે એ રાજવંશની પુરાતન મહત્તા લુપ્ત થઇ હતી, છતાં પ્રજાની યાદદાસ્તમાં તો તેની જુની મહત્તા જાગૃત હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો એજ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડયો હતો; માટે તેણે લોકોના વિચારો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર જોઇ નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું ચક્રવર્ત્તીપણું ચાલુ રાખવા માટે તે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની રાજકીય પદવી વિરુદ્ધ થયો. બહાદુરશાહનાં મરણ બાદ તેના વારસને એ રાજકીય સન્માન આપવું એ તેને રાજનીતિ વિરુદ્ધ, નકામુ અને અપમાનજનક જણાયું.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીને બીજી અડચણ એ નડતી કે દિલ્હીનો શહેનશાહ રાજમહેલમાં રહેતો હોવાથી એ રાજમહેલનો ઉપયોગ કિલ્લા તરીકે થઈ શકતો નહિ. રાજમહેલમાં તૈમુર વંશનાં અસંખ્ય માણસો રહેતાં હતાં, તે રાજમહેલ ઉત્તર હિંદના મુખ્ય કિલ્લાઓમાંનો એક ગણાતો હતો. આવો સુંદર કિલ્લો બીજાના હાથમાં રાખવો

૧. આ પુસ્તકના પૂર્વાર્દ્ધમાં ડેલ્હાઉઝીની રાજનીતિ પર ચર્ચા કરતાં આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે. માટે એ બાબત પર વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે તે ભાગ વાંચી જવો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ વિષે લાગણીવાળા અંગ્રેજોએ જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે એ સ્થળે ઉતારી લેવામાં આવ્યા છે.

એ ડેલ્હાઉઝીને જરા પણ ગમતું નહોતું. કોઇ પણ રીતે ઘરડા પાદશાહને બીજે સ્થળે મોકલી એ કિલ્લો કંપનિના તાબામાં લેવાની તેને બહુ ઇચ્છા હતી. દિલ્હીના રાજમહેલને અસ્ત્રાગારના રૂપમાં ફેરવી નાખવાની તેને બહુ મરજી હતી. એ ઇચ્છા પાર પાડવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.[1] તેણે એવી દલીલોથી પોતાની ઇચ્છાનું સમ-

---

૧, લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જ્યારે આ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો ત્યારે સર ચાર્લ્સ નેપિયર વડો સેનાપતિ હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના ડિસેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે દિલ્હીના રાજમહેલમાં હથિયારખાનું સ્થાપવા વિષે ગવર્નર જનરલને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો. " હથિયારખાના વિષે નીચે લખેલી કેટલીક અડચણો છે; ૧. રાજમહેલ શહેરના જે ભાગમાં આવેલો છે, તેની ચોતરફ ગીચોગીચ ઘર આવેલાં છે. એ સ્થળે હથિયારખાનું સ્થાપવાથી જો તે એકાએક સળગી ઉઠે તો સંખ્યાબંધ માણસો માર્યા જાય. ૨. એમ થાય તો દિલ્હીનો મનોહર મહેલ પણ નાશ પામે. ૩. એથી સરકારી મિલ્કતને પણ ઘણું નુકશાન થાય. ૪. આ રાજમહેલ સુરક્ષિત નથી; એની દિવાલ મજબુત નથી. કેટલાક માણસો એકત્ર થઇ એ દિવાલ અનાયાસે તોડી શકે તેવું છે. આ કારણોથી મારા વિચાર મુજબ કોઇ બીજે સુરક્ષિત સ્થળે હથિયારખાનું સ્થાપવું એ વધારે ઉચિત છે, શહેરથી ૨–૩ માઇલ દૂર એક મજબુત મકાન છે. ત્યાં હથિયારખાનું સ્થાપી શકાય તેવું છે. પરંતુ એ મકાનને સમરાવતાં બહુ ખર્ચ થશે. શહેરની પાસે એક યોગ્ય હથિયારખાનું નવું બંધાવતા જે સંગવડ થશે, તેના કરતાં એ જૂનું મકાન સમરાવવાથી વધારે લાભ થશે એમાં મને સંદેહ છે. " Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 17, note.

ર્શન કર્યું કે આ કિલ્લો કંપનિના હાથમાં આવતાં શત્રુના ગમે તેવા હલ્લા સમક્ષ બચાવ કરવાનું કાર્ય સહેલું થઇ પડશે. માટે આવો ઉપયોગી કિલ્લો હસ્તગત કરવામાં વિલંબ કરવો એ ઉચિત નથી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી વૃદ્ધ બહાદુરશાહનાં મરણની રાહ જોવા તૈયાર નહોતો. તે ધારતો હતો કે એ ઘરડા ડોસાને લાલચમાં લપટાવી અનાયાસે બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે. તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે દિલ્હીથી બાર માઇલ દક્ષિણમાં આવેલા કુતુબમિનાર નામના પ્રસિદ્ધ મિનાર આગળ દિલ્હીશ્વરનો એક મહેલ આવેલો છે. એ સ્થળે એક મુસલમાન પીરની—ખાસ કરીને બહાદુરશાહના પૂર્વજોની કબરો હોવાને લીધે તે સ્થળ દિલ્હીના રાજવંશ સમક્ષ અતિ પવિત્ર મનાય છે. બહાદુરશાહને કુટુંબ સહિત ત્યાં રાખવો. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અપૂર્વ યુક્તિ લડાવી આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હતો.

ઉપર જે બે અડચણો જણાવવામાં આવી છે, તેને બ્રિટિશ રાજપુરુષો અડચણો માને એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સરકાર એ અડચણો દૂર કરવા તૈયાર થશે, તો લોકોમાં કેટલી ઉશ્કેરણી ફેલાશે, તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિચારી જોયું નહિ. પોતાનું સર્વોપરિપણું જાળવવા માટે બીજાના કાયમી હકો છિનવી લેવા એ ન્યાયની રીતે જોતાં, ધર્મની નજરે જોતાં યોગ્ય નથી. તેમાં પણ વળી જ્યારે એક માણસની કૃપાથી પોતાની જાહોજલાલી શરુ થઇ હોય, ત્યારે પોતાની પૂર્ણ જાહોજલાલીના વખતમાં એ કૃપા કરનાર માણસના વંશજોની સત્તા નષ્ટ કરવાને હાથ લંબાવવો એ ભયંકર અકૃતજ્ઞતા સિવાય બીજું કંઇ નથી. પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હૃદયમાં એવા વિચારો આવે તેમ નહોતું. એક હિંદી આપણા પર અનુગ્રહ કરે, એટલે આ-

પણે સામી કૃતજ્ઞતા બતાવવી જોઇએ, એ વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો નહોતો. તે કેવળ પોતાનું ચક્રવર્તીપદ જાળવવા માટે આવી સંકુચિત રાજનીતિ ચલાવતો હતો. આવી રાજનીતિમાં, ઉદારતાનો અંશ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. તે કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ ક્વચિત જ લેતો હતો. પોતાના સંસ્કાર અને વિચાર મુજબ જે તેને સારૂં લાગતું, તે કરવા તે પોતાની બધી શક્તિ અજમાવતો. આથી તેના સિદ્ધાંત અનુભવની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નહોતા. તે હિંદના જૂના રાજાઓનાં ચિહ્નો ભૂસી નાખવા માગતો હતો. તે એ ઇચ્છા અમલમાં મૂકવા પોતાની તિક્ષ્ણ નજર ચોતરફ ફેરવતો હતો.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરવા જતાં કોઇ કોઇ ઇતિહાસકારોએ જણાવ્યું છે કે, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી દિલ્હીશ્વરનું રાજકીય સન્માન નષ્ટ કરવાની જે તક ખોળતો હતો, તે તક તેને મળી હતી. જ્યારે બહાદુરશાહ પાદશાહ તરીકે માન મેળવતો હતો, તેની રાજકીય પદવી આગળ બધા શિર ઝુકાવતા હતા. હિંદમાં સર્વત્ર તે પ્રબળ પ્રતાપી મોગલ શહેનશાહ તરીકે પૂજાતો હતો, ત્યારે દારાબખ્તનો જન્મ થયો હતો. દારાબખ્ત જીવતો હોત તો તેને રાજકીય સન્માનથી ભ્રષ્ટ કરતાં મુશ્કેલી પડત. કારણ કે તેની યાદદાસ્તમાં પિતાની રાજકીય જાહોજલાલી કોતરાઇ રહી હતી. માટે તે સહેલાઇથી એ બધું તજી દેવાને તૈયાર થાત નહિ. પણ જ્યારે ફકિરૂદ્દીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ કંપનિનો પગારી નોકર બન્યો હતો, તેનો અધિકાર ઓછો થઇ ગયો હતો. તેના પૂર્વજો જે સમયે દિલ્હીનાં રત્નજડિત સિંહાસનપર બેસી સમગ્ર ભરતખંડના -શાહ તરીકે પૂજાતા હતા, તે સમય અત્યારે ભૂતકા

ઘુપાઇ ગયો હતો. ફકિરૂદ્દીને એ જાહોજલાલીમાંનું કંઇ જાતે જોયું નહોતું. તેથી તેની યાદદાસ્તમાં એ અપૂર્વ ચિત્ર તરવરતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં તેને બહાદુરશાહનો વારસ બનાવી, તેનું રાજકીય સન્માન નષ્ટ કરવું, એ કંઇ મુશ્કેલ કાર્ય નહોતું. તેના પિતાની જે મહત્તા હતી, તે મહત્તા, તે અધિકાર તેની પાસેથી છિનવી લેવા એ પણ કંઇ ગેરવાજબી નહોતું,[1] જ્યારે ફકિરૂદ્દીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ સાલિયાણું ભોગવતો હોવાથી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આવી દલીલો ગોઠવી કાઢી છે. બહાદુરશાહ કંપનિનું સાલિયાણું ખાતો હતો છતાં તેના અધિકાર પર હાથ નાખવામાં આવ્યો નહોતો. બહાદુરશાહ તે વખતે પણ બધાને સનંદ આપી શકતો, ખિલત આપી શકતો અને કોઇપણ નવો પ્રદેશ અધિકારમાં લેવાની અનુમતિ આપી સર્વોપરિપણું બતાવી શકતો. તેથી સાલિયાણું ભોગવતા પાદશાહને કોઇ નમાલું પૂતળું માનતા નહિ. શાહજાદો ફકીરૂદ્દીન વૃદ્ધ પિતાની આ સત્તાથી જાણીતો હતો. તે પરથી તેને જરૂર એવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે મારા પૂર્વજો એક વખતે સમગ્ર હિંદપર આવી રીતનું ચક્રવર્તીપણું ભોગવતા હતા. તેનો પિતા જ્યારે સાલિયાણું લેતો છતાં આવા અધિકાર ભોગવતો હતો, ત્યારપછી તેને એ અધિકાર ન આપવા એ કદીપણ વાજબી ન ગણાય. જો અપક્ષપાતપણે વિચાર કરીએ તો આ સિદ્ધાંત ન્યાયપુરઃસર જણાશે. અને જો કૃતજ્ઞતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ બ્રિટિશ સરકારને આ સિદ્ધાંત આગળ અવશ્ય મસ્તક નમાવવું જ જોઇએ. જેઓ ન્યાય તજી યથેચ્છાચાર દર્શાવવા તત્પર થાય, તેને આ સિદ્ધાંત ખોટો લાગે,

---

૧. Kaye, Sepoy. War. Vol. II. p. 15.

એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ન્યાયદર્શી વિચારકને આ સિદ્ધાંતમાં કદી પણ અસત્યતા જણાશે નહિ.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય વિલાયતમાં ડિરેક્ટરોની બોર્ડ સમક્ષ રજૂ થયો. ડિરેક્ટરો આ સંબંધમાં વિચાર ચલાવવા લાગ્યા. એ સમયે બોર્ડમાં બે જણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના મોટા આધારસ્તંભ હતા. કોઈ કોઇ તેની રાજનીતિ વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય આપતા હતા ખરા; પરંતુ એક બીજો પક્ષ દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતામાં આગેવાન હતો. છેવટે એ ઉદાર પક્ષનો જય થયો. ડિરેક્ટરોમાંના ઘણાખરાએ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય ના કબૂલ કર્યો. ડિરેક્ટરોનો ઠરાવ બોર્ડ ઓવ્ કનટ્રોલ ડિરેક્ટરોની સભા જેટલી ઉદાર નહોતી. તેથી ડિરેક્ટરોનો ઠરાવ તેણે નાપસંદ કર્યો, તેણે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય કબૂલ કર્યો. આ બાબતમાં બોર્ડ અને ડિરેક્ટરની વચ્ચે ઘણું લખાણ ચાલ્યું. ડિરેક્ટરોની સભાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે, આ ઠરાવ કેવળ ગવર્નર જનરલે જાતે કર્યો છે, એ બાબતમાં કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદોના અભિપ્રાય જાણવામાં આવ્યા નથી. ગવર્નર જનરલે જે ઠરાવ કર્યો છે, તેમાં ઉદારતા કે દીર્ઘદૃષ્ટિનું નામ જણાતું નથી. આ ઠરાવ મુજબ કાર્ય થશે તો હિંદના બધા મુસલમાનો ગુસ્સે થશે. દિલ્હીશ્વરની મરજી હોય તો તેને બીજે સ્થળે ખસેડવા અમે તૈયાર છીએ, પણ બળ બતાવી કંઇ પણ કાર્ય કરવા અમે નારાજ છીએ. એથી હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ભારે ઉશ્કેરણી ફેલાશે, અને સરકાર પર બધી પ્રજાને અવિશ્વાસ પેદા થશે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો અવિશ્વાસ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહેશે. ત્યારબાદ ડિરેક્ટરોએ એવું જણાવી પોતાનો અભિપ્રાયદર્શક નોંધ

પૂરી કરી કે, "જો અમારો ઠરાવ મંજુર ન થાય, ખોર્ડ જો અમારી મરજી વિરુદ્ધ દિલ્હીના પદભ્રષ્ટ શહેનશાહ પ્રત્યે કઠોરતા દર્શાવવા તૈયાર થાય, તો પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જરા પણ ફેરવવાના નથી. એક જુના રાજવંશ તરફ જે ગેરવાજબી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે, તે સંબંધમાં જવાબદારી લેવા અમે તૈયાર નથી. તેથી અમારાં હિંદ સામ્રાજ્યની પ્રજાનાં હૃદયમાં દારુણ સંદેહ ઉત્પન્ન થશે અને હિંદમાં અગર બીજે બ્રિટિશ સરકારની જે આબરૂ છે, તેને ઘણું નુકસાન થશે." પરંતુ ડિરેક્ટરોની આ છેલ્લી અરજ ઉદારતા, લાગણી અને ન્યાયપરાયણતાની આ છેલ્લી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડી. ખોર્ડે પોતાનો ઠરાવ ન ફેરવ્યો. તેની દૃઢતા ન ડગમગી. ઇ. સ. ૧૮૪૯ ના છેલ્લા દિવસે તેણે પોતાનો હુકમ ગવર્નર જનરલને મોકલ્યો.

ડિરેક્ટરોની સભામાં જેઓ પોતાની ઉદાર રાજનીતિની આબરૂ જાળવવાનો ખાસ પ્રયાસ કરતા હતા, તેઓમાં ટુકરસાહેબનું નામ સર્વોપરિ છે. એ સમયે ટુકરસાહેબ લગભગ એંશી વર્ષની ઉમરના હતા. વૃદ્ધાવસ્થાએ તેની માનસિક શક્તિઓપર જરા પણ અસર કરી નહોતી. એ અનુભવી વૃદ્ધ પુરુષે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું હતું કે, "દિલ્હીના રાજવંશીઓને લાલચમાં લપટાવી બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે, તે વાત પર મને જરાપણ વિશ્વાસ નથી. પોતાના બાપદાદાનાં સ્થાન પર હિંદના લોકોને કેવી મમતા હોય છે, તે જેઓ હિંદી લોકોના આચારવિચારથી સહેજ પણ જાણીતા હોય તેને સમજાવવું પડે તેમ નથી. આ વિષયમાં તો એ મમતાવૃદ્ધિનાં કેટલાંક ખાસ કારણો છે. પુરાતન ગૌરવ અને સમૃદ્ધિને લીધે દિલ્હીનો રાજમહેલ

પદભ્રષ્ટ રાજવંશીઓનું તીર્થસ્થાન બન્યું છે. જો એ તીર્થસ્થાન રૂપ રાજમહેલમાંથી તેઓને ખસેડવો હોય, તો લશ્કરની મદદ લેવી પડશે. એથી બ્રિટિશ સરકારની કદી ન પ્રગટ થએલી નબળાઇ પ્રગટ થશે, બ્રિટિશોનાં નામ પર કદી ન ચડેલું કલંક ચડશે. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની કાર્યદક્ષતા પર મને શ્રદ્ધા છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, તેણે બીજા લોકોને મોઢે બધી હકીકત સાંભળી હોવાથી, હિંદીઓના આચારવિચાર સંબંધમાં ખરો અનુભવ મેળવી શકયો નથી." પરંતુ એ વૃદ્ધ રાજનીતિજ્ઞનો આ ઉદાર અભિપ્રાય બોર્ડ ઓફ કંન્ટ્રોલે સ્વીકાર્યો નહિ. બોર્ડે રાજનીતિનું અપમાન કરી ઉચ્છૃંખલતા બતાવી. જેઓએ લાંબો કાળ હિંદમાં ગાળી, હિંદ વિષે ખાસ અનુભવ મેળવ્યો હતો, જેઓ હિંદીઓનાં આચાર વિચારથી જાણીતા થયા હતા, તેઓના અભિપ્રાયને બોર્ડે તરછોડયો.

વિલાયતના રાજપુરુષોનો ઠરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૦ની વસંત ઋતુમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીને મળ્યો. આ બાબતમાં ડિરેકટરોની સભા તથા બોર્ડ વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો. તે સમાચાર લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી જાણ્યાં હતા. છેવટે પોતાના મત મુજબ કાર્ય કરવાની મંજૂરી મળી. છતાં હવે તે એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો. જો કે તેને મંજૂરી મળી ગઇ હતી, છતાં હવે તેના મનમાં કંઇ શક ઉત્પન્ન થયો. તેણે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, "બોર્ડે મને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ સત્તા આપી છે, પણ મેં સાંભળ્યું છે કે દિલ્હીના પાદશાહ વિષે મેં જે ઠરાવ કર્યો હતો, તે અનેક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને હિંદની સ્થિતિથી જાણીતાં રાજપુરુષોને રૂચ્યો નથી.

જો કે હજુ સુધી મારો એ સંકલ્પ દૃઢ રહ્યો છે, છતાં જ્યારે એ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા રાજપુરુષો વિરુદ્ધ પડે છે, તો પછી મને એ કાર્ય જેમ બને તેમ જલદી પાર પાડવાની જરૂર જણાતી નથી.” આ પ્રમાણે હુકર વગેરે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ડિરેક્ટરોની પ્રબળ વિરુદ્ધતા જોઈ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ તુરત વેળાએ તો એ કામ બંધ રાખ્યું. તે જે કાર્ય સાધવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તે કાર્ય ખોરંભે પડ્યું. ડેલ્હાઉઝી એ દરમ્યાન કારોબારી કાઉન્સિલના અભિપ્રાય જાણવા તૈયાર થયો.

જ્યારે દિલ્હીના રાજમહેલ અને સિંહાસન માટે આ પ્રમાણે વાદવિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે વૃદ્ધ બહાદુરશાહ પોતાની વહાલી બેગમ જિન્નતમહાલની આગ્રહથી ફકિરૂદ્દીન વિરુદ્ધ ખડો થયો. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, જિન્નતમહાલને જીવાનબખ્ત નામનો એક પુત્ર હતો. એ શાહજાદો અત્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો હતો. જિન્નતમહાલનો ઇરાદો હતો કે, આ શાહજાદો બહાદુરશાહની પછી ગાદીનશીન થાય તો સારું. એ કાર્ય પાર પાડવા એ વૃદ્ધ પાદશાહને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કામ કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગી. બહાદુરશાહે પોતાની બેગમના કહેવા મુજબ ફકીરુદ્દિન માટે એ અડચણ ખડી કરી કે, અમારા વંશમાં એવો નિયમ છે કે, શાહજાદાઓમાંના કોઈએ સુન્નત લીધી હોય તો તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. ફકિરૂદ્દીને સુન્નત લીધી છે, માટે તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. દિલ્હીના જૂના સમ્રાટો પણ સુન્નત કરાવતા નહિ.[૧]

---

૧. બહાદુરશાહે જે દલીલ કરી હતી, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય હતું. હુમાયુ પછી દિલ્હીની ગાદી પર જે શહેનશાહો થયા, તેમાંના કોઈએ સુન્નત લીધી નહોતી. અકબરના વારાથી એ રિવાજ ચાલતો આવ્યો

વૃદ્ધ બહાદુરશાહે એ વાંધો ગવર્નર જનરલને જણાવ્યો. પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ આ બાબતમાં કંઇ ફેંસલો આપ્યો નહિ. તે તો કેવળ તક ખોળતો હતો. જરાપણ ધાંધલ મચાવ્યા સિવાય પોતાનો ઉદ્દેશ કેવી રીતે પાર પડે તે તરફ તેની નજર હતી. તેણે ફકિરૂદ્દીનને જ

હતો. અકબર પહેલાંના બાદશાહોએ સુન્નત લીધી હતી, પણ અકબરના વખતથી એ રિવાજ મોગલ રાજવંશીઓમાંથી ગુમ થયો. આ સંબંધમાં મોલવી સૈયદ અહમ્મદે બળવાનો ઇતિહાસ લખનાર કે સાહેબને આ પ્રમાણે લખ્યું છે;–તૈમુરના વખતથી મોગલવંશનો કોઈ પણ શહજાદો સુન્નત લે તો તેને ગાદી મળતી નહિ. એ વાત ખરી નથી. તૈમુરથી હુમાયુ સુધીના બધા મોગલ શહેનશાહોએ સુન્નત લીધી હતી. ત્યાર બાદ નીચેનાં કારણોને લીધે એ રિવાજ બંધ પડયો હતો:—

જ્યારે અકબરનો જન્મ થયો, ત્યારે તેનો પિતા હુમાયુ શેરશાહ સાથેની લડાઇમાં હારીને ઇરાન જઇ રહ્યો હતો. આ સમયે હુમાયુની એવી દુર્દશા થઇ ગઇ હતી કે તેને પોતાના પુત્રને સુન્નત લેવરાવવાની ક્રિયા કરવાની તક ન જ મળી. જ્યારે હુમાયુએ ફરીથી દીલ્હી કબજે કર્યું, ત્યારે અકબર બાર વર્ષનો હતો; માટે તે વખતે સુન્નતની ઉમર વીતી ગઇ હતી. રાજ્ય મળ્યા બાદ છ માસમાં તો હુમાયુનું મરણ થયું. તેથી મુસલમાન ધર્મના આગેવાનોએ પણ એ સંબંધમાં કંઈ બાંધો ન લીધો. યાહુદીઓ જેમ એ રિવાજને અવશ્યનો ગણે છે, તેમ મુસલમાનો ગણતા નથી.

અકબર હિંદુઓ સાથે વિવાહબંધનથી જોડાયો હતો. મોગલ રાજવંશમાં ઘણી રજપુત રાજકુમારીના વિવાહ થયા

બહાદુરશાહની પછી ગાદીનશીન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. કારણ કે તે બહાદુરશાહનો સૌથી વડો શાહજાદો હતો, તેમાં વળી અંગ્રેજોને પ્રિય હતો. અંગ્રેજી રીતભાત તેને બહુ ગમતી. આ શાહજાદાને ગાદી આપવાથી લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી પોતાની મતલબ અનાયાસે પાર પડી શકે તેમ હતું. તેથી તેણે વૃદ્ધ બહાદુરશાહના વાંધાનો તુરતમાં કંઇ ઉત્તર ન વાળ્યો.

આ તરફ ગવર્નર જનરલની કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યો જુદો જુદો મત દર્શાવવા લાગ્યા. કાઉન્સિલમાં આ વેળા ત્રણ સભાસદો હતા: સર ફ્રેડરિક કેરિ, સર જોન લિટલર અને જોન લોઇસ. સર ફ્રેડરિક કેરિએ જણાવ્યું કે, " બહાદુરશાહની ઉમર જોતાં તે

હિંદુઓના રિવાજો મોગલ વંશમાં પેઠા હતા. આ વિવાહથી હિંદુ રાજકુમારીઓને જે પુત્રો થયા, તેઓ હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે સુન્નત વિનાના રહ્યા. થોડા સમયમાં હિંદુઓના આ રિવાજે એવો તો ઉંડો પાયો નાખ્યો કે રાજવંશમાંથી સુન્નત લેવાની ક્રિયા નષ્ટ થઇ ગઇ. કોઇપણ શારીરિક કારણને લીધે ફકિરૂદ્દીનને સુન્નત લેવરાવવામાં આવી હતી. પરંતુ તેથી તેનો ગાદીપરનો અધિકાર નષ્ટ થતો નહોતો. બહાદુરશાહ પોતાની બેગમનું રમકડું બન્યો હતો. એ બેગમે જ ફકિરૂદ્દીનને ગાદી ન આપવા ખાતર આવો ખોટો વાંધો કાઢ્યો હતો. Kaye, Sepoy War. Vol. II. Appendix, P. 685–686.

જિન્નતમહાલે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા જે યુક્તિ અજમાવી હતી, તે પરથી તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ જણાઇ આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ફકિરૂદ્દીન પોતાના પેટનો દીકરો હોત તો કદી પણ એ આ યુક્તિનો આશરો લેત નહિ.

હવે આ દુનિયાનો થોડા દહાડાનો પરોણો છે. તેનાં મરણ બાદ, તેના ઉત્તરાધિકારી' સાથે દિલ્હીનો રાજમહેલ ખાલી કરવાનો બંદોબસ્ત થઇ શકશે." લિટલર સાહેબના અભિપ્રાય મુજબ ઉપલો ઠરાવ વાજબી ઠર્યો નહિ. તેને ખાત્રી હતી કે, હિંદનો મુસલમાન સમાજ મોગલ રાજવંશનું ઘણું સન્માન જાળવે છે. અત્યારે એ વંશનું જરાપણ અપમાન કરશું તો એ સમાજ આપણા પર બહુ ગુસ્સે થશે. તે માટે આ બાબતમાં બહુ ધૈર્ય રાખવાની જરૂર છે, હજુ કેટલોક સમય કાઢી નાખવાની જરૂર છે. શહેનશાહને બળપૂર્વક ન ખસેડતાં યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેનું મન મેળવી લઇ બીજે સ્થળે ખસેડવો એ વધારે સારૂં છે. પરંતુ સિવિલ અમલદાર લોગ્સે, સેનાપતિ લિટલરના આ અભિપ્રાયની મશ્કરી કરતાં કહ્યું કે, હિંદના મુસલમાનો દિલ્હીના શહેનશાહપર આફ્રીન છે, એ વાત માનવાને હું તૈયાર નથી. જો મુસલમાનો મોગલવંશના હાલના પાદશાહને એટલું બધું ચાહતા હોય, તો તેની શહેનશાહની પદવી જેમ બને તેમ જલદી છિનવી લઇ, તેને રાજમહેલમાંથી ખસેડવો એ વધારે સારૂં છે.

કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદો આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવા લાગ્યા. છેવટે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દીલ્હીનો હાલનો શહેનશાહ જીવે ત્યાં સુધી આ બાબતમાં કંઇ પગલાં લેવાં નહિ. બહાદુરશાહનાં મરણ બાદ ફક્રિરુદ્દીનને જ વારસ તરીકે સ્વીકારવો. પરંતુ તેનો એક બીજો હરિફ હોવાથી તેની પાસેથી કંપનિને સગવડ પડતો લાભો મેળવવાની તક ન જવા દેવી. તેને રાજમહેલ ખાલી કરી કુતબમિનાર પાસે જઇ રહેવાની લાલચ આપવી. જરૂર પડતાં એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા સાલિયાણાની રકમમાં થોડો વધારો

આપવો. કારોબારી કાઉન્સિલનો આ છેવટનો ફેંસલો વિલાયતવાળા સત્તાવાળાઓને જણાવવામાં આવ્યો, તેઓએ એ ફેંસલો કબૂલ રાખ્યો.

લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ પોતાનો ફેંસલો વિલાયતવાળાએ કબૂલ રાખ્યો, એટલે આ વાત ફકિરૂદ્દીનને છુપી રીતે જણાવવાનું દિલ્હીના એજંટ સર ટોમસને (કોઇ કોઇના મત મુજબ થિઓફિલસને) લખી જણાવ્યું. એજંટ ફકિરૂદ્દીનને મળ્યો; બધી વાત કહી, ફકિરૂદ્દીને સરકારના ફેંસલાને માથે ચડાવ્યો; પણ એટલું કહ્યું કે જો મારી રાજકીય પદવી અગાઉની માફક ચાલુ રહેશે, તો હું સરકારના ઠરાવ મુજબ દિલ્હીનો રાજમહેલ છોડી કુતબ નામનાં સ્થળે જવા તૈયાર છું. ફકિરૂદ્દીન આટલી સહેલાઇથી સરકારનો હુકમ સ્વીકારશે, એવું બ્રિટિશ એજંટે અગાઉ ધાર્યું નહોતું. આથી આવી સહેલાઇથી તેને સરકારનો ફેંસલો સ્વીકારતો જોઇ તે બહુ ખુશ થયો. એ સમયે એક કબૂલતનામું તૈયાર કરવામાં આવ્યું. ફકિરૂદ્દીને એ કબૂલતનામા પર સહી કરી. આ બાબત કાયદેસર રીતે સાબીત કરી શકાય તે માટે કબૂલતનામા પર કેટલાક સાક્ષીઓની સહી લેવામાં આવી. આ પ્રમાણે છૂપી રીતે બ્રિટિશ એજંટે પોતાને અનુકૂળ પડતાં કબૂલતનામા પર ફકિરૂદ્દિનની સહી કરાવી લીધી, દસ્તાવજ કાયદેસર રીતે પસાર થએલો ગણવામાં આવ્યો. એથી એ સરકારની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારો એક મુખ્ય દસ્તાવેજ થઇ પડ્યો. કામ પૂરું થયું. ફકિરૂદ્દીન રેસિડેન્ટ પાસેથી રજા લઇ, ઘેર ગયો.

બહાદુરશાહના વારસને ઘણી સહેલાઇથી વશ કરવામાં આવ્યો ખરો, પણ ફકિરૂદ્દીનને તેથી જરા પણ સંતોષ થયો નહિ. પોતાના પૂર્વજોનો રાજમહેલ ખાલી કરવો. એ તેને ભયંકર અપમાન જેવું

લાગ્યું. પોતાનો રાજમહેલ છોડી અન્ય સ્થળે જવાથી લોકોમાં પોતાની આબરૂ હલકી પડશે, એ વાત તેના હૃદયને સમજાવા લાગી. પરંતુ હવે સરકાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું એ તેની શક્તિ બહાર હતું. રેસિડેન્ટે જ્યારે તેને અતિશય વિનવ્યો ત્યારે તેણે અતિશય સંકોચાતાં એ દસ્તાવેજ પર સહી કરી હતી. એ સંકોચ હજુ પણ તેના હૃદયને સાલતો હતો, એ સંકોચરૂપી તીવ્ર મનોવેદનાથી એ વ્યાકૂળ બની ગયો. પિતાની મિલ્કતનો વારસ થવા માટે તેને જરા પણ આનંદ થતો નહોતો. પશ્ચાત્તાપના પ્રચંડ આઘાતથી એ આનંદ મૂળમાંથી નષ્ટ થયો હતો.

બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ અને ફક્રિરુદ્દિન વચ્ચે જે સંધિ થઇ હતી, તે જો કે બહુ છુપી રાખવામાં આવી હતી, પણ તે થોડા સમયમાં બહાદુરશાહ અને તેની બેગમના જાણવામાં આવી. જિન્નતમહાલ પોતાના ગૌરવને બટ્ટો લાગે, એવી સંધિની વાત સાંભળી બહુજ ગુસ્સે થઇ. ગુસ્સાના તરંગોથી તેનું હૃદય ઉછળી રહ્યું હતું. તે સહન ન કરી શકાય એવી મનોવેદનાથી અધીરી થઈ પ્રતિક્ષણે ભયંકર પડતીનાં ચિહ્નો નિહાળવા લાગી.'

વૃદ્ધ બહાદુરશાહનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો, પણ તે તદ્દન હતાશ થયો નહિ. તે હજુ પણ પોતાના નાના પુત્રને ગાદી આપવા માટે સરકારને વિનવવા લાગ્યો. તેને આશા હતી કે મારી પ્રિયતમા બેગમના પ્રયત્નથી એક વખત જુવાનબખ્તનું પ્રારબ્ધ જોર કરશે. તે એવો તો દુર્બળ બની ગયો હતો કે મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેનો કંઇ નિરધાર નહોતો. પરંતુ ઘટના વિપરીત બની. વૃદ્ધ બહાદુરશાહ જીવતો રહ્યો અને તેના નાના પુત્રનો હરિફ ફકિરુદ્દીન જન્નતનશીન

થયો. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના જુલાઈની ૧૦ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો. અચાનક ફકિરૂદ્દીનનો જીવ ઉડી ગયો. ઘણા ખરા લોકો કહે છે. કે તેનું મરણ ઝેર આપવાથી થયું હતું.[૧] મરણ વખતે દિલ્હીના શહેનશાહનો હકીમ આસાનુલ્લા તેની આગળ હાજર રહ્યો હતો. પરંતુ તેની દવા અસરકારક નીવડી નહિ. થોડા વખતમાં ફકિરૂદ્દીનના મહેલમાંથી મર્મભેદી રૂદન સંભળાયું. ત્યાર બાદ રાજમહેલમાં વૃદ્ધ બહાદુરશાહને પુત્રના મરણના સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા.

વૃદ્ધ બાહાદુર શાહ પોતાની બેગમની સલાહથી ફકિરૂદ્દીનને બદલે જુવાનબખ્તને વારસ ઠરાવવા માગતો હતો ખરો પરંતુ, એ પરથી ફકિરૂદ્દીન પર તેને જરા પણ સ્નેહ નહોતો એવું ધારી લેવાની જરૂર નથી. પુત્રનાં મરણથી તે બહુ રડવા લાગ્યો. જિન્નતમહાલે

૧. એ દિવસની રાજમહેલના ડાયરીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે–"રાજકુમાર ભૂખ્યો થયો તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે ભૂખ વેઠીશ તો પિત્ત વધી જશે. એટલે તેણે શાક સાથે થોડી રોટલી ખાધી તરતજ તેને ઉલટી થઇ. ઉપરાઉપર એટલી બધી ઉલટી થઈ કે તેનુ શરીર તદ્દન નંખાઇ ગયું. તેને સાજો કરવા માટે ઘણા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા, પણ કઈ વળ્યું નહિ. હકીમ આસાનુલ્લાએ જે દવા આપી તેથી પણ કંઇ ફાયદો થયો નહિ. ૬ વાગ્યાને શુમારે શાહજાદાનો વખત ભરાઇ ચૂક્યો. થોડા વખતમાં તેના મહેલમાં રડારોળ થઇ પડી. તરતજ સમ્રાટને ખબર આપવામાં આવ્યા. સમ્રાટે બહુ દિલગીરી દર્શાવી. જિન્નતમહાલે તેને સાન્તવન આપ્યું." Kaye, Sepoy War, Vol: II. P. 27. note.

તેને શાંત કરવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા છેવટે શોકની ગતિ ધીમી પડી. જિન્નતમહાલના ઉત્સાહથી વળી બહાદુરશાહ પોતાના નાના પુત્રને વારસ ઠરાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. ફકિરૂદ્દીનના મરણને બીજે દિવસે જ્યારે રેસિડેન્ટ રાજમહેલમાં આવ્યો ત્યારે બહાદુરશાહે જુવાનબખ્તને પોતાની ગાદી આપવાનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. ત્યારબાદ એક બીજો હરિફ દિલ્હીની ગાદી માટે ઉભો થયો. એનું નામ મિરઝાકોરેસ હતું. આ વખતે એ બહાદુરશાહના પુત્રોમાં સૌથી મોટો હતો. મિરઝાકોરેસે પોતાનો હક ચાલુ રાખવા રેસિડેન્ટને એક અરજી કરી. આ અરજીમાં તેણે જણાવ્યું કે "મારા પિતાજીએ જુવાનબખ્તનો પક્ષ પ્રબળ કરવા માટે તેના હરિફો—અર્થાત્ મારા ભાઇઓને કંઇ વાંધો ન ઉઠાવવાની સલાહ આપી છે. મારા વૃદ્ધ પિતા પર મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. તેઓનો કોઇ પણ હુકમ પાળવાને હું હંમેશાં તત્પર રહ્યો છું પરંતુ જિન્નતમહાલની સલાહથી તેઓ જ્યારે મારા હકો ડુબાડવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે મારે અંગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લેવાની ફરજ પડે છે. મને આશા છે કે આ અરજીના વિષય બાબત કંઈ પણ પક્ષપાત કરવામાં નહિ આવે. હું અત્યારે શાહજાદાઓમાં સૌથી મોટો છું એ સિવાય હું મક્કા જઈ આવ્યો છું, આખું કુરાન મને કંઠસ્થ છે, મારા બીજા ગુણો વિષે આપ મારી મેળાપ થયે જાણીતા થશો."

આ વખતે લૉર્ડ કેનિંગ ગવર્નરજનરલના ઓદ્ધાપર હતો. રાજ્યશાસન માટે નવી કાઉન્સિલ રચવામાં આવી હતી. હવે આ નવા ગવર્નર-જનરલ અને નવી કાઉન્સિલ સમક્ષ દિલ્હીના રાજવંશનો મુકદ્દમો રજુ થયો. લૉર્ડ કેનિંગ હજુ નવોસવો હતો,

હિંદીઓના આચારવિચાર વિષે તેણે કંઇ અભિપ્રાય બાંધ્યો નહોતો. દિલ્હીના રાજ્યવંશનો મુકદ્દમો તેની સમક્ષ નીકળતાં તેણે જૂના ગવર્નરજનરલે, અને તેની કાઉન્સિલની બધી ખાસ નોંધો તપાસી જોઇ, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી દિલ્હીનો રાજમહેલ કબજે કરવા માગતો હતો, એ રાજમહેલ કંપનિના લશ્કરી કાર્ય માટે વપરાય એવી તેની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. નવા ગવર્નરજનરલે પણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના મતને અનુમોદન આપ્યું. આ સંબંધમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે દલીલો કરી હતી, તે તેને સત્ય લાગી.

દિલ્હીનો રાજમહેલ કબજે કરવો એ ઉચિત છે, પણ તેના શહેનશાહ વિષે શો નિર્ણય કરવો, હવે લોર્ડ કેનિંગ એ વિષે વિચારવા લાગ્યો. અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે તે થોડા દિવસ થયાં હિંદમાં આવ્યો હતો, એ દરમ્યાન તેણે કલકત્તા બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. માટે આ સંબંધમાં જૂના ગવર્નરજનરલે જે નક્કી કર્યું હતું, તે પર આધાર રાખ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. તેણે નિર્ણય કર્યો કે, "દિલ્હીના રાજવંશના લગભગ બધા હકો એક પછી એક જતા રહ્યા છે. હવે બહાદુરશાહનાં મરણ બાદ તેના ઉત્તરાધિકારીઓની 'સમ્રાટ્' પદવી પણ અનાયાસે છિનવી લઇ શકાશે. ગવર્નરજનરલ અને વડા સેનાપતિ જે નજરાણાં આપતા તે બંધ કરવામાં આવ્યાં છે, તેના નામના સિક્કા પણ બંધ કરવામાં આવ્યા છે. ગવર્નરજનરલનાં સીલપર હવે દિલ્હીના શહેનશાનું ઉપરીપણું જરા પણ રહ્યું નથી. હિંદના રાજાઓને પણ દિલ્હીના શહેનશાહનું સીલ વાપરવાની મના કરવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સરકારે પોતાના ચક્રવર્તીપણાનું માન જાળવવા માટે એ બધી પરતંત્રતાને તિલાંજલિ

આપી છે. નજરાણાં વગેરે બંધ કરવાનાં જે કારણો છે, તેજ કારણો, શહેનશાહની' પદવી રદ કરવાનાં છે. હવે મિરજામહમ્મદકોરેસ દિલ્હીશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી છે; બ્રિટિશ સરકાર એના હક્કનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે. મહમ્મદકોરેસનો શહેનશાહની પદવીપર કંઇ હક્ક નથી. તે કદી પણ પોતાના વંશનો પૂર્ણ રાજકીય વિકાસ નજરોનજર જોઇ શક્યો નથી." ગવર્નરજનરલનો આ અભિપ્રાય તેના મંત્રિઓએ કબૂલ કર્યો. તરતજ દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ડ મેટકાફ સાહેબને આ બાબતમાં નીચેની પદ્ધતિ મુજબ કાર્ય કરવાની સલાહ આપવામાં આવીઃ—

૧. જો દિલ્હીના સમ્રાટ્‌ના પત્રનો જવાબ આપવાની જરૂર પડેતો, રેસિડેન્ટે તેમને લખી જણાવવું કે ગવર્નર જનરલ જુવાનબખ્તને મોગલરાજ્યવંશનો ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

૨. ફકિરૂદ્દીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે કરાર મુજબ મિરજામહમ્મદકોરેસ દિલ્હીશ્વરની મિલકતનો અધિકાર મેળવી શકશે નહિ. બહાદુરશાહ જ્યાં સુધી જીવતો રહેશે, ત્યાં સુધી ઉત્તરાધિકાર વિષે તેની અગર તેના વંશના કોઇપણ માણસ સાથે કોઇપણ જાતનું લખાણ ચલાવવામાં આવશે નહિ.

૩. સમ્રાટ્‌નું મરણ થશે એટલે સરકાર મિરજામહમ્મદકોરેસને મોગલ રાજવંશના વડિલ તરીકે સ્વીકારશે. આ સંબંધમાં ફકિરૂદ્દીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે લગભગ કાયમ રહેશે, કેવળ 'રાજા'ની પદવીને બદલે મિરજા કોરેસને 'શાહજાદા'ની પદવી મળશે. પરંતુ સરકાર કોઇપણ દસ્તાવેજ કરી, કબૂલત આપી અથવા સાલિયાણું વધારી એ પદવી આપવા તૈયાર નથી.

૪. ભવિષ્યમાં જેને ઉત્તરાધિકારી તરીકે કબૂલ કરવામાં આવે, તેણે રાજમહેલમાં રાજવંશના કેટલાં માણસો રહે છે, તેનો ખરડો આપવો પડશે. તેમાંનાં કેટલાં માણસોને રાજમહેલમાં રહેવાનો અધિકાર છે, તે પણ જણાવવું પડશે, પછી તે પુત્ર હોય કે પૌત્ર હોય. પરંતુ અગાઉના રાજાઓના કોઇ પણ દૂરનાં સગાં એ ગણતરીમાં ગણાશે નહિ.

૫. દિલ્હીના રાજવંશ માટે અત્યારે જે સલિયાણું અપાય છે, તેમાંથી શાહજાદાને માસિક ૧૫ હજાર રૂપીઆ આપવામાં આવશે.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની આખરમાં લોર્ડ કેનિંગે દિલ્હીના મોગલ રાજવંશ સંબંધમાં જે વ્યવસ્થા કરી હતી, તે વ્યવસ્થામાં તેની ઉદાર રાજનીતિનું લક્ષણ જણાતું નથી, એમ અમારે ન છૂટકે જણાવવું પડે છે. લોર્ડ કેનિંગે આ બાબતમાં પારકી નજરે જોયું હતું, પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિવડે ફેંસલો આપ્યો નહોતો. લોર્ડ ડેલહાઉઝી જે કહી ગયો હતો, જે કરવા તૈયાર થયો હતો, તે જ લોર્ડ કેનિંગે કહ્યું ને કર્યું. આ વખતે હિંદીઓ સંબંધમાં તેને જરાપણ જ્ઞાન નહોતુ. તેનું જ્ઞાન આ વખતે કલકત્તામાંજ બંધાઇ રહ્યું હતું, માટે તે હિંદીઓનાં મન જાણી શક્યો નહોતો. હિંદીઓ જૂના રાજવંશો તરફ કેવાં માનની નજરે જુએ છે, તેઓના હકો લુંટાવાથી કેવા ગુસ્સે થાય છે, તે વાત લોર્ડ કેનિંગના લક્ષમાં ઉતરી નહોતી. દિલ્હીનો મોગલ રાજવંશ હિંદના બધા મુસલમાનોની, બધા હિંદીઓની, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિનું કેન્દ્ર હતુ, તે વાત તે સમજી શક્યો નહોતો. લોર્ડ કેનિંગે આ બાબતમાં લોર્ડ ડેલહાઉઝીના પગલે ચાલી સંકીર્ણ રાજનીતિ દર્શાવી હતી.

, બ્રિટિશ સરકારનો ફેંસલો જિન્નતમહાલના જાણવામાં આવ્યો, ત્યારે તે અતિશય ગુસ્સે થઇ ગઇ. જેને જરા પણ આત્મમર્યાદાનું ભાન હોય, તે કદી પણ સહેલાઇથી પોતાના બધા હકો છોડી દેવાને તૈયાર ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે. જિન્નતમહાલ પોતાનો દરજ્જો બરાબર જાણતી હતી, તેની રગેરગમાં પ્રાચીન મોગલ શહેનશાહોનો પ્રતાપ રેલાઇ રહ્યો હતો. તેણે જ્યારે સાંભળ્યું કે, મારા વંશની પ્રાચીન પદવી ભવિષ્યમાં ભસ્મ થઇ જવાની છે; મારા વંશના વડવાઓ જે રાજમહેલમાં રહેતા, જે રાજમહેલે મારા વંશનું ગૌરવ લોકોમાં જાળવી રાખ્યું છે, તે રાજમહેલ વેપારી કંપનિના અધિકારમાં જશે, ત્યારે તે શાંત રહી શકી નહિ. ક્ષોભ અને રીસથી તેની ધીરજ જતી રહી. તેનો વહાલો પુત્ર જીવાનબખ્ત ઉત્તરાધિકારથી વિમુખ થયો, એ જ્વાળાથી તે સળગવા લાગી. દારુણ મનોવેદનાથી તેનું હૃદય તૂટી પડવા લાગ્યું, પરંતુ આ અવસ્થામાં પણ તે તદ્દન હતાશ થઇ નહિ. ફકિરુદ્દીને જ્યારે વંશની આબરૂ ગુમાવી ઉત્તરાધિકાર મેળવ્યો હતો, ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થઇ હતી. પણ જ્યારે મિરઝા મહમ્મદ કોરેસને ઉત્તરાધિકારી ઠરાવી સરકાર મોગલવંશની આબરૂ કાયમને માટે નષ્ટ કરવા તૈયાર થઇ, જીવાનબખ્ત સરકાર સમક્ષ કાયમને માટે તરછોડાયો ત્યારે તેની માનસિક સ્થિતિ અતિશય ખરાબ થઈ ગઇ. વૃદ્ધ બહાદુરશાહમાં નિશ્ચય નહોતો, તેજ નહોતું, આત્મસન્માન જાળવવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતો. તેને ખાત્રી હતી કે, સરકાર હું જીવતો છું ત્યાં સુધી મારી પદવી કે હક પર હાથ નાખી શકે તેમ નથી. મારા મરણ પછી ગમે તેમ કરે, મારામાં એ કાર્ય અટકાવવા જેટલી શક્તિ નથી. એ વખતે સરકાર મારા વંશપર

કૃપા કરે, એવું કંઈ કરવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી તો પછી ભવિષ્ય પર નજર શા માટે રાખવી? આવા વિચારથી તે ભવિષ્ય પર નજર ન રાખતાં વર્ત્તમાન અવસ્થાથી સંતોષ પામતો. પરંતુ જિન્નતમહાલ પોતાના વૃદ્ધ પતિની માફક વર્ત્તમાન સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ રહે તેવી નહોતી. સમય તેનું તેજ હરી લેવા સમર્થ થયો નહોતો, ઉમર તેની દૃઢતા ચળાવવાને સમર્થ થઇ નહોતી. તે ભરજુવાનીમાં હતી. ભરજુવાનીમાં જે શક્તિ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા પ્રગટ થાય છે, તે જિન્નતમહાલમાં પૂરેપૂરાં હતાં. જુવાની સાથે તેનામાં તેજસ્વિતા પ્રગટ થઇ હતી, અને સૌન્દર્ય સાથે દૃઢતા વિકાસ પામી હતી. તે તક ખોળતી હતી. તેની આશા અચળ હતી, તેનો સંકલ્પ દૃઢ હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે આ જગતમાં અમર કોણ રહ્યું છે. મારા પુત્રનો હરિફ કંઇ લાંબો કાળ જીવવાનો નથી. એક વખત તે અવશ્ય મરણ શરણ થશે, કદાચ તે સમયે મારા પ્રિયપુત્ર જુવાનબખ્તનું નસીબ ખિલશે. વળી સરકાર કંઇ હંમેશાં એક જ રાજનીતિએ ચાલતી નથી. વખત આવ્યે સરકારની રાજનીતિ પણ ફેરવાય છે. તો પછી એ નવી રાજનીતિને લીધે જુવાનબખ્ત પણ કેમ ગાદી મેળવી ન શકે? જ્યાં સુધી વૃદ્ધ સ્વામી જીવતો છે, ત્યાં સુધી કંઈ સંદેહ નથી. સરકારનો ભવિષ્યનો ઉદ્દેશ કદાચ કોઇપણ ઉપાય દ્વારા નિષ્ફળ બનાવી શકાશે. જિન્નતમહાલ આ પ્રમાણે આશ્વાસન મેળવી તકની રાહ જોઇ રહી હતી.

જે રાજકુમાર માટે વૃદ્ધ સમ્રાટ અને તેની બેગમ તનતોડ મહેનત કરતાં હતાં, તે ધીમે ધીમે જુવાનીમાં આવ્યો. વય વધતાં તેની તેજસ્વિતા અને સાહસિક વૃત્તિ વિકસી. તે જ્ઞાન મેળવવામાં,

પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં અને અનુભવ મેળવવામાં પાછું વાળી જોતો નહિ. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પર તેને એવો તિરસ્કાર પેદા થયો હતો કે, એ તિરસ્કાર ધીમે ધીમે વધતો જ ગયો. જીવાંનબખ્ત આ રીતે કંપનિ બહાદુરનો ભયંકર શત્રુ બની ગયો.

જીવાનબખ્ત આવી રીતે અંગ્રેજોનો ભયંકર દ્વેષી શા માટે બની ગયો, તેનાં કારણો જણાવવાં પડે તેમ નથી. તેનાં માબાપોએ તેને ઉત્તરાધિકારી ઠરાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ બ્રિટિશ સરકારે તેમ કરવાની ચોકખી ના પાડી હતી. તેને પિતાની જગાએ શહેનશાહની પદવી ધારણ કરી બેસવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ સરકારે એ ઇચ્છા ઉગતાં જ દાબી દીધી હતી. આ ક્ષોભ તેના હૃદયમાંથી દૂર થયો નહોતો. આશાભંગ થવાથી તેને જે વેદના થઇ હતી, તે વેદના છેવટે આ રીતે અંગ્રેજો પ્રત્યેના ભયંકર દ્વેષના રૂપમાં પરિણમી હતી. જેના ફેંસલાથી તેની આશા લતા કપાઈ ગઇ હતી, તેના તરફ તે મીઠી નજરે જોઇ શકે તેમ નહોતું.

દિલ્હીના સમ્રાટ્નો વારસ નક્કી કરતી વેળા લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, એ વાતની કંઇ સાબિતિ મળતી નથી. મિરજા મહુમ્મદ કોરેસ અને જીવાનબખ્ત બંને પ્રજાને સમાન પ્રિય હતા. માટે એમાંનો કોઇપણ બહાદુરશાહનો વારસ થાય, તેમાં પ્રજાને કંઇ વાંધો નહોતો. પ્રજા તેમાંના એકનો પક્ષ લેવા તૈયાર થઇ નહોતી. આ સંબંધમાં તેણે તટસ્થતા દર્શાવી હતી. આથી જીવાનબખ્તના પક્ષમાં લોકોને ઉશ્કેરવાનું કંઇ કારણ નહોતું. પરંતુ દિલ્હીના રાજવંશના કાયમી હકો લુટવાનો ઠરાવ થવાથી લોકોમાં અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાઈ

હતી[1] જે પ્રાચીન વંશ એક વખતે અફગાનિસ્તાનથી કુમારિકા ભૂશિર સુધી સત્તા ચલાવતો હતો, હિંદની બધી પ્રજા એક સમયે જેની અપાર સત્તા આગળ માથું નમાવતી હતી, તે વંશનું અપમાન લોકો સહી શકયા નહિ. મિરજા મહમ્મદ કોરેસ અથવા જુવાન બખ્તની હરિફાઇથી લોકોનાં હૃદય ઉછળ્યાં નહોતાં, છતાં સમ્રાટ્વંશનાં અપમાનથી, ચાલુ પદવીના લોપથી લોકો અતિશય ઉશ્કેરાયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના થોડા માસ વીત્યા બાદ દિલ્હીના મુસલમાનોમાં અતિશય ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. ઇરાનની લડાઇના પ્રસંગો નાના પ્રકારના ગપ્પાંના રૂપમાં લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ઘણા લોકો જુદા જુદા ઇસારાથી અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી છે, એવો ખ્યાલ જણાવવા લાગ્યા. ઘણાખરાને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો કે હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી એક મહાન શક્તિ પેદા થઇ અંગ્રેજોની સત્તાને ઉથલાવી નાખશે. ઇરાનીઓ અટક સુધી આવી પહોંચ્યા છે, તેઓએ બોલનઘાટ ઓળંગ્યો છે, આવી જુદી જુદી વાતો દિલ્હીનાં બજારમાં સંભળાવા લાગી. પ્રજા આ વખતે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ બતાવવામાં પાછી હઠી નહિ. રશિયાનો ઝાર ઇરાનના પાદશાહને આવી મળ્યો છે, ફ્રેંચોનો શહેનશાહ તથા તુર્કીનો સુલતાન તેમની મદદમાં આવી પહોંચશે. આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ગપ્પાં ઉડવા લાગ્યાં. બજારમાં, લશ્કરી છાવ-

---

૧ જ્યારે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ દિલ્હીના શહેનશાહની રાજકીય પદવી નષ્ટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યારે ત્યાંના મુસલમાનો બહુ જ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. Indian Mutiny to the fall of Delhi Compiled by a former Editor of the 'Delhi Gazette.' P. 7

ણીમાં, લોકોનાં મકાનોમાં અને વેપારીઓની દુકાનોમાં આવાં ગપ્પાં સંભળાવા લાગ્યા, લોકોમાં ભય, હર્ષ અને મજાકના તરંગો ફેલાવા લાગ્યા. મુસલમાનોમાં અગાઉથી જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે અંગ્રેજો હિંદ પર એક સો વર્ષ રાજ્ય કરશે; ત્યાર બાદ તેઓની સત્તા ઉથલી પડશે, તેની જગાએ હિંદી રાજવંશ સ્થપાશે. બધાને આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં.[1] કુતૂહળતાને લીધે

---

[1] સર જેમ્સ આઉટ્રામે ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં લખ્યું હતું કે, 'આપણાં લશ્કરે આપણી કુમક તજી આપણી સાથે લડાઇ કરી છે. પરંતુ આ લડાઇની ઉત્પત્તિ હિંદુ સિપાહી દ્વારા થઇ નથી. અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં મુસલમાનોએ આ લડાઇની શરૂઆત કરી હતી. એ વખતે મુસલમાનોમાંના ધર્માંધ લોકો જુદે જુદે સ્થળે એવી વાત ફેલાવતા કે, એવી ભવિષ્યવાણી પ્રગટ થઇ છે કે એક વિદેશી જાતિ હિંદ પર એકસો વર્ષ રાજ્ય ચલાવશે ત્યારબાદ ખરા વિશ્વાસુઓ (મહમ્મદ પયગંબરનો ધર્મ માનનારા) પોતાની સત્તા ફરીથી મેળવશે. જ્યારે એકસો વર્ષ વીત્યા એટલે મુસલમાનો આ ભવિષ્યવાણીનો ઉલ્લેખ કરી, હિંદુ સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં આણવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. હિંદુ સિપાહીઓ અતિશય ભોળા હોય છે. તેઓ બીજાની વાત સહજમાં ખરી માની લે છે. તેથી મુસલમાનોએ જ્યારે તેઓને ભમાવ્યા, કે અંગ્રેજો બધાને વટલાવવા માગે છે, દરેક હિંદીને ખ્રિસ્તી કરવા માગે છે, ત્યારે હિંદુઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. તેઓ મુસલમાન પતાકા નીચે સજ્જ થઇ અમારા વિરૂદ્ધ લડ્યા."

સ્વ. ગ્રં. ગ્રં. ૩૪

લોકો આ ભવિષ્યવાણી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા નહિ. તેઓમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કેળવણીની ખામી હોવાથી આ બાબતમાં ન્યાયપુરઃસર વિચાર કરવાને તેઓ સમર્થ નહોતા; તેઓની સમક્ષ જે કોઇ ભાર દઇને બોલતું, તે તેઓને ખરૂં લાગતું. ભોળાભાવે તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતા. જ્યારે અંગ્રેજોનું સત્યાનાશ વળવાનું છે, એવી વાતો ચોતરફ ફેલાવા લાગી, ત્યારે તેઓએ તે વાતોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો. તેઓ પોતાના દેશમાં જૂના રાજવંશની પુનઃપ્રતિષ્ઠાની રાહ જોવા લાગ્યા, અને પ્રતિક્ષણે ઇરાનીઓ, રૂશ, ફ્રેંચો અને તુર્કીઓ આવે છે એવાં સ્વપ્નો જોવા લાગ્યા.

હિંદનાં એક વર્તમાનપત્રમાં એક કવિતા પ્રગટ થઇ. એ કવિતામાં પેલી ભવિષ્યવાણી જણાવવામાં આવી હતી. કવિતાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો, "અગ્નિના ઉપાસકો અને ખ્રિસ્તીઓ એકસો વર્ષ સુધી હિંદ ઉપર રાજ્ય ચલાવશે. જ્યારે તેઓમાં ફાટફૂટ પડશે એટલે એક આરબ રાજકુમાર જન્મશે, અને તે ઘોડાપર બેસી તેઓને મારી નાખશે." આ ભવિષ્યવાણી શાહ મકરમદુલ્લા નામના એક મુસલમાન ફકીરના નામે જાહેર કરવામાં આવી હતી.

અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓનો બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો, એ વાત સર જેમ્સ આઉટ્રામ સ્વીકારતો નથી. તેમ સિપાહીઓની ખરાબ વર્ત્તણુકથી આ બળવો પ્રગટ થયો હતો, તે મત પણ તેને ખરો લાગતો નહોતો. એ બંનેમાંથી એક પણ બળવાનું ખરૂં કારણ નથી. તે જણાવવા માટે તેણે ઉપલી ભવિષ્યવાણી અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મુસલમાનોની ઉશ્કેરણીનો પ્રસંગ જણાવ્યો છે.–Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 36.note.

કોઇ કોઇ જણાવે છે કે આ વખતે ઇરાનના પાદશાહ સાથે બહાદુરશાહ કાવતરાં ચલાવતો હતો. ઇરાનની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. ઈરાનની લડાઇમાં ઇરાનીઓ જીતે, તે ખાતર દિલ્લીના મુસલમાનો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા. પરંતુ આ વાત ખરી હતી કે નહિ, તે અત્યાર સુધી ઝીણવટથી તપાસ્યું નથી.[૧] જ્યારે આ બાબત વાયવ્યપ્રાંતના લેફટેનેન્ટ ગવર્નર કોલ્વિન સાહેબના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમણે એ વાત પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો. તેઓએ આ વાતને કોઇનાં ફળદ્રુપ ભેજાંનો પાક માન્યો હતો. ટુંકામાં, ઇતિહાસમાં એવી કંઈ સાબિતિ મળતી નથી કે, જે પરથી આ બાબતમાં બહાદુરશાહ પર કલંક ચઢાવી શકાય. ઇરાનની લડાઇ બહાદુરશાહનું લક્ષ ખેંચી શકી નહોતી. ઇરાનીઓની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો વિચાર બહાદુરશાહનો કદી આવ્યો નહોતો. તે વર્ત્તમાન પરિસ્થિતિથી જ સંતોષ પામતો હતો, અને સંતોષ પામતો હોવાથી જ ભવિષ્ય તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવતો હતો.

---

૧ જ્યારે વૃદ્ધ શહેનશાહનો મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે સાક્ષીઓની જુબાની પરથી જણાયું હતું કે ઈરાનની લડાઇની વાતોથી દિલ્હીના રાજમહેલમાંના કોઇની લાગણી ઉશ્કેરાઇ નહોતી. આ સંબંધમાં બહાદુરશાહના હકીમ આસાનુલ્લાએ કહ્યું હતું કે રાજમહેલમાં જે વર્ત્તમાનપત્રો આવતાં, તેમાં લડાઇની ઘણી હકીકત આવતી, પરંતુ શહેનશાહ એ બાબત કંઇ ધ્યાન આપતા નહિ. ઇરાનની લડાઇના સમાચાર જાણવા તેઓ કંઈ આગ્રહ દર્શાવતા નહિ. આ બાબતમાં તેઓ હમેશાં ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા.–Kaye, Sepoy War, Vol. II. P. 37. Note.

બહાદુરશાહ ઉપર ઉપલા દોષનો આરોપ શાસાટે કરવામાં આવે છે, તે આ સ્થળે જણાવવાની જરૂર છે. બહાદુરશાહ ઇરાનના પાદશાહ સાથે કાવતરામાં જોડાયો હતો, એ કારણ બતાવી કોઇકોઇ તેના પર લુપ્ત રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો વાંક ચઢાવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે એ કારણ પણ કેવળ અનુમાન પર આધાર રાખે છે. મુસલમાનોમાં સિયા અને સુન્નિ એવા બે સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયો એકએના તરફ બહુ જ વેરભાવ દર્શાવે છે. દિલ્હીના શહેનશાહ સુન્નિ હતા, ત્યારે અયોધ્યાના નવાબ અને ઇરાનનો પાદશાહ સિયા મતના હતા. જ્યારે બહાદુરશાહ પોતાની વહાલી બેગમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ, અંગ્રેજ સરકારે જ્યારે જુવાનબખ્તને દિલ્હીના ભવિષ્યના પાદશાહ તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી, ત્યારે વૃદ્ધ બહાદુરશાહને સિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઇ. અયોધ્યામાં તેના વંશના કેટલાક માણસો રહેતાં હતાં; તેઓને પણ સિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેમાનો એક માણસ દિલ્હી આવ્યો, થોડા દિવસ રહ્યો. તે માણસ જ્યારે દિલ્હીથી રવાના થયો, ત્યારે જાહેર થયું કે અયોધ્યાનો નવાબ અને ઇરાનનો પાદશાહ એકત્ર થઇ બહાદુરશાહને અંગ્રેજોના હાથમાંથી મુક્ત કરવા માગે છે. ઇરાની અને રૂશ લોકો દિલ્હીના શહેનશાહને છુટો કરવા માટે દિલ્હી તરફ આવે છે. આ ગપ્પો દિલ્હીના રાજમહેલમાં અને બજારમાં ફેલાઇ રહ્યો. મોગલ શહેનશાહ પોતાનાં રત્નજડિત સિંહાસન ઉપર બેસી તેના પૂર્વજોની પેઠે સમસ્ત હિંદ પર રાજ્ય ચલાવશે, મોગલ શહેનશાહની સત્તા અગાઉની પેઠે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રવર્ત્તશે, આવી આવી વાતો આ સમયે ઉડવા

લાગી[1]. પરંતુ બહાદુરશાહે આ બાબતમાં કંઇ આગ્રહ કે ઉત્સાહ બતાવ્યો હોય એવું જણાતું નથી; ઇરાનની મદદવડે પોતાનું રાજ્ય ફરી મેળવી શકાશે, એવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો નહોતો. વળી રશિઆનો શહેનશાહ અગર તુર્કસ્તાનનો સુલતાન તેને મુક્ત કરી હિંદની ગાદીએ બેસાડી શકશે, એ પણ તેણે કદી ધાર્યું નહોતું. આ બાબતમાં તે તદ્દન તટસ્થવૃત્તિ જાળવી રહ્યો હતો. તેના વિશાળ રાજવંશના કોઇ પણ માણસે આવાં મિથ્યા સ્વપ્નમાં મશગુલ થઇ લોકોનાં હૃદય ઉશ્કેરવાને આવી વાતો ફેલાવી હોય એ સંભવિત છે. એ ઉશ્કેરણીને લીધે દિલ્હીનો રાજમહેલ અને અન્ય સ્થળો હચમચી રહ્યાં હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે બહાદુરશાહે જાતે પોતાનાં ભવિષ્યનાં સુખની આશાથી ઉશ્કેરાઇ લોકોને ઉશ્કેર્યાં નહોતાં.

કોઇ કોઇ એવું જણાવે છે કે, રાજમહેલના ઘણા નોકરચાકરો આ બાબતમાં લોકોને બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા હતા. તેઓની ઉશ્કેરણીથી વાક્ચાતુરીથી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકોનાં હૃદયમાં ધીમે ધીમે વિષ રેડાતું હતું.[2] ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં દિલ્હીના મુસલમાનોમાં જે ઉશ્કેરણી જણાતી હોય, તે પરથી કોઇએ આવો મત બાંધ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ વખતે લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઇ

---

૧ આસાંતુલ્લાનો જુબાની પરથી આ બાબત જાણવામાં આવી હતી. કે સાહેબ બધા સાક્ષીઓમાંથી આ હકીમની જુબાની વિશ્વાસલાયક માને છે; પરંતુ બહાદુરશાહ જાતે આ બાબતમાં સંડોવાયો હતો, તેની કશી સાબીતિ કે સાહેબ આપી શકયા નથી.

૨ Kaye, Sepoy War, Vol. II. p. 35.

હતી એમાં કશો શક નથી. પરંતુ દિલ્હીનો વૃદ્ધ પાદશાહ આ ઉશ્કેરણી રૂપી, આગનાં લાકડાં સંકોરતો હતો. તે ઇતિહાસમાં પ્રમાણોથી સાબીત થયું નથી. ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં છે કે ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં દિલ્હી ખળભળી ઉઠયું હતું. મોગલ શહેનશાહના રાજકીય હકો નષ્ટ થવાથી દિલ્હીના મુસલમાનો ધીમે ધીમે ઉશ્કેરાતા જતા હતા.

કંપનિએ જેની જુદી જુદી રીતે દુર્દશા કરી લોકોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા, આ ઉશ્કેરણીના સમયમાં પણ જેણે લોકોને ઉત્સાહ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તે જ છેવટે બળવામાં ભાગ લેવાનો અપરાધી ઠર્યો. કંપનિના ફેંસલાથી તેને કેવી હાડમારી ભોગવવી પડી હતી, તે અમે યોગ્ય સ્થળે જણાવશું. આ દુર્દશામાં આવી પડેલા વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે એક લાગણીવાળા અંગ્રેજે પોતાની લાગણીભરી ભાષામાં જે કંઈ લખ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—જેના પૂર્વજોનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય, બળવડે કે કળવડે જીતી લેવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ નામની પાદશાહની પદવી અને ખાલી ખજાનાનો માલિક થઇ રહ્યો છે. ભયંકર દરિદ્રાવસ્થાથી પિડાતા કુટુંબીજનોથી જેનો રાજમહેલ ખદબદે છે, તેને અકૃતજ્ઞતાના દોષથી અપરાધી ઠરાવવો એ બહુ દારુણ પ્રસંગ છે. તે જે અવસ્થામાં આવી પડ્યો છે, તે માટે શું તેણે કંપનિનો આભાર માનવો ? બ્રિટિશ સરકારે ગરીબડા અંધ શાહઆલમને મરાઠાઓના હાથમાંથી છોડાવી છેવટે તેની અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા પર તરાપ મારી; એ માટે શું તેણે કંપનિનો આભાર માનવો ? એ ખરી વાત છે કે, દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહોએ હિંદ સામ્રાજ્ય ઉપર જે અધિકાર સ્થાપ્યા હતા, તે

અધિકાર અત્યારે આપણને મળ્યા છે. પરંતુ તેઓ જે રીતે હિંદમાં આવ્યા હતા, તે રીતે આપણે આવ્યા નથી. તેઓ દેશ જીતવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ લશ્કર લઇ હિંદમાં દડમજલ કરતા આવી પહોંચ્યા હતા, આપણે સાધારણ વેપારીની માફક બહુજ બ્હીતા બ્હીતા ધીરે ધીરે ડગલે હિંદમાં પેઠા હતા. દિલ્હીશ્વરે નીમેલા સુબાઓની દયા ઉપર આપણી હયાતીનો આધાર હતો. શાહઆલમના પૂર્વજોએ આપણા સ્વદેશી ભાઇઓ ઉપર જે દયા બતાવી હતી, તેને મુકાબલે શાહઆલમ તરફ આપણે જે સૌજન્ય બતાવ્યું છે, તે કંઇ વિસાતમાં નથી.

"બળવા પહેલાં ઘણાં વર્ષોથી દિલ્હીનો પાદશાહ અતિશય શોચનીયપણે પોતાના દિવસો ગુજારતો હતો. તેનો રાજમહેલ પરાધીનતા અને ગુલામીનાં મથક જેવો હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યારે મારા તરફ જે કંઇ માન દર્શાવવામાં આવે છે, તેટલાથી પણ વખત જતાં મારા વારસને વંચિત રાખવામાં આવશે, મારા વારસો આ રાજમહેલમાં રહેવાની સત્તા પણ ગુમાવી બેસશે, દિલ્હી બહાર કોઇ સ્થળે તેને દેશનિકાલ થયેલા કેદીના જેવી હાલતમાં રહેવું પડશે, દિલ્હીના રાજવંશના કોઇ પણ માણસને આપણે સરકારી નોકરીથી સદાને માટે દુર રાખ્યો હતો. આપણે તેઓને ગરિબાઇમાં રીબાવ્યા છે, દેવામાં ડુબાડયા છે; છતાં આપણે તેઓની ઐહિક વિષયવાસના માટે તિરસ્કાર કર્યો છે. આપણે તેઓને લશ્કરી વિભાગમાં દાખલ થતા અટકાવ્યા છે, આપણે તેઓને સમસ્ત સાંસારિક કાર્યોથી વંચિત રાખ્યા છે. તેઓના હાથમાંથી સમસ્ત સન્માન, સમસ્ત ઉચ્ચાશાનાં કર્તવ્યો છિનવી લીધાં છે. + + + આ પ્રમાણે શોચનીય સ્થિ-

તેમાં, હલકી દશામાં દિવસો ગાળવા તેના કરતાં મૃત્યુ હજારગણું વધારે સારૂં છે.[૧] "

ત્યારબાદ એક બીજે સ્થળે એ જ લાગણીવાળા લેખકે પોતાની રસમય લેખિની વડે આવા મર્મભેદી વચનો લખ્યાં છે કે, જ્યારે દિલ્હીનો રાજવંશ આપણા તરફ સદ્ભાવ બતાવતો હતો અને આપણી સાથે મિત્રતાનાં બંધનથી જોડાએલો હતો, ત્યારે આપણે રાજકીય સન્માનને હાનિકર્ત્તા નિયમો રચતાં અચકાયા નથી. આપણે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે જે વર્ત્તણુક ચલાવતા હતા, તેથી આપણે તેના તરફની ઉપેક્ષાજ પ્રગટ થઇ છે. આપણે આ પ્રમાણે બધું કર્યું છે, તો પણ રત્નજડિત સિંહાસનનો આ નામનો માલિક પોતાને જગતનો અધિપતિ, સમગ્ર વિશ્વનો અને માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનિનો પ્રભુ, હિંદનો અધિપતિ, ગવર્નર જનરલ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને સસાગરા ધરણીનો અધિસ્વામી માનતો હતો, તે નામની મોટાઇ પણ આપણને અસહ્ય લાગતી હતી.[૨] કાળનાં પરિવર્ત્તન સાથે દિલ્હીનું ગૌરવ આ પ્રમાણે લુપ્ત થયું હતું. દિલ્હીના સમ્રાટો એક વેપારી મંડળીના તાબામાં આ રીતે અપમાન અને કષ્ટ ભોગવતા હતા.

ઈ સ. ૧૮૫૭ ના શરુઆતના મહિનાઓ દરમ્યાન આ ઉશ્કેરણીની બાતમી સત્તાવાળાઓને મળી. માર્ચ માસના મધ્યભાગમાં દિલ્હીની જુમ્મા

---

૧ Russell, Diary Vol. II. P. 50-51. Comp, Martin, Indian Empire. Vol II. p. 458

૨. Russell's Letter.—Times, August, 20th. 1858. Comp, Indian Empire, Vol. II. p. 459.

મસ્જિદમાં એક જાહેરનામું ચોટાડવામાં આવ્યું. એ જાહેરનામામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે આ ઢંઢેરો ઇરાનના પાદશાહના નામથી જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. એ ઢંઢેરાનો સારાંશ એવો હતો કે, ઇરાની લશ્કર અંગ્રેજોના હાથમાંથી હિંદનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આગળ વધે છે. માટે આ વખતે અવિશ્વાસીઓ સાથે બધા ધર્મિષ્ઠ મુસલમાનોએ લડાઈ જાહેર કરવી જોઇએ. ઢઢેરા નીચે મહમ્મદ સાદિકનું નામ હતું; પરંતુ મહમ્મદ સાદિક તે કોણ, તે કોઈ જાણતું નહોતું. લોકોને અંગ્રેજ સરકાર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરવાનો આ જાહેરનામાનો ઉદ્દેશ હતો, તે એ જાહેરનામાંની વિગત ઉપરથી જણાતું હતું, એ જાહેરનામું જુમ્મા મસ્જિદની દિવાલ પર ઘણો વખત રહ્યું નહિ; માટે બધા લોકો એ જોઇ શક્યા નહિ. મેજીસ્ટ્રેટના હુકમથી થોડા કલાકો દરમ્યાન એ ફાડી નાખવામાં આવ્યું, પરંતુ એ જાહેરનામું ઘણો વખત દિવાલપર ન રહ્યું છતાં બધા લોકોએ વાંચેલું નહોતું છતાં, તેનો સારાંશ આડકતરી રીતે લોકોને સમજાવી દેવામાં આવ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે, એ વખતે કોઇ કોઇ દેશી વર્તમાનપત્રોમાં એ બાબતની ચર્ચા ચાલી હતી. સમ્પાદકો જુદી જુદી રીતે, જુદી જુદી ઢબમાં આ સંબંધમાં જુદા જુદા સમાચારો પ્રગટ કરતા હતા. તેઓ સીધી રીતે કંઈ ન લખતાં રૂપક અથવા દ્વિઅર્થી ભાષાંનો આધાર લઇ સમાચાર છાપતા. એક વખતે એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે, "મેજીસ્ટ્રેટની પાસે સમાચાર આવ્યા છે કે, કેટલાંક અઠવાડીઆમાં કાશ્મીર કબજે કરવામાં આવશે" આ સ્થળે કાશ્મીર એ કંઇ પંજાબની ઉત્તરે આવેલો દેશ સમજવાનો નથી, પણ દિલ્હીનો કાશ્મીર દરવાજો

એવો અર્થ સમજવાનો છે.[1] અર્થાત્ આ સમાચારથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે થોડાં અઠવાડિઆમાં દિલ્હીનો કાશ્મીરી દરવાજો સરકારના કબજામાં જશે. દેશી વર્ત્તમાનપત્રો આવી દ્વિઅર્થી ભાષામાં સમાચાર છાપતાં હો કે ન હો, એની સાથે આપણે કંઇ લેવા દેવા નથી, પણ એટલું તો ખરૂં કે આ સમયે દિલ્હીના મુસલમાનો અતિશય ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. દિલ્હીના રાજવંશની ચર્ચા ચાલતી હોવાથી બીજા લોકોનાં હૃદય પણ ઉછળી રહ્યાં હતા. ઘણા લોકો કહેતા હતા કે, જેમ બને તેમ જલદી કંઈ જંગરી ઉથલપાથલ થવી જોઇએ. એ ઉથલપાથલમાં કંપનિનું રાજ્ય નાશ પામશે. દિલ્હીના સિપાહીઓમાં પણ આવી વાતચીત ચાલતી હતી; પણ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે આવી લપમાં ધ્યાન આપ્યું નહોતું. તેના નામે ઘણી વાતો ઉડી હતી, ઘણા લોકો તેના નામે ઉશ્કેરણી ફેલાવતા હતા. કંપનિનું રાજ્ય નષ્ટ કરવા તેના નામથી તરકટો થતાં હતાં; પરંતુ તે પોતે તેમાંનું કંઈ જાણતો નહોતો, એમાંની કોઇપણ વાત પર લક્ષ આપતો નહિ. મે માસમાં જ્યારે મિરતની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણની નાફરમાનીના સમાચાર દિલ્હી પહોંચ્યા, દિલ્હીના દેશી ઓફિસરોમાંના થોડા એ નાફરમાન સિપાહીઓનો ફેંસલો આપવા મિરત ગયા, ત્યારે ભવિષ્યમાં ઉઠનારા બળવા સંબંધમાં વધુ ચળવળ ચાલી. ઘણા ખરા મુક્તકંઠે બોલવા લાગ્યા કે હિંદમાં જેમ બને તેમ જલદી મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થપાશે; હિંદીઓ વળી મોગલ શહેનશાહના તાબા તળે મોટા મોટા હોદ્દા

---

૧. દિલ્હીને ફરતી દિવાલ છે. તે દિવાલમાં કેટલાક દરવાજા છે. એ દરવાજામાંના એકનું નામ કાશ્મીરી દરવાજો છે.

પર ,નીભાશે; સિપાહીઓની બહાદુરીથી કંપનિનો અધિકાર નષ્ટ થશે. આ રીતે વાત વધી પડી છતાં બહાદુરશાહે તે તરફ કંઇ લક્ષ આપ્યું નહિ, અથવા એ ચળવળથી મોહીત થઇ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનાં સ્વપ્નો જોયાં નહિ.[1]

૧૦ મી મેએ રાત્રિના વખતમાં ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર, અંગ્રેજ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર જ્યારે સજ્જ થઇ મિરતના વિશાળ મેદાનમાં ઉભું હતું, ત્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના સિપાહીઓ વાયુવેગે દિલ્હી તરફ જતા હતા. પાયદળ સિપાહીઓ પણ ઉતાવળી ચાલે તેઓનું અનુસરણ કરતા હતા. આકાશ સ્વચ્છ હતું, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્ર પોતાનાં શાંત કિરણો વિસ્તારી રહ્યો હતો, મિરતના ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અજવાળી રાતે તીરવેગે દિલ્હી તરફ ધસ્યા જતા હતા. ચારે બાજુ જ્યોત્સના રેલાઇ રહી હોવાથી તેઓને કંઇ અડચણ ન આવી. તેઓ ગામ પાછળ ગામ મૂકી આગળ ધસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સમસ્ત રાત ચાલ ચાલુ કર્યા પછી સૂર્યોદયનો વખત થયો. ૧૧ મી મેની સવારે મહા નગરી દિલ્હી સિપાહીઓની નજરે ચડી.

---

૧. જ્યારે બહાદુરશાહનો મુકદ્દમો ચાલ્યો. ત્યારે તેના સેક્રેટરીએ પોતાની જુબાનીમાં જણાવ્યું કે પાદશાહે પોતે અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ કંઇ કહ્યું હતું કે નહિ, તે હું જાણતો નથી. તો પણ તેના નોકરો રાજમહેલના દરવાજાપર બેસી કહેતા કે, સિપાહીઓ સરકાર વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવી તરતજ અહીં આવશે, અને અંગ્રેજી સત્તાનો નાશ કરી મોગલ સત્તાની પ્રતિષ્ઠા કરશે, Kaye, Sepoy War. Vol. II. 42. Note.

સૂર્યોદય થયો. 'બાલસૂર્ય'નાં કિરણો જમના નદીનાં નીલ જળ પર પડી અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટાવતાં હતાં. સૂર્યના કિરણોથી શોભતી જમનાને કિનારે વિસ્તાર પામેલી મોગલ સમ્રાટની રાજધાનીએ સિપાહીઓનાં હૃદયમાં એકી સાથે આશા અને આનંદનો સંચાર કર્યો. દિલ્હીનો જે ભાગ જમના નદી તરફ આવેલો છે, તે તરફ એક હોડકાંનો પૂલ હતો. એ પૂલ વડે એક બાજુએથી સલીમગઢ તરફનો અને બીજી બાજુએથી મિરત તરફનો રસ્તો જોડી દીધો હતો. માટે મિરતથી આવતાં દિલ્હીને સામે પાર ગયા બાદ એ પૂલ ઓળંગતાં સલિમગઢ જવાતું હતું. દિલ્હી[1] લાલ પત્થરની દિવાલથી ઘેરાએલું છે. તે દિવાલમાં અગિઆર મુખ્ય દરવાજા પાડેલા છે. જે બાજુએ જમના નદી વહે છે, તે તરફના દરવાજા બાદ કરતાં બાકીની બાજુએ આઠ દરવાજા આવેલા છે. એ આઠ દરવાજાનાં નામ કાશ્મીર મોરી, કાબુલ, લાહોર, ફેરાસખાં, અજમીર, તુર્કમાન અને દીલ્હી છે. સમ્રાટનો રાજમહેલ નગરને છેડે જમના નદીને કિનારે આવેલો છે. તેની ત્રણ બાજુઓ લાલ પત્થરની દિવાલ આવેલી છે. કાશ્મીરી દરવાજામાં લશ્કરી છાવણી હતી. નગરરક્ષક સિપાહીએ એ ઠેકાણે રહેતા હતા, મિરતના ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓનો અગ્રભાગ આઠેક વાગ્યાને શુમારે જમના નદીનો પુલ ઉતરી, જકાત ઓફિસના વડાને મારી, જકાત ઓફિસ સળગાવી, દિલ્હીની દિવાલ પાસે આવી ઉભો. ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓએ રાજમહેલ પાસે આવી મોટા બરાડા પાડી કહ્યું કે અમે મિરતના

---

૧. આ સ્થળે સમ્રાટ શાહજહાંએ વસાવેલા નવા દિલ્હીની વાત કહેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યાં છે; હવે અમે ફિરંગીઓ વિરૂદ્ધ લડાઇ કરવા સમ્રાટ્ની મદદ જાળવવા માટે શહેરમાં પેસવા માગીએછીએ.

રણમત્ત સિપાહીઓનો કોલાહલ સાંભળી દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહે મહેલ સાચવનાર સિપાહીઓના અધ્યક્ષ કપ્તાન ડગલાસને બોલાવ્યો. દિવાને આમમાં[1] ડગલાસ સાથે પાદશાહની મુલાકાત થઇ. ડગલાસે કહ્યું કે એ સિપાહીઓને પાછા જવાનું કહેવા માટે હું નીચે જવા તૈયાર છું. પરંતુ બહાદુરશાહે તેને નીચે જવાની ના કહી; કારણ કે નીચે જતાં કદાચ સિપાહીઓ તેનો જીવ લે. પાદશાહમાં હાલવા ચાલવા જેટલી શક્તિ નહોતી, તે લાકડીનો ટેકો લઇ, હકીમ આસાનુલ્લાનો હાથ પકડી દિવાનેખાસમાં આવ્યો હતો. ડગલાસ નીચે જવા માગતો હતો, પણ વૃદ્ધ પદશાહે પ્રાણનાશની શંકાથી તેને નીચે જવાની વારંવાર મના કરી. તેથી ડગલાસે ગોખમાંથી કહ્યું કે તમારા આવવાથી પાદશાહ બહુ ગુસ્સે થયા છે, માટે તમારે ચાલ્યું જવું જોઇએ. પરંતુ ડગલાસનાં વાક્યોનું ફળ કંઇ આવ્યું નહિ. તેનાં વાક્યો પવનમાં ઉડી ગયાં તે વાક્યો ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓના કાનમાં પેઠાં નહિ. દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાના ઘણા

---

૧ દિલ્હીના રાજમહેલમાં ઘણા મકાનો છે. એમાં બે મકાનો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનાં એકનું નામ દિવાનેખાસ ને બીજાનું નામ દિવાનેઆમ છે. દિવાનેઆમમાં રાજસભા ભરાતી. અહીં શાહજહાંનું પ્રસિદ્ધ મયૂરાસન હતું, આ સ્થળે નાદિરશાહે છેતરપિંડીથી મહંમ્મદશાહ પાસેથી જગત્ વિખ્યાત કોહિનૂર છિનવી લીધો હતો; દિવાનેખાસ શહેનશાહનું મસલત કરવાનું મકાન છે. આ ઠેકાણે રાજ્યની છૂપી મસલતો થતી.

માર્ગે હતા. એક માર્ગે ન ફાવવાથી સિપાહીઓ બીજે માર્ગે વળ્યા. જમના નદી તરફ જે દરવાજા છે, તેમાંના બે દરવાજાનાં નામ અનુક્રમે કલકત્તા અને રાજઘાટ દરવાજા છે. કલકત્તા દરવાજો પૂલની પાસે જ હતો. જ્યારે આ દરવાજે નિષ્ફળતા મળી એટલે સિપાહીઓનું ટોળું જમના નદી અને રાજમહેલની દિવાલ વચ્ચે આવેલા સરિયામ માર્ગદ્વારા રાજઘાટ દરવાજા તરફ દોડ્યું. ત્યાંના મુસલમાનોએ એ દરવાજો ઉઘાડી નાખ્યો. મિરતના ઉત્તેજિત સિપાહીઓ એ દરવાજા વાટે શહેરમાં પેઠા.

મિરતના સિપાહીઓ ત્યાંના અંગ્રેજોનાં ખૂન કરી દિલ્હી તરફ આવે છે, એ બાતમી દિલ્હીના અંગ્રેજોને અગાઉથી મળી નહોતી. દિલ્હી અને મિરત વચ્ચેનો ટેલિગ્રાફનો તાર કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો, તે વાત સત્તાવાળા જાણતા નહોતા. ૧૧મી મે એ સવારમાં ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અંગ્રેજોનું લોહી રેડવાનો નિશ્ચય કરી દિલ્હીમાં આવી ચડશે, એ વાત ત્યાં અંગ્રેજોએ સ્વપ્નમાં પણ ધારી નહોતી. તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે પથારીમાંથી ઉઠ્યા હતા, અને આનંદ પામતા પોતાનાં દરરોજનાં કાર્યમાં જોડયા હતા. પણ વિરોધીઓ ઓચિંતા તેઓની સમક્ષ આવી પડ્યા. એકાએક તેઓના જીવનની બધી આશા ગુપ્ત થઇ ગઇ.

૧૧ મી મેને સવારમાં તાર ઓફિસના એક અમલદાર ટોડ સાહેબે અચાનક જાણ્યું કે મિરત અને દિલ્હી વચ્ચેનું તારનું દોરડું તૂટી ગયું છે. તરતજ તે જમના નદીના પૂલ તરફ દોડ્યો. એ દરમ્યાન મિરતની ઘોડેસ્વાર પલ્ટણનો અગ્રભાગ તેની સમક્ષ આવી ચડ્યો. સિપાહીઓએ તરવાર વડે તેમનો જીવ લીધો. પરંતુ આ

ખૂનના સમાચાર દિલ્હીના રાજપુરૂષોને મળ્યા નહિ. રાજપુરૂષો તો આનંદપૂર્વક પોતાનું કામ બજાવતા હતા. આ ખૂનના સમાચાર તેઓને ન પહોંચ્યા હોવાથી બચાવ માટે તેઓએ કંઇ તૈયારી કરી રાખી નહોતી.

મિરતના જે ઘોડેસ્વારો દિલ્હી આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓની સંખ્યા વધુ નહોતી. ધીમે ધીમે મિરતના પાયદળ-સિપાહીઓએ તેમાં ભરતી કરી આ તરફ દિલ્હીના મુસલમાનોએ તેઓનું ટોળું પુષ્ટ કર્યું તથા ત્યાં જે સિપાહીઓ હતા, તેઓએ પણ ધીમે ધીમે તેઓને મદદ કરવાની તૈયારી કરી. પરંતુ દિલ્હીની બધી વસ્તી આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓને મદદ કરવા તૈયાર થઇ નહોતી. જેઓ ખરી મહેનતની કમાણી ખાતા હતા, મજુરી કરી ગાંઠમાંડ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા, તેઓ આ ઉથલપાથલમાં જોડાયા નહોતા. શાંતિમાં ખલેલ પહોંચતાં અમને નુકશાન થશે, તે વાત તેઓ બરાબર જાણતા હતા. શાંતિથી કોઇપણ રીતે પોતાનું ગુજરાન ચાલે એટલાથી જ તેઓ સુખ ભોગવતા. કોઇપણ ઉથલપાથલથી તેઓનાં એ સુખમાં હરકત થાય એવું ઇચ્છતા નહોતા. દિલ્હીના ઘણાખરા મજુરો આ શાંતિની તરફેણમાં હતા. તેઓએ બળવાનો પક્ષ લઇ પોતાનું અનિષ્ટ વ્હોરી લીધું નહોતું.[1] પરંતુ દિલ્હીની ચારે બાજુએ એક જાતના લોકો વસતા, તેઓ ગુજરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓમાંના કોઇ કોઇ ખેતી કરતા; પરંતુ તેનો ઘણો ભાગ ગાય, ભેંસ કે ઘેટાં, બકરાનાં ટોળાં લઇ આમતેમ રખડતો અને જ્યારે સગવડ મળતી ત્યારે ચોરી કે લૂટફાટ કરી ગુજરાન ચલાવતો. મુખ્યત્વે કરીને આ

૧ Martin, Indian Empire Vol. II. P. 157.

જાતના લોકો દિલ્હીના દશ્કેરાએલા મુસલમાનો તથા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યાં હતા.

કોઇ કોઇ કહે છે કે, મિરતના સિપાહીઓ દિલ્હી આવ્યા તે વખતે અર્થાત્ ૧૧ મી મેની સવારમાં હિંદુઓનું એક ટોળું તીર્થ કરવા જવાના ઉદ્દેશથી દિલ્હીથી મથુરી જતું હતું. તે ટોળું પૂલ ઓળંગી પેલે પાર જઇ પહોંચ્યું, એ દરમ્યાન ૧૮મી ઘોડેસ્વાર પલટણના સિપાહીઓ પવનવેગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પેલા સિપાહીઓએ તે ટોળાને પૂછ્યું કે તમે ક્યાં જાઓ છો? હિંદુઓએ એ સૈનિકોને જવાબ આપ્યો કે, " અમે તીર્થયાત્રી છીએ, પૂણ્યક્ષેત્ર હરદ્વાર જવા ઇચ્છીએ છીએ ". એ જવાબ સાંભળી ઘોડેસ્વારોએ તેને દિલ્હી પાછા ફરવાનું જણાવ્યું અને તેમ નહિ કરવામાં આવે તો માર મારવાની ધમકી આપી. આથી તીર્થયાત્રાળુઓ કંઇ પણ ન બોલતાં દિલ્હી પાછા ફર્યાં. તે ટોળાએ ઘોડેસ્વારોને પૂલ પર એક ગોરાનું ખૂન કરી દિલ્હી દરવાજા વાટે શહેરમાં પેસતા જોયા. તરત જ શહેરના કોટવાળે આ સમાચાર કમિશનર ફ્રેઝર સાહેબને મોકલ્યા.[1]

સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા કે તરત દિલ્હીની અવસ્થા ફેરવાઇ ગઇ. શહેરમાં ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાઇ ગયું, ભયંકર કોલાહલથી ચારે દિશા કંપવા લાગી, શાંતિપ્રિય પ્રજાજનો ભય પામી છુપાઇ જવા લાગ્યા. બજારમાંની બધી દુકાનો બંધ થઇ ગઇ. જેઓ પ્રતિક્ષણ ફિરંગીઓના વિનાશનાં સ્વપ્નો જોતા હતા, બંડખોર સિપાહીઓ સાથે જોડાઇ ભયંકર કાર્ય સાધવામાં પોતાનો ઉદ્યમ, ઉત્સાહ અને અંગ્રેજો પરનો દ્વેષ બતાવી આપવા માગતાં હતા, અને પ્રતિક્ષણે એ

૧. Martin, Indian Empire Vol. II. P. 159.

બળવાન વાસના પૂર્ણ કરવાની તક ખોળતા હતા.* તેઓ આનંદપૂર્વક ભયંકર અવાજો કરતા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા. ૧૦મીની રાતે સંધ્યાકાળ વખતે મિરતમાં જે ભયંકર ખૂનરેજી મચી હતી, તેની 'નકલવૃત્તિ' ૧૧મી મેની સવારમાં મોગલ શહેનશાહની વહાલી દિલ્હીનગરીમાં શરુ થઇ. અમે અગાઉમાં જણાવ્યું છે કે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી એટલી બધી હદે પહોંચી હતી કે તેઓને કોઇપણ જાતનું ભાન રહ્યું નહોતું. તેઓની બુદ્ધિ નાશ પામી હતી. વિવેક, દયા અને સ્નેહ વિસરાઇ ગયાં હતાં. કોમળ વૃત્તિ અંતર્ધાન થઇ ગઇ હતી. તેને બદલે તેઓનાં હૃદય પાષાણ જેવાં થઇ ગયાં હતાં. તેઓએ અંગ્રેજોનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતાં તેઓને જરાપણ કંટાળો છૂટયો નહોતો. તેઓએ ઉન્મત્તની પેઠે અંગ્રેજોનું લોહી રેડી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી. જ્યારે કોઇપણ પ્રબળ હરિફની સત્તા નષ્ટ કરવા માટે હૃદય થનગની ઉઠે, સનાતન ધર્મ અને સનાતન જાતિગત રિવાજોનું માન જાળવવા હૃદયમાં અપરિસીમ સાહસ અને શક્તિનો સંચાર થાય, ત્યારે આગળ પાછળનો વિચાર થતો નથી, ભવિષ્યમાં શું થશે, તે બાબત કશો વિચાર થતો નથી. કેવળ અડચણો નાશ કરવાનું જ સૂઝે છે. છેવટે જ્યારે એ આગ્રહને લીધે હરિફો વિરુદ્ધ હથિયારો ચલાવાય, ત્યારે પ્રબળ વેરવૃત્તિને શાંત પાડવા સિવાય બીજી કોઇપણ જાતની પ્રવૃત્તિ સૂઝતી નથી. હરિફ તરીકે પછી ભલેને પોતાના જાતનાં, પોતાના દેશના કે પોતાના ધર્મના માણસો હોય, તો પણ તે પ્રબળ શત્રુ જણાય છે. સમયનાં પરિવર્તનથી ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓની પણ આવી જ દશા થઇ હતી, તેઓ આવા તીવ્ર આગ્રહને વશ થઇ વેરવૃત્તિને શાંત પાડવા તત્પર થયા હતા.

આ વખતે દિલ્હીમાં ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો હતી. એ ત્રણે પલટણોમાં થઇ ૩૫૦૦ સિપાહીઓ હતા. એ સિવાય એક ગોલંદાજ ટુકડી હતી. એ ટુકડીમાં ૧૫૦ સિપાહીઓ હતા અને બાવન ગોરા ઓફિસરો હતા.

મિરતના બંડખોર સિપાહીઓ શહેરમાં પેસી જે અંગ્રેજો સામા મળ્યા તેને મારી નાખવા લાગ્યા, તેઓનાં મકાન સળગાવી મૂકવા લાગ્યા. એમ કરતા કરતા તેઓ કલકત્તા દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા. કારણ કે તેઓને બાતમી મળી હતી કે એ દરવાજા તરફ કમિશનર ફ્રેઝર અને ડગલાસ વગેરે મોટા ગોરા અમલદારોનો ભેટો થશે. જ્યારે તેઓ 'દીન દીન'ના પોકાર સાથે કલકત્તા દરવાજા તરફ જતા હતા, ત્યારે એ ભયંકર અવાજથી ઉશ્કેરાઇ ઘણા મુસલમાનો તેમની સાથે ભળ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ જાણતા હતા કે, દિલ્હીમાં અમારા સ્વદેશી બંધુઓ સિપાહીઓનું કામ કરે છે, તેઓ કદી પણ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં ઉદાસીનતા બતાવશે નહિ, પોતાના ધર્મનું હનન કરનાર શત્રુફિરંગીઓનો નાશ કરવા માટે અમને મદદ આપવાનું ચૂકશે નહિ. તેઓ જે તરવાર ધારણ કરી વીરવ્રત પાળવા નીમાએલા છે, જે બંદુકનાં બળવડે પોતાને બધી બાબતમાં સુરક્ષિત રાખે છે, તે તરવાર તથા તે બંદુક કદીપણ અમારી વિરુદ્ધ વપરાશે નહિ. આથી તેઓ પોતાને અસહાય માનતા નહોતા. કંપનિ વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, છતાં તેમને ડર નહોતો. તેઓ નિર્ભયપણે દિલ્હીમાં પેસી ફિરંગીઓનું લોહી રેડવા મંડી પડયા હતા.

એ વખતે ૩૮મી પલટણના કેટલાક સિપાહીઓ રાજમહેલનું રક્ષણ કરતા હતા. જ્યારે મિરતના બંડખોર સિપાહીઓ રાજમહેલની

એક બાજુએ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કપ્તાન ડગલાસ અને કમિશનર ફ્રેઝર બીજી બાજુએ ઉભા ઉભા રક્ષક સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ તેઓનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. મિરતના બંડખોર ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા કે તરત મહેલનું રક્ષણ કરનાર સિપાહીઓ કમિશનર અથવા કપ્તાન ડગલાસનાં વચનોપર ધ્યાન ન આપતાં તેઓના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. ધર્મભ્રષ્ટ થવાના સંદેહથી દિલ્હીના સિપાહીઓ પણ અતિશય ઉશ્કેરાઇ રહ્યા હતા. જ્યારે તેઓએ મિરતના સિપાહીઓને ધર્મનાં રક્ષણ માટે હથિયારો ચલાવતા જોયા, ત્યારે તેઓ પણ દૃઢતાપૂર્વક તેમના પક્ષમાં ઢળી પડ્યા. સત્તાવાળાઓની આજ્ઞા નાકબૂલ કરવામાં આવી. સત્તાવાળાઓ મુંઝાવા લાગ્યા. તેઓની શક્તિ, અને આજ્ઞા વ્યર્થ જણાવા લાગી. બંડખોર સિપાઇઓ બીજા કોઇ આગળ માથું ન નમાવતાં, કોઇનો હુકમ ન પાળતાં પોતાના પોતે જ માલિક થઇ ગયા, પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ કામ કરવા લાગ્યા. કમિશનર અને કપ્તાન નિરુપાય બની ગયા. તેઓની સત્તા, માલિકી અને ઉપરિપણું અંતર્ધાન થઇ ગયું હતું. એક ક્ષણ પહેલાં જેઓ તેમને જોઇ વિનય અને સૌજન્ય સાથે સલામ ભરતા હતા, હુકમ પાળવાને સદા તત્પર રહેતા હતા, અત્યારે તેઓ જ તેમના પર સત્તા ચલાવવા તૈયાર થયા. આ ઓચિંતા ફેરફારથી કમિશનર અને કપ્તાન વિસ્મય પામ્યા. વિસ્મયની સાથે તેમને બીક પણ લાગી. તેઓ દરપળે પોતાની જિંદગી ભયમાં નિહાળવા લાગ્યા. જ્યારે બંડખોર ઘોડેસ્વારો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે કમિશનર ફ્રેઝર અને કપ્તાન ડગલાસ બંને બગીમાં બેસી હલ્લો કરનારને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરવા તૈયાર થયા. અગાઉ

જણાવ્યું છે તેમ શહેરનાં કોટવાળે આવી બંડખોર સિપાહીઓની ખાતમી કમિશનરને આપી હતી. ખાતમી મળતાં જ કમીશનર ગોળી ભરેલી બંદુક લઈ બગીમાં બેઠા. બે ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ તેમનાં રક્ષણ માટે ચાલ્યા. કપ્તાન ડગલાસે પણ એ બગીમાં બેઠક લીધી હતી. બંડખોર ઘોડેસ્વારોએ પેલા બે ઘોડેસ્વારોને જોઇ પૂછ્યું, " તમે ફિરંગીઓને માટે કે તમારા ધર્મનાં રક્ષણ માટે તૈયાર છો ? " આ સવાલ સાંભળતાંજ પેલા બે રક્ષકો "દીન દીન"ના પોકાર કરી ઉઠયા. ફ્રેઝર અને ડગલાસ સાહેબે ધોળે દહાડે મુસલમાનોની રાજધાનીમાં આ મુસલમાની લડાઈનો શબ્દ સાંભળ્યો. તેઓ ગાડીપરથી કુદી પડયા અને પોલિસ સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ તેમની સામા આવ્યા. ફ્રેઝર સાહેબે એક સિપાહી પર ગોળી છોડી. તેની બીજી ગોળીથી એક ઘોડેસ્વારનો ઘોડો ઘાયલ થયો. પરંતુ એથી બંડખોરોનું જોર નરમ પડયું નહિ. લોકો એકત્ર થવા લાગ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ ટોળાબંધ થઇ સાહેબ પર ધસવા લાગ્યા. ફ્રેઝર સાહેબે જોયું કે હવે પલાયન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. તે પાછા ગાડીપર ચઢયા, અને લાહોર દરવાજા તરફ રવાના થયા.[1] આ તરફ કપ્તાન ડગલાસ

---

૧. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, કમિશનરે ગાડી પરથી કુદી પડી લાહોર દરવાજા પાસે જઈ સુબેદારને દરવાજાનાં બારણાં બંધ કરવાનું કહ્યું. સુબેદારે કમિશનરનો હુકમ માન્યો. કમિશનર અને કપ્તાન બન્નેએ બંડખોર સિપાહીઓને મદદ કરવા માટે સુબેદારને ઠપકો આપ્યો, સુબેદાર જરા ગુસ્સે થયો. પરંતુ ગુસ્સાના આવેશમાં તેણે તેઓનું કંઇ અનિષ્ટ કર્યું નહિ; ઉલટું તેણે બંને સાહેબોને નાસી

મહેલની ખાઇમાં કુદી પડયો.[2] ઉંચેથી કુદકો મારવાથી બહુ લાગ્યું, તે ખાઇમાં પડયો તેથી બંડખોર સિપાહીઓના ગોળીબારમાંથી બચ્યો; પરંતુ પડવાથી જે આઘાત થયો તેથી તેની "ચલનચલન" કરવાની શક્તિ નાશ પામી. મહેલના કેટલાક ચપરાશીઓએ તેને આવી સ્થિતિમાં ઉપર ખેંચી લીધો. એક જણે તેને પીઠ પર ચઢાવી તેના ઘરમાં લાવી રાખ્યો. કમિશનર ફ્રેઝર અને દિલ્હીનો કલેકટર હચિન્સન પણ (એ પણ ઘવાયો હતો) અહિં હતા.[3]

જવાની સલાહ આપી. Martin, Indian Empire Vol. II P. 159.

૨. અગાઉ જણાવ્યું છે કે, દિલ્હીનો રાજમહેલ એક મજબૂત કિલ્લા તરીકે, પ્રખ્યાત હતો. શાહજહાંએ એ રાજમહેલને કિલ્લા તરીકે બંધાવ્યો હતો. તેથી તે કિલ્લાના નામથી ઓળખતો હતો. કિલ્લાની દિવાલ ૪૦ થી ૫૦ ફૂટ ઉંચી હતી, ખાઇ વિશાળ અને ઉંડી હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ મુસાફર બર્નિયરે લખ્યું છે કે, કિલ્લાની ખાઈ જળથી તથા માછલાંથી, ભરપૂર હતી. છેવટે એ ખાઈ સુકાઇ ગઇ હતી. Travels of a Hindu. Vol. II. P. 288.

૩. આ સંબંધમાં બહુ મતભેદ છે. દિલ્હીના પાદશાહ અને મોગલ બેગ નામના એક માણસ પર (આ માણસ ફ્રેઝરના ખુની તરીકે પકડાયો હતો.) ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મુકદમો ચાલ્યો. મુકદમા વખતે જે સાક્ષીઓની જુબાની લેવામાં આવી, તેમાંના એકે કહ્યું કે હચિન્સન સાહેબ કપ્તાન ડગલાસ સાથે આવ્યા હતા. એક બીજાએ જણાવ્યું કે તેઓ ફ્રેઝર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા. ત્રીજા સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે, કપ્તાન ડગલાસની વાચા ખુલી ત્યારે તેણે હચિન્સન

જણાવ્યું છે તેમ શહેરના કોટવાળે આવી બંડખોર સિપાહીઓની બાતમી કમિશનરને આપી હતી. બાતમી મળતાં જ કમીશનર ગોળી ભરેલી બંદુક લઈ બગીમાં બેઠા. બે ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ તેમનાં રક્ષણ માટે ચાલ્યા. કપ્તાન ડગલાસે પણ એ બગીમાં બેઠક લીધી હતી. બંડખોર ઘોડેસ્વારોએ પેલા બે ઘોડેસ્વારોને જોસ પૂછ્યું, "તમે ફિરંગીઓને માટે કે તમારા ધર્મનાં રક્ષણ માટે તૈયાર છો ?" આ સવાલ સાંભળતાંજ પેલા બે રક્ષકો "દીન દીન"ના પોકાર કરી ઉઠયા. ફ્રેઝર અને ડગલાસ સાહેબે ઘણે દહાડે મુસલમાનોની રાજધાનીમાં આ મુસલમાની લડાઈનો શબ્દ સાંભળ્યો. તેઓ ગાડીપરથી કુદી પડયા અને પોલિસ સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ તેમની સામા આવ્યા. ફ્રેઝર સાહેબે એક સિપાહી પર ગોળી છોડી. તેની બીજી ગોળાથી એક ઘોડેસ્વારનો ઘોડો ઘાયલ થયો. પરંતુ એથી બંડખોરોનું જોર નરમ પડયું નહિ. લોકો એકત્ર થવા લાગ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ ટોળાબંધ થઇ સાહેબ પર ધસવા લાગ્યા. ફ્રેઝર સાહેબે જોયું કે હવે પલાયન કર્યા સિવાય છુટકો નથી. તે પાછા ગાડીપર ચઢયા, અને લાહોર દરવાજા તરફ રવાના થયા.[1] આ તરફ કપ્તાન ડગલાસ

---

[1] કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, કમિશનરે ગાડી પરથી કુદી પડી લાહોર દરવાજા પાસે જઈ સુબેદારને દરવાજાનાં બારણાં બંધ કરવાનું કહ્યું. સુબેદારે કમિશનરનો હુકમ માન્યો. કમિશનર અને કપ્તાન બંનેએ બંડખોર સિપાહીઓને મદદ કરવા માટે સુબેદારને ઠપકો આપ્યો, સુબેદાર જરા ગુસ્સે થયો. પરંતુ ગુસ્સાના આવેશમાં તેણે અંગ્રેજોનું કંઇ અનિષ્ટ કર્યું નહિ; ઉલટું તેણે બંને સાહેબોને નાસી

મહેલની ખાઇમાં કુદી પડ્યો.[૨] ઉંચેથી કુદકો મારવાંથી બહુ લાગ્યું, તે ખાઇમાં પડ્યો તેથી બંડખોર સિપાહીઓના ગોળીબારમાંથી બચ્યો; પરંતુ પડવાથી જે આઘાત થયો તેથી તેની ચલનવલનં કરવાની શક્તિ નાશ પામી. મહેલના કેટલાક ચપરાશીઓએ તેને આવી સ્થિતિમાં ઉપર ખેંચી લીધો. એક જણે તેને પીઠ પર ચઢાવી તેના ઘરમાં લાવી રાખ્યો. કમિશનર ફ્રેઝર અને દિલ્હીનો કલેક્ટર હચિન્સન પણ (એ પણ ઘવાયો હતો) અહિં હતા.[૩]

જવાની સલાહ આપી. Martin, Indian Empire Vol. II P. 159.

૨. અગાઉ જણાવ્યું છે કે, દિલ્હીનો રાજમહેલ એક મજબૂત કિલ્લા તરીકે, પ્રખ્યાત હતો. શાહજહાંએ એ રાજમહેલને કિલ્લા તરીકે બંધાવ્યો હતો. તેથી તે કિલ્લાના નામથી ઓળખતો હતો. કિલ્લાની દિવાલ ૪૦ થી ૫૦ ફૂટ ઉંચી હતી, ખાઇ વિશાળ અને ઉંડી હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ મુસાફર બર્નિયરે લખ્યું છે કે, કિલ્લાની ખાઇ જળથી તથા માછલાંથી, ભરપૂર હતી. છેવટે એ ખાઇ સુકાઇ ગઇ હતી. Travels of a Hindu. Vol. II. P. 288.

૩. આ સંબંધમાં બહુ મતભેદ છે. દિલ્હીના પાદશાહ અને મોગલ બેગ નામના એક માણસ પર (આ માણસ ફ્રેઝરના ખુની તરીકે પકડાયો હતો.) ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મુકદ્દમો ચાલ્યો. મુકદ્દમા વખતે જે સાક્ષીઓની જુબાની લેવામાં આવી, તેમાંના એકે કહ્યું કે હચિન્સન સાહેબ કપ્તાન ડગલાસ સાથે આવ્યા હતા. એક બીજાએ જણાવ્યું કે તેઓ ફ્રેઝર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા. ત્રીજા સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે, કપ્તાન ડગલાસની વાચા ખુલી ત્યારે તેણે હચિન્સન

બંડખોર સિપાહીઓ ધીમે ધીમે કપ્તાન ડગલાસના મકાન તરફ આવવા લાગ્યા, એ વખતે એક પાદરી અને કેટલીક મડમો કપ્તાનના ઘરમાં હતી. પાદરી કોલાહલ સાંભળી નીચે આવ્યો; આવી જોયું તો જણાયું કે કપ્તાન અને હચિન્સન બંને નીચે પડયા છે. તેણે કેટલાક રક્ષકોની મદદથી તેઓને ઉપર ચડાવ્યા. કમિશનર સાહેબ નીચે સીડી પાસે ઉભા ઉભા ઉશ્કેરાએલા લોકોને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે હાથમાં તરવાર લઈ સીડીના પગથિઆપર ઉભા હતા, એ વખતે એક માણસે તેનાપર ફટકો લગાવ્યો. એક ક્ષણમાં એક બીજા માણસની તરવાર તેઓ સાહેબના દેહ પર ફરી વળી. કમિશનર ફ્રેઝરનું શબ સીડી નીચે પછડાઇ પડ્યું.

કમિશનરનું ખૂન કર્યા પછી લોકો ઉપર ગયા. ડગલાસ, હચિન્સન વગેરે અંગ્રેજો અને કેટલીક મડમો ઉપરના માળ પર હતી. પ્રથમ સીડી ઉપર બારણું બંધ કરી બંડખોરોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પરંતુ લોકોના પ્રચંડ વેગ આગળ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડયો. એક ક્ષણમાં બધું પૂરૂં થઇ ગયું. એક પલકમાં બધાનાં મુડદાં લોહીમાં તરબોળ થઇ પડયાં.

લોહીના પ્રવાહથી દિલ્હીના સમ્રાટનો મહેલ આ રીતે ગોઝારો બન્યો. આ ખૂનરેજીમાં દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહને સંડોવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. થોડા દિવસ સુધી ઘણા માણસો એવું ધારતા હતા કે, ઉન્મત્ત લોકો મડમોને ઘસડી બહાદુરશાહ પાસે લઇ ગયા હતા, અને તેની સમક્ષ અથવા તેની સંમતિપૂર્વક તેઓનાં ખૂન કરવામાં

સાહેબને પોતાને ઘરમાં લઇ આવવાની પોતાના ચપપરાશીઓને આજ્ઞા આપી હતી.—Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 78, note.

આવ્યાં હતાં. આ બનાવે કલ્પનાથી રંગાઈ જુદી જુદી જાતની વિચિત્ર વાતો ઉત્પન્ન કરી હતી. પરંતુ છેવટે એ બનાવ ખોટો ઠર્યો હતો. વૃદ્ધ પાદશાહની મંજૂરીથી મડમોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, તેની સાબીતિ મળી નથી. ઉલટું દિલ્હીના પાદશાહે આ મુશ્કેલીમાં અંગ્રેજોનો પક્ષ લીધો હતો. એની ઘણી સાબિતીઓ મળી આવે છે. કપ્તાન ડગલાસે મૃત્યુ પહેલાં પોતાના ઘરમાંની મડમોને પાદશાહની બેગમ પાસે મોકલાવવા માટે પાદશાહ પાસે એક પાલખી માગી હતી. પાદશાહે કપ્તાનની માગણી કબૂલ કરી હતી. પરંતુ પાલખી પહોંચાડવામાં જરા વાર લાગી, તે દરમ્યાન તેઓનાં ખૂન થયાં.[૧] બંડખોર સિપાહીઓ દિલ્હીના પાદશાહને નામે બધું કાર્ય કરતા હતા, એ ખરી વાત છે, પરંતુ બહાદુરશાહ તેઓનો પક્ષ લેવા તૈયાર થયો નહોતો. બંડખોરોને ઉત્સાહનાં વાક્યોથી નવાજવાની ઇચ્છા પણ તેણે દર્શાવી નહોતી. તે અંગ્રેજોની પેઠે મિરતથી મદદ આવવાની રાહ જોઈ બેઠો હતો. જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહીઓનાં આક્રમણથી આખું શહેર અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું હતું, ગોરા લોકો નાસી ગયા હતા અગર છુપાઈ ગયા હતા, ત્યારે દિલ્હીનાં વૃદ્ધ પાદશાહે આગ્રામાં કેલ્વિન સાહેબ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. એ પત્રમાં તેણે જણાવ્યું કે, 'આખું શહેર અને દિલ્હીનો કિલ્લો સિપાહીઓનાં હાથમાં છે, હું પોતે તેઓના તાબામાં છું. ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ શહેરના દરવાજા ઉઘાડી મિરતના લગભગ એક સો સિપાહીઓ સાથે મળી ગયા છે. ફ્રેઝર વગેરે અંગ્રેજો માર્યા ગયા છે.' આ પત્ર મળતાંજ કેલ્વિન સાહેબે ૧૫ મી મેએ કલકત્તા તાર કર્યો.

---

[૧] Kaye, Sepoy War, Vol. II. P. 80 note.

હિંદની વડી સરકારે સૌ પહેલાં કેલ્વિન સાહેબ પાસેથી આ બળવાના સમાચાર જાણ્યાં[1] જેણે સૌ પહેલાં સમાચાર મોકલી વાયવ્યપ્રાંતના લેફટેનેન્ટ ગવર્નરને સાવધાન કર્યો હતો, અને જેની મદદથી લેફટેનેન્ટ ગવર્નર સૌ પહેલાં વડી સરકારને એ સમાચાર જણાવવા શકિતમાન થયો હતો, તે માણસ સિપાહીઓને ઉશ્કેરી અંગ્રેજોનાં ખૂન કરાવે એ કદી સંભવિત હોય ખરૂં !

રાજમહેલમાં બંડખોર સિપાહીઓનો કોલાહલ સાંભળી વૃદ્ધ બાદશાહને બહુ શંકા પડી. અગાઉ આ સ્થળે જ તેનો પૂર્વજ વૃદ્ધ શાહઆલમ એક મુસલમાનનાં હથિયારથી અનંત નિદ્રામાં સૂતો હતો. એ જૂની વાત અત્યારે બહાદુરશાહને યાદ આવી. તે પોતાના મહેલમાં માણસોનાં ટોળાં જોઇ બહુ મુંઝાયો. ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ લોહીથી ખરડાએલી તરવારો ઉછાળતા ઉછાળતા શહેરના લોકોને પોતાની પાછળ આવવાનું કહેતા હતા. તેઓના ભયંકર અવાજથી પ્રતિક્ષણે મહેલ કંપતો હતો. મહેલનો ચોક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણ, ૩૮ મી પાયદળ પલટણ અને મિરતના પાયદળ સૈનિકોથી ભરચક થઇ ગયો હતો.[2] શહેરના મુસલમાન રહેવાશીઓ ચોતરફથી આવી તેઓની સંખ્યામાં વધારો કરતા હતા. રાજમહેલનાં બહારનાં ઘરોમાં ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ પોતપોતાના ઘોડા બાંધ્યા હતા. મિરતનું પાયદળ સૈન્ય આખી રાતની મુસાફરીથી થાકી ગયું

---

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 159.

૨. મિરતના પાયદળ સિપાહીઓ દિલ્હીમાં ક્યારે આવી પહોંચ્યા, તે બરાબર જાણવામાં આવ્યું નથી. એ સંબંધમાં બહુ મતભેદ છે.

હતું,તે સૈન્ય અત્યારે મોગલ સમ્રાટના સુંદર સભામંડપમાં વિશ્રામ કરવા લાગ્યું. મહેલમાં સર્વત્ર હથિયારબંધ રક્ષકો ગોઠવાઇ ગયા. જોતજોતામાં અસહાય, શોચનીય દુર્દશાગ્રસ્ત એંશી વર્ષના વૃદ્ધ બહાદુરશાહનો વિશાળ રાજમહેલ સુરક્ષિત લશ્કરી છાવણીના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયો.

આ તરફ દિલ્હીનાં ગોરા લોકોનાં મથકમાં—દરિયાગંજમાં ભયંકર ખૂનરેજી મચી રહી હતી. આ ભયંકર બનાવનું અનુક્રમ-પૂર્વક વર્ણન કરવાનું કાર્ય અતિશય મુશ્કેલ છે. બપોર સુધીમાં મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજો સિપાહીઓના પ્રચંડ હલ્લાથી મરણ પામ્યા હતા. બપોરે દિલ્હીની બેંક લૂટવામાં આવી હતી. બેંકના અમલદારો આ આ હલ્લો અટકાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ તેમ કરતાં માર્યા ગયા હતા. અંગ્રેજોએ લખેલા ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ સંબંધે એક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દિલ્હીબેંકના મેનેજર બેરેસફર્ડ સાહેબ પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં સાથે બહારનાં એક ઘરનાં છાપરા પર આશ્રય લઇ રહ્યા હતા. સાહેબનાં હાથમાં ઉઘાડી તરવાર અને તેની સ્ત્રીના હાથમાં એક તીક્ષ્ણ બરછી હતી. સાહેબે તરવારની મદદથી ઘણીવાર ટક્કર ઝીલી. એક માણસ એ સ્થળે હાજર હતો તેણે કહ્યું હતું કે, બેરેસફર્ડ સાહેબની મડમની બરછીથી એક સિપાહી માર્યો ગયો હતો. પરંતુ છેવટે તેઓ બધાં માર્યા ગયાં. બેંક લૂટવામાં આવી.[૧] "દિલ્હી ગેઝેટ" નામના વર્તમાનપત્રનું છાપખાનું પણ એ રીતે નાશ પામ્યું. છાપખાનાના ખ્રિસ્તી કંપોઝિટરોને ખરે બપોરે મારી નાખવામાં આવ્યા. છાપખાનાના બીજાં ભયંકર કાર્ય પાર પાડવા

૧. Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 81.

માટે લૂટી જવામાં આવ્યાં. સિપાહિઓ અંગ્રેજો ઉપર એટલા બધા ગુસ્સે થયા હતા કે, તેઓ કોઈ પણ સ્થળે અંગ્રેજ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનાર માણસને જોતા તો ઠાર માર્યાં સિવાય રહેતા નહિ. શહેરનાં ખ્રિસ્તીઓ પર પૂરેપૂરો હાથ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેઓની મિલ્કત લૂટી લેવામાં આવી હતી, તેઓનાં મકાનો સળગાવી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. ૧

બરાબર આ વખતે દિલ્હીની લશ્કરી છાવણીમાંના દેશી સિપાહીઓમાં ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો જણાયા. શહેરથી થોડે દૂર એક પહાડ છે. ૨ એ પહાડ અને જમના નદી વચ્ચેના સપાટ પ્રદેશપર દિલ્હી વસ્યું છે. શહેરથી લગભગ બે માઇલ દૂર—પહાડની ઉત્તર બાજુએ છાવણી હતી. દિલ્હીના સિપાહીઓએ અગાઉ કશો અસંતોષ જણાવ્યો નહોતો,

૧. દિલ્હી ગેઝેટના મદદનીશ સમ્પાદક વેગનટ્રાઇબર સાહેબે આ વિષયમાં લખ્યું છે કે, ઘોડેસ્વારોએ પોતાના ઘોડા બહાર રાખી યુરોપિયનોનાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ બબડતા હતા કે અમે લૂટફાટ કરવા આવ્યા નથી, પણ ફિરંગીઓના જીવ લેવા આવ્યા છીએ. જે ઘરમાં ગોરા લોકો જણાતા નહોતા, તે ઘર શહેરના ઉશ્કેરાએલા લોકો લૂટી લેતા હતા. અરધા કલાકમાં ઘરની તમામ મિલ્કત લુટાઇ ગઇ. ઘરો સળગાવવામાં આવ્યાં.—Wagentreiber, Narrative. Kaye, Sepoy Wor, Vol. II. P S2 note.

૨. અરવલી પર્વતની બે શાખા અને જમનાનદીની વચ્ચે નવી દિલ્હી અથવા શાહજહાનાબાદ વસ્યું છે. આ બંને શાખાનું નામ જીજુલા પહાડ અને મેજુલા પહાડ છે. મેજુલા પહાડની ઉત્તર બાજુએ લશ્કરી છાવણી હતી.

કોઈપણ જાતનો ગુસ્સો અથવા કર્તવ્ય બજાવવામાં ઉદાસીનતા દર્શાવી અંગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્વેષ દર્શાવ્યો નહોતો. મીર મન્દુરઅલી અને સહાયસિંહ નામના દિલ્હીના બે ઓફિસરો ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના ૮૫ સિપાહીઓનો મુકદ્દમો ચલાવવા મિરત ગયા હતા, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીના બનાવ પહેલાં સિપાહીઓમાં કોઈપણ જાતની ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતી.[૧] જે દિવસે મિરતના સિપાહીઓએ અંગ્રેજો પર હુમલો કર્યો, અંગ્રેજોનું લોહી રેડી મિરત પલાળી દીધું, ત્યાં સુધી દિલ્હીની છાવણીના સિપાહીઓ શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યે જતા હતા. કોઈ કોઈ કહે છે કે, એ દિવસે બપોરે એક ગાડી દિલ્હીની છાવણી પાસે આવી ઉભી હતી. એ ગાડી દેશી લોકોથી ભરપૂર હતી. તેઓએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ મિરતના સિપાહીઓ હતા, તે પાછળથી જણાયું હતું.[૨] ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે રવિવાર સુધી દિલ્હીની છાવણીમાં કશી ગડબડ મચી નહોતી, છાવણીના સિપાહીઓની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચી નહોતી. પરંતુ બીજે દિવસે એ સ્થિતિ ફરી ગઈ. શાંતિને બદલે વેર વાળવાની વૃત્તિથી એકેએક સિપાહી અધીરો બની ગયો.

સોમવારે સવારના દિલ્હીની ૩૮, ૫૪ અને ૭૪ મી પલ્ટણના બધા સિપાહીઓ તથા ગોલંદાજ સૈનિકો કવાયતનાં મેદાન પર એકત્ર થયા. બરાકપુરના જમાદાર ઈશ્વરપાંડેના મુકદ્દમાની હકીકત અને

---

૧. Martin, Indian Empire, Vol, II P. 165.

૨. દિલ્હીના પાદશાહના મુકદ્દમા વખતે કપ્તાન ટિટલરે પોતાની જુબાનીમાં આ વાત જણાવી હતી. Kaye, Sepoy War. Vol. II. P. 43, note

તેને કરવામાં આવેલી ફાંસીની સજાનો હુકમ એ એકત્ર સૈન્ય સમક્ષ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. સત્તાવાળાઓએ આ બનાવ જણાવવા માટે દિલ્હીનાં બધાં લશ્કરને કવાયતના મેદાન પર એકત્ર કર્યું હતું. જ્યારે આ હકીકત લશ્કર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી, ત્યારે લશ્કરી સિપાહીઓએ તેનું અનુમોદન કર્યું નહિ. જમાદારને કરવામાં આવેલી સજા સાંભળી તેઓ ગુસ્સે થઇ ગયા. સાધારણ ગુસ્સા સિવાય આ વખતે બીજું કંઇ જણાતું નહોતું. સિપાહીઓ કવાયતનાં મેદાન પરથી પોતપોતાને ઘેર ગયા. અંગ્રેજ ઓફિસરો એકત્ર થઈ નિશ્ચિંતપણે પાસેનાં સ્થળે સવારનો નાસ્તો લેવા બેઠા. ત્યારબાદ તેઓ પોતપોતાને સ્થળે ગયા, નહાઈ ધોઇ દરરોજનાં કામ પર જોડાયા. હજુ સુધી તેઓને સંદેહ પડ્યો નહોતો કે આજે જ અમારા જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાય છે, હમણાં જ અમારે અમારી બ વેગન; કેલી લેવી પડશે. પરંતુ દસેક વાગ્યાને સુમારે તેઓના તાના તર્ક ભાવમાં ફેરફાર થયો. એ વખતે તેઓએ સાંભળ્યું કે ત્રીજી તારસ્વાર પલ્ટણ મિરતથી દિલ્હી આવી પહોંચી છે. નોકરચાકરોએ બેબાકળા બની પોતપોતાના ઓફિસરોને આ સમાચાર આપ્યા. ઓફિસરો તરત જ તૈયાર થઈ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયા. પરંતુ હજુ તેઓને એવી ખાત્રી હતી કે એ સિપાહીઓ કેવળ કેદખાનાના કેદીઓને જ મુક્ત કરશે. તે સિવાય બીજું કંઇ કરવાને શક્તિવાન થશે નહિ. જો મિરતના સિપાહીઓ ખરેખર બંડ ઉઠાવવા તત્પર થયા હોય તો ત્યાંનું ગોરું લશ્કર તેઓ પર જરૂર હલ્લો કરવાનું. તેથી દિલ્હીમાં કદાચ મિરતના સિપાહીઓ આવ્યા હોય તો તેની સંખ્યા બહુ થોડી હોવી જોઇએ. ઓફિસરો આવા વિચારથી મનને સમજાવતા હતા.

પરંતુ, જોતજોતામાં તેઓને પોતાના વિચાર બદલવા પડ્યા. તેઓ ઉન્મત સૈનિકોના દારૂણ મારાથી મરી ખૂટવા લાગ્યા,

બ્રિગેડિયર ગ્રેવસ દિલ્હીનાં બધાં લશ્કરોનો ઉપરી હતો. તેણે સિપાહીઓને કવાયતનાં મેદાન પર લાવી બંડખોરોને વિખેરી નાખવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. સિપાહીઓને સરકારને વફાદાર રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું. સૈનિકો બ્રિગેડિયરનાં વચનો પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર થયા. તરત જ ૫૪ મી પલ્ટણના સિપાહીઓને દિલ્હી તરફ જવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓનો સેનાપતિ કર્નલ રિપ્લે તેઓને હુલ્લડખોરોને દાબી દેવા માટે જેમ બને તેમ જલદી કાશ્મીર દરવાજા તરફ દોરી ગયો. બંડખોર એ દરવાજા તરફ આગળ વધતા હતા. સેનાપતિએ પોતાના સિપાહીઓને બંદુક ભરવાની મના કરી, તે કેવળ સંગીનનાં બળવડે જ હુલ્લડખોરોને વિખેરી નાખવા માગતો હતો. જ્યારે આ પલ્ટણના સિપાહીઓ શહેર તરફ જતા હતા, ત્યારે તેનાં મ્હોં પરથી કોઇ તેઓને વિશ્વાસઘાતી માની શકે નહિ. એક જુવાન ઓફિસર 'અને એક મડમે કહ્યું હતું કે, આ સિપાહીઓની વફાદારી પર અમને તે વખતે જરાપણ અવિશ્વાસ પેદા થયો નહોતો. એ સિપાહીઓ જ્યારે શાંતિપૂર્વક અને પ્રસન્ન ચહેરાથી આગળ વધ્યા,' ત્યારે અમે એવું માની આનંદ પામ્યા કે, આ સાહસિક પલટણ અમારાં રક્ષણ માટે લડાઇ કરવા તૈયાર થઇ છે. ૫૪ મી પલ્ટણે કાશ્મીર દરવાજા આગળ હુલ્લડખોર સિપાહીઓને જોયા. હુલ્લડખોરો તીવ્ર વેગથી અને વિપુલ ઉત્સાહથી આગળ વધતા હતા. તેઓની પાછળ અસંખ્ય પાયદળ લશ્કર હતું, તેઓનો લાલ પોશાક રસ્તાની ધૂળથી મેલો જણાતો હતો. સૂર્યનાં કિરણો તેમની

સંગીનો પૂર પડી અલૌકિક દૃશ્ય ફેલાવતાં હતાં. હુલ્લડખોરોની સંખ્યા કેટલી હતી, તે સત્તાવાળાઓએ જણાવી નથી. બહારના લોકોમાંના કોઈ કોઈએ તેઓની સંખ્યા વીસથી તે દોઢસો સુધીની જણાવી છે. એમ તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે તેઓનાં ટોળાંમાં દિલ્હીના ઉન્મત્ત નાગરિકોની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં હતી એ નિશ્ચિત વાત છે. હુલ્લડખોરો છાવણી તરફ વધતા હતા, એ વખતે ૫૪ મી પલટણ તેઓ સામે આવી ઉભી. તેઓ આ પલટણને જોતાં છતાં નિર્ભયતાથી આગળ વધવા લાગ્યા. આગળ વધ્યા છતાં તેઓ પલટણના કોઈ પણ સિપાહી સાથે વાદવિવાદમાં ઉતર્યા નહિ. તેઓને કંઈ સિપાહીઓ સાથે વેર નહોતું, વેર તો ઓફિસરો સાથે હતું. ૫૪ મી પલટણના સિપાહીઓએ બંદુકો ભરી નહોતી, તેથી હુલ્લડખોરો પર ગોળી ચલાવતાં વાર લાગી જ્યારે તેઓને બંદુકો ભરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો, ત્યારે એ હુકમ પાળવામાં આવ્યો ખરો, પણ તેઓએ ફેંકેલી ગોળીઓએ સામા પક્ષના એક પણ માણસને ઘાયલ કર્યો નહિ. આ તરફ સામા પક્ષના ઘોડેસ્વારોએ ઝપાટાબંધ આવી ઓફિસરોને કાપી નાખ્યા. કર્નલ રિપ્લેનું શરીર અસ્ત્રાઘાતથી વિંધાઈ ગયું.[1] બીજા ચાર અંગ્રેજ ઓફિસરો પણ એજ રીતે માર્યા ગયા.

---

૧. એવું કહેવાય છે કે, કર્નલ રિપ્લેએ પોતે કબૂલ કર્યું હતું કે મારી પોતાની પલટણની સંગીનો વડે હું વિંધાઈ ગયો હતો. આવી સ્થિતિમાં છાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. ઘાયલ કર્નલને ડોળીમાં નાખી દિલ્હીથી બીજે સ્થળે મોકલી દેવાની તૈયારી થઈ હતી પણ ડોળી ઉપાડનારા તેને બીજે સ્થળે લઈ જવા તૈયાર ન થયા. તેઓ ગડબડથી ડરી જઈ પોતાને ઘેર નાસી ગયા પરંતુ નાસી જતી વેળા

જ્યારે ૫૪ મી પલટણ કર્નલ રિપ્લેની સરદારી નીચે શહેર* તરફ રવાના થઇ ત્યારે બે તોપો લઇ જવાની તૈયારી થતી હતી. છાવણીમાં બે ટુકડીઓ બાકી રહી હતી. તોપો સજ્જ થઈ એટલે મેજર પેટર્સન તે તોપો અને બાકી રહેલી બે ટુકડીઓ સાથે કાશ્મીર દરવાજા તરફ રવાના થયો. ગોલંદાજ સિપાહીઓ જો કે એ વખતે સત્તાવાળાઓનો હુકમ ખુલ્લી રીતે ના કબૂલ કરવા તૈયાર નહોતા, છતાં તેઓ મનમાં પોતાના જાતભાઇઓ સાથે લડાઈ કરવાને નારાજ હતા. તેઓ પણ બીજા સિપાહીઓની માફક બંડખોરો તરફ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા. આ વખતે બધા સિપાહીઓ બંડખોરો તરફ લાગણી ધરાવતા હતા. બંડખોરો પોતાના સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થયા હતા. તો પછી તેના તરફ દ્વેષ બુદ્ધિ કેમ રખાય, એવો પ્રશ્ન દરેકના મનમાં ઉઠતો હતો. મેજર પેટર્સન તોપો અને બે ટુકડીઓ સાથે એકદમ કાશ્મીર દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. તે આવી પહોંચે ત્યારપહેલાં બંડખોરો શહેરમાં વિખરાઇ ગયા હતા. પેટર્સન સાહેબ નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવી પહોંચ્યા, પણ બંડખોરોનો તો પત્તો જ ન મળે. તેની સમક્ષ સામા પક્ષના પ્રચંડ હુમલાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. તેના સાથીઓનાં શરીરો આમતેમ પડ્યાં હતાં. થોડા વખત પહેલાં જેની સાથે નાના પ્રકારનો આનંદ ભોગવ્યો હતો, ઠઠ્ઠામશ્કરી ઉડાવી હતી, તેઓનાં શરીરમાંથી

---

* તેઓએ રિપ્લેને ઉન્મત્ત સિપાહીઓના હાથમાં સોંપ્યો નહિ. તેઓએ છાવણીના એક ભાગમાં તેને છુપાવી રાખ્યો, થોડા રોજ પછી એક બંડખોર સિપાહીએ તેને જોયો અને મારી નાખ્યો. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 160.

ત્યારે લોહીની સેરો ફૂટતી હતી. પેટર્સન સાહેબ એક ક્ષણમાં આવી ઘટના બનેલી જોઇ બહુ જ દિલગીર થયા. પરંતુ અત્યારે દિલગીરી પ્રગટ કરવાનો સમય નહોતો. કાશ્મીર દરવાજાના મધ્યભાગમાં એક ઘર છે. અંગ્રેજો તેને "મેઇનગાર્ડ"ના નામથી ઓળખતા હતા. કપ્તાન વોલેસ નામનો એક સૈનિક ૩૮ મી પલ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ સાથે અહીં રહેતો હતો. કપ્તાને પોતાના તાબાના સૈનિકોને હુલ્લડખોરો ઉપર ગોળીઓ ચલાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો. પરંતુ તેનો હુકમ માનવામાં આવ્યો નહોતો. કર્નલ પેટર્સન પેલાં શબો અહીં લાવ્યા. તેના સાથે જે તોપો અને બે ટુકડીઓ હતી, તે પણ અહીં આવી પહોંચી. બધું લશ્કર અહીં ગોઠવાઇ બંડખોરોના હુમલાની રાહ જોતું ઉભું. શહેરમાં શું બને છે, તે અંગ્રેજી સેનાપતિ જાણતો નહોતો. આ વખતે પણ સેનાપતિઓ મિરતથી મદદ આવી પહોંચવાની રાહ જોતા હતા. મિરતમાં જે ગોરૂં લશ્કર છે તે કદાચ અત્યાર સુધીમાં શહેરની લગોલગ આવી પહોંચ્યું હશે, અંગ્રેજ સેનાપતિઓ હર પળે એ વાતનો વિચાર કરતા હતા.

મેજર પેટર્સન જ્યારે ૫૪ મી પલ્ટણની બે ટુકડીઓ અને તોપો લઇ મેઇનગાર્ડ આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે કપ્તાન વોલેસને ૭૪મી પલ્ટણના પાયદળ સિપાહીઓ અને બીજી બે તોપો લાવવા માટે છાવણીમાં મોકલ્યો. આ સ્થળે જણાવવું જોઇએ કે, ૫૪મી પલ્ટણ છાવણીમાંથી રવાના થઇ એટલે ૭૪મી પલ્ટણ ગોલંદાજ સૈન્યનાં કવાયતનાં મેદાનપર હાજર થઇ. અહીં ગોલંદાજ સૈન્યનો અધ્યક્ષ કપ્તાન ડિ ટીસિયર કેટલીક તોપો અને સિપાહીઓ સાથે

ર્હેતો હતો. મેજર એબટ ૭૪મી પલટણનો અધ્યક્ષ હતો, તેણે અગિયાર વાગ્યાને શુમારે સાંભળ્યું કે ૫૪મી પલટણના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે. મેજર એબટે આ સમાચાર સાંભળી જે કાર્ય કર્યું, તે બાબત તેણે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે કે, "હુ તરત જ ઘોડેસ્વાર થઇ મારા સિપાહીઓનાં મકાનો આગળ ગયો, ત્યાં ગયા બાદ મેં જેઓને જોયા, તેઓને કહ્યું કે હવે બધાએ વફાદારી બતાવી આપવાનો સમય આવ્યો છે. હું કાશ્મીર દરવાજા તરફ જવાને તૈયાર થયો છું. મારી એવી ઇચ્છા છે કે જે સિપાહીઓ વફાદાર રહેવા માગતા હોય તેઓએ જ મારી સાથે આવવું. આટલું કહ્યા બાદ બધા સિપાહીઓ મારી આગળ આવી ઉભા; મેં તેઓને બંદુકો ભરવાનો હુકમ આપ્યો, તેઓએ એક ક્ષણમાં એ હુકમ બજાવ્યો, અને બહાદુરીપૂર્વક મારી સાથે ચાલવા લાગ્યા. અમે કાશ્મીર દરવાજા પાસે લશ્કર ગોઠવવાના ઠેકાણે (મેઇનગાર્ડ આગળ) આવી પહોંચ્યા, અને બિરાદાના સિપાહીઓનો હુમલો અટકાવવા તૈયાર થઇ ઉભા. પરંતુ ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં શત્રુઓની મુલાકાત ન થઇ. શત્રુઓ શહેરમાં શું કરે છે, તે પણ અમારા જાણવામાં આવ્યું નહિ.[1]"

દિવસ આથમવા આવ્યો. પશ્ચિમ દિશામાંના સૂર્યનાં મૃદુ કિરણો અંગ્રેજોનાં લશ્કરનાં સન્નિવેશગૃહ મેઇનગાર્ડ પર પડવા લાગ્યાં. પરંતુ હજુ સુધી શહેરમાં શું બને છે, તેની બાતમી અંગ્રેજોને મળી નહોતી. એકાદ બે ન્હાસેલુ યુરોપિયન જીવ જવાની બીકે આવ્દ આવી ચડેતા હતા, પણ તેઓની પાસેથી કંઇ બાતમી મળતી નહોતી.

---

1 Martin, Indian Empire, Vol. P. 161.

તેઓ બંડખોરોના હાથમાંથી કેવી રીતે નાસી આવ્યા, તેની વિગતો અહીંથી મુજતા મુજતા જણાવતા હતા. આ વખતે ૩૮ મી અને ૫૪ મી પલ્ટણના કેટલા સિપાહીઓ મિરતના સિપાહીઓના પક્ષમાં હતા, તે જણાયું નથી. પણ દિલ્હીના બધા દેશી સિપાહીઓ બંડખોરો સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા; એમાં કશો શક રહ્યો નહોતો. આજ સૂર્યાસ્ત સુધી તેઓમાંના ઘણા ખરા અંગ્રેજ, સત્તાવાળાના પક્ષમાં હતા, સત્તાવાળાના હુકમનું અપમાન કરવા હજુ તેઓ તૈયાર નહોતા. પરંતુ કેટલાક પોતાના ધર્મના નાશની શંકાથી બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. મેઇનગાર્ડમાં જે દેશી સિપાહીઓ હતા, તેના પર પણ અંગ્રેજ સેનાપતિઓને વારંવાર શક ઉપજતો હતો. તેઓ કદાચ ઉશ્કેરાઈ જઇ અમારા પર ગોળીઓ છોડશે; એવી બીકમાં ને બીકમાં અંગ્રેજ ઓફિસરો એ સ્થળે વખત ગાળતા હતા. પ્રતિક્ષણે તેઓની શંકાનો વેગ વધતો જતો હતો. એ સમયે અકસ્માત શહેર તરફ ધૂમાડો અને આગના ભડકા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. ત્યારબાદ થોડીજ પળ દરમ્યાન તોપોના ભયંકર અવાજથી મેઇનગાર્ડની આજુબાજુની જમીન કંપી ઉઠી. જે દિશા તરફ અવાજ સંભળાતો હતો, તે દિશા તરફ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જોવા લાગ્યા. તે તરફ ધૂમાડો સ્તંભના આકારમાં ઉંચો ચઢયો હતો. આગના ભડકા એ ગાઢ ધૂમરાશિને ભેદી અનંત આકાશ તરફ પોતાની લાલ જિહ્વા ફેલાવી રહ્યા હતા. આ દેખાવ જોઈ બધા સમજી ગયા કે દિલ્હીનું અસ્ત્રાગાર સળગી ઉઠયું છે. પરંતુ આગ ઇરાદાપૂર્વક લગાડવામાં આવી છે કે અકસ્માત્ લાગી છે; તે બાબતનો કોઇ નિર્ણય કરી શક્યું નહિ. જ્યારે મેઇનગાર્ડમાંના સૈનિકો આ ભયંકર દૃશ્ય જોઇ રહ્યા હતા; ત્યારે એ

યુરોપિયન ઓફિસરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગોલંદાજ ટુકડીના અમલદારો હતા. ગાઢ ધૂમરાશિ ભેદી આવવું પડ્યું હોવાથી તેઓમાંના એકનું મ્હોં એવું તો કાળું થઇ ગયું કે, તે ઓળખી શકાતો નહોતો. તેઓએ આવી અસ્ત્રાગારની ભયંકર કહાણી કહી સંભળવી, બધાને ચમકાવી મૂક્યા.

દિલ્હીનું પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર શહેરમાં રાજમહેલથી થોડે દૂર આવેલું હતું. અસ્ત્રાગારમાં જરૂર પડતાં હથિયારો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં. તોપો, દારૂગોળો ગોળીઓ વગેરે બધું આ અસ્ત્રાગારમાં પદ્ધતિસર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું.[૧] લેફ્ટેનન્ટ જ્યોર્જ વિલોબી નામનો એક લશ્કરી અમલદાર આ અસ્ત્રાગારનો અધ્યક્ષ હતો. તેના તાબામાં ૮ ગોરા લોકો કામ કરતા. એ સિવાય બીજાં માણસો દેશી હતાં. સોમવારે સવારમાં વિલોબી અસ્ત્રાગારનું કામ તપાસતો હતો, એ વખતે દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ટોમસ મેટકાફે તેને જણાવ્યું. કે મિરતથી આવતી બંડખોર ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી નદી ઓળંગે છે. તેઓને અટકાવવા ખાતર બે તોપોની જરૂર છે. રેસિડેન્ટ એ બે તોપો વડે જમના નદી પર આવેલો પૂલ પેલા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ સાથે ઉડાવી દેવા માગતો હતો. પરંતુ થોડીવાર પછી તેના જાણવામાં આવ્યું કે, સમય વીતી ગયો છે. ઘોડેસ્વારો નદી ઓળંગી શહેરમાં પેઠા છે. આ બાતમી મળતાં મેટકાફ સાહેબ તરત જ જરૂરી કામ પર

---

૧. દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક છાવણી પાસે હતું. અસ્ત્રાગારમાં જે દારૂગોળો હતો, તેમાં ૫૦ પીપથી વધારે દારૂ નહોતો. સર ચાર્લ્સ નેપિયરના ઠરાવ મુજબ દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક શહેરથી બે માઇલ દૂર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

આવ્યો ગયો, અને વિલોબી અસ્ત્રાગારનું રક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.[૧] તેને શક પડ્યો હતો કે બંડખોર સિપાહીઓ સાથે શહેરના હુલ્લડખોર બનેલા લોકો અસ્ત્રાગારમાં પેસી કદાચ દારૂગોળો લૂટી લેવાની પેરવી કરશે. મિરતથી ગોરૂં લશ્કર ન આવી પહોંચે તો હું વધારે વખત આ અસ્ત્રાગારનું રક્ષણ કરી શકીશ નહિ. અસ્ત્રાગારના એક દરવાન પર વિલોબીને શક પડ્યો હતો. એ દરવાનનું નામ કરિમબક્સ હતું. વિલોબીને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે આ માણસ શત્રુઓના પક્ષ સાથે મળી કંઇ અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે: તે પરથી તેણે પોતાના એક યુરોપિયન મદદનીશને કહી મૂક્યું હતું કે, એ માણસ જો અસ્ત્રાગારના દરવાજા ભણી આગળ વધે તો તરત જ તેને ગોળીએ ઉડાવી દેવો. અસ્ત્રાગારમાં જે બીજા દેશી લોકો હતા, તેઓ પણ ઉન્મત્ત સિપાહીઓનાં પક્ષમાં ઉભા રહેશે

૧. વિલોબીના મદદનીશ લેફ્ટેનેન્ટ ફોરેસ્ટે અસ્ત્રાગારના નાશની જે હકીકત આપી છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે, “ ૧૧ મીની સવારે લગભગ ૭ ને ૮ ની વચમાં રેસિડેન્ટ મેટકાફ સાહેબે મારા મકાનમાં આવી મને અસ્ત્રાગારમાં લઇ જઇ બંડખોર, ઘોડેસ્વારોને અટકાવવા માટે બે તોપો આપવાનું કહ્યું. અમે અસ્ત્રાગારમાં આવ્યા અને વિલોબી સાથે એક ઊંચે ઠેકાણે ચઢી નદી ભણી જોવા લાગ્યા. અમને જણાયું કે સિપાહીઓ નદી ઉતરી ગયા છે: શહેરના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ માટે વિલોબી અને રેસિડેન્ટ દરવાજા તરફ ગયા. પરંતુ એ દરમ્યાન સિપાહીઓ શહેરમાં પેસી ગયા, વિલોબી પાછો આવી અસ્ત્રાગારનાં રક્ષણની પેરવી કરવા લાગ્યો. Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 76.”

તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. આ વખતે બધા દેશી સિપાહીઓ યુરોપિઅનો, વિરુદ્ધ છુપી રીતે એકત્ર થયા હતા, ઘણા ખરા અંગ્રેજો આ વાત સમજી શક્યા નહોતા. પરંતુ જ્યારે ભયંકર સમય ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તેઓ સમજી શક્યા કે, એક વખતે જેઓ અમારા તાબામાં શાંતિથી કામ કરતા હતા, નમ્રતા સુજનતા બતાવી અમારું કાર્ય બજાવતા હતા, તેઓ બધા અત્યારે અમારા શત્રુ બની ગયા છે. અમારો નાશ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. અસ્ત્રાગારમાં જે નવ યુરોપિયન હતા, તેઓ હથિયારોનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા. તેઓને ખાત્રી હતી કે જેમ બને તેમ જલદી મિરતથી મદદ આવી પહોંચશે. તેઓએ આ આશાથી પોતપોતાનું કાર્ય બજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અસ્ત્રાગારના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. બંધ દરવાજા ઉપર તોપો ગોઠવી દેવામાં આવી. એક જણ હાથમાં સળગતો કાકડો લઇ એ તોપો આગળ ઉભો રહ્યો. આ કાર્ય પૂરૂં થયા બાદ જે મકાનમાં દારૂ ભર્યો હતો, તે મકાનથી આંગણાંમાં આવેલાં એક ઝાડ સુધી જમીનની નીચે દારૂ ભરવામાં આવ્યો. અહિં અસ્ત્રાગારનો સ્કૅાલિ નામનો એક અમલદાર ઉભો રહ્યો. થોડે દૂર બકલિ નામનો વિલોબીનો મદદનીશ છેવટનો હુકમ જણાવવા ઉભો હતો. જો અસ્ત્રાગાર બચાવવાનો કંઇ ઉપાય ન રહે, તો છેવટના ઉપાય તરીકે બકલિ સાહેબ વિલોબીની આજ્ઞા મળતાં ટોપી હલાવી ઇસારો કરે કે તરત જમીન નીચેનો દારૂ સળગાવી બધું અસ્ત્રાગાર ઉડાવી દેવું, એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. સ્કૅાલિ, વિલોબીનો આ છેવટનો હુકમ બજાવવા માટે જમીનમાં ભરેલા દારૂ પાસે ઉભો હતો.

જ્યારે અસ્ત્રાગારના ગોરા રક્ષકો આવા બંદોબસ્તમાં રોકાયા હતા, ત્યારે સામા પક્ષના કેટલાક સિપાહીઓએ આવી દિલ્હીના સમ્રાટને

સામે અસ્ત્રાગાર પોતાના હાથમાં સોંપી દેવાની માગણી કરી. ગોરા રક્ષકોએ, એ માગણીનો કંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, તેઓએ નીરવપણે એ માગણી તુચ્છકારી કાઢી. ત્યારબાદ બીજા ઘણા સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સમ્રાટ્ બહાદુરશાહે અસ્ત્રાગારના દરવાજા ઉઘાડી નાખવાનો હુકમ કર્યો છે, તેમાં જે હથિયારો છે, તે બધાં તે નામદાર સિપાહીઓને વહેંચી દેવા માગે છે. પરંતુ વિલોબીએ એનો કંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. તે મુંગો ઉભો ઉભો અસ્ત્રાગારના બચાવની યુક્તિ ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જોતજોતામાં સિપાહીઓની સંખ્યા વધી પડી, અસ્ત્રાગારની દિવાલ પર નીસરણીઓ મૂકવામા આવી અસ્ત્રાગારમાં દેશી નોકરો અંદરની દિવાલની ઢળતી પગથી પર થઈ દિવાલ પર ચઢ્યા અને નીસરણી વાટે બહાર જતા રહ્યા, તથા બંડખોરોને જઇ મળ્યા.

હવે વિલંબ ન કરતાં અંગ્રેજ રક્ષકોએ તોપોનો મારો શરુ કર્યો. સિપાહીઓપર તોપોના ગોળા આવી પડવા લાગ્યા. સિપાહીઓ આ મારાનો પ્રતિકાર કરવા લાગ્યા. તેઓની ગોળીઓ રક્ષકોની વ્યૂહ ભેદવા લાગી. ૯ અંગ્રેજોમાંથી ૨ ઘાયલ થયા. આ તરફ સિપાહીઓ તો ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. તેઓ કોઇ રીતે ગોળીઓ છોડતા અટક્યા નહિ. ઘણા ઇતિહાસકારો અનુમાન કરે છે કે, મિરતની ૧૧ તથા ૨૦ મી પલટણના ઘણા ખરા સિપાહીઓ આ હલ્લામાં જોડાયા હતા;[૧] દિલ્હીની ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ પણ તેઓના મદદનીશ બન્યા હતા.[૨] સિપાહીઓની ગોળીઓના કાતિલ

---

૧. Kaye. Sepoy War, Vol. II. P. 90, note.

૨. Martin, Indian Empire Vol. II. P. 162.

આશા આગળ અંગ્રેજ રક્ષકોનું કંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓનો છેલ્લો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. હવે કંઇ ઉપાય ન રહ્યો હોવાથી તેઓએ છેલ્લો ઉપાય અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. વિલોબીએ ઇસારો કર્યો. ઇસારો થતાં જ બકલિએ માથાપરથી ટોપી ઉતારી સ્કોલિ તરફ જોઇ હલાવી. સ્કોલિએ હિંમતપૂર્વક ગોઠવેલા દારુગોળાને સળગાવ્યો. એક ક્ષણમાં ભયંકર શબ્દ સાથે આખું અસ્ત્રાગાર ઉડી ગયું.

આ ભયંકર બનાવમાં અંગ્રેજ અમલદારોમાંના ૯ માંથી ૬ જણ બચ્યા. વિલોબી એક મદદનીશ સાથે મેઇનગાર્ડ આગળ જઇ પહોંચ્યો. બીજા કેટલાક જુદે જુદે રસ્તે નાઠા અને મિરત વગેરે સુરક્ષિત સ્થળે જઇ પહોંચ્યા. પરંતુ જેણે દારુગોળાને સળગાવ્યો હતો, તેના પ્રાણ ઉંચે ચડેલા ધૂમાડાના ગોટા સાથે મળી ગયો. સ્કોલિએ અસાધારણ બહાદુરીપૂર્વક, જરાપણ કચવાયા વિના સળગતા દારૂ સાથે પોતાની જાતનું બળિદાન આપ્યું. આવા અપૂર્વ સાહસિક આત્મત્યાગને લીધે એ વીરપુરુષની કીર્તિ જગતમાં અમર થઇ રહી છે.

આ બનાવને લીધે બંડખોરોમાંના ઘણા સિપાહીઓ માર્યા ગયા. વિલોબીએ જણાવ્યું હતું કે, અસ્ત્રાગાર સળગાવવાથી લગભગ એક હજાર માણસો મરણ પામ્યા હતા. અગાઉ જે હરદ્વારના યાત્રાળુઓ વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. પરંતુ એક પ્રસિદ્ધ ખબરપત્રીએ (એ ખબરપત્રી હિંદી હતો.) કહ્યું છે કે, દારુગોળો સળગાવવાથી શહેરના જુદા રસ્તાઓ પર લગભગ ૫૦૦ માણસો માર્યાં ગયાં હતાં. કોઈ કોઇ નમાં એટલી બધી ગોળીઓ આવી પડી હતી કે, બા

પોતાનાં ઘરનાં આંગણાંમાંથી શેરથી બશેર વજન થાય એટલી ગોળીઓ એકઠી કરી હતી.[1] અસ્ત્રાગારનો નાશ થવાથી બંડખોરોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો હતો. કારણકે તેઓએ આ અસ્ત્રાગારનાં હથિયારો વડે પોતાનું બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી. વિલોબી અને તેના કરતાં વધુ સ્કોલિએ આ બાબતમાં જે સાહસ બતાવ્યું છે, તેથી ઈંગ્લાંડમાં તેઓની બહુ પ્રશંસા થઇ હતી. વિલોબીના પાંચ મદદનીશોને[2] ખિતાબથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. અને વિલોબી! જેના હુકમથી એ પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર સળગાવી મૂકવામાં આવ્યું હતું–તે મિરત તરફ નાસતી વેળા માર્યો ગયો હતો.[3]

જે પહાડ દિલ્હી અને છાવણી વચ્ચે પોતાની કાયા વિસ્તારી રહ્યો હતો, તેનાં સૌથી ઉંચા શિખર પર એક મકાન હતું. અંગ્રેજી ઈતિહાસમાં એ ફ્લેગ સ્ટાફ ટાવર અથવા પતાકામંદિરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.[4] ગોરા લોકોએ એ મકાનમાં આશ્રય લીધો હતો.

---

૧. Indian Empire Vol. II. P. 157.

૨. લેફટેનેન્ટ ફોરેસ્ટ અને રેનર, કન્ડક્ટર બકલિ અને શો તથા સાર્જન્ટ એડવર્ડ્સ.

૩. એવું કહેવાય છે કે, લેફટેનેન્ટ વિલોબીએ નાસતી વેળા કોઇ ગામડાંના બ્રાહ્મણને મારી નાખ્યો. એથી એ ગામડાંના માણસોએ તેનું ખૂન કર્યું.–Martain, Indian Empire. Vol. II P. 169. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે સ્કોલિ પણ નાસતી વેળા એક ઘોડેસ્વારના હુમલાથી માર્યો ગયો. History of the Siege of Delhi by an officer P. 38.

૪. એ વખતે દિલ્હીના ઇતિહાસમાં એ ટાવર બહુ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ૧૧ મી મે પહેલાં એ ટાવરની મુલાકાત કોઇ લેતું નહોતું

૩૧મી પલટણના સિપાહીઓને આ મકાન પાસે રહેવાનો હુકમ મળ્યો હતો. બે તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. સૈનિક ઓફિસરો સિવાય અહીં માત્ર ૧૯ યુરોપિઅનો અથવા ખ્રિસ્તીઓ હતા. એ સિવાય મડમો અને છોકરાંથી એ મકાન ખદબદતું હતું. આ મકાન પરથી અસ્ત્રાગારના નાશનાં ચિન્હો જણાયાં હતાં. એ મકાનના યુરોપિઅનોએ એ ધૂમાડો જોયો હતો. તે વખતે લગભગ ચારેક વાગવાનો સમય થયો હતો. અંગ્રેજો હજુ અહીં બેઠા બેઠા મિરતના ગોરા સિપાહીઓની રાહ જોતા હતા. પરંતુ જ્યારે એ લશ્કર આવવાની કંઇ નિશાની ન જણાઈ, વખત વીતવા લાગ્યો,

---

એ બીજી કાળી કોટડી છે. એમ અંગ્રેજો માનતા હતા. પરંતુ છેવટે એ કાળી કોટડીજ અંગ્રેજોનું આશ્રયસ્થળ થઇ પડી. વેગન ટ્રાયબર સાહેબે એ મકાનમાં આશ્રય લીધો હતો. તેણે લખ્યું છે કે, ઘણી મડમો પોતાનાં બાળકો સાથે આ સાંકડા મકાનમાં આવી ભરાઇ હતી. ઘરનો પરિઘ ૧૮ ફૂટથી વધુ નહોતો, અનેક દાસદાસીઓ પણ અહીં ભરાયાં હતાં. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપથી ઘણી સ્ત્રીઓ મૂર્છાવશ થઇ પડી હતી. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, ભાઇ, બ્હેનો અને કુટુંબીઓનાં ખૂન થવાથી રૂદન કરતી હતી. ઘણી મડમોના પતિ હજુ ફિસ્કેરાએલા સિપાહીઓ વચ્ચે પોતાની ફરજ બજાવતા હતા. તેઓની દશા કેવી થઇ છે, તે જાણવામાં આવ્યું ન હોવાથી તેઓ ઉદ્વેગી બની ગઇ હતી. આ ઘર કાળી કોટડી જેવું હતું. બધાં આ અંધારા કુવામાં કેદ થઇ અપાર દુખ ભોગવતાં હતાં.–Wagenbraibar Narrative Comp. Kay, Sepoy War. Vol. II. P. 92. Note.

પોતાનાં ઘરનાં આંગણાંમાંથી શેરથી બશેર વજન થાય એટલી ગોળીઓ એકઠી કરી હતી.[1] અસ્ત્રાગારનો નાશ થવાથી બંડખોરોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો હતો. કારણકે તેઓએ આ અસ્ત્રાગારનાં હથિયારો વડે પોતાનું બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી. વિલોબી અને તેના કરતાં વધુ સ્કોલિએ આ બાબતમાં જે સાહસ બતાવ્યું છે, તેથી ઇંગ્લાંડમાં તેઓની બહુ પ્રશંસા થઇ હતી. વિલોબીના પાંચ મદદનીશોને[2] ખિતાબથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. અને વિલોબી! જેના હુકમથી એ પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રાગાર સળગાવી મૂકવામાં આવ્યું હતું–તે મિરત તરફ નાસતી વેળા માર્યો ગયો હતો.[3]

જે પહાડ દિલ્હી અને છાવણી વચ્ચે પોતાની કાયા વિસ્તારી રહ્યો હતો, તેનાં સૌથી ઉંચા શિખર પર એક મકાન હતું. અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં એ ફ્લેગ સ્ટાફ ટાવર અથવા પતાકામંદિરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.[4] ગોરા લોકોએ એ મકાનમાં આશ્રય લીધો હતો.

---

૧. Indian Empire Vol. II. P. 157.

૨. લેફ્ટેનેન્ટ ફોરેસ્ટ અને રેનર, કન્ડક્ટર બકલિ અને શો તથા સાર્જન્ટ એડવર્ડ્સ.

૩. એવું કહેવાય છે કે, લેફ્ટેનેન્ટ વિલોબીએ નાસતી વેળા કોઇ ગામડાંના બ્રાહ્મણને મારી નાખ્યો. એથી એ ગામડાંના માણસોએ તેનું ખૂન કર્યું.–Martain, Indian Empire. Vol. II P. 169. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે સ્કોલિ પણ નાસતી વેળા એક ઘોડેસ્વારના હુમલાથી માર્યો ગયો. History of the Siege of Delhi by an officer P. 38.

૪. એ વખતે દિલ્હીના ઇતિહાસમાં એ ટાવર બહુ પ્રસિદ્ધ થયું હતું: ૧૧ મી મે પહેલાં એ ટાવરની મુલાકાત કોઇ લેતું નહોતું

ઉમ્મી પલટણના સિપાહીઓને આ મકાન પાસે રહેવાનો હુકમ મળ્યો હતો. બે તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. સૈનિક ઓફિસરો સિવાય અહીં માત્ર ૧૯ યુરોપિઅનો અથવા ખ્રિસ્તીઓ હતા. એ સિવાય મડમો અને છોકરાંથી એ મકાન ખદબદતું હતું. આ મકાન પરથી અસ્ત્રાગારના નાશનાં ચિન્હો જણાયાં હતાં. એ મકાનના યુરોપિઅનોએ ધમાકો જોયો હતો. તે વખતે લગભગ ચારેક વાગવાનો સમય થયો હતો. અંગ્રેજો હજુ અહીં બેઠા બેઠા મિરતના ગોરા સિપાહીઓની રાહ જોતા હતા. પરંતુ જ્યારે એ લશ્કર આવવાની કંઇ નિશાની ન જણાઈ, વખત વીતવા લાગ્યો,

---

એ ભાગ્યે કાળી કોટડી છે. એમ અંગ્રેજો માનતા હતા. પરંતુ છેવટે એ કાળી કોટડીજ અંગ્રેજોનું આશ્રયસ્થળ થઇ પડી. વેગનટ્રાયબર સાહેબે એ મકાનમાં આશ્રય લીધો હતો. તેણે લખ્યું છે કે, ઘણી મડમો પોતાનાં બાળકો સાથે આ સાંકડા મકાનમાં આવી ભરાઇ હતી. ઘરનો પરિઘ ૧૮ ફૂટથી વધુ નહોતો, અનેક દાસદાસીઓ પણ અહીં ભરાયાં હતાં. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપથી ઘણી સ્ત્રીઓ મૂર્છાવશ થઇ પડી હતી. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, ભાઇ, બ્હેનો અને કુટુંબીઓનાં ખૂન થવાથી રૂદન કરતી હતી. ઘણી મડમોના પતિ હજુ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ વચ્ચે પોતાની ફરજ બજાવતાં હતા. તેઓની દશા કેવી થઇ છે, તે જાણવામાં આવ્યું ન હોવાથી તેઓ ઉદ્વેગી બની ગઇ હતી. આ ઘર કાળી કોટડી જેવું હતું. બધાં આ અંધારા કુવામાં કેદ થઇ અપાર દુખ ભોગવતાં હતાં.–Wagenbraibar Narrative Comp. Kay, Sepoy War. Vol. II. P. 92. Note.

ઉન્મત્ત સિપાહી તેઓને વધુ મુશ્કેલીમાં મૂકતા ગયા, ત્યારે તેઓ હતાશ થઇ ગયા. મિરતથી યુરોપિયન લશ્કર એની મેળે આવી પહોંચશે, એ આશા છોડી હવે તેઓ આ ભયાનક સમાચાર મિરત મોકલી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક અંગ્રેજ પોતાના જાનને જોખમે આ બાતમી મિરત પહોંચાડવા તૈયાર થયો. તેનું નામ મિ. બેટસન હતું એ ૭૪ મી પલ્ટણનો ડાકટર હતો. બેટસન મિરત જવા તૈયાર થયો એટલે બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ સાહેબે તેને એક પત્ર લખી આપ્યો. ડાકટરે પોતાની પત્નિ અને દીકરી પાસેથી રજા લઇ હાથ, પગ અને મોંહો પર રંગ ચોપડી સંન્યાસીનો વેશ લીધો. એ વેશમાં તે મિરત તરફ જવા નીકળ્યો તે હિંદુસ્થાની ભાષા સારી રીતે બોલી શકતો હતો. તેથી વાતચીતમાં પકડાઇ જવાનો સંભવ નહોતો. ડાકટર બેટસન આ રીતે સંન્યાસીના વેશમાં સજ્જ થઇ નદી ઉતરવા માટે પૂલ તરફ ગયો. પણ પૂલ તો તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો; માટે તે ત્યાંથી છાવણી તરફ આવી હોડી વડે નદી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ દરમ્યાન ૩ જી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા; બેટસન જુદા વેશમાં હતો પણ એ વેશ તેનું ખરૂં રૂપ છુપાવી શક્યો નહિ; તેની આંખોના રંગે તેને જુદા દેશના વતની તરીકે ઓળખાવી દીધો. ઘોડેસ્વારો તેના પર ગોળીઓ છોડવા લાગ્યા. પાસેનાં ગામડામાંનાં ગુજરોએ તેનાં લુગડાં ખેંચી કાઢયાં. ડાકટરની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થઈ. હિંદી ભાષાનો અનુભવ, સંન્યાસીનો પોશાક વગેરે જરા પણ સહાયભૂત ન થયાં, તેણે ઉઘાડા શરીરે કર્નાળ તરફ દોડી, મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો,[1] પરંતુ જો તે મિરત

---

૧. ડાકટર બેટસનની પહેલાં એક બીજો અંગ્રેજ ઘોડાપર

પહોંચી શકયો હોત, તો પણ ત્યાંના સત્તાવાળા દિલ્હીના અંગ્રેજોને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરત એવું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ ન હોતું. મિરતની ખૂનરેજીમાંથી બચેલા યુરોપિઅન સિપાહીઓ પોતાનાથી ૩૫ માઇલ દૂર રહેતા, થોડા અંગ્રેજો તથા છૈયાંછોકરાંના જીવ સંકટમાં છે, એ વાત સાંભળી નવાઇ પામત, એમ ધારવાની જરૂર નથી. કારણકે તેઓની દૃષ્ટિ સમીપ તો એથી પણ વધારે ભયંકર દેખાવ તરવરી રહ્યો હતો. તેઓએ પોતાની નજરે પોતાના સ્વજનોનો નાશ જોયો હતો, માણસોનાં ખૂન, ઘરોને આગ વગેરે શોચનીય ઘટનાઓ અગાઉથી તેઓ અનુભવી ચૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તાચળમાં જવા લાગ્યો. દિલ્હીમાં જેટલા સિપાહીઓ હતા. તેઓ પોતાના સેનાપતિઓને છોડી જવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા હતા. ચારે તરફ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓનાં હથિયારોના ખડખડાટ, ઉન્મત્ત લોકોના ભયંકર શબ્દો વગેરે અપૂર્વ ક્રિયાથી દિલ્હી કંપી રહ્યું હતું. શહેરની અંદર ને બહાર સર્વત્ર ઉશ્કેરાએલા લોકો બરાડા પાડી કહેતા હતા કે, દિલ્હીનાં સમ્રાટ્ આપણા પક્ષમાં છે, અમે સમ્રાટ્ માટેજ ફિરંગીઓ સાથે લડીએ છીએ. મહા પ્રતાપી મોગલસિંહાસનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અને આપણા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ એજ આ લડાઇ જગાવવાનો મૂળ હેતુ છે. આવાં વચનોથી લોકોનાં હૃદય વધારે ઉશ્કેરાવા લાગ્યાં. સાધારણ પ્રજાએ વિચાર્યું કે હિંદના

સ્વાર થઇ મિરત જવા તૈયાર થયો હતો. તે થોડે દૂર ગયો એટલે ૩૮ મી પલટણના એક સિપાહીએ તેને મારી નાંખ્યો હતો— Halms, Indian Mutiny P. III. Comp. Cove. Browne, Punjab and Delhi Vol. I. P. 74.

ઉન્મત્ત સિપાહી તેઓને વધુ મુશ્કેલીમાં મૂકતા ગયા, ત્યારે તેઓ હતાશ થઇ ગયા. મિરતથી યુરોપિયન લશ્કર એની મેળે આવી પહોંચશે, એ આશા છોડી હવે તેઓ આ ભયાનક સમાચાર મિરત મોકલી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક અંગ્રેજ પોતાના જાનને જોખમે આ બાતમી મિરત પહોંચાડવા તૈયાર થયો. તેનું નામ મિ. વૅટસન હતું એ ૭૪ મી પલ્ટણનો ડાકટર હતો. વૅટસન મિરત જવા તૈયાર થયો એટલે બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ સાહેબે તેને એક પત્ર લખી આપ્યો. ડાકટરે પોતાની પત્નિ અને દીકરી પાસેથી રજા લઇ હાથ, પગ અને મ્હોં પર રંગ ચોપડી સંન્યાસીનો વેશ લીધો. એ વેશમાં તે મિરત તરફ જવા નીકળ્યો તે હિંદુસ્થાની ભાષા સારી રીતે બોલી શકતો હતો. તેથી વાતચીતમાં પકડાઇ જવાનો સંભવ નહોતો. ડાક્ટર વૅટસન આ રીતે સંન્યાસીના વેશમાં સજ્જ થઇ નદી ઉતરવા માટે પૂલ તરફ ગયો. પણ પૂલ તો તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો; માટે તે ત્યાંથી છાવણી તરફ આવી હોડી વડે નદી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ દરમ્યાન ૩ જી ઘોડેસ્વાર પલ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા; વૅટસન જુદા વેશમાં હતો પણ એ વેશ તેનું ખરૂં રૂપ છુપાવી શક્યો નહિ; તેની આંખોના રંગે તેને જુદા દેશના વતની તરીકે ઓળખાવી દીધો. ઘોડેસ્વારો તેના પર ગોળાઓ છોડવા લાગ્યા. પાસેનાં ગામડામાંનાં ગુજરોએ તેનાં લુગડાં ખેંચી કાઢયાં. ડાકટરની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થઇ. હિંદી ભાષાનો અનુભવ, સંન્યાસીનો પોશાક વગેરે જરા પણ સહાયભૂત ન થયાં, તેણે ઉઘાડા શરીરે કર્નાળ તરફ દોડી, મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો,[1] પરંતુ જો તે મિરત

---

૧. ડાકટર વૅટસનની પહેલાં એક બીજો અંગ્રેજ ઘોડાપર

પહોંચી શકયો હોત, તો પણ ત્યાંના સત્તાવાળા દિલ્હીના અગ્રેજોને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરત એવું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમ ન હોતું. મિરતની ખૂનરેજીમાંથી બચેલા યુરોપિઅન સિપાહીઓ પોતાનાથી ૩૫ માઇલ દૂર રહેતા, થોડા અગ્રેજો તથા છૈયાંછોકરાંના જીવ સંકટમાં છે, એ વાત સાંભળી નવાઇ પામત, એમ ધારવાની જરૂર નથી. કારણકે તેઓની દૃષ્ટિ સમીપ તો એથી પણ વધારે ભયંકર દેખાવ તરવરી રહ્યો હતો. તેઓએ પોતાની નજરે પોતાના સ્વજનોનો નાશ જોયો હતો, માણસોનાં ખૂન, ઘરોને આગ વગેરે શોચનીય ઘટનાઓ અગાઉથી તેઓ અનુભવી ચૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તાચળમાં જવા લાગ્યો. દિલ્હીમાં જેટલા સિપાહીઓ હતા. તેઓ પોતાના સેનાપતિઓને છોડી જવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા હતા. ચારે તરફ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓનાં હથિયારોના ખડખડાટ, ઉન્મત્ત લોકોના ભયંકર શબ્દો વગેરે અપૂર્વ ક્રિયાથી દિલ્હી કંપી રહ્યું હતું. શહેરની અંદર ને બહાર સર્વત્ર ઉશ્કેરાએલા લોકો બરાડા પાડી કહેતા હતા કે, દિલ્હીનાં સમ્રાટ્ આપણા પક્ષમાં છે, અમે સમ્રાટ્ માટેજ ફિરંગીઓ સાથે લડીએ છીએ. મહા પ્રતાપી મોગલસિંહાસનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અને આપણા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ એજ આ લડાઇ જગાવવાનો મૂળ હેતુ છે. આવાં વચનોથી લોકોનાં હૃદય વધારે ઉશ્કેરાવા લાગ્યાં. સાધારણ પ્રજાએ વિચાર્યું કે હિંદના

સ્વાર થઇ મિરત જવા તૈયાર થયો હતો. તે થોડે દૂર ગયો એટલે ૩૮ મી પલટણના એક સિપાહીએ તેને મારી નાંખ્યો હતો— Halme, Indian Mutiny P. III. Comp. Cove. Browne, Punjab and Delhi Vol. I. P. 74.

માનનીય મોગલ સમ્રાટ દિલ્હીની ગાદી પર બેસી ફરીથી રાજ્ય ચલાવશે, હિંદની બધી પ્રજા જાતિભેદ સિવાય રાજદરબારમાં મોટા હોદ્દાઓ મેળવશે અને આપણા સનાતન ધર્મના રીતરિવાજોમાં કશી દખલગીરી થશે નહિ, માટે આપણે સિપાહીઓને મદદ કરવી જોઇએ. આવા વિચારથી તેઓ સિપાહીઓને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરવા લાગ્યા. મિરતના યુરોપિયન સિપાહીઓ હજુ હાજર થયેલા ન હોવાથી તેઓનું સાહસ વધી ગયું. ભયંકર વિપ્લવનાં મોજાંથી આખું શહેર ખળભળી ઉઠયું.

સિપાહીઓ ઘર બાળવાં ને લૂટવાં એજ કામમાં રોકાઈ રહ્યા નહોતા; તેઓએ અંગ્રેજો સાથે સામી છાતીએ લડાઈ કરી બહાદુરી બતાવી હતી. આ વખતે દિલ્હીમાં સિપાહીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ખરી રીતે લડાઈ થઇ હતી, એમ કહેવામાં કશી અડચણ નથી.[૧] અંગ્રેજો એ લડાઇમાં સિપાહીઓને હઠાવી શક્યા નહોતા. તેઓ સંખ્યામાં થોડા હતા. હુલ્લડખોરોનાં પ્રબળ પ્રરાક્રમથી થોડીવારમાં તેઓની સત્તા ગુમ થઈ ગઈ. કેટલાક અંગ્રેજો વિરોધીઓનાં હથિયારનો ભોગ થઇ પડયા, કેટલાક બચાવ કરવાનો બીજો કંઇ ઉપાય ન મળતાં ફાવે ત્યાં નાઠા. જેઓએ આ બળવાની હકીકત લખી છે, તેઓમાંના ઘણા ખરા કબુલ કરે છે કે, સિપાહીઓ આમતેમ વિખરાઈ ખૂનરેજી કરવામાં અથવા ઘર લૂટવામાં જ રોકાયા નહોતા, તેમ યુરોપિઅન ઉપરીઓના હાથમાંથી છુટકારો મેળવી અંદરોઅંદરના વાદવિવાદમાં વખત ગુમાવતા નહોતા. તેઓનો કોઇ અધ્યક્ષ નહોતો છતાં તેઓએ એક સંપ થઇ પોતાના શત્રુઓને હરાવ્યા હતા.

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 165.

તેઓનો સંકલ્પ તથા ઉદ્દેશ એક હતો. તેઓ એક મતને અનુસરી પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા અંગ્રેજો સાથે લડયા હતા.

મેઇનગાર્ડમાં જે ગોરા લોકો હતા, તેમનાપર ૩૮ મી પલ્ટણના સિપાહીઓએ ગોળીઓ ચલાવી. ૩ ઓફિસર માર્યા ગયા. બીજા અંગ્રેજો બીજો કંઇ ઉપાય ન સૂઝવાથી નાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. મેઇનગાર્ડ આગળ સિપાહીઓ ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવતા હતા; માટે એ રસ્તે નસાય તેમ નહોતું. મેઇનગાર્ડની દિવાલના ઉપરના ભાગનો થોડો થોડો ભાગ તોપો ગોઠવવા માટે ઢાળ પડતો રાખવામાં આવ્યો હતો. એ ઢાળ પડતા ભાગમાંથી ખાઇમાં કુદી પડયા સિવાય આત્મરક્ષા થાય તેમ નહોતું. ખાઇની ઉંડાઇ લગભગ ૩૦ ફૂટની હતી. ઓફિસરો વિલંબ ન કરતાં છેવટે એ ઉપાયે બચાવ કરવા તૈયાર થયા. જ્યારે તેઓ નાસવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે મેઇનગાર્ડનાં મકાનમાંથી રડવાનો અવાજ આવવા લાગ્યો. એ ઘરમાં જે મડમો હતી, તેઓ વ્યાકૂળ થઇ રડતી હતી. ઓફિસરો તેઓને મૂકી નાસી શકયા નહિ. આ તરફ મેઇનગાર્ડમાં રહેવું એ પણ પૂરેપૂરા જોખમનું કામ હતું, માટે તેઓએ એ ઊંડી ખાઇમાં પડી બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઓફિસરોએ પોતાના કમરબંધ છોડયા, ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢયા. કમરબંધ સાથે રૂમાલ બાંધી તેની મદદથી કેટલાક નીચે પડયા, અને જેઓ ઉપર હતા, તેઓને એક પછી એક નીચે ઉતારવા લાગ્યા. મડમોને પણ આ પ્રમાણે ખાઇમાં, ઉતારવામાં આવી. ખાઇની સામી બાજુએ એક નાનું જંગલ હતું; બધાએ ખાઇમાંથી નીકળી એ જંગલમાં છુપાઇ રહેવાનો ઠ૨ ખાઇમાં ઉતરતી વેળા જે મુશ્કેલી પડી હતી, તેથી વધુ મુશ્

બહાર નીકળતી વેળા પડે તેમ હતું. પરંતુ જ્યારે વિપત્તિ સામી ડોળા ફાડતી ઉભી હોય, જિંદગી દરપળે ભયમાં હોય, ત્યારે સાહસ, ઉત્સાહ, શક્તિ અને યુક્તિ અતિશય વિકાસ પામે છે. એ નિયમ મુજબ આ વખતે ઓફિસરોમાં અપાર શક્તિનો સચાર થયો. અપાર ઉત્સાહથી તેઓ બધી અડચણો હઠાવવા તત્પર થયા. બધાં બહુ મહેનતે ખાઇના પેલા કિનારા પર જઇ ઉભાં. હવે તેઓ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યાં. કેટલાક સાહેબો છાવણી તરફ દોડ્યા, કેટલાક રેસિડેન્ટ મેટકાફ સાહેબના જમના નદીના કિનારા પર આવેલા બંગલા તરફ દોડ્યા અને કેટલાક પાસેનાં જંગલમાં છુપાઇ ગયા.[1]

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, પહાડના શિખર પર આવેલા પતાકા સ્થાનમાં ઘણા અંગ્રેજોએ આશ્રય લીધો હતો. એ મકાન અને લશ્કરી છાવણી વચ્ચે જેટલા યુરોપિઅનો રહેતા હતા, તે બધા આ સ્થળે આવી ભરાયા હતા. જેઓ શહેરમાં રહેતા હતા, તેઓમાંના ઘણાખરા અહિં આવી શક્યા નહોતા, કારણકે તેમને સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા નહોતા. જેઓને વખતસર ખબર મળ્યા હતા, તેઓ આ સ્થળે પહોંચી ગયા હતા.[2] બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ અહિંથી

---

૧. જેઓ મેટકાફ સાહેબને બંગલે ગયા હતા, તેઓને બંગલાના નોકરોએ ભોજન કરાવી સંતોષ્યા હતા. ત્યાંથી તેઓએ છાવણી તરફ લડાઇ થતી જોઇ હતી. સંધ્યાકાળ વખતે જ્યારે છાવણીમાંથી આગના ભડકા નીકળવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ જમના નદી તરફ નાઠા હતા.—Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 165.

૨. Mutiny of the Bengal Army. P. 40.

બંડખોર સિપાહીઓની હિલચાલ તપાસતો હતો, તે લશ્કરી છાવણી બચાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને તેમાં નિષ્ફળતા મળી. અહીં જેટલા સિપાહીઓ હતા, તેઓની ચિત્તવૃત્તિ ફેરવાઈ ગઇ હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ બંડખોર સિપાહીઓ સાથે મળી જવાનો આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. પહાડપર આવેલા પતાકામંદિર ઉપરથી અસ્ત્રાગાર નષ્ટ થવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાયા. સિપાહીઓ એ ચિન્હો જોઇ વધારે ઉશ્કેરાવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ યુરોપિઅનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ બંડખોર સિપાહીઓ સાથે મળી જવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ જે અંગ્રેજો તેઓની આગળ હતા, તેઓનો નાશ કરવાની મરજી તેઓને થઇ નહોતી. અસ્ત્રાગાર નષ્ટ થવાના સમાચાર મળતાં સિપાહીઓ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ એ ઉશ્કેરણીના જુસ્સામાં તેઓએ યુરોપિયનો પર હથિયારો ચલાવ્યાં નહિ. અત્યાર સુધી તેઓ શાંતિ જાળવી રહ્યા હતા, તેઓ આશા, ભય અને સંદેહ સાથે ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો કાર્યકલાપ જોઇ રહ્યા હતા. જ્યારે યુરોપિઅનોએ તેઓને પોતાનો બચાવ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓ તેમની દુર્દશાથી એ વાતો મુગ્ધ બની ગયા હતા કે, તેઓમાંના ઘણાખરા સિપાહીઓએ મડમો સમક્ષ સંગીન તજી દઈ પોતાની વફાદારીનો ખ્યાલ આપ્યો અને એ વિપત્તિમાં આવી પડેલી માહલાઓને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે લઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.[૧]

યુરોપિઅનોને એ સાંકડા મકાનમાં વધારે વખત રહેવું પડ્યું નહિ. મુશ્કેલી ચોતરફથી ગભરાવવા લાગી. ઉન્મત્ત સિપાહી

૧ Ball, Indian Mutiny Vol. I. P. 78.

બધી તોપો કબજે કરી યુરોપિયનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા. અંગ્રેજો બહુ ગભરાયા બ્રિગેડિયર ગ્રેમ્સે જ્યારે સાંભળ્યું કે, મેઇન-ગાર્ડમાંના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે, બંડખોર સિપાહીઓએ અનેક સ્થળોનો કબજો લીધો છે, ત્યારે તેણે કંઇ ઉપાય ન સૂઝતાં બધાને નાસી બચાવ કરવાની સલાહ આપી. બ્રિગેડિયરે જો પ્રથમથી આવો હુકમ આપ્યો હોત તો ઘણાના પ્રાણ બચત. મિરતના સિપાહીઓ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા તે દરમ્યાન તેઓ અનાયાસે પ્રાણ બચાવી શકત. દિલગીરીની વાત એટલીજ કે બ્રિગેડિયરે એવો હુકમ સવાર-માંજ ન આપ્યો.[૧] જ્યારે સૂર્ય આથમવાની અણી પર આવ્યો; ઉન્મત્ત સિપાહીઓના હલ્લાથી બધું અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું, ત્યારે બ્રિગેડિઅરે નાસવાનો હુકમ આપ્યો, દરેકને કર્નાળ જવાની આજ્ઞા આપી. અત્યારે કોઇ પણ જાતનો બંદોબસ્ત હતો નહી. જેને જેમ ફાવ્યું, તેમ દોડયા. પતાકાસ્થાનની નીચેના ભાગમાં ઘોડા, ગાડી વગેરે સાધનો હતાં. યુરોપિઅનો પોતપોતાના સ્વજનોને એ ગાડીઓમાં બેસાડવા લાગ્યા, અને જરાપણ વિલંબ ન કરતાં મિરત અથવા કર્નાળ તરફ રવાના થયા. કેટલાક વાહન વિના પગપાળા આગળ ધસવા લાગ્યા. જે સિપાહીઓ હજુ વિશ્વાસુ રહ્યા હતા, તેઓને તેમની સાથે જવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. એ સિપાહીઓ આ નાહાસેહ લોકો સાથે જવા ઇચ્છતા નહોતા, તોપણ પોતાના બ્રિગે-ડિયરનો હુકમ માથે ચડાવવા તૈયાર થયા. તેઓ પોતાના ઓફિસરોના હુકમથી હારબંધ ગોઠવાયા, અને તેઓની સાથે થોડે દૂર ગયા, છેવટે

[૧] Indian Mutiny of the fall of Delhi, Compiled by a former Editor of the Delhi Gazette. P. 17.

તેઓ વિખરાવા લાગ્યા, શહેર તરફ જવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર ઓફિસરો તેઓને હુકમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓને કંઇ સફળતા મળી નહિ. સિપાહીઓએ આ વખતે ઓફિસરોને પોતપોતાની જિંદગી બચાવવાની સલાહ આપી. તેઓએ ખુલ્લા શબ્દોમાં જણાવ્યું કે, ઉશ્કેરાએલા લોકો હમણાં છાવણીમાં આવી પહોંચશે. આખી છાવણી કબજે કરશે, માટે આ વખતે તમારે તમારી જાત બચાવવી જોઇએ. તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાના ઓફિસરોને સાવચેતી રાખવાનું જણાવી શહેર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. ઉશ્કેરાએલા વાતાવરણને લીધે સિપાહીઓએ પોતાના ઓફિસરોને તજી દીધા ખરા, પણ તેઓએ તેઓનું કંઇ અનિષ્ટ કર્યું નહિ. તેઓ ઓફિસરો સમક્ષ શાંતિથી વર્ત્યા હતા. પરંતુ કંપનિના કાર્યકલાપ પર તેઓને કંઇ આસ્થા નહોતી. તેઓએ પોતાની જાતના ઘણા સિપાહીઓને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બંડ કરાવતાં જોયા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે, થોડા અંગ્રેજ ઓફિસરોની સાથે રહેવાથી અમારા દેશી બંધુઓ અમારા ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થશે. વળી અંગ્રેજો સાથે રહેવામાં અમને કંઇ ફાયદો નથી. તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી અમારો ધર્મ નષ્ટ કરશે. આવા વિચારથી છેવટે તેઓ પોતાના ઓફિસરોનો સાથ તજી બંડખોરોને જઇ મળ્યા. પરંતુ અગાઉના પ્રેમને લીધે તેઓએ તેઓનું અનિષ્ટ કર્યું નહિ.

બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સે છેવટની ઘડી સુધી છાવણીનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેણે મેજર એબટને બે તોપો મોકલવાનો હુકમ આપ્યો. મેજર એબટ મેઇનગાર્ડ પર હતો. તે બ્રિગેડિયરનો હુકમ પાળી શક્યો નહિ. તોપો બ્રિગેડિયર પાસે મોકલવામાં

આવી, એ સંબંધમાં મેજર એબટે પોતે આ પ્રમાણે લખ્યું છે, કે, "હું એ હુકમ પાળવા તૈયાર થતો હતો; એ દરમ્યાન મેજર પેટર્સને મને કહ્યું કે; તમે ચાલ્યા જશો એટલે હું પણ આ સ્થળ છોડવાનો છું. × × × × એક ડેપ્યુટિ કલેક્ટરે મને પંદર મિનિટ સુધી રાહ જોવાનું કહ્યું. પણ એથી બ્રિગેડિયરના હુકમનું અપમાન થતું હોવાથી મેં તેમ કરવામાં વાંધો લીધો. છેવટે ડેપ્યુટિએ બહુજ આગ્રહપૂર્વક મને ૧૫ મિનિટ રોકાવાની વિનંતિ કરી. છેવટે મારે ડેપ્યુટિના અતિશય આગ્રહને વશ થઇ પંદર મિનિટ રોકાવું પડ્યું. પંદર મિનિટ બાદ હું મેઇનગાર્ડ આગળથી છાવણી તરફ જવા રવાના થયો કે તરત મેં જે તોપો મોકલી હતી, તે લઈ કેટલાક સિપાહીઓ મને સામા મળ્યા. તેઓને મેં આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેઓએ કહ્યું કે, તોપચીઓ તોપો છોડી નાસી ગયા છે; માટે અમે છાવણી સુધી તોપો લઇ જઇ શક્યા નથી. બંડખોર સિપાહીઓએ, છાવણીમાં ગોળીબાર શરૂ કર્યો છે કે નહિ, એ પ્રશ્નના જવાબમાં મારા હજુરિઆએ જણાવ્યું કે, મેં થોડા અવાજો સાંભળ્યા છે ખરા. એમ કહી તેણે મને એકદમ છાવણી તરફ જવાનું કહ્યું. મેં મારાં માણસોને હારબંધ ગોઠવાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. મારા હજુરિઆએ કહ્યું કે, "હારબંધ ગોઠવાવા જેટલો વખત નથી, જેમ બને તેમ જલદી આ સ્થળ છોડો તો સારૂં." આ વાક્ય ઉપરથી હું સમજ્યો કે, હજુરિઓ મને જેમ બને તેમ જલદી છાવણી તરફ જવાનું કહે છે. મેં તરતજ મારાં માણસોને છાવણી તરફ જવાનો હુકમ આપ્યો. થોડે દૂર ગયા બાદ મેઇનગાર્ડ તરફ બંદુકોના અવાજ સાંભળ્યા. મેં આનું કારણ પૂછ્યું એટલે કોઇએ જણાવ્યું કે ૩૮ મી પલટણના

સિપાહીઓ અંગ્રેજ ઓફિસરો પર ગોળીબાર કરે છે; મારી સાથે લગભગ ૧૦૦ માણસો હતાં. મેં તેઓને ઓફિસરોની મદદે જવા માટે મેઇનગાર્ડ તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. તેઓએ કહ્યું કે, "હવે સમય રહ્યો નથી. અત્યાર સુધીમાં બધા ઓફિસરો માર્યા ગયા છે. આપણે હવે તેનો બચાવ કરી શકશું નહિ; અમે કેવળ આપનો બચાવ કર્યો છે. હવે અમે મરવા માટે આપને ત્યાં કદી જવા દેવાના નથી." એમ કહી તેઓ બધા મને વીંટળાઈ વળ્યા, તેઓ મને છાવણી તરફ ખેંચી ગયા. છાવણીમાં આવ્યા બાદ થોડો વખત વિસામો લઈ મે. 'ફ્લેગસ્ટાફ ટાવર'મા બ્રિગેડિયરની તપાસ કરી. પરંતુ કંઇ પત્તો ન મળ્યો."[1]

આ વખતે લશ્કરી અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિ કેવી તૂટક થઇ ગઈ હતી, તે ઉપરનાં વિવરણ પરથી સમજાશે. જ્યારે ચોતરફથી વિપત્તિનાં વાદળાં ભયંકર દૃશ્ય ફેલાવવા લાગ્યાં, ત્યારે અંગ્રેજો નાના પ્રકારની ચિંતાથી પાગલ બની ગયા હતા. તેથી તેઓ બધી બાબતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી શકયા નહોતા. પતાકાસ્થાનમાંથી નાસી જવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલીક પલટણોએ એવો વાંધો લીધો કે, અમારા સ્વામી હજુ આવી પહોંચ્યા નથી, તેઓ ન આવી પહોંચે ત્યાં સુધી અમે બીજે સ્થળે જઇ શકશું નહિ. સવારથી અત્યાર સુધી

---

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 162–163. મેજર એબટે ૧૩ મી મેએ મિરત વિભાગના મદદનીશ આજ્યુટંટ જનરલને દિલ્હીના બનાવનું જે વિવરણ મોકલ્યું હતું. તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.–Ball, Indian Mutiny, Vol. 106–110.

ગમે તેમને મળ્યાં નથી, અત્યારે તેમના કંઇ સમાચાર ન મળે તો બંને નાશી શકવાનાં નથી.[1] પરંતુ છેવટે રાત પડતી બ્રેઇ ૩૮મી પલટણના કમાન ટિટલર સાહેબે બધાને નાસી જવાનું કહ્યું. એટલે અંગ્રેજ સૈનિકો, સ્ત્રીઓ, બાળકો વગેરે જે બાકી રહ્યાં હતાં તે બધાં જીવ પર આવી જુદી જુદી દિશામાં નાસવા લાગ્યાં.

આ પ્રમાણે ડુંગર પર આવેલાં પતાકાસ્થાનમાંથી યુરોપિઅનો પોતપોતાનાં સ્વજનો સાથે જીવ મુઠીમાં લઇ નાસી છૂટયા. નાસતી વેળા તેઓની કમબખ્તીનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ કેરી રીતે જંગલોમાં છુપાયા હતા, ભાંગીતૂટી ઇમારતોમાં ભરાયા હતા, મુસ્કેલીથી ભરપૂર જળ અને સ્થળમાર્ગ ઓળંગતા હતા, ખોરાકી અને પોશાકી વગર દિવસના પ્રચંડ તાપમાં, રાતની પ્રચંડ ટાઢમાં ચાલતા હતા, તેઓની કોમળ અંગવાળી મહિલાઓ પોતાના પતિથી વિછુટી પડી કેવી વિપત્તિમાં આવી પડી હતી, અને કુમળાં શરીરવાળાં બચ્ચાંઓ માતાપિતાથી છુટાં પડી કેવું દુઃખ ભોગવતાં હતાં, ઇત્યાદિ શોચનીય વાતોનાં વર્ણનો ઘણા અંગ્રેજોએ પોતાના કંપતા હાથે લખ્યાં છે. ન્હાસેડુઓ નાના પ્રકારની મુસ્કેલી ઓળંગી કોઇ મિરત, કોઇ કર્નલ અને કોઇ અંબાલા જઇ પહોંચ્યાં હતાં. કોઇ તો ચાલી ન શકવાથી અશક્ત બની રસ્તામાંજ રઝળતાં હતાં. રસ્તાનું કષ્ટ, ખોરાકીનો અભાવ અને ઉશ્કેરાએલા લોકોના હલ્લાથી કોઇ કોઇ મરણશરણ થયાં હતાં. મૃત્યુએ તેઓની બધી યંત્રણા ભુલાવી દીધી હતી.

જ્યારે ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અને શહેરના ઉશ્કેરાએલા લોકોનાં આક્રમણથી દિલ્હીમાં ભયંકર બનાવો બનતા હતા, ભયંકર દ્વેષ,

---

૧. Martin, Indian Empire, Vol, II. P. 163.

વેર વાળવાની બળવાન વૃત્તિ અને અતિ ક્રૂરતાએ એ બધા લોકોને, ગોરા લોકોનાં તન તથા ધન હરી લેવાની પ્રેરણા કરતી હતી, દયા, માયા અને કોમલતા નષ્ટ થવાથી તેઓના હૃદય પત્થર જેવાં થઇ ગયાં હતાં; ત્યારે અનેક સ્થળે કેટલીક દયાળુ વ્યક્તિઓએ, અનેક થાકયા પાકયા દુઃખથી પિડાતા, અને શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા યુરોપિયનોને મદદ આપી. તેઓએ મદદ ન કરી હોત તો એક પણ યુરોપિઅન બચત નહિ, અને આ રણડપટીની રુંવાડા ખડાં કરે તેવી ભયંકર હકીકતો જન સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી શકત નહિ. જ્યારે અંગ્રેજો પતાકા સ્થાનમાંથી ગભરાએલી સ્થિતિમા ગાડીઓમાં બેસી જુદીજુદી દિશામાં નાઠા, ત્યારે દેશી ગાડીવાનો તેમની ગાડીઓ હંકારી ગયા હતા. અને તેઓને દૂરના સુરક્ષિત ઠેકાણે લઇ જઇ નાસવાની સગવડ કરી આપી હતી. દિલ્હીનાં ઘણાં માણસોએ પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. એક દરજીએ ઓછામાં ઓછા પાંચ યુરોપિઅનોને છુપાવી રાખ્યા હતા.[૧] આ પ્રમાણે બીજા ઘણા યુરોપિઅનો દિલ્હીના લોકોની મદદથી સુરક્ષિત સ્થળે છુપાઇ જીવતા રહ્યા હતા. એ વખતે દિલ્હીની કોલેજમાં રામચંદ્ર નામનો એક દેશી ખ્રિસ્તી ગણિતશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો. તે વટલી ગયો હોવાથી સિપાહીઓના ગુસ્સાનું પાત્ર બન્યો. તેને બુધસિંહ નામનો એક વૃદ્ધ ચાકર હતો. એ વૃદ્ધ ચાકરે આ વખતે મદદ ન કરી હોત તો રામચંદ્ર કદી પોતાનો જીવ બચાવી શકત નહી. એ પ્રોફેસર સાહેબનો બચાવ કરવા માટે બુધસિંહને જે યુક્તિ કરવી પડી હતી, તે પરથી તેની

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 174.
Comp: Ball Indian Mutiny Vol. I. P. 105

અસાધારણ વફાદારી જણાઇ આવે છે. પ્રોફેસર સાહેબ સાધારણ મજુરના વેશમાં દિલ્હી બહાર નીકળી ધીરાજકી પહાડી નામનાં સ્થળે આવી પહોંચ્યા. એ સ્થળે બુધસિંહનું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાંથી તેઓ સાહેબ બહુ મુશ્કેલીથી સાજાતાજા અંગ્રેજી છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા. તેની સાથે કેવળ તેનો વિશ્વાસુ ચાકર બુધસિંહ હતો.[1] દિલ્હીમાં વાલિયત અલી નામનો એક ખ્રિસ્તી મુસલમાન હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ ફાતમા હતું. બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે વાલિયત અલી માર્યો ગયો અને ફાતમા પોતાનાં બાળકો લઈ નાઠી. એ નાસતી હતી ત્યારે એક ઉશ્કેરાએલા સિપાહીએ પોતાના સાથીને જણાવ્યું કે, વાલિયત અલીનો પિતા એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન હતો. તે મક્કાની હજ કરી આવ્યો હતો. તેણે જરૂર પૈસાના લોભથી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, માટે હવે તેનું કુટુંબ ફરીથી મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર કરતાં અચકાશે નહિ, માટે આ નાસતી ઓરત તથા છોકરાંને મારી નાખવાની જરૂર નથી.[2] સિપાહીઓ પોતાના ધર્મમાં કેટલી આસ્થા રાખતા હતા અને પોતાનો ધર્મ સાચવવા કેટલો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે આ પરથી સમજાય છે. પોતાના આ પવિત્ર ધર્મના વિનાશના સંદેહથીજ તેઓ આ ભયંકર કામ કરવા તૈયાર થયા હતા. ફાતમાએ પોતે સ્વીકાર્યું છે કે મેં મારા બાળકો સાથે ત્રણ દિવસ સુધી

---

૧. The Rev. Sherring, the Indian Church during the great Rebellion. P. 67–68.

૨. The Rev. Sherring the Indian Church during the great Rebellion. P. 48.

મીરજા હાજી નામના એક રાજવંશીના ઘરમાં આશ્રય લીધો હતો. એ દરમ્યાન ઢંઢેરો પિટાયો કે જેઓ ખ્રસ્તી ધર્મ પાળનારને આશ્રય આપશે, તેઓને મારી નાખવામાં આવશે. આથી મારે ન છૂટકે એ સ્થાન તજવું પડયું. અંગ્રેજ સરકારે એક વખતે દિલ્હીની, બેગમ જિન્નતમહાલને છંછેડવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું; પરંતુ તેજ જિન્નતમહાલે આ વખતે લગભગ ૫૦ યુરોપિઅનોને આશ્રય આપ્યો હતો. તેણે પોતાને શરણે આવેલાં ને છુપાવી રાખી તેઓના બચાવ માટે ખાસ પેરવી કરી હતી. તેનું જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ લોકો જિન્નતમહાલના આશ્રય તળે સુરક્ષિત રહ્યાં. છેવટે જ્યારે બંડખોરોના પરાક્રમથી બધાં મુંઝાયાં, રાજમહેલમાં સિપાહીઓની હાક લાગી, ત્યારે બેગમને ન છૂટકે આશ્રિતોને છોડી દેવાની જરૂર પડી[૧]. આ પ્રમાણે ઘણા દયાળુ લોકોએ યુરોપિઅનોને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુરોપિઅનોમાંના કોઇ કોઇ પોતાના દયાળુ આશ્રય દાતાની કૃપાથી અને કોઇકોઇ પોતાના વિશ્વાસુ નોકર ચાકરોની અસાધારણ વફાદારીથી મૃત્યુના હાથમાંથી છૂટયા હતા.[૨] દિલ્હી શહેરમાં આ પ્રસંગે ભયંકરતાની સાથે કોમળતાનું જેવું સુંદર મિશ્રણ

---

૧. Indian Church during the great Rebellion. P. 57.

૨. દિલ્હીના અનેક નોકર ચાકરોએ ગોરા લોકોને અગાઉથી સાવધાન કર્યા હતા. અંગ્રેજ સૈનિક પુરુષો જ્યારે ગભરાઇ ગયા, ત્યારે તેઓએ છાવણીમાં રહેવાની મના કરી કારણકે તેઓએ એવું સાંભળ્યું હતું કે છાવણીના બંગલા ઉશ્કેરાએલા લોકો દેવાના છે.—Martin, Indian Empire. Vol. II.

થયું હતું તેવુંજ સુંદર મિશ્રણ દિલ્હીની આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ થયું હતું. જે ન્હાસેડુ લોકો એક વખત ફિરકેરાએલા લોકોના હુમલાથી ગભરાઈ ગયા હતા. તેજ લોકો થોડા સમય બાદ દયાળુ ગામડિઆઓની અપાર દયાથી શાંતિના અમૃતમય ખોળા પર વિરાજતા હતા.

૩૮મી પલટણના એક ઓફિસરે પોતાની નાસભાગનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે, "અમે એકદમ નાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સિપાહીઓએ પોતાના ઓફિસરોને જેમ બને તેમ જલદી કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે જઈ ભરાવાની સૂચના આપી. એટલું જ નહિ પણ તેઓએ પોતાની ઝુંપડીઓમાં દુઃખી ઓફિસરોને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. × × × અમે દોડવા લાગ્યા. છેવટે થાકી લોથ થઇ એક ઝાડ નીચે બેસી ગયા. થોડી મિનિટ વિસામો લીધા બાદ વળી ચાલવા લાગ્યા. એ વખતે ચંદ્ર ઉગ્યો હતો, છાવણી આગના ભડકાથી ઢંકાઇ ગઇ હતી. આગના પ્રતાપથી રાત્રને વખતે પણ દિવસ જેવો પ્રકાશ ફેલાઇ રહ્યો હતો. એમ આખી રાત આવી રીતે ગાળી. થોડે દૂર એક માટીનાં ઘરનું ખંડિયેર હતું. અમે બધા ત્યાં જઇ છુપાયા હતા. એ વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાનાં કામ પર જતા હતા. તેઓ અમને આવાં ગંદા સ્થાનપર છુપાએલા જોઇ, અમારામાંના બધાને પોતાના ગામમાં લઇ ગયા અને ચપાટી તથા દૂધ આપી સર્વને તૃપ્ત કર્યા. થોડી વાર પછી અમે તેઓની મદદથી પગપાળા જમના નદીની એક શાખા ઓળંગી ગયા. × × × રસ્તામાં ગુજરોનાં એક ટોળાંએ અમારી પૂરેપૂરી કમબખ્તી કરી. છેવટે કેટલાક દયાળુ બ્રાહ્મણો અમને લિંકા નામના ગામડામાં લઇ ગયા. તેઓએ અમને વિશ્રામ લેવા માટે ખાટલા આપ્યાં અને

ભોજન માટે રોટલીને દાળ આપી. ગામડીઆઓ અભણ હતા છતાં, અમારી સાથે બહુ વિવેકથી વર્ત્યાં. × × × પરંતુ ઉશ્કેરાએલા લોકોના એક ટોળાએ આવી અમને બહુ સતાવ્યાં. એ વખતે એક સંન્યાસીએ અમારાપર બહુ કૃપા કરી. તેણે અમને પોતાના મકાનમાં છુપાવી રાખ્યા. દિલ્હીથી રવાના થયા બાદ બે દિવસે, એક હિંદી અમારો સંદેશો મિરત પહોંચાડવા તૈયાર થયો. ફ્રેંચ ભાષામાં એક પત્ર લખી આપવામાં આવ્યો. બે દિવસ પછી અમે હુરચાંદપુર નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા. એક વૃદ્ધ જર્મન એ સ્થળનો જમીનદાર હતો. તેનું નામ ફ્રાન્સિસ કોહેન હતું; ઉમર લગભગ ૮૫ વર્ષની હતી. વૃદ્ધ કોહેને અમને પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો. અમારી સાથે જે મડમો હતી, તેઓ કોહેનના મકાનના મેડા પર જઈ થાક ઉતારવા લાગી. એ દરમ્યાન મિરતથી બે ઓફિસરો ત્રીશ ઘોડેસ્વારો સાથે અમારી મદદે આવી પહોંચ્યા. આ સિપાહીઓ કપ્તાન ક્રેગીની ૩ જી પલટણના હતા.[1] તેઓ હજુ સુધી વફાદાર રહ્યા હતા. અમે

૧. મિરતનાં બંડ વખતે કેવળ કપ્તાન ક્રેગીના સિપાહીઓએ જ પોતાના અધ્યક્ષ સમક્ષ શાંતિ જાળવી રાખી નહોતી. બીજી કેટલીક ટુકડીના કેટલાક સિપાહીઓ પણ વફાદાર રહ્યા હતા જુદી જુદી ટુકડીના લગભગ ૨૫, ૩૦ સિપાહીઓ ક્રેગીની સરદારી નીચે સજ્જ થયા હતા. તેઓએ ભયંકર દાવાનળમાંથી ક્રેગીનું ઘર બચાવ્યું હતું અને તેની સાથે તેઓ યુરોપિઅન છાવણીમાં આવ્યા હતા તેમાંના એકાદ બે સિપાહીઓ સિવાય બીજા કોઇ બંડખોરો સાથે ભળ્યા ન હોતા. મિરતના સિપાહીઓમાંનાં કેવળ એ લોકોને જ લશ્કરમાં રહેવાની મંજૂરી મળી હતી.—Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 167—168 note.

જે સંદેશો મોકલ્યો હતો, તે મિરત પહોંચતાંજ તેઓ હરચાંદપુર તરફ રવાના થયા હતા. તેઓ અમારી મદદે આવી પહોંચવા માટે મિકાથી હરચાંદપુર સુધીનો ૪૦ માઈલનો રસ્તો ઝપાટાબંધ કાપી અહિં આવ્યા હતા. દિલ્હીથી નીકળ્યા બાદ આઠમે દિવસે રાત્રે અમે તેઓની સાથે મિરત જઇ પહોંચ્યા."

૩૮ મી પલટણનો ડાક્ટર ઉડ સાહેબ પોતાની પત્નિ અને એક બીજી મડમ (એ લેફ્ટેનેન્ટ પિલિ નામના એક ઓફિસરની સ્ત્રી હતી) સાથે નાઠો હતો. ડાકટર ઉડના મ્હોં પર ગોળી વાગી હતી. એથી તેની હડપચી ભાગી ગઇ હતી. એ ત્રણે જણાં દિલ્હીના કંપનિના બાગમાં જઈ છુપાયાં. બાગમાં કામ કરનાર લોકોએ તેઓને બેસવા માટે ખાટલો ઢાળી આપ્યો અને પોતાની ઝૂંપડીમાં છુપાવી રાખ્યાં. બગીચાના માળીએ તેમની સાથે બહુ સારી વર્તણુક ચલાવી. એ દરમ્યાન કેટલાક લુટારાઓએ આવી તેઓની ગાડી ભાગી નાખી ઘોડા લઇ ગયા. તેથી ન્હાસેડુઓ ત્યાં વધારે વખત ન ગુમાવતાં આગળ દોડયા. ૧૧ મી મે ની રાતે ત્રણેક વાગ્યાને શુમારે તેઓ એક ગામડામાં આવી પહોંચ્યા. ગામડાના લોકોએ તેમને દૂધ અને રોટલી આપી તથા સુવા માટે ખાટલા ઢાળી આપ્યા. એક વૃદ્ધ હિંદુ ગામનો પટેલ હતો. સવાર પડી; તે વખતે ન્હાસેડુઓ ખુલ્લી જગામાં હતા. સિપાહીઓ આવી પહોંચે, અને જુએ તો નુકશાન કરે એવા ઇરાદાથી એ પટેલે તેમને એક કોડમાં છુપાવાની સલાહ આપી. કોડમાંથી ઘાસ કાઢી નાખવામાં આવ્યું. ન્હાસેડુઓને તેમાં છુપાવવામાં આવ્યા. એ દરમ્યાન એક બાઈએ આવી જણાવ્યું કે, એક સિપાહી ગામમાં આવ્યો છે, માટે

ચુપચાપ બેસી રહેશો, વાતચીત કરશો નહિ. ન્હાસેડુઓએ ધાર્યું કે, આ બાઇ નકામો ભય બતાવે છે; પરંતુ છેવટે એ બાઇની વાત ખરી પડી. તેઓ જ્યાં છુપાયા હતા, ત્યાં એક સિપાઇ આવી પહોંચ્યો. એ સિપાહીએ પોતાનો સરસામાન લઇ જવા માટે એક ગાડું અને જોડ બળદ માગ્યા. પેલા વૃદ્ધ પટેલે તરતજ એ પ્રમાણે ગાડું જોડી સિપાહીને ગામ બહાર વળાવ્યો. પટેલ એ સિપાહી સાથે તકરારમાં ઉતરવા માગતો ન હોવાથી તેણે આ રીતે જેમ બને તેમ જલદી પતાવ્યું હતું. કારણકે તે જાણતો હતો કે જો તે ગામમાં થોડી વાર રહેશે તો છુપાએલા અંગ્રેજો વિષે બાતમી મેળવશે. ડાકટર ઉડ અને બે મડમો આ પ્રમાણે વૃદ્ધ પટેલની દયાથી બચી ગયાં. હવે તેઓ એ ગામ છોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ગામના લોકોએ તેઓને પેટભરી જમાડ્યાં. તેઓ રસ્તાથી અજાણ્યાં હોવાથી ગામનો એક જુવાન તેમને રસ્તો બતાવવા તૈયાર થયો. તે તેઓને ધોરી રસ્તાપર ચઢાવી પાછો વળ્યો. ઘણી મુશ્કેલી વેઠયા બાદ તેઓ રાતના ચારેક વાગ્યાને શુમારે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં એક મોટું ઝાડ હતું. તે ઝાડ નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠાં. રાત પૂરી થઇ સવારે ગામના લોકો પોતપોતાને કામે જવા લાગ્યા. એ હિંદુ લોકોનું ગામડું હતું. એક વૃદ્ધ હિંદુ ન્હાસેડુઓને આ પ્રમાણે મુસ્કેલીમાં આવી પડેલાં જોઇ ગામમાં તેડી લાવ્યો. દૂધ તથા રોટલી આપી તેણે તેઓની ભૂખ મટાડી. ડાકટરનો ઘા ધોવા માટે એ દયાળુ આશ્રય દાતાએ પાણી ગરમ કરી આપ્યું. પાસેનાં ગામડાંમાં એક દયાળુ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને ખબર પડી કે કેટલાક ગોરા લોકો પેલા ગામમાં આવી પહોંચ્યા છે. તે તરતજ પોતાના ગામના કેટલાક માણસો સાથે તેઓને જોવા ચાલ્યો. ડાકટરની હડપચી ગોળીના

મારાથી ભાંગી ગઇ હતી. તેથી તે દૂધ પી શક્તો નહોતો. પેલા બ્રાહ્મણે ડાક્ટરને લાકડાની ભૂંગળી વડે દૂધ પીવાનું કહ્યું. તે પોતે એક ભૂંગળી તૈયાર કરી લાવ્યો. દયાળુ બ્રાહ્મણની સાચી સલાહથી ડાક્ટર ઉડને બહુ ફાયદો થયો. ડાક્ટર ભૂંગળી વડે દૂધ પીવા લાગ્યો. દૂધ પીધાથી તેને બહુ શાંતિ વળી. એ વૃદ્ધ ગામડિઆના આશ્રયમાં તેઓ આખો દિવસ રહ્યાં. છેવટે આશ્રયદાતાને બીક લાગી. અંગ્રેજો આ ગામમાં છુપાઇ રહ્યા છે એવી બાતમી મળતાં સિપાહીઓ આવી ગામ સળગાવી મૂકે એવા સંદેહથી તેણે ડાક્ટર ઉડ વગેરેને બીજે સ્થળે ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. પોતાનાં આશ્રિતો વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાય એવા ઇરાદાથી તેણે આમ કહ્યું નહોતું. તે સિપાહીઓના હલ્લામાંથી બચવા માટે આશ્રિતોને કોઇ વધારે સુરક્ષિત સ્થળે જવાનું કહેતો હતો. એ વખતે સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ચારે દિશા તપી રહી હતી, ચોતરફ લૂ ઝરતી હતી; તેથી બંને મડમો ઘાયલ ડાક્ટર સાથે અન્યત્ર જઇ શકે તેમ નહોતું. આ વખતે એક બીજો માણસ તેમની મદદે આવ્યો. તેણે પોતાના નાના મકાનમાં ત્રણે જણાને માટે સગવડ કરી આપી. પથારીઓ કરી તે પર સૂઇ રહેવાનું જણાવ્યું. ઉનાળાનો પ્રચંડ તાપ અગ્નિના તણખા વરસાવતો હતો, તે વખતે ત્રણે દુઃખી જીવો એ ગરીબ ગામડિઆની અપાર દયાથી આશ્રય પામી નિરાંતે સૂતા હતા. છેવટે સાંજ પડી. રાત્રિનો અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો. દિવસની ગરમી શાંત થઇ. ડાક્ટર ઉડ અને બંને મડમોએ પોતાનો પ્રવાસ શરુ કર્યો, પાંચ દિવસ થયાં તેમણે દિલ્હી છોડયું હતું, તોપણ તેઓ દસ માઇલથી વધારે રસ્તો કાપી શક્યાં નહોતાં. બીજે દિવસે એકએક વાગ્યાને શુમારે તેઓ એક ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યાં. એ ગામના લોકોએ પણ તેઓની

સાથે સારી વર્તણુક ચલાવી. દુઃખમાં આવી પડેલાં આ ન્હાસેડુઓ પ્રત્યે પોતાની મમતા બતાવવામાં તેઓએ પાછી પાની કરી નહિ. મડમોએ જે કંઈ માગ્યું તે ગામની ગરીબ બાઇઓએ લાવી હાજર કર્યું. ઠંડા પાણીથી તરસ છિપાવી. મડમોએ ડાકટરનું મ્હોં ધોવા માટે એક પવાલું માગ્યું. ગામડિયણ બાઇએ એ માગણી જરા પણ આનાકાની વગર પૂર્ણ કરી. એ સિવાય શાક તથા ભાત ખવરાવી ત્રણે જણાને સંતોષવામાં આવ્યાં. બે મડમોમાંની એકે આ શાક તથા ભાત માટે કહ્યું છે કે, દિલ્હી છોડયા બાદ આવો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક અમે કદી ખાધો નહોતો. ત્યારબાદ એ ત્રણે જણાં બલગઢ નામના ગામ પાસે આવી પહોંચ્યાં. રજપુત વંશની એક રાણી અહીં રાજ્ય કરતી હતી. તેણે આ દુઃખી યુરોપિઅનોને પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો. તેણે તેઓને માટે ભોજન સામગ્રી તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. ડાકટર વુડ અને બંને મડમો રાણીની કૃપાથી બહુજ સંતોષ પામી. આખી રાત ત્યાં ગાળી. બીજે દિવસે મેજર પેટર્સન ઓચિંતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. થોડીવાર પછી લેફ્ટેનેન્ટ પિલિ પણ એક બીજે રસ્તેથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પિલિએ પોતાની સહધર્મિણીને સાજીતાજી જોઇ ઇશ્વરનો આભાર માન્યો. બધાં આનંદપૂર્વક બલગઢ છોડી આગળ વધવા લાગ્યાં.

એ વખતે ડાકટર વુડ ચાલી શકે તેની સ્થિતિમાં નહોતો. ભયંકર આઘાતથી તે દુર્બળ થઇ ગયો હતો. પરંતુ રસ્તામાં કામ કરતા મજુરોએ આ વખતે તેને બહુ મદદ આપી. તેઓ ડાકટરને ઉપાડી એક ગામથી બીજે ગામ લઇ ગયા. દરિદ્ર માણસો પણ રસ્તામાં આ દુઃખી જીવોને જોઇ મદદ

થયા. આવી મદદ આપતાં અમારે સિપાહીઓના દાવાનલમાં ભસ્મ થવું પડશે, એ વાત જાણતાં છતા તેઓએ અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ મદદ આપવામાં મોઝી પાની કરી નહોતી. અંગ્રેજો પોતાની મડમો સાથે આ પ્રમાણે ગરીબ ગામડીઆઓની દયાનો અનુભવ લેતા લેતા કર્નાળ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. પતિયાળાના મહારાજાએ તેઓની દુર્દશાની વાત સાંભળી હતી. તેણે તેઓની મદદમાં ૪૦ ઘોડેસ્વારો મોકલી આપ્યા હતા, એ ઘોડેસ્વારોના ઘોડા ઝડપી ચાલના હતા, તેઓએ ૨૦ મી મેને રોજ દુઃખી અંગ્રેજોને કર્નાળ પહોંચાડી દીધા.[1]

૭૪ મી પલ્ટણનો ડાકટર બેટસન હિંદી ભાષામાં પ્રવીણ હતો, તે વાત અગાઉ જણાવેલી છે. એક સન્યાસીએ ડાકટરની જિંદગી ભયમાં આવી પડેલી જોઇ તેને દાદુપંથી સાધુનો વેશ લેવરાવ્યો. એ સંન્યાસીએ તેનાં કપડાં ભગવા રંગથી રંગી દીધાં. ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરાવી. દયાળુ સંન્યાસીએ આપદ્ ધર્મ ગણી ડાકટરને આવો વેશ ધારણ કરવાની સલાહ આપી હતી. આવા વેશમાં ડાકટર ૨૫ દિવસ સુધી આમ તેમ ભટકયો. કોઈ વખતે ઝાડ નીચે તો કોઇ વખતે ગામડામાં આશ્રય લઈ તેણે એ દિવસો મહામુશીબતે વીતાડયા. એક દિવસ કેટલાક હિંદુ સન્યાસિઓએ બેટસનને કહ્યું કે 'આપ કદી સંન્યાસી હો એવું સંભવતું નથી. આપની આંખો આપને જુદા દેશના માણસ તરીકે ઓળખાવી દે છે. આપ ફિરંગી છો, એ નિશ્ચિત વાત છે." પરંતુ તેઓએ તેને

---

૧. Martion, Indian Empire. Vol. II. P. 168—169: Comp. Indian Mutiny to the fall of Delhi, P. 20—30.

અંગ્રેજ તરીકે ઓળખ્યો છતાં કંઇ અડચણ કરી નહિ.[1] એક વૃદ્ધ માણસે એક મડમ અને તેના છોકરાંને ઘણા દિવસ સુધી સાચવ્યાં હતાં. સિપાહીઓની બીકથી તેણે તેઓને બીજે ગામ લઇ જઇ બીજું કોઇ ન જાણી શકે એવાં સ્થળે છુપાવ્યાં હતાં. એ સ્થાનપર જ્યારે ઉન્મત્ત લોકોને શક પડ્યો ત્યારે તે તેને ત્રીજે સ્થળે લઇ જઇ છુપાવી આવ્યો હતો.[2] મિરતના કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબે આ વખતે જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીથી જેટલા અંગ્રેજો નાસી આવ્યા છે, તેઓમાંના દરેક સ્વીકારે છે કે અમને ગામડાના લોકોએ બહુ મદદ આપી છે, અમારા પ્રત્યે બહુજ લાગણી બતાવી છે. એક સંન્યાસીને જમના નદીમાંથી એક અંગ્રેજ બાળક મળી આવ્યું હતું, તે તેને મારી પાસે લઇ આવ્યો. મેં તેને ઇનામ આપવા માંડ્યું, પણ તેણે તે સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી, તેણે જણાવ્યું કે, જો ઇનામ આપવા માગતો હો તો મારા નામથી એક કુવો ખોદાવી આપો. મેં તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું વચન આપ્યું." [3] કપ્તાન હોલાંડ નામના એક લશ્કરી અમલદારે લખ્યું છે કે, "મેં જે ગામમાં આશ્રય લીધો હતો. ત્યાં દૂધ મળતું નહોતું. તેથી પલ્ટુ નામનો એક ઝાડુ કાઢનાર અને તેના કુટુંબનાં કેટલાંક માણસો દરરોજ પાસેના ગામમાંથી મને દૂધ લાવી આપતાં હતાં." ત્યારબાદ તેણે લખ્યું છે કે, "હું જમુનાદાસ નામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાં છ દિવસ રહ્યો હતો. પોતાના

---

૧. Indian Empire, Vol. II. 169. Comp. Ball. Indian Mutiny. Vol. I. p. 97.

૨. Indian Mutiny to the fall of Delhi, p. 20.

૩. Martin Indian Empire, Vol. II. p. 169.

મકાનમાંનો જે સગવડ પડતો ભાગ હતો તે તેણે મને જુદો કરી આપ્યો હતો, તે મારે માટે સારામાં સારો ખોરાક લાવતો હતો.[૧]" એક અંગ્રેજ ડેપ્યુટિ કલેક્ટરની સ્ત્રી જ્યારે દિલ્હીથી નાસી છૂટી, ત્યારે તેને બે વફાદાર ચપરાશીઓએ બહુ મદદ કરી હતી. તેઓમાંનો એક અજમેર દરવાજે ઓળંગતાં ફરફરાએલા સિપાહીઓને હાથે માર્યો ગયો. બીજો મહમતે કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે લઇ ગયો.[૨] જે અંગ્રેજો સિરતને બદલે અંબાલા તરફ ગયા હતા, તેઓમાંનાં ઘણાખરાને કર્નાળના નવાબ તરફથી બહુ મદદ મળી હતી. દિલ્હીના જડજ બસ સાહેબ કર્નાલ આવ્યો ત્યારે ત્યાંના નવાબે તેમને જણાવ્યું કે, " આ ગડબડ વિષેના વિચારોમાં મને રાત્રે ઊંઘ પણ આવતી નથી. હવે મેં આપનો પક્ષ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મારી તરવાર, મારી દોલત અને મારા નોકરો હવે હું આપનાં કાર્યમાં સમર્પણ કરૂં છું." નવાબ આટલાં વચનો બોલી બેસી રહ્યો નહિ, તેણે પોતાનાં વચનો અમલમાં મૂકવા પંજાબી પોલીસસૈન્યનું અનુકરણ કરી એકસો ઘોડેસ્વારો તૈયાર કર્યાં.[૩] આ પ્રમાણે ઘણા રાજા મહારાજાઓ અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. ઘણા દયાને ખાતર દુઃખી અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. ગરીબ ગામડિઆ માંડીને કોટયાધિપતિ હલકી જાતના ચાભણથી માંડીને કુળવાન કેળવાએલા, અને મોટા મોટા જમીનદારોથી માંડીને

---

૧. Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 98, note.

૨. Ball, Indian Mutiny. Vol. I. p. 100–101. Comp. Indian Empire. Vol. II. p. 169.

3. Indian Empire. Vol. II. p. 169–170.

સાધારણ ઝાડુદાર લોકોએ પણ દુઃખી યુરોપિઅનોને પુષ્કળ મદદ કરી હતી. તેઓએ પોતાની સંપત્તિ, પોતાનાં મકાનો એટલુંજ નહિ પણ છેવટે પોતાની જીંદગી જોખમમાં નાખી પીડાતુરને *બચાવ્યા હતા. આ ભયંકર પ્રસંગે આવી દયા દર્શાવવામાં નં આવી હોત તો નાસી છુટેલા યુરોપિયનો કદી ધારેલે સ્થળે પહોંચી શકયા નહોત. જ્યારે અંગ્રેજો નાનાં નાનાં બાળકોને તથા સ્ત્રીઓને લઈ આમ તેમ નાસભાગ કરતા હતા, કોઇ કોઇ ઘવાયા હોવાથી લોહીથી ખરડાએલા શરીરે દિવસના પ્રચંડ તાપમાં, રાતની દારુણ ટાઢમાં કાંટાથી ભરપૂર રસ્તા ઓળંગતા હતા, પોતાની ગાડી, ઘોડા, પાલખી વગેરે બધું છોડી કોઇ વખતે ઘાડાં જંગલોમાં, કોઇ વખતે ભરચક વસ્તીમાં અથવા કોઇ વખતે અવાવરૂ ગુફાઓમાં છુપાઇ રહેતા અને પ્રાણ જવાની બીકે ગભરાઇ હલકામાં હલકા લોકો પાસે દયા ઉપજાવે એવી રીતે મદદ માગતા, તે વખતે એ લોકોને જમીનદારો, કુલીનો અને હલકા વર્ગના નિરક્ષર લોકોએ મદદ ન આપી હોત, તો તેઓ જરૂર રસ્તામાં અગર ઘાડાં અરણ્યમાં અનંત નિદ્રામાં સૂતા હોત.

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, ઉન્મત્ત સિપાહીઓને કંઇ ભાન નહોતું. શહેરના જે ઉશ્કેરાએલા લોકો તેઓની સાથે ભળ્યા હતા, તેઓની નજર ભવિષ્ય તરફ નહોતી. તેઓ અંગ્રેજોના જાતિભાઇ તથા ધર્મભાઇઓને નષ્ટ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠા હતા. તેઓમાંનું કોઇ શાંતિથી વિચાર કરી જોતું નહોતું, ગંભીર ઉશ્કેરણીને લીધે ભયંકર કાર્ય કરતાં પાછું વાળી જોતું નહોતું. દિલ્હીના યુરોપિઅનોમાંના કેટલાક પોતપોતાનાં કુટુંબ સાથે પલાયન કરી ગયા

*રૈસ. આ. પ્ર. ૩૮

તોપણ બીજા કેટલાક હજુ દિલ્હીમાં રહ્યા હતા. તેઓમાંના ઘણા-ખરા દિલ્હીના દરિયાગંજ નામના મહોલ્લામાં વસતા હતા. ૧૧ મી મેને રોજ સવારમાં જ્યારે તેઓએ સાંભળ્યું કે મિરતના બંડખોર સિપાહીઓ પ્રબળ વેગે જમના નદી પરનો પૂલ ઓળંગી આ તરફ આવે છે, ત્યારે તેઓ એક વિશાળ અને મજબૂત મકાનમાં જઇ ભરાયા. પરંતુ છેવટે એ મકાનને આગ લગાડવામાં આવી. એટલે તેઓ બધા રાજમહેલમાં જઇ રહ્યા. એવું કહેવાય છે કે તેઓ પાંચ દિવસ સુધી અહીં રહ્યા હતા.[1] ૧૬ મેએ તેમની જિંદગી ખતમ થઇ. બંડખોર સિપાહીઓએ તે દિવસે તેઓને તરવાર અથવા ગોળીબારથી મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ કંપનિ જે કઠોર રાજનીતિનાં બળ વડે રાજ્ય પછી રાજ્ય ખાલસા કરતી હતી, તે કઠોર રાજની-તિથી જ સિપાહીઓની પ્રકૃતિ આવી ભયંકર થઇ ગઇ હતી. સરકાર નીતિ, દયા અને ન્યાયને નામે ધોળે દહાડે જે કઠોર કાર્ય કરતી

---

૧. કોઇ કોઈ લખે છે કે, સમ્રાટના મહેલનાં ભોંયરામાં આ લોકોને કેદ કરી રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક અને બાલિકા સહિત કુલ ૫૦ માણસો અહીં હતાં, ૫ દિવસ પછી તેઓને ભોંયરામાંથી બહાર કાઢી તેમના પર ગોળી છોડવામાં આવી. પરંતુ દૈવયોગ નિશાન વ્યર્થ ગયું અને દિલ્હીના પાદશાહનો એક નોકર માર્યો ગયો. તેથી છેવટે તરવાર વડે તેઓને કાપી નાખવામાં આવ્યાં. એવું કહેવાય છે કે બે માણસોએ તરવાડ વડે આ ભયંકર ખુનરેજી કરવાનું માથે લીધું હતું. એક મડમ પોતાનાં ત્રણ બાળકો સાથે કોઇ પણ રીતે આ ખૂનરેજીમાંથી નાસી છૂટી હતી.—Kaye, Sepoy War. Vol. II. p. 99–100

હતી, જે અન્યાયી કર્તવ્ય બજાવતી હતી, તે બધાં કાર્યનો બદલો સિપાહીઓએ એક જ દિવસમાં તરવારના ઘાથી અગર ગોળીઓના વરસાદથી વાળી દીધો હતો. તેઓ કંઇ અનુભવી નહોતા. જ્ઞાનની સાથ કૂટબુદ્ધિ જોડાતાં છુપી રીતે ધીરે ધીરે બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની જે વૃત્તિ પેદા થાય છે, તેવી વૃત્તિ સિપાહીઓમાં પેદા થઇ નહોતી. તેઓમાં સાહસ, ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા હતી; પરંતુ દીર્ઘદૃષ્ટિ નહોતી. જ્યારે ઉશ્કેરણી વૃદ્ધિ પામવા લાગી, જાતિનાશ અને ધર્મ-નાશની બીક પ્રબળ થવા લાગી, અંગ્રેજો સનાતન રીતરિવાજોના સંહારક જણાવા લાગ્યા, ત્યારે તે ઉત્સાહ સાહસ અને કાર્યકુશળતાએ તેઓને પોતાના ધર્મનું અપમાન કરનારાઓને મારી નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનુ સુઝાડયું. તેઓનો સ્વભાવ કઠોર થઈ ગયો, દયા કે માયા વિલુપ્ત થઈ ગઇ. તેઓ પોતાના શત્રુના લોહીથી વૈરદેવીને સંતોષવા લાગ્યા. તેઓની એકાગ્રતા એવી પ્રબળ થઇ ગઇ હતી કે તેઓને આગળ પાછળ નજર કરવાની ફુરસદ ન મળી. તેઓ જાણતા હતા કે, પ્રબળ પરાક્રમી કંપનિ બહાદુર અમારાં કાર્યનો બદલો લેશે. પરંતુ એવું જાણતાં છતાં તેઓ શાંત રહી શકયા નહિ. કંપનિનું નામનિશાન લુપ્ત કરવા માટે તેઓનાં હૃદયમાં અપાર બળનો સંચાર થયો હતો. તેઓ નિર્ભય બની, નિર્વિકાર ચિત્તે તરવાર પકડી પોતાની આબરૂ જાળવવા માટે આત્મબળિદાન આપવા તત્પર થયા હતા.

એ સમયનાં વર્તમાનપત્રોમાં રૂંવાડાં ઉભાં કરે એવા અનેક હેવાલો પ્રગટ થયાં છે; અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર ભયંકર જૂલમો થયાની કહાણીઓ જાહેર કરી અંગ્રેજોએ પ્રજાને ચમકાવી મૂકી હતી. ઉશ્કેરાએલા પશુ પ્રકૃતિવાળા લોકોની પાશવવૃત્તિથી કોમળ બુદ્ધિવાળી

કોમલાંગિની મડમો અને કુમારિકાઓ પર કેવા જૂલમો થયાં હતા, જૂલમ ભોગવ્યાં પછી નિષ્ઠુર લોકોના અસ્ત્રાઘાતથી તેઓનાં કોમળ શરીર કેવી અવસ્થામાં રગદોળાયાં હતા, ઇત્યાદિ વર્ણનોથી તે સમયનાં વર્ત્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ખીચોખીચ ભરાતાં હતાં. એ વર્ણનો વાંચી વાંચનારના મનમાં ભયંકર ગુસ્સો ઉભરાઇ આવતો. પરંતુ એ વાતો ખરી છે કે ખોટી તે બાબતની સાબિતિઓ કોઇ આપી શક્યું નથી. અમને લાગે છે કે, તે હેવાલોના લેખકોએ પોતાની મોહિની કલ્પનાથી પાગલ બની આવી ભયભરી હકીકતોથી વાચકોને ચમકાવી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક લાગણીવાળા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, "આ બધી તિરસ્કારવા લાયક જૂલમોની વિગતો કેવળ ઉડતી વાતો પરથી લખવામાં આવી હતી. અથવા હલકા વર્ગના નિરક્ષર લોકોના શબ્દોમાં એવાં વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં હતાં એ જાતના લોકો બહુ સારી રીતે જાણે છે કે કોઇ પણ વાત જેમ બને તેમ વધારે મીઠું મરચું ભભરાવી કહેવામાં આવે, તેમ લોકોને વધુ રુચે છે. એ વખતે ઉંચા વર્ગના લોકો આવી અતિશયોક્તિથી ભરપૂર વાતોથી બીજાનું કૌતુક સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવું જણાતું નથી. જૂલમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ મનુષ્યોની ઉંચામાં ઊંચી કલ્પનાને જ શોભે છે, ભયંકર દુરાચારના અવતાર જેવા લોકોજ આવા અમાનુષિક કાર્યો કરી શકે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર જે જુલમો ગુજાર્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેવા જુલમો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વગેરે દ્વિજાતિ ગુજારે તો તેઓનો ધર્મ નષ્ટ થાય છે. તેઓનાં ચરિત્ર અને આચાર એવા પાપકાર્યનાં પ્રબળ વિરોધી છે. જે ગુર્જરો હંમેશાં લુટફાટનાં જ

ધંધો કરતા ફરે છે તેઓ પણ આવું પાપી કાર્ય કરતા નથી. તેઓ લૂટફાટ સિવાય બીજી કંઇ બાબત તરફ લક્ષ આપતા નથી. લૂટફાટ પર તેઓને એવી પ્રીતિ હોય છે કે, વિવાહિતા મહિલાંનું પરમ આદરને પાત્ર ધન-વિવાહની વિંટી પણ તેઓ છોડતા નથી. એથી તે સ્ત્રીની પવિત્ર બંધનની પવિત્રતા નષ્ટ થશે, એ વાત સમજતા નથી. મતલબ કે તેઓ પવિત્રતા નષ્ટ કરવા માટેજ એ અંગુઠી લઈ લેતા નથી. મુસલમાનોની વાત જુદી છે. કુરાનના ઉપદેશ સંબંધમાં આપણે ગમે તે ધારીએ, તો પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના આશરા હેઠળ કહેવાતા ખ્રિસ્તી વિજેતાઓએ યુરોપની લડાઈઓમાં જે રીતે શહેરોનાં શહેરોનો નાશ કર્યો છે, તેનાં જે રૂંવાડાં ઉભા કરે તેવા હેવાલો ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે, તેને મુકાબલે દિલ્હીના આ સમયના જૂલમોના હેવાલો વધારે ભયંકર હોય, એ સંશય પડતી વાત છે.[૧]"

ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારાઓએ કેવળ યુરોપમાં જ પોતાના અત્યાચારોનો પરિચય કરાવ્યો નથી. તેઓના હુમલાથી કેવળ યુરોપનાં જ સુંદર નગરો નાશ પામ્યાં નથી, હિંદના આ બળવાના ઇતિહાસમાં પણ તેઓની હદપારની ઉશ્કેરણી, પ્રબળ વેરવૃત્તિ અને તેને લીધે થયેલાં ભયંકર કાર્યોનાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. તેઓએ દિલ્હીના આ બનાવ પછી રસ્તામાં સાત કંજારદારોને ફાંસી આપી હતી અને ચાર ગામો સળગાવી મૂક્યાં હતાં. કારણકે તેઓને શક પડયો હતો કે કંજારદારોએ નાસતી મડમોનાં ખૂન કર્યાં હતા.[૨] એક બીજા ખ્રીસ્તી સૈનિક અમલદારે (સેનાપતિ નેલે) અલાહાબાદથી મુસાફરી શરુ કરતાં એટલા

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 172-173.

૨. Ball, Indian Mutiny Vol. 1 P. 166.

એવા માણસોના જીવ લીધા હતા કે, તેનાં લશ્કરના એક ઓફિસરને હવે લોકો મળતા નથી, એમ કહી એ ખૂનરેજી બંધ પાડવાની વિનંતિ કરવી પડી હતી.[1] ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા સૈનિકે નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પર ગોળીઓ ચલાવી હતી, હિંદુઓનાં પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખ્યાં હતાં; વધારે તે શું કહીએ શરણે આવેલા નિરપરાધી બાળકોનો પણ વધ કરી પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી.[2] એ બધા બનાવો અમે યોગ્ય સ્થળે વર્ણવશું. જેઓ દિલ્હીથી નાસી ગયા હતા, તેઓમાંનો એક અગ્રેજ આશ્રય લેવા ખાતર જે સ્થળે આવી પહોંચ્યો ત્યાંના લોકોને તેણે એવી બીક બતાવી હતી કે, જો તમે મને આશ્રય નહિ આપો તો હું ગોળીબાર કરી તમને બધાને મારી નાખીશ.[3] આવી પ્રાર્થનાવડે એ ન્હાસેડુ

---

૧. Russell, Diary. Vol. 1. P. 222.

૨. Rssell, Diary. Vol. 1. P. P. 219, 220, 222, 348.

૩. એવું કહેવાય છે કે, થાણેશ્વરના લોકો આ સાહેબને આશ્રય આપવા માગતા નહોતા, તેથી સાહેબ બહાદુરે તેઓને આવી બીક બતાવી હતી. સાહેબ મડમ સાથે હતા; સાથે એકાદ બાળક પણ હતું. જે પોતાનાં કુટુંબ સાથે આવી મુશીબતમાં આવી પડયો હોય તેણે આવે વખતે કઠોરતાનો જવાબ કઠોરતાથી વાળવો એ અનુચિત લેખાય. પરંતુ આવા વખતે તો જરા નમ્રતા બતાવતાં કામ વધારે સરળ થઇ પડે. કંપનિએ ઉત્તરાધિકારી નથી એમ કહી થાણેશ્વર વિભાગ ખાલસા કર્યો હતો. તે માટે ત્યાંના લોકો અંગ્રેજોપર ગુસ્સે હતા. એ ગુસ્સાને લીધે તેઓએ એ સાહેબને આશ્રય આપવાની

ખ્રિસ્તીએ ગામડિઆઓ પાસે આશ્રય માગ્યો હતો. મતલબ કે ગુસ્સાથી અધીરા થઇ ખ્રિસ્તી લોકોએ પણ તે વખતે ભયંકર કૃત્યો કરવામાં પાછું વાળી જોયું નહોતું. ઉડતી વાતો અથવા હલકા વર્ગના લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તથા કલ્પનાના તરંગો સાથે ઘસડાઇ લેખકોએ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં જે ભયંકર જૂલમી કૃત્યોનાં વર્ણનો કર્યાં છે, તે બધાં વર્ણનો આ વાસ્તવિક બનાવો કરતાં ભયંયર કદી ગણાવાનાં નથી.

દિલ્હીમાંથી અંગ્રેજોનું નામનિશાન નીકળી ગયું. ૧૬મી મે પછી શહેરમાં કે છાવણીમાં ગોરા લોકોનું નામ રહ્યું નહિ. અંગ્રેજોને મોગલ-રાજધાનીમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. બંડખોર સિપાહીઓએ હવે વૃદ્ધ બહાદુરશાહને દિલ્હીના શહેનશાહ તરીકે સ્વીકાર્યો. અંગ્રેજો મિરતમાં બહુ હેરાન થયા, દિલ્હીમાં મરી પરવાર્યા. સિરાજુદ્દૌલાના કલકત્તા પરના હલ્લા પછી તેઓની આવી દુર્દશા કદી થઇ નહોતી. તેઓને પોતાના જાતભાઇઓનાં ખૂન થતાં જોવાં પડયાં હતાં અને પોતાની સત્તા વિસરી, બધી સમ્પત્તિ મૂકી ઉઘાડે પગે નાસવું પડયું હતું. ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓએ-શહેરના ઉન્મત્ત મુસલમાનોએ વૃદ્ધ સમ્રાટ્‌ને નામે તેઓની આવી દુર્દશા કરી હતી. સમ્રાટે કશું કર્યું નહોતું, કહ્યું નહોતું, છતાં કેવળ તેના નામથી સિપાહીઓ અને નગરવાસીઓનાં હૃદયમાં અપરિસીમ બળનો સંચાર થતો હતો. એક કવિએ કહ્યું છે કે રાજાનું નામ જે ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિનું મંદિર છે, તે આ સ્થળે

ના પાડી હોય, એ સંભવિત છે. આવે વખતે નમ્રતા બતાવવાથી ગામના લોકોનાં હૃદય પીગળતઃ Martin, Indian Empire Vol. II., P. 164.

બરાબર લાગુ પડ્યું હતું, દિલ્હીના મોગલ સમ્રાટે સાધારણ પ્રજાનાં હૃદયમાં એવું જ આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું; પૂર્વની જાહોજલાલી, સન્માન અને અધિકારના મહિમાથી તેનું નામ પ્રજાને સાહસ અને શક્તિ અર્પતું હતું. મિરતની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર ટુકડીના અગ્ર ભાગના ઘોડેસ્વારોએ જ્યારે પોતાના ઘોડાના દાબડાનો ધ્વનિ જમના નદીના પૂલની પેલેપાર કર્યો ત્યારથી જ દિલ્હીના યુરોપિયઅનોનાં સત્યાનાશનો પ્રારંભ થઇ ચૂક્યો હતો. એ શબ્દ જાણે સર્વસંહારક કાળની પેઠે દૂરથી દિલ્હીના યુરોપિઅનોને બોલાવતો હતો. સવારથી સાંજ સુધી તેઓએ મિરતથી મદદ આવવાની રાહ જોઇ હતી. જ્યારે સૂર્ય આથમ્યો, સંધ્યાકાળનો અંધકાર ધીરે ધીરે દિલ્હી શહેર પર ફરી વળવા લાગ્યો, ત્યારે પણ મિરતનાં લશ્કરની કંઇ નિશાની ન જણાઇ ત્યારે બાકી રહેલા અંગ્રેજો હતાશ થઇ ગયા, અને હતાશ થયા હોવાથી જ જીંદગી બચાવવા ખાતર જેમ ફાવે તેમ નાઠા.

એ વખતે દરિયાગંજમાં બંડખોર સિપાહીઓએ પોતાનું મુખ્ય મથક નાખ્યું હતું. ચાંદની ચોકમાંની બધી દુકાનો બંધ થઇ ગઇ હતી. પાંચ દિવસ સુધી એ દુકાનોનાં તાળાં ઉઘડયાં નહોતાં. છેવટે બહાદુરશાહે જાતે શહેરમાં ફરી વેપારીઓને દુકાનો ઉઘાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તેણે સિંહાસનપર બેસવાની ના પાડી હતી; પરંતુ સિપાહીઓએ તેને એવું સમજાવ્યું કે કલકત્તાથી પેશાવરના બધા અંગ્રેજો માર્યા ગયા છે. છેવટે પાદશાહ સિંહાસન પર બેઠો.[૧] આ વખતે બહાદુરશાહ સિપાહીઓના હાથનું રમકડું હતો. તે જાણતો હતો કે, જરાપણ ચુંચાં કરવા જતાં જીવ ગુમાવવો પડશે.

---

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 174.

તેથી તે નિરુપાય થઇ સિપાહીઓના ઠરાવ મુજબ વર્ત્તતો હતો. સિપાહીઓએ તેનો સમય ભરતખંડના સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે અભિષેક કર્યો. તેઓ હવે આ સમ્રાટ્ના નામે બધું કાર્ય કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે બહાદુરશાહે શહેરના વેપારીઓને બોલાવી કહ્યું હતું કે. જો સિપાહીઓની માગણી મુજબ નહિ વર્ત્તો તો માર્યા જશો. વેપારીઓએ સિપાહીઓને ૨૦ દિવસની ખોરાકી આપવાનું કબૂલ કર્યું; પણ સિપાહીઓ એથી રાજી ન થયા. એટલે તેઓએ દર ઘોડેસ્વાર દીઠ એક રૂપીઓ અને પાયદળ દીઠ ચાર આના રોજ આપવાનું કબુલ કર્યું. લેફ્ટેનેન્ટ વિલોબીએ અસ્ત્રાગારનો એક ભાગ સળગાવી મૂક્યો હતો, પરંતુ બધાં હથિયારો નષ્ટ કરવા જેટલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. એ બધાં હથિયારો લોકોના હાથમાં આવ્યાં હતાં અને બજારમાં વેચાતાં હતાં.[1]

દિલ્હીના આ ભયંકર બનાવ વિષે મેજર એબટે કહ્યું છે કે, "મારા ધારવા મુજબ દિલ્હીના રાજમહેલમાં આ બનાવનાં બીજ રોપાયાં હતાં અને અંકુરિત થયાં હતાં. પાદશાહ પોતાની નષ્ટ થએલી સત્તા પાછી મેળવવા માટે આજુબાજુના રાજાઓની મદદ

---

૧. *અસ્ત્રાગારમાં ૯ લાખ ટોટા, ૮ હજારથી ૧૦ હજાર બંદુકો* અને જુદી જુદી જાતની તોપો તથા તરવારો હતી, છાવણીનાં દારુ-ગોળાનાં મથક ખાતે ૧૦ હજાર પીપ દારુ હતો. એ વખતે એક બંદુકની કિંમત આઠ આનાથી વધારે નહોતી. એક સારી તરવાર ૪ આને અને સારી સંગીન એક આને મળતી હતી.—Martin, Indian Empire, Vol. II. P *174*. Campbell. Indian Mutiny, Vol. I. P. *72*.

ાગતો હતો. અંગ્રેજ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે એવી ાટી ખબર ફેલાવી તેણે ૩૮ મી પલટણને પોતાના પક્ષમાં લેવાની ારવી કરી હતી.

“ ૩૮ મી પલ્ટણે ઉશ્કેરાઈ જઈ ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલ્ટણના સેપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં આણ્યા હતા. × × × મને ખાત્રી છે ;, ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓને બીક બતાવી આપણા વેરોધીઓએ પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા. ૭૪ મી પલટણના સિપા-હીઓ જો આપણી વિરુદ્ધ ન થાય તો ૩૮ મી અને ૫૮ મી પલટણના સિપાહીઓએ તેઓને મારી નાખવાની ધમકી આપી હતી. વળી ૫૮ મી પલટ્ણના સિપાહીઓ જો આ ઠરાવમાં સંમતિ ન આપે તો ૩૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓ તેમને મારી નાખશે એવી પણ બીક બતાવવામાં આવી હતી. ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ સૌ પહેલા આપણા સામા પક્ષમાં ભળ્યા હતા. મને દૃઢ ખાત્રી છે કે એ પલટણના સિપાહીઓ જો રાજમહેલનું રક્ષણ કરવા કાશ્મીર દરવાજા પર ન રહ્યા હોત તો આ દુર્ઘટના બનત નહિ.

ટપાલ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, બેંક, દિલ્હી ગેઝેટનું છાપખાનું અને લશ્કરી છાવણીનાં બધાં મકાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેઓ આ ખૂનરેજીમાંથી બચ્યા હતા, તેઓ નાસી છૂટયા હતા. તેઓ કંઈપણ સાધન વગર રસ્તામાં રખડતા હતા. “ ઓફિસરોની બધી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ હતી. અમને પોશાક બદલવા જેટલો પણ વખત મળ્યો નહોતો. ”

મેજર એબટે દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે જે મત બાંધ્યો છે, તે મતની પુષ્ટિમાં કંઈ સાબીતિઓ આપવામાં આવી નથી. ‘ એક

લાગણીવાળા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, અત્યાર સુધીમાં એવી એક સાબીતિ મળી નથી કે જે પરથી દીલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહને ગુનેહગાર ઠરાવી શકાય. ઉપલા ફકરામાં ૩૮ મી પલટણપર જે દોષ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે દોષનું સમર્થન કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે એ પલટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ નિબેટ અથવા કોઇ ઓફિસર મરાયો નહોતો.[૧]

મિરતથી યુરોપિઅન સૈનિકોમાંનું કોઇ દિલ્હીના ગોરા લોકોને બચાવવા કેમ આવી પહોંચ્યું નહિ? આ ઉદાસીનતા માટે કોણ જવાબદાર હતું? સેનાપતિ હ્યુઇટ કે બ્રિગેડિઅર વિલ્સન? સેનાપતિએ ખુલાસો કર્યો હતો કે, મિરત સ્ટેશનમાં લશ્કરની જવાબદારી બ્રિગેડિઅર વિલ્સન ઉપર હતી. એથી ઉલટું વિલ્સને લશ્કરી ખાતાના સત્તાવાળાઓ આગળ ખુલાશો કર્યો હતો કે " કોઇ પણ સ્ટેશનના બ્રિગેડિયરોના હાથમાં કેટલી થોડી સત્તા હોય છે, તે લશ્કરી કાયદાની ૧૭ મી કલમપરથી બહુ સારી રીતે સમજાશે. વિભાગીય સેનાપતિ પોતે હાજર હોવાથી હું કશી સત્તા ચલાવી શક્યો નહોતો. હું કેવળ સેનાપતિના હુકમ મુજબ વરતવાને બંધાએલો હતો. સેનાપતિ માટે મેં જે મત પ્રગટ કર્યો છે એ ખરો હો કે ખોટો હો, તોપણ મને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ મેં કર્યું છે. બંડખોર સિપાહીઓ કઇ તરફ ગયા છે, તેનો નિર્ણય નહિ થએલો હોવાથી હજુ પણ મને ખાત્રી છે કે મેં જે કર્યું છે તે ગોરા સિપાહીઓ જો બંડખોર સિપાહીઓને પકડી પાડવા કોઇ પણ જાતના નિશ્ચય વિના સ્ટેશન છોડત અને આપણી સ્ત્રીઓ, બાળકો, ઘાયલો અને મૂલ્યવાન લડાઇનાં સાધનો

---

૧. Martin, Indian Empire Vol. II. P. 165.

અરક્ષિત સ્થિતિમાં રહેત તો મિરતના સેનાપતિઓ ઉપર અત્યારે જે દોષ મૂકવામાં આવે છે, તેના કરતાં વધારે મોટો દોષ મૂકવામાં આવત."[1]

બ્રિગેડિયરે પોતાના બચાવમાં જે ખુલાસો કર્યો હતો, એ સંબંધમાં કે સાહેબે લખ્યું છે કે, બ્રિગેડિયર જે સ્ટેશનનો સેનાધ્યક્ષ હતો તે સ્ટેશનને સુરક્ષિત રાખવું એ જ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. પોતાના રક્ષણ નીચેનું સ્થાન વધારે મુસ્કેલીમાં આવી પડશે એવા વિચારથી તે મિરતના યુરોપિયન લશ્કરને બીજે સ્થળે મોકલવા તે તૈયાર થયો નહોતો. પરંતુ સેનાપતિ હ્યુઇટ સમસ્ત મિરત વિભાગનો સેનાપતિ હતો, દિલ્હી જેવું એક મુખ્ય સૈનિક સ્ટેશન પણ એ વિભાગમાં આવેલું હતું. માટે એ વિભાગના સેનાપતિએ દિલ્હીનો પણ વિચાર કરવો જોઇતો હતો. સેનાપતિ હ્યુઇટ જે સ્ટેશન પર હતો, કેવળ તેજ સ્ટેશનનું રક્ષણ કરી બેસી રહ્યો હતો. તેનાં તાબાનાં બીજાં સ્ટેશનની શી દશા થશે, તે બાબત તેણે કંઇ વિચાર કર્યો નહિ? આ પ્રમાણે અંગ્રેજો દિલ્હીના યુરોપિઅનોની શોચનીય દશા નીરખી ગમે તેના પર ગુનો ચઢાવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ વખતે તેઓ પોતે પણ દિગ્મૂઢ બની પોતાની સમક્ષ પોતેજ ગુનેહગાર થયા હતા એમાં કંઈ શક નથી. કંપનિએ જ્યારે સંકુચિત રાજનીતિવડે આ બળવાનાં બીજ રોપ્યાં ત્યારે પોતાના બચાવ માટે કંઇ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી રાખી નહોતી. આ સંબંધમાં એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે "આપણે આપણી જાતને સુરક્ષિત

---

૧. Kaye, Sepoy War. Vol. P. *101–102.*

માનવાની ભૂલ કરી હતી. વિપત્તિની ઘણી નિશાનીઓ આપણે અગાઉથી જોઇ હતી; છતાં આપણે તે તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી. આપણી નજરે બધું સ્વચ્છ જણાતું હતું. વિપત્તિનાં ભયંકર વાદળાં ચઢતાં હતાં છતાં આપણે હિંદને સુરક્ષિત માનતા હતા. × × × બરાકપુર અને બહરમપુરમાં જે બન્યું હતું, તેથી આપણને ભાન આવ્યું નહોતું. આપણે આવી પડનારી મુશ્કેલીને અટકાવવા કંઇ પગલાં લીધાં નહોતાં. × × × સૈનિક વિભાગના મુખ્ય માણસોએ વડા સેનાપતિને એવું જણાવ્યું હતું કે આ બધી મુશ્કેલી થોડા વખતમાં પતી જશે. એવા વિશ્વાસથી વાયવ્ય પ્રાંતના સરહિંદ, કાનપુર અને મિરત વિભાગના ઓફિસરો નચિંતાઇથી બેઠા હતા. છેવટે જયારે પવન જોસથી ફુંકાયો, ત્યારે બધા ચમકી ગયા. તેઓએ પોતાના રક્ષણની તૈયારી કરી રાખી નહોતી તેથી આ મુશ્કેલીમાંથી પાર શી રીતે ઉતરવું, એ વિચારમાં તેઓ ભાન ભૂલી ગયા. × × × આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે કંઇ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહિ, તેથી આપણને બહુ નુકશાન થયું. સિપાહીઓએ મિરતના અંગ્રેજોને હરાવી દિલ્હીના વૃદ્ધ મોગલ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો છે, એ સમાચાર આખા દેશમાં ફરી વળ્યા. આખા દેશમાં વાતો ઉડી કે ફિરંગીઓ નાશ પામ્યા છે. સિપાહીઓનાં બળ આગળ તેઓ કમજોર થઇ નાઠા છે.

"આ સંબંધમાં એક વાત પ્રસંગાનુસાર જણાવવી પડે છે. આ બળવાનો ઇતિહાસની ચર્ચા કરતાં જણાય છે કે સિપાહીઓએ સર્વાનુમતે અમુક દિવસે આપણી વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવવાની તૈયારી કરી હતી. પણ મિરતની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે ઓચિંતું બંડ ઉઠાવ્યું

તેથી તેઓનું એ તરકટ નિષ્ફળ ગયું. એથી આપણને એ ફાયદો થયો કે, આપણું હિંદસામ્રાજ્ય બચ્યું. × × × બળવા પછી સરકારે ગુનેહગારોને સજા કરવા અને નિરપરાધી લોકોને ઈનામ આપવાના ઉદ્દેશથી વિલ્સન સાહેબને કમિશનર નીમ્યા. વિલ્સન સાહેબે લખ્યું છે કે, 'લોકોની વાતો સાંભળ્યા બાદ મને ખાત્રી થઈ છે કે, ૧૮૫૭ના મેની ૩૧મી તારીખ ને રવિવાર સમસ્ત હિંદના સિપાહીઓને બંડ ઉઠાવવા નક્કી કરવામાં માટે આવ્યો હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. દરેક ટુકડીના ત્રણ ત્રણ સિપાહીઓ આ સમિતિના સભાસદ હતા. સમિતિ બંડ ઉઠાવવાનો દરેક પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરતી હતી. × × × ૩૧ મી મેને દિવસે દરેક સ્થાનના દરેક યુરોપિયનોને મારી નાખવા, તેજુરી તાબે કરવી અને કેદીઓને છોડી મૂકવા, એ સૂચનાઓ સમિતિએ બધા સિપાહીઓને આપી દીધી હતી. × × × દિલ્હીમાં જે લશ્કર હતું, તેને દિલ્હી અને તેની પાસે આવેલું અસ્ત્રાગાર તથા કિલ્લો કબજે કરવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી × × × આ પ્રમાણે સઘળો બંદોબસ્ત થયો હતો. સિપાહીઓ છુપી રીતે આપણી વિરુદ્ધ જે કાવતરૂ કરતા હતા, તે ત્રણ અઠવાડિઆ અગાઉ લોકોની જાણમાં આવે, એવી તેમની મરજી નહોતી. પરંતુ અકસ્માત ૧૦ મીની રાત્રે એ તૈયારીના ચિહનો જણાયાં. ૧૦મી મેને રોજ જે ભયંકર બનાવ શરુ થયો. તેવો બનાવ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થપાયા પછી કદી બન્યો નહોતો.'

"એક લાયક માણસે આ બળવા વિષે એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે કે, × × × અંગ્રેજો એટલા બધા નચિંત હતા કે જો

સિપાહીઓએ એ ઠરાવેલા દિવસે હિંદમાં સર્વત્ર બંડ ઉઠાવ્યું હોત, તો આપણામાંના ઘણા થોડા માણસો જીવતા રહેત અને હીંદ ફરી જીતવું એ આપણે માટે મહા મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડત. કદાચ આ વિશાળ સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ લોકોના હાથમાંથી સદાને માટે જાત. પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ ઇશ્વરની કૃપા વિના સફળતા મળતી નથી. આ વખતે પણ તેમજ બન્યું. મિરતની ખુનરેજીના સામાચાર થોડા કલાકોમાં તાર મારફતે હિંદમાં સર્વત્ર પ્રગટ થયા અને જે ઠેકાણે અંગ્રેજો વસતા હતા, તે સ્થળે તેઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા લાગ્યા."[1]

અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી ષડયંત્ર વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે. જો સિપાહીઓએ એક જ દિવસ સર્વત્ર અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોત તો નક્કી લગભગ બધા અંગ્રેજો મરણ પામત. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો ફરીથી હિંદ જીતી શકત નહિ. બળવા વિષે વધારે વિચાર કરતાં એક બીજી બાબત એ જણાય છે કે, સિપાહીઓએ અંગ્રેજો સાથે પદ્ધતિસર વિગ્રહ આરંભ્યો નહોતો. કોઇ કોઇ લડાઇમાં તેઓએ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું; પણ તેઓ દેશના એક છેડાથી, બીજા છેડા સુધી કોઇ અસાધારણ સેનાપતિની આગેવાની હેઠળ ઝુઝયા નહોતા. તેઓ જુદાં જુદાં કારણોથી અંગ્રેજો પર દ્વેષ રાખતા હતા. અંગ્રેજો તેઓના કટ્ટા દુશ્મન હોવા છતાં તેઓએ તેઓની સામે રીતસર વિગ્રહ આરંભી અંગ્રેજી સત્તા ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેઓમાં કેળવાએલા યોદ્ધાઓ હતા, મજબૂત હથિયારો હતાં, તોપણ તેઓએ લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ યુદ્ધ આરંભ્યું નહોતું. તેઓએ આમ તેમ વિખરાઇ પડી છૂટી છવાઇ ખૂનરેજી મચાવી હતી, છુટી છવાઈ લડાઇઓ કરી અંગ્રેજ વીર પુરુષો સમક્ષ પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી,

---

૧. Kaye, Sepoy War. Vol. II. P. *101–110.*

પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

પૃષ્ઠ ૬૪. ૧. ની ટીપ.

૧. સર જોન માલ્કમ કહેતા કે દેશીઓમાં રાજ્યમાં [illegible] સ્થા જાળવવાનો એકજ ઉપાય છે, તે એ કે ચારે દરવાજા ખુલ્લા રાખવા. પંજાબના અમલદારો આ વાક્યનો મર્મ બરાબર સમજી ગયા હતા. તેઓમાંનો એક અમલદાર લખે છે કે "વરસમાં આઠ માસ હું તંબુમાં રહેતો. વસ્તી તરફ હું હેતથી વર્તતો અને મારું કર્તવ્ય બજાવવામાં આનંદ માનતો. રૈયત મિત્રની પેઠે મારી સાથે વાતચીત કરવા આવતી. ધોળા વાળવાળા વૃદ્ધ રહેવાસીઓ મારા અરક્ષિત તંબુપર આવી દરરોજ મને મેવા મિઠાઈ ભેટ આપી જતા. જ્યારે હું તેઓને મારા તંબુમાંથી જાજમપર બેસવાનું કહેતો અને તેની સાથે ભૂતકાળ તથા વર્તમાનની વાતો માંડતો ત્યારે તેઓને એટલો બધો સંતોષ થતો કે તેવો સંતોષ તેઓને કદી નહિ થયો હોય." Calcutta Review Vol. XXXIII. Comp. Kaye, Sepoy War Vol. I 56 note.

પરિશિષ્ટ

૪૫૮ મા પાનાની ટીપમાં દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ વિષે જે જણાવ્યું છે, તે બાબત અહીં વધારે જણાવીએ છીએ.

સમ્રાટ્ શાહજહાં દરરોજ બપોર વખતે દિવાને આમમાં બેસી પ્રજાજનોની ફરિયાદો સાંભળતો અને છેવટના ફેંસલા આપતો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે શાહજહાંનું પ્રસિદ્ધ મયુરાસન અહીં હતું.[૧] પરંતુ બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો એ વાતની સત્યતા સ્વીકારતા નથી. તેઓ મયુરાસન દિવાને ખાસમાં હતું એમ જણાવે છે.[૨] દિવાને આમમાં એક આરસનું સિંહાસન હતું. શહેનશાહ એ તખ્ત પર બેસતો, આજુબાજુએ તેના શાહજાદા બિરાજતા અને પાછળ ખોજાઓ ભપકાદાર પોશાક પહેરી ઉભા રહેતા. સિંહાસનના આગલા ભાગમાં ચાંદીના સળિઆ વાળી એક બેઠક હતી. તે પર વજીર વગેરે પ્રધાનો પ્રજાની અરજીઓ શહેનશાહના મુબારક હસ્તમાં આપવા ઉભા રહેતા. તેમની પાછળ જુદા જુદા ખંડિઆ રાજાઓ અને જુદા જુદા દેશના એલચીઓ ઉભા રહેતા, સૌ પાછળ મનસબદારો અને પ્રજાનાં માણસો ઉભાં રહેતાં.

---

૧. Ball, Indian Mutiny, Nol. I. P. 454, note.

૨. Bholanath Chunder, Travels of a Hindu. Vol. II. P. 295.

દિવાને આમમાં શહેનશાહનો ખાસ દરબાર ભરાતો. અહીં મયુરાસન હતું. આ સ્થળે મહારાજ શિવાજીનું ઔરંગઝેબે અપમાન કર્યું હતું; નાદિરશાહ અને મહમ્મદશાહની મુલાકાત થઇ હતી અને જગત વિખ્યાત કોહીનૂર નાદિરશાહના હાથમાં ગયો હતો.

× × × ×

અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરી વિભાગમાં જનરલ, બ્રિગેડિયર વગેરે કેટલાક હોદ્દાઓ છે. આ પુસ્તકમાં એ હોદ્દાઓનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ શબ્દોનો અર્થ શું થાય છે, એ આ સ્થળે સંક્ષેપમાં જણાવવામાં આવે છે.

જનરલ—પલટણનો મુખ્ય અધિનાયક 'જનરલ' ના નામથી ઓળખાય છે. જનરલથી ઉતરતી પદવી અનુક્રમે લેફટેનેન્ટ જનરલ અને મેજર જનરલની ગણાય છે.

બ્રિગેડિયર–બે કે ત્રણ પલટણ થાય છે તે મોટી પલટણનું નામ બ્રિગેડ. તેનો વડો અમલદાર બ્રિગેડિયરના નામથી ઓળખાય છે. જેમકે દિલ્હીની ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો મળી એક બ્રિગેડ થઇ હતી. બ્રિગેડિયર ગ્રેવ્સ તેનો અધ્યક્ષ હતો.

આજ્યુટંટ જનરલ–લશ્કરી ખાતાનો જે અમલદાર પલટણોની વ્યવસ્થા સંબંધમાં તપાસ રાખે છે, સત્તાવાળાઓના હુકમ પ્રમાણે બ્રિગેડ મોકલે છે અને લશ્કરની સ્થિતિ બાબત રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે, તે આજ્યુટંટ જનરલ કહેવાય છે.

કવાર્ટરમાસ્ટર જનરલ–પલટણને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું હોય તો અગાઉથી એ બંને સ્થળો વચ્ચેનો રસ્તો તપાસી કયે રસ્તે જવું, તંબુઓ કયાં ઠોકવા, વગેરે બાબતની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. તેની વ્યવસ્થા કરનાર કવાર્ટરમાસ્ટર જનરલ કહેવાય છે.

પલટણમાં કર્નલ, લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ, મેજર વગેરે પદવીવાળા અમલદારો હોય છે. કર્નલ ટુકડીનો સામાન્ય રીતે અધિનાયક ગણાય છે. પરંતુ તે સિપાહીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવતો નથી. પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવવાનું કામ લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ કરે છે. કર્નલની પદવી કોઈ રાજાઓને પણ આપવામાં આવે છે. તેઓ બીન પગારી કર્નલ કહેવાય છે. મેજર દરેક ટુકડી પર તપાસ રાખે છે, કર્નલનો હુકમ અમલમાં મુકે છે અને કોઇ ખાસ માણસને ખાસ કામ બજાવવા માટે નીમે છે. આજુટંટનું કાર્ય મેજરના જેવુંજ હોય છે. પરંતુ આજુટંટ મેજર નીચા દરજ્જાનો અમલદાર ગણાય છે.

દરેક પલટણમાં ૮,૧૦ કે ૧૨ ટુકડીઓ હોય છે. દરેક ટુકડીનો એકેક ઉપરી હોય છે. એ ઉપરી કપ્તાનના નામથી ઓળખાય છે. કપ્તાન કવાયત વખતે હાજર રહે છે અને દરેક સિપાહીનો પોશાક અને હથિયાર બરાબર છે કે નહિ તે તપાસે છે. ટુંકામાં પોતાની ટુકડી માટે તેનાપર સંપૂર્ણ જવાબદારી નાખવામાં આવેલી હોય છે. કપ્તાનના હાથ નીચે દરેક ટુકડીમાં એક લેફ્ટેનેન્ટ હોય છે, તે કપ્તાનને મદદ કરે છે.

દ્વિતીય ભાગ છપાય છે.

સ્વીકાર

પુસ્તકો—(૧) ચંદ્રશેખર અથવા બંગાળાની ડગમગતી નવાબી મૂલ્યરૂ. ૪–૦–૦ રા. રા. ઠક્કુર-નારાયણ વસનજી તરફથી (૨) સ્વરાજ્ય ડાયરી (સંવત ૧૯૮૦) કિંમત રૂ. ૧–૦–૦ રા. રા. નંદલાલ મણિલાલ શાહ તરફથી વિગેરે ભેટ મળ્યાં છે.

માસિકો—'શ્રીબોધ' વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩–૪–૦ વર્ષ ૬૭ મું અંક ૭થી૧૨ રા. રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા તરફથી ઠે. પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.

'ગુજરાત' લવાજમ રૂ. ૮–૦–૦ સાહિત્ય સંસદ્ તરફથી અંક ૫ થી પુ. ૪ના ૩ સૂધી ઠે. 'ગુજરાત' કાર્યાલય; નં. ૨૨ બેંક હાઉસ લેન, મુંબાઈ નં. ૧

'ભારત જીવન' લવાજમ રૂ. ૩–૨–૦ વર્ષ ૩ જું અંક ૩ થી ૪ રા. રા. ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી

'યુગધર્મ' લવાજમ રૂ. ૬–૦–૦ રા. રા. યુગધર્મના વ્યવસ્થાપક તરફથી અંક ૪થી૬ને પુસ્તક ૨ નો ૧થી૩ ઠે. યુગધર્મ કાર્યાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ

'બાલજીવન' વર્ષ ૪ અંક ૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ બાલજીવનના મેનેજર તરફથી ઠે. જેકબ બીલ્ડીંગ, સાંકળી સ્ટ્રીટ, ભાયખલા, મુંબાઈ ૮ જે આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે.

